

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

EGYSZERSMIND

A MAGYAR ACADEMIA KÖZLÖNYE.

KIADJA

TOLDY FERENC.

. . . . peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit . . . Claud.

ÖTÖDIK FOLYAM : 1855.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

HECKENAST GUSZTÁV.

MAGYAR

A. M. T. AKADEMIA
KÖNYVTÁRI NYVATALA

TARTALOM.

Lap.

Nyelv és szép-tudományi osztály.

A' török magyar és finn szók' egybehasonlítása, <i>Hunfalvy Páltól</i> . I.	
II. III. IV.	61, 99, 191, 337
Az R-ről, mint szóhangról, 's nyelvünk' szavaiban divatozóról, <i>Czuczor Gergelytől</i> . I. II.	449, 497
A magyar szónyomozás, 's az összehasonlító nyelvészet, <i>Ballagi Móricztól</i>	589
Gyászbeszéd Repicky János felett, <i>Toldy Ferencztől</i>	325
Somossy János emlékezete, <i>Toldy Ferencztől</i>	543

Philosophiai és társadalmi tud. osztályai.

A' bölcészet' függő kérdése az általánosról, <i>Purgstaller Józseftől</i>	15
A' positiv és negativ philosophia, <i>Horváth Cyrilltől</i> . I. II. III.	81, 364, 602
A' kigyótiszteletről a khami és scytha népeknél, <i>Kállay Ferencztől</i> . I. II.	385
A' státuszgazdászati tudomány' legújabb irányáról, és különösen Roscher Vilmos' munkájáról	328
Bencsik Mihály jogtudós' jellemzése, <i>Pauler Tivadartól</i>	181
A' nagyszombati törvénykar' romanista irói, <i>Pauler Tivadartól</i>	485
Gyászbeszéd Hetényi János felett, <i>Toldy Ferencztől</i>	416
Vecsei József' emlékezete, <i>Toldy Ferencztől</i>	618

Történettudományi osztály.

Historiai tanulmányok, <i>Wenzel Gusztávtól</i> . I.	1
Engel János Keresztely levelezésiből, közli <i>Kubinyi Ágoston</i> . I. II. III.	66, 152, 474
Hungaricák a' berni városi könyvtárban, <i>Szalay Lászlótól</i>	73
Mátyás király' paizsa a' m. nemzeti muzeumban, <i>Kubinyi Ágostontól</i>	319
Buda városának legrégibb ismert pecséte, <i>Kiss Ferencztől</i>	377
Hungaricák a' lausannei cantoni könyvtárban, <i>Szalay Lászlótól</i>	379

	Lap.
Nagy-Várad' meghódítása 1660, <i>Podhradczy Józseftől</i>	403
Mythusi hitágazat a' világ' alkotásáról, <i>Podhradczy Józseftől</i>	437
Adatok Bakocs Tamás eszt. érsek' életéből, <i>Podhradczy Józseftől</i> . .	549
Kiss Bálint' emlékezete, <i>Toldy Ferencztől</i>	423

Mathematicai és természettud. osztályok.

A' Tisza' medre mint az ösemlősök' sírkertje, föld-, állat- és őslény- tani tekintetben, <i>Kubinyi Ferencztől</i>	161
Óriásszarvasféle csontmaradványok az óbuda-kisczelli mészsízigagban, némelly nézetekkel a' tudományos műveltség' terjesztése érdeké- ben, <i>Kubinyi Ferencztől</i>	312
A' fűvészeti nevek' származásáról, 's némelly a' Magyar Fűvészkönyv- ből kimaradt köznépi tájnevekről, <i>Csorba Józseftől</i>	520
Olvasmányok a' hadi történelemből, <i>Kiss Károlytól</i> I. II.	41, 249
Gyászbeszéd Petényi Salamon felett, <i>Toldy Ferencztől</i>	466

Academiai tárgyalások.

Januárban	76
Februárban	77
Martiusban	247
Aprilisban	332
Májusban	381
Juniusban	429
Juliusban	483
Octoberben	546
Novemberben	623
Decemberben	627

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

I. Sz.

HISTORIAI TANULMÁNYOK

WENZEL GUSZTÁVTÓL.

I.

Olvastatott az academiában mart. 20. 1854.

Ha a' historiai tudománynak az utolsó félszázad alatti kifejlődésére visszatekintünk, 's *hazai történettudományunk* szempontjából azt kérdezzük, mi fontos jelenségek mutatkoznak abban, 's általában a' historiai irodalomban, ez idő alatt: első pillantásra több kedvező, de egyszersmind több kedvezőtlen változásokra találunk.

A' *kedvezőtlen* változások közt névszerint *hazánkban* a' történettudomány' hanyatlása; *külföldön* pedig olly irodalmi irányoknak emelkedése jegyzendő meg, mellyek a' magyar történetnek sajátos szempontját megdönteni fenyegették. Ellenben *kedvező* körülménynek kell vennünk, hogy névszerint az utolsó évtized alatt mind *hazánkban*, mind *külföldön* a' divatozó közszellem, melly azelőtt túlnyomólag a' bölcsészet' abstract ösvényére hajlott, a' történettudomány' nagy becsét megint méltányolni kezdé; 's hogy *külföldön* ezen egész idő alatt nem csak szorgalmas történeti vizsgálatok folytak; hanem a' történet' segédtudományai is különös szerencsével és meglepő eredménynyel műveltettek.

Jelen tanulmányaimnak nem az feladatok, hogy az újabb

történettudományi irodalmat criticailag és kimerítőleg megismertessék. Egyedül *a' magyar történetről akarok itt ex professo szólni; az általános történetet pedig csak annyiban szemügyre venni, mennyiben hazánk és nemzetünk abban különösen van érdekelve.* Ehhez képest az említett történetirodalmi viszonyokat is nem bármi értelemben tisztába hozásuk végett; hanem csak előkészítő és, további tanulmányaim' tekintetében, előleges tájékozásul hozom szóba. Első helyen a kedvezőtlen; azután pedig a' kedvező változásokról szabadjon szólanom.

A) A' kedvezőtlen változások.

1) *Hazai történettudományunk' hanyatlása.*

Öseink iránti szent tisztünk azt kívánja, hogy soha meg ne felejtkezzünk azon tetteikről és fáradozásukról, mellyekkel azok nem csak szép történetet csinálni, hanem hazánk' múltja és nemzeti életünk' előkora' emléket fentartani és történettudományilag művelni is ügyekeztek. Mit legrégiebb időben nemzetünk' ősmondáinak hirdetői; mit a' keresztyén kor' legendáinak szerzői; mit később az annálisok és chronikák' írói; sőt mit országos létünk' státusiratainak szerzői is tettek; úgy szinte a' kezdetben csak egyszerű, sőt nyers alak, mellyben p. o. Anonymus őseleink' tetteit elbeszéli; a' humanisticus modor, mellyet Bonfinius Decásaiban követett; a' XVI. és XVII. századok túlnyomólag vallásos és politikai irányoknak megfelelő ügyekezet, mellyel Istvánffi és sok más hazánkfiai történeti munkáikat irták, — minden időben igényelni fogják a' hazai historicusok' figyelmét és méltatását. A' magyar történettudomány' virágzó kora mindazáltal csak a' XVIII. század' kezdetén áll be; egyrésztől hosszú sorozatát mutatván fel a' legjelesb munkáknak, mellyekben atyáink azon kor' szelleméhez és kíváncsaihoz képest legjobb sikerrel a' magyar történetet művelni ügyekeztek; másrésztől pedig a' magyar közönségnek hazai történetírása iránti különös előszeretétét bizonyítván. Nem kérkedés; nem is nemzeti hiúság az, midőn Bél, Hevenesi, Kaprinai, Katona, Pray, Pálma, Koppi, Cornides, Wagner, Eder, Engel és számos mások' munkáira, mint a' történettudomány' mindannyi valóságos műveire hivatkozunk. Egész Europa által voltak azok ilyenekül elismerve. 'S

ha olvassuk, hogy az angol Gibbon *), vagy a' német Schneller**) XVIII. századi historiai irodalmunkat kitünőleg dicsérik : e' dicséretéről büszke öntudattal azt mondhatjuk, hogy nem pusztá hizelgés, 's hogy történetíróink azt csakugyan meg is érdemelték.

Újabb időben mindazáltal azokban, kik nálunk a' tudományos és a' művelt közönséget képezik, a' *tulajdonképi történettudományi érzelem nagyon csökkent.*

Nem hivatásom itt az okokat vizsgálni, mellyek ezen kedvezőtlen változást előidézték. A' tény áll; 's ki nemzeti irodalmunknak a' legutolsó évtizedek alatti színére csak némi figyelemmel tekint, nem lehet, hogy első pillanatra észre ne vegye, mikép az, mit a' tudományos világban történetnek és történettudományi szellemnek neveznek, nálunk egyáltalán nem részesül többé azon köz tiszteletben és tetszésben, mint azelőtt, vagy mint más művelt népeknél jelenleg is; 's mikép nagyobb közönségünk túlnyomólag történeti művekben inkább csak mulatságos és kellemetes időtöltést, mint oktatást keres, ennek folytán pedig nem annyiban az alaposságot, mint egyedül az u. n. szellemdús modort kívánja és szereti. Ezen iránynak kettős káros következése eddig is tapasztalható már. *Anyagilag* hátra maradtunk történetünk' művelésében; *formailag* a' történettudomány' újabb emelkedésével nem haladtunk.

2) *Külföldön olly irodalmi irányoknak emelkedése, mellyek hazai történettudományunkra kedvezőtlenül hatottak.*

A' történettudománynak egyik mellőzhetlen kívánalma, hogy mindenik ország és nemzet saját történetét criticailag tisztába hozni és a' historiai művészet' szabályai' értelmében mind általában, mind részletek szerint művelni és kidolgozni természetszerű hivatásának elismerje. Általánosb történeti dolgozatok 's azon tudomány, mellyet az emberiség' egyetemes történetének neveznek, az által tételeztetik fel, hogy az egyes országok és nemzetek' történetei egyenként véve ugyan mindenik saját kútforrának alapján és sajátosságos szellemében;

*) Hist. of the decline and fall of the Rom. empire, a' XXV könyvben.

**) Die Geschichte Ungarns, Dresden 1833, III-dik köt. 160 l.

összefüggőleg pedig úgy dolgoztassanak ki, hogy az azokat egy nagyobb egészzé egybeolvasztó vagy alakító momentumok is egyszersmind a' magok' objectív valósága és értékéhez képest, és az általánosb események' alapviszonyai szerint méltattassanak. Ehhez képest van minden országnak és minden nemzetnek, melynek története van, egyszersmind bizonyos sajátos történettudományi hivatása is; az egyes országok és nemzetek' ekkép bizonyos értelemben külön álló historicusainak pedig egyesülniök kell; miszerint t. i. egyesített erővel a' nagyobb szerű események és történeti változásokat a' historiai igazság' tiszta fényébe állítsák. 'S így, tagadhatlan lévén csakugyan, hogy Magyarországnak és a' magyar nemzetnek is létezik története, a' magyar történettudománynak is megvan a' maga helye, és a' magyar történetírónak is jutott sajátos hivatása; az általánosb történeti munkák' szerzőinek pedig tisztök, hogy a' mennyiben ezekbe Magyarország és a' magyar nemzet' eseményeit befoglalják, a' magyar történetbuvárok' vizsgálataira és a' magyar történetírók' elbeszéléseire támaszkodjanak. Magától értetik ugyan, hogy ebben is a' történettudományi criticát kövessék; tehát pusztán tekintélyre ne építsenek: de ha máskép látnak is, mint a' nemzeti írók, könnyelmű leczkéztetések, és önkénytes helyreigazitások még is a' történettudományi critica' főszabályaival ellenkeznek; 's utolsó elemzésben csak alapos kútfő-tanulmányozások szolgálhatnak biztos vezérelvül.

A' magyar történettudománynak mindazáltal sajátos szükségai is vannak. Öseink' sorsa őket nem ritkán más nemzetekkel, hol barátságos, hol ellenséges viszonyba hozta. Ez oka, hogy a' külföld' történeti kútfőiből a' magyar történet' számára is igen sokat lehet tanulni. Azon kívül pedig tudva van, hogy azon pusztító csapások közt, melyek hazánkat többször érték, előkorunk' maradványai nagy részben elvesztek, vagy külföldre vándoroltak. P. o. a' Hunyadi család' igen nevezetes levéltára még a' XVI. század' kezdetén vitetett el külföldre, és csak a' XVIII. század' végén hozatott vissza Onalsbachból. Köztudomásu dolog, hogy a' magyar történetre nézve nem csekély számu nagy becsű okmányok a' külföld' több levél- és könyvtáraiban találtattak fel, p. o. Frankfurt-

ban, Münchenben, Párizsban. A' régi országos levéltárnak, mellyről csakugyan, hogy nyom nélkül elveszett volna, feltenni nem lehet, holléte mindeddig nem tudatik, 's vannak, kik azt hiszik, hogy a' mohácsi vésznapi után Mária királynéval Brüsszelbe; onnan pedig Spanyolországba vándorolt. Mind-ezen körülmények világosan bizonyítják, hogy hazai történettudományunk külföldi buvároknak segítsége által még sokat nyerhet 's remélhet.

De nem ezen út volt az, mellyen körülbelül félszázad óta a' külföld a' magyar történettudományra ügyekezett befolygni. Angolok, francziák 'stb ellen e' tekintetben legalább pozitív panaszaink nem lehetnek; mert habár elő nem segítették is a' magyar történetbuvárok' fáradozásait, azokat mégis legalább nem hátráltatták. De a' német tudományos irodalom' legközelebb múlt évtizedeiről bizvást mondhatjuk, hogy olly irányok-kában alakult, mellyek hazánk' történetére, sőt általában a' magyar történettudományi érdekekre kedvezőtlenül hatottak.

Volt idő, midőn a' magyar történettudomány a' német historiai irodalmon sokat tanult. Historicusaink többnyire a' német történetírók' nyomait követték, 's tagadhatlan, hogy hazai történetünk még a' múlt században is ezen úton nevezetes nyereseményekre tett szert.

Ez a' XVIII. és XIX. századok' fordulópontja óta más-kép lön; 's a' férfi, ki a' német történettudományban azon új iránynak képviselője, Schlözer híres göttingai tanár vala.

Nem lehet itt feladatom, Schlözer' tudományos és írói működésének mélyebb fejtegetésébe ereszkednem. Csak az általa képviselt irányról, mennyiben történetünkre vonatkozik és történettudományunkra hatott, szólok; ennek pedig jellemző vonása volt, philosophiai szint mutató abstract okoskodással párosított egyoldalúság, melly magokon a' historiai kútfőkön is magának uralmat tulajdonítani ügyekezett.

Közvetlenül tárgyunkra vonatkozólag, ezen irány egy-résről az általánosság' magas szempontja után törekedett ugyan; de a' specialításokat csak azon oldalról vette szem-ügyre, melly az általa igazaknak elismert irodalmi dogmáknak megfelelt. A' történetben kettős vezérnézetet követett:

1. hogy a' historiai eseményekben eszmék' nyilatkozatát kell látni; és 2. hogy a' történetben a' népeknek két osztályát kell megkülönböztetnünk, u. m. culturai és miveltségileg passív népeket. Ennek folytán több historiai categoriák készültek, mellyeket az emberiség' történetére alkalmaztatni a' történeti irodalom' fő feladatának tartották.

Nem akarom a' modern német történettudomány' ezen irányának hatalmát, irodalmi jelentőségét tagadni. De kétségkívül van, hogy mivel azt mondták, hogy a' magyar történetben nincs eszme, 's hogy a' magyarok általán véve miveltségileg passív nemzet, ezen modor történetünket ferde állásba hozta. Járukt ehhez még, hogy századunk' kezdetén a' történeti kútfők' alapos és el nem fogult tanulmányozása nem igen részesült a' tudományos és irodalmi közönség' tetszésében; ellenben az u. n. bölcsészeti felfogás az épen említett alapnézetek' nyomán mindinkább keletbe jött. Így történt, hogy nem kútfői vizsgálatok' alapján, hanem csak Schlözer, Herder és mások' tekintélye után indulva a' német tudományos közönség elvégre azon furcsa historiai dogmához szokott, mikép a' magyar történet minden belső termékenyítő eszme nélkül szükölködik; 's a' magyarok barbaroknál nem egyebek, kik legfelebb katonáknak, állattenyésztőknek, vagy földmivelőknek vannak hivatva a' történetben. Ámbár pedig ezen dogmának czél- és módnélküli alkalmaztatására (emlékezzünk csak e' szép német szóra: „ungarischer Speckfresser“⁽¹⁾) a' „locus communis“ nevezet méltán illik; volt mégis annak egyik további következése, hogy a' német irodalomnak nem kevés hangadója minden egyéb, lehet mondani, magasbrendű foglalkozás iránt a' magyartól még a' fogékonyságot is megtagadta; 's midőn önállólólag magasbra emelkedni készült, illynemű ügyekezését lenézte, sőt szóval és tettel, nem ritkán nyers és inhumanus módon ellenezte is.

Ezen szellem a' külső német egyetemeknél is lassanként elterjedvén, hazánk' tudományosságára és történeti irodalmára annál kártékonyabban hatott, minél több magyar protestáns hazafi meglátogatta kiképzés végett a' külső egyetemeiket, és minél őszintébb tisztelettel viseltettek a' visszatértek is ottani tanítóik iránt. Több innen származott sajnos kö-

vetkezményt ismerünk. Csak mióta a' külső német egyetemekenél pozitív irányok emelkedtek megint jelentőségre, kezdjük ezen szellemnek is jobbra fordulását tapasztalni.

B) Kedvező változások.

1) *Az eredmények, melyekhez az épen említett elhibázott irodalmi irányok vezettek, elvégre világosan bizonyították, sőt általában az érdekeltekkel éreztették, hogy a' történettudomány' művelésében hiány van, melyet az eddig követett vezérnézetek által pótolni nem lehet.*

Ez mindazonáltal nem csak a' magyarok, hanem Kelet-Europa' csaknem minden nemzetének történetére vonatkozik; mert mindnyájokat miveltségileg passív és barbar népeknek akarták festeni. Ezekkel különösen foglalkodni, vagy azt hinni, hogy történetökből az emberiség' magasb érdekeire nézve valamit tanulni lehet, századunk' első negyedében Clio elleni halálos vétek lett volna. 'S elvégre nem is a' tudomány, hanem a' viszonyok' hatalma, tehát az élet, az u. n. force des choses, igazította helyre az elhibázott irányt. Mert a' külső élet' viszonyainak nyomán érezni kezdték, hogy Europa' kelete is bir történeti önállósággal, 's hogy az azt lakó nemzetektől általában minden magasabb történeti hivatást megtagadni nem lehet.

Nem lehet még mondani, hogy akár a' gyakorlati társadalmi és élettudományok, akár a' történet e' tekintetben már egészen tisztában volnának magokkal. Csak azon nagyobb kisebb mértékben már mindenütt mutatkozó érzelmre hivatkozom, melly az előbb elhanyagolt népek' történetét megint érdekes színben mutatja, 's melly jelenleg is már több, bár mindeddig még ki nem elégitő történeti művek' készítésére szolgáltatott alkalmat. A' szláv népek, az ozmanok és a' kelet-európai románok' újabb történettudományi irodalma csak az utolsó évtizedekben keletkezett; és számos kedvezőtlen előzmény után az utóbbi évek' tapasztalása azt mutatja, hogy hazánkon kívül is megemlékszenek megint arról, hogy a' magyar nép is szerepelt az emberiség' történetében, 's hogy Magyarország és a' magyar nemzetnek is létezik története.

2) *Külföldön a' történet' segédtudományainak, és a' formasierinti történettudománynak különösen szerencsés művelése.*

Fejtegetésekben, mellyek nem kimerítő, hanem csak tájékoztató tanulmányokképen akarnak általában bizonyos nemű fontosabb tudományos momentumokra figyelmeztetni, senki nem fogja kívánni, hogy melléktárgyaknak bő vizsgálatába ereszkedjék az értekező.

Azért úgy hiszem, hogy e' helyen nekem is nem fekszik hivatásomban a' történet' segédtudományait illetőleg kimerítőleg értekezni.

De feladatom igen is meg látszik kívánni, hogy azon nagy számu jeles férfiak' fáradozásairól itt megemlékezzem, kik ez irányban legszerencsésb sikerrel működván, részint a' történet' külső feltételeit természetökhöz képest megismertették, részint mélyebb kútfői tanulmányozásokra utat törtek. Nem létezhetik lelkes történetkedvelő, ki a' geographia és chronologia' új emelkedésének egész szívvel lélekkel ne örülne.

Azért a' magyar történetírás' szempontjából is legőszintébb tisztelettel kell viseltetnünk a' híres *Ritter Károly* és iskolája' vizsgálatai iránt, mellyekkel a' geographiát csak a' legutolsó évtizedek alatt alakították tulajdonképi tudományá. Azért azon férfiakról is kell elismerő méltánylattal megemlékeznünk, kik, mint p. o. Ideler, Böckh, Rawlinson 'stb a' chronologia' leghomályosabb és legnehezebb feladatait ritka genialitással megfejtették. Úgy szinte nem szabad megfejtkeznünk azon férfiak és tudományos egyesületek' dicső érdemeiről, kik külföldön az archaeologia, numismatica, epigraphica, paleographia, diplomatica 'stb ismereteit anyagilag bővítették, alakilag tökélyesbítették; nem szabad névszerint megfejtkeznünk a' csak néhány év óta létező bécsi császári akademiának ezen irányokbani jeles működéséről. Hazánkban is léteznek több férfiak, kik ezen tudományok' mezején nem csekély érdemmel fáradoznak (Érdy, Jerney, Czech, Waltherr 'stb); 's kétségkívüli, hogy nemzeti muzeumunk vizsgálataik' támogatására és előmozdítására gazdagon van felszerelve. De, fájdalom, akademiáknak mindeddig még nem igen volt módja, közvetítőleg és központosítólag itt hatni; hazánkfaiinak részvéte által pedig olly kevéssé segítettnek, hogy p. o. magyarországi archaeologiai egyesület, melly már ismételve szükségesnek ismertetett el, és terveztetett, 's mellynek pár évvel

ezelőtt a' körülmények is látszottak kedvezni, mindeddig még nem jöhetett létre. Egyedül közönségünknek megfoghatatlan részvétlensége oka annak, hogy legjelesb buváraink p. o. Érdy és Jerney, számos áldozatok után a' munkába, melly tudományos nyereménynyel jár ugyan, de külső elismerést a' munkásnak nálunk nem igen szerez, csaknem bele fáradtak már.

A' természettudományok' emelkedése, melly korunknak egyik jellemző vonása, a' történetre szintén előmozdítólag hatott, 's így hasonlólag a' kedvező körülményekhez számítandó.

De mindenek felett magának a' történetírásnak rendszeri és formaszerinti tökélesbülése vonja magára figyelmünket. Melőzván e' tekintetben itt minden mélyebb fejtegetést, csak röviden említem az új történettudományi irodalom' remekmunkáit, mellyeket p. o. angolul Macaulay, Bancroft 'stb.; francziául Thiers, Guizot, Thierry testvérek 'stb; németül Raumer, Schlosser, 'stb közzé tettek.

Általán véve az újabb történetírásnak három osztályát lehet megkülönböztetnünk; t. i. a' tulajdonképi *nemzetit*, az *általánost* és a' *művészetit*. A' *nemzeti* az egyes státusok és nemzetek' történetével foglalkodik. Ez mindent tárgyának rendel alá, és csak annyiban emelkedik magasabb álláspontra, mennyiben az illető státus vagy nemzet' életében mutatkozó irányokat és nyilatkozó eszméket vezérfonalul követve, ezekhez képest egyszersmind azon nemesebb hivatást határozza meg, mellynek azok megfeleltek. Egyébiránt közvetlenül és túlnyomólag kútfői vizsgálatokra támaszkodván, és ezeknek tekintetében nem ritkán a' legcsekélyebb részletek' megvizsgálásába ereszkedvén, egyszersmind az alapot is képezi, melly mind az általános, mind a' művészeti történet' eredményét feltételezi. Az *általános* történet, ellentétben az előbbivel, részletes vizsgálatokba nem igen bocsátkozik, és inkább az emberi nem, mint az egyes nemzetek és státusok' sorsát nyomozza. Ez, ha az igaz úttól eltér, és irányát téveszti, a' történetírás' legveszélyesb neme, mert a' tényeket rendelvén alá az eszméknek; sőt azokat csak annyiban tartván fontosaknak, a' mennyiben az emberiség' életében jelentékeny helyt foglalnak, könnyen a' hypothesisek' terére léphet által, 's bizonyos

kedvencz nézeteknek magát a' történeti igazságot is feláldozhatja. Itt tehát a' lelkiisméretesb vizsgálat, terjedelmes elötanulmányozások és a' leggondosabb ovatosság mellőzhetlen kellékek. A' *művészeti* történetírás végre az, melly a' bármi tekintetben legfontosabb vagy legnevezeteseb eseményeket, korszakokat, és történeti fordulatokat kiemeli, 's kútfői nem kevesebbé, mint történetművészeti felvilágosításában és irodalmi átdolgozásában fáradoz. Ez tehát a' nemzeti történet' szűkebb köréből kibontakozik ugyan; de az általános történetírás' eszményi magasságára mégis nem emelkedik. Benne is a' történeti tények, és nem az azokban nyilatkozó eszmék képezik a' főt.

A' fennemlített példákból azt látjuk, hogy korunkban a' művészeti történetírás az, mellyben mai történettudományunk a' tökélynek legmagasb polczát elérte. De egyszersmind azt is, hogy nem minden nemzet követi annak tekintetében ugyanazon irányt. Az angoloknál, kik a' gyakorlati élet' érdekeit még akkor is, midőn a' tudomány vagy művészet' legabstractabb mezejét művelik, ritkán tévesztik szem elől, leginkább a' *pragmaticismust*; a' francziák, kik mindent, 's így a' múltat is, a' nekik épen fontosaknak tetsző életirányok és viszonyokhoz képest becsülik, a' *doctrinarismust*; végre a' németek, kik mindenben csak azt tartják különös figyelemre méltónak, mi-ben mélyebb jelentőség rejlik, az idealisticus vagy is *eszményi irányt* kedvelik túlnyomólag.

3) *Belföldön a' nemzeti öntudat' helyreállítása és illetőleg új ébredése, 's ennek folytán a' gyakorlati életnek a' történettudomány' új szellembeni művelésére való hatása.*

Ez olyan jelenség, melly nem csak nálunk magyaroknál, hanem egész Európában mutatkozik; és Angol-, Francia-, Orosz-, Olaszországokban, Amerikában, sőt azoknál is, kikkel legközelebbi érintkezésben vagyunk, t. i. a' németeknél és szlávoknál, a' legfontosabb eredményeket szemlélhetjük, melyeket az már eddig is előidézett. Nálunk a' történettudományban főkép két férfi említendő, kik az új iránynak mintegy alapítói és jeladó képviselői, *Virág Benedek* és *Horvát István*; kik után a' legközelebb múlt évtizedekben, mióta t. i. köz meggyőződössé vált, hogy a' magyar történetet művelni

leginkább a' magyarnak hivatása, hazánkfiái közül számos mások is indultak már. Egyébiránt mindeddig történettudományi irodalmunk csak a' nemzeti történetben fejtett ki nevezeteseb erőt és hatott önállólag. Az általános és a' művészeti történet 'álláspontjára historicusaink jelenleg még nem igen emelkedtek, 's azoknak tekintetében íróink csaknem feltétlenül követik a' tudós külföldet.

Ezen tájékozó irodalmi szemle' folytán méltán támad e' kérdés :

Mitevők legyünk most mi magyarok a' történettudomány' körében ?

Általános feleletül szolgál erre, hogy a' *kedvezőtleneknek elismert tényezők' tekintetében történettudományunk' viszonyait helyreigazítani, 's a' kedvező momentumokat annak érdekében felhasználni és czélszerűleg tovább kifejtetni törekedjünk.* De ezen általános tételt szükséges részletesebben is meghatározni; 's erre nézve szabadjon következő megjegyzéseket tennem.

Mennyiben az tapasztaltatik, hogy a' legközelebb múlt félszázad alatt a' magyar történettudomány hanyatlásnak indult, jelen viszonyainknak egyik legsürgösb követelménye, hogy azt megint emelni minden módon igyekezzünk.

Mindenek előtt meg kell győződünk arról, hogy történettudományi érdekeink' sikeres ápolását nem idegenektől, hanem leginkább minmagunktól várhatjuk. Az idegenektől nem igényelhetjük, hogy ők a' magyar történettudományt önönmagáért és minden mellékokok nélkül ápolják. Ez nekik nem hivatásuk; 's minden, mit tőlök kívánhatunk, az, hogy ügyekezeteinket, melyek által történetünket míveljük, ne ellenezzék; hogy e' tekintetbeni munkásságunkra nézve a' körülményekhez képest nekünk barátságos segédkezeket nyújtsanak; 's hogy vizsgálataink és tanulmányaink' eredményét azoknak valóságos értéke szerint méltányolják.

Ezen állásponton megállapodván továbbá mindazt kell felhasználnunk, mit tudományos és irodalmi állapotaink 's társadalmi viszonyaink a' történettudomány' előmozdítására czélszerű eszközül nyújtanak.

Vannak nemzetek, kik a' tudományok' előmozdítása végett

a' legnagyobb áldozatokra készek; kik a' tudományok iránt, egyedül azoknak belbecse' tekintetéből, a' legtisztább hajlammal és legőszintébb tisztelettel viseltetnek. Nálunk illy kedvező viszonyok, legalább a' legközelebb múlt időkben, nem igen léteztek; névszerint pedig a' történettudománynak véghetetlen akadályokkal kelle küzködni. Ehhez járult még, hogy működését azon szegényeknek, kik a' fenforgó nehézségek' daczára is, a' tudományosság' őket lelkesítő magasztos sugallatának engedve, életüket és legszebb erejüket annak szentelék, még olyanok is, kik nemzetünkben mint a' magasabb életérdekek' képviselői szerepeltek, gyakran nem csak nem méltányolták, hanem le is nézték. Tudva van, még pár évvel ezelőtt, mit tett nálunk *tudósnak lenni*.

De a' tudományoknak minden tekintetbeni nagy jelentősége, sőt nélkülözhetlensége elvégre nálunk is kivívta magának az ötet illető elismerést. Academiánk' és nemzeti muzeumunk' alapítása; tudományos intézeteink' újabb virágzása, 's az emelkedés, mellynek az utóbbi években nemzeti irodalmunk indult, ennek mindannyi félreismerhetlen jelei; 's ugy hiszem, nálunk is általánossá vált már azon meggyőződés, mikép a' tudományok 's az azokkal való foglalkodás nem pusztá fényűzés, hanem valóságos, mellőzhetlen léletszükség. 'S ez áll az egyik vagy másik tudomány, és a' tudományok' egy másik nemé közti megkülönböztetés nélkül. Mert ámbár nem hiányoztak újabb időben egyes szózatok, mellyek az u. n. utilitár tudományok, vagyis — mint a' francziák mondják — a' sciences exactes és a' lettres közt különbséget tevé, főkép csak az előbbieket hirdették különös pártfogásra méltóknak: tény mégis, hogy ezen megkülönböztetést mindeddig a' magyar mívelt közönség ignorálta, 's hogy az, mi a' tudományokban általán a' lényeges, t. i. az emberi szellem' működése, nálunk is jelenleg már a' közvélemény' méltánylatának tárgya.

Ezen örvendetes fordulatnak történettudományunk' tekintetében két kedvező következménye már eddig is mutatkozik. Egy részről alapos historiai vizsgálatok' nyomán a' magyar nemzet' szellemi élete méltónak tapasztaltatván, miszerint az emberiség' miveltsége' történetében neki szintén önálló és figyelmet érdemlő hely adassék; magában meg van czá-

folva azon nézet, melly a' magyarokban csak barbárokat és miveltségileg passív nemzetet akar látni. Másrészről világossá válván, hogy az általános történet' művelői által a' legközelebb múlt félszázad alatt háttérbe nyomott magyar történettudományi vizsgálatok Keleteuropa' történetének felvilágosítására nevezetes adalékot nyújtanak; egyszersmind fontos lépés van téve, melly az Europa' történetén észrevett hiány' pótlására szolgáljon.

Ezen általános eredmény' igazságát további tanulmányaim fogják legtisztább világosságba helyezni. E' helyen tehát szabadjon előleg csak még röviden legsürgösb teendőinkre figyelmeztetnem, mellyek szükségesek a' végett, hogy a' magyar történettudomány, a' tudós külföld' vizsgálatainak és általános tudományos nyereményeinek illő felhasználása mellett, 's a' saját köréhez tartozó kutatások' és a' szellemi tulajdonát képező vezérirányok' alapján azon polczra emeltessék, mikép nem csak magában véve megint, valamint félszázaddal ezelőtt, nemzetünk' méltóságának és tudományos érdekeinek megfelelően; hanem maga részéről is a' historiai tudomány' általános haladásában figyelemre méltó tényezőnek elismerttessék.

Négyes irányt kell e' tekintetben szemügyre vennünk, t. i. a' *kútfők' tanulmányozását, a' történettudományi irodalomnak hasznunkra fordítását, a' kútfőileg tisztába hozott történeti adatok' feldolgozását és a' történeti ismereteknek más tudományok és a' különféle életcélok' érdekébeni felhasználását.*

1) A' *kútfők'* minél szorgalmasabb és többoldalú tanulmányozása minden történettudományi ismereteknek mellőzhetlen feltéte és alapja. Ezeket tehát főkép, mennyiben hazai történetünket bármi módon közelebb illetik, rendszeresen egybegyűjteni, azoknak tanulmányozására előkészülni, és névszerint a' történet' segédtudományainak művelése által a' historiai kútfők' foganatos használására az utat, ha nem is mindig megnyitni, legalább könnyíteni, első teendőnk. E' feladat igen tág, és ha valólag czélt akarunk érni, olly szükséges, hogy minden egyéb foglalkodások annak szerencsés végbe menetele által föltételeztetnek. Tekintetbe kell vennünk, mi sokfélék és különböző természetűek a' történeti kútfők; mert

mindaz, bármi legyen is, mi a' múlt kor' eseményeiről és viszonyairól hű tanuságot adhat, ilyenül használható. Maga a' külső természet, mennyiben hatása a' történeti eseményekre és viszonyokra befolyt; nem csak nemzeti nyelvünk, hanem a' más népek által használt nyelvek is; a' múlt korról ránk szállt mindennemű archaeologicus kincsek, műemlékek, építmények, érmek, pecsétek, sírkövek, főkép pedig az okiratok és kútfői írók' hosszú sorozata egyaránt tartoznak ide; mi előkészület nem kívántatik csak az ezek körüli tájékozásra; mi sokoldalu gond egybegyűjtésökre; mi éles észtehetség czélszerű elrendezésökre. Nem tagadható, hogy hazánkban e' célra már valólag nagyszerű készületek és intézkedések történtek: de sok balvéleménynek, sok előítéletnek kell még megszűnnie; 's az álláspontnak is, mellyből ezeknek egybegyűjtése és elkészítése nálunk többnyire eszközöltetni szokott, a' XIX. század' szükségéhez és kívánalmaihoz alkalmazkodnia, mielőtt a' kitűzött czélnek tökéletesen megfelelő sikerről szó lehetne. Azonkívül ne felejtkezzünk meg, hogy az, mi eddig történt, többnyire egyes lelkes és nemes érzelmű hazánkfiai ajándékozásának vagy áldozatának köszönhető. De a' Maecenások' kora lejárt már, 's ha léteznek is olyanok, erejük mégis a' nagyszerű czélt ritkán éri fel (hg. Demidoff Anatólhoz hasonló, akár tudományos buzgóságát, akár roppant vagyonát tekintjük, köztünk nem igen létezik); munkásságán kívüli áldozatot pedig a' munkástól követelni nem lehet. Itt tehát a' nemzet' minden tagjának, mennyiben sorsa vagy állásánál fogva csakugyan mindeniknek e' tekintetben bizonyos működésiköre vagy hatástehetsége van, a' célhoz járulni és mindnyájoknak egyre munkálni legszentebb kötelessége.

2) De nem elég csak a' kútfőket gyűjteni és tanulmányozni, az eddigi *összes* irodalmat is hasznunkra kell fordítanunk. Erre nézve mi magyarok más nemzetek' irányában még nem fogtuk fel teljesen tudományos hivatásunkat. Az írók és a' tudósok igen gyakran nem akarják még átlátni, hogy egyéniségök az irodalom' nagy lánczolatában csak egyes szemet képvisel, 's a' közönség kelletinél nagyobb elnézéssel van irántok. Pedig egyedül úgy fogjuk nemzeti történettudományunknak szerencsés előmenetét kieszközölni, ha egyrésztől *mindazt*

felhasználjuk, mit mások czélunkra vezetőt már tettek; másokról az általános historiai irodalom' méltó tagjává nemzeti történetírásunkat kiképezzük. Ez az előbbinél nem csekélyebb nehézséggel jár, 's mégis magában világos, hogy ignorálni azt, mit mások, akár egyesek, akár irodalmi irányoknak mutatkozó, egyreműködő többek legyenek azok, már megtettek, annyit jelent, mint saját irodalmi szegénységünket bevallani.

3) A' kútfőileg tisztába hozott történeti adatok' feldolgozása magasabb historiai felfogást tételez fel. A' „historia regum“ eszméje itt kevés. A' magyarországi köz és társadalmi létet 's nemzeti életünket egészben és egyes irányai szerint kell tisztán zsinórmértékül követnünk, 's az ezekhez mért rendszernek értelmében magát a' történetet mívelni. Csak így remélhetjük azután

4) hogy historiai irodalmunk és nemzeti történettudományunk magasztos czéljának megfelelni, 's történeti ismereteink más tudományokat nálunk is szellemileg termékenyíteni és a' különféle életcéloknak előmozdítására hatni fognak.

A' BÖLCSESZET' FÜGGŐ KÉRDÉSE AZ ÁLTALÁNOSRÓL

PURGSTALLER JÓZSEFTŐL.

Olvastatott az academiában nov. 1. és dec. 3. 1854.

I.

Hét évtized nem telt azóta el, hogy Kantnak rendkívüli elmeélt és elfogulatlan gondolkodást fényesen kitüntető criticismusa a' bölcsezetnek 's vele együtt az eszméknek fejlődését irányzá, 's ezen új irányban hatalmasan meginditá.

Kant sajnosan tapasztalá, hogy elődei a bölcsezet' terén rendszereket alkottak, mellyek egymás után dőltek; mindamellett nem találkozott észbuvár, ki annyi meghiusult kísérlet és annyi ledőlt rendszer' omladéka közt a' beomlás' okát mélyebben kutatta volna. De vigasztalá őt azon gondolat, hogy a' bölcsezetnek szintűgy mint az emberi észnek fejlődéskai vannak, 's hogy a' fejlődő ész nem különben mint a'

serdülő erőteljes és élénk ifjú, mielőtt tehetségét latra vetné, merész vállalatokba ereszkedik, és csak többszöri erőpazarlás 's maga kárán okulás után kezd erejére közelebb figyelni, hatáskörét és hivatását szorgosabban vizsgálni. Illy gondolattól lelkesítve fogott Kant mély észbuvárlatába (*Kritik der reinen Vernunft. Kritik der praktischen Vernunft. Kritik der Urtheilskraft*), melynek föladatul tűzte szigorú ítészet (*critica*) által kifürkészni: milly hatalommal van felruházva az emberi ész? mit tudhat valóban? meddig terjednek tudásának (*Wissen*) határai?

A criticismus közvetlenül oda célzott, hogy a' dülő scepticismust megdöntse, közvetve pedig, hogy a' túlságos rationalismust és ingó alapu empirismust útba igazítsa, egyszersmind e' homlokegyenest ellenkező rendszereket lehetőleg ki-egyenlítse. Mennyire érte el célját, nézzük egyelőre.

A' scepticismus az emberi tudást az által rendítette meg, hogy az ismeretet az emberi önkénytől tette függővé. Nézete szerint minden egyén sajátos felfogásához képest veszi föl az érzéki benyomásokat, és azokból fogalmakat képez, a' nélkül hogy ezen eljárásban állapított törvényekhez volna kötve; miért is le kell mondanunk az egyetemileg érvényes és tárgyi-lagos igazságról. Ennek ellenében a' criticismusnak kétségtelenné kellett tennie, hogy az emberi ész képzei, fogalmai és eszméi alakításában eredeti törvényeket követ, melyek minden egyénre nézve érvényesek.

A' criticismus továbbá útba igazítá a' félszeg empirismust, valamint a túlságos rationalismust is. Az empiristák minden ismeretet az érzéki észrevevésre alapítottak: ezen egyoldalúság kiigazítására elmellőzhetlennek tartá Kant megmutatni, hogy a' tapasztalás az emberi tudás alapítására elégtelen; mert a' tapasztalati adatokban hiányzik ama' szoros egyetemesség (*Allgemeinheit*) és szükségesség (*Nothwendigkeit*), melly az egység, törvényszerűség és rend létesítésére kívántatik; a' tudásnak rendületlen alapítására közérvényességű és állandó biztosíték szükségeltetik, ezt Kant az észigazságokban lelte, melyeknek jelleme az egyetemesség és szükségesség. — Noha Kant az észigazságokat tűzé ki vezérül, mindazáltal nem hódolt az egyoldalú rationalismusnak;

mert a tiszta gondolkodást elégtelennek ítélte a' való ismeretek' szerzésére, azért is e' gondolkodás' hatáskörét a' tapasztalás' adataira szorítá, 's tisztét abban helyezé, hogy az észrevett tárgyakat egységbe és összhangzásba hozza.

Nem szándékozom Kant' nyomozását e' téren lépésről lépésre kísérni; jelen értekezésemben egyedül e' kitünő bölcsésznek buvárlatát az általános (das Absolute, Unbedingte) körül akarom megismertetni, egyszersmind a' Kant' nyomdokain induló legujabb szemlélődők' elméleteit az általánosról vázolni. Itt eleve ki kell jelentenem, hogy e' bölcsészeti tárgy függő kérdést (schwebende Frage) képez, azaz vita alatt áll jelenleg is. — Hogy a' bölcsészetben illyenmü függő kérdések vannak, azon meg nem akad az, ki tudja, hogy illy vitatárgyak az úgynevezett exact tudományokban is léteznek, 's hogy a' természet-tanárok a' világosság' jeleneit mai nap is két különböző föltevés (hypothesis) szerint értelmezik. Egyébiránt arra kell figyelmeztetnem, hogy a szóban forgó bölcsészeti kérdést, valamint minden ész-főladatot, sem külső tekintélylyel, sem hatalomszóval vagy ráfogással nem lehet eldönteni, hanem ha megfejtése lehetséges, ez csak bölcsészeti módszer' nyomán eszközölhető.

II.

Hogy Kant' nyomozását az általános körül és e' nyomozásnak eredményét annál tisztábban felfoghassuk, czélszerű mindenek előtt ész-buvárlatának előzményeit és sark-elveit szemügyre venni 's vizsgálni: az ismerő tehetőség' elemzésének fonálán milly határokat jelölt ki az emberi tudásnak.

A' criticismus az emberi tudás' alapítására azt tüzé ki sark-elvül, hogy az emberi ész eredeti, vagy, mint Kant nevezi, előleges (a priori) ismerésmódokkal és törvényekkel van ellátva, mellyekből az, a' mi az emberi ismeretben egyetemi-leg érvényes és szükségkép való, keletkezik.

Az érzéki jelenetek' alapjai a' tér és idő; az értelem' előleges fogalmai az egység, többség, önállóság, okság, lehetőség, létezés és a' többi. Ezeknek köz rendeltetése a' világi jelenetek' különféleségét alakítani, rendezni 's meghatározni, így például meghatározzuk az egymás után következő eseményeket az ok-

ság' fogalma által, minél fogva az előbbi eseményt oknak, az utóbbit okozatnak tekintjük.

Mind ezen ismerés-módok és ezekből keletkező törvények csak az emberi értelemre vonatkoznak, 's használásuk csak tapasztalati, azaz értelmünk az eredeti fogalmak' használatával a' tapasztalás' köréből ki nem léphet. Nem ismerjük tehát a' lényeket, a' mint elménken kívül léteznek, hanem csak, mi-kép ismerő tehetségünk előtt jelenkeznek, 's értelmünknek tiszte nem egyéb mint az érzéki jeleneteket az előleges fogalmak által alakítani és rendezni. Így az ismerettárgy értelmünkhöz van szabva, nem pedig értelmünk a' tárgyakhoz. Eddigél azon vélemény uralkodott, mond Kant, hogy ismeretünket a' tárgyak határozzák meg: e' föltevés alatt kénytelenek valánk egyes és alanyi képzetekkel megelégedni, 's minden egyetemes és szükségkép való ismeretről lemondani. Ellenben ha a' kültárgyak ugyanazon törvényeknek hódolnak, melyek szerint előleges foglmainkat képezzük, úgy az alany és tárgy, az ember és természet között öszhangzás (harmonia) létezik, minél fogva képesek vagyunk egyetemileg igaz és közvetlenül bizonyos ítéleteket hozni. — Kant e' fejtemény' megoldásában azon módszerhez vagy inkább ész-fogáshoz nyult, melyet Kopernik használt új naprendszere' meghatározásában. Miután t. i. e' csillagász meg nem győződhetett arról, hogy az égi testek, mozgásai olly zavartak legyenek, mint a' földet központul állító Ptolomaeus' rendszere adja elő, tanácsosnak látta a' vele szemközt álló nézethez fordulni, a' napot venni álláspontul 's innét értelmezni a' bolygók' mozgásait, mi sükerülvén, a' napot hirdeté az égi testek' központjává. Hasonló eljárást követett a' mi bölcsészünk, ki látván, hogy Locke' amaz egyoldalú nézete, miszerint a' kültárgyak létesítik az emberi képzeteket, ismeretünket ingó alapra helyezte, és a' scepticismus' megrohanásának tág utat nyitott, az egyoldalú empirismus' kiegyezésére Kant az ismerő alanyt vette álláspontul, oda nyilatkozván, hogy az ész eredeti törvényei által határozza meg az ismeret-tárgyat.

A' criticismus, mint láttuk, az ismerő tehetség' elemzéséből azt az eredményt hozta ki, hogy a' lényt önmagában (das Ding an sich) nem ismerjük. — A' rationalisták két nemű lé-

nyeket különböztettek meg, érzékileg jelenkezőket és tisztán gondolhatókat, mire nézve két ismeret-kutfőt jelöltek ki, és határozottan kimondották, hogy valamint a' jelenetek az érzék' tárgyai, úgy a' létezőknek való lényegét, az önmagábani lényt, az ész ismeri meg, akár közvetlenül a' vele született eszmék által, akár közvetve az okoskodás' útján. Az empiristák az eszméknek ezen előjogát tagadván, minden ismeretet az érzéki észrevevésre vezettek vissza, minek következtében Hume azt vitézte, hogy az alanyi képzeteken kívül a' létező tárgyakról mitsem tudunk. Kant megkülönböztetvén az ismeret' tartalmát és alakját, az előbbi az érzéki benyomásokból, az utóbbit ismerő tehetségünk' eredeti törvényeiből származtatta. E' szerint ismeretünk az érzék és ész' köz szüleménye, 's némi tárgylagost és alanyit foglal magában, azonban nem ismerjük a' tárgyaknak való lényegét vagyis a' lényt önmagában, hanem csak hatását és jelenésmódját. E' bölcseész nem tagadja az önmagábani lényt; azonban e' fogalom előtte csak nemleges, azaz olyan, melly a' való ismeretnek határt szab. A' tiszta ész' criticája tehát azon nemleges eredményre vezet, hogy a' való ismeret a' jeleneteken túl nem terjed. — De ellenvetésül azt kérde a közértelem: ha van olly tehetsége az embernek, minélfogva az önmagábani lényt sejtí, miért nem volna képes azt megismerni? Ha az emberi ész előleges, érzékfölötti ismerésmódokkal van ellátva, miért nem vonatkoznak az érzékfölötti tárgyakra, az önmagábani lényre? Kant' azon válasza, hogy az előleges ismerésmódok pusztá alakjai az érzéki jeleneteknek, a' kérdést meg nem oldja és a' közértelemet ki nem elégíti; sőt olly következményt von maga után, melly az előleges fogalmak' tekintélyét lerontja. Vagy igazán előlegesek a' fogalmak, és ez esetben nem szorítkozhatnak az érzéki tárgyakra, nem lehetnek pusztán alakiak és szabályozók (regulativ), vagy ha valóban meddő alakjai az érzéki jeleneteknek, úgy azok az érzéki képzetekből keletkeznek elvonás' útján, tehát elvont, tapasztalati fogalmak, nem előlegesek. Kant' elmélete az önmagábani lényről azon nézetén alapszik, miszerint egyedül az érzék nyújt ismeret-anyagot. Kár, hogy nem figyelmeztet arra, miszerint az érzéken kívül, melly egyedül a' külsőt, anyagit fogja föl, olly tehetségnek kell léteznie,

melly a' létezőknek való lényegét, azoknak erőit, törvényeit, céljait, tehát a' belsőt, az érzék-fölöttit veszi észre, különben ezekről mitsem tudnánk : e' belső, érzékfölötti ismerő tehetség a' tiszta ész, mellynek hatáskörére az újabb lélektanárok fordították figyelmöket. A' lélektan napjainkban azon fölfedezést tette, hogy az értelem a' tiszta észtól lényegileg különbözik. Az értelem az észrevett tárgyak' körében maradván, azokat csak taglalja vagyis elemezi és összeköti, tehát alakító, szabályozó tehetség, melly által fogalmakat képezünk, ítélünk és következtetünk. Az ész való észrevevő-tehetség (*Wahrnehmungsvermögen*, *facultas percipiendi*), melly a' létezőknek lényegét, azoknak erőit, törvényeit, céljait, okait, viszonyait, tehát a' belsőt, az érzékfölöttit fogja föl, minélfogva az eszmékre emelkedik.

Miután Kant az érzék és értelem' elemzéséből azon eredményre jött, hogy a' lényt önmagában nem ismerjük, az általánosnak (*absolutum*) eszméjét vette ítészet alá, melly eszmére az ész emelkedik. Három nemét az általánosnak különböztet meg Kant : az első az általános ismerő alany, a' lélek, melly tárgya az észleges lélektannak (*psychologia rationalis*); a' második az általános ismeret-tárgy, a' világ, mellyel az észleges világtan foglalkodik (*cosmologia rationalis*); a' harmadik olly általános, melly az ismerő alany és ismeret-tárgy fölött áll és azokat egyesíti : ezen általános az Isten, kiről az észleges istentan értekezik (*theologia rationalis*).

Az általánosra vonatkozó vitatkozásban Kant e' két tételből indul ki : először, az észnek lényeges működése a' következtetés; másodsor, csak olly fogalom bír tárgyilagos valósággal (*objective Realitaet*), mellynek a' tapasztalás' körében való tárgy felel meg. E' két tételből azt eredményeztette, hogy az ész emelkedik ugyan az általános egységre, de ennek tárgyilagos valóságát nem képes biztosítani. — Kérdés : helyese Kant' fogalma az észről? E' bölcész a' tiszta ész az értelemmel cseréli föl, azt pusztá következtető tehetségnek bélyegezván, holott a' következtetés' működése lényegileg ugyanaz, melly az ítélő értelemé, tudniillik a' különösnek fölvevése némi általános alá. E' fölcserélés' eredménye az, hogy az általánost pusztá eszmévé változtatja, mellynek léte fejteményes

(problematisch), azaz lehetséges. De lássuk nézeteit az általánosnak három neméről.

A' lélekről így nyilatkozik : Nem ismerjük a' lélek való lényegét, csak jeleneit. Az ész ugyan, mond Kant, az öntudat'egységéből a' léleknek önállóságát, részetlenségét, anyagtalanságát és halhatatlanságát következteti, de csalódik; mert mi egyedül a' gondolkodó lénynek működéseit vesszük észre, melyek a' testi élet' föltétéhez vannak kötve : e feltétől elválaszthatjuk ugyan gondolattal a' lelket, de ezen eljárás által pusztán gondolati tárgyat nyerünk, mely a' való ismeret' körén kívül fekszik. — Kant a' tiszta öntudat' alanyát, a' lelket, ismeretlennek itéli, csak azért, mivel azt nézteni nem lehet, megfelejtkezvén arról, hogy azon ismeret, mellyel ez ismerő alany önmagáról bir, a' kültárgy' ismeretétől egészen különbözik, 's hogy az öntevékeny lény sajátos módon jó önismertetre. A' kültárgyat az által ismeri meg a' gondolkodó lény, hogy reá hat, minélfogva azt magától megkülönbözteti 's magával szembesíti, tehát nézeli. Az öntudatban nincs helye a' megkülönböztetésnek, nincs helye a' nézésnek, 's ennek hiánya nem korlátozza tárgyilagosságot tudatát. Az ismerő és öntudatu alany saját öntevékenysége által veszi észre létét; e' létnek tudatát tehát nem az érzék, nem az eszmélés (reflexio), hanem maga a' gyakorlati tevékenység eszközli. Jóllehet ezen öntevékeny lénynek belseje mély rejtély előttünk, annyit tudunk mindazáltal, hogy öntevékeny és pedig sajátos módon, már pedig a' sajátos öntevékenység a' különletet, az önállóságot alapítja.

Az észleges világban az ész a' világnak tér- és időbeli nagyságát, az anyag' eloszthatóságát, a' világ' kénytelenségét és esetéességét (Zufälligkeiten) tárgyalja; azonban, mint Kant mutatja, az ész ellenmondásokba esik. Ennek oka, mond Kant, az, hogy az ész az általánost, melly pusztán eszme, valóban létező és jelenkező tárgynak veszi. — A' világ' nagyságát illetőleg azt állítja, hogy, ha a' világot önmagában lénynek vesszük, úgy nagyságát meg nem határozhatjuk, mert akkor nem tárgya a' nézésnek, következésképpen a' tér és idő' nézeteit nem lehet reá alkalmazni; ha pedig jelenetnek vesszük, a' mint kell is venni, ez esetben a' világnézet alanyi felfogásunktól

függ, 's ezen jelenetről csak azt állithatjuk, hogy véghetlenig azaz vég nélkül terjed. — Az anyag' eloszthatóságát ugyanazon módon fejtí meg, tudniillik, ha az anyagot jelenetnek tartjuk, úgy eloszthatósága véghetlenig megy, a' nélkül, hogy azért végtelen számu részekből állana, mert ezen elosztás nem magát az anyagot, hanem jelenetét, azaz alanyi képzetünket illeti. — A' kénytelenséget és szabadságot úgy egyeztetí meg, hogy a' kénytelenséget a' világi jelenetekre, a' szabadságot pedig az önmagábani lényre terjesztí ki. Hasonló módon nyilatkozik a' szükségesség és esetékességről: a' világi jelenetek esetékesek, az önmagábani lény szükségképes, azaz szükségkép létező.

A' criticismus végre ítészet alá veszi az Isten' létét illető bizonyítást és nyomos ellenvetéseket tesz ama' következtetések ellen, mellyeket a' rationalisták ez ügyben használtak. Fő ellenvetése az, hogy semmi eszme nem foglalja magában tárgyának létét, következésképp a' legtökéletesebb lény' eszméjéből nem lehet az Isten' létét következtetni. — E' vitatkozást azon nyilatkozattal fejezi be: hogy az általános puszta eszme, mellynek léte fejteményes, lehetséges; de a' puszta lehetőség nem tesz való létet, a' jelenetről pedig nem lehet az önmagábani lényre helyes következményt vonni. Mind ezekből foly, hogy a' tiszta ész elmélet' után nem képes az általános, érzékfölötti létről való ismeretet szerezni. — A' criticismus nem tagadja ezen érzékfölötti, túlvilági létet, de a' szemlélődő ész-től megtagadja a' vakmerő belépést ezen ismeretlen országba. Meglehet, hogy az ész más utat földözend föl ama' túlvilági birodalomba, mitől az emberi értelem számüzve van; bármiképp legyen a' dolog, a' tiszta ész' bírálata azon nemleges eredményre vezet, hogy a' szemlélődő ész nincs felhatalmazva a' tapasztalás' határait átlépni.

Az előadottak szerint az elméleti ész nem képes az általános lénynek valóságát biztosítani: e' hiány' földözésére Kant a' gyakorlati észhez folyamodott, sőt az ész-t tulajdonkép gyakorlati tehetségnek hirdette, 's neki az elméleti fölött elsőséget (Primat der praktischen Vernunft) tulajdonított. — Kant eszélyesen fordult a gyakorlati észhez, mert bölcséletében mind a' szilárd kezdpoint, mind a' biztos végpoint hiányzott. Nincs

rendszerének szilárd alapja, mert nézete szerint az ismeretet két tényező eszközli, mellyek közül a' tárgyilagos, a' kültárgy előttünk ismeretlen ($=x$), az alanyi pedig, az öntudat' alanya, mint önmagábani lény, pusztá eszme, mint jelenet pedig a' kültárgy' befolyásától függ és a' testi élet' feltétéhez van kötve: e' szerint nincs az emberi ismeretnek szilárd támasza, nincs a' rendszernek határozott kiinduló pontja. De hiányzik a' biztos végpont is, minthogy az észnek legfőbb eszméje, az általános lény, a' világi jelenetek' végső oka, a' legtökéletesebb lény, pusztá föltevés.

A' criticismus azon eszméket, mellyeknek valóságát a' tiszta ész nem vala képes igazolni, a' gyakorlati, erkölcsi életre alapítá. Kiinduló pontul az ész' öntörvényhozását (autonomia rationis) tűzé ki; e' szilárd alapra fekteté az erkölcsi törvényt. Az erkölcsnek, mond Kant, egyetemileg érvényes és tiszta észleges elvnek kell lennie. Az egyéni és tapasztalati szabályok erkölcsi elvekké emelve meghasonlást okoznak mind az egyes személy' cselekedetei, mind magok a' személyek közt. Az erkölcsiség és szabadság csak úgy van biztosítva, ha függetlenül minden külső indoktól (motivum) egyedül azon eszme vezérli akarati elhatározásunkat, hogy így és nem másképp tartozunk cselekedni. Ezen elv: cselekedjél egyetemileg érvényes módon, igazán feltétlen parancs, mellyet az ész önmagától szab az akaratnak, 's mi által valóban öntörvényhozói tisztel lép föl.

Az erkölcsi törvény legerősebb támasza a' vallási eszméknek, minők Isten, öröklét, halhatatlanság, boldogság. Ezen eszméknek valósága felőli meggyőződés, ugymond Kant, magában véve csak erkölcsi hitet képez, de ezen hitet a' gyakorlati ész feltétlenül követeli, azon okból, mivel az erkölcsiséggel elválhatatlanul összefügg, mivel a' legfőbb jónak létesítésére elmellőzhetlenül kívántatik. A' legfőbb jó (das höchste Gut, summum bonum) az erkölcsiség és boldogság közti öszhangzásban áll; de ezen czél csak ama' feltét alatt elérhető, hogy az ember' személyisége, azaz lélek halhatatlan és a' természet fölött olly lény uralkodik, melly képes az erkölcsiséghez mért boldogságot osztani: a' gyakorlati ész tehát az érzékfölötti, túlvilági létet követeli. E' szerint az ember minden értelmi

belátás nélkül egyedül a' legfőbb jónak létesítése' tekintetéből tartozik az érzékfölötti, túlvilági létet hinni. Ekkép az embernek tulajdonképi hivatása nem a' legfőbb lénynek ismerete, hanem a' legfőbb tökélyre célzó gyakorlati törekvés, a' vég nélküli tökéletesedés és előhaladás mindennemű jóban.

Visszapillantván Kant' vitatkozására, látjuk, hogy e' bölcsész a' világ-egyetemet természet és emberre, érzéki és szellemi országra, kénytelenség és szabadság' birodalmára osztja. Az ész mind a' két országnak szab törvényeket, de nem önkényleg, hanem eredeti alkotásával öszhangzólag; az elméleti ész a' természet' ismeretére szolgáló törvényeket nyújt; a' gyakorlati, a' tulajdonképi ész, a' szabadság' országának ad törvényeket. A' szabadság' országa, a' szellemi világ az embernek eredeti hazája : itt tűnteti ki öröklött méltóságát, itt fejleszti fonséges természetét, itt éri el rendeltetését.

III.

A' criticismus, mint láttuk, az általánosra vonatkozó bölcsészeti föladatot megoldotta ugyan, de nemleges, tagadó eredménnyel, azon nyilatkozattal, hogy az elméleti ész az általánost szükségkép tűzi ki, ugymint az értelemnek fogalmai közti egység és öszhangzás' létesítése végett, azonban okoskodás' útján nem képes tárgyilagossá válóságát igazolni. E' hézagát az elméletnek a' gyakorlati ész tölti be, melly kötelességül szabja az embernek, hogy az általános, végtelen tökély felé törekedjék, és e' legfőbb jó' valóságának tekintetéből az általános, érzékfölötti létet higye.

Ezen eredménnyel sokan az újabb bölcseészek közül, bár Kantnak észbuvárlatát tisztelettel fogadták, nem voltak elégitve, azért is törekvésöket oda fordíták, hogy e' rendszer hiányait kiegészítvén, az emberi tudást 's vele együtt az általánosnak eszméjét mélyebben alapítsák. 'S mi történt? e' szövényes fejtemény' megoldásán a' bölcseészek ujolag meghasonlottak egymás közt, 's felekezetekre szakadtak. Három főnézet keletkezett : először, az általános tiszta alany; másodsor, az alany és tárgy' egysége; harmadsor, tiszta tárgy. — Hogy unalmas ne legyek, nem ereszkedem részletes taglalásba, csak szemlét tartok e' különböző nézetek fölött.

Fichte az általánost tiszta alanynyá tevő, az ismerő alanyból nemcsak az ismeret' alakját, hanem tartalmát is származtatván. A' bölcsészetnek, így szól ő, a' szoros rendszer végett egyetlen legfőbb elvből kell kiindulnia, olly elvből, melly az ismeretnek mind alakját mind tartalmát alapítja; ezen elv tehát nem pusztá eszme, melly által a' gondolkodó ész az adott tárgyakat egységbe és öszhangzásba hozza, sőt olly létesítő erő, melly az ismeret' tartalmát teremti és egyszersmind alakítja. Ezen legfőbb elvet, mond Fichte, öntudatunk' minden adatából lehet kihozni, mivel azokban szükségkép foglaltatik. Öntudatunk' minden határozott működése, azaz minden ítéletünk, gondolatunk, érzetünk, bármilly különbözők tartalomra nézve, mindenkor ugyanazon tényt fejezik ki: e' tény az „én“-nek öntevékenysége; mert lehetetlen, hogy valamit gondolkunk, érezzünk, cselekedjünk, a' nélkül hogy tudnók, miszerint mi vagyunk azok, kik e' működéseket végbe viszsük. E' tiszta öntevékenység az általános, mellyben eszme és lét azonos (identisch), melly azonosságot e' tétel fejezi ki: $A=A$. 'S valóban, ha az „én“-től mindent elvonunk, mi által korlátoztatik, úgy nem marad egyebe mint korlátlan, végtelen, általános öntevékenysége: az „én“-nek ezen öntevékenysége, azaz szabadsága az eredeti valóság, mi által önmagát teszi és mindent létesít.

Hogy Fichte' álláspontját tisztán lássuk, czélszerű azt Des Cartes és Kant-éval egybevetni. Des Cartes' nézete szerint az „én gondolkodom“ az egyedüli közvetlen eszme, mellynek valósága kétséget nem szenved. Hasonló értelemben nyilatkozott Kant, mondván: minden képzeiteinket ezen eszme „én gondolkodom“ kíséri. Ugyanis az öntudat, mond Kant, nem lehet egyes állapot vagy képzet, mert ez nem magát az „én“-t, hanem csak némi jelenésmódját tárgyazza, ezen állapot és képzet nem tartozik lényegéhez, mert kívülről járul hozzá; az öntudat egyetemes, szükséges és állandó öntevékenység, melly az állapotokat és képzeteket öszpontosítja. Erre nézve tiszta és tapasztalati öntudatot kell különböztetni: a' tiszta öntudat, mellyet a' tétel „én gondolkodom“ fejez ki, az öntevékenység' tudata, 's ez mindenkor egy és ugyanaz; ellenben a' tapasztalati öntudat az egyes állapotok és képzetek' tudata, melly

szüntelen változik. — Fichte szinte, mint Des Cartes és Kant, az öntudatra hivatkozott, azon tényre tudniillik, hogy minden ítélésben, minden cselekedetben az „én“ eszméje foglaltatik, de ezen tényből többet következtetett, mintsem azok, ő az „én“-ben az általánost vélte rejleni. Ezen általánost, mellyben eszme és lét azonos, az eszmék és létezők' köz alapjává állítá 's erre építé a' mindenséget. Illy előleges szerkesztéssel (Construction a priori) már a' Kant előtti rationalisták éltek, csak hogy azok öröklött eszméből indultak ki, mellyet a' scholasticusok' felezete legtökéletesebb lénynek, Spinoza végtelen állagnak (substantia) nevezett, azoknak általánosa tehát valóban tárgyilagos volt, nem pusztán alanyi.

Fichte az ismerő alanynak olly hatalmat tulajdonított, minélfogva az „én“ képes egyszerű, de végtelen lényegéből nemcsak az ismeret' alakját, hanem tartalmát is származtatni. Azonban minden szerényen gondolkodó elismeri, hogy az emberi tevékenység csak alakító, nem teremtő, 's az ismeret' tartalma adott tárgy, nem szüleménye az emberi észnek. Szellemünk az anyagi világot készen leli: az arra vonatkozó munkásság nem egyéb mint átalakítás; bizony az elme nem teremti tárgyait, csak megismeri a létezőket, szintugy a' cselekvő szellem, az emberi tett-erő (Thatkraft) egyedül átalakítja a' kész anyagot és alkalmazza céljaihoz. A' gyakorlati élet próba-köve a' bölcsészeti elmélet' alaposságának: e' valóság' terén gúnyt vall az ábrándos légvár-építés. Az élet-igazságnak ezen hatalma szemébe ötlött Fichtének is, minélfogva így nyilatkozott: „A' külvilág' léte elméletileg semmikép nem értelmezhető, mert ismerő öntudatunk azt pusztá képzetté változtatja, de gyakorlatilag van ránk nézve valami küllét, azaz gyakorlati öntudatunk, törekvésünk általános cselekvésre kényszerít minket az anyagi világ' valóságát hinni.“ Ennek okaért e' szemlélődő az „én“-nek végtelen tevékenységén kívül külső korlátot vett föl, mellybe a' végtelen tevékenység ütközik, 's mellytől függ: ezen ütközés (Anstoss) Fichte' valomása szerint az egyetlen tárgyilagos, mellyet az „én“ nem képes pusztá eszmévé, belső képzetté változtatni; ez a' tulajdonképi tárgy, a' reánk nézve idegen, ismeretlen lény (=x), mellyet öntudatunk értelmezni nem tud, hanem kénytelen ta-

pasztalati ténynek elfogadni. Így hajól meg a' legmerészebb ész is a' gyakorlati élet' hatalma előtt!

IV.

Fichte' transcendentalis idealismusát egyelőre Schelling is pártfogolá, csak azért is, mivel benne igazán fő-elvet lelt; átlátván utóbb az alanyi szempontnak félszégességét, minthogy ugyanazon joggal a' tárgyból, azaz küllétből is lehet kiindulni, mellyel az alanyból, ennél fogva az idealismus' ellenében természetbölcsezetet (Naturphilosophie) gondolt ki, mellyben az előbbivel ellenkező módszerrel kiindulva a' természetből a' szellemhez emelkedett: e' tan' fejtegetésekor új szempont ötlött eszébe, a' különbözetlenség, azonság' (Indifferenz, Identität) eszméje, melly nézet szerint az általános lényben alany és tárgy, gondolat és lét, szellem és természet különbözetlenek, azonosak. — Az általánosnak eszméje, ugymond, az alap tudás, mellyből kell kiindulni, 's mellyre alapítani az ismeretet, hogy igazat foglaljon magában: e' tudáshoz csak ész-nézés (Vernunftanschauung) vezet; következőleg az általánost nem gondoljuk pusztán, hanem nézeljük is.

Mi Schelling' alapeszméjét illeti, a' legfőbb elvnek alapításában szinte azon előzményekből indult ki, mellyekből Fichte, de abból más eredményt fejlesztett. Fichte így okoskodott: minden ítéletben, sőt öntudatunk' minden adatában az „én“nek eszméje foglaltatik, az általános „én“ tehát minden tudás és lét' végalapja. Schelling is az ítélet' lényegére hivatkozott, de abban mást lelt, tudniillik az alany és állitmány' azonságát, miből azt következtette, hogy az azonság a' legfőbb elv. Világos, hogy mind az általános „én“, mind az általános azonság pusztá elvont fogalom, melly értelmi elvonás által jó napfényre, olly eljárás által, miszerint minden határozottság (Bestimmtheit) elmellőztetik. Igenis, az általános „én“ sem nem határozott gondolkodó alany azaz véges „én“, sem nem határozott és tapasztalatilag adott tárgy, nem egyéb tehát mint valami azonos egység, pusztá gondolat: illyen Schelling' általános azonsága is, mellyben minden határozottság, az alanyi ugy mint a' tárgyilagós, tehát minden való ellentét az alany és tárgy között hiányzik. — A' különbséget az általános „én“

és általános azonság között ama' viszony jellemzi, melyben mindkét általános a' külvilághoz áll. Fichte szerint a' külvilág az „én“-nek 's tiszta tevékenységnek pusztá korlátja, eszköze; ellenben Schelling gáncsolja ama' nézetet, mely a' szellemet a' mindenség' középpontjává teszi, 's nyíltan kimondja, hogy a' természet szintolly eredeti, mint a' szellem, ez utóbbi csak magasabb hatvány (Potenz), és a' természettől nem lényegre, hanem egyedül fokozatra nézve különbözők.

Az általános lényben, így vélekedik e' bölcész, alany és tárgy, szellem és természet különbözetlenek; az egyes és véges lényekben e' különbözetlenség magát elkülönzi sarkaira (Pole), 's ekkép az alany és tárgy, szellem és természet közti ellentét keletkezik. — Az ellensarkak, mint a' véges lénynék tényezői, minőségre nézve azonosak, de mennyiségre különbözők, tehát igazi hatványok. A' mely lényben az alanyi hatvány tulnyomó, szellemnek neveztetik; a' miben pedig a' tárgylagos elem bír tulnyomósággal, azt anyagnak mondjuk.

Schelling ama' főelvére, t. i. hogy az általános lény az alany és tárgynak, a' szellem és természetnek azonsága, igen okszerűleg azon világnézetét építé, hogy a' természet Istenben feneklik. Nézetének igazolására azt idézi okúl, hogy az isteni személyiség (Persönlichkeit), különösen az isteni öntudat nem gondolható, ha lényegében nincs való ellentét, mely által magát megkülönbözteti, ha nincs véges erő, mely a' végtelent összeszorítja, mert az öntudat nem egyéb mint a' lény' erőinek és működéseinek összpontosulása. Valamint az ember az által jön öntudatra, hogy létének természetbeli (physikai) elemét szellemi lényegének, azaz magának aláveti: úgy áll a' dolog az Istennel is. Ha az Isten kezdettől fogva és egész lényegében szellem, azaz egyszerű és legtökéletesebb lény volna, akkor nem birna öntudattal, nem személyiséggel és étellel, mert az élet való létesülés (Werden), fejlődés, különmemű elemek' küzdése. Így tehát a' természet Istenben létezik, azonban a' természet nem maga az Isten, csak lényegének egyik szükséges eleme. Erre nézve Schelling különbséget tesz a' létezés' alapja (Grund der Existenz) és a' létező (der Existierende) közt. Bizonyításul arra hivatkozik, hogy Isten előtt és rajta kívül semmi sem létezett, 's hogy létének okát önmagá-

ban foglalja (Deus est a se). E' létezés-alap, melyet az Isten önmagában foglal, nem maga az Isten, mint Isten, azaz mint létezik, hanem csak létezésének oka; tőle ugyan elválhatlan, de mégis különböző elem. A' létezés' alapja az, a' miből a' létező fejlődik; a' mi a' létező lény tetteleg (actu), az a' létezés-alap erőnyileg, hatványilag (in potentia), amaz a' Deus explicitus, ez a' Deus implicitus. Innét, mond Schelling, a' külvilág' eredete könnyen értelmezhető. Mindenek előtt a' benlét' (Immanenz) fogalmát kell elmellőznünk, a' mennyiben ez a' világi lényeknek holt létezését Istenben fejezi ki, sőt azon elismerést kell állapitnunk, hogy e' lényekhez egyedül a' létesülés, fejlődés, tökéletesülés' fogalma illik. De a' világi lények nem létesülhetnek Istenben magában véve, minthogy tőle nemben (toto genere) és végtelenül különböznek; hogy tehát e' lények Istentől különbözők legyenek, kell hogy valamely Istentől különböző alaptól fejlődjenek. Már pedig Isten előtt és rajta kívül semmi sem létezett: e' rejtély csak az által megoldható, hogy a' világi lények olly valamiből fejlődnek, a' mi Istenben van és mégsem maga az Isten, ez pedig nem egyéb mint az Isten' létezésének alapja.

E' világnézetet szemlélődési önkény és tulság bélyegzi. Schelling az emberi szellemre hivatkozik, holott jól tudja, hogy az isteni öntudat és személyiség sokkal fönségesebb az emberinél, már pedig abból, hogy a' véges személyiség és öntudat erőinek ellentétéhez van kötve, okszerűleg nem lehet következtetni, hogy az Isten is illy föltétől és korlátozástól függ; sőt mivel az emberben is a' szellem testi behatás által soha sem jönne öntudatára, ha csak az öntudat' hatalmával eleve és eredetileg nem volna ellátva: azt kell állitnunk, hogy az Isten mint föltétlen, független lény saját erejénél és öröktől fogva bír öntudattal, személyiséggel, tehát eredetileg öntudatu személy.

Schelling szerint az Isten létezésének alaptól fejlődik, e' létezés-alap pedig a' természet, 's így nem az Isten mint szellem alapja a' természetnek, sőt ellenkezőleg a' természet alapja az isteni szellemnek, minél fogva a' szellem a' természetből, a' tökéletes a' tökéletlenből keletkezik. E' nézetben is Schelling az isteni létet ez emberi élet szerint szerkeszti, nem tartván

szemmel azon különbséget, melly a' végtelen és véges lény között eltörülhetlenül fenn áll. A' véges emberi szellem tökéleysülhető ugyan, de nincs arra képesítve, hogy a' tökély' legfőbb polczát elérje, csak arra van hivatva, hogy a' tökélyhez vég nélkül emelkedjék : ekkép az emberi véges természettel a' fejlődés, tökéletesedés szép öszhangzásban áll. Ellenben az Isten' fogalmában a' bevégzett és teljes tökély' jelleme szükségkép foglaltatik, a' teljes tökéletesség' eszméjével pedig a' fejlődés' tulajdonsága meg nem fér. Ha az Isten igazán fejlődnék, azaz némi tökéletlen állapotból tökélyi fokra emelkednék, úgy ezen fejlődésnek végtelenig kellene folynia, mire nézve tökéletesednék ugyan az Isten, de bevégzett és teljes tökélyre soha sem jutna. — E' fejlődésre nem vezet azon alaptalan különböztetés, mellyet Schelling az Isten' létezésének alapja és a' létező Isten közt tesz; mert a' létezés' alapja magát az isteni lényeket alkotja, ezen lényeg pedig az Istennel egy és ugyanaz; azért is ezen kifejezés : „Isten önmagától legtökéletesebb valóság“, egyértelmű evvel „Isten lényegénél fogva legtökélyesebb lény.“ — Végre ama' különböztetés a' létezés-alap és létező közt a' világ' keletkezését nem hozza tisztába, sőt nagyobb homályba borítja; mert a' létezés-alap, mint említém, az isteni lényeket teszi, ha tehát a' létezés-alap a' természet, úgy a' világ' lényegre nézve Istennel azonos, 's így nem véges, hanem igazán végtelen.

V.

Az alany és tárgy' azonságát, egységét Hegel is elfogadá vezéreszméül, de az általános lénynek fejlődését szorosabb módszer' nyomán határozta meg.

Az általános bölcsészet, így szól Hegel, kell hogy magában foglalja nemcsak a' fölállított philosophiai rendszerek' elveit, hanem az összes, erkölcsi, vallási, politicalai fogalmakat is, általában mind azon eszméket, mellyek az emberi művelődés' haladását eszközölték. De nem szabad ezen fogalmakat zagyvalékosan elősorolni, hanem azokat szorosan összefüggő rendszerbe, szerves egészbe kell szedni : ezen tudományi eljárást a' dialecticai módszer viszi végbe, melly abban áll, hogy a' fogalom önmagát fejleszti, t. i. határozatlan tartalmát közelebb

meghatározza, ennek folytán a' vele ellenkező fogalomba megy át, 's ezzel egy magasabb fogalomban egyesül. E' módszer azon elven alapul, hogy a' tárgyaknak lényege ellenmondásban (Widerspruch) vagyis két tényező ellentétben fekszik. A' dialectica' feladata megmutatni az átmenetet egyik tényezőtől a' másikba, azaz előadni, mikép szül az eredeti, egyszerű lény önfejlesztés és önmeghatározás által más, eredeti lényegével ellenkező lényt, 's magát öntevékenyileg tovább fejlesztvén, fokról fokra szakadatlan előhaladó folyamatban (Process) a' tökéletlenebbtől a' tökéletesebbhez, az élelmentől az élőhez, a' szellemtelentől a' szellemihez emelkedik.“

Hegel megkülönbözteti a' rendszert vagyis a' fogalmak' fejlődését öntudatunk' fejlődésétől, melyet a jelenettan (Phoenomenologie) terjeszt elő; mindazáltal azt állítja, hogy mindkettőben a' dialecticai módszer a' tényező.

A' jeleneti szellem, mond Hegel, nagyon különbözik a' tiszta vagyis általános szellemtől: amaz a' jelenetek' világához ragaszkodik és az igazat az érzéki képzetekben keresi; ez önmagán kívül semmit sem ismer el valónak. Mindamellett a' jeleneti és általános szellem közt kell hogy belső viszony létezzék, különben a' bölcsezet nem volna képes a' jelenetek' álláspontjáról az általános tudás' szempontjára szakadatlan átmenet által jutni. 'S valóban a' jeleneti szellem csak véges alakja az általános szellemnek; minélfogva a' bölcsezet főadata az, hogy a' jeleneti szellem' nyilatkozatait dialecticai úton fejtegesse, és ez által az általános szellem' polczára emelkedjék. E' fejtegetést Hegel a' jelenettanban viszi végbe, melyben az érzés (Empfindung) és reflexio' álláspontjain keresztül a' speculatio' szempontjára emelkedik: ez utolsó állásponton a' szellemnek véges, mulandó alakjai a' tiszta fogalom' egységébe, azaz a' tiszta létbe (Sein) vonulnak és abban öszpontosulnak. A' tiszta lét' fogalmának önfejlődése tárgya a' rendszernek.

A' rendszer' alapja tehát a' tiszta lét, melyből a' dialecticai mozgalom a' rendszer' fogalmait mind szoros összefüggésben fejleszti. E' vitatkozási folyamatnak (dialectischer Process) főpontjai e' következők: a' tiszta lét logikai eszmévé válik, ezen eszméből a' természet mind addig fejlődik, míg az

alanyi szellemhez jut, mely tárgyilagossá lesz 's végre általános szellemmé magasul. Ekkép a' tiszta lét' fejlődésének három főálláspontja, vagy mint Hegel nevezi, mozzanata (Moment) van: az első a' tiszta logikai eszme, a' második a' természet, a' harmadik a' szellem. A' szellem fokenként fejlődik: az első az alanyi, egyéni szellem, mely gondolkodik és akar; a' második a' tárgyilagossá szellem (objectiver Geist), mely a' jogi és erkölcsi intézkedésekben jelenkezik; a' harmadik az általános szellem (der absolute Geist), mely az alanyiság és tárgyilagossá egysége, 's mint olyan a' teljes lét, a' végtelen gondolkodás, független szabadság, szóval az Isten, ki az egyéni szellemekben bír öntudattal. Az általános szellem az egyéni szellemnek egyetemes alapja; ama' szellem az egyénekben végessé teszi magát, hogy ez által öntudatra jöjön. Ebből világos, hogy a' tiszta fogalom önfejlesztés által mindazon fogalmakat teremti elő, melyek az anyagi és szellemi világ' alakulását ábrázolják.

Hegel' szemlélődése mély elmét és rendszeres gondolkodást tagadhatlanul nyilvánít. Az általa úgynevezett phänomenologia, azaz jelenettan, rokon Kant' észbirálatával, Fichte' az „én“ és „nem-én“ közti viszony-fejtegetésével, nem különben Schelling' elméletével, öntudatunk' két tényezőjéről, általában mindazon bölcsészeti kísérletekkel, melyeknek főadata öntudatunk' jeleneteinek értelmezésével az emberi tudás' vég-alapját kutatni.

A' jelenettanban Hegel oda nyilatkozik, hogy az érzék és reflexio hiányos kútforrásai az ismeretnek, mivel nem láttatják a' tárgyat igazi lényegében. A' tárgy, ugymond, két tényezőt foglal magában, valami egyetemes és különös (das Allgemeine und Besondere); már pedig sem az érzék, sem a' reflexio nem képes e' két oldalát a' tárgynak egységben előállítani. — De a' különbség és ellentét, mely az egyetemes és különös közt létezik, 's melyet Hegel vitatkozás által ügyekszik lerontani, ismerő öntudatunknak lényeges, 's azon természetében feneklik, miszerint elméleti működése csak megismerő, nem teremtő, és az ismerettárgyat öntudatunk készen leli 's nem hozza létre. Ha ez igaz, úgy nincsen ok, miért kellene az érzék és reflexio' tanubizonyosságát elmellőzni, 's a' köz-

értelem' álláspontját odahagyván, valamelly magasabb szempontra emelkedni. Bizony a' közértelem előtt soha nem igazolandja magát azon eljárás, melly az egyetemes és különös közti ellentétet szétozlatja, mert e' két tényező egyesülve alkotja az emberi ismeretet. Az öntudatunkban nyilatkozó ellentét' lerontása mindenkor egyoldalú rendszereket szül: illy félszeg rsndszerek az idealismus és realismus is, mellyek közül az idealismus az egyetemesnek a' különöst, a' realismus ellenben a' különösnek az egyetemest áldozza föl. — Ezeket előre bocsátva, tekintsük most Hegel' bölcséletében az általános lényt.

Hegel' rendszere a' tiszta létből, tehát általánosból indul ki, és abból fejlesztí a fogalmakat. E' módszer általán véve Fichte és Schelling' modorával (Manier) rokon: mind a' három kiinduló pontul némi határozatlant állít, abból azután határozmányokat (Bestimmungen, determinationes) fejleszt nagy számmal, végre mindezeket egységbe foglalja össze, úgy hogy azokból teljes rendszer alakúl. — Azonban tekintve a' rendszernek részleteit és belső szerkezetét, nem lehet a' különbséget köztök félreismerni. Fichte a' rendszer' élére a' tiszta „én“-t, Schelling az alany és tárgy' azonságát, Hegel a' tiszta létet tűzi; Fichte' rendszere, valamint Schellingé is, két főrésze oszlik, és pedig Fichteé elméleti és gyakorlati részre, Schellingé természet- és ember-tanra, Hegelé háromra, úgymint: észtanra, természet- és szellemtanra.

A' kiinduló pont tehát Hegel' rendszerében a' tiszta lét: e' lét tulajdonkép fogalom, a' mit Hegel is elismer, az által, hogy a' tiszta létet tiszta fogalomnak (reiner Begriff) is nevezi. A' tiszta lét nem concret fogalom, hanem elvont (abstract), mellyet az értelem elvonás' utján szerkeszt. E' tiszta lét, szint-úgy mint a' tiszta „én“ és az általános azonság teljesen határozatlan dolgot jelent, mind a' három fogalom a' különösnek azaz határozott létezőmódnak teljes fogytakozását és ellentétét fejezi ki, következőleg Hegel' alapfogalma magában véve Fichte és Schellingétől nem különbözik. — Azonban van különbség köztök, ha az abból keletkező fejlődési folyamatot veszzsük tekintetbe. Fichte' „én“-je kizár minden való fejlőd-

dést, minden küllétet, a' külvilág nem egyéb mint korlátja az alanyi öntevékenységnek, melly korlátot maga az „én“ állít föl, hogy legyen szemközt vele kültárgy, legyen képzelt világ. — Az alany és tárgy' azonsága, mellyből Schelling indul ki, már magában foglalja a' fejlődés' elemeit és a' külvilág' létezés-alapját; azért is Schelling nem semmité meg a' külvilágot, sőt nyíltan kimondá, hogy a' természet eredeti egyenjogusággal bír a' szellemmel. — Hegelnél a' fejlődés a' rendszer' lelke, lényege, e' fejlődés fokozatos, úgy hogy a' tiszta létből a' természet, ebből a' szellem emelkedik.

Hegel' rendszerében, mint látszik, két általános fordul elő: általános, azaz tiszta lét és általános szellem; az előbbi a' dialecticai mozgalomnak alapja, kiinduló pontja, az utóbbi a' legmagasabb fejlődésfok, a' legfőbb fogalom. E' szerint az általános szellem mind Schelling, mind Hegel szerint a' létesülésnek, a' fejlődés és tökéletesülésnek van alávetve, 's mindkét rendszerben a' természetből fejlődik, de Hegel' dialecticai folyamatában a' természet a' tiszta létből keletkezik; ezen kívül Schelling' rendszerében az általános szellem nyugpontot lel, ellenben Hegel nem enged megállapodást a' szellemnek, hanem miután főfejlésfokát elérte, az általános szellem ismét a' tiszta létbe visszavonúl; úgy látszik tehát, hogy a' dialecticai mozgalom körforgást képez, 's hogy az általános szellem is csak egyik főmozzanatot (Moment), azaz fejlődésfokot ábrázol.

Kitetszik ezekből, hogy Schelling és Hegel' rendszere közt elvre nézve nem létezik nagy különbség, csak Hegel' módszerében van előkelő sajátság. A' kiinduló pontot a' tiszta lét teszi: ez amaz Archimedesi pont, mellyre támaszkodva a' földet, t. i. a' közértelem' fogalmait, sarkából kiemelés és a' világegyetemet vagyis az ész' eszméit mozgásba hozá, úgy hogy tiszta egységből dialecticai folyamat által szakadatlan előhaladásban uj meg uj fogalmakat teremtett elő, míg végre a' legfőbb fogalomhoz, az általános szellemhez ért, melly mint végpont a' kezdőponttal egyesült. — Noha e' két bölcsész között egyetértés létezett, mindamellett Schelling, Hegel' halála után ujra föllépén, Hegelnek nemcsak módszerét, hanem föelvét is megtámadá. Beckers Hubert iratában „Cousin über franzö-

sche und deutsche Philosophie. Stuttg. und Tüb. 1834“ így szól : „Minden bölcsezszeret némi megelőző tapasztalást tesz föl. Még a' tapasztalástól független, előleges fogalmak' szigorú vé-
dője is ama' kérdésre : honnét ismeri e' fogalmakat? csak azt felelhetné : a' tapasztalásból. E' tapasztalást egynémelly később föllépő (Hegel), kit a' természet, mint látszik, Wolf' utá-
nozójának rendelt (Wolfianismus), mintegy ösztönszerűleg le-
vetette lábáról az által, hogy a' ténylegesség' (Positivität, Wirklichkeit) helyébe a' logikai fogalmat léptette, mellynek
csodálatos koholmány által szükséges önmozgalmat tulajdo-
nított. Már előbb az „azonság' rendszere“ adá ugyan a' tén-
ylegességnek azon tulajdonságot, hogy ellenkezőjébe átmegy és
ismét visszatér; de a' fogalom' önmozgalma e' később föllépő-
nek saját találmanya, valamint az is, hogy a' mozgalom' kez-
detét a' tiszta lét teszi. A' mozgalom' elvét kénytelen volt el-
fogadni, mert e' nélkül helyről nem mozdulhatott; de a' moz-
galom' alanyát megváltoztatta. Minthogy ezen alanyt a' lo-
gikai fogalmat tette, azért a' mozgalmat vitatkozásinak (dia-
lectische Bewegung) nevezte. A' fogalom' önmozgalma mind
addig haladott, míg a' rendszer az észtan' (logica) körében
maradt; de mihelyt a' ténylegességbe kellett átlépnie, azonnal
a' vitatkozási mozgalom' fonala egészen megszakadt; egy má-
sodik föltevés lett szükséges, tudniillik, hogy a' logikai esz-
mének eszébe ötlött, nem tudni, miért? talán csak azért, hogy
a' logikai létnek unalmát elűzze, magát határozmányaira szét-
osztatni, mi által a' természet eredt. E' bölcséletnek első föl-
tevése volt, hogy a' tiszta logikai fogalom azon tulajdonsággal
bír, miszerint önerejénél fogva átmegy ellenkezőjébe és ismét
visszatér; a' második koholmány volt, hogy az eszme, a' tö-
kéletes, a' bevégezett fogalom önmagától szétoszlik. Ezen ki-
sérlet, mellynél fogva a' bölcsélet a' scholasticusok' álláspont-
jára visszatér, és a' metaphysicát a' tiszta észbeli, minden ta-
pasztalást kizáró fogalommal kezdi, jöllehet ezt nem hatá-
rozza meg helyesen, és a' kizárt tapasztalást az eszmének
másképlétébe átmenete által, mintegy hátulsó ajtócskán is-
mét bebocsátja: ezen kísérlet a' bölcsezszeret' újabb történetében
elégge tanusítja, hogy tiszta észbeliből a' ténylegességre jutni
lehetetlen.“ — Schellingnek e' szigorú ítélete Hegel fölött

saját előbbi rendszerét és általában az idealistícai világnézete-
ket mind sujtja.

VI.

A' tárgyalt idealistícai rendszerekkel homlokegyenest el-
lenkezik Herbart' rendszere, ki az általános egység' ellenében
való többséget véd, és a' létesülés' (Werden) helyébe egyszerű
létezés (Daseyn) állít.

Herbart szemlélődve ugyan bölcselkedik, de a' tapasztala-
lati fogalmakból, tehát a' ténylegesből indul ki. A' tapasztala-
lati fogalmakat Herbart szemlélődve kiegészíti; sajátóságos
módszere tehát a' kiegészítés (Ergänzung), melly abban áll,
hogy a' tapasztalati fogalmak' hiányait kimutatja, és szemlé-
lődve fődözi a' hiányokat, kiemelvén azon vonatkozásokat (Be-
ziehungen), mellyeknél fogva a' fogalmak egymást kölcsönö-
sen feltétezik (bedingen), 's mellyek nélkül nem gondolhatók.

E' bölcsésznek szemlélődési eredménye e' következő:
vannak rajtunk kívül való lények (Realen) nagy számmal,
mellyeknek belső mibenlétét, azaz lényegét nem ismerjük
ugyan, de azoknak vonatkozásairól kellő tudást szerezhe-
tünk, olly tudást, melly napról napra mindinkább terjeszthető.

A' való lényről (Reale) így nyilatkozik: a' közértelem,
ugymond, azt tartja valónak, a' mi az érzésnek (Empfindung)
tárgya; de az érzés változó és más érzésekkel olvad össze, erre
nézve a' való lény mint valamelly öszlet (Complex) jelenkezik.
Azonban a' többi jegyből, azaz tulajdonságból álló lény lehe-
tetlen, mert ezen többség a' lény' egységével ellenkezik; a'
lények tehát nem olyanok, minőknek látszanak. Ámbár az
érzéki képzet csak látszat, de minthogy semmi sem látszhatik
ott, hol semmi sem létezik, ennél fogva való létnek kell len-
nie, melly a' látszatnak alapja. E' lét előttünk ismeretlen,
azaz csak annyit tudunk, hogy valami létezik, de mi legyen
az voltaképen, nem tudjuk. A' lénynek ismeretlen miben-
léte a' minőség (Qualität): e' minőség csak igenleges lehet,
mert a' nemleges lét semmi lét; a' létezőnek minősége tehát
egyszerű. A' hány a' látszat vagyis jelenet, annyi a' létező,
azaz való lény (Reale); következőleg a' való lények igazán
többséget képeznek. A' tapasztalati jeleneteknek végső alap-

jai tehát az egyszerű való lények, 's ezek teszik az általánost.

E' bölcseész szerint az általánost, a' jelenetek' végső alapját, az egyszerű lények' többsége alkotja. E' nézet Leibnitzéval rokon, miért is hibáit örökli, azon hibákat, melyek a' lényeknek teljes egyszerűségében rejlenek. E' tan nagyon közelít a' régi atomismushoz, melly egyszerű lényekből puszt mechanikai összetétel által törekedett a' természet' ezerféle képzésmódjait és élettelmes nyilatkozatait értelmezni; azonban e' dermesztő világnézettől Herbart abban tért el, hogy a' természet' célszerűségét vallja, 's ennek származtatása végett természetfölötti lényhez, isteni észhez folyamodott.

Herbart szerint az általánost az egyszerű lények teszik; így tehát az általános nem szorítkozik a' feltétlen okságra, a' természet és élet' urára, hanem minden anyagi elemekre terjed. E' nézetben Kantra ismerünk, ki önmagábani lényt és jelenetet különböztetett meg, 's az ismeretet csak a' föltétes jelenetekre, a' tapasztalás' körére szorítá, az általánost pedig határozatlan jelentésű eszmévé változtatta, mellynek tárgyilagos létét nem tagadá, csak előttünk ismeretlennek vallá. Herbart szinte válfalat állított föl az önmagábani lény és jelenet közt, azonban e' falat nagyrészt ismét lerontotta az által, hogy a' szemlélődésnek feladatúl tűzte a' jelenetekén túl álló való lényt, a' jelenetek' végső alapját kutatni, melly nyömozásra a' kiegészítés vagy vonatkozások' módszerét ajánlá kalauzúl, 's ennek vezérlete alatt az általánost, bár nemlegesen is, meghatározta.

Az által hogy Herbart az általánost, a' jelenetek' végső alapját, az egyszerű lények' többségében helyezte, éles ellentétbe állott az idealistícai rendszerekkel 's ezeknek szerkesztő módszerével, melly az általánosnak eszméjéből a' létezők' alakulását szerkesztette, mire nézve az idealismus az általános lénynek létesülést, fejlődést, mozgást tulajdonított. E' gondolati szerkesztést az által elmellözte Herbart, hogy alapúl többséget vett, nem egységet, mert a' többség már magában foglalja az alakulást, a' vonatkozást és ellentétet. Mindamelllett, hogy Herbart többségből indult ki, a' létezők' vonatkozásainak értelmezését szerfölött nehezítette, minthogy teljesen egyszerű

lényeket, tehát határozatlanokat tett alapúl, azért is, hogy az egyszerű lényeknek egymásközi vonatkozásait és ellentéteit csak némileg érthetőkké tegye, kénytelen volt esetékes nézetekhez (zufällige Ansichten), minők a' mennyiségtanban fordulnak elő, folyamodni; de jelen ügyben e' mentőszó nem segített, sőt kárt okozott, mert ezen esetékes nézetek' föltevése az ész' eszméit pusztá nézetekké változtatja, és azokat tárgyilagosságványességtől végték megfosztja.

E' nyomasztó helyzetbe nem jövendett Herbart, ha a' jelenetek' alapjául nem teljesen egyszerű lényeket, nem határozatlan elemeket, hanem különmemű és különképzésű hatványokat állapít meg: illy határozott és sajátóságos elemek' létere a' tapasztalás is mintegy újjal mutat, 's ezen különmemű képző-erők által biztosabban lehet a' természet' 's élet' jelenteit értelmezni. Úgy van, azon nézet mellett, hogy a' világi jelenetek teljesen egyszerű lényeken alapszanak, kénytelenek vagyunk a' létezőknek sajátóságait mechanikai összetételre visszavezetni, 's így a' minőséget a' mennyiségre fektetni; feltéve pedig, hogy a' jeleneteknek sajátóságos képző-erők vagyis hatványok szolgálnak alapúl, ez esetben nem kell a' mathematicai nézetekhez folyamodnunk, mert könnyen felfogható az, hogy a' sajátóságos hatványok épen e' sajátóságuknál fogva fejlődnek különféle módon és egymással különféle viszonyokba lépnek. — Herbart e' föltevés ellen azt hozza föl, hogy a' határozott és különmemű lényeket némi egyszerűre kell visszavezetni. Igenis, a' különmemű világi lényeket valami egyszerűből vagyis általános egységből kell származtatni, de ezen egységet a' világi lények' vég-okában (causa ultima mundi), az igazi fölényben lehet helyezni: ezen fölényt Herbart is elismeri, sőt az egyszerű lényeket tőle származtatja teremtés által. A' hatványok' (Potenzen) védői tehát szintűgy mint Herbart többségből indulnak ki, de ezen többséget lényegileg különmeműnek állítják, 's eredeti egysége, a' valóban általános lényre alapítják.

VII.

Közlöttem eddigelé a' legjelentékenyebb bölcészeti nézeteket az általános lényről, azon nézeteket, melyek legujabban a' criticismus' megjelenése óta a' bölcészet' terén uralkodnak. E' nézeteket könnyebb felfoghatás végett három eredeti szempontra vezettem vissza, t. i. a' criticismus, idealismus és realismus' szempontjaira.

A' criticismus, mint láttuk, elismeri, hogy az elméleti ész az általános lényre emelkedik, 's ennek létét nem tagadja, mindazáltal határozottan kimondja, hogy az emberi ismeret' határain kívül fekszik, 's hogy léte csak fejteményes, hogy nem egyéb mint eszmény (Ideal), melyet azért állit az ész, hogy legyen a' föltétes világi jeleneteknek föltétlen oksága, röviden, hogy legyen fölény. Azonban minthogy ezen eszmény az erkölcsi renddel szoros összeköttetésben áll, ennélfogva a' gyakorlati ész, mint az erkölcsi törvény' alapítója, az általános érzékfölötti létnek hitét követeli.

E' rendszerrel szemközt áll a' dogmatismus, melly az általánosról nem csak hitet vall, hanem tudást, való ismeretet is. De ha kérdjük: az általános lény eszményi, alanyi-e, vagy tényleges, tárgyilagos? e' kérdés' megfejtésében elágoznak egymástól, 's különböző, sőt ellenkező véleményekre szakadnak. Az idealisták az általánost az észszel azonosítván, ez ügyben teljes tudással, tiszta belátással kérkednek; ellenben a' realisták az ész' istenítését botránynak, az ész-nézlést pedig ábrándnak itélik, mindazáltal az általános lénynek való létét vallják, sőt hiszik, hogy a' szemlélődő ész képes e' lényt némileg megismerni. — Mind az idealismus, mind a' realismus tehát az általánosnak létét dogma gyanant hirdeti, csak hogy ama' lénynek közelebbi meghatározásában eltérnek egymástól e' felekezetek. Az idealismus az általánosnak, mint eszmének, létesülést, fejlődést, tökéletesülést tulajdonít; ellenben a' realismus az általánosra nézve pusztá és változatlan létet vall, a' létesülést a' világi jelenetekre szorítván.

Az általánosra vonatkozólag a' bölcészet' története a' felsorolt rendszereken kívül még két világnézetet szokott tárgyalni, a' pantheismus és naturalismus' egymással ellenkező rendszereit. — A' szemlélődő ész, mint láttuk, a' világi jele-

netek' különféleségét és ellentéteit általános egységre törekszik visszavezetni : e' törekvés a' pantheismust szülte, melly vélemény szerint egyedül az általános, végtelen bír valósággal, a' véges csak jelenésmódja a' végtelennek. Illy bölcsélettel még Kant' időszaaka előtt Spinoza lépett föl; merész szemlélődése nagy figyelmet gerjesztett ugyan, mindamellett majdnem elszigetelve állott rendszerével, 's kevés híveket gyűjtött — A' pantheismussal egykorúlag támadt a' naturalismus is, mellynek világnézete az előbbivel homlokegyenest ellenkező. E' szerint nincs végtelen, nincs általános lény, minden csak véges és föltétes : e' tan' szószólói voltak: La Mettrie, Helvetius, a' „Système de la nature“ szerzője.

Mind a' két rendszer' alapját aláasta a' criticismus. Miatán a' pantheismus a' túlságos rationalismus' kifolyása: a' criticismus az észet kellő határai közé szorítván, utba igazítá a' rationalismust, 's ezen eljárással a' pantheismust is megfosztá támaszától. — Legerősebb védfalat a' pantheismus ellen a' criticismus az által emelt, hogy az egyéni öntudatot, a' személyes szabadságot tüntette ki; mert a' pantheistiai nézettel a' személyiség, különösen az öntevékenység és önállóság meg nem fér. — A' naturalismus ferde kinövése levén az egyoldalú empirismusnak, e' gonosz sarjadékot az által irtá ki a' criticismus, hogy megmutatá, miszerint az ész' eszméi elkerülhetlenül szükségesek az egység, törvényszerűség és rend' létesítésére, hogy az ész törvényhozó hatalommal bír, minélfogva az erkölcsi törvényt alapítván, a' legfőbb jónak valóítását, 's evvel együtt az általános, érzékfölötti lénynak hitét gyakorlatilag követeli.

Kant' mély és részrehajlatlan nyilatkozata eszközlé, hogy azóta sem a' pantheismus, sem a' naturalismus nem bátorzkodott régi ész- és szabadsággyilkoló alakjában föllépni. Vannak ugyan, kik az újabb idealistiai rendszerekben az ész' istenítését lelik, mindenek fölött Hegel' rendszerét istentagadásról vádolják. E' szemrehányás több oldalról és ismételve történt, miért is a' critica figyelem nélkül nem hagyhatja; azonban a' részrehajlatlan ítélő kénytelen megvallani, hogy a' régen elhunyt szórt kárhoztatás nincs eléggé okkal támogatva, minthogy azon idézetek, melyekre a' vád épittetik,

többször kétesek, homályosak, úgy hogy közvetlen tanítványai különféleképp értelmezik, 's épen ezen kétértelműség szakadást idézett elő. Egyébiránt e' vád is a' függő kérdések' sorába tartozik; azért is a' critica figyelem nélkül nem hagyhatja, hanem tisztelte a' vádlott rendszernek irányát és szellemét kutatni, 's föltéve, hogy pantheismus rejlik benne, tisztelte a' criticának szigorúan vizsgálni, van-e czáfolhatatlan ész-okokkal támogatva; mert tegyük, hogy ama' világnézet tudományilag van igazolva, úgy a' tudomány kénytelen azt tűrni.

Értekezésem' befejezéseül amaz őszinte vallomást kell tennem, hogy az általános lényt illető bölcészeti kérdés jelenleg is csak függő és megoldásra vár. E' tény első pillanatra leverő ugyan a' bölcészet' híveire, de éleszti őket és bátorítja ama meggyőződés, hogy az általános lénynak létét az elméleti ész sejtí, a' gyakorlati pedig elismerését elutasíthatlanul követeli. Azért is kecséget a' remény, hogy az emberi ész, bár sikeretlen volt nyomozása eddigelé, a' lélektan' terén olly felfedezéseket teend, mellyek lassan ugyan, de biztosan fogják ama' legfőbb és egyszersmind legérdekesebb tárgynak felfogásához vezetni.

OLVASMÁNYOK A' HADITÖRTÉNELEMBŐL.

KISS KÁROLYTÓL.

I.

Olvastatott az academiában január' 15. 1855.

A' jelen harczias viszonyok — keleten, mint éjszakon, a' Duna' vidéken úgy, mint a' krimiai félszigeten — annyira tevékenységbe hozták az írni vágyó hajlamot, miként ritka hét, hogy a' hirdetmények újabbnál újabb munkát nem mutatnának fel, a' szövetséges hatalmak, és a' minden oroszok' cázárja közti hadjáratnak folyamáról.

Ki tudná azt hamarjában megmondani : mennyi illy tartalmu munka jelent meg eddigelé, 's mennyi fog még napvilágra jönni, ha az emberiség' szerencsétlenségére a' hábor még hosszant tartana, annyiféle nyelven jelent meg illy munka, a'

mennyinek csak némi literatúrája van. Néhányat már olvasunk saját nyelvünkön is.

De miután mindezen sok munkán jobbadán — kevés kivétellel — nem a' komoly könyvszerzés, hanem inkább a' vásári könyvesinálás 's a' nyereség utáni kapkodás' bélyegét vehetni észre; miután avatott, 's avatlan versenyezve egymással, be sem várva az egyik vagy másik harcziás esemény' hírének félig meddig teljesedését, tatáros hevenyészettel könyvébe iktat mindent, a' mit csak a' hírlapírók journaljaik' hasábjában kikürtölnek — ezek tehetik azt, mert a' journalok' ephemeri becsének mitsem árt az, ha holnap nagy ünnepélylyel visszavonja azt, mit tegnap távirati sürgöny-híralakban szinte nagy ünnepélylyel dobra vert — vastag könyvek jelennek meg illusztrálva legezifrább képekkel, hibatелjes tervrajzokkal. Bátoran mondhatjuk mindezekről — habár — mint mondani szokták — a' legrosszabb könyvben is van valami kevés jó, — miszerint a' történelem nagyon keveset, a' haditörténelem még kevesebbet köszönhet mindazon sok munkának; de van bennök annál több ártalmas, mert miután ezen dolgozatok a' jelen eseményekkel egykorúak' tollából erednek, a' később koriak, kiknek igen is hivatásukban fogand majd állani mindezen vagy *igen nagyszerű jövődőt magában rejlhető* vagy a' *vajudó hegyek' sorsára jutható hábornak* történelmét leírni, zavarba jönnek, és annál nagyobb bajjal foghatják csak majd a' valót a' valótlantól megkülönböztetni, minél több könyvben olvashatják majd a' valótlant.

Nem czélom a' könyvesinálók' kezéből az író tollat kivenni, nem is tehetném, ha akarnám is. Ám teljék kedvök, írjanak mennyi nekik tetszik, hiszem csak némi haszna van tán fáradságaiknak: de mégis figyelmeztetésül nem fog ártani, mindazokat megkérni, kik tehetségeik, vagy helyheztetésöknél fogvást hivatva vannak a' *jelen harcziás eseményekről* a' *jövendő történeész' számára adatokat gyűjteni*, gyűjtsenek hasznavehetőket, gyűjtsenek ollyakat, mellyek beilleszthetők a' történelem' szövegébe, gyűjtsenek hitelest, tanulságost, gyűjtsenek ollyasmit, mi kútforrásává válhassék majd egykor a' pragmatika történelemnek.

A' gyűjtéléknek millyennek kell lenni? mit kíván 's kö-

vetel a' jövődő a' mostantól? ki fog világlani értekezéséből. Halljuk!

ÁLTALÁNOSÁGBAN.

Egybefüggőleg azon értekezéssel, melyet itt 1851. mart. 17. szerencsém volt a' magyar Akademia' osztály-ülésében, a' hadi történelmi írás' elméletéről felolvasni, bővebben akarom a' hadi literatúrában olly igen hatályos szerepet viselő tárgyat fejtegetni, vezérfonalúl tűzvén ki magamnak Stuttgardban 1851-ben megjelent „*Vorlesungen über Kriegsgeschichte*“ czím alatti munkában kifejtett irányadó eszméket, következőleg jelen értekezésemben sok van : mi majdnem utánozva, a' most említett munkából van átkölcsönözve, a' mihez saját véleményeimet is toldva mint hasznost, mint korszerűt most közrebocsátani épen nem szükségtelen.

Mindjárt értekezésem' kezdetén fölmerülhet azon kérdés : *vajjon mi tehát tulajdonkép a' haditörténelem, a' mellynek olly nagy nyomatékosság jutott osztályrészül a' hadiliteratúrában?* a' mellyről mondatik, *hogy raktára a' strategiai, és taktikai műkincseknek.* Feleletül mondhatjuk, miszerint a' haditörténelemnek különféle jelentősége van.

Először is értjük alatta, mindazon harczoknak történelmi előadását, mellyeket földünk' egy vagy több, vagy minden népei, egy vagy több, vagy minden időben viseltek. A' hadtörténelmi előadás vagy egyszerűen a' hadias tettek' általános elsorolására szorítkozik, vagy már pragmatikai előterjesztés' alakjában tartalmazza a' megtörtént hadias események' okozatát is, és ennek hatását is. Más szóval a' haditörténelem, vagy egyedül csak elbeszélő, vagy vitatkozó is egyszersmind.

Másodszor : a' haditörténelem' jelentősége alatt értjük a' hábornak, mint moralis valaminek időnkénti előbbre haladó, vagy hátracsökkenő fejleményeinek előadását, és minden más egyébnek, a' mi csak a' háborral szoros kapcsolatban áll, tudniillik a' hadügyet, 's annak sokszerű ágazatait.

Az első értelembeni történelmi előadás szorosan csak a' harczoknak eseményeivel foglalkozik; a' második értelmezés már magában foglalja a' hadügynek történetét is, azaz : a' *hadtudomány* (Strategia), *harczművészet* (Taktika), a' *hadi-*

literatura 's más egyéb ide vonatkozó hadias tárgyak' fejleményének történetét is összesen.

Ebből következik, hogy a' háborok' története vagy *egyetömös* (universel) vagy *részlenyes* (special), a' mennyiben t. i. a' történelmi előadás minden egyes harcziás eseményekre kiterjeszkedik, vagy pedig csak némelly egyes eseményre szorítkozik. Hasonlókép a' hadügy' történelme is vagy *egyetömös*, vagy csak *részlenyes*, mennyiben t. i. a' hadügyi rendszernek vagy minden oldalával, és a' történelmi tartánynak időnkénti egész térkörével, vagy pedig csak annak egyes részleteivel foglalkozik, szolgáljon bár annak anyagúl a' *strategia*, vagy a' *taktika*, vagy az *erődítés*, vagy a' *táborítás* vagy egyéb más, avagy mindennek korszakonkénti fejlődése, p. o. a' *lőpor*' feltalálásától mostani korunkig minő *phasisokon mentek át a' hadügynek most megemlített ágazatai?*

A' hadtörténelmi tanra a' katonanevelő intézetekben még nem fordítottak kellő figyelem, és általában véve a' haditörténelem' ezen két doctrínája : a' *háborok*' története t. i. és a' *hadügy*' története rendszerint mind az oktatásoknál, mind pedig a' tankönyvekben elkülönítve adatik elé. Én a' véleményben vagyok, miszerint a' tanrendszerben azoknak egymástóli végkép elkülönítése, 's elszakítása csak értelmet zavar, és akár a' tanulónak, akár az olvasónak, hahogy minden tekintetben okulni akar, és p. o. ha ő az *alkalmazott harczművészetnek* (angewandte Tactik) a' csata' eredményét elhatározó befolyását, annak sikerét biztosító hatását felfogni, megfejtetni, tudni akarja, ismerni kell nekie p. o. a' *tüzérletnek* (Artillerie), vagy akármi más *hadügyi tárgyazatnak* azon fokozatra miképeni fejlődését, a' mellyen az a' csata' diadalát eldöntőleg sikeríthette : azon fejleményt ki kell nekie fürkészni, és fokozatos előbbre haladásában, és alkalmazatában a' történelmi eseménnyel párhuzamba hozni. A' mit pedig eszmezavar nélkül végbeinni (ha t. i. mindaz, mit tudni akarunk 's kell, a' történet' szövegével szoros kapcsolatban nem állna) csupán megfeszített szorgalom, és háborítlan figyelem mellett volna lehetséges. A' *tanulmányt pedig nem nehezebbíteni, sőt minél inkább könnyíteni, feladata minden okszerű munkának, kivált a' hasznos ismeretet terjesztő tankönyvnek.*

Mindjárt az értekezésem' kezdetén fölmerült azon kérdésre tehát : *mi tulajdonkép' a' haditörténelem?* pusztán azon feleletet adhatjuk : *A' haditörténelem nem más, mint a' harczok' folyamának, a' hadügy' rendszere' kifejlődésének, 's kölcsönösen egymásra ható, egymást kiegészítő viszonyainak történelmi alakbani hű előadása.*

Az ilyenkép kidolgozott egyetömös haditörténelem *szülernye* (Genesis) leend az összes haditudománynak, és így minden katonai képző tanulmányoknak is valóságos központjául tekinthető.

Miután kifejtettük volna azon nézetet : mikép kelletik, t. i. a' haditörténelem' eszméjét felfogni, ismét egy más kérdés merül fel : *Miért tanuljuk tehát a' haditörténelmet?*

Ezen kérdésre is — a' már említett hadtudományi munkában kifejtett elveket szemügy alatt tartva, következőleg válaszolunk :

A' tudósnak kitűzött minden tárgyzatát két oldalról kell tekintenünk, *bölcséleti* és *történelmi szempontból* t. i. A' bölcsélet' utján azon ismételre vergődünk, miszerint vizsgálódásunk' tárgya elméletünk' pillanatában minő állapotban van; a' történelem' utján pedig azon ismételhez juthatunk, hogy vizsgálódásaink' tárgyai koronként lassú vagy gyorsabb előhaladásban, mikép értek azon pontra, mellyen azokat látjuk 's tudjuk, azaz a' fejlődésnek történetét vágyunk meg tudni.

A' mit most a' tudás' általános tárgyzatáról megjegyeztünk, alkalmazhatjuk — elkülönítve minden mástól — a' harczokról is. Ha egy pillanatot vetünk mindazon tárgyakra, a' mi csak a' harczról — *mint morális valamiről* — mondatik 's taníttatik, látni fogjuk, hogy mindaz jobbadán a' bölcsélet' köréhez tartozik. A' történelem' környe majdnem csak egészen a' didactikai oktatás' modorában, és egyoldalúlag előadott példák' összehalmozásával töltetik be, 's így a' harczias tudás és hatás közt jobbara igen lényeges hézag létezik, a' mellynek rendszeres kiegészítésére a' haditörténelem' alapos tanulása pótló adatokat nyujthat.

Ezt előre bocsátva, a' haditörténelem' tanulásának czélját érdeklő kérdésre akként felelhetünk : miszerint azt az ok-

ból tanuljuk, hogy a' hadias tudás, és hatásnak p. o. jelen állapotát, a' ménnyre csak az emberi tehetségtől telhetik, alaposan és valódiilag megismerhessük, miután annak ismerete minden művelt ember' köréhez tartozik, a' ki nem csak ujjain tudja elősorolni a' *polgári szent kötelességeket, de azok' szentiségét keblében érzi, 's teljesíteni — béke 's hábor' idejében — kész is, képes is.*

Továbbá elméletünk' tárgyává válik megtudni : *mi módon lehet, 's kell a' haditörténelmet tanulni?*

Ha általában véve a' tanulásnak nincs egyéb célja, mint néhány tájékozó pontot kijelölni, a' melyeknek segítségével a' tanuló képessé tétetik : azon ösvényre léphetni, a' mellyen a' hadügynek egy, vagy más szakában ismeretet akar szerezni, ekkor figyelmét fordítsa leginkább csak azon tárgyakra, és azoknak korszakokénti fejlődésére, mellyeket tanulmánya' tárgyává tenni akar; de ha az összes haditudományokkal kíván ismeretségbe lépni, így tehát azoknak korszakokénti fejlődésökkel is, már ekkor szükség, hogy tanulja az egész haditörténelmet. De ennek környe olly nagy, olly terjedelmes, miszerint annak megismerése egy egész élet' szorgalmától függ. Azért tehát az e' szakban útbaigazító munka' céljául csak azt tűzze ki, hogy az olvasó előtt az egész nagy mező kitáruljon, a' mellyen a' hadügynek külön külön szakai állanak, és annak figyelmét oda irányzani igyekezzék, miszerint az okolni törekedő tájékozni tudhassa magát azon az ösvényen, a' mellyen minden biztossággal az önkiképzés' útján a' kitűzött célhoz eljuthat. Jelen értekezésem' tartalmában korántsem mutathatom fel mind azon kellékeket, mellyek a' haditörténelem' alapos tanulásához szükségkép tartoznak. Előadásomat csak oda irányzandom : miszerint kijelölhessem azon utat, mellyen — mind az önkiképzés' szorgalma által a' haditörténelmek' olvasásával a' hadügyhöz tartozó tudományokkal megismerkedni lehessen, mind pedig a' magában erőt 's készséget érző egyén a' haditörténelem' írásához foghasson.

A' haditörténelem' tanulásakor Europa' minden nemzetei, 's minden korszak' eseményei tekintetbe veendők, de mégis legméltányosabban azon népeket, és a' történelem' azon korszakát kell előlegesen tanulmányaink' tárgyává tennünk, a'

melly a' hadügy' fejlődésére irányadólag legnagyobb hatást gyakorlott, vagy gyakorol is jelenleg — szinte megfeszített szorgalmat kell a' legújabb időszak' eseményeire fordítanunk, miután azok hozzánk legközelebb állanak, azok' tanulása legélénkebb érdeket gerjeszt bennünk, és tekintve a' hadügy' előbbre haladását, általok vizsgálódásunk leggyümölcsözőbb is leendhet.

Mint már érintém, jelen értekezésem' célja : a' harcok, és a' hadügy' történelmének tanulásához, és e' kettőnek egymáshozi kölcsönös hatása' megismeréséhez az utat kiegyengetni, szóval a' tudni vágyódó előtt az ösvényt kimutatni, a' mellyen saját szorgalma által is a' hadtudomány és harczművészet' szentélyéhez közelebb juthat, hogy az így szerzett ismeretek által aztán a' bővebb tartalmú hadimunkák' olvasásakor magát lehetőleg tájékozhassa, és azokból mindazt, a' mi csak a' hadügygyeli bővebb megismerkedésre szükségeltetik, kiszemelhesse, sajátjává tehesse, és hadtörténelmi dolgozatokkal a' hadias hasznos ismereteket terjeszthesse is.

Hogy pedig rövidke értekezésemmel leghamarább, és könnyebben célt érhessek, szabadjon több hadtudós szerzők' útbaigazításával élnem; távol is legyen tőlem, hogy az itt kifejtendő elv és módszer' eredetiségét magamnak tulajdonítsam, én részemről azon tanokat csak alkalmazásba akarom hozni, mellyek már több munkában kimondattak, és utat törni az előtt, ki jövőendőben feladatául tűzné ki nagyobb előkészületekkel, mennyivel én bírok, nagyobb járatossággal hazánk' történetében, mint mennyivel én dicsekedhetem, *Magyarország*, és a' koronájához tartozó *tartományok' haditörténelmét egész kiterjedésében*, vagy annak valamelly nevezetesebb időszakának, p. o. *Anjou királyok*, vagy *Hunyadiak' korának*, vagy az *osman invasió*nak haditörténelmét szakértőleg leírni. Bárha a' két első időszak kizárólag magyar történet, és sokkal távolabb esik korunktól, hogysem azt állíthatnók, miszerint azok directe a' hadügy' europaszerte mostani állásához aránylag hatást gyakorolhatnának; de miután a' mennyiben az Anjou királyok alatt és Hunyadiak' korszakában is a' hábor' útjain mégis érintkezésbe jött nemzetünk a' németekkel, az olaszokkal, az ozmánnal, a' csehekkel 's lengyelekkel, és

miután minden egyes honi történelem egy szakadatlan lánczolatban áll minden megelőző, vagy későbbi korszak' történetével, és hazánk' fegyverei vagy ellenséges, vagy szövetséges érintkezésbe jöttek más nemzetek' hadsergeivel, és az illy történelmi lánczolat annyira összeköti egyik időkort a' másikhoz, egyik nemzetet a' másikhoz, miszerint ha egy bizonyos időszak' történelmét alaposan érteni akarjuk, értenünk kell a' megelőző időszak' történelmét is, és ez áll a' haditörténelemre nézve még inkább, mert a' hozzátartozandó, és annak kiegészítő része a' hadügy — fejleményi tekintetben — összeköttetésben áll minden más korszakok' haditörténelmével.

A' történelmi tanulmányoknál mindenek előtt szükséges a' különféle, és egymástól külön álló események közt tájékozhatás, azaz: *hogyan azon tér és tudás' környének tartalmát kijelölni tudhassuk, melyet t. i. tanulmányunk' tárgyául kitűztünk*, mert csak így lehetünk képesek a' bizonyos, és történetileg is indokolt részletei közt eligazodni, — illy tájékozás nélkül mindig habozni fogunk, melyik tárgyat vegyük elmélkedésünk' tárgyává, habár azok már történetileg indokolva figyelmünket igénybe vették is. A' megválasztandó történelem' környének határait egyrésztől kitűzi a' valónak már bebizonyult haditörténelemnek kezdete, és más résztől azon korszak' eredménye, a' meddig t. i. történelmi előadásunkat, vagy tanulmányunkat terjeszteni szándékunk, vonatkozva mindig azon kijelölt időszakra, és minden népeknek — kevés kivétellel — egymásközi ellenséges, vagy szövetséges érintkezésére, tekintve a' történelem' helyszínére is.

Hajdan a' haditörténelemnek jele mutatkozik már a' perzsák- és görögöknél, körülbelül Kr. sz. előtt a' 6-ik évszázad' közepén, a' mely időpontig t. i. *Herodotus'* hírlényei hátrafelé hatnak. Következésképpen *az egész időszak*, a' melyben képesek vagyunk hadtörténelmi vizsgálatokat tenni, *huszonnégy évszázadot foglal magában*.

A' hadtörténelemben is, mint minden más történelemben időszakok vannak, haditörténelemben a' háborra vonatkozó eseményeket az időszakok osztályozzák.

A' hadtörténelemben időszaknak tekintjük tehát a' na-

gyobb hatású harczesemények, kitünő személyiségek, találmányok, fölfedezések, nemzeti vagy politikailag létrejött viszonyok, 's más több e' félék által előidézett, a' hadügy' szaktárgyait is érintő változásokat. Az illy változások közt — mint mindenki tudja — a' hadi történelem' egész kiterjedésében a' harczias viszonyok' átalakítására legeldöntőbb, és erőszakosabb rázkodást idézett elé a' *lőpor' feltalálása*, vagy még inkább a' *lőpor által gyakorlatba hozott használata a' tűzifegyvernek*.

Ezen epochalis esemény, melly körülbelül a' XIV. évszázad' közepén, tudniillik 1350. év körül történt, felosztja a' hadi történelmet két főszakaszra, a' mellynek egyike a' megemlített esemény előtti, a' másik utánai.

A' lőpor, vagy inkább a' tűzifegyver' feltalálását megelőző történelmi főszakasz tizenkilencz évszázadot foglal magában, az utána való pedig csak öt évszázadot. Amaz tehát, az idő' terjedelmét tekintve, négyszerte hosszabb emennél, de ha emennek nagyobb szerű beltartalmát, és a' harczias események' egymásra gyorsan következett terjedelmességét tekintjük, egyensúlyba helyhezi magát amazzal.

Többen a' hadi történészek közül máskép osztályozzák a' hadi történelmet, úgy t. i. mint az általános történetírók a' *hajdan, közép, és újdon* korira. Emezek a' hadi történelmet párhuzamba hozzák az általános történettel, és csak annyiban érdeklí az őket, mennyiben a' harcz egy ország, vagy nemzet' politikai életére sorsdöntőleg hatott, és így a' történelem' egyetömét némi zavar nélkül adhatják elé; amazok pedig nem csak a' történelmet, hanem az abban létre-jött hadügyet és annak leginkább tudományos és művészetes oldalát tekintik, a' melly t. i. némi epochalis eredményt idézett elé a' történet' folyamában.

Minekutána pedig én leginkább most a' már több ízben említésbe hozott német munkát, 's abban kifejtett előadási elveket tartom szem előtt, értekezésemben is azokhoz szegődöm, kik a' tűzfegyver' használatba vételét veszik a' hadi történelmet osztályozó epochának.

Az *első főszakaszt*, a' lőpor' feltalálását megelőző időszakot t. i. három kisebb *időkorre* sorozhatjuk.

Ezen *időkörök' elseje* magában foglalja a' görögök' harczias mozgalmait, mellettök a' perzsákét is, azaz : 550—250. évek közti kort Kr. e.

A' *második időkört* képezi a' rómaiak' harczias felléptök-től kezdve, hatalmok' tetőpontjára jutásaig terjedő időszak, következőleg 250—50. évek közti kor Kr. e.

A' *harmadik időkör* magában foglalja a' hadügy' hanyatlásának hosszú korát, áthurcolva azt a' hajdankor' utolsó, és a' középkor' nyolcz első évszázadán, a' XIV. évszázad közepéig, azaz : Kr. sz. előtti 50. évtől, utána 1350. évig.

A' *második fészakaszt* szinte három kisebb időkörre lehet sorozni, ezek közt :

Az *első*, vagy az egészet tekintve, a' *negyedik időkör*, a' nemzeti állandó hadaknak mind véd, mind a' daczháborokbani általános alkalmazásáig terjed. A' 30 éves hábornak ez adott eldöntő eredményt. Ez időkör az 1350-től 1650. évig tart.

Az *ötödik időkör* magában foglalja a' francia forradalomig terjedő kort, a' melly — mint tudva — általában mind az európai népek' viszonyait, mind pedig a' hadügyet is sorsdöntőleg átalakította. Ez időszakot képezik az 1650—1792. közti évek.

A' *hatodik időkör'* kezdetét vérbetűkkel jegyzé fel a' francia forradalomnak rém-uralma, szakadatlan küzdelek, hánykódások közt foly ez jelenkorig. Nagy tetteknek, nagy politikai változásoknak, de még nagyobb hadügyleti fejleményeknek időszaka ez, mellyek közt első helyet foglalnak : a' gőzerő' alkalmazása, a' csatározási rendszer, a' villanytelegraphok, a' légszesz-világítás 'stb.

Úgy hiszem, a' gőzerő épen olly epochát alakítand a' hadi történelemben, mint alakított ötszáz év előtt a' lőpor. Midőn most is már a' tengerészetnél a' gőznek óriási hatása hatalmas reformot idézett elé; midőn a' szárazoni hadászatnál is a' vasútak a' hadaknak rögtön tovaszállítása' tekintetében olly igen sikerteljes strategiai tényezőkké váltak : mire nem kelendő még elkészülve lennünk, ha az emberi ész' teremő ereje a' gőznek hatalmas hatását olly erő' kifejtésére is alkalmazandja, miről még sejtelmünk sincs? Mitsem kell tehát csodál-

koznunk azon, ha majd mind a' tengerészeti, mind a' hadi tudományokban most még előre ki sem számítható új elvek alapíttatnak meg, melyek a' hadászatot mind szárazon, mind a' vizenyeken lényegesen megváltoztatják.

Minekutána a' hadi történelem' időszakait osztályoztuk volna, szükség azon rendszert is közelebből kimutatnunk, a' mely vezérfonalul szolgáljon általában a' hadi történelemnek időszakonkénti felosztásában.

Semmi más egyéb tantárgyban sem szükséges oly annyira a' bizonyos elvekre alapított rendszerinti eljárás, mint a' történelemben, következőleg a' hadi történelemben is, a' melyben t. i. minden értelmező felvilágosítást segédletül fel kell használnunk. A' kitűzött feladatnak tanulságos megoldása tekintetéből, számot kell adnunk a' háborok' történetéről, és abban a' hadügynek esetleges, vagy kiszámított fejleményeiről.

Ezen fejleményeknek kölcsönösen egymásra ható vonatkozásait szemügy alatt tartva azon kérdés támadhat : *mely-lyek a' hadügyben változásokat előidéző mozzanatok*, legyenek bár azok előbbre haladók, vagy hátra hanyatlók? és szintűgy : *melyek a' történelmi fejleményt eredményében előidéző történeti tényezők?*

Az első vonalban illy mozzanatokúl, vagy tényezőkül lehet tekintenünk magát a' *harcias eseményt*, úgymint magát a' *hábot*, annak részleteit : a' *hadjáratot*, t. i. az *ütközeteket*, a' *csatákat*, az *erődök' megtáborlatát*, *állodási védelmeket*, 's több e' féléit. Mindezeket annyiban kell tekintenünk, mint a' hadügy' fejleményeinek tovább hordozóit, előtérbe állítandók tehát azok. Meg kell említenünk továbbá az eléterjesztendő *időszak' harcias eseményeit*, a' *harczok' színhelyét*, a' nevezetesebb *személyiségeket*, 's így tovább.

Magától értetődik, miszerint minél egyetömösebb az előadandó hadi történelem, annál inkább csak a' nevezetesebb eseményeket, kitünőbb személyiségeket szükség előhozunk, a' csekélyebb szerűeket vagy elhallgatjuk, vagy csak mellelgesen említjük.

A' harcias események' környét, nagyobb 's kisebb kiterjedéséhez mérve, a' történeti írásnál igen nehéz, az oktatás-

nál pedig majdnem egészen lehetlen minden irányban alaposan bekalandozni, minek következtében azon sok események közül csak azokkal kell megismerkednünk, melyek a' történelmet — annak változásait 's hatásait tekintve, az ugyanazon egy időszakban legfőbb tárgyzatúak, legjelentékenyebbek; az egyéb jelentéktelenebb eseteket háttérbe kell szorítanunk. Példának okáért : A' régibb kor' háborai közül kiemelendő : a' *marathoni ütközet*; a' *második punni harca* a' rómaiaknak. A' középkorban : a' *rómaiak' harczai* a' *Rajna'* balpartján *Attila* ellen; a' *helvécziai szövetségesek és a' burgundiai Károly közti háborok*. Az újabb korban pedig : a' *magyarok' a' Dunaalföldön viselt harczai* a' *beözönlő oszmánok* ellen; a' *harminczéves hábornak az úgynevezett svéd hadjárata*; a' *hétéves hábornak első hadjáratai*, az 1796. *hadjárat Németországban, és az olaszföldön**). A' legújabb korban : a' *szövetségesek' harczai* 1813 és 1814-ben a' *francziák' uralkodója* ellen. Jövendőben majd, mikor a' történetíró előtt megnyilandhatnak minden adatokat rejtő szekrények, érdekes tárgy leend, tanulságos is, 1848 és 49-ben *Radeczky gróf tábornagy' hadjáratát az olaszok ellen leírni*; még érdekesebbet nyujthat majd a' mostani keleti hábor. Győzzön bár a' hadakozó felek' akár-mellyike, mert a' *diadal' eredménye* vagy *nagyszerű leend*, vagy *igen csekély!* de még ekkor is érdekes leend megtudni : *mi okozhatta imezt, annyi nagy csatazaj, annyi véráldozat' daczára!*?

Az előterjesztendő harczias események közül mindig azokat kell leginkább kiemelnünk, a' melyek eredményökben legkitünőbb változást okoztak mind az államok' egymásközi politikai viszonyaiban, mind pedig a' hadügy' fejleményeiben.

Az előterjesztendő történeti eset' előadásánál tekintetbe kell vennünk :

*) Ezen hadjáratot a' nagy emlékezetű Károly főherczeg, megdicsőült atyja a' mostani magyarországi főherczeg kormányzó ő cs. k. magaságának, világhírű munkája' három kötetében leírta; le van az fordítva Európának minden nyelvére, még török nyelven is megjelent az több évek előtt, csak mi nem olvashatjuk azt még anyai nyelvünkön, pedig a' magyar Akademia' megbízásából már rég le van fordítva, de kinyomatva még sincs, mire várakozunk!

1. Azon kútforrásokat, melyekből a' hadakozó felek' tet-tei leghitelesebben előadatvák.

2. A' történelem' utján ama' politikai viszony, melyben a' harczoló felek a' hábor' kiütése előtt egymással állottak.

3. Kinyomozott oka a' lángra kapott hábor' tüzének.

4. A' harczok' színhelyének bővebb megismertetése topo-graphiai és stratégiai szempontból.

5. A' harczoló erők és a' vezénylő kitünőbb személyisé-gek' megismertetése.

6. A' harcz maga minden fordulataiban.

7. A' stratégiai és taktikai szempontból kiindult ítészet a' hadászat' mozgalmai felett.

8. A' harczias eseménynek bebizonyult hatása a' politikai viszonyokra nézve.

9. Annak a' hadügy' fejleményét érdeklő hatása.

A' ki saját hazájának 's nemzetének történetét, harczias fejlődéseit tűzte ki tanulmánya' tárgyául, az előtt legtöbb ér-dekkel birnak a' hazájában, 's nemzetével történt hadtörté-nelmi események. De ki a' világ' minden államainak történe-tét akarja ismerni, — pedig ezen alapszik a' történész' valódi készsége, történetekbeni járatossága, — ismerni kell annak a' világ' történetét egész kiterjedésében. Ugy szinte a' ki a' hadügy' időszakonkénti fejleményeit ismerni ohajtja, tanulnia kella' nemzetek' egyetömös hadi történelmét. *A' hadtudomány-nak — mint a' vallás' megtisztult fogalmának — nincs saját hona, közös tulajdona ez, 's közös tudománya amaz minden életre való nemzetnek.*

A' hadügy' fejleményeiben második mozzanatot a' jeles személyiségek idéztek, idéznek elé. A' világ' története, törté-nete egyszersmind a' harczhíres nagy férfiaknak. Egy genialis szellemű hadvezér sokkal nagyobb lendületet adhat a' had-ügy' fejleményeinek, mintsem a' hosszú sora több évszázad-nak. Itt visszaemlékezhetünk *Julius Caesárra*, vissza *Gusztáv Adolfra* és *Napoleonra*.

A' kitünő személyiségek különféle tekintetben gyakorol-hatnak hatást a' hadügy' állására és fejleményeire, és pedig :
vagy tisztán praktikai nézetből kiindulva mint had-vezérek, ország-rendezők, és hadsereg-szervezők,

p. o. *Hannibal, Cromvel, Napoleon, Hunyadi, Blücher* 's mások; — vagy csupán és jelesen theoriai oldalról tekintve a' hadtörténelmet, és tudományt a' hadi literatúrában úgy, mint fölfedezők, p. o. *Archimedes, Vegetius, Macchiavelli, Vauban, Clausevicz*, — vagy úgy mint tényezők mind a' két oldalról összesen, p. o. *Caesar, Károly főherczeg, II-dik Fridrik* 's mások.

A' harmadik mozzanatot előidézték 's idézik a' hadügy fejleményeiben az új fölfedezések és szervezések. Ezek vagy technikaiak, mint p. o. a' *lőpor' feltalálása, a' tűzfegyver' könnyebb kezelése, a' gőzerő felhasználása a' hajókon, és a' vasutakon*; — vagy taktikaiak, mint p. o. a' *tartalék-hadak, a' ferdéles csatarend, a' csatározás, a' lovasság' tömeges rohama, a' rohanycsapatok' alakítása, a' szurony' czélszerű kezelése* 'stb. — vagy administrationalis és disciplinaris neműek, p. o. *napi zsold' megalapítása, az úgynevezett ötnapi marsrendszer, táp-állomások, requisitionalis élelmezés, katonai büntető rendszer, mozgó kórtanyák (ambulance).*

Ha azt mondjuk, hogy im e' most említett harmadik mozzanat a' hadügy' fejleményeinek anyagi oldalára hat, és hatott mindenkor, úgy szinte mondhatjuk, miszerint a' második mozzanat a' hadügy' szellemi oldalát érinté, 's érinti untalan.

A' negyedik mozzanattól lehet tekinteni a' hadügy' fejleményeiben a' *béke' napjainak teendőit.*

Katonai tekintetben a' béke egy részről feldogozza, eligazítja, kiegészíti azt, mit a' megelőző háborban tapasztaltunk, észrevettünk, fölfedeztünk, más részről előkészületeket tesz a' jövő harcok' viselésére. A' béke' napjainak háborítlan folyama alatt sok, igen sok lényeges történhetik, 's történnie is kell a' hadügynek tovább fejlődésének kiképzésére. Ezen előkészületi cselekvésnek pedig mind a' *theoria, mind a' praxis'* szompontjából kell végbe mennie. E' kettőzött békecselekvény egyenlő nagy nyomatékkal bír, egyikét a' másika miatt elhanyagolni veszélyes elmulasztás volna.

A' *praxis'* cselekvényei közé sorolandó : a' *hadak' fegyverbeni gyakorlata, a' tapasztaláson épült cél- és egyszerűbb szabályok szerint; gyakorlati táborozások, és marsolások; egy bizonyos föltételezett harc' színhelyének okszerű elren-*

dezése; erődök' építése; elgátonyozott táborállások' kitűzése; műv- és vasutak' elkészítése, főtekintettel a' stratégiának igényeire; kórházak, ruházati, táp- és fegyverkezeti raktárak' elintézése; a' tüzérlet és annak sokszerű szükségletei' kiegészítése; a' lovasság' pótlovainak készen tartása, a' költségkimé-
lés' tekintetéből az engedélylyel hazabocsátott katonák' évenként gyakorlati szemle alatt tartása 'stb.

A' historiai cselekvények alatt értjük: a' hadsereg' egyes osztagaiban, a' tudományos és szolgálati oktatásokat, hadi tanodákat, a' nevelő intézetekben az al- és főtisztviselőkre kismélt alkalmas fiatal egyéneknek kiképzését; a' tábornoki kar', erődítő és más egyéb tudományos hadtestületek' talpra esett belszervezetét; a' hadi literaturának nem csak a' hadsereg, hanem a' polgári rend között is tudós munkák, jutalomkérdéseknek kitűzése, és folyóiratok' közrebocsátása általi terjesztését, 's más e' féléket.

A' hadügy' fejleményeire ható ötödik mozzanatot előidéz: az államnak bizonyos politikai és nemzeti viszonyai. Ezek közé számítandó: a' nép' morális jelleme, érzülete, hangulata, physikai sajátsága, egyik vagy másik néptörzsnek harczias szelleme, az ifjúság' loyális növeltetése a' fejedelem és haza' szeretetében. Amazok közé pedig: az államnak — alkotmányos, és törvényhozási szempontból — a' kormányzat' összpontosítása, vagy többfelé elágazása' tekintetéből — belszervezete; az államnak virágzó vagy hanyatló pénzügye; a' lakosok' vagyonossága vagy szegénysége; az okszerű adórendszer; a' kereskedés és ipar' pangása, vagy virágzása; az államnak külföld' irányában tekintélye, p. o. szövetségek, egyezkedések, és szerződések által, — tartalmazzák ezek bár a' fegyveres állást, vagy kereskedelmi forgalmat; és így több e' félék. Ezeket nevezzük szoros értelemben politikai viszonyoknak.

Ezen öt fejleményi mozzanatok tarka vegyületű kölcsönös viszonyban állnak egymás közt, és a' hadügynek a' meghatározott fejleményi fokozatát az illy egyes mozzanatok' tisztta, és kizárólagos hatásának igen ritkán lehet tulajdonítani, sőt inkább egy bizonyos fejleményt több, vagy összes illy mozzanatok' közös egy célra összemunkálása feltételezi csak.

A' megtörtént fejlemények' kimutatása után szemléletünk alá vehetjük a' hadügyben mutatkozott változásokat, azokat t. i., melyek azon időszakban az említett öt mozzanat által előidéztettek; szemléletünk alá vehetjük továbbá: azon kölcsönös hatásokat, melyek t. i. az öt mozzanat' egymás iránti viszonyaiban mutatkoznak. De mindazonáltal soha sem kell azon mozzanatokat csupán okozókul, a' hadügybeni történt változásokat pedig eredményekül tekinteni, hanem azon eredmények és következtetések inkább visszahatást gyakorolhatnak azon mozzanatok' egyik vagy másikára, és pedig úgy annyira, miszerint hatályos ok leendhet az, a' mi csak imént eredménynek mutatkozott.

A' történt események' folytában igen sokfélék lehetnek a' a' hadügyben előidéztett változások, azért is czélszerű leend azokat egy bizonyos főbb szempont alá vennünk, illyesmi eljárásunk az áttekintő értelmezést felvilágosíthatja.

A' hadügynek egészben véve három főrésze van, azoknak mi karban létezésére a' körülmények nagy hatást gyakorolnak, u. m.

1. *Előteremtése és fentartása a' hadi segédeszközletekn ek*
Ezek alatt értjük a' földtért, a' fegyveres embert, a' hadviselésre szükséges állatot, a' fegyverzetet, a' hadak' felszerelési tárgyait.

2. *A' hadi segédeszközletek' szervezése, alakítása, és beosztása.*

3. *Ugyanazoknak elrendezése és felhasználása.*

Könnyen átláthatni ebből: minő hadias tevékenység és azzal egybefüggő tudományos ügyesség és készség kívánatik a' hadügy' egyik vagy másik részének tökélyes felfogására, 's annak megítélésére, és miután ritka emberben van egyetömös tudományosság, azért czélszerű 's kívánatos is, miszerint a' hadi történelmen több alkalmas egyének szövetkezve dolgozzanak.

A' kijelölendő szempontok' elsejéhez tartoznak p. o. a' *hadsereg' alkotását, és mozgóvá tételét tárgyazó tanok*; továbbá a' *hadi gazdaszat, és élelmezés' tanai*. A' második sorozatban állnak: a' *hadszervezési tan, a' szolgálati és gyakorlati szabályzatok, a' taktika' elemei, a' fegyvertan, a' tüzérleti és*

várerődítési tudományok, és a' mennyire magát a' hábort pedig illeti : a' *tábor-erődítési, utászati, hidászati, tűzagnászi, és gátnászi ügy*. Végre a' harmadikhoz sorozandók : az *alkalmazott taktika, a' stratégia, és tábornokkari tudomány*.

A' mondottakból kiviláglik továbbá, miszerint ha a' történetész a' hadtörténelem' már kijelölt hat időszakát külön külön akarná kidolgozni, mindenikében következendőkhez kell magát alkalmazni.

1. A' harczesemények' előszámlálása, és osztályozása ; továbbá azok' egyikének vagy többjeinek példában felhozandó vázolata, és a' melyik közölők legjelentékenyebb, tervrajzban is elémutatása.

2. A' legnagyobb befolyásu személyiségek' praktikai és theoretikai tehetségeinek bemutatása.

3. A' hadügynek technika, stratégia, taktika, igazgatási és fegyverkezési környében történt nyomatékosabb találmányok, és újabb intézkedések' előszámlálása.

4. A' békecelekvények' méltánylagos megemlítése.

5. Az időszak' hadügyére hatással volt nemzeti, állami, és tulajdonképeni politikai viszonyok' tekintetbe vétele.

6. Előadása azon kölcsönös hatásoknak, melyek az öt fejleményi mozzanatok, és a' hadügybeni változások közt történtek.

7. A' történelmi időszak' jellemzése, és annak az előbbbeni párhuzamba hozása, egybehasonlítása.

8. A' könnyebb áttekintés' elősegállítására — per superabundantiam — nem czélszerűtlen ugyanazon időszakról a' történelem' tartányához egy synchronistikai táblázatot is ragasztani.

A' mi pedig a' például felvett harczesemény' vázlatának tervét illeti, a' mely kiegészítő része az előadásnak tárgyál kitűzött időszak feletti szemléletnek, következendő elvszabályokat tartsuk szem előtt, úgymint :

A' harczias esemény' előterjesztésekor legislegelőbb szükséges a' hadi literaturát szemügyre vennünk, a' melyben t. i. azon esemény' részletei megírva találatnak, 's minékutána az események' szemtanúi nem lehattünk, és a' szentlélek' sugallatából sem irhatunk, sem újjunkból nem szophatunk törté-

nelmet, kétféle forrásokból merithetjük csak a' harcziás eseményi adatokat történelmünkhez. Azok vagy eredetiek, mint p. o. *hagyományok, emlékszobrok, emlékérmek*; vagy későbbi irományok, mint p. o. *hadi tudósítások, historiai munkák, emlékiratok* 'stb.

Az elsők vagy bebizonyult egykorabeliek, vagy azon kort közvetlen követő időszak' forrásaiból merítvék, habár azok nem léteznek is már többé vagy igen nehezen lehetne azokhoz férnünk. Az utóbbiaknak csak akkor van elhatározott értékök, ha azok legalább is közvetlen az elsőrendű forrásokból merített adatokon alapszanak, az előadási modor czélszerű, és történelmi tárgyunk' lényegével egybeahasonlítható.

Minekutána így mindegyik, vagy legalább a' legnevezetesebb forrásokat egybeahasonlítottuk, 's megvizsgáltuk volna, szemeljük ki azokat, mellyek beltartalmokhoz mérve a' kérdés alatti harczeseményekhez részrehajlatlan, és lehető tökélyes adatokat nyújthatnak.

Figyelmünket továbbá a' harczok' színhelyének előterjesztése vegye igénybe. Ennek terjedelmességét, és előadását tekintve a' harczesemény' értelmezéséhez egészben alkalmasnak kell lennie. Szükséges ahhoz nem csak egy általános földirati tájékozás, hanem a' nyomatékosabb pontoknak igazi topographiai és statistikai leírása is.

Figyelmünk alá kell még vennünk: az ellenfelek' hadai közti arálynak kimutatását. Itt megjegyzendő: a' hadak' számereje, szervezete, hadias kiképeztetésök' állapota, sajátága, csatázó módja, és a' mit Clausevitz dolgozataiban „*moralische Potenz*“-nek nevez, a' hadak' vitézsége, bátorsága, lelkesedése, harcziás termettsége, edzettsége.

Végre figyelmeznünk kell, miszerint a' harczesemények' előadását mindig megelőzze a' harczban cselekvő részt vett azon főbb személyiségek' jellemzése, kiktől gyakran, vagy majd mindig — kivétel nélkül — a' hábor' eredménye föltételeztetik.

Vannak többen, kik nem tartják fölöslegesnek az említett négy pontnak, u. m. *forrás, harczszínhely, hadsereg, és személyiség* — a' mit a' vázlat' bevezetéseül tekinthetni — előter-

jesztése után, a' vázlandó harcziás eseménynek általános áttekintését is előadni, a' többi közt : egy bizonyos eseménynek a' másikkali kapcsolatban állását, úgy szinte a' részlenyes előterjesztés' taglalását is szakaszonként elősorolva. Én ezt fölöslegesnek tartom, mert ez nem lenne más, mint rövidebb tartányban előre kitálalása annak, mit kiterjedtebben történelmileg elősorolunk. És ha azt tesszük, akkor szinte el nem mulaszthatjuk a' részlenyes előterjesztésben — az általános áttekintés végett — egy külön szakaszban az egyes cselekvények' időszakonkénti egymáshoz állását is szembetűnővé tenni, és ez alkalommal a' nevezetesebb események' indokolását is fel kellene világosítanunk. Ez megint csak ismétlése volna a' már elmondottaknak, szaporítása az író' fáradsámainak. Kényelmére szolgálna ugyan az olvasónak, vagy a' tanulónak, a' ki így föl lenne mentve az elolvasott munkából kivonatokat, egybe hasonlításokat sajátkezüleg tenni, mit pedig ha tesz, csak saját tanulmányainak szilárdítására, és ítélő 's emlékező tehetségének élénkítésére tenne, mit pedig elmulasztani hanyagság volna.

Végezetül az egész történelmi előadást azzal kell befejeznünk, hogy *egybe hasonlítjuk a' megtörtént események felett vitázó elméletünket a' végeredménnyel, bírálat alá vesszük a' strategiai, és taktikai elmulasztásokat* 'stb.; mert csak ez által nyerend az előadás egy bizonyos *didaktikai színezetet*, a' mit pedig a' hadi történésznek elmulasztani soha sem kell, mert csak ez által válik a' hadi történelem egyszersmind oktató munkává, a' millyennek pedig rendeltetésénél fogvást, mulhatlanul lennie kell.

Értekezésemnek kiegészítéseül szükséges még mind a' 'Vorlesungen über Kriegsgeschichte' szerzőjének útmutatása, mind saját tanulmányaim szerint az *egyetömös hadi történelmet* tárgyazó literatúrára egy tekintetet vetni, a' mellyek segédletül lehetnek mindenkinek e' tárgy' sokoldalu tanulmányaiban.

1. Versuch einer Kriegsgeschichte aller Völker. Nach den Quellen bearbeitet von F. v. Kausler. Ulm, 1825—1830. 6 k.
2. Das Wörterbuch der Schlachten, Belagerungen und Treffen aller Völker. Nach den Quellen bearbeitet von F. v. Kausler. Ulm, 1825 1833. 4 k.

3. Ideale der Kriegsführung in einer Analyse der Thaten der grössten Feldherrn, von Lassau. Berlin, 1836—1839. 3 k.
4. Geschichte des Krieges seit der ersten Anwendung des Schiesspulvers bis 1800. Bearbeitet von Dr. J. G. v. Hoyer. Berlin, 1831—1840. 3 k.
5. Geschichte des Kriegswesens von L. F. v. Ciriacy, und H. v. Brandt. Berlin, 1828—1838. 4 k.
6. Die chronologisch-synchronistische Uebersicht und Andeutungen für die Kriegsgeschichte, von Studnitz, und Rödlich. Berlin, 1830—1833. 3 k.
7. Synchronistische Uibersicht der Kriegsgeschichte, und der gleichzeitigen Quellen. Entworfen von F. v. Kausler. Ulm, 1826—1830. 4 k.
8. Das Wörterbuch der Schlachten, Gefechte, Belagerungen und Friedensschlüsse; nach den sichersten Materialien zusammengetragen von Dr. F. V. Streit. Berlin, 1831.
9. Die interessantesten, und wichtigsten Kämpfe, Schlachten und Belagerungen in der alten Geschichte, von G. Graff. Darmstadt, 1833—1834. 2 k.
10. Geschichte der merkwürdigsten Feldzüge, Schlachten und Belagerungen. Zusammengestellt von E. Philipp. Breslau, 1834. 2 k.
11. Schlachten-Gemälde aus Europas Vorzeit für Freunde der Kriegsgeschichte von J. H. L. Fischer. Leipzig, 1835.
12. Vorlesungen über Militär-Gegenstände, als erste Anleitung zum Studium des Kriegswesens im Geiste überhaupt, und der Kriegsgeschichte insbesondere. Von Gersdorf. Leipzig, 1827.
13. Essai sur l'histoire générale de l'art militaire de son origine, de ses progrès, de ses revolutions depuis la première formation des sociétés européennes jusqu'à nos jours; orné de quatorze planches. Par le colonel Carrion-Nisas. Bruxelles, 1838. 2 k.
14. Cours élémentaires d'art et d'histoire militaire à l'usage des élèves d'école militaire de Saint-Cyr. Par. J. Recquaucourt. Paris, 1826—1838. 4 k.
15. Bibliothèque historique et militaire, dédié à l'armée, et à la garde nationale de France. Publié par M. M. C. Liskenne et Souvan. Paris, 1835—1841. 3 k.
16. Handluding tot de kennis der Kriegsgeschiedenis voor nederlandse militairen. Door J. Broscha. Breda, 1836.
17. Sjökrigs-Historien i Sammandrag af C. A. Gyllengranat. Christianstadt, 1837.
18. Nyt Krigsbibliothek. Udgivet af C. P. Bokkenheuser. Kjobenhawn, 1835.
19. Bibliothek för Krigshistoria, och Krigskonst. Utgivet af H. Hamilton. Stockholm, 1837.

20. De fontibus veterum auctorum in enarrandis expeditionibus a Gallis in Macedoniam atque Graeciam susceptis. Auctore G. A. Schmidt. Berli n, 1834.
21. Memorie Storico militari, per M. d'Ayala. Neapoli, 1835.
22. Fatti storico-militari dell' eta nostra, di A. Lissoni Milano, 1837.

A' részlenyes hadi történelemnek más — a' maga nemében igen jeles — literaturája van, mellyet most itt elősorolni hosszadalmas volna. Kik azt ismerni akarnák, utasítjuk illy című könyv' tartalmára : *Systematische Uebersicht der Militär-Literatur und ihrer Hülfswissenschaften von F. L. Scholl. Darmstadt, 1842. és : Repertorium Militair-Literatur in den zwei letzten Decennien etc. von F. Schütte. Stralsund, 1842.*

Bevégezvén értekezésemet, el nem mulaszthatom a' megalapított elvek szerint megkísérteni hazánk' dús hadi történelméből Zsigmond császár-királynak a' török ellen a' Duna' alvidékén viselt hadjáratát, — nevezetesen a' nikápoli ütközetet — elemzésem' tárgyául kitűzni, mit jövő alkalommal leend szerencsém az Akademia' igen tisztelt tagjai előtt e' helyen felolvasni, a' mire jó eleve engedelmet kérek.

A' TÖRÖK, MAGYAR ÉS FINN SZÓK' EGYBEHASO NLÍTÁSA.

HUNFALVY PÁLTÓL.

I.

Olvastatott az academiában oct. 20. 1854.

BEVEZETÉS.

I. FEJEZET.

Gyakorlati és bölcse lmi nyelvtudomány.

Folytatni akarván a' rokon nyelvek' szavainak egybehasonlítását (lásd az 1853-ki Értesítőben a' *Finn magyar szók' egybehasonlítását*), szükségesnek találom, részint ismétlőleg, részint haladólag elmondani egyet mást, mit a' hasonlító nyelvtudományra nézve jó leend tudni. Mert az Akademia' ezen osztályában fejlődött különböző nyelvészködési eljárás'

nem csak érdeket gerjeszt magyar nyelv-tudományunk iránt, — mit nagyra kell böcsülnünk, — hanem ezt magát is elő mozdtítja tetemesen, ha balfogalmak nem vegyülnek az érdek közé : annálfogva nem lehet ártalmas hátra is tekintenünk, hogy a' mult' hibáin okuljunk. Azután, úgy látszik nekem, magyar részvevő 's még inkább tanuló feleink tudni kívánják, millyen hely jut általában a' mi nyelvtudományunknak az összes újabb tudományban, melly óriási karjait mind több több korra és népre kiterjeszti.

Az ez osztályban mutatkozó külön eljárást méltányolja egy érdemes férfi, *Erdélyi János* (lásd Pesti Napló ^{266/4343} számát) ki Homérosz szerint szólva „mind kettejének igaz jó barátja 's gondviselője.“ *Erdélyi'* véleménye minden esetre sok másénál súlyosabb : illik tehát tudnunk mit tart, 's azért ide igtatom egészen :

„Rég meg van jegyezve, úgymond, hogy a' magyar nyelv már, kivált az európai nyelvekhez képest, csakugyan igen eredeti; 's ez a' felfogás, vagy inkább csak gyanítás, mind a' mellett nem volt teljes érvényre emelve, hanem maradt a' pusztá sejtelmi fokozaton legujabb időkg. Régibb nyelvészeink elég fáradalmas, de egyszersmind jutalmazó pályán is jártak, midőn a' kelet vagy nyugat nyelveivel rokonították nyelvünket; és olly igazsága volt egyiknek, mint másiknak, akár Dankovszki akár Beregszászi lett légyen azaz egyik vagy másik. De ha igen sok keleti nyelvbuvár, valamint ha a' szlavisták is egyik vagy másik nyelv' leányának nézték a' magyart, azáltal tévedtek, hogy a' nyelvnymozás egyik elvét, a' rokonságot, a' pusztá külső analogiát, vagy a' nyelv' anyagi vizsgálatát ismerték el általános nyelvkutatási elvül : holott a' nyelvben nagyobb dolog a' szervület, az organismus, mint szóbeli hasonlág, rokonság. — És ha már érdekes volt tudni, miben hasonlít nyelvünk akár anyagilag akár szerkezileg máshoz, vajjon nem lesz-e szinte olly érdekes tudni, kutatni : mi az, a' miben nem hasonlít, vagy inkább csak magára ver, a' miben csak magához hasonló? Ez a' kérdés fölötté fontos : de az a' baja, hogy még eddig elé igen uj, ha ugyan hús esztendő mulva is igen ujnak mondható; mert Fogarasi által volt irodalmunkban legelőször kijelentve „a' Magyar

nyelv' Metaphysikája által, mely 1834-ben jelent meg, és olly kevésbé kapott fel a' magyar tudósok előtt, hogy legtöbben talán nevééről is alig ismerik.

Az említett munkában kezdett vizsgálódás már bölcsészeti alapokat keres a' nyelvben, az emberi organismus' útmutatása szerint. Ott minden betűnek valami jelentés van adva, mi Czuczor által is úgy állítatik, hogy a' magyar nyelv nem atomistikai parányokból van alkotva, mellyek, mint pusztá mozgalmatlan gyökök, értelmet nem adnának; sőt inkább ő folyó, mozgalmas elevenségnek látja nyelvünket minden kicsided részeiben.

Így megvan az empiriai és eszmei nyelvvizsgálás közötti különbség. Amaz támaszkodik a' történeti alapokra, és vitába kél szó és alkotás ellen, minek párját nem leli másutt, ezért nagy szorgalmat, tudományt fordít a' rokon nyelvek' vizsgálata-ra; — úgy szinte a' nyelvtörténet is, az irodalom' régibb termékeinek felaknázásával sokat hozott napfényre, mi el volt feledve; de hogy a' nyelvtörténet adatot nyujthat, és mindent még nem igazolhat, magában érthető; vagy különben úgy kellene itélnünk, hogy a' régi tökéletlen, kezdőszerű feltételekből a' régi természetet is meg lehet ismerni. Mind a' nyelvrokonság mind a' nyelvtörténet útjait helybenhagyva a' nyelv körüli vizsgálódásban, még nem tettünk meg mindent. A' nyelv több mint történet és több mint rokon, az valami önálló szellem is, mellynek aztán van története, rokonsága; következésképp történetét, rokonságát fejtegetni valaminek, és magát nem, azaz előadni valamelly tudománynak idő és térbeli mozgalmait, a' mint népek és korok szerint virágzott vagy terjedt, szállott vagy emelkedett, és kizárni vizsgálódásinkból a' gondolkodást; ez egyoldalú abstract eljárás, melly tévutra vezet: valamint tévutra vezetne az is, ha például a' nyelvet minden rokonság és történet nélkül, pusztá gondolkodásból, aztán ügyvélés, ügyhívés, ráfogás szerint furnók faragnók. — Hanem mit árt az a' történetnek, ha jobbra balra való terjengeihez megtaláljuk a' középpontot, és az örökös messziágazást visszaviszszük egy szellemünkben foganszó törzsre, az észre, a' lélekre; 's vajjon árt-e a' tapasztalásnak, ha meg-egyezik a' gondolkodással, 's nem inkább segítetik-e egyik a'

másik által, ez annak, az ennek gyujtván fényt és nyomot, okot és utasítást.“

Erdélyi' szavai értenünk adják, hogy lehető világosan 's gyakran ízben kell nyilatkozni, miben áll a' történeti, vagy tapasztalati nyelvkutatás, 's milyen szerep jut neki az úgynevezett bölcselmi nyelvkutatás' ellenében. De azokban nem egyedül a' tudományra, hanem magára a' tárgyra nézve is kétség mutatkozik. Mert azt mondván Erdélyi : „A' nyelvtörténet adatot nyujthat, de mindent még nem igazolhat, vagy különösen úgy kellene ítélnünk, hogy a' régi tökéletlen kezdőszerű föstészetből a' régi természetet is meg lehet ismerni“ — a' nyelvet művészetnek látszik tartani; 's továbbá azt mondván : „A' nyelv több mint történet és több mint rokon, az valami önálló szellem is, mellynek aztán van története, rokonsága; következőkép történetét, rokonságát fejtegetni valaminek, és magát nem, azaz előadni valamelly tudománynak idő- és térbeli mozgalmait, a' mint népek és korok szerint irányzott 'stb., 's kizárni gondolkodásainkból a' gondolkodást, ez egyoldalu eljárás“, — a' nyelvet olyasminek látszik tartani, mit az emberi gondolkodás készít el, mint p. o. a' bölcselmet. Avvagy a' régi nyelv volna olyanféle kezdőszerű tökéletlen, milyen a' régi föstészet? A' nyelv' felfogása, a' nyelv-tudomány lehet kezdőszerű, tökéletlen : maga a' nyelv' kezdete, — ha ezt tudnunk lehet — inkább gyermek' testéhez hasonlít, melly a' természet' törvénye szerint tökéletes, jöllehet a' gyermek még nem tud vele élni. A' nyelv az emberi gondolkodó tehetségnek azon sajátos ösztönszerű termése, mellynek minden izikéje meglett, minekelőtte az eszmélet tárgyává tehetné. De a' nyelvvel, úgy mint van és lehet, ékiesen bánni tudni, továbbá a' nyelvet tudományosan, azaz valósága szerint felfogni és érteni : az az emberi haladásnak feladata. A' márvány megvan, mielőtt emberi kéz hozzányúl : de a' márványból műdarabot készíteni, hogy a' megilletett néző elfelejthesse, mikép kő előtt mereng, 's imádság röppenjen ajakára : az a' művész' dolga, 's a' művész sok közvetítés által lehet csak művészszé. Még a' tudomány is, melly a' márvány' természetét, mivoltát, eredetét tárgyalja, különbözik a' művészettől; de bár jól vagy rosszul értelmezze tárgyát, ennek természetére soha be nem

folyhat. Így más az irodalmi művész, más a' nyelvtudós. E' különbséget felfogván 's erősen tartván, nem fogunk tévedni; ámbár legott hozzáteszszük, hogy az irodalmi művész sokkal inkább tartozik nyelvtudós lenni, vagy a' nyelvtudomány' eredményeit ismerni, hogysem az építész vagy szobrász a' vegytanra szorúl.

Mondjuk ugyan : a' nyelv fejlődik. Igen, de fejlődése olyan, mint a' földszíne'nek boldog körülmények közötti szebbre változása. Mert akármit tesz is emberi szorgalom : ujat, mi a' földön valahol nem volt még, nem teremthet. A' nyelvnek egész fejlődését a' nyelvtudomány' értelmessége 's az irodalmi művészet' lelkes ihlettsége az által eszközlik, hogy azt, mi a' nyelv' birtokában valahol létezik, kellő világosságba helyezik, 's az emberi gondolatok, érzemények, óhajtasok, szóval a' szellem' kifejezésére lehető jól használják.

A' nyelv az emberi gondolkodó tehetség' sajátos ösztönszerű termése levén, mit csak értelmezni és felfogni, de soha legkevesebbésem lehet teremteni : lássuk, mi hát a' nyelvtudomány, 's mennyiben empiriai vagy bölcselmi?

A' nyelvtudomány, bölcselmi tekintetből, csak egy lehet, de a' gyakorlati szükség okozza, hogy *szorosan vett gyakorlati*, és *szorosan vett bölcselmi* nyelvtudomány legyen.

A' nyelvet, jöllehet azt az emberi gondolkodó tehetség sajátos ösztönszerű termésének nyilatkoztatjuk, mégis mindenkinek tanulnia kell, akár szíttá legyen azt anyja' tejével akár nem. Mert az anyja' tejével beszítt nyelv olyan bő vagy szegény, olyan szabatos vagy rendetlen, millyennel a' szoptató, 's utána a' játszó társak, végre azon emberek birnak, kik között felnövekedik a' fiú és ifjú. A' nyelvtudás nem születik velünk, azt tehát szerezni kell; a' különbség, melly az úgynevezett anyanyelv' tanulása, és más nyelv közt van, bármily nagy is a' tanulóra nézve, nem teszen semmit ahhoz, minélfogva mondjuk, hogy mindenkinek tanulnia kell a' maga nyelvét. Kitetszik ezen tanulás' szüksége azon tapasztalásból is, hogy nincs nyelvlángész, melly az anyja' tejével beszítt nyelvet bár egész terjedelmében mindenestül' birhatrá; kitetszik leginkább abból, hogy azon nemzet szellemileg legderekabb, mellynek tagjai aránylag legszorgalmatosabban tanul-

ják a' magok nyelvét; 's hogy műveletlen marad mindig azon nemzet, melynek tagjai aránylag leginkább beérik az anyatéjjel beszített nyelvvel.

Ezen általános nyelvtanulási szükség gyakorlati nyelvtudományt terem. Honnan veszi az a' nyelvkincset és nyelv-szabályokat? Az élő nyelv' kiterjedésének valamennyi zugából, az irodalom' összes történeti tárából — mert minden író, azon nyelvre nézve, mellyen írt, történeti emlékké lesz, habár ez arra szolgálna is, mint nem szabad írni és gondolkodni — 's az irodalmi művészek' példányaiból. Összehasonlítás, ítéset, 's a' nyelv' természetének szorgalmas megnézegetése által képessé válik a' gyakorlati nyelvtudomány mind arra, hogy az illető nyelvnek szókincset lehetőleg összeszedhesse, 's kellő valóságában megőrizhesse, mind arra is, hogy az idomok' életét felfoghassa, 's a' nyelv-szabályokat lehető helyesen kimondhassa. Vannak azután a' boldog nemzetek' kebelében olyan nyelvtudósok, kiket a' gondviselés azért küld, hogy a' nyelvtudományt szerencsésebb sikerrel műveljék másoknál, 's azonkép szolgáljanak példányúl a' nyelvtanítóknak, mint a' kiváló irodalmi művészek az íróknak.

Gondolom, így jár el a' gyakorlati nyelvtudomány minden művelt nemzetnél: a' műveletlenek nem bírnak ilyen nyelvtudománnyal, de aztán nyelveik el is korcsosodnak 's végre szétmállanak.

Határok közé szorítottuk a' gyakorlati nyelvtudományt, mellyeket az a' valóságban nehezen tarthat korlátoknak. Ugyanis, bármennyire meglesse a' nyelv-termetet, 's búvárolja az igazoló hasonlóságot: sok idegenre, mi szabály alá nem való, és sok föl nem deríthetőre talál mindig. Csak hamar észreveszi, hogy minden nyelvben más nyelvekből oda-szakadt egyes dolgok vannak, mellyeket más nyelv' ítélőszéke elé köll állatni, mivel a' mi nyelvünk' ítélete ellen kifogást tesznek. Azután olly elevenen nyilatkozik minden nemzetnél az érdek: tudni, hogy az emberiség' családjában millyen helyet foglal azon nemzet, melynek tagjai vagyunk? hogy a' vizsgálódás feltartóztathatlanul átcsapongja a' legszorosabb gyakorlati nyelvtudomány' határait, 's terjeszködik „jobbra balra.“ Tehát a' minden nyelvben előforduló több kevesebb

idegenszerű dolgok, 's az említett érdek nyelvhasznításra készítik az írókat, mely ezen utóbbinál fogva, készületlen korban, történetcsinálással lesz. Ezt látjuk minden krónika-írónál. Minél kevesbbé tudhattak az igazi nyelvhasznításhoz, annál bátrabban jártak el a' ős történetek' csinálásában. Tartott e' bátorság a' tudományok' öregbedése' korában is. Példárá nálunk, hogy régiebbet ne hozzak fel, *Foris Otrokócsi Ferencz*, 's újabb időből *Horvát István*.

Nyomos levén a' tárgy, 's általa a nyelvhasznítás' elkerülhetetlen volta kivilágosodván, legközelebb külön vesszük azt szemügyre, hogy róla magunk ítélhessünk.

ENGEL JÁNOS KERESZTELY' LEVELEZÉSIBŐL.

Közlé KUBINYI ÁGOSTON

az academiában január' 22. 1855.

Nemzeti museumunk nem rég néhai Engel Keresztely János nagy emlékezetű magyar történetíróhoz írt 100 igen érdekes, nagy részt tudományos tartalmú, tudós és nevezetes férfiak' eredeti levelei' birtokába jutott, melyek a' dicsőítet, kiderülván ezekből széles olvasottsága 's kiterjedt tudományossága, valamint a' bel- úgy a' külföldön is történet-tudományi tekintélynek tüntetik ki.

A' levelek következő férfiak által irattak :

Gróf Széchenyi Ferencztől 1, Tóth Ferencztől 1, Rumi Károly Györgytől 2, Mossóczy Institóris Mihálytól 1, Mártonfi, erdélyi püspöktől 1, Hormayrtól 8, Aranka Györgytől 1, Gebauertől 1, Bretschneideről 1, Fustól, Sz. Pétervárából 1, Schwartnertől 1. Gróf Teleki Sámuel, erdélyi udvari cancellártól 1, Stojkovitstól 1, Horvát Istvántól 1, Heinétől, Göttingából 15, Kazinczy Ferencztől 2, Windisch-
től 1, Tibolthtól, gróf Széchenyi Ferencz' könyvtárnokától 1, Koppi Károlytól 1, Strnad Antal, prágai tanártól 1, Schlözertől 2, Csokonaitól 1, Cornidestől 1, Fessleről 2, Gróf Bánffy, erdélyi kormányzótól 1, Reinholdtól, Jenából 1, Meinerstől, Göttingából 3, Martinitől, Jenából 1, Edertől 5, Gregoire, párisi érsektől 2, Báro Prónay Sándortól 1, Kovachichtől 3, Miller Jakabtól 2, Sinkai Györgytől 1, Hannuliktól 1, Bredeczkytól 1, Schustertől 1, Stratimirovich István, kárlóczyi érsektől 1, Gróf Teleki Domokostól 1, Gyarmathy Sámuelől 1, Dobrowsky Józseftől, Prágából 6, Miller Józseftől, Berlinből 1, Müllertől, Münchenből 2, Nicolaitól, Berlinből 2, Hammertől 1, Andrétől 1, Henrytől, Párisból 1, Görög Demetertől 1, Gradeczi Horváth Stansit Imrétől 1,

Gróf Batthyányi Vinczétől 1, Cornovától 1, Podkoniczky Ádámtól Kézsmárkról 1, Wiebekingtől 1, Kreszneritstől 1, Lakichtól 1, Lindétől 1, Berzeviczi Gergelytől 1, Gebhardtól 1.

Kéziratok :

1. Bericht des k. k. Konsistorialrathes von Engel an das Kirchenvorsteher-Amt der Wiener evangelischen Gemeinde A. C. bei Gelegenheit der Annahme der Kaiserwürde durch Se. Majestät Kaiser Franz I. ddo. 4. Jan. 1805.

2. Kivonat Miller Ferdinánd' illy kéziratából : „Epitome Vicissitudinum et rerum memorabilum de Reg. Badensi ab ejus nativitate.“

3. Kovachich : Exemplar litterarum magnorum virorum nuptias Emerich Forgách tractantium.

4. Fides Saxonum in Transilvania, Gunesch Andrástól.

5. Denkwürdigkeiten aus der ältern Geschichte der k. Freistadt Leutschau vom Jahre 1494—1682. Engeltől.

Szerencsém lesz ezekből némelly tudományosabb tartalmút 's a mai osztályüléshez tartozót felolvasni :

I. Göttinga Február 18. 1798. Spectabilis Domine! Az Úr jósága utat nyitott nekem már rég arra, hogy a' melly szükségimben azzal élhetek, kikérni ne tartózkodjam, én magam is mindenkor kész lévén azon jósnak megvizsgozására. Én a mult esztendőbenn elvégeztem vala egy munkát, mellyben a Lapponok és Finnusok nyelvének hasonlatosságát, nem tsak vocabularimból, hanem azon nyelveknek Grammatica, és Syntactica tulajdonságaiból, oly bővönn meg bizonyítottam, hogy a munka in folio irva 100 pagina. Ezt megmutatván Prof. Schözer Urnak megszerette, és hogy egy Historica Praefatiot fog elibe irni, nekem intézett levél formájábann, meg ígérte. De még többet is tselekedett; mert gazdag Thekájából adott ki négy nevezetes Grammatikát, és azokhoz tartozó Lexicont, és Bibliákat is, mellyeknek segedelme által már most, a fellyebb említett két nyelvenn kívül megvizsgáltam az : Estland (Esthonica), Votják, Tsuvas és Tseremisiz nyelveket. Kaptam ezeken kívül némelly Utazókból a Mordvin, Permiai, és Szirjén nyelvekből is tsupa vocabulariumokat. Már mind ezekkel is a' téleln annyira elkészültem, hogy ha kinyomtatathatnám; 15 vagy 18 árkusra felmenne nyomtatásba a munka.

Már kérdés hol nyomtatassam ki? Az ide való Typographusokat kínáltam velle, de Husvét előtt egy se vállalta. Husvét után meg lehet hogy valamellyik kinyomtatja, de talám nem hogy Honoráriumot adna, sőt töllem fog pénzt kérni a nyomtatásért. Mit gondol az Ur? Vallyon valamellyik Betsi Typographus nem jobb szivel nyomtatna-e mint ezek, sokkal közelebb lévén hozzájuk a Magyar világ, mint ide, és azért több vásárosokat is remélhetvén. Különbenn is a munka Deákul van irva, mellyet az ide való tudósok tanácsadásából inkább deákul mint németül adtam ki, illy okon, hogy deákul sok nemzetbeli Tudósok olvashatják, de németül nem annyinn. Illyen szükségembenn folyamodám tehát az Ur

barátságához, reménlvén hogy munkámnak egy nyomtatót találhatna. Vallyon az (Hager Neue Beweise der Verwandschaft der Ung.) Typographussa nem kapna-e rajta?

Ha a nyomtató valami Honorariumot adna nagyon megköszönném; de mikor tellyességgel adni nem akarna, ingyen is tsak oda adnám; magam pedig fizetni se elégséges, sem igen hajlandó nem vagyok. Ha az Úr ezen kérésembe elősegít, igen nagy jot teszen velem, én is ott, az hol mód leszsz benne háládatos voltomat jószágáért mindenkor nagy készséggel fogom munkássá tenni. Most hoszszasabb írással terhelni nem akarván, szíveségébe ajánlott, maradok az Úrnak alázatos szolgálja hív baráttya Gyarmathi Sámuel s. k.

II. Debretzen April 27d. 1803. Tekintetes Úr! Azok az érdemek, melyeket a Tekintetes Úr, Magyar Nemzetünk' historiája mellett, ekkoráig tenni méltóztatott, Hazánkban és az Idegeneknél, tsudálkozást, tiszteletet, háládatosságot gerjesztettek. Az Isten tartsa meg Nemzetem' ditsőségére a Tekintetes Úr' életét!

Engem ugyan több tekintetben is interesszál a Tekintetes Úrnak Nemzetünk' eredetéről való buzgó munkássága: mert nem csak úgy segít az engemet, mint Litterátort, vagy pedig mint Magyar, hanem úgy is, mint Poétát. — Ugyan is, már három vagy négy esztendeje, miolta a' historiai, geographiai, és antiquarium Documentumokat gyűjtögetem, a Magyarok' régi hazájáról, 's más nemzetekkel való atyafiságáról, szokásaikról, és e' mostani Magyarországra lett megtelepedésekről; a végre hogy nemzetemet jövendőben egy Epopoeiával ajándékozhassam meg, mellynek titulussa: *ÁRPÁD, vagy a Magyarok' kijövetele*. Ezen tzéломra kézi könyvemmé tettem a Tekintetes Úrnak azon kisdéd, de a dologra nézve legnagyobb épületű *Disquisitióját*, mellyet a' b. e. Cornides úr' *Tentamenjével de religione veterum Hungarorum*, kiadni méltóztatott. A' mi a Kijövetelnek és Országfoglalásnak Historiáját illeti, abban egészen az *Anonymus Belae Regis Notariust* nyomozom.

Most már képzelheti a Tekintetes Úr, melly nagy lehetett az én öröömöm, és vágyakozásom, mikor a Tekintetes Úrnak a *Cornidesiána Anonymi Defensió*ról való tudósítását olvasni szerentsém volt! Nevekedett bennem a meglepődés, mikor azon Tudósításból azt is megértettem, hogy a Tekintetes Úrnak Originalis értekezései is benne lésznek. Merem állítani, hogy ezzel a' könyvel, mellétévén még egy Homérust és egy Aeneist, egy puszta *Eremitageban* is tzéломat minden nagyobb Bibliotheka nélkül végre hajthatom. Eltart az engemet egy Epopoeára való materiálékkal; a' Homerus' Genieje és Virgilius' követhetetlen harmóniája segítni fognak talentomom' gyengeségén — Én egész életemet ennek az egy Poémának kidolgozására, és a' lehető tökéletességig való vitelére kívánom fordítani.

De, Tekintetes Úr! ehez a hosszú Planumomhoz hozzá nem kezdek: míg fiatal esztendeimben írott Poémáimat világra nem botsátha-

hatom. Még sok bajom van, gyenge egészségem mellett, azoknak typus alá való elkészítésével, sok a' kinyomtatásával, elég a' széllyelküldözésével; de még is legtöbb a' megcensúráztatásával. Mert (kettőnk között maradjon) a Magyar országai censúrák késedelmesek is, másképpen sem lehet vélek megelégednem. Az én Verseim sem a Constitutiót, sem a vallás' dolgait sehol sem háborgatják, vagy sértegetik: mindenütt tisztelettel jön elő mindenik, sőt, a mint felküldendő Munkámból a Tekintetes Úr meg fogja látni, mellettek még néha nagyon is buzgólkodom. Hogy Lyricumjaimban néha egy kitsinyt melegek az expressiók, vagy Satyricumjaimban a' privatus abusosok (mert a' publicum' dolgairól soha sem kívánok beszélni) Horatziusi sóval vagynak megszítatva, azt, reménylem, a' Felséges Királyi Censurának az utolsó célja és vége nem kárhoztatja.

Ehez képest, arra instálom a Tekintetes Urat, méltóztassa a Censurát valahogy úgy intézni, hogy minél hamarább eshetne meg; és a mi sem a Trónusoknak, sem az óltároknak ellene nintsen, nézettetnék a maga Poétai nemében, s nem úgy mint valamely predikátió. Ne tépnék el a' Lyrica rózsákat; s ne ráznák le a' Satyrák' savát! — Mihelyt a' Tekintetes Úrnak óhajtott válasszát vennem szerentsém lessz, azonnal fel fogom a' kézírást küldeni; s Árpádomnak a' legnagyobb gántsa háritódik el.

Ha pedig a' Tekintetes Úr az Árpád és akkori dolgok' historiáiban engemet bölts tanásával, messzeterjedt esméretivel, 's talám ide tartozó datumokkal is elősegélleni méltóztatna: akkor nem csak engemet, hanem az egész Magyarorságot örök hálaára köteleznél! Nints ez, senkinek olly nagyon a' hatalmában, mint a' Tekintetes Úrnak! A' legméltóbb tisztelettel vagyok a' Tekintetes Úrnak alázatos szolgája *Csokonai Mihály* s. k.

III. Széphalom bei Tokaj den 19. März 1814.

Hochwohlgeborner Herr Conseiller nnd Hof-Secretär,
Verehrungswürdigster Freund!

Unser Freund Hr. Prof. Rumi schreibt mir, dass Sie den ersten und bis jetzt einzigen Theil meiner Magyar Régiségek és Ritkaságok noch nicht erhalten haben. Ich versichere Sie, dass ich das Buch Ihnen schon zweimal geschickt habe, aber ich thue es mit wahrer Freude auch das drittemal, denn gegen zehn Exemplare sind noch immer in meinen Händen. — Mein Freund Paul Szemere, der Dichter und Grammatiker, geht in wenigen Tagen von hier nach Pest zurück, und nimmt das Exemplar sowohl von diesem Werke, als auch von Dayka's Gedichten mit. — Er wird sie in die Hände des Hr. Prof. v. Schedius ablegen. Ich will Schedius bitten, dass er sie Ihnen mit der ersten sichern Gelegenheit zuschicken wolle. — Ich habe die bekannten *ungrisch verfassten Homilien aus dem XIV. Jahrhundert*, welche Sinai für die Bibliothek des Debreziner Collegiums von einem Togatus, als er, Sinai, Bibliothekar

dort war, erworben hatte, ohne dem Vorwissen und Erlaubniss der Vorgesetzten der Schule (namentlich des abscheulichen Superintendenten Benedek, der aus Hass gegen den modernen Hungarismus das Gesetz zu Wege brachte, dass aus der Bibliothek zum Gebrauch der Studierenden, kein ungrisch geschriebenes Buch herausgegeben werden soll) ja ganz in geheim copiren lassen. Die nicht *abgeschriebene*, sondern *abgemalte* Copie ist bereits in meinen Händen, und ich lasse es, sobald ich es thun kann, zum grossen Erstaunen des Benedek und Consorten, drucken. — Nicht ein Cornides und ein Révai, nicht die Teleki konnten davon eine Abschrift erhalten, weil die gelehrten Herren neidisch auf den Besitz eines solchen Schatzes waren, und gern damit vor Manchem der die Bibliothek besuchte, paradierten. Ich glaube, dass unser Publikum, trotz seiner Indolenz, die nichts als sehr natürlich ist, die Erscheinung dieses Werkes mit Freude erhalten wird.

Dayka's Gedichte haben Wenigen gefallen, aber diese Wenigen sind mehr werth als der grosse Haufe, für den, nach Göthe's bekannten Vers, Werke des Geistes und der Kunst nicht da sind. — Dieser Vers, den ich als Motto meinen Tövisék és Virágok vorgesetzt habe, erinnert mich, dass ich Ihnen ein Exemplar auch von diesem Werke beilegen muss. Sie erhalten auch dieses. Dayka's *Épître de Heloise à Abelard* erhielt das Imprimatur der Censur nicht. Ich verstümmelte es, und schuf aus der Heloise eine Vestalin, und aus dem unglücklichen entmannten Abelard, einen Gallus. Die Censur schloss so die Augen zu, und hinderte ihre Erscheinung nicht.

Würden Sie sich die Mühe nehmen, Dayka's Biographie, die vor seinen Gedichten steht, durchzublättern, so würden Sie darin eine ziemlich mühsam und mit dem Aufwand einiger Gelehrsamkeit gearbeitete Excursion finden, in welcher ich die, aus Stolz und Gemächlichkeit wohl auch aus Mangel an tiefer philologischer Gelehrsamkeit nicht erkannte Armuth unserer Sprache darthue, und die Wege anzeige, wie sie bereichert werden kann und soll. Das Nämliche thue ich jetzt in dem Leben Báróczy's, welches vor dem achten Band seiner Werke steht, und bis jetzt wohl schon gedruckt sein wird. Männer, die Gelehrsamkeit besitzen, wie Prof. Sípós und Kézy, reichen mir dafür die Palme, und mancher von unseren Palaeologen ist durch das, was ich in Dayka's Leben gesagt habe, bekehrt; aber gemeine Menschen finden genug zu lachen, um meinen Gründen eine leichtsinnige Persiflage entgegen zu stellen. Bei einer todten Sprache, oder bei einer, welche schon den Gipfel ihres Flors erstiegen hat, geht das nicht; aber was sollen wir im Ungrischen thun, in welchem sogar Wörter für Tugend und Muth fehlen? denn *jóságos cselekedet* ist doch nicht *Tugend*, und *bátorság* ist nicht *courage*, sondern *sureté*. Wir hatten keine Wörter für bescheiden, ernst, eifertüchtig, ich gab dafür: *szerény*, *komoly*, *féltékeny*, und unsere bessere Schriftsteller nahmen sie mit Dank an. Freilich erscheinen diese Wörter im Márton's Wörterbuche noch nicht; aber wie würde auch ein Márton

so weit kommen, dass er einsehe, dass wir diese unumgänglich nöthig haben? Auch ihm ist die Sprache reich und schön, und Alles, so wie dem guten Aranka, der in Báróczy's Biographie mit schonender Achtung hergenommen wird. Ich weiss nicht wie ein Márton dazu kommen kann, Prof. der ungrischen Sprache und Literatur geworden zu sein. Vielleicht kenne ich keinen ungelehrtern Grammatiker. Wehe dem, bei dem alles der Usus entscheidet, und der sich dahin nicht aufschwingen kann, dass er einsehe, dass nicht der Usus, sondern das Ideal einer vollkommenen Sprache dasjenige ist, welchem wir uns nähern müssen. Ich habe ihn in einem freundschaftlichen Schreiben — denn als Mann ist er mir eben so achtungswerth, als er das als Grammatiker nicht ist — aufmerksam auf den Wielandschen Aufsatz gemacht, in welchem Wieland gegen Adellung behauptet, dass die Sprache nicht durch das Volk, nicht durch seine Hauptstadt, sondern durch seine besten Schriftsteller ausgebildet wird.

Als ich die schönen, geistvollen Lieder des Himfy für die Wiener Annalen recensirt hatte, und vom Kisfaludy wie von einem Dichter sprach, den die Musen und Apoll zum Dichter geweiht haben, theilte ich ihm die Recension schriftlich mit. Ich glaubte, er würde durch seine Vergötterung ausser sich vor Freude seyn. Nie schrieb er mir mehr, und seine Freunde fingen mich an zu verfolgen. Die Eitelkeit des Menschen hat mich gekränkt, und dieser meiner Stimmung verdanke er das Epigramm in den Tövisek, wo ihn Dayka nur dann in den Olymp treten lässt, da er drei Viertel von seinen Gedichten verbrannt hat. — Ein Herr Esküdt des Veszprémer Comitats, Somogyi Gedeon, bot sich ihm zum Sicarius an, und die letzten Monate des verflossenen Jahres 1813 erschien zu Veszprém ein kleines Werk *in dem Formate wie Kisfaludy seine Werke drucken lässt*, unter dem lächerlich geschmiedeten Titel: Mondolat. Dics-halom, 1813, das mich peitscht. Zuerst steht eine Zueignung unter dem Titel: ZAFYR CZENCZINEK (um mich recht kenntlich zu machen, denn die Buchstaben des Wortes Zafyr sind nach Art der Anagrammen aus meinem Namen genommen). Diese Zueignung ist ein Cento, gewebt aus meinen Schriften, ohne verständliche Absicht und ohne Kopf und Geist; ihm war Alles passend, sobald es von mir kam. An dem Kupfer reitet ein Mann, bekränzt, und bepackt mit dem *musikalischen Triangel* — mit einer *griechischen Leyer*, — und mit einer *Guittarre* (der Leyer der Sonette) an dem Thier, an welchem ein mythologischer Gott zu paradiere pflegte. (Ich glaube nicht nöthig zu haben, Ihnen zu sagen, warum eben diese drei Instrumente als Attribute mitgegeben sind). Ich erhielt das Buch von einem Unbekannten durch die Post. Meine Ruhe ward dadurch nicht im mindesten gestört. Das Werk schändet Kisfaludy und nicht mich. —

Rumi schreibt mir, dass Sie an der Dauer Ihres Lebens verzweifeln. Edler, edler Mann, Sie haben kurz nicht gelebt, und Sie können muthig sterben. Wie stolz wäre ich, könnte ich der Nachwelt einen

Brief von Ihnen zurücklassen, könnten meine Kinder sehen, dass Sie mich geliebt haben! — Leben Sie, und gehen Sie nicht aus dem Schauspielhaus während dem vierten Akt, wie es Armbruster that. Ich wünsche zu sehen, wie die glücklicheren Jahre kommen werden. Ich beharre mit grenzenloser Verehrung Ihr gehorsamster Diener *Kazinczy Ferencz* m. p.

Ich liege im Bette, nach einem heftigen Paroxysmus. Dies mag die vielen Correcturen und meine krumme Linien, meinen oft unterbrochenen Gang der Ideen entschuldigen. — Wissen Sie nicht, was mit der Preisschrift, welche Tübingen forderte, geschehen ist? —

HUNGARICÁK A' BERNI VÁROSI KÖNYVTÁRBAN

Közlöve SZALAY LÁSZLÓTÓL.

Olv. jan. 22. 1855.

1. Thuróczinak 1488-diki augsburgi kiadása; a' példány Bongarsé volt, ugyanaz, mellyből a' chronicon a' Script. rer. hungar. közt kiadta; beírvák „emendationes et variae lectiones“ Bongarsnak egy kézirati codexéből, melly szintén a' berni könyvtárban őriztetik.

2. Bonfini' 1543-diki baseli és 1581-diki frankfurti kiadása.

3. Sambucustól: Rerum ad Agriam a. 1552. gestarum brevis narratio. 1553. f. — Obsidio Zigeih a. 1566. 1588. f. — Ratio conscribendarum epistolarum. Basel, 1558. 8. r. — De coronatione Rudolphi regis Hung. ad status regni oratio. Bécs, 1572. 4. r.

4. Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingeleibten Landen gründtliche unnd warhafftige chorographica Beschreibung. Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Michel Zimmermann in Sanct Annenhof. 8. r. negyedfél ív; évszám nélkül. (XVI. századbeli nyomt.)

5. Commentarii della guerra di Transilvania, del signor Ascanio Centorio degli Hortensii, ne quali si contengono tutte le cose che successero nell' Ungheria dalla rotta del re Lodovico XII. (értsed II.) sino all' anno 1553. Velenceze, 1565. 4. r. 266. l. — A' szerző bizodalmas embere volt Castaldónak, kit Németsországból Erdélybe kísért, 's kinek eljárását tárgyalja főleg a' munka. Istvánffy merített belőle, 's Pray és Engel ismerték, de nem használták olly mértékben, mint lehetett volna. Hammer (Gesch. d. osman. Reiches) is idézi a' könyvet, hebehurgyán, mint szokása.

6. Chronika der alten Sachsen in Siebenbürgen, auch etzlicher fürnemer Ungerischer Historien durch Paulum Leypolt von der Naumburg in Düringen an der Sale. Lübeck, 1582. 4. r. A. B. C. ívek.

7. Chronologia Pannoniae, ein kurtze Beschreibung des Königr. Ungern . . . Durch Lev. Hulsium. Nürnberg, 1595. 4. r. 36 l.

8. Sybenbürgische Chronica und Kriegshandel zu Wasser und Lande . . . in welcher nicht allein von den Geschichten Johannis Vaidoda in Sybenbürgen anno 1528. sondern auch des jetzigen Sigismundi Fürsten in Sybenb. ritterliche Kriegszthaten . . . gehandelt wirdt, continuirt bisz auf den aprilern dieses 1596 Jars. Wallstatt, 1596. 4. r. 100 l. Báthory Zsigmond' 1595-diki havasalföldi táborozására vonatkozó érdekes levelekkel.

9. Doglioni Giov. Nic. L'Ungheria spiegata dal origine del suo nome sino all' 1595. Velenceze, 1595. 4 r. Jelen munka' czímét a' könyvjajstromból írtam ide; magát a' könyvet nem tudták előkeresni az illetők.

10. Zwo neue Zeytung und warhafftiger Bericht von dem erbärmlichen Blutbad unnd Überfallung von den Türcken inn unser christliches Feldlager vor der Vöstung Rab in der Insel oder Schütt genandt, geschehen den 28. tag Augusti . . . die ander, von der erschröcklichen Aufgebung . . . der Vöstung Rab, wie mir dieselbig auff den 29. tag septembris vormittag umb 10 Uhr dem Feind . . . gegeben disz 1594. Bécs, 4. r. négy levél. Az első „Zeytung“ rímekben van írva, a' másik Hardecket és társait mentegeti, 's az általok Bécsbe küldött védírat' kivonata.

11. Sybenbürgische, Crabatische, Ungerische und Türckische Handlung. Nürnberg 1595. 4. r. 10 levél. Szól az 1595-diki magyar-török hadviselés' egyes momentumairól.

12. Ungerischer und Sibenbürgischer Kriegshandel. Ausführliche Beschreibung, was sich vom Frülíng a. 1592. . . bis den Frülíng dieses jetztlaufenden 1596. Jars, zwischen gemeldetem Erbfeindt und den Christen sowol in Ober- als Underungarn, Siebenbürgen . . . zugetragen. Frankfurt a/M. 1596. 4. r. 326 l. Istvánffy, ha nem csalódom, bóvséges hasznát vette e' könyvnek.

13. Discours très veritable de l'admirable et heureuse reprise de la ville et forteresse de Raab autrement Javarin en Hongrie par les chrestiens sur les turcs, souz la conduite du baron de Schuartzburg le 28. mars quatre vingts dithuit. Páris, 1598. 8. r. 8 levél. Vaubecourtról néhány adatot találtam az iratban, mellyek ismeretlenek voltak előttem.

14. Parere del signor Lazaro Svendi alemanno, come si possó resistere à turchi. Ferrára, 1600. 8. r. 44 l. A' történetíró tanulságosabb véleményt várt volna a' szerzőtől.

15. De rebus circa Budam gestis a. 1598. Lipcse, 1599. 8. r. (Szerzője: Cober.)

16. Fumée Mártonnak historiája az 1516—1596-diki magyar 's erdélyi történetekről német fordításban illy czím alatt:

Historie der Empörungen in Hungern und Siebenbürgen. Köln, 1596 4. r.

(A czímeket nem épen diplomatiai pontossággal közlő könyvjajstrom' nyomán.) Fumée, köztudomásra, Brodericsot, Centoriót 's a' t.

vonta ki. Francia eredetiének egy példánya a' st. galleni „Stiftsbibliothek“ben.

17. Spontone Ciro : Le attioni dei Re d' Ungaria dal a. 368. sino al 1601. Bologna, 1602. f.

18. Warthafte und beweisliche Artikul durch welche der italienisch Grafe Belgiojosa Feldobristen in Ober Hungarn . . . den Verlust des Königreichs Hungarn und Transylvanien verursacht hat. 1605. 4. r. 14 l. (A' nyomtatási hely' neve elmaradt.)

19. Copey eines Sendschreibens, welches Stephan Botschkay an einen Hungarischen Herrn seinen Blutsverwandten von jetzigem Zustand und Kriegswesen in Hungarn gethan, aus seiner Sprach in die Hochteutsche ubergesetzt. 1604. (hely nélkül.), 4. r., négy levél. (dd. Szerencs, 1605. apr. 2.)

20. Déclaration des Seigneurs et États de Hongrie, contenant les raisons qui les ont meu à s'opposer par armes aux violences des gens de l'Empereur. 4. r. 8 l. Hely és évszám nélkül. Az okirat a' sziléz rendekhez van intézve, 's eredetije, diák vagy német nyelven kétségkívül, kelt Kassán 1605. apr. 24-én. A' kik aláírták : Nicolas Signoy (Sennyey Miklós), Stephanus Egidi, Michael Bengelithy (Dengeleghy Mihály), Joannes Beteoffy (Dezsőffy János), tudnivalóképen Boesckay' hadnagysai voltak.

21. Apologia et Protestatio legatorum et ecclesiarum hungaricarum adversus iniquissimas monacho-jesuitarum criminationes. Bartphae excudebat Jacobus Klös anno 1608. A' magyar reform. ecclesiák' képviselőinek ezen védirata — hogy ők nem ariánusok — kelt Kassán 1606. június' 16-án.

22. Querela Hungariae 4. r. 16 l. Des Königreichs Hungarn offene Klagschrift. Aus dem der Hungrischen Copey hey- und gegenübergedruckten Lateinischen Exemplar, trewlich ins Deutsch ubersetzt, im Jahr 1620. 4. r. 24 l. (A' nyomtatási hely' megnevezése nélkül.)

23. Duellum Glöselianum, das ist: zwey unterschiedliche und darzu wiederwertige Bedencken uber der Frag : Ob den Hungrischen Landständen die Freyheit der Religion zuzulassen sey, Eines Doctoris Melchioris Glöselii . . . das Ander Doctoris Polycarpi Leisers. Lipse, 4. r. évszám nélkül. Az első „Bedencken“, ha emlékezetem nem csal, Hammer' Khleslájében nem említetik.

Bern, oct. 8-án, 1854.

Utóiratul ide jegyzem, hogy a' st. galleni „városi könyvtár“ nyomtatott lajstromában Michael de Hungaria' „Evagatorium, 1505, in 12“ című munkája is fölemlítettik, mellyet, ha nem csálódok, bibliographiánk nem ismer. Örömet megtekintettem volna a' könyvet, de a' könyvtárnok f. h. 22-én hozzám adott levelében írja, hogy : „ist nicht mehr vorhanden; was ich sehr bedaure.“ Rorschach, decemb. 1854.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' történettudományi osztály' ülése jan. 8. 1855.

B. Eötvös József tisz. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályból: Bajza, Érdy, Jerney rr. — Kiss Ferencz lev. lt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Kiss K. rr. lt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Tóth Lőrincz lt. lt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Wenzel Gusztáv lt. múlt szünidei forrásnyomozó utazásáról szóló első jelentését olvasta fel.

— A titoknok Szalay László rtagnak Bernben oct. 8. költ közleményét olvasta fel a' berni könyvtárban találtató, a' magyar történetet érdeklő, ritkább munkákról, mely a' Történelmi Bizottmányhoz tétetett által a' netalán leiratni szükségesek' kijegyzése végett.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése,
január' 15. 1855.

Gebhardt Ferencz id. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Györy, Kiss K. rr. lt. Petényi lt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth Cyrill, Jerney rr. lt. — Bertha, Hunfalvy, Pauler, Wenzel lt. lt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Kiss Károly rt. olvasmányokat kezdett a' hadi történelemről.

A' nyelv- és széptudományi osztály' ülése,
január' 22. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tisz. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Czuczor, Hunfalvy és Mátray r. és lt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Gebhardt, Horváth Cyrill, Jerney, Kiss K. rr. lt. — Bertha, Pauler, Petényi, Tóth, Wenzel lt. lt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Hunfalvy Pál lt. folytatva „a magyar, török és finn nyelv' összehasonlítása“ című értekezése' bevezetését, 's azt a' magyar hasonlító nyelvvizsgálat' történetével rekesztette be.

— Kubinyi Ágoston tisz. tag Engel Ker. János magyar történetirő' levelezéseiből terjesztett elő néhány levelet, név szerint Csonkai, Gyarmati és Kazinczytól.

— A' nagy szótár' mibenlétéről teendő jelentés végett b. Eötvös József, Balogh Pál és Toldy Ferencz küldettek ki.

A' philos. és társadalmi tud. osztályai' ülése, jan. 29. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Bertha és Pauler r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K. rr. tt. — Hunfalvy és Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Horváth Cyrill rt. a' pozitív és negatív philosophiáról értekezett.

Összes academiai ülés ugyan akkor.

— Jegyzőkönyv-olvasás után az Értesítőnek ez évtől kezdve évenként tíz füzetben rendes havi kiadása 's némelly szerkezeti módosításai határozottak el, mikép azok ez első füzetben életbe léptek.

A' történettudományi osztály' ülése február' 5. 1855.

B. Eötvös József tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy, Jerney, Wenzel rr. és ll. tt. — Más osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Horváth Cyrill, Kiss K. rr. tt. — Pauler és Petényi ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Olvastatott Jerney János rt. értekezésének a' *kabarokról* első része.

— Wenzel Gusztáv lt. Utazási Jelentése' folytán *Máramaros'* megyei szerkezete' történetéhez adalékokat terjesztett elő.

— A' titoknak Repicky János lt. részéről beadta *Dzselálzáde'* *történetirata'* török másolatának első felét, 's a' magyar fordítás' második fogását, mellynek tárgya *Székesfejérvár'* *ostroma*. A' magyar-török történeti forrásgyűjteménybe iktattatni rendeltetett.

— A' titoknak, mint a' Történelmi Bizottmány' tollvivője, ennek részéről jelentette, hogy a' *Történelmi Tár* a' nmélt. elnök' rendeletéből már sajtó alá ment, illy tartalommal: I. kötet: 1. Palócz krónika Jerney Jánostól; 2. Budai Regesták Wenzel Gusztávtól; 3. A' mohácsi ütközet Dzselálzáde és Szulimán cs. naplója szerint Repicky Jánostól; 4. A' soproni kapitányság és kir. adóról szóló oklevelek Ráth Károlytól; 5. Magyar pecsétek 1504-ből Lugossy Józseftől, oklevélmásolattal és pecsétábrával: 6. Rhédei László' Naplója 1653-ból Vass Józseftől. II. kötet: 7. A' magyarországi káptalanok és conventek mint hiteles és hielmes helyek' története és pecsétai Jerney Jánostól, száz ábrával.

— Érdy János rt. Horvát István' muzeumi kéziratai közül a' két következő foljegyzésre hívta fel az osztály' figyelmét:

1. *Simonis de Keza Chronicon Hung.* Exemplar Romae quaerendum, forte in Bibliotheca Fratrum Ordinis S. Francisci Conventualium. Citatur hoc MS. a Waddingo multo prius, quam Simon de Keza in Hungaria eruditus Patriae notus fuisset. Vide :

Lucae Wadding, *Annales Minorum*, seu trium ordinum a S. Francisco institutorum. Tom. VII. editio secunda Romae, 1733. fol. p. 259., ubi ad Annum 1342. haec leguntur :

„Elisabetha uxor (Caroli Regis Hung.) Casimiri Regis Poloniae soror marito defuncto se totam pietatis operibus, et tertio S. Francisci Instituto addixit, cujus pietatem et sanctitatem multi depraedificant. *Simon de Keza* ejus gentis Historicus, nullo tempore a virtutibus insectandis destitisse, pauperibus et egenis suis manibus largos distribuisse elemosynas, ecclesias holosericis, ditissimisque paramentis, calicibus, argenteisque ministerialibus, aliisque linteaminibus a semetipsa contextis, decorasse affirmat.“ In margine adnotatur : Marian. citat.

Marcus citat.

Lucas Wadding, juxta T. I. *Annal. ordinis Minor.* p. IV. natus 1578. †. juxta p. CXLVII. — CLII. 1657.

Ex his patet Waddingum (1578—1657) habuisse ad manus Codicem Kezae continuatum; Keza enim sub Ladislao Cumano scripsit, et tamen hic de Elisabetha matre Ludovici citatur; novisse porro Kezam centum aliquot annis prius quam Keza in Hungaria editus, aut notus fuerit; possedisse denique *Marcum* historicum Hungarum, nobis huc dum vix de nomine notum, cujus opus basim Chronicorum nostrorum constituit.

Simon de Keza scribit diem festum Ludovici Lantgravii Turingiae celebratum fuisse Hierosolymis.

Wadding, *Annales*, II., 166. Haec in nostro Simone de Keza desunt, habuit ergo Wadding auctum, continuatum Kezam.

Forte hoc MS. in Bibliotheca Monasterii Aracaelitani quaerendum esset, quam MS. multis instructam fuisse refert Wadding, Tomo III., 263. cumprimis 274.

2. *Marci Chronicon Regni Hung.* Decius Barovius in Syntagmate Institutionum Juris Imperialis. Claudiopoli, 1593. 4. In Praefatione :

„Si unus quidam scriptor Barbarus, nomine *Marcus*, maiorum nostrorum originem, ac res gestas in adversaria non retulisset, peregrin certe, ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Thuroczius materiam scribendi sumsit omnem.“

Laurentii Toppeltini, *Origines et occasus Transsylvanorum*. Lugduni, 1667. 12. p. 34.

„Huc Thuroczius, huc Bonfinius, et prior utrisque *Marcus*, Ungarorum origines referunt.“

— Ez érdekes közléshez előadó azon indítványt kötötte, hogy az academia Kézai Simonnak e' *folytatott romai*, valamint a' hír szerint elsiklakt *essterházi codezei* után vizsgálódást 's azok' hű lemásoltatását ren-

delte el, melly ügy' elintézése a' Történelmi Bizottmánynak hagyott meg.

A' mathem. és természettud. osztályok' ülése febr. 12. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályokból: Bugát, Gebhardt, Kiss K. rr. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Jerney rr. és Lukács, Tasner, Tóth Lőrincz II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Bugát Pál rt. folytatta időjárástani előadását.

A' február' 19-kére előrajzilag határozott ülés Ő Excel-
lentiája az Elnöknek február' 15-dikén közbe jött gyász-
sos halála miatt meg nem tartatott.

Vegyes ülés febr. 26. 1855.

Mélt. gróf Andrássy György Másod Elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak: gr. Cziráky János, gr. Károlyi György, Kubinyi Ágoston, b. Sennyey Pál igazg. tt. — Deák Ferencz, b. Eötvös J., b. Kemény Zsigmond tiszt. tt. — Bajza, Balogh, Czuczor. Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Jerney, Kiss K. rr. tt. — Bárfay, Bertha, Csorba, Kiss F., Kubinyi Ferencz, Lukács, Mátray, Nendtvich, Pauler, Petényi, Székács, Szilágyi Fer., Szönyi, Tasner, Török Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— A' mélt. gr. Másod Elnök úr' érzékeny szavakban kifejezván azon súlyos csapás feletti fájalmát, melly az intézetet az Elnök' halála által érte; kijelentette, miszerint e' mai elegyes ülés az elhunyt' emlékezetének megüllésére rendeltetett, 's ennek folytán a' titoknakot a' szöszék' elfoglalására szólítván fel: ez emlékeszédet mondott gróf Teleki József Elnök felett, mellynek külön kinyomatása, eddig az academiai könyvtárban állott fehér márvány mellszobra pedig a' megholt Elnöknek, állandóan ez ülési terem' főhelyén felállítatni rendeltetett.

JELENTÉS.

A' magyar tudós társaság' némelly kiadásai leszállított áron.

Ezüst pénzben.

Hellen Classicusok. 1. kötet : Sophocles' Oedipus Királya és Euripides' Iphigeniája Aulisban Guzmicstól. 40 kr.

Romai Classicusok. 1. kötet Sallust' épen maradt minden munkái Kazinczy Ferencztől. 48 kr. velinen 1 ft. 2. kötet : Cicero' válogatott beszédei és levelei Kazinczytól, 36 kr., velinen 45 kr. 3. és 4. kötet : Julius Caesar' minden munkái Szenczy Imrétől. 2 ft.

Régi Magyar Nyelvemlékek 1—3. kötet együtt, kötve 12 ft. vászonba kötve 12 ft. 30 kr.

A' m. tud. társ. Évkönyvei I—V kötet együtt, 15 ft. finom 20 ft.

—	—	—	—	külön 1. köt. 3, finom 4 ft.
—	—	—	—	II. kötet 3 ft. 20 kr. finom 5 ft. 30 kr.
—	—	—	—	III. kötet 4 ft. finom 5 ft. 30 kr.
—	—	—	—	IV. köt. 2 ft. 40 kr, finom 3 ft.
—	—	—	—	V. köt. 3 fr. 40 kr. finom 4 ft.

Fabini János' Szembetegségei 1 ft.

Gegő Elek : A' moldvai telepekről, papirkülönbég nélkül 40 kr.

Győry Sándor : A' felsőbb analysis' elemei. 2 köt. 1 ft. 20 kr.

Horatius' levelei Kis Jánostól 1 ft.

Eredeti Játékszin 1—10 köt. Minden egyes köt. 20 kr.

Külföldi Játékszin 1—19 köt. Minden egyes köt. 20 kr.

Kazinczy Ferencz' Eredeti munkái. 2 köt. 1 ft. 20 kr. velinen 2 ft.

Magyar játékszini jutalmazott feleletek 12 kr.

Mocsy Mihály : Elmékedések a' physiologia és psychologia' körében, tekintettel a' polgári és erkölcsi nevelésre 24 kr.

M. t. t. Névkönyv 1836—1845-ig 10 füzet 30 kr.

Nyelvtudományi pályamunkák. 2. köt. 1 ft.

Magyar tájszótár 40 kr.

Természettudományi pályamunkák. 1 köt. A' pokolvarról D. Toperczer Tamás 20 kr. 2 köt. Hazánk' szikes vidékeiről. D. Balogh József, 20 kr.

Történettud. pályamunkák. 1. kötet : Honi városaink' befolyása nemzetünk' kifejlődésére és csinosulására Hetényi Jánostól 40 kr. 2. kötet : A' magyar kereskedés' története az Árpádok alatt. Kossovics Károly és Horváth Mihálytól 1 ft.

Törvénytud. pályamunkák. 1. kötet : A' büntetésről, 's különösebben a' halálbüntetésről. Szemere Bertalantól 48 kr.

Tudománytár. 1834—1844. Minden év papiroskülönbég nélkül 2 ft.

Vállas Antal : Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel 40 kr.

Kaphatók az elsorolt munkák Eggenberger Ferdinánd academiai könyvtárusnál 's általa a' fen kitett árakon, minden hiteles könyvtárusnál a' két hazában. Költ az igazgatóság' rendeletéből. Pesten, dec. 20. 1845.

Felelős szerkesztő Toldy Ferencz, titoknok.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

II. Sz.

A' POSITIV ÉS NEGATIV PHILOSOPHIÁRÓL.

HORVÁTH CYRILLTŐL.

Olvast. jan. 22. 1855.

A' német philosophiának legújabb mozgalmi közt számtalanszor lehetett hallani, sőt napjainkban is többször hallható még e' kifejezés: positiv és negativ philosophia. Olly tü-neménynek látszik tehát ez a' bölcészet' határain belül, mely már csak e' hallhatás' folytonossága miatt is érdemli, hogy őt a' vizsgálódó elme nyomosabb figyelemre méltassa. E' folytonosságnál azonban még vonzóbb azon mozgalmak' jelentősége, melyek között az idézett kifejezés' fölkapása megindítatott. Hogy e' mozgalmak által a' mélyebbre ható bölcészke-dés' folyamllása körül csakugyan többféle akadály lön már el-hárítva, azt ama' vitatkozásokból eléggé láthatni, melyek a közelebb lefolyt évtized alatt részint önálló munkák, részint folyóiratokban nyilvánítottak.

Minek következtében a' felhozott kifejezés' többszöri hallhatását sem okozhatta pusztá önkény vagy akármilly vélet-lenség; mert ez nemcsak a' bölcészet' okszerű nyomosságá-val, hanem azon ténynyel is világosan ellenkeznék: mely sze-rint a' positiv és negativ jelzőkkel az újabb idő' két leghatá-lyosabb bölcészének systemái voltak megjelölve. Olly vala-minek kellett tehát a' bölcészek' soraiban előfordulni, a' mi az általok fejlesztett tudomány' érdekében is nagyfontosságu.

Annyi bizonyos, miszerint a német philosophiának év-

lapjain csakugyan figyelemre méltó pont az 1841-dik év. Ez évben hivatott meg Schelling Münchenből Berlinbe, hogy ott újabb philosophiai rendszeréből nyilvános előadásokat tartson. Nagy volt a' figyelem, melly e' meghívást követte; még nagyobb a' várakozás, melly a' nyilvánosan tartandó előadások' eredménye iránt a' tudósok' világában különbféle szempontokból gerjesztve lőn.

A' berlini tudósok már akkor is nagyban üzték a' felekezést. Ki erre, ki amarra hajlott, a' mint vagy az innen vagy az amonnan kölcsönözött elv' párthíve volt. Olly egyén, kinek önálló ereje által az áradozó törekedések öszpontosulásba hozattak volna, nem találkozott. Hegel már nem élt; Schelling több évtizeden keresztül hallgatott. Pedig épen Schelling volt az, ki után a' czélzólág módosított közvélemény tudakozódott. Schelling lángelme volt. Ezt az ellenfél szintűgy állította mint követői. Szított legyen tehát akármilly elvhez valaki, a' tudomány' közérdeke hozta úgy magával, hogy Schelling' nyilvános előadásainak eredménye iránt feszült várakozásra gerjedjen.

Azok, kik valódi követői közül az előbbi rendszer' irányában eszmélkedtek, vágyakodának előadásai után; mert azokból a' hegelismus által megingatott oldalakra nézve kellő felvilágosítást reménylettek. Hogy Schelling az előbbi rendszeren mindenkép túl adott legyen, a' hihetetlen dolgok közé tartozónak vélték. Pedig az úgynevezett naturphilosophiának, mint korszerűleg határozó rendszernek ideje már akkor lejárt; de koránsem azon elvé is egyszersmind, melly őt a' bölcséletek' sorában valódilág éltette. Más ugyanis a' bölcséletnek, mint korszerűleg határolt előhozmányinak, és más az abban érvényűlt elvnek életköre. A' bölcsélet, mint ollyan, azonnal letűnik a' váltakozó élet' színvonaláról, mihelyt egy magasabb álláspontu által igazán meghaladtatott; csalatkozniék mindamellett, ki az időszerűtlenné vált bölcsélettel együtt azon elvet is örökre letűntnek vallaná, mellynek időszerű hatályával az örök igazság is megnyilatkozott. Letűnt mint önmagát egyes alakitmányban érvényesítő elv, de nem mint szükségképi tag a' bölcsészetnek folyvást gyarapuló nagy egészében. Tanú erre a' philosophia' története.

Egészen más szempontokból indultak ki a' hegelisták. Voltak, kik saját elveikhez híven fogván fel a' viszonyokat, Schelling' berlini előadásait a' tudomány' érdekében mulhatlanoknak tartották. Ezek közé tartozott a' naplójában így szóló Rosenkranz : „Schelling Berlinbe? Miért ne? hiszen épen azt mutatja a' történelem, hogy a' szükségképiség valamennyi véleményen keresztül szokott törni. Pedig csakugyan szükségképivé lett már annak tudása, vajjon Schelling valami jobbat és mélyebbet fog-e nyújtani, mint Hegel? München nem látszik azon helynek, hol e' tudás megvalósítható legyen. Mióta tart már ott Schelling előadásokat, és még most sem tudjuk valódilag, hogy ugyan miből áll az az új tan.“ Így Rosenkranz.

Mások a' tartandó előadások iránt más véleménynyel voltak. Hogy Schelling valami újjal és rájuk nézve valami meggyőzővel léphessen föl, azt annál kevesebbé gondolták : minél több okuk volt állíthatni, hogy a' berlini előadások' tartalma nem ismeretlen dolog már a' világ előtt. Hiszen mindazt, a' mit a' hegelismus ellen részint maga Schelling a' Cousin' munkájának fordítmányához csatolt előszóban fölhozott, részint tanítványai, az ő rendszerének iránya szerint megtámadólag elősoroltak, a' hegelisták nem csak ismerték, hanem derekasan meg is czáfolták.

Igy állott a' felekezők' két legérdeklettebb tábora. Hogy Kant, Fichte és Schleiermacher' követői sem maradhattak közönyösek az elhírelt meghívás' ügyében, magától értetik.

Hát Schelling? Schelling a' meghívást elfogadta, Berlinbe ment és előadásokat tartott. „Ha nem volnék arról meggyőződve, illy gondolatokat nyilvánított egyik előadásában, ha nem volnék arról meggyőződve, hogy ittlétem által a' philosophiának lényeges és sokkal nagyobb szolgálatot tehetek most, mint azelőtt tehettem, nem állanék önök között. Birtoában levén egy, nem semmit meg nem magyarázó, hanem olly philosophiának, melly régen ohajtott és sürgetve várt, valódi fölvilágosításokat nyújtva emelendi fölül jelen korlátnak az emberi tudatot, kétségbe nem hozható kötelességem parancsolta: hogy negyven éviglenes hallgatásomat teljesen félbe szakaszszam, és most, midőn már az időt eljöttnek lá-

tom, eldöntő szóra fakadjak. Itt akarok a' philosophia' ügyében szót emelni, hogy őt, ha lehet, nyomasztó állásából kiségitvén, ama' szabad, aggódástalan és valamennyi oldalról akadályozatlan mozgással készítsem föl, melyet most épen nem birtokol. Soha sem szegült még az élet olly hatalmasan a' philosophia ellen, mint épen most. Nem rontás, hanem építés' tekintetéből vagyok itt. Nem leszek tehát azon, hogy ennek vagy amannak, hanem azon leszek, hogy mindnyájunk' tévelyének kimutatása után azt is kijelöljem, a' minek nélkülezése miatt a' philosophiának megígért földére mindeddig el nem juthattunk.“

Csak az itt megérintettekből is elég világos, hogy Schelling a' berlini előadások' tartását végső életszakának hivatása gyanánt tekintette. Föllépett, de nem azért, hogy a' lelkesedés' tüzét öregbítse, hanem azért, hogy a' philosophiának ügyében történt egyoldalú tulságoskodást útba igazítsa. Föllépett a' legjobb szándékkal : mi főleg onnan kiviláglik, mert az új rendszer' foganatának előidézhetése végett még saját, előbbi bölceletére is, kárhoztató itéletet mondott.

És mi lőn az előadások' eredménye? Némellyek' állítása szerint győzött, másoké szerint ellenben vesztett. Ámde akár győzött akár vesztett, a' tény mint tény, mindenkor nagyfontosságu gyanánt fog tekintetni a' német philosophiának évilapjain. A' mi pedig ott nagyfontosságu, az iránt mí sem lehetünk közönyösek a' nélkül, hogy alkotandó bölceleteink történetileg alapítatlanokká ne váljanak. Nem szakadt ugyan még meg a' berlini előadásokból eredt mozgalmak' fonala; a' fölmerült nézetek sincsenek még valamennyi oldalról kellőleg felvilágosítva : annyit mindamellett már is ki lehet az előfejtett birományokból emelni, a' mennyi az ezen ügyre vonatkozó tájékozódáshoz megkívántatik.

Akár győzött tehát Schelling akár vesztett, olly valaminek kell a' berlini előadásokban lenni, a' mi nagyfontosságu. Ha győzött, ollyasmit tüntetett föl, a' mi a' hegelismus' védfalait áttörvén, szabadabb utat nyitott az elmélkedésnek; ha vesztett, nem akarva is olly sajátosságát emelte ki a' hegelismusnak, melly miatt ez még mindig rendíthetlenül áll. Melyek ezen tanpontok?

Schelling saját bölcséletét positiv, Hegelét ellenben negativ philosophiának nevezte. Úgy látszik tehát, mintha e' két szó által fejeztetnének ki leghatározottabban azon sajátságok, mellyek a' szóba hozott bölcsészek' systemáit egymástól elkülönözik.

A' szavak épen nem újak. Reinhold a' dogmatismust akarná positiv és negativra osztani; mit azonban Krug nem lát szükségesnek. Fischer Kuno, — *Gesch. d. neur. Phil.* I. B. 52. l. — azon időpontot ruházza föl positiv és negativ jelentéssel, mellyben a' philosophia föllép. A' positiv jelentés abban áll, miszerint a' gondolkodásnak föl kell oldatnia, hogy az ember őt szabadon használhassa. Itt a' philosophia az élet' olly idealismusát teszi föl, mellyben magát mind az érzéki mind az erkölcsi ember jól érzi. A' negativ jelentés pedig abban áll, miszerint az ismeretnek szükségletté kellett válnia, hogy az ember gondolkodó tehetségét valódiilag használja. Itt a' philosophia olly világot tesz föl, melly az embert ki nem elégíti.

Ezen idézet szerint akárhol és akármikor lépjen föl a' philosophia, a' szellem olly életállapotra talál, melly kifejtett tartalmánál fogva az embert vagy kielégíti vagy nem. Ha igen, folyvást azon lesz a' szellem, hogy a' megnyugtató életállapotot ismereti alakban is magáévá tegye; ha nem, ellene mond, hogy ismereteinek hatályánál fogva tökélyesb állapotot létesítsen. A' megnyugtató életállapot a' positiv, a' meg nem nyugtató ellenben a' negativ philosophiának szülemlését szokta előidézni. Ha az itt érintettek után ítélünk, meg kell vallanunk: hogy a' positiv és negativ jelzők a' philosophiához csak külső okok miatt ragasztattak.

A' felhozott jelzők' illy külső okok miatti használata ellen Fischer Kuno határozottan tiltakozik; mert azt a' philosophiára nézve lealacsonyításnak itéli. Az ő meggyőződése szerint az igazság' őszinte barátja föltétlenül és minden tartalék nélkül követi az igazságot; esze' ágába sem jut vele olly szövetségre lépni, melly miatt az igazság e' vagy ama' létezményt az ő kedvéért vagy lerontani vagy biztosítani köteleztetnék. Az igazság nem eszköz hanem cél; a' ki eszközül használja, nem philosophus, hanem sophista. Ha tehát ugyan van positiv és negativ philosophia : akkor a' positivitas

és negativitas a' bölcészet' eszméjének szükségletei közé fog-nak tartozni.

Schelling a' maga philosophiáját positivnak nevezi. De mi nála az a' positivum? Tanítványai legalább mind az állam mind az egély' irányában fölötte nagybecsűnek híresztelik. Hogy általán véve a' szellem' valódi haladását illetőleg súlyos érdekű legyen, azt ama' tényből is világosan következtethetni, melly szerint több egyén épen a' kérdéses positivumbani fogatkozottság miatt hagyta el a' hegelismust. Sőt olyan ítélők is hallhatók, kik a' hegelisták között előfordult meghasonlást sem akarják valami másnak, mint a' negativitas' túlpártoltsága mellett majdnem egészen feláldozott positivum' hiányának tulajdonítani. Igazán-e? olly kérdés, mellynek időszerű fölvilágosítása méltán érdekelheti az igazság' barátját.

Három pont látszik ezek' felfogása után előttünk lebegni: a' philosophia, a' positivum és a' negativum. Mi legyen a philosophia mind tartalmára mind alakjára nézve, az, ha nem csalódunk, eléggé kimerítőleg volt már általunk tárgyalva; jelenleg a' positiv és negativ szavak által kifejezett gondolatok iránt kell minden más előtt tisztába jönnünk. Itt, eltekintve az ismeret' egyéb tárgyaitól, a' philosophia jelöltetik meg általok. És mit fejeznek ki róla? Kétségkívül olly gondolatokat, mellyek a' philosophiában vagy szükségképi vagy esetéki határozat gyanánt fordulnak elő. Legalább Schelling a' positivumba, Hegel ellenben a' negativumba látszik helyezni a' philosophiának valódi becspontját: és így Schellingnél a' positivum, Hegelnél pedig a' negativum lenne a' szükségképi határozat. Létező dolog-e ez? Lássuk.

Vagy ellenmondó, azaz egymást kölcsönösen lerontó viszonyban állanak egymáshoz a' positiv és negativ szavak által kifejezett gondolatok, vagy nem. Ha igen, hol veszi magát azon hatályosság, mellyel a' philosophia' nagy egészében mind a' positiv mind a' negativ bölcsélet tagadhatatlan érvényességet igényel? Ha nem, mellyik azon főbb fogalom, melly a' positiv és negativ szavak által kifejezett gondolatok' felölelése és kiegyenlítése után az illyenévű bölcsesletek' hiányait kiegészíti és egy magasabb álláspontról szerkesztett rendszernek tartalmi mozzanataivá teszi? Vagy az egyik vagy a' másik eset

áll. Álljon azonban bármelyik, ki nem kerülhető a baj. Ha egyedül a positivum szükségképi, akkor Hegel' rendszere, ha pedig egyedül a' negativum szükségképi, akkor Schelling' rendszere fog eszmeszerű alap nélkül szűkölködni. Ha pedig ez el nem fogadható, akkor saját megnyugtatóságunk végett is tartozunk azon magasabb bölcsélet után látni, melly mind Hegelét mind Schellingét belszükségileg haladandja meg.

Vagy ha az illy törekedés ellen mindegyik tiltakoznék, mondjunk le kereken a' positiv és negativ szavak által kifejezett gondolatok' szükségképiségéről és lássuk, vajjon nem tanácsosabb-e őket esetéki határozatoknak állítani. A' világért sem! fogja erre mondani mind Hegel mind Schelling. És teljes igazuk van. No de ha a' szükségképiességet és az esetékiességet eltávolítjuk, mi marad akkor a' positivum és negativum körül eligazodni akarók' számára?

Talán fődözhetünk még föl valamelly esetet. Nem lehet-e, hogy a' positivum és negativum alatt egészen mást ért Hegel és egészen más Schelling? Hátha Hegelnél épen az bír negativ jellemmel, a' mi Schellingnél positivum, Schellingnél ellenben épen az bír negativ jellemmel, a' mi Hegelnél positivum?

És ez nagyon is gondolható. Az ugyanis, a' mibe Schelling saját bölcséletének valódi súlyát helyezi, nem csak positivum, hanem negativum is; hasonlólag az, a' mibe Hegel saját bölcséletének valódi súlyát helyezi, nem csak negativum, hanem positivum is. Olly határozatok tehát ezek, mellyek a' philosophia' eszméjének szükségletei közé tartozván, sem Hegelnél sem Schellingnél nem fognak okszerűleg méltányoltatni: ha előbb az általunk már felvilágosított bölcsészeti-eszmére a' végből vissza nem pillantunk, hogy az abban gyökerezett szükségletek közül néhányat kiemeljünk.

Minek következtében álljon itt helyszerű válasz-adás' tekintetéből e' kérdés: mit szükségel e' helyen minden más előtt a' bölcsészeti' eszméje?

Thaulow Gusztáv' ítélete szerint a' bölcsész' sajátlagos természete abban áll, hogy míg ő egyfelül egészen az eszmének él, másfelül nemcsak folyvást ösztönöztetik mindennek, a' mit szemlél és gondol, tiszta fogalmak' alakjában előállítására,

hanem főleg arra, hogy az illy módon szemléltet és gondoltat, mint nem egyes tárgyakra, hanem az egész mindenségre vonatkozót, benső rendszeres összefüggésben birtokolja. És különösen ezen rendszeres tudatban találhatni föl azt, a' mi a' bölcsészt kiválólag jellemzi. Az ő természete egyetemes, mert minden tárgy érdekli; határolt képzeletek meg nem nyugtatják, mert mindenben tiszta fogalmak után törekszik; végre minden fölfogottat a' legfőbb egységre viszonyít. És mindezt nem külső érdekek miatt teszi, hanem teszi, mert előleges hivatása; teszi, mert csak így élve az, a' mi. Szóval, a' bölcsész' szelleme önmagának szervezésekor szükségképen szervezi a' bölcsészet' eszméjét, és a' bölcsészet' eszméjének szervezésekor szükségképen szervezi önmagát. Nem csak ő van áthatva a' bölcsészet' eszméjétől, hanem ő is áthatotta a' bölcsészet' eszméjét. És midőn illy kölcsönös áthatás után a' hívést a' tudással, ezt még amavval olly módon egyenlíti ki, hogy az így rendszerezett ismeretek az illyszerű rendszerezésre bensőleg ösztönözött szellemet megnyugtatják: akkor amaz életbeli folyamlás tűnik elő, mellyben szervező a' bölcselkedő szellem, szervezet az özszerű ismeretekből alkotott bölcelet, a' szervezési mód pedig azon egy a' bölceleti módszerrel.

Mit szükséggel tehát ezek után a' bölcsészet' eszméje? Szükségli a' következőket:

1. Hogy ama' bölceletek, mellyeken keresztül a' bölcsészet' eszméje fokonként megvalósíttatik, ne csak illy vagy olly, hanem valamennyi lényeges iránynak érdekében, ne csak ezen vagy azon, hanem valamennyi tehetség' összehangzó működése, vagyis az önmagát saját életének folyamlásakor teljesen bíró szellem által alkottassanak. Ez azon szükséglet, mellynek súlyánál fogva a' bölcsészet' határain belül bármilly egyoldalúságon túl kell emelkedni. Illy egyoldalúság a' csupán pozitív és a' csupán negatív bölcelet is. Szükségli továbbá

2. A' bölcsészet' eszméje, hogy azon bölceletek, mellyeken keresztül az fokonként megvalósíttatik, mint külön álló egészek is igazak legyenek. Válandnak pedig ollyanokká, ha a' rendszer' fogalmának minden oldalról megfelelnek. Fischer Kuno szerint a' bölcelet valamelly elvnek fogalomszerű kifejtése. Olly összefüggő gondolatok' lánczolatát fogja tehát

előállítani, melyben az első tag az elv, az egészet befejező végső tag az elv' következménye levén, az utolsó és első tag egymásba folynak, 's ez által a' fogalmak' lánczolatát bezárják. És e' fogalmi lánczolat, vagyis a' gondolatok' illy összefüggéséből vált egész az, melly rendszernek szokott nevezetni.

És így a' rendszerben három pont vonja magára a' figyelmet: az elv, a' következmény és az összefüggés. Az elv nem más, mint a' bölcsészeteszmé' valamelly fokozmányának bizonyos alapgondolatbani felfogása. A' következmény csak azt foglalhatja magában kifejtetten, a' mi már az elvben, de még fejtetlenül befoglaltatott. Az összefüggés ama' gondolatok' belszükségü folyamlásában tűnik föl, melyeken keresztül az elv a' következményben fokszerű érvényültséggel megvalósodott.

Bővebb nyomozgatás nélkül is világosan láthatni ezekből a' következők' igazságát: a) valamint mindenik bölcelet benvan a' bölcsészet' eszméjében, úgy a' bölcsészet-eszme is benvan mindenik bölceletben. b) Mindenik bölceletnek közvetlen célja a' benne fejlődő elv' érvényítése; közvetett célja az ezen elv' folyamlásában mindinkább öregbülő bölcsészet-eszmének fokozatos megvalósítása; önszerű célja pedig amaz egységnek bizonyos állásponttróli föltüntetésében áll, mellynél fogva sem a' bölcsészet-eszme nincs a' bölcelet' külön elvén kívül, sem ezen elv nincs a' bölcsészet-eszmén kívül. Nincs pedig azért, mert a' bölcsészet-eszme és a' bölcelet' külön elve között fennálló viszony nem csak nem függ a' bölcselkedő egyén' önkényétől, hanem inkább annak irányában kénytető hatalmat gyakorol, vagy más szavakkal, a' fölemlített viszony nem esetleges, hanem szükségképi. Mivel tehát a' bölcsészet-eszme és a' bölcelet' külön elve között fennálló viszony szükségképi, látni való: miszerint egyetlen egy bölceletet sem gondolhatni az öt nagyobb vagy kisebb mértékben átható szükségképiség nélkül. És ez azon tényező, mellynek állhatatos érvényítése miatt a' negatív philosophiának kelete kiirthatatlan. c) Egyetlen egy bölcelet sem merítheti ki a' bölcelet-eszmét egészen, valamint a' bölcsészet-eszme sem valósíthatja meg magát egészen valamelly bölceletben

Különösen pedig azért nem, mert a' bölcsészet' tartalma végetlen, a' bölceletet alakító egyén ellenben saját korának gyermeke. Mivel tehát a' bölcsészet-eszme csak olly egyén által valósíttathatik meg valamelly bölceletben, ki a' rá folytonosan ható viszonyok és tényezők közt azon álláspontig fölvergődött, mellytől a' kora' szellemének ellentétein fölül az ezen ellentéteket valódilag éltető és egyesítő eszmét is híven átértette, világos : miszerint akár a' természeti akár a' szellemi valóság' tüneményeinek összefüggésére fordítsa figyelmét, mindenütt találand ismetárgyakra, mellyek így is, más-kép is lehetnek, azaz nem szükségképiek, hanem esetlegesek. És ez azon pont, mellynek előnyözött kiemelése miatt a' positiv philosophia különösen pártoltatik.

Föladatunk' megközelíthetése végett határozzuk meg most már ama' folyományt, melly az imént előadottakon nyugszik. E' folyomány így szól : az önmagát különelvü bölceletekben megvalósító bölcsészeteszme belsőleg ugyan szükségképi, de külsőleg mégis a' kor' műveltségi fokától föltételezett ellentéteken keresztül folyamlik. Mivel tehát az illy ellentétek, mint olyanok, csak átmeneti fokok a' megnyugtató egységhez, méltán lehet azok' törekedését hiányolni, kik egyoldalú bölceletekhezi tapadás miatt sem az ellentétek' kútfejét, sem az azokat kiegyenlítő álláspontok' özszerüségét nem méltányolják annak rende és módja szerint. Hiszen az élet' műfogása épen abban áll, hogy a' még fejletlen, de már tartalomdús, egységet bensőleg előirányozott ellentéteken keresztül fejt olly özszerü egységgé, minővé eredeti mivoltánál fogva lennie kell. A' positiv és negativ bölceletek is valódi ellentétek a' philosophia' nagy egészében; azért lássuk egy kissé ama' kútft, mellyből eredetöket vették.

Michelet szerint a' philosophiának föladata a' lét és gondolás közötti viszony' előmutatásában áll. Alig hinné az ember, hogy a' több századon által majd dicsőítőleg majd lealacsonyítólag üzött sok elmeharcznak lángpontját e' rövid mondatban lehet föltalálni. Pedig úgy van. Keveset látszik e' mondat eleinte mutatni; ámde ha tartalmának mélységét, meg az ezen mélységbei bejuthatás' akadályait közelebbről átvizsgáljuk, kénytelenek leszünk megvallani : hogy e' föladat' meg-

fejtésénél valamint nincs fölségesebb az emberi életben, úgy nehezebb sincs. Hol az álszínektől csillámló viszonytengernek csak egy zuga, honnan ezerféle akadály nem rohanná meg az igazság' őszinte barátját? A' külvilág szakadatlan levésben, a' belvilág hasonlólag, min sarkallik tehát ama' követelmény, melly az általános egység után törekedő ész nyugodni nem hagyja? Vagy talán az a' követelmény is csak olly mulékony, mint minden az ég alatt? Eleinte úgy látszik.

Az ember ugyanis eleinte közvetlen egységben él az őt, saját szervezetébe túlhatólag felölelő és rá nézve folytonos meghatározást gyakorló mindenséggel. Van, működik is folyvást, de a' nélkül, hogy a' mindenséget alkotó lények' általános összefüggésében az őt megillető viszonylagos önállóságról tudattal bírna. Él, de nem érti, hogy él. A' lélek, a' benne kívülről támasztott érzések, meg a' kültárgyakra vonatkozó szemléletek' özönlése miatt bizonyos merevültségbe sülyedvén, sem a' külsőt a' belsőtől, sem önmagát ezektől nem képes megkülönböztetni. És ha sejt is olykor valami magasabbat a' körüle szakadatlanúl elvonuló tüneményeknél, a' sejtett-ről nem tud magának számot adni. Hogy az illy közvetlenségnek élő embernél a' szellemi működés' positiv és negativ irányzatairól még csak szó sem lehet, magától értetik.

Más az élet' folyamása, mihelyt a' kültárgyakra vonatkozó szemléletek és a' kialakított képzeletek el lesznek egymástól különítve. Az előbbi egység ketté vált. Egyfelül az el nem távolítható külvilág, másfelül az egyéni sajátságokhoz simuló belvilág kezdi meg a' szerepvivést. A' külvilág, a' benne mindinkább előkerülő szükségképesség miatt, positiv; a' belvilág ellenben, a' valódiságon túlszárnyaló képlelés' csapongásainak következtében, negativ alakot ölt. Van itt aztán ötlet, olykor nézet is akármennyi, elvnek azonban sem híre sem hamva.

Fontos mindamellet a' fejlődés' e' foka; mert épen az ő folyékony alakoskodásából fog előzsenedülni amaz okszerű komolyság, melly a' változatok' örökös viszongásai közt valami állandó, a' tünemények' ömlöngései közt a' lényeg, a' tévelyítő sokaság közt a' biztosító egység utáni sovárgást szokta megszilárdítani. E' sovárgás által meg lesz azután in-

dítva a' gondolas és lét közötti viszonynak fürkészttetése is. Mivel azonban más a' külső és más a' belső viszony, a' tudat' ezek' irányábani működésének is más meg más eredményt kel-
lend fölmutatnia.

A' közszerű, vagyis az élet' mindennapi nyomasztékaitól függő tudat nem emelkedik fölül a' külső, azaz a' létet a' gondoláson és a' gondolást a' léten kívül tartó viszonyon. Nem is szokott az illy fölültemelkedéssel sokat törődni; mert azt közvetlen célja nem is igényli. Ha tehát az ő működésének határain belül a' lét és gondolas egymásra viszonyíttatnak, nem bennök, hanem valamely külső célszerűségben nyomozandó azon támaszpont, melly miatt e' viszonyítás épen így és nem másképp hajtatott végre. Ez az úgynevezett practicus életnek mozgásköre, mellyben kiválólag üzérkedik a' hasznosság' elve. Akármilly létileg adott tárgy forduljon itt elő mint olyan, melly bizonyos célra eszköz gyanánt fölhasználható, az positivum; ellenben mindaz, a' mi gondolasból eredésénél fogva magán viseli a' követelő egyetemesség' színét, negativum. Ez itt minden áron kiírtandó, amaz minden áron fentartandó. Itt visel tehát valódilag irtóháborút az egyoldalúlag felfogott reale az ideáléval. Lebbentsük bár fel az élet' fátyolának akármellyik oldalát, egyetlen egy pályasíkra sem találunk, hol az érintett tényezők' viaskodásainak több vagy kevesebb nyoma nem mutatkoznék. Iliacos intra muros peccatur et extra. Hogyan is lehetne öszhangzó életfejtést várni ollyasmitól, a' mi maga is valódi élet nélkül szűkölködik. Nemo dat, quod non habet. Hiszen ha a' lét a' gondolástól vagy a' gondolas a' lét-től elszakasztatik, mi maradhat egyéb hátra mint élettelen elvontság? Mi az itteni lét gondolas nélkül? Célaltan sokaság. Mi az itteni gondolas lét nélkül? Végetlen ür.

És ime azon pontig jutottunk, mellynél a' mondottakat szemmel tartó azonnal átérti: 1. hogy a' lét és gondolas közötti viszony nem külső, hanem belső, nem esetleges, hanem szükségképi; 2. hogy a' bölcsész csak úgy fogja hivatását szentül teljesíteni, ha valamennyi mellékezőlnak öntudatos föl-
áldozása után a' szóba hozott viszonyt egyedül az igazság' érdekében vizsgálgatja. Mivel e' viszony' belsősége valamely tudatosan megvalósítandó egységre mutat, oda kell szellemé-

nek egész hatályosságával törekednie, hogy vizsgálmányainak elvszerű fejlesztése által azon egységhez jusson, mellyben a' lét és gondolás, egymást kölcsönösen kiegészítő mozzanatok gyanánt, teljesen öszhangozva érvénykedjenek.

De valósíthat-e magában illy egységet az emberi szellem? Ha lételeg nem birtokolná már azt, tudatilag nem volna képes rá. A' lételeg birtokolt vagyis közvetlen egység, közvetlen ismeretben, azaz hívésben fogatik föl. A' ki csak hisz, a' rákényszerítőleg ható általános igazság' erejénél fogva, nem szokott az őt mindenkép megnyugtató hívények iránt ellentétes állásba helyezkedni, miből kétségbe nem hozhatólag világos, hogy a' positiv és negativ bölcselés' mozgásai a' közvetlen ismeret' határain belül elő nem fordulhatnak.

A' bölcselő én a' közvetett ismeret' fokozatain keresztül különbözteti meg magát a' nem-éntől, itt van tehát egyfelül a' gondoló én, másfelül a' gondolt lét' öntevőleges kibontakozásának pályaköre. Itt sincs ugyan hiány az egység utáni törekedésben, hiány lesz mindamellet az elszigetelten megvalósított egységben; mert az ellentéti tag egyedül a' másik tag általi kiegészítés után lehet azzá, mivé valamelly tanegészben lennie kell.

Nézzük már most a' lét és gondolás közötti viszonyt, mint közvetett ismeretben fölfogandó folyamást. Minden más előtt azonban mégis meg kell jegyeznünk, hogy a' bölcselő szellemet e' fokon sem nyugtathatja meg akárminő, hanem csak az igaz ismeret. Attól függend tehát a' bölcselés' érvénye, hogy a' két tag közül különösen melyikbe helyeztetik az igazság' súlya. A' lét épen úgy követelheti magának az érvényező hatalmat mint a' gondolás, minek okát a' köztük állított viszony' szükségképiségében találhatni föl. Mert, ha a' viszony szükségképi, sem a' gondolás nincs a' léten, sem a' lét nincs a' gondoláson kívül, és így mivel nem a' bölcselő én teszi a' gondolást a' létben, vagy a' létet a' gondolásban, hanem vagy a' lét teszi önmagát a' gondolásban vagy a' gondolás teszi önmagát a' létben, világos: miszerint a' közvetett ismeret' fokán két külön irányu bölcseletnek kell szükségképen előfejlennie. Más irányu bölcseletet nyerünk tehát, ha az igazság' alapjául a' lét és ismét más irányút, ha az igazság' alapjául a' gondolás fog

tekintetni. Egyik bölcelet sem nélkülözendi ugyan a' két tényezőt, egészen mást jelentek azonban, ha így szólok : ez a' bölceletben elv; és ismét egészen mást jelentek, ha így szólok : ez a' bölceletben alárendelt mozzanat. Ha valamelyik bölceletben a' lét elv, akkor a' gondolás alárendelt mozzanat, vagyis akkor a' gondolás' igazsága a' lét; ha pedig valamelyik bölceletben a' gondolás elv:akkor a' lét alárendelt mozzanat, vagyis akkor a' lét' igazsága a' gondolás.

És íme olly ponthoz jutottunk, melly föladatunkat illetőleg annál nagyobb fontosságu, mert kútfő. Ugyanis, ha valaki ezen alaptételt fogadná el mint elvet, „a' gondolás' igazsága a' lét,“ akkor ama' bölceletet alkotná, melly pozitívnak neveztetik; ha pedig valaki ezen alaptételt fogadná el mint elvet: „a' lét' igazsága a' gondolás;“ akkor ama' bölceletet alkotná, melly negatívnak neveztetik.

Lássuk őket röviden, de mindig visszaemlékezve arra, hogy itt a' közvetett ismeret' körében mozgunk.

A' positiv bölceletnek elve így hangzik : a' gondolás' igazsága a' lét. Ezen elv szerint a' lét teszi önmagát a' gondolásban, következőleg annál igazabb a' gondolás, minél határozottabban megfelel a' létnek. Sőt, mivel a' gondolás csak alak, mellyben a' lét önmagának föltűnik, ismereteinkre nézve nem más itt az igazság, mint a' gondolásban önmagának föltűnő lét. Nem mi hozzuk elő magunkban a' létre vonatkozó ismeretet, hanem a' bennünk és általunk önmagát tevő lét jó a bennünk előhozott ismeret által önmagának tudatára. És így egyedül csak a' lét van. Hát a' világot alkotó lények? Léteznek, de nem valódiilag. Mivel ugyanis a' lét az emberi tudatban éri el saját létezésének legfőbb alakját, az öntudatot; továbbá mivel a' legfőbb alak más, őt föltétező alakok' előmenését szükségli, látható : miszerint azon lények' sokaságában is, mellyek még a' léten kívül létezni látszanak, csupán amaz egyetlen egy lét tünteti föl magát akkor, midőn a' létezés' különbözőle alakjain keresztül a' legfőbb alak felé fejleszkedik.

Ama' létezni látszó lények' sokaságának egyik tagja tehát az ember is. Közte mindazáltal és az alsóbb fokú lények között nagy a' különbség. Mindenikben benvan a' lét, de ő benne öntudatosan, amazokban öntudatlanul. Midőn ennél-

ogva az általános lét önmagát az emberben, mint viszonylagos léttagban, öntudatilag fölfogja, és az ember az általános lét' ezen öntudatát önmagában, mint viszonylagos léttag, viszsztatükrözi: az embernek azon létezési módja fejlődik elő, melly emberi tudatnak szokott neveztetni. Nem is egyéb itt az emberi tudat, mint önkénytelen viszfénye az önmagát tudatilag felfogó általános lét' legfőbb létezési alakjának.

Pillantsunk ezek után vissza a' positiv bölceletre és egy-két pont' kérdés-alakbani föltevése által kísértsük meg, vajjon eljuthatni-e már a' benne ajnárolt rejtemények' forrásához.

1. Mi a' positiv bölcelet' tárgya? A' mindenkép összszzerű valóság. Hogy ennek leghatározottabb bélyege a' tisztán tárgyas adottság, további fejtegetés nélkül is azonnal át lehet érteni; valamint azt is, hogy ez a' mindenkép összszzerű valóság nem más, mint az önmagát különbféle lények' sokaságán keresztül tevő és az emberben önmagának tudatára jutott lét. Háromféle valóságot kell tehát itt szemügyre fogunk: a' tudattalant, a' tudatost és az összszzerűt. Az első természeti, a' második szellemi, a' harmadik isteni valóságnak is neveztetik. A' természeti valóság összesége azon lényeknek, mellyekben az általános lét önmagának tudata felé fokozatosan törekszik; a' szellemi valóság' összszessége azon lényeknek, mellyekben az általános lét önmagának tudatára jutott; az isteni valóság pedig azonegy az általános léttel, a' mennyiben az önmagát saját összszzerűségének átlátszóságában teljesen bírja. Ez teszi a' bölcsészeti positivismusnak roppant gazdagságú tárgyát. Nagyon ki kellene terjeszkednünk, ha e' tárgyat közelebről akarnók részletezni; mit azonban itt föladatunk' határoltága sem igényel. Kiemelendő mindamellett, miszerint a' tisztán vett positivismusnak tárgya sokkal mélyebb gyökerű, hogysem azt akár a' társadalom és egély, akár a' művészet és tudomány' mezején holmi kénycsapongások által szét lehetne mállasztani.

2. Miben áll a' positiv bölcelet' közvetlen célja? Annak, a' mi van, tisztán létszerű tudásában. Ámde mivel egyfelül az, a' mi van, roppant gazdagságú, másfelül a' tiszta létszerűség' kiemelése, a' mi sokban álszinű műveltségünk' viszonyainak

tekervényei közt, ezer meg ezer akadálylyal jár: a' czélba vett tudás nem igen szokott megfelelni a' tudomány' szigorú követelményeinek. Hiszen a' lét' fogalmának felfogása sem olyan még, hogy a' divatozó föltevénnyek' bitorkodását képes volna lehangolni. Innen az egyoldalúságok' vízözöne. Amott egy belémerülvén a' természeti valóság' ingadozó kutatásába, legkisebbet sem óhajt arról hallani, hogy az anyagvilágon fölüül szellemi és isteni valóság is létezik. Lehet-e aztán csodálni, ha a' mechanismus' aggatódzásai, a' chemismus' bontakozmányai, a' dynamismus' vívományai, az organismus' lazult galyabítmányai, meg a' külső teleogismus' viszonyítmányai közt a' belső teleologismus' észszerűsége iránt még mindig olly nagy az ellenszenv? Azonban a' szellemi valóság' egyedülisége mellett viaskodók erélye sem okoz kisebb foszlékozást. Mi az a' szellemi világ, ha őt a' valóság' másik felétől egészen elszakasztjuk? Tündérkedő délibáb. Vagy talán az isteni valóság körüli buzgás mutathat föl nagyobb biztosságot? E' fokon az sem. Vannak, kik az általános létet az előbbi valóságok' egységével mindenkép azonítják; mások, kik az általános létet az előbbie' egységétől elválasztván, két külön álló egységet fogadnak el; vannak végre, kik a' két egységet lényeges viszonyba helyezik egymáshoz, de a' nélkül, hogy az őket megillető önállóságot veszélybe hoznák. Innen a' pantheismus, deismus és theismus nevezetű systemák. De hogyan fordulhat elő illy különködés ott, hol a' valóság önmaga hozza elő saját ismeretét a' bölcselő' elméjében?

Nagyon helyszerű kérdés, mert épen általa közelíthetünk ama' ponthoz, mellynél a' positiv bölcelet' hiányos oldalai rendre kiszemelhetők. A' kérdés alatti valóság végetlen, a' bölcselő ellenben, mint egyes tag a' valóságban, véges lény. Minek következtében, ha mindjárt megnyilatkozik is benne az általános lét, e' megnyilatkozást ő nem egyszerre, hanem csak egymás-utánilag képes önmagában visszatükrözni. Innen a' visszatükrözés' módjának, vagyis földadatunkat illetőleg, a' positiv bölcelet' módszerének fogyatkozottsága.

3. Miben áll e' módszer? Közönségesen dogmaticainak szokott neveztetni. A' ki segedelmével akarja az igazságot megismerni, legkevesebb kétségben sincs az iránt, hogy gon-

dolás által az igazság megismerhető. Föltevényen alapszik tehát az egész működés, melyet a' neki megnyilatkozó valóság iránt a' bölcselő végrehajt. Ámde az olly bölcelet, melly puszta föltevényen alapszik, sem alapra sem eredményre nézve nem lehet megnyugtató. Nem alapra nézve, mert az igazság' irányában végrehajtandó működés nem csak a' benne közvetlenül megnyilatkozó általános létől, hanem azon lényektől is függ, mellyek, mint tagok az özszerű valóságban, a' bölcselővel, mint taggal, lényeges, azaz szükségképi viszonyban állanak, és így a' bennök megnyilatkozó általános lét' visszatükrözésében vele együtt közösen működnek. Minthogy tehát az általános lét saját tartalmának gazdagságát nem nyilatkoztathatja ki egyes tagnak egészen, hanem csak valamennyinek, világos: miszerint a' bölcselő tag a' benne megnyilatkozó általános lét' megnyugtató ismeretéhez csak úgy juthat, ha a' közte és a' többi tag között fennálló lényeges összefüggésnek segedelmével az azokban érvényített nyilatkozmányokat elsjátítja és általok az őbenne tett nyilatkozmányt lassanként kiegészíti.

Akármit tegyen tehát a' bölcselő tag, midőn positive bölcselkedik, tényből kell kiindulnia, melyet benne vagy az általános lét tett, vagy a' rá folytonosan ható tagok tettek. Származott legyen azonban bármi okból, soha sem szűkölködhetik kiegészítendő oldalak nélkül. Úgyde ha maga a' kiindulási pont soha be nem végezhető kiegészítést igényel, hogyan lehetne annak bölcelet' alakjábani kifejtésétől várni, hogy a' bölcselőt teljesen megnyugtató eredménynyel gazdagítsa? Ezekből eléggé láthatni, melly igen hiányos a' közvetett ismeretekből alkotott positiv bölcelet.

Csalatkoznék mind a mellett, a' ki őt ezen oknál fogva mindenkép elvetendőnek itélné. Hiszen a' már mondottak szerint, ha korlátoltan is, de mindenik bölceletben benvan a' bölcsészet' eszméje. Követeli a' méltányosság, hogy ezen alapszöveg a' positiv bölcelet' ügyében is irányadó gyanánt szolgáljon. Lássuk tehát röviden mind a' fény- mind az árny-oldalakat.

Különösen ajánlja e' bölceletet tárgyának adottsága. Egyedül az igaz, a' mi adva van. Ezen alaptétel által szárnya

szegetik e' helyen a' képlelés' akármilly szándékból űzött lepkeségének. Csak az igaz, a' mi önmaga tesz saját igazságáról bizonyyságot. A' bölcselő a' rá szünet nélkül ható valóság' irányában csupán foganólag viselkedik, 's ha tüntet is föl némi működést, hatás nélkülinek látszik ez az őt átható kénytetéshez képest. Innen ama' nyugodtság, melly a' kedélyt, ama' biztosság, melly az elmét és ama' józanság, melly az akarat' tökéleteit bélyegzi. A' positivismus' őszinte barátja teljes bizodalommal van az iránt, a' mi adva van. Hiszen az egész mindenségben uralkodik a' belszükségü összefüggés, hogyan fordulhatna tehát elő valamelly tény, melly az egész mindenség' okszerűségének és ennek határain belül az ő eredeti határozottságának lényeges ártalmára lenne?

Rá nézve minden, a' mi adva van, tekintély. Tekintély a' természeti valóság, mert minden, a' mi ott van, szükségképen az, a' mi; tekintély a' szellemi valóság, mert az sincs eredeti határozottság nélkül; tekintély végre az isteni valóság, mert hiszen az épen az általános igazság, melly az előbbieken keresztül a' rendíthetlen okság' törvénye szerint önmagát érvényesíti.

Lehet-e aztán csodálni, ha az élet' valamennyi pályaterén a' reale olly határozott győzelmeket arat az ideale fölött? Különbféle nevek alatt kerül ugyan elő a' realismus; ámde nem a' név, hanem azon alapirányzat bélyegzi a' működést, melly valamennyi tárgy' kezelésénél állandó. Megvan tehát a' positiv bölcséletnek is a' maga fényoldala.

De megvan árnyoldala is. Említve lön már a' módszer' hiányossága, melly miatt e' fokon mindenkép egyetemes és szükségképi, azaz közérvényü ismeretekre soha szert nem tehetni. Pedig a' bölcsészet' eszméje illynemű ismereteket szükségel.

Továbbá ugyanazon eszme' szükségletei közé tartozik az özszerű bizonyosság is, mellyről a' positivismus' e' fokán még csak szó sem lehet. Hiszen ha egyedül az önmagát tevő általános lét van; ha a' többi, mint látszólagos tevény, csak azért jó elő, hogy bennök az általános lét önmagának tudatára jusson; ha végre az emberi én is csak szenvedőleges alak a' többiek' tünetkezései közt: hol marad azon önmagárai vi-

szonylás, melly nélkül a' szükségelt bizonyosságnak hely sem adathatik?

Az is lön állítva, miszerint a' bölcselő tag csak az által jutand a' benne önmagát tevő általános lét' ismeretére, ha a' benne tett nyilatkozmányt a' vele bensőleg összefüggő tagokban tett nyilatkozmányokkal lassanként kiegészíti; de hogyan, ha minden önállást nélkülöz? Az elsajátítás és az önmaga tartalmának lassankénti kiegészítése olly működésre utal, melly önmagárai viszonylást, önállást és öntudatot tesz föl. Ha pedig az emberi én a' végből viszonylik önmagára, hogy amaz ismeretet öntudatosan, azaz saját önismeretének mindinkább megvalósítása által, hajtsa végre, ő tűz ki czélt saját működésének; ha pedig ő tűz ki czélt saját működésének, világos: miszerint nem az adottság, hanem az önmagát gondoló én lép föl határozólag a' mozzanattá lett adottság' irányában, vagyis nem a' lét igazsága a' gondolásnak, hanem inkább a' gondolás igazsága a' létnek.

És így a' positiv bölcsélet' elve és az ezen elvből fejlesztett következmény közt elővillantott ellenmondás kétségbe nem hozható bizonytságot tesz arról, hogy a' közvetett ismeret' körén belül mozgó positiv bölcsélet nem képes a' bölcsészet' eszméjében önmagát szervező szellemet megnyugtatni.

A' TÖRÖK, MAGYAR ÉS FINN SZÓK' EGYBEHASONLÍTÁSA.

HUNFALVY PÁLTÓL.

II.

Olvastatott az academiában december' 11. 1854.

II. FEJEZET.

A' magyar őstörténet- és nyelvtudomány' egymáshozí viszonya a' multban.

A' magyarság melegítő varázsszal hat egykedvűebb emberekre is; költői fény sugárolja körül, melly vonz és bájol. Mi csoda, hogy annyian igyekeztek a' magyarok' ősidejébe

pillanthatni; de azután mi csoda, hogy némellyek elkáprázva a' költői fénytől, egyebet láttak, mint kellett vagy lehet? Történeti nyomozás és nyelvészködés volt és lehetett csak a' kalauz: ha ezek rosszúl kalauzolnak, mikép találhat követőjök az ígérlet' földére.

Bíbor Constantinus, a' Névtelen, az orosz író Nestor, Julianus barát, Rubriquis és más útasok' tudósításai, Aeneas Sylvius' híradása 's Mátyásunk' kerestetése stb. stb. azt sejtetik vagy tudatják velünk, hogy a' magyarok a' Volga és Jaik vagy Ural folyók' mellékeiről tüntek fel a' történelem' színpadára. Ezen, a' régibb századoktól vett hír után hogyan járt el nálunk a' tudomány, hogy bizonyossá tegye, minek bizonyosságát annyian óhajtották?

A' melly írókat fel fogunk hozni, azokat főbb irányaik szerint vagy történeti nyomozóknak, mint Bél't és Desericiust, vagy nyelvészeti nyomozóknak, mint Sajnovicsot, Hagert, Berregsszászit, Gyarmathit és Révait, vagy nyelvészeti történetnyomozóknak jellemezzük, mint Otrókócsit, Horvát Istvánt és Dankovszkyt. Többeket lehetne 's talán kellene is felhozni, valamint ezeket bővebben beszéltetni: de a' kitűzött feladat határt szab elénk.

I. A' sejtelem Ázsia' éjszakiabb vagy középiebb részeiben tapogatódzott, mikor a' magyarok' őseit vagy nyelvrokonait kereste. Molnár Albert' magyar szótárából, melly Németországban a' XVII. század' első felében többször kijött, 's az akkori viszonyok' segítségével Német- és Svédországban ismeretesebbé lőn, mint talán különben történt volna, — svéd tudósok, p. o. Olaus Rudbequius, észrevették, hogy a' magyar- és a' finn-lapp nyelvek között rokonság van. Juharia vagy Ugria' híre Michovius, Herberstein és mások által elterjedvén már, Rudbequius' fölfedezése nagyobb érdeket gerjesztett, 's a' híres Leibnitius is okoskodott a' magyarok' őslakhelyéről.

a) Bélünk „De veteri literatura hunno-scythica exercitatio. Lipsiae, 1718,“ a' bibliai történet-alaphoz hű maradván, bő szószármaztatással beszél Nemrodról, Fennusról, stb. Később Bayer, egyik németországi barátja, Pétervárra hivatván, közte és e' között 1726—1732-ig levelezés folyt a'

Rudbequius és Leibnitius által megindított kérdés felől (lásd : *Bél' Apparatus*-át ad historiam Hungariae 408—415. l.). Bél megküldte magyar nyelvtanát Bayernak, 's felvilágosítást kért a' finn nyelvről. Erősen vitatja a' magyarok és húnok' közös eredetét. „Jam quod Hunnorum nomen immensos aliquando populos complexum est, úgymond, nemo ignorat. *Hornius* aliquibi (kiből azután kivonatot közöl) Alanos, Fennos, Lapones, Lucumores, Tartaros, Tingecsios, Molgzomios, Saberios, Ungros et omnes barbaros, qui glaciale oceanum accolunt, Hunnicæ civitatis populos facit. Sic et *Nicephorus* (byzantiumi író) Abares, Barsilt, Cunos, Mogores, qui nunc Magyar dicuntur, Mucritos, Uniguros, Taberos et Veros affines et contiguas gentes fuisse scribit.“ Bél mindenre reááll, csak azt engedjék meg neki, hogy a' magyarok hún eredetűek. „Sunt qui audierunt Petrum Russorum imperatorem, Francisco Rákóczi principi, in Polonia tunc exuli, jocabundum affirmasse : *Hungaros suæ ditionis homines esse, eosque ex Juhria profugos**). Non refugit hoc, quidquid est criminis, gens Hungarica; si tamen crimen est pro eorum temporis ingenio armis novas sedes quaerere, modo ei sarta reliquatur origo *Hunnica*.“ Ezt Bél 1726-ban írta.

Bél nem ismert egy finn nyelvet sem, a' törökről is alig tudott valamit: Bayer meg a' magyart sem tudta, nemhogy a' többieket. „Morduanos audio a Fennis intelligi, úgy ír Bélnek : esset sane operæ pretium omni studio hoc indagare . . . Nam quantum judicare possum ex Molnarii dictionario, major et potior pars linguæ Hungaricæ a Fennica abhorret.“ Tudniillik azt gondolták még akkor, mint némelyek máig gondolják, hogy a' nyelvnek tudása nélkül is, szótárból ítélhetnek arról.

b) *Desericius Jos. Innoc.* nagy munkát adott ki: „De Initiiis ac Majoribus Hungarorum commentaria. Tom. I. Budæ 1748. Tom. II. Budæ 1753. Tom. III. Budæ 1758. és Tom. IV. Pestini, 1760.“ E' munka fényes mutatóványa a' mult száz-

*) Felhozta ezt *Gérando* is, „Essai historique sur l'origine des Hongrois. Paris 1844“ az 5. 6. lapon 's az orosz nagyravágyás' lépcsőjéül jellemzei.

zadbeli tudósaink' roppant szorgalmának, mely Desericius' idejében a' nyelvészet által épen nem volt útasítva. De ő a' Julianus barátróli tudósítás' közlésével (Tom. I. 170—176. ll.), melyet ő hozott napfényre a' Vatican' könyvtárából, köszönetünket érdemelte. Desericius visszavetvén a' finn rokonságot, a' magyarok' eleit az emberiség' bölcsőjében kereste, nem gondolván arra, hogy a' finnek' ősei is okvetlenül onnan kerültek ki. Mert Nemrod, Gog és Magog' neveinél kezdeni valamely nemzet' történeteit, annyi, mint Európának és Ázsiának valamennyi nemzetek' őstörténeteit összefoglalni olyan korban, melyben még egynek sem volt és nem lehetett története.

Bármely nemzet' története jóval annak nemzetté váltá után kezdődnek : tehát lehetetlen kitölteni azon hézagot, mely Noe között 's minden nemzet' valóságos története között tátong. — De Desericius nagy szorgalommal tárgyalja a' húnok, avarok és magyarok' történeteit sz. Istvánig : mert itt történeti forrásokból meríthetett.

Történeti nyomozások egyebet nem találhatnak meg, mint a' mi könyvekben, vagy más emlékekben van. Ha nincs megírva, mit keresünk, könyvekből ki nem süthetjük. Új forrást a' nyelvényozás nyitand : lássuk tehát ezt röviden.

II. Hogy a' finn-lap és a' magyar nyelv között rokonság van, rebesgették.

a) *Sajnovics János*, Hell Miksával, kit VII. Keresztély dán király, csillagászati észleletre Bécsből *Wardoehusba*, Norvégia' legéjszakaiabb csúcsára hívott, a' lappok közé jutván, bizonyosságra kívánta hozni : van-e rokonság a' lapp és magyar nyelv között. 'S 1770-ben kiadta Kopenhágában : „*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*“ — utóbb Nagy-Szombatban is. A' magyar közönség sokkal fényesebb elődöket óhajtott, s tudósai' könyveiben talált is, hogyszem szívesen fogadták volna nyelvök' rokonságát a' lappal. Mert a' nyelvrokonság egymástóli eredés volt még akkor! Különben is Sajnovics többet ígért és kevesebbet adott, mint kellett, ha nem beszél is azonságról. Némileg teljes nyelvtan, szöveg és szótár, mi mind az értékezés' terjedelmén elfért volna, (mert az 132 l. 4r.) sokkal többet hat vala. Úgy nem

győzött meg senkit nálunk, senkit nem ösztönzött az illető nyelvek' tanulására. Annál jobban tetszett a' németeknél, kiket nemzeti hiúság nem vakított el; sőt *Schlözer* szereti tudatni, hogy ő már Sajnovics előtt, 1756-ban részint *Ihre-vel**) vitatkozások által Upsalában, részint saját tanulgatás által meggyőződött arról, hogy a' magyar és finn nyelvek csak úgy különböznek egymástól, mint dialectusok. (Lásd Gyarmathi: *Affinitas* stb. 381. lapján.) — Hogy a' német tudósok nem tudtak akkor a' kérdés' voltaképi megfejtéséhez, kitetszendik Gyarmathi' munkájából, mellyhez hasonlót ők nem hozhatnak fel.

b) *Hager* lépett fel azután. „*Neue Beweise der Verwandtschaft der Ungarn mit den Lappen. Wien 1793.*“ *Hager* inkább nemzeti származtatást keres, mint nyelvészködik; azután kevesbbé ismerte a' nyelveket, hogysem a' nyelvi rokonságot kérdésen felülvé változtathatja vala. — *Hager* ellen

c) *Beregszászi Pál* írta : „*Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen. Leipzig, 1796.*“ *Beregszászi* nem ismerte még a' nyelvtudomány' eljárását. Összehasonlítani a' magyar nyelvet keletiekkel, azaz 1. sémi-ekkel, p. o. héber, khaldai, siriai, éthiop, arab nyelvvel; 2. indogermánokkal, p. o. perzsával, szanszkritával, zenddel stb. 3. altájiakkal, p. o. a' törökkel, annyi, mint határozatlanná tenni a' feladatot; mert keleten, vagyis Ázsiában, mindenféle nyelv van, rokon és nem-rokon. De az nem egészen *Beregszászi'* hibája; kora még nem volt megérve a' valódi nyelvhasznításra. Ezt *Schlözer'* levele is bizonyítja *Beregszászi*hoz (lásd ennek munkája' előszavának V. lapj.) : „*Linguam Hungaricam ramum esse insignis trunci Fennici, extra dubium positum est, et doleo te id nescire. Affinitatem cum Lapponum dialecto fennica evidenter monstravit P. Sajnovics, et nuperrime Hager. Talia legere debuisses, antequam vel gry saltem de Hebraica,*

*) *Ihre János*, híres svéd tudós és nyelvész az upsalai egyetemnél. Neki egy lapp szótárt köszönünk : „*Lexicon lapponicum cum interpretatione sveco-latina. Holmiae 1780.*“ Upsalában 1772-ben kiadott egy értéközést : „*De convenientia linguae Lapponicae cum Hungarica,*“ mellyet nem ismerék.

Syrica, Arabica affinitate cogitares. Nec ullus de lingua Turcica sermo esse potest. Lingua Turcica est originis Tataricae, et maxime congruit cum lingua in Crimea Tatarorum Dsagatai stb.“ Abban, hogy van rokonság a' finn és magyar nyelv közt, viszontag abban, hogy nincs rokonság közötté és a' sémi arab, héber, siriai stb. nyelvek között, igaza volt Schlözernek : de csalatkozott, állítván, hogy a' magyar és török között sincs rokonság. Beregszászi meg csak ugyan hibázott, mellőzvé az éjszaki nyelvekről jött tudósításokat, bármilly hiányosak valának is azok.

Egyébiránt, hogy Beregszászi a' nyelvek' mélyébe nem tekintett, munkájából kitetszik. — Következik

d) *Gyarmathi Sámuel*. Ez Göttingában lehető sok, mondhatni, minden akkor kapható eszközzel bírván, 's különösen Schlözer által is ösztönöztetvén, kidolgozta: „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata. Göttingae 1799.“ — A' könyvnek öt része (három fasciculusa és két appendixe) van. Az elsőben tárgyalja a' lapp és finn' rokonságát a' magyarral, 1—119. l.; a' másodikban az esztét, 125—172. l.; a' harmadikban érint valamit a' vogul, votják, csuvasz, cseremisiz, perm, szürjén és mordvin nyelvek' rokonságáról a' magyarral, 175—217. l.; a' negyedikben (appendix prima) török-tatár szókat hasonlít a' magyarhoz, 's eléadja a' török igeszónak ragozását; végre az ötödikben (appendix secunda) közöl néhány magyar szót azok' egyező vagy hasonlóan hangzó társaival a' híres nagy orosz szótárból, mellynek ez a' latin czíme : „Vocabularia linguarum totius orbis comparativa, Augustissimae cura collecta. Sectionis primae linguas Europae et Asiae complexae pars prior, anno 1786. Petropoli, typis Joannis Caroli Schnoor. Pars Secunda anno 1789.“ — Az első rész 130, a' második 143 szót foglal magában 200 nyelvből, úgy hogy p. o. isten szó, kétszáz nyelvből állítatik össze a' nyelvek' földirati sora szerint; azonkép a' többi.

Látjuk ezekből, hogy Gyarmathi' kezénél olyan könyv is volt, mellyet ma sem kaphatni Pesten; de látjuk azt is, hogy munkája inkább halmaz, mintsem egyöntetű könyv : de azért

becses halmaz. Eljárását pedig ebből méltányolhatjuk, hogy — úgymond — a' nyelvrokonságot nem helyezi hasonló szókba, hanem képzők, hajtogatás (viszonyragok), névmások és ezekből lett ragok, viszonyítók, igeragozás és szófüzés' hasonlatosságába. Ezen rovatok szerint adja elé a' lapp, finn és eszt nyelvek' hasonlóságát a' magyarral; a' többi hét keleti finn nyelvről keveset tud mondani, eszközei' hiányossága miatt. — Gyarmathi rövid idő alatt sokat tett; ha sok helyütt hibázott, onnan van, mert *nem törte fel még a' kérget; a' bötük' változásainak törvényeit nem sejtötte*. Innen, szándéka, elve' dacára, néha külső, látszólagos hasonlósághoz ragaszkodott. — De hogy a' török-tatár nyelvek' hasonlatosságát a' magyarral tagadta a' 231. lapon, 's azt írhatta: „Pronomina illarum lingvarum (a' török, tatár és magyar nyelveké) nullam inter se habent similitudinem, praecipue personalia“ — alig tudjuk megérteni, ha nézzük alább a' IV. fejezet' 3. §-át. Schlözer, ki a' török-tatár nyelvek' rokonságát a' magyarral nem hitte, bizonyosan hatott reá: de mint vehette el szeme' világát is erre nézve, azt nem tudjuk megfogni.

Mondtuk, hogy Gyarmathi, mikor ezen munkáját rövid idő alatt elkészíté, nem törte fel a' nyelvek' kéréget. Ő többek közt a' lapp, finn, eszt *sta, stä, st* viszonyragot megfelelőnek tartja a' magyar *stul* raggal, p. o. hitte, hogy *käsestä* annyi, mint *kezestül*, holott az *kézből*-t jelent; mert a' finn, eszt, lapp *sta, st* egyszerű rag, ellenben a' magyar *stul* rag összetett, ebből: *s* és *tul*, *tül*-ből, 's megfelel a' finn *ne* ragnak, p. o. tuli pojanensa = *fia-s-tul* jött. A' 30. lapon *tagam* igét: *dógozom* (dolgozom)-mal azonosítja: holott az a' finn *tehdä*, az eszt *teggema*, a' magyar *teszek, tenni* igének felel meg. A' 37. lapon a' lapp *orrot* igét, melynek gyöke *or*, összezavarja a' magyar *örök* gyökkel; holott az megfelel a' finn *ol*, eszt *ol*, magyar *val*, török-tatár *ol* stb. igének. Mert finnül *ol*-en, esztül *oll*-en, magyarul *vagy*-ok (ebben az *l* gy-re változik, de a' múltban ismét eléjő: *val*-ék, *vol*-t-am stb.); törökül *ol*-d-üm annyi mint *voltam*. 'S hogy Gyarmathi mintegy restituálni akarja a' *vagy*-ok' négy régi alakját, így:

vagyok	valok	leszek	örökülök	} mellyeket kitolt volna a'	vagyok
vagysz	valsz	lészsz	örökülsz		vagy
vagy	val	lesz	örökül		vagyon
—	—	—	—		—
vagyék	valék	levék	örökülék		valék
vagytam	valtam	lettem	örökültem		voltam
stb.	stb.	stb.	stb.		stb.

mind azért van, mivel ő nem hatott a' nyelvek' belsejébe, 's a' látszó rendhagyásnak régi nagy rendét nem fogta fel; mert csakis azért nem látta, hogy a' lapp *or* ige-gyök' *r*-je megfelel a' többiek' *l*-jének, melly nálunk a' jelen időben meglágyulván (*ly, gy*), inybötüvé lett.

Azonban Gyarmathi mintegy felejtván a' Göttingában vallott elvet, utóbb még inkább, néhol nevetségig, ragaszkodott a' szók' külsejéhez, miután Révai már tördelni kezdte vala a' kérget.

Bizonyítja ezt *Vocabulariuma*, vagy *szótára*, „mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett. Bécsben 1816.“ Magyar szókkal *hasonló hangú idegen* nyelvbeli szókat összevetni, a' nélkül hogy azok' gyökereit egymáshoz hasonlítsuk, annyi, mintha valaki az emberek' nemzetségét hajaik' színe, vagy orraik' szabása szerint határozná meg. Illyen nyelvészködés játékká lesz, melly nem mozdítja elő a' nyelvtudományt, 's a' régiséget kutató történelmi tudományt akaratlanul is rászedi. Az „affinitas“ utódját 1816-ban különbnek vártuk volna; nem *hasonló hangú szókat rendbeszedőnek*, hanem a' megfelelő gyökereket *kutatónak szerettük volna*. Kétségen kívül Gyarmathi számtalanszor eltalálja az igazat — 's én nem is követhetem minde-nüvé, járatlanságom miatt a' szláv nyelvekben — de látván mint véti el sokszor, nem lehet bizodalmam hozzá, mikor nem kísérhetem szemmel. Csak néhány példát hozok fel. Gyarmathi az előszó' VI. lapján méltónak tartja megjegyezni: „*Meny* mikor menyhalat teszen, vagy pedig *menyétet*, akkor szlavus eredetű szó, de *meny*, nurus, igaz magyar szó.“ „*Szem*, oculus, magyar szó, de *szembuza*, szemmák csupa deák szó, *semen tritici* stb.“ — A' *meny* szóra nézve Gyarmathinak következő nevezetes találkozást kellett volna észre-

vennie *Páriz Pápaiból* is, kit bizonyosan forgatott: Valamint *meny* nurus-t és *meny-étet* jelent, azonkép *hölgy* is domina, amasia és hermellinus, 's *hölgy*mál Argentilla, Hermellin Wammen, mint *rókamál*; 's azonkép a' *nöstény* is *nyesttel*, *nyusztal* különösen viszonylik. Azt talán nem tudhatta Gyarmathi, hogy a' török-tatár nyelvben is *kiz* leány és tatárban *kis* nyest, nyuszt, hölgy; úgy szintén a' jakutban *kisz* leány és *kisz* nyest, hölgy. Honnan van ez? Talán onnan, hogy ősidőkben az altaji népeknél a' nő böcsös ragadmány, mintegy vadászat' tárgya volt, mire a' finn *miniä*, magyarul *meny*, nurus (melly nem látszik *mennä* = menni-től származni) és *myyn* = eladni (nálunk is *eladó leány* és *vő* (= vevő) *legény*), továbbá *myymi* a' menyasszony' ajándéka, mintegy *ára*, 's magyarban is az *ár* pretium és *ara* sponsa, nurus, *szók'* találkozása vonatkozni látszik. — (*Hős*, procus, finnül *kosio*, szürjenül *kozin*, donum a sponsa hospitibus datum.)

De a' *szem* szóróli okoskodás még inkább bizonyítja Gyarmathi' felületességét. A' *szem* nem csak magyarban jelent oculust és sok egyéb kereket, mi némileg szembőz hasonló, p. o. *granum*-ot (buza-szem, szőlő-szem, eső-szem, fa-szem stb.), hanem finnben és törökben, sőt az indogermán nyelvekben is. A' török úgy mint a' magyar *szemül* (gőz, guz) adja meg a' gabonát; a' finnben a' *silmä* = szem lehet, p. o. *verkon silmä* = háló' szeme, *lähteen silmä* = forrás' szeme. A' magyar *szemet*, mikor *granum* vagy hasonlót jelent, nem származtathatja a' latin *semen*-től, a' ki tudja, hogy a' finn *siemi* találkozik ugyan a' latin *semen*, a' német *Saame*-val, ámde különbözik is a' *silmä*, *szem* stb.-től.

E' két példából sejthetjük már, hogy a' *szótárban* igen sok balfogás lehet, mellyeket fel nem hozhatunk itt; egy-két példával be kell érünk. Gyarmathi a' magyar *akaszt* szót a' héber *akhas* =prehendit szóval veti össze, miért? mert hasonlóan hangzanak! Illy nyelvészködéssel kihozhatjuk p. o. a' *Striga* és *Stricke* *szók'* rokonságát, 's úgy okoskodhatunk, mert *kötélre való a' boszorkány*, azért *Striga* és *Strick* rokon *szók'*. Szántászándékkal írom le e' tréfát, mivel magyar tudósaink' nyelvészködésének legnagyobb része ilyen alapon nyugszik. — *Akaszt* származék *akad*tőtől, mellynek gyöke *ak*; *akhas*

meg nem származék : tehát e' két szó csak úgy illik össze, mint *Striga* és *Strick*. Gyarmathi a' böcs, becs szót török szóval : de annak származékait *böcstelen*, *böcsteleníteni*, szláv szókkal azonosítja. A' *betü*, jobban *bötü* szót az „alpha beta“ formulából származtatja. *Arat*, *áru*, *agyar*, *bél* stb. stb. mind nagyon különös társaságba jutnak. — Ennyit Gyarmathi' nyelvtudományáról, melynek zsengéje jobb és tökéletesebb faderékat ígért vala*).

e) *Révai* Miklóst ki nem emlegeti a' magyar írók között? de *Révai* Miklóst ki olvasgatja most, vagy ki olvasgatta figyelemmel az elmúlt három négy évtized alatt? Mert hogyan alhatott el utána is az igaz nyelvhasznító tudomány? vagy mint lehetett, hogy utána is Otrokócsiféle szellem járt közöttünk?

Révai „Elaboratio Grammatica“jának első kötete 1806-ban jött ki. Ezen derék, de akkor és utóbb nem értett ember, azon kötet' 36. lapján így számlálja elé segédeszközeit : „Primum est penitior linguae patriae cognitio, cum hodiernae tum etiam antiquae; et hodierna quidem pernoscenda est quam latissime extenditur, antiqua vero quam altissime repeti potest. (Ebben úgy látszik sem Beregszászi sem Gyarmathi nem volt eléggé készült.) Secundum est studium linguarum Orientalium cum primis Hebraeae et quae ipsi cognatae sunt, Chaldaicae,

*) *Gérando*, már idézett munkájában, igen dicséretes szándékkal, de nem kellő tudománytalán vívja a' magyarok' finn eredetét, mind történeti, mind nyelvi tekintetből. Az elsőre nézve ő nem tud ítélni a' rokon nyelvű népek' őstörténeteiről, minthogy a' nyelveket nem ismervén, nem tudhatja, mely népek rokon nyelvűek a' magyarral. Az utolsót illetőleg Gyarmathit akarja megczáfolni, ki csak ugyan gáncsos : de *Gérando* még kevésbé hat a' nyelvek' belsejébe, mint Gyarmathi. — De ez egy példából is látjuk, — 's fájdalom, több efféle példa van irodalmunkban! — mennyit árt a' felületesség. Ha Gyarmathi nyelvész volt volna, mint 1816-ban a' meglevő eszközök mellett lehető vala már, — nem elégtette volna az ügyetlen és haszontalan összeállítás a' finn és magyar bibliai fordításból, melyet 1799-ben adott, hanem tanulta volna a' nyelvek' alkatát; 's ezt tevéen, *Gérando* sokban nem ütközik meg, mert tanulhat vala Gyarmathitól : úgy pedig csak tévedésbe ejtetett általa.

Syriacae, et Arabicae. (Ez meg Révai' praejudiciuma, mely azonban menthető volt korában). Tertium denique est diligentior perscrutatio linguarum Septemtrionalium, nostrae affinium, Lapponiae, Fennicae et Esthonicae. "Azonban a' munka' folytatában a' török nyelvet is tekintetbe veszi. — Révai közel járt az igaz ösvényhez; hogy ezt mégis oldalt hagyta, korának kell tulajdonítani, mely éppen készüle az összehasonlító nyelvtanuláshoz. Mert akkor kezdték elérkezni a' hindu nyelveket, különösen a' *szanszkritát*, mely a' nyelvtudományt átídomította. A fogalom : *keleti nyelvek*, semmivé lett, sok nyelv levén keleten, melyek különböző csoportokat képeznek. Az európai tudományra nézve először is a' *sémi* nyelvek, azaz : a' *héber*, *khaldai*, *siriai*, *arab*, *éthiop*, *kopt* stb. elváltak az *indogermán*, t. i. a' *szanszkrita*, *zend*, *új-perzsa*, *hellén* vagy *görög*, *latin*, 's ennek leány-nyelveitől, az *olasz*, *spanyol*, *portugal*, *francia*, *oláhtól*; a' *német*, *angol*, *holland*, *dán*, *svéd*től; 's a' *szláv* sereg-nyelvektől. Azután eme' két nagy nyelvcsaládon kívül harmadik tolakodott elé, az *altaji* nyelvcsalád, melyhez a' magyar, a' török-tatár, a' finn nyelvek stb. tartoznak. Az első két nyelvcsalád körül elhíresödtek : De Sacy, Gesenius, Ewald, Freytag, Bopp, Humboldt Vilmos, Pott stb. stb. Nálunk meg Horvát István lett Révai' utódja!

III. Nyelvészeti történet-nyomozóink' sorát könnyű volna növelnem : de talán nem csalatkozom, állítván hogy *Otrokócsi*, *Horvát István* és *Dankovszky* legteljesebben képviselik ezen osztályt.

a) *Foris Otrokócsi Ferencz'* (Franciscus Foris Otrokócsi) munkája : „*Origines Hungariae; seu liber, quo vera Nationis Hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur. Pars I. et II. Franequerae 1693.*“ Tizenhárom fejezetből áll e' munka.

Az elsőben a' scythákról értekeznek. A' név 𐤂𐤕𐤃 héber szótól származik, mely sátrat jelent, mit nemcsak a' „*scythae sacae*“ nevezés Pliniusnál, hanem a' magyar *húnyni* szó is bizonyít, melytől *hunnyó*, *kunyhó* ered. Tehát *Scythia*, *Hunnus* és *hunnyó*, *kunyhó* egy. Előadja azután a' scythia történetet, mondván többek között a' harminczadik lapon, hogy némelyek közölök *aethiopes*-eknek is neveztettek, de

csak barna színökről, mert kovácsok valának, scythae Chalybes.

A' második fejezetben leírja országunkat a' húnok' első bejövetele előtt. Vala ez *Pannonia superior et inferior*, *Jazyges Metanastae* földje, és *Dacia*. A' Jazyges Metanastae más-
 unnan jöttek ide; voltak Jazyges Sarmatae et Jazyges regii, meg *Urgi* (magyarok) már Strabón' idejében a' Duna' két partján; a' *baranyák* is jászok. Ebből világos, hogy itt voltak már jászok a' húnok' bejövetele előtt.

A' harmadik, negyedik, ötödik és hatodik fejezetben beszél a' húnok, avarok és magyarokról. — Itt legtöbb történeti földet ér Otrokócsi' lába; él ugyan itt is bőven héber, kháldai stb. sémi nyelvek' tudásával, mégis ezen szakasz legtöbbet ér.

A' hetedik fejezetben tárgyalja már: „*Origines Hungariae e subsidio linguarum.*“ Otrokócsitól nem lehet rossz néven vennünk, hogy a' sémi nyelvekhez folyamodott, mert egyéb nyelveket nem tudtak még akkor, melyekhez inkább lehetett volna hasonlítani a' magyar nyelvet; de használati módját akkor sem helyeselhette a' józan ész. Eleinte csínyán bánik: de beléjutván a' szószármaztatásba, szinte maga elcsodálkozik magán, hogy eddig észre nem vette a' héber, kháldai, utóbb a' görög, sőt majdan a' többi európai nyelvek' magyarságát. Ím példák:

Isten a' héber יְהוָה tűz, melytől a' görög *ἱστία*, *ἑστία*, latin *Vesta*; mert a' magyarok napot, tüzet imádtak.

Ember a' héber אָדָם , firmavit, mert úgymond, azt tartja a' közmondás: „Embert választanak a' gátra.“

Úr a' héber אֲדֹנָי lucere, mert az úr világlik mások előtt. A' görög *Hera*, *heros*; a' latin *herus*, a' német *Herr*, mind innen származik. A' *sáfár* is (nem a' német Schaffer), hanem a' héber שָׂפָר numeravit.

Így származtatja az: örök, halál, vad, erdő, darabant, patak, gödör stb. szót héber szókból, mind nevetséges játzsí-
 sággal. De a' nagyszerű szótörténet kezdődik a'

Nyolczadik fejezetben, 's tart a' könyv' végéig. Bámulva olvassuk, hogy 1542-ben Kr. e. Oenotriussal a' *Chones*, azaz húnok' egy része Arkadiából Itáliába költözött, kik *Chon* nevű hóstól, az égyptomiak' nyelve szerint, *Herkulesz*-től, talán

Hunortól, származtak. — A' görög város *Megara* magyar volt; *Colchis* magyar, mert *Kolcs-ország*, annál is inkább, mivel *Jason*, a' derék jász vitéz, oda ment az aranygyapjúért, melly görögül *Κωσ*, magyarul *kos*. Mivel *Megara* magyar város, azért oda veszik magokat az *Amazonok* = ama' asszonyok; sőt Arisztophanesz' egyik vígjátékában is eléfordúl *magyar* ember, *μεγαρεὺς* (megarai), 's neki mondják: „*Κλάων μεγαροειῆς*, sirva fogsz *magyarázni*.“ — Még több, az athénei *apaturia* ünnep *apát urak' ünnepe*; *Délosz* szigete *déli sziget*. A' frügek (Phrygia' lakosai) is magyarok, *frígyesek*; 's Rhea nálok *Agdistis*, azaz *agg isten*.

A' magyarok' költözését így adja elé: „A' nyelvzavarás után ők *Jaxartesz'* mélyékére vonulnak, honnan részint dél-nyugati Ázsiába és Egyiptomba, részint Görögországba költöztek, jelesen Arkadiába, Megarába, Attikába. Görögországból Dardanussal 1480-ban Kr. e. Trójába mentek. Most a' meghódított görögök felkapnak, 's megveszik Tróját. Ekkor a' trójai magyarok, p. o. az *Amazonok a' frígyesek*hez vonulnak, Frügiába; a' görög magyarok ellenben jászok, *baranyák'* stb. neve alatt Pannoniába jönnek.“

A' *jászok* különösen vonzzák figyelmét a' tizedik fejezetben. A' héber szó-gyök erőset jelent, mert a' jász erős ember. Az első *Jász* nevű király Agenor' testvére 1770. Kr. e. Laktak, mint már mondta, Megarában és Attikában, melly nemcsak 'Αττιχή, hanem 'Ιας is, azaz Jász-ország. Főkép *Dianát* imádták, azaz *díj' anyját*; ennek görög neve *Artemis* is magyar, *érdemes* vagy *értelmes*, palóczosan *érteumes* (450. l.). De a' székelyeket nem tartja *Siculusoknak*.

Otrokócsi látván, milly meglepőleg világosítja fel a' régi történeteket, munkája' második részében mind többre bátorodik. Tehát

A' tizennegyedik fejezetben magyarázza Pannoniát. Lehetne az tót szó, lehetne magyar is, azonban ő *Pan*-tól származtatja, mellynek héber gyöke „revelavit“ jelent. — *Dacia* = gyák, diák, deák, minthogy ott divatozott először a' *deák* nyelv. — A' *Geta* = jat, 's ez jász; tehát a' *Geta* = *Jász*. — A' *Volga* = *bolygó*; a' bulgarus *polgár*, s' a' *Chius* sziget aligha nem *cseh*; „de mások lássák“ úgymond. Szóval Otro-

kócsin nem múlik semmi; ha mit nem magyaráz, csak nem jutott eszébe. *Erdély* különösen meg van az „*Ardalidae musae*,“ meg az örmény *Ardala*-ban. Lehet, hogy a' perzsa király *Ar-dovil* is erdélyi (Pars II., 34 l.) : de a' „*Lydorum rex Ardys*“ csakugyan az; valamint Gyges *gögös*, és Ogyges ó-gögös.

A' tizenkettődik fejezetben olvassuk : „*Atilla* héber szó, magyarul *aczélos*; *Mundiuchus* annyi mint : *mond az okos*; *Onegesios* = énekes; *Tárgius* = *tárgyos*; — *Deucalion* = *dajkáló*; *Pyrrha* = *fürge*; hellén = *éljen*; *Prométheus* = *por-mető*, mint mondjuk posztó-mető, posztó-árus; *Orión* = *ór-jas*; *Tyndareus* = *tündéres*, innen *Tyndareus'* leánya *Helene* = *tündéres Ilona*, *Ilona* meg lehetett élő anya (Pars II. 71. l.). *Ilonát* elszöktette *Alexander*, azaz *Alak Sándor* = *Szép Sándor*; *Herkules* annyi mint *harkály*“ stb. stb.

A' tizenharmadikban folytatja : „A *Sidones* zsidók, mert maig *Szombatosok* vannak a' magyarok között (Pars II. 133 l.). A' *Maeotis* = melly jó, és *Palus Maeotis* = *melly-jó-tó*; *Tanais* = *Tana-víz*; *Jaxartes* = *Jég-szartos*“ stb. „*Sed prae omnibus veterum Scytharum obscurioris apud alios etymi nominibus pro nostro instituto est nomen Parthorum.*“ *Trojus Pompejus* szerint : „*Parthi Scytharum exules fuerunt*,“ ők tehát *pártosok*. — *Otrokócsin* több ízben megesik, hogy nem magyar szót is szittya-magyarnak mond. *Párt*, *pártos*, *pártoskodni* szók köztudomásra a' latin *pars*-tól 's az et-től lett német *Parthey*-től csempésztettek a' magyarba, 's hajdan nem is divatoztak, hanem *fél*, *feleközet*, *féleközni* szók. De *Otrokócsi* a' fáktól nem látja meg az erdőt, 's bizonyítgatni akar. Ennél fogva *Arsaces* = *érsek*; 's a' *parthusok* futva is vínak, mint a' *hunnusok* (II. Pars, 184. l.). Hozzá teszi : „*etiam Turcarum nomen Parthicae originis*,“ magyarul : *törek*, *törék* = *ejectitia*.

A' *Caucasus*t illetőleg felhossa *Plinius*ból : „*Scythae Caucasum montem Graucasum, i. e. nive candidum appellavere*,“ — mit a' *hó*, *havas*, *havókás* szóval lehetne egyeztetni. De *Otrokócsi* a' *gógo* vagy *gögöstől* is származtathatná; „*poteramus ex voce kakas . . . formare nomen, nempe Kakasos quasi Koukasos* : sed nolumus meris tantum allusionibus hic uti“ úgymond. Ő a' *kókó* szótól eredezteti, melly rettenetést je-

lent. A' Caucasus tehát *Kókós*, nem *Havas*, nem *Kakasos*, nem *Gógos*. — Továbbá : Paropamisus = *paripa mező*; Taurus = *túros*; Pontus Euxinus = *égszínű ponty-tó* (Pars II., 223. és 229. l.), *égi puttonosnak* is lehetne venni, a' tenger putton levén. Thermodon folyó *termő-odó*, vagy *termődő* víz, melly körül az Amazonok laktak, kik' király asszonya *Themiscyra* igazán *Temes-kirá*, vagy *Temes-király* (Pars II. 239. l.). De elég.

Nem gondolom, hogy épeszű, 's a' nyelvekben csak némileg jártas olvasó lehessen, ki Otrokócsi' szószármaztatását gyermekes játéknak nem veszi; nem gondolom továbbá, hogy épeszű 's a' történeteket föld- és népirati tekintetből csak némileg ismerő olvasó legott maga be ne láthassa, miszerint Otrokócsi' történet-buvárlásai, mennyiben azok a' húnok' bejövetelét előző időket illetik, föl Bábel tornya' építéseig, ama' szószármaztatásból következett merő képzelődés.

b) *Horvát István'* tekintetbe veendő munkáji : 1. „*Rajzolatok a' magyar nemzet' legrégebb történeteiből. Pesten 1825.*“ 2. A' *jászokról* értekezése. 3. A' *patzinák* nevű nemzetről. 4. A' *kaján* magyar szóról a' teremtes' könyvéből. Mi leginkább az elsőt és egy-két helyen a' másodikat taglaljuk.

A' magyar nemzet' legrégebb történetei következők, 1. A' szityák vagy magyarok Nubiából és Abyssiniából erednek, „hol ma is a' magyaroknak, kúnoknak, vagy is bisse-nusoknak, nomadeseknek, avaroknak, enareusoknak, uzoknak hazájokat könnyű feltalálni *Áfrika' abroszain*“ (23. §.). Egyiptomba ereszködvén, ott királyaik a' *pyramisokat* építették; mi zúgolódást okozott a' nép között, hogy része kiköltözött. A' tengerre kelők Thráciába és Geta földön telepödtek le (29. §.).

Az Egyiptomban maradtak elfoglalják Syriát, hol *pe-lazgusok*, *philistaeusok* vagy *pártusoknak* neveztettek (31. §.). Mózsés a' zsidókat kihozván Egyiptomból, nyomni kezdé a' siriai magyarokat, 's utódja Jozsue le is győzte. Ők tehát részint Arábiába és Egyiptomba vonulnak, részint éjszaki Áfrikába futnak, 's onnan Spanyolországba; az áfrikai legnyugatiabb részen Tangernál oszlopot emelnek ezen felirással : „Jozue ellenségünk előtt futván, mi Kún vezérek ide

által tettük lakásunkat“ (34. §.). Spanyolországban *Cadix*ot építették, névszerint a' *Kádköziek*.

2. Megpihenvén az áfrikai magyarok, megemlékeznek a' rájuk mért csapásra, 's görög hajókon Ázsiába mennek, hol elfoglalják *Ciliciát*, *Cappadociát*, Kis-Ázsiát, „'s már Kún, Kazár, Jász, Melit, Dara, Magyar, Halas, Sáros, Temes, Lamos, Szamos, Tihany stb. magyar hangok fénylenek ismét Kis-Ázsia' abroszán“ (36. §.). Háta megett vesznek állást a' zsidóknak, 's meghódoltatják Armeniát, Perzsiát egész az Indusig (36. 37. 38. §.). Sz. Dávid székel nagygyá lesz nálok (39. §.); velök a' zsidók nagyon keverődnek. „A' mi a' magyar nyelvben egyez a' zsidóval, azt innen kell megfejteni. Tőlünk csúszott által inkább a' zsidó nyelvbe a' magyarság, nem pedig a' zsidóból a' magyarságba az egyezés“ (40. §.). „Pözsög a' Szentírás mindenfelé a' régi magyar nevektől és régi magyar írásmódtól“ (41. §.). De nem annyira az eredetiben, hanem inkább a' vulgatában, mint a' mellyet jász-tudós, sz. Hieronymus, készített, ki maga *Szala* vagy *Sólyomvár*-ban, azaz Jerusálemben lakott (42. §.). Ezen pártus magyarok azért is nevezeteseek, hogy Pál apostol pártus volt, 's így „közelebből hozzánk tartozik“ stb. (43. §.).

3. Eddig az Égyiptomban maradt magyarokat kísértük: lássuk, mit csinálnak a' Thráciába és Geta földön telepedőtek? Ezek ott csendesen és hadakozva laktak, míg Sesostris feléjük tartott, 's elcsábított közülök öt milliót, kikkel Ázsiát meghódította, 's kiket *Cappadociában* hagyott lakni. Ezek az ázsiai *partusok*, *cumanusok*, *cimmeriusok*; 's ettől fogva az európaiak mindig harezoltak velök (29. §.). — Az olvasó kis bajba esik ugyan. Sesostris által európai magyarok *Cappadociába* telepődnek: úgy de később a' zsidóktól Afrikába riadt magyarok, megemberödvén, szintén *Cappadociában* telepődnek, mint láttuk. Azonban talán megegyeztek valahogyan; úgy is pártusok mindnyájan.

4. Idő közben új szakasz tör ki Afrikából, az áfrikai Herkules' vezérlése alatt, 's elfoglalja Görögországot, behozván a' szitya bötüket (44. 45. §.), *mellyek a' mai római bötükkel, a' legszebb nagy bötükkel egy formájúak valának* „csakhogy a' magyar hangok' többsége miatt számosabbak voltak,“ és szerző

(H. I.) hálát ad a' gondviselésnek, hogy több ezer év után neki engedtetett meg egyiptomi mumián a' partus bötüket megismerhetni (46. §.). — Görögország hamar szűk lett a' hirt szomjazó magyaroknak, azért Hercules' fija' vezérlése alatt elfoglalták Sardiniát, el Italiát, hol törvényeik, szokásaik meg-alapították a' római nemzetet (49. 50. §.) és államot. A' római jog magyar jog stb.

5. De a' Görögországban maradtak sem henyltek ám. „Az Argonauták' története magyar háború; de az valósággal az Iliás' tárgya is, mellyet Homerus a' Jászok között készített. Ilus-vár (Helenopolis, Ilium) lehetett a' csata' piacza, (51. 52. §.). Mégis a' különben boldogúl élt görögök nem szerették a' magyar uralkodást, lerázták azt, 's támadtak res-publicák; éjszak felé királyságok. Illyen volt a' macedoniai királyság, melly azonban Hercules' utódjait ültette a' királyi székbe. 'S így Nagy Sándor magyar eredetű volt 's magyar katonasággal győzedelmesködött. Innen van, hogy ő a' magyar városokat mindenütt megkimélte (53. §.).

6. Afrikában még mindig magyarok vannak, ezek Karthagóban uralkodnak. A' rómaiak is jó formán magyarok. A' punusi háború tehát Italiában, Afrikában és Spanyolországban testvérek közötti háború. „Így öntötte a' szitya a' szitya vért.“ — Nero' testőrző serege áfrikai magyarokból állott, „az *Uzitanusok*, úgy látszik, e' szakaszban legnagyobb számmal voltak. Noha azt is kell tudni, hogy a' partusok Ázsiában, mivel a' Sinai néphez az Uzus, vagy Osus, Asus folyó mel-léki kúnok estek legközelebb, a' Sinaiaktól folyvást Asusoknak neveztettek“ (57. §.). — „Figyelemre méltó, folytatja H. I., hogy a' spanyol és áfrikai szitya nyelv maradványaiban, a' mennyire összehasonlítani mostanig reá értem, egyenesen a' magyar nyelvhez, 's nem a' mai palóczhoz közelít“ (58. §.).

7. Most tér az europai szityákhoz, kiket legeleinte Thraciában hagytunk (67. §.). Herodotus' idejében a' Fekete-tenger körül laktak magyarok, lófejűk, jászok, avarok vagy válok; az Éjszaki-tenger felé kúnok és palóczok. Így megfejt-hető, hogy a' középkori írók *Chunigard*, *Cunogardiát* ismer-nek mostani Oroszországban (67. §.).

A' bolgárok, vagy bissenusok, azaz kúnok, egyenetlen-

ség miatt hamar kiköltöztek a' Volga mellől a' mai Bulgáriába (63. §.).

De úgynevezett „*Hunnengraeber*“ mindenütt vannak, tehát a' Szászok, Ostphalok, Westphalok, Burgundiaiak, Thuringiaiak mind jászok, kúnok voltak (65. §.).

Saxo Grammaticus roppant ütközetről beszél a' dánusok és hunnusok között, mellyben „septuaginta et centum reges, qui aut ex hunnis erant, aut inter hunnos militaverunt, submisere se regi (danorum).“ Ennek folytában „a' meggyőzetett kúnok Lapponiába és Estoniába is általtétettek. Innend lehet megfejtetni azokat, a' mik a' lapplandi, finnlandi és estlandi nyelvekben egyeznek a' magyar nyelvvel; nem pedig azt követköztetni, a' mit heába kiáltozott Schlözer és utána sok mágom magyar, hogy a' magyarok finnus nemzetségből lettek“ (72. §.).

Ez a' magyarok' régi történeteinek mutatványa. E' szerint ők mintegy három ezer év alatt a' Nilus' kezdetétől fogva legéjszakiabb Lapplandig, 's az Indus folyó és Sinai birodalomtól fogva Afrika és Európa' legnyugatiabb partjáig uralkodtak. Ők az égyiptomi, a' hellén, a' római műveltség' alapítói, 's a' keresztyén vallás' legfőbb terjesztői. E' szerint tehát a' világon három műveltség van tulajdonkép, a' *sinai és keletindiai*, hová a' magyarok nem hatottak, és a' *magyar*, vagyis égyiptomi, hellén, római és legnagyobb részint keresztyén, szóval, magyar-europai műveltség. Ezen méltán elbűszkülünk. De hát igaz-e az? 's ha igaz, miért szorult Horvát István' fölfedezésére, miután a' Genesis' írásától fogva ezen értéközéséig folyvást volt irodalom azon földterületen, mellyben a' magyarok uralkodának? Kellett-e a' rómaiak' irodalmát, győzelmeit, tetteit fölfedezni? Kellett-e a' hellén irodalmat stb. fölfedezni? Soha — hisz' ők voltak a' világítók, a' látók! — Tehát a' *pyramisok* magyar építések! Tele vannak írással azok, mint a' mumiák is. Magyar írás-e a' pyramisoké? Miért nem tudunk igennel felelni? — Magyar írás-e a' mumiáké? Horvát István megismerte benne a' pártus vagy szitya bötűket: miért nem olvasta meg? Vagy *Mizraim* héber neve Égyiptomnak, Magyarország-e? De *mazar* keskenyt, határost jelent; tehát mást mint H. I. szerint a' *magyar*. — A' gö-

rög versek és zene magyar; Homerus a' jászok között énekelt magyar háborút. De az istenért, Homerust mi magyarok olvassuk; meg vagyunk-e babonázva, hogy meg nem találhatjuk a' magyarságot? — A' biblia teli van magyarsággal. De az istenért, azt is mind eredetijében, mind vulgata' fordításában olvashatjuk mi magyarok: meg vagyunk-e babonázva, hogy meg nem találhatjuk benne a' magyarságot? — Vagy csak azok találják magyarnak a' bibliát, Homerust stb., kik nem érthetik, 's a' kik nekik hisznek, hasonlókép nem érthetik?

De Horvát István értette. Lássuk. A' magyar = *mageresztő*, szántó-vető-nép. Hogy *magyar*, szó szerint *mag-er*, azaz *mageresztő*, nem áll, mert a' magyar *vet*; nem *ereszt* magot. De álljon bár: következik-e már, hogy *egyedül* a' magyar, és *mindenütt csak ő* volt földművelő? Pedig Horvát István mindenféle nyelvű szót, melly szántás-vetést jelent, vagy nem is jelent, azonosnak veszen a' magyarral, azaz szerinte szántó-vetővel, 's azon nevezeteket viselő népeket mind magyarnak tartja. Így lett, hogy magyar, argivus (miért jelent ez szántó-vetőt?), campanus, aengland stb. mindegy. De ha magyar nem jelent szántó-vetőt, vagy ha a' magyaron kívül más nép is földművelést űzött a' legrégibb korban: ezen népek vagy nevek (Horvát Istvánnál nép és név mindig azonos), számszerint 19, megszűntek magyaroknak lenni. — A' görög még a' boldogot is *magyarnak* nevezte volna (18. §.), mert úgymond H. I., ird le a' *μαζαρ* szót jobban magyarul, ha tudod. — Remek nyelvészet ez! A' francia „le beurre“ nem *vaj*, hanem *bőr*: mert mondom én, ird le jobban magyarul ezen francia szót, ha tudod; a' francia *hájat* vett vajnak, az pedig *bőr* is, mert *háj* és *haj* egy; tehát így lett nála a' „beurre.“ Hogy ez *butyrus*-tól származik, nem tartozom tudni. — Íme példával mutattam meg H. I. nyelvészetét.

A' *kún* királyi-t jelent. Legyen. De következik-e már ebből, hogy egyedül azoknál, 's mindenütt csak azoknál voltak királyok? Pedig H. I. mindenféle nyelvű szót, melly királyt jelent, 's melly nem is jelent azt, ugyanannyi népnévnek veszen, 's mindnyáját azonosnak a' kúnnal, 's így lett 30 különböző nevű kún nép (19. §.).

A' *jász* *ijászt* jelent. Rátalál 15 névre, melly azt jelenti vagy jelentheti, tehát a' *jász* nép 15 név alatt fordul elő: mintha a' puskapor' feltalálása előtt egyedül és mindenütt azon egyféle *ijászok* voltak volna. Amerikában is találhatunk *jász*-ságot akármennyit.

Így veszi H. I. a' *székel*, a' *palócz*, a' *pártus* szót és népet. Szélső lakos, természetesen mindenütt van, van prédáló, van elszakadó is mindenütt, nemcsak széles azon világon, mellyet Horvát István szerzett a' magyarnak, hanem azon túl is: tehát székelek, palóczok és pártusok Amerikában is voltak és vannak, következésképp magyarok is. Horvát István csak 187 nevet és magyar népet számlál elő a' 10. és 17—28. §§-ban, van még több is, sokkal több, ha így nyelvészködve csinálunk historiát.

Ezen egész hamis alkotmányt a' *jász* és *parthus* szómagyarázatnak kell tulajdonítani. *Jász* lehet *ijász*: de hogy *ἰάσας*, összehúzáva *ἰωνας*, mellynek foemininum: *ἰας* földet és nyelvet jelent, egy az *ἰος*-szal, melly nyilat, de mérget és rozsdát is jelent, azt senki sem állítja, ki görögül tud. *ῥός*, mint nyíl, *ῥημ*-től (vetni) származhatik; *ἰων*, *ἰάων* meg nem származhatik attól. — Továbbá *παιώνιον*-t, az *iónok*' szentélyét, 's *παιώνια*-t a' szövetséges *iónokat*, szintén csak helytelen nyelvészeti tarthatja egynek a' *παννώνιος*-szal, Pannonia' lakosával. Nem elég mondani: de bizony egy az, csak nem tudják azok, kik görögül tudnak. Vagy inkább nagyon is elég, mert e' mondás ép azt czáfolja meg, mit igenelni akar.

Parthus exul volna a' *scythák*' nyelvén; már *Otrokócsi* hozta fel. Legyen. De a' *parthus* szó nem lehet egy a' *pártos*-sal, melly latinus németsegből jött hozzánk, mint előbb mondtam. Legyen hát *parthus exul*, 's legyen *pelasgus* és *phili-staeus* is *exul*: vajjon ekkor a' régi *pelasgusok* és *phili-staeusok* éppen azon *parthusok*-e, kiket a' történelem ismer? 'S ezen *parthusok* egyek-e a' mi törvényeinkben eléforduló *phili-staeusok*kal? Nincsenek-e sehol szakadások, futások, csak egy nemzetnél, a' magyarnál? 'S *puszta* nevek, kivált ha nem tudjuk, mint támadtak, történet-e már?

Tehát, mondja valaki, bizonyítsam be, hogy H. I. nem tudott a' nyelvészethez. Azt nem kell nekem bizonyítanom,

maga mondta meg. Irván, hogy mi a' zsidó, vagy a' finn nyelvekben egyez a' magyarral, az ebből azokba csúszott be, legvilágosabban megvallotta, hogy semmit sem tudott a' nyelvészethez. Mert miben áll a' nyelvbeli egyezés? Idomi találkozásban; t. i. a' zsidó nyelvben a' névszók személyi-birtokragokkal járnak, mint a' magyarban és lappban; a' lapp és finn nyelvben meg mindazon idomi egyezés megvan a' magyarral, melly az altaji nyelveket jellemzi. Már ki tud idomi becsúszást valahol egyik nyelvből másikba felmutatni? A' mi lényeges a' nyelvekben, az velők lesz, az kívülről nem juthat egyikbe sem. — De H. I. nem idomi, hanem szavakbeli egyezést értett talán. Magam is azt hiszem, különben ő nem talált volna magyarságot a' spanyol nyelvben. Csakhogy ezzel is ép azt bizonyította, hogy nem tudott a' nyelvészethez. Külsőleg és látszólag egyező szók igen nagyon különbözött jelenthetnek; egy példát én is mutattam, t. i. a franczia „*le beurre*“-t, 's a' magyar *bőr*-t; lássunk egyet H. I. példái közül is. Ő Afrikában magyart talált, mert ott volt *maurus*, *mauritania*, *mór* (35. §.); a' *maurus* tehát egy a' magyarral. — Azonban a' *maurus* szó máshonnan lett, nem a' *mag*-*er* (eszt)-ből. Arabban *garb* غرب, héberben גרב távozni és áldozni, lemenni-t jelent; ennek participiuma *magreb* مغرب = occasus solis. Így nevezték arabúl Afrikának éjszaki részét, mivel az arabokhoz nyugatra esik; de a' *magreb*-ből lett a' latin íróknál *maurus*, *mauritania*, az ujjabbaknál *mór*. Tehát valamint a' *garb* nem egy a' *mag-eresztővel*, úgy a' *maurus* nem egy a' magyarral.

Azonban H. I. a' jászokróli értéközése' 21. §-ban tanítja, hogy a' jászok is *maurus* vagy *mór* nevet viseltek, 's hogy *maurus*, *mór* szintén *íjászt* vagy *gyászt* jelent. T. i. szerző az 5. §-ban állította, hogy a' jászok fekete öltözetben jártak, „a' honnan nálunk a' szomorúság' ruhája *jász* (gyász) *ruhának* hivatik.“ (Az olvasó nem tudhatja meg ebből, vajjon *maurus*, *mór* eredetileg gyászost, feketét jelentett-e, 's azután *íjászt*, vagy megfordítva?) Azért, folytatja H. I., mikor a' görög írók a' Fekete-tengert *μαυρο-θάλασσα*-nak, 's Moldaviát mauro-vlachiának nevezik, *Jász tengert*, és *Jász Oláhországot* értenek. Későbbben, mikor a' *maurus* szó' jásztségát elefelejtették az írók, úgymond, *feketére* kezdék azt érteni, 's

úgy lett a' *Fekete-tenger*, *Kara Bogdan* (török neve Moldaviának). — Tanulságos példát veszünk ezekből, hogy nem szabad 's nem lehet szóból okoskodni, melyek gyökereit ki nem hánthatjuk. E' két szó, *maurus* és *maurus* egyenlő: de az egyik áfrikai, a' másik görög. Az áfrikai *maurus*nak magreb, és garb gyökét láttuk, 's tudjuk, hogy *nyugati*-t jelent. A' görög *μαυρός* egy *ἄμαυρος* szóval, 's jelent homályosan látszót, sötétet; onnan a' tudományos nyelven *maurosis* szembetegség, szemhályog. A' *μαυρά θάλασσα* igenis Fekete-tenger, de hogy ezen *μαυρά* szó, mert feketét is jelent, egy a' másik *maurus*-szal, lehetetlen; innen az is lehetetlen, hogy mindenik íjászt, vagy nem bánom, gyászát jelentsen.

'S mit mondjunk még következőkről? A' jazyges *metanastae* = *parthi* = *exules* = *profugi* (a' Jászokról 35. §.): tehát *illur* vagy *illyr* is „*regnum ill.*“ Az *ill* szó, így okoskodik H. I., az ismeretes közmondás szerint: „illa berek, nádak, erek“ *profugust* jelent; világos tehát, hogy az *illyria* annyi, mint *parthia*, és *jazygia*. *Libur*, *ligur* (*liburnia*, *liguria*) azonkép *lib-ur*, *lig-ur*, azaz *regnum lib*, *regnum lig*! E' szerint *Illyria*, *Liburnia*, *Liguria* is részint tiszta *parthus* vagy *jász*, részint magyar országok. — Mí csak annyit mondhatunk: *Illyria*, *Liburnia*, *Liguria* származnak *illys*, *libys*, *ligys* gyökektől: de mit jelentenek ezek, nem tudjuk.

'S Horvát István különösen bánik az idézéssel is. P. o. a' jászokróli értékezés' 36. §-ában így szól: „De még nagyobb világosságra és hitelességre emelkednek ezen magyarázatok (hogy *parthus* = *illyr* = *libur* = *ligur*), ha az ázsiai *parthus* historiára is egy-két pillantást vetünk. Midőn Caius Julius Solinus Krisztus' születése után 250-dik év felé élt, még akkor Babylon város a' *parthus* hatalom alatt virágzott. Ha tehát Solinus írja: „*Apud Jasum urbem Babylonem puerum delphinus adamavit*“ nem kell-e a' híres Babylont e' hely szerint *Jasorum urbem*mé, azaz a' Jász nemzet' városává tenni a' kritikának? Azok, kik nem is álmodták, hogy az ázsiai *parthusok* valóban jászok voltak, e' helyet semmiképen nem tudták megfejtetni, holott épen semmi nehézség sem fekszik benne. Plutarchus is írja egy Trallianus nevű *parthus* férfiről: „*Ἰάσων ὄνομα Τραλλιανός.*“ Azaz: Egy jász, kinek neve

Trallianus volt.“ — Mi ugyan az ázsiai parthus historiára vetett egyikét pillantástól egyebet vártunk volna, mert ebben mi semmi *historiát* nem bírunk látni. De hagyján, megelégszünk ezen historiával, csak igaz legyen. Én Solinus' helyét *Camert'* kiadásából (Bécs, 1520.) veszem azért, mert azt a' kiadó *Verboöczinek* ajánlotta. Ott a' hely így szól: „Apud Jassum, *urbem Babyloniae*, puerum delphinus adamavit.“ A' kiadó pedig következő jegyzettel kíséri: Pliniusból, Strabónból, Stephanus Byzantinusból és másokból tudjuk, hogy e' *Jassus* város Káriában, nem Babyloniában volt; e' szó: *urbem Babyloniae*, tehát vagy a' leíró toldotta belé, vagy Solinus Babyloniában vélte lenni Jassust. — Üssük fel most Pliniust (*Historia Naturalis* lib. IX., C. VIII., ed. Paris, 1543. fol.), hol ez a' delfinről beszéll, 's egyéb adomák között megtaláljuk ezt is: „Ante haec similia de puero in Jasso urbe memorantur, cujus amore spectatus (delphinus) longo tempore, dum abeuntem (puerum) in litus avidè sequitur in arenam invectus exspiravit. Puerum Alexander Magnus Babylone Neptuni sacerdotio praefecit, amorem illum numinis propitii fuisse interpretatus.“ Úgy-e, Solinus innen vette az adomát? úgy-e, Solinus' hibája is innen magyarázható, hogy nem egészen írta ki az adomát? Kérdem, Plinius' helye szerint lehet-e a' híres Babylont Jasorum urbem-mé, azaz a' Jász nemzet' városává tenni a' kritikának, ha két szemére nem vak?

Plutarchus' helyét Crassus' élete' 33. fejezetében találjuk. Elbeszélvén az író, hogy az örmény Artaveszdesz, leánya' eljegyzésekor, kiszegelte Crassus' fejét, 's jártas levén a' görög irodalomban, ez alkalommal *Tralleisz városbeli 's Iaszon nevű színész* által eléadatá Euripidesz' egyik darabját. (*Τραγωδιῶν δὲ ὑποκριτῆς Ἰάσων ὄνομα, Τραλλιανός* (Tralleisz lydiai város), *ἦδ' ἐν Εὐρωπαϊδου Βαρχῶν τὰ περὶ τὴν Ἀγούην.*) Hol itt a' jász Trallianus? Plutarchus egy tralleiszbeli emberről beszéll, kinek neve Iaszon volt: H. I. a' Jász nemzet' historiájának nevezetes eseményét látja benne.

c) *Dankovszky György* kevesebb bátorsággal, de hasonló nyelvészködéssel fogott a' magyar őstörténetek' felvilágosításához. Emlitem itt: 1. Hungarae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque priscae ducentibus graecis scriptori-

bus coaevis detectae, a G. Dankovszky. Posonii 1825. 2. A' magyar nemzet' maradéki az ősi lakó helyekben. Pozsonyban 1826. 3. Anonymus Belae regis notarius, Simon de Keza et Joannes de Turócz de Hungarorum natali solo referentes recensiti et illustrati a Gr. Dankovszky. Posonii, 1826. Ezekből mutatványúl vegyen az olvasó következőket.

Miután D. a' magyarok' régi nevezetét, Bibor Koszta' ezen szavát *Σαβαροτιάσφαλοι* így elemezvén : *Σαβαρ ἔτοι σφάλλει*, *zavar* vagyis görögül *σφάλλει* — kisütötte 's megmutatta, hogy *hun-zavarból* lett : *hung-zavar*, *hung-zvar*, *hungvar*, *hungar*; miután a' hét magyar törzs' neveit és a' régi magyarok' csatarendét eme' szókból : *νέκη*, *μεγέρη*, *κουρουγερμάτου*, *ταριάνου*, *γέναχ*, *καρή*, *χασή* így határozta meg : *Neki*, *Mej-erő*, *Kürtöl-jármat*, *Tárgyán*, *Jó nyak*, *Kari*, *Kezi* — bebizonyítja, hogy a' *Mej-erő* törzsről az egész nemzetre ragadt a' *megyer* vagy *magyar* név. Tehát *zavar*, különösen *hun-zavar*, volt a' régi név, melyből lett *hungarus*; *mej-erőből*, egyik törzsnevéből pedig lett az újabb név, a' *magyar* név. — Igaz-e? Abban nincs lehetetlenség, hogy a' görög íróknál előforduló *hun-zabeir*, *hun-zaveir* legyen a' Kosztánál előforduló *zavar*, ha ugyan *Σαβαροτιάσφαλοι* így elemezendő. Tehát lehet, hogy így van, — nyelvészeti tekintetben. Hogy a' hét törzsnév nehezen származott a' csatarend' nevezeteiből, azt szinte bizonyossággal állíthatni; mert sokkal inkább megfér a' régi népek' viszonyaival, azt gondolni, hogy eme' nevek tulajdonnevek, hogysem csatarend' nevei. Ugyanis költözködő vitézek, kik családotúl, marhástúl költöznek, 's kiket törzsi kapocs fűz össze, nehezen tartanak ilyen csatarendet, mint most valamelly ostromló vagy vívó hadsereg ideiglen áll bal és jobb szárnyból stb. Hihetőbb, hogy eme' nevek mind tulajdonnevek voltak, bármit jelentettek is eredetileg, 's *megyer*, *magyar* név válhatott az egész nemzet' nevévé.

De már a' nemzet' régi lakhelyét csodálatos nyelvészködéssel süti ki Dankovszky. A' *chidmas*, *chingylus*, *kudyk*, *tanylyk*, *byvalla*, *kuban*, *kophen*, *karakuban*, *kitschin* *indsik*, *ula* *indsik* stb. régi és újabb folyó-neveket így magyarosítja : *kimász*, *kinngyülő*, *kút-gyík*, *tanya-lyik* (foramen piscaturae), *béálló* (víz), *kőben*, *kövön*, *karáj-kőben* (a' név *Fekete Kubant*

jelent), *kicsin-ing-csik*, *alá-ing-csik*, a' csíkok' eviczkléséről (a' nevek *kis Indsik*, *nagy Indsik*-et jelentenek). — Az *Elburus*, *Baramut*, *Bes-tau* stb. hegyneveket így magyarosítja: *elburul* (hóval, felhővel), *barom-út*, *bős-táj* (a' név *ötheget* jelent) stb. Az *Etil* folyónevet Dankovszky így értelmezi „*ettől*, — i. e. latine *illinc*“, 's az, úgymond, a' mostani *Don*, melyet a' görögök is magyarul neveztek el, így: *Tanaïs*, azaz *Tana-viz*-nek. Az *Azov-tenger* (*lacus Maeotis*, mely *Otrokócsi*' tudománya szerint: *melly-jó-tó*), Dankovszky *Máj-tó*-ra, *jecoris lacus*-ra, 's *Attilát agy-tílóra* magyarosítja stb. stb. Az egészen járatlan kérdőzhetné csak: miért nem lehetne igaza Dankovszkynak? *Chidmas*, *Chingylus*, *kudyk* stb. miért nem lehetnének magyar szók, miután szépen fordíthatók *kimász*-ra, *kinngyűlőre*, *tanya-lyik*-ra stb.? 'S azután Attila nem volt-e igazán *agy-tíló*? — 'S az egészen járatlannak nem is lehet tudományosan felelni. Ő nem tudja, hogy a' régi nyelvben ilyen szók: *kimász*, *kinngyűlő* tulajdon nevekké nem válhattak; nem tudja, hogy a' felhozott nevek között némelyek görög írókból vannak véve, kik az idegen szókat többnyire annyira elferdítették, hogy most szinte lehetetlen azok' igaz voltát kitalálni. Nem tudja továbbá, hogy némely nevek újkoriak, melyek' értelmét tudhatjuk, p. o. *Kicsin Indsik*, *Ula-Indsik* török nevek, *kis* és *nagy Indsik*; az *Indsik*-et azonban én olly kevésbé értem, mint a' *Dunát*, *Tiszát*, *Temest*, *Szamost* stb. Így *bes-tau*, vagy *bes-tag* szintén török név, melyet egészen értek, 's melly *ötheget* jelent. — Tehát az egészen járatlan hihet csak ilyen szószármaztatásoknak, millyenekkel *Otrokócsi*, *Horvát István*, *Dankovszky* és többen gazdagíták a' magyar irodalmat: az itélni tudó mosolyog néha, mikor mulatni akar; de valahányszor tanulni óhajt, elszomorkodik azon, meggondolván mennyi hátramaradást okoztak ezek részint az által, hogy a' magyar tudományt nevetségessé tették, részint és leginkább az által, hogy az olvasókban a' természetes érzetet, melly a' helyest meg tudja különböztetni a' helytelentől, elfojtották, a' tanulóknban pedig a' komolyat megérdemlő szorgalmat képzelődésekre irányozták.

Íme, hová vezet a' szószármaztatás kellő nyelvtudás nélkül, 's mivé lesz a' történelem, melly ilyen szószármaztatás-

ból indul ki! 'S miért csábít el annyira ezen szószármaztatás? Azért, mert alaptalan; minden pedig, minek nincs alapja, egyedül képzelődésünktől vagy kényünktől függ. Hogy így a' valóságot nem érzük el, 's a' tudományt nem építjük, magában világos. Sokat olvasott Otrokócsi; Horvát István még többet olvasott, magát Otrokócsit is (szégyen is volt volna, ha ő, ki *mindent* megolvasott, Otrokócsit nem olvasta volna), sőt nyomaiban is járt, jöllehet sehol nem említi a' Rajzolatokban; Dankoszy hasonlókép százával emlegeti a' görög írókat: de azért felvilágosítottak-e valamit a' régi magyar történetekből? előmozdították-e igazán a' nyelv- vagy a' történet-tudományt?

III. FEJEZET.

A' magyar őstörténet- és nyelvtudomány' jelen kiindulása és iránya.

Ezen széttekintés után irodalmunk' mezején, álljunk magosabb helyre, honnan beláthassuk az európai nyelvtudomány' főbb részeit, mert csak úgy tájékozhatja magát jól az ember.

Europa, földirati tekintetben Ázsiának ujja, minden más tekintetben is Ázsiától függött. Az előttünk tudva levő legrégibb időkben a' Földközi-tenger' kelet-déli partországain *főnikek*, *egyiptombeliek* és *karthagóiak* éltek és hódítgattak; annak kelet-éjszaki partországain eleinte a' hellének' ősei osztoztak keltekkel; utóbb, a' mint ők a' thrák-görög és itáliai félszigeteket elfoglalják, új népek tűnődöznek fel ott, kiket ők általában *sküthák*-nak neveztek. Ezen nép-csoportok mai napig nagyban ülnek a' Földközi-tenger körül, 's onnan éjszak felé annyira, mennyire Europa és Ázsia érnek. Millyenek ezen csoportok, 's mint tanultuk nyelvteltekintetből megismerni?

A' keresztyén tudomány' elterjedtével az európai műveltség leginkább, 's legkitetszőbben két fő elemből alakult: hellén-rómaiból, és a' héber nép között támadt hitbeli eszmékből. Mózes és Jézus nemcsak a' héber nemzetnek, hanem még inkább azoknak éltek, kik a' hellén-római szellemi és társadalmi

örökségben osztoztak. A' szentírás' szövege a' héber nyelv-tanulást, 's ezzel a' siriaiét, arabét stb. szükségessé tette a' keresztyének között, kik a' római nyelvet egyházi nyelvnek, 's a' görögöt mind hittudomány, mind egyéb tudományok' első nyelvének tisztelték. Ezzel már kétféle nyelvet ismertek; az ó-szövetség' nyelvével összeköttetésben levő nyelveket *keletieknek*, az új-szövetség' nyelvét és a' latint *classikusoknak* nevezték, mellyek mellett Európában többféle népi nyelv divatozott még, az olasz, spanyol, franczia, angol, német stb. nyelvek.

De Keletindíának az angolok általi elfoglaltatása után, mikor már a' tudományok a' népi nyelveken megerősödtek, az angol tudósok a' *szanszkritát* kezdék tanulmányozni; — 's Révai' idejében és utána egészen újjá lett a' nyelvtudomány. *A' keleti nyelvek' nevezete*, melly alatt addig igen sokfélét, a' törököt, a' perzsát, a' sinait stb. értették, *haszontalanná vált a' tudomány előtt*. *Eichhorn* első nevezvén a' héber, arab, siriai, éthiop, kháldai stb. nyelveket *sémi nyelvfajnak*, okot szolgáltatott a' nyelvek' *nemzetség* szerinti felosztására. A' sémi nyelvek mellett tehát a' tudomány először is az *indogermán* nyelvfajt határozta meg, mellyhez a' *szanszkrita*, *zend*, *uj-perzsa*, *hellén*, *latin*, *olasz*, *spanyol*, *német*, *szláv* stb. tartoznak.

De már az indogermán nyelvtudomány' fejlődése előtt is egy harmadik nyelvfajra kezd fordulni a' figyelem, mellyet a' Katalin orosz császárné' parancsolatára készített összehasonlító szótár még inkább ébresztett. Tudjuk, régebben is volt már beszéd a' lapp, finn és magyar nyelvek' összeköttetéséről. *Rask* dán tudós pedig az éjszaki nyelveket, köztök a' lappot, finnet, esztet tanulmányozván, rákésztette ezekre az európai figyelmet. Befolyásának kell köszönni, hogy az orosz kormány *Renval'* finn szótárát kiadta. A' finn tudósok éltek a' szép alkalmammal; utaztak, gyűjtöttek; 's a' finn nyelv és költészet nagyon nevezetessé lön. A' *finn nyelvek'* osztálya csaknem olyan fajbeli jelenteshöz jutott, mint p. o. a' *sémi* nevezet.

Míg ezek másutt fejlődének, nálunk lehetetlen volt észre nem venni, hogy — bár mint álljon is a' magyar-finn rokonság — de a' magyar és török nyelv között bizonyosan nagyobb

rokonság van, mint közötté és a' többi europai nyelvek, sőt mint közötté, és a' héber, khaldai stb. nyelvek között is. Erősen ragaszkodtunk ugyan a' héber rokonsághoz; tudjuk ezt Beregszászi, Révai Miklós és másokból. Horvát István, szokása szerint, még 1829-ben így írt (*A' kaján magyar szóról a' teremtés' könyvéből*): „Úgy vagyok nem vak nemzetiségből, vagy holmi feneketlen képzelődésből, hanem egyenesen magokból a' magyarázat tudomány' szoros rendszabásaiból meggyőződve, hogy *Mózsés a' Teremtés' könyvében bizonyosan a' magyar nemzet' teremtését írta le, hogy a' görög és római classicus írók az első embereket, Mózsessel egyezőleg, magyarokká téstik.*“ Azonban Horvát' hangos szavai, 's olvasóinak vak hiedelme' ellenére a' híres Bábeltorony' romjait nem Afrikában ássák ma; 's az egyiptomi gulák' írásait kezdik már olvasni, de fájdalom, nem magyarúl! 's közölünk senki sem kél föl, hogy az olvasni kezdők' hibájit helyre igazítsa, 's a' régi egyiptomi nyelvet, mellynek fija a' mai *kopt* nyelv, magyarnak bizonyítsa!

Tehát lapp-finn és magyar, magyar és török között rokonság tűnik föl; szemünk' láttára egy új nyelv-faj keletkezik. *Abel-Rémusat* (*Recherches sur les langues Tartares*. Paris, 1820) a' mandsú, mongol és ujjur nyelvek és azok' irodalmi felől nyomozódott, 's a' roppant közép Ázsia' felföldének népei' zürzavarába némi tudományos belátást ügyeközött hozni. — A' mandsú, mongol és ujjurról könnyű átmenni a' török-tatár nyelvekre, mert ezen nyelvek' hasonlósága szembe tűnik.

Hátra volt még a' finn nyelveket, mellyekhez a' külföld a' magyart számítja, a' törökkel hozni kapcsolatba, 's egy nevezet alá foglalni mindnyáját, ha ugyan egy fajt tesznek azok. Talán *Schott Vilmos* volt első, ki 1836-ban „*Versuch über die Finn-Tatarischen Sprachen*“ czimű munkájában a' finn-magyar, török-tatár és mongol-mandsú nyelveket egy fajbelieknek jellemezte. 1847-ben határozottabban értéközött az „*ural-altaji nyelvekről*“ (lásd azon évi *Abhandlung*-jait a' kir. porosz Akademiának Berlinben). Sokan többféle kifogást tesznek Schott-nak kivált első munkája ellen (én csak hírből ismerem): de ha talán részleteiben hibázott is néha, egészben és általánosságban igaza volt. *Böhtling* is, ki *jakut* nyelvtana' bevezeté-

sében és más helyein nagy kedvvel gáncsolja Schottot, kénytelen azon nyelvek' általános jellemét elismerni. — Végre a' finn tudós *Castrén*, ki utazásaiban igen számos nyelveket tanult, és nyelvtani dolgozatok által ismertetett meg, *altaji nyelvek'* nevezete alá foglalta mindazokat, melyeket mások *finn-tatár*, vagy *ural-altaji* nyelveknek nevezgettek. Tehát nemzetségi felosztás szerint három nyelvfaj bír előttünk legnagyobb érdekekkel: a' *sémi*, az *indogermán* és az *altaji* nyelvek' faja.

Legújabbán *Müller Miksa* oxfordi tanár és *Bopp'* tanítványától jelent meg Londonban*) egy munka, gyakorlati vezérül a' jelen háború' színhelyén találtató nyelvek' tanulására, melyben szerző szintén az ázsiai és európai három nagy nyelvfajról beszél, *sémi*, *ári* (indogermán) és *turán* (altaji) nyelveknek címezvén azokat. Müller' munkája gyakorlati szükségre lévén szánva, bizonyosan elősegíti a' tudást, hogy valaminth a' sémi és indogermán nyelvek két külön fajt tesznek, úgy az altaji nyelvek egy harmadik külön fajnak nyelvei.

Kiemelvén az altaji nyelvfajt mind azon nyelvek közül, melyek bennünket leginkább érdekölnek, világos előttünk, hol kell a' magyar nyelvtudománynak kereszködni, ha meg akar felelni a' várakozásnak. 'S a' nyelvtudomány szorosan nem is akar egyébbel foglalkodni, mint azzal, mit nevezete kimond; de mivel a' nyelv a' természeti szellem' azon nyilatkozata, melly jobban jellemzi a' népeket, mint bármely testi különbség: a' nyelvtudomány legnagyobb részét teszi a' népismernek. Ez által a' nyelvosztályozás mintegy magától népek' osztályozásává lesz. Tudniillik az emberi elme, a' tényeket általános jellemök szerint összefoglalván, olly egészsze idomítja, melyben mindenik ténynek az őt megillető méltányhely kijusson. A' nyelvtudomány sokféle nyelveket ismert meg; a' sokféleségből a' rokonokat külön-külön szedte, 's felállatta a' nyelvek' fajait. Így támadt a' tudomány előtt a' *sémi*, az

*) Suggestions for the assistance of officers in learning the languages of the Seat of war in the East. London 1854. Lásd *Magazin für die Literatur des Auslandes*. Berlin 1854, a' 130. számot, october' 31. Csak ez után van tudomásom Müller' munkájáról.

indogermán (ind-europai), az *altaji* nyelvfaj, 's támadtak és támadnak a' többiek is, a' mint a' tudomány megismerendi.

De ha fajokra oszlanak a' nyelvek, viszontag mindnyájan felsőbb egészsze is alakulnak, melly az összes emberiség' fogalmának megfelelőn. A' tudomány igyekszik tehát meghatározni a' nyelvfajok' viszonyait egymás között, mi legott népek' osztályozása lesz.

Humboldt Vilmos (Gesammelte Werke, VI. Bd. Berlin, 1848. Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues, und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. 17. §.) a' nyelveket osztályozza :

Nyelvekre, mellyek a' mondatot annyi részre osztják, a' hány szóból az természetesen áll, de a' mondat' egységét a' szók' idomai által fejezik ki. — Szanszkrita nyelv, — indogermán nyelvek.

Nyelvekre, mellyek a' gyökszókat változatlanul meghagyván, a' mondatot szintén, sőt okvetlenül annyi részre osztják, a' hány szóból az természetesen áll, de a' mondat' egységét csupán a' szavak' helyzete, vagy más külön szók, nem pedig azok' idomai által fejezik ki. — Sinai nyelv.

Nyelvekre, mellyek a' mondatot nem osztják el annyi részre, hány szónak kellene benne természetesen lenni, hanem mindezeket egy valóságos szóba összefoglalják. — Mejkoi nyelv, — amerikai nyelvek. Tán nem árt példával is világossá tenni. Veszem Tacitus' következő mondatát : „Clarorum virorum facta moresque posteris tradere antiquitus usitatum ne nostris quidem temporibus quanquam incuriosa suorum aetas omisit.“ E' mondat' részei annyian, a' hány szóból az (legalább gondolhatjuk) természetesen áll; 's az egyes szók azon változatokkal (idommal) jelennek meg, mellyek a' szók' vonatkozásait az egész mondathoz világosan kifejezik, egy-szermind azt egységgé is alkotják. Ez, Humboldt szerint, jelleme az *indogermán* nyelveknek, mellyek között a' *szanszkrita* ékesködik. Ezekből a' *sinai* nyelv és az *amerikai* nyelvek két véget felé távoznak. A' *sinai* nyelv a' gyökszókat minden idom (declinatio, conjugatio stb.) nélkül rakja egymás mellé, azok vonatkozásait az egész mondathoz vagy a' szavak' helyzete (miszerint a' szó első, második, harmadik stb. helyen

áll), vagy külön szók által fejezvé ki. Gondoljuk az előbbi mondat' szavait csupasz gyöki állapotukban : *clar vir fac mor post trans do ant ut ne nos qui temp qui qui in cur su aet ob mit* (valóban nem tudom, mindeniknek vagy csak egynek is kitaláltam-e csupasz gyökét?), 's érteni fogjuk, mit jelent az : „*a'* gyökszókat minden idom nélkül rakni egymás mellé.“ Egyik szó sem mondja meg nekem, hová tartozik a' mondatban, alany-e vagy állítmány, vonzó-e vagy vonzott? stb. Így lehet gondolnunk a' sinai szókat egymás mellett : de értelmöket helyzetök' sora 's egyéb külön szók határozzák meg; — mint értesítenek bennünket azok, kik e' nyelvet tudják. — Viszontag az amerikai nyelvek egész mondatot egy szóval fejeznek ki. P. o. kirom Humboldtól : „*kuligatsisz*“, mely a' *delavar* nyelvben teszen : te szép kis lábfejed. E' szó áll : *ki* = te, *vulit* = szép, *vichgat* = lábfej és kicsinyítő *sisz*-ből, melyek nem mondattá, hanem egy szóvá olvadtak össze.

De a' sinai és indogermán nyelvek között vannak még más nyelvek is. Humboldt' egész osztályozását tehát *Steinthal* *) így adja elénk :

- | | | |
|-----------------------|---|---|
| A) tökéletlen nyelvek | { a) nyelvek, melyekben az ige-szó minden jellemzés nélkül marad (Partikel-Sprachen)
{ b) nyelvek, melyekben az ige-szó névmások' ragozása által jellemeztetik (Pronominal-Sprachen) | { a' malaji, az ind-tenger szigeteibeli, birman stb. nyelvek.
{ az amerikai nyelvek. |
| | | |
| B) tökéletes nyelvek | { a) különböző nyelvek (isolirend)
{ b) hajtogató nyelvek (flectirend) | { a' sinai nyelv.
{ a) a' sémi nyelvek.
{ b) az ind-eurpai nyelvek. |
| | | |

Ha *Steinthal* jól fejezte ki *Humboldt* Vilmos' értelmét, tehát szerinte tökéletes nyelvek mind a' *sinai*, mely semmi ragozást nem ismer, mind az *indogermán*, vagy *ind-eurpai* nyelvek, melyek hajtogatással (azaz : névszók és igeszók' ra-

*) Die Classification der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin, 1850.

gozásával) járnak. Ellenben tökéletlenek volnának az amerikai nyelvek, és azok, melyekben az igének nincsen saját jelme.

Hogy még jobban megértsük, mi körül forog itt a kérdés a tudósok előtt, emlékezzünk, hogy különbség van a *nyelvanyag* és *nyelvdom* között (Sprachstoff, Sprachform; stoffliche Wörter, Formwörter). Már a nyelvek úgynevezett nagyobb nagyobb tökéletességét abban látják, hogy a nyelvdomból (képzők, ragok) mind jobban jobban eltűnt legyen az anyagszó. P. o. mons, montis, montes. Itt *mont* gyökszó van, melyhez *s* járulván lett a nominativus: mons, montis; *is, es* járulván a helyreállított *t*-vel együtt, lett genitivus: *montis*, és nominativus pluralis: *montes*. Az *s, is, es idomok*; s minthogy azon szók (anyag), melyeknek ők maradványai, már nem látszanak meg: tehát a latin nyelvben, s ezzel együtt az indogermán nyelvekben, az idomok nem anyagszók többé; tehát ezen nyelvek tökéletesek. Mondják továbbá, hogy ezekben az igegyökök különböznének is a névszók gyökeitől, mi ujra jele a tökéletességnek. — Folytatjuk Steinthal előadását. E szerint Pott (Jahrbücher der freien deutschen Akademie. I. Heft, 1848.) így osztályozta a nyelveket:

1. *Különzőkre* (isolirende), melyekben még az *anyag* (gyökszó, főfogalom) és az *idom* (származtató, ragozó szó, tehát képző, rag) teljes elváltságban vannak egymástól. Ezek az egytagú nyelvek, a *sinai* és *indo-sinai*.

2. *Ragozókra* (agglutinirende), melyekben az *anyag* és az *idom* mintegy külsőleg ragadnak össze. Illyenek a tatár, török, finn nyelvek.

3. *Hajtogatókra* (flexivische), melyekben az *anyag* és *idom* fel nem bontható egységgé lett. Ezek az indogermán nyelvek, a tökéletesek (normale), melyeknél alább maradtak az 1. és 2. alatti nyelvek, valamint tulságra mentek a

4. *Tömködő nyelvek*, melyek lehető sokat egy szóba fognak (transnormale, einverleibende). Illyenek az amerikai nyelvek.

Ez után Steinthal maga következő osztályozást teszi. Osztályozása, úgymond, a nyelvek rendszere, mint az a nyelvek fejlődése által lett. A nyelvek tehát:

1. Indián túli (hinter-indische);
2. Malaji-indszigeti nyelvek;
3. A' kafferek, és kongó törzsek' nyelvei;
4. A' mandsú-mongol;
5. Török;
6. Ural vagy finn nyelvek;
7. A' sinai;
8. Mejikói;
9. Éjszakamerikai nyelvek;
10. A' vaszk;
11. Az égyiptomi nyelv;
12. A' sémi nyelvek; és
13. A' szanszkrita nyelv; tehát az indogermán nyelvek.

A' hat első osztály anyagot és idomot összekeverő nyelvek, tehát ezek 's a' három következő osztály, minthogy nem különböztetik meg a' névszót az igeszótól, ámbár elválasztják is az anyagot az idomtól — *idom nélküli nyelvek*; az utolsó négy osztály *idomi nyelvek*. A' nyelvek' foki tökéletességeit pedig az osztályok' helyei mutatják meg, minél fogva p. o. a' finn nyelvek, tehát a' magyar is, tökéletesebbek a' török nyelveknél : de másfelül tökéletlenebbek a' sinai, az amerikai, az égyiptomi stb. nyelveknél; 's minél fogva a' szanszkrita nyelv a' legtökéletesebb. — Mi nem vagyunk képesek a' roppant nyelvtudományt föltételező egész osztályozásról itélni : mégis az 5. és 6. osztályú nyelvekről csekély tudományunk kénytelen megvallani, hogy miket Steinthal ezekről beszél, tanúság, hogy legalább ezeket nem tudja. *)

*) Steinthal következő eszmékre alapítja elméletét a' nyelvekről (lásd a' többször idézett munka' 72—89. lapjait) : a) Valamely nyelvben különbözik-e az anyag az idomtól, 's mi viszonya van egymáshoz e' kettőnek? — b) különbözik-e az alany az állítmánytól?

a) A' nyelv' anyaga és idomára nézve állítja, hogy a' ragozó nyelvekben a' kettőnek jelentése azonos sulyú, 's azért — mert az idomszó is anyag — egybe sem olvadnak; ezekben tehát inkább szóösszetétel hogyszem szóhajtogatás uralkodik. Mondja ugyan, hogy az idomszók mindenütt többnyire névmások' gyökeiből lettek; de hozzáteszi, a' tökéletes nyelvekben a' praepositíók, mellyek névmásokhoz rokon gyökök, tehát nem igegyökök, pótolják az idomo-

Épen midőn ezeket írák, Müller Miksának, kinek nyelvtanát már megemlítöttem, nyelvosztályozásáról is vettem tu-

kat, — az ilyen praepositíók pedig nincsenek meg a finn nyelvekben (tehát a magyarban sincsenek).

Hogy a mi nyelveinkben különböző súlyúak az anyag és idom, 's hogy olly tökéletesen egybeolvadnak, mint az indogermán nyelvekben, az íránt nem lehet kétsége annak, ki tudja eme nyelveket. Avagy *ruhám*, vestes meae, nem egy szó-e? 's abban az i, melly többes számot, 's m, melly birtoklást fejez ki, nem vetköztettek-e ki teljesen az anyagiságból? 'S *ruháimat*, vestes meas, nem mutat-e ollyan flexiót, millyennél különb a szanszkritában sincs? — Legtöbb idom nálunk is névmásokból lett; praepositíóink nincsenek ugyan, de vannak postpositíóink, mellyek szintén toto coelo különböznek a cselekvést jelentő gyököktől, 's hasonlítanak a névmási gyökökhöz, mint a szanszkrita praepositíók. Azután ezen postpositíók nálunk is pótolják és kiegészítik az idomokat, még az igéknél is, p. o. a magyar nyelvben. Mí tehát az idomra és praepositíókra nézve legkisebb méltánykülönbséget sem találhatunk az indogermán és a mi nyelveink között. — Steinthal maga is szorultságba jő, mert azt mondja: „Uebrigens scheint ein Einfluss der indo-europäischen Sprachen auf die Grammatik der finnischen obgewaltet zu haben. Denn obwohl die Declination echt altaisch ist, so bietet die Conjugation der Verba so viele Aehnlichkeiten mit den sanskritischen Formen dar, dass Schwartze deswegen das Ungarische für eine zum Sanskritstamme gehörende Sprache erklären zu dürfen meinte“ (88. l.). Ezen kimondás erős tanuságot teszen Steinthal ellen, 's teljesen bizonyítja, mit felőle állítottunk. —

b) Az alanya és állítmányra nézve (subjectum et praedicatum) azt mondja St., hogy a finn nyelvekben nincs igaz nominativus, nincs igaz accusativus; azután nincs verbum finitum, hanem csak participium van. — A nominativust illetve a szuomi nyelv alig enged sokat bármelly indogermán nyelvnek, mert benne is a nominativus nem a törzs. Magyarban is nem gyéren más a törzs, más a nominativus. A törzsöt t. i. az accusativus tünteti elé mindig; innen: tav, sav, lov, hav, kez stb. dolg stb. nej, fej stb. törzsek, de a nominativus: tó, só, ló, hó, kéz stb. dolog stb. nő, fő stb. Az accusativust pedig a nominativustól semmi indogermán nyelv sem különbözteti meg tökéletesebben a magyarnál. — Hogy a szuominak és magyarnak nincsen verbum finituma, hanem csak participiuma van, tehát hogy az igegyökök mind névszó-gyökök, ezt az fogja velünk elhitetni, a ki e három között, úgymint: *leg-o*, *leg-ens*; *lu-en*, *luk-ea*; *olvas-(o)m*, *olvas-ó* között idomi különbséget fődözend föl.

dósítást.)* Müller szerint a' nyelvek az országlati rendszerekhez hasonlóan vagy *háznépi*, vagy *törzsi* vagy *állami* nyelvek (Familiensprachen, nomadische, Staatssprachen).

Háznépi nyelv a' *sinai*, mely a' gondolatot szókkal inkább csak jelenti, hogysem leírja. Így beszélnek egymással a' háznép' tagjai; teljes mondatot véltve használnak; előttök a' hangnak kis változása elég, nagy különbségek' kifejezésére.

Törzsi nyelvek a' *turán* (altaji) nyelvek. Ezek tovább haladtak a' sinainál: nemcsak megneveznek fogalmakat, hanem azok' viszonyait is kifejezik. Ők a' ragot, akár önálló jelentésü még, akár nem az többé, mint különbözöt a' szótól, úgy ragasztják ehhez, 's mindent kerülnek, mi a' rag' jelentését elhomályosíthatná.

Állami nyelvek az *ári* (indogermán) nyelvek, melyekben a' ragot nem érezzük többé mint egyedüli határozóját az értelemnek. — Ezek és a' turán nyelvek között olyanféle különbség volna, millyen van a' bötűszedő és olvasó között. A' szedő kezébe veszi p. o. az s bötűt és tudván ezt, úgy rakja a' szó' végéhez, mi által *king*-ből *kings* lesz; de az olvasó nem gondol az s-re (hacsak nyelvtanilag nem elmélkedik), neki az egész *kings* szó fejezi ki az értelemváltozást. (Tudja meg mindjárt itt az olvasó, hogy ezen nyelvosztályozás elmés lehet, de

Egyébiránt végső elemzésben alig találunk különbséget bármely nyelvben a' névszó- és igeigyökök között.

Minthogy Steinthal verbum finitumot nem talált a' mi nyelveinkben, azért, állítja, a' mondatnak nincs alkalmas alkotása, tübet ridegség uralkodván abban. — Itt is hallomásból látszik beszélni Steinthal, azért kérjük, olvasson maga finn és magyar könyveket.

Steinthal azzal fejezi be, hogy ezen nyelvek' népei között egysincs, melynek világtörténelmi jelentékenységet lehetne tulajdonítani.

Bajos a' *világtörténelmi jelentés'* fogalmáról értekezni. Mert többnyire arra is büszkék vagyunk, mit a' szerencsének köszönhetünk. Annyi bizonyos, hogy azon jelentékenység nem függ a' nyelvtől — különben a' szanszkrita nyelvű nép' befolyását 1500-ig Kr. u. vég-hetetlen nagyobbának kellene látnunk a' Földközi-tenger' népeinek történeteire, mint a' millyen. A' világtörténelmi jelentékenység annyi érdemlett és nem-érdemlett viszonytól függ, mennyiről sem az alexandriai sem a' berlini philosophia nem is álmodik.

*) Magazin für die Literatur des Auslandes, 1854, 139. sz. Nov. 21.

talán csak úgy, mint van elmés játék is. Ha valamelly nyelvet, a' sinait kellene államinak nevezni; mert ez, legalább írására nézve, hogy új jegyei érthetők legyenek, az állami hatalom' parancsaira szorúl. Továbbá a' szedő és olvasóról vett hasonlatosság nem *különbségét* mutatná a' turán és ári nyelvfajnak, hanem teljes azonságát. Mert magyarban is csak a' szedő tudja a' *t*-nek külön voltát, midőn az *ember* szó' végéhez rakja, a' szóló nem gondol vele (hacsak nyelvtanilag nem elmélkedik), midőn *embert* ejt; jóllehet szintolly lelkismeretesen ki tartozik mondani azt, mint az angol az *s*-et, 's általában a' vég bötüket szokta leggyöngédebb különböztetéssel kimondani; mert a' *king* és *kings*-et soha sem cseréli föl egymással.)

Müller azután lehetségesnek tartja a' nyelvek' közös eredetét. Szerinte a' hasonlító nyelvtudomány két eredményre jutott :

arra, miszerint nincs ok, mellyért a' turán, sémi és ári nyelvfajok' anyagszavainak külön külön eredetét gondoljuk, miután máig találunk gyököszókat, mellyek közösek mind a' három nyelvfajjal; — *s*

arra, miszerint nincs ok, mellyért azon nyelvfajok' idomi elemeinek külön külön eredetét gondoljuk, ámbár lehetetlen is az ári nyelvtan' rendszerét a' sémitől, vagy ezt a' turánitól származtatni.

Nem gondolom, hogy Müller' eme' állítása új lehet a' mi Akademiánk előtt, miután én 1851. és 1852-ben többször fejtegettem itt felolvasott értéközéseimben az altaji, sémi és indogermán nyelvfajok' közösségét mind anyag mind idom' tekintetéből. *Ezen közösség magyar nyelvtudományunk' kiindulása, mintegy alapföltétele, mellyről azután ezen három nyelvfaj' különbségeire, 's utóbb az altaji nyelvfaj' sajátására és természetére megyen által.*

A' nyelvfajokat nemzetség szerint határozzuk meg; a' nyelvek' fogalombeli tökéletességeit a' nyelvtudomány' nézete szerint határozzatják meg. Világos előttünk, hogy ez utóbbi határozgatás mind addig hibás lesz, míg a' földkerekség' nyelveit mind egyaránt jól nem tudandjuk. Eddig nem jutott még annyira a' nyelvtudás, azért keveset is nyom előttem a'

tökéletlen nyelvtudománynak szintén tökéletlen határozgatása: kivéve, *midőn abbeli nyers philosophia a' nyelvek' ő általa képzelt mivoltából a' nemzetek' rendöltetésére bátorodik következtetni*, — mert akkor tisztünk megmutatni a' tévedést, jól tudván, hogy az erőszak mindig a' félszeg *philosophia'* szövétnekvilágánál működik.

Lássuk immár a' három nyelvfajnak egyezését és különbségeit, mi nyelvtudományunk' első lépése.

A' sémi, indogermán és altaji nyelvfajok bizonyosan egyezők sok tekintetből, mivel mind Ázsiában keletkeztek, melly földirati egység; 's mivel azon források, mellyekből a' szóanyag eredhetött, közösek, lásd az 1851-ki Értésítő 82—85. l. Minthogy pedig a' nyelvidom is azonos eredetű a' szóanyaggal: legkisebb habozás nélkül állíthatjuk, hogy a' három nyelvfaj nem csak anyagban, hanem idomban is nagy közös-séggel bír. Némi mutatónyul felhozunk nem csak névmásokat, hanem egyéb szókat is. P. o.

A' szanszkrita *amma*, finn *emä* (emtető), anya.

A' szanszkrita *akka*, finn *akka*, magyar *ak-szin, asszony*, lásd az 1853-ki Értésítő' 299. lapj.

A' szanszkrita *da*, latin *do*, hellén *δίδομι*, — magyar *ad*, finn *ant(a)* stb.

A' szanszkrita *ad*, latin *ed-o*, hellén *ἐσθίω*, német *essen*, magyar *enni*, eszem, finn *syön* stb.

A' szanszkrita *madu*, magyar *méz*, latin *mel*, finn *mesi*; 's továbbá a' hellén *μέλι*, magyar *méh*, finn *mehi*.

A' szanszkrita *nam*, latin *nomen*, hellén *ὄνομα*, német *nahme*, magyar *név*, finn *niemi* stb.

A' szanszkrita *vari*, hellén *ὕδωρ*, német *wasser*, szürjän *va*, magyar *víz*, finn *vesi* stb.

A' szanszkrita *agni*, latin *ignis*, magyar *ég*, török *jang* stb.

A' szanszkrita *vrika*, szlav *wlk*, németül *wolf*, görög *λύκος*, latin *lupus*, svédül *varga*, magyar *farkas*, melly különben a' *voras*, orzó-tól jöhetne.

A' szanszkrita *hansza*, német *gans*, finn *hanhi*, pedig svédül *gås* (olvasd: gósz), mellyből tehát nem lett a finn szó. — Így a' finn *siemi*, latin *semen*, német *saame*; pedig svédül *frö*.

'S ezt alkalmul veszem következő figyelmeztetésre: Az

altaji nyelvü népek legrégibb időtől fogva többféle érintkezésben voltak az indogermán népekkel. Az eredeti szóanyaggon kívül tehát, melly közös, bizonyosan sok kölcsönzött szó van a' nyelvekben. Ezen szókat azonban többnyire meg lehet ismerni. De van sok olyan szó is, mellynek eredetiségét nem szabad mindjárt kétségbe vonni, mert más nyelvben is eléfordul. A' magyar nyelv, úgy látszik nekem, pörös határjárást tarthat a' keleti szlávokkal. Sok szó van benne, melylyet az nem közvetlenül ezektől, hanem a' legrégibb közös kincsből vett. P. o. *fél*, finnül *puoli*. Erről azt mondják, szláv szó. Ha igen: bizonyosan magyarul is *pol* vagy hasonló volna, mint például *poltura* szóban: mert a' kölcsön vett szót nem vetközteti ki takarójából a' kölcsönvevő. Sőt miután ezen *fél*, *puoli* megvan a' lapp, eszt, meg a' szürjen, osztyák stb. nyelvekben, 's mindenütt saját ruhában, azt kell gondolnunk, lásák inkább a' szlávok, hol vették ők azt? Mert hellénül *ἡμι*, latinul *semi*, németül, angolul, svédül *halb*, *half* ez: hol vették hát a' szlávok a' *pol* szót? — *Szalma*, *széna* szók hasonlókép olyanok, melyeket egyenesen szláv szóknak veszünk, azonban megfordítva is lehet. Mert a' *szalma* törökül és ujjurül *szaman*, finnül is *olje*, *olki*; a' *széna* meg finnül *heinä* és lappul *szoine*. Már miután az előbbi szó a' keleti ujjurnál is megvan, melly régibb török nyelv, 's legkevesebb érte a' szlávot; 's miután az utóbbi a' nyugati finn és lappnál is megvan, melly meg a' scandináv germánokkal közlekedött többet: nem szabad egyszerűen mondani, mí e' két szót közvetlenül a' szlávoktól kölcsönöztük, hanem inkább ezeket is, úgymint: németül *heu*, svédül *hő*, finnül *heinä*, magyarul *széna*, lappul *szoine*, szlávul *seno* stb. közösöknek kell tartanunk *).

*) Különböznek az ilyenektől olyan szók, melyek' gyökei más nyelvben világosak, p. o. *szabad*. Ez a' finnben *vapaa*, a' szlávban *slobod*, vagy *svobod*. Gyökei, mint *Schott* figyelmeztetött rá, a' szanszkritában *sva* suus és *pati* dominus; *szvapati* tehát sui dominus, maga ura. Ennek megfelel a' török-tatár *üzbeg*, *özbeg*, *özbej*, melly áll *üz* = mag (granum et ipse) és *beg*, *bej*-ből, melly = fej; *üzbeg* tehát *magafeje*, *maga ura*. Maga helyén látandjuk, hogy *üz*, *öz* azonos *mag*-gal, mint *üsdse* azonos *magassal*. Az *üzbeg* szó eléfordul szent László' törvényében is, melyet, mint *Jerney* Thesaurus linguae

Van azután számos olyan szó is, mellyek csak némelly indogermán és altaji nyelvben fordulnak elő, p. o. latin *pono*, finn *panem*, osztják *panem* stb. — hellén *τίθημι*, *θέω*, magyar *tenni* stb. — *Ποινός*, véres, veres, latin *punus*, *punicus*, finn *puna* veresség, vér, *punainen* veres stb.

Vannak végre szók, mellyek az altaji nyelvfajból mentek át az indogermánba, p. o. *arany*, törökül *altun*, osztjákul *szornya*, szürjenül *zarni*, latinul *aurum*, hellénül *θησαυρός* stb. Ujabb időben mehetett át a' török *kocsi* currus, *kocsdsi* auriga, magyar *kocsi* és *kocsis* a' nyugat-európai nyelvekbe; hol kutsche, kutscher, cocher, coach stb. megvannak.

A' sémi és altaji nyelvfajban hasonlókép találunk közös szóanyagot, — miről azonban ez úttal nem beszélünk, mert általsietünk a' névmásokra, mellyek nyomosabbak a' nyelvekben, minthogy legtöbb idom belőlök alakult. Tekintjük pedig leginkább a' személyi névmásokat, röviden a' mutatókat és visszavivőket.

A' sémi nyelveket képviselje nekünk a' héber nyelv. Ennek személyi névmásai :

Hungaricae-jében helyesen megjegyzi, rosszúl értelmeztek *fugitivus*nak. 'S mit *Jerney* ugyan ott megsejt, az *özvegy* szó igazán azt jelenti, mit az *üzbeg* vagy *özbeg*, t. i. maga urát. A' latin *viduus*, *vidua*, miből lett a' német *wittver*, *wittve*, az angol *widower*, *widow*, nem tudom, azt jelenti-e, mit a' görög *χήρος*, *χήρα*, melly rokon a' latin *careo* szóval? Egészen mást jelent a' magyar *özvegy*. Az altaji népek' őseredeti felfogása szerint a' leány *eladó* volt, 's megvette a' *revő*. De nem lett rabjává a' férjnek, hanem *fele* volt neki, innen magyarul *feleség*-nek, finnül *puoliso*-nak nevezik. Korántsem vagyok képes megfejteni a' régi hitvesi viszonyt; a' magyar jog szerint a' nemes férj egyedüli vagyonszerző volt, mint fegyverviselő. De halála után neje *özvegy* lett, azaz sui juris, 's mint ilyen férje' jóságait igazgatta, minden számadási teher nélkül, gyermekeinek természet szerinti gyáma és gondviselője volt, sőt még férjének országos jogait is gyakorolhatta némileg, 's ország és megye-gyűléseire képviselőt küldött. *Özvegy* = *üzbeg* = *szvapati* volt tehát a' magyar *vidua*. — Ezekből az is kitetszik, hogy az *özvegy* szó férfira nem illik, mert az mindig, neje' életében is, maga ura. Ha mégis használjuk, mint Molnár Albert' szótára a' régi szokást bizonyítja, a' latin és német' utánozásából használjuk.

Egyes szám.

Többes szám.

én	hímnem	{	ani vagy anokhi	anu vagy anakhnu	{	mí
	nőnem	}			}	
te	hímnem	{	atha	athem	{	tí
	nőnem	}	ath	athen	}	
ő	hímnem	{	hu	hem	{	ők
	nőnem	}	hi	hen	}	

E' személyi névmások mint ragjai a' névszóknak következőleg fordulnak elé :

lovam	hímnem	{	szusz-i	szűsz = ló	szusz-a-i	{	lovaim
	nőnem	}				}	
lovad	hímnem	{	szusz-kha		szusz-e-ikha	{	lovaidd
	nőnem	}	szusz-e-kh		szusz-e-ikh	}	
lova	hímnem	{	szusz-o		szusz-a-iv	{	lovai
	nőnem	}	szusz-ah		szusz-e-ia	}	
lovunk	hímnem	{	szusz-e-nu		szusz-ē-inu	{	lovaink
	nőnem	}				}	
lovatok	hímnem	{	szusz-khem		szusz-e-ikhem	{	lovaitok
	nőnem	}	szusz-khen		szusz-e-ikhen	}	
lovuk	hímnem	{	szusz-a-m		szusz-e-ihem	{	lovaik
	nőnem	}	szusz-a-n		szusz-e-ihen	}	

Mint viszonyítók' személyi ragai, p. o. *beth*-ből lett *b'* viszonyító ragai így :

bennem :	b-i	bennünk :	b-a-nu
benned	{	bennetek	{
	b-kha		b-a-khem
	b-a-kh		b-a-khen
benne	{	bennök	{
	b-o		b-a-hem
	b-a-h		b-a-hen

Mint igék' személyi ragjai :

ütök	hímnem	{	katal-thi	katal-nu	{	ütünk
	nőnem	}			}	
ütsz	hímnem	{	katal-tha	ketal-them	{	üttök
	nőnem	}	katal-th	ketal-then	}	
üt	hímnem	{	katal	katel-u	{	ütnek
	nőnem	}	katel-a-h		}	

'S az ige ezen személyi ragokhoz még tárgyi ragokat is veszen föl, p. o. *katalthi* ütök, *ketalthi-kha* ütlek téged férfit, *ketalthi-kh* ütlek téged nőt stb. minden személy és nem szerint.

Mutató névmás hímnemben *ze*, nőnemben *zoth* ez; többesben *el* ezek. *Visszavető* névmás : *ki*, melly most többnyire *hog*y értelmű; *kérdők*: *mi?* *ki?* *mah?* *mi?*

Az indogermán nyelveket képviseljük a' szanszkrita, görög, latin, német és angol nyelvek.

<i>Szanszkrita.</i>	<i>Görög.</i>	<i>Latin.</i>	<i>Német.</i>	<i>Angol.</i>
<i>Egyesben :</i>				
én = aham	ἐγὼ	ego	ich	i
te = tvam	σύ	tu	du	thou
ő = szasz, szā, tat	?	—	er, sie, es	he, she
<i>Többesben :</i>				
mí = vajam	ἡμεῖς	nos	wir	we
tí = jujam	ὕμεῖς	vos	ihr	you
ők = tē, tās, tāni*)	σφεῖς	—	sie	they **)

Ezen személyi névmások az indogermán nyelvekben nem járulhatnak a' névszókhoz, ezeknek tehát nincsenek birtoki ragjaik.

De az igeszókhoz szükségkép járulnak. Összehasonlítás' kedvéért mutatjuk a' szanszkrita és görög igét, melléje az altaji nyelvekből az oszttyák igét sorozván, hogy az egyezés annál világosabban kitűnjék.

*) A' szanszkrita személyi névmások a' nominativus' ragjával vannak felhozva; gyökeik : *ah*, *tu*, *tat* = én, te, ő (vagy az, finn. *tä*); *vē*, *jū*, *tē* = mí, tí, ők (vagy azok, finn. *nä*). Ezen csupasz gyökökhöz inkább hasonlítanak a' többi indogermán nyelvek' személyi névmásai. A' görög többes *ἡμεῖς*, *ὕμεῖς*, *σφεῖς* is beöltözött gyököt mutatnak, melly lehet : *ἡ(μ)-*, *ὕ(μ)-*, *σφ-*, szanszkr. *vē*, *jū*, *tē*.

**) Mind ezen névmások' első személyei a' casus obliquus-okban *ma*, *me* gyökök, p. o.

	<i>Szanszkrit.</i>	<i>Görög.</i>	<i>Latin.</i>	<i>Német.</i>	<i>Angol.</i>
accus.	mām	με	me	mich	me
dativ.	mahyam	μοι	mihi	mir	me stb.

Az olvasó látni fogja, hogy az altaji nyelvekben a' személyi névmások' valamennyi casusai egygyökök, kivéve a' magyar nyelvet, melly a' három személyi névmást egyedül a' nominat., genitivus- és accusativusban tartja, 's ennél fogva különbözik a' többi nyelvektől.

*Szanszkrita.**Görög.**Osztyák.**Egyes szám.*

bodhā-mi

τῖθῃ-μι

pane-m

bodha-szi

τῖθῃ-ς

pane-n

bodha-ti

τῖθῃ-σι

pane-t

Kettős szám.

bodhā-vasz

—

pane-men

bodha-thasz

τῖθῃ-τον

pane-den

bodha-tasz

τῖθῃ-τον

pane-den

Többes szám.

bodhā-masz

τῖθῃ-μεν

pane-n

bodha-tha

τῖθῃ-τε

pane-den

bodha-nti

τιθῆ-ασι

pane-t

Követközzék most a' latin, német és angol, mellyekben nincs kettős szám.

*Latin.**Német.**Angol.**Egyes szám.*

sto

ich stehe

i stand

stas

du stehest

thou standest

stat

er stehet

he stands

Többes szám.

stamus

wir stehen

we stand

statis

ihr stehet

you stand

stant

sie stehen

they stand

*A' mutató névmások :**Szanszkrit.**Görög.**Latin.**Egyes szám.*

szasz, szā, tat

ὁ, ἡ, τὸ

hic, haec, hoc

tam, tām, tat

τὸν, τὴν, τὸ

hunc, hanc, hoc

Többes szám.

té, tās, tāni

οἱ, αἱ, τὰ

hi, hae, haec

*Visszarivő névmások :**Szanszkrit.**Görög.**Latin.**Egyes szám.*

jasz, jā, jat

ὅς, ἥ, ὅ

qui, quae, quod

Többes szám.

jau, jē, jē

οἷ, αἷ, ἄ

qui, quae, quae

Tudjuk, a' latin genitivus és dativus *cujus, cui*; miből kitetszik, hogy a' *qui* mellett *cu* is volt, mellyből azután *quum, quo* stb. conjunctio-k és adverbia temporis et loci lettek. *Tum, tunc, híc, ita* stb. mind ilyenek; az első kettőnek névmási gyökerét nem találjuk többé a' latinban; az utolsóé *is, ea, id*; (szanszkritában : *ajam, ijam, idam*; többesben : *imē, imāsz, imāni*).

A' szanszkritában ilyenféle adverbiumok : *atra* itt, *tatra* itt, ott, *amutra* amott, *jatra* a' hol, *kutra*? hol? Ez utóbbi kérdő névmás' származéka.

Kérdő névmások :

Szanszkrita : *kasz?* *kā?* *kim?* a' gyök : *kim*. Görög : *τίς?* *τί?* Latin : *quis?* *quae?* *quod?* *quid?*

Az altaji nyelvek' személyi névmásait's azoknak mind névszók mind igeszókhoz járuló ragait nem tesszük itt ki, mint-hogy annak helyén eléfordulnak; mert teendő összehasonlítás' kedvéért az olvasó könnyen ide gondolhatja. Egyedül a' finn *tämä, se, tuo, ez, az, amaz* mutató névmásokat hozom fel, mivel külsőleg is azonosak a' szanszkrita *tam, tām, tat*, a' görög *τὸν, τῇν, τὸ* 's latin származék *tum, tunc*-val; 's mivel nálunk is mint adverbiumok eléfordulnak ezekben : *té, tó; tél, tól, túl; tova, tovább*; 's egy igében : *tétővázni*. Megvannak több altaji nyelvekben is, például az osztyákban, így : *tem, teme, tema* ez, (finn : *tämä*); *tom, toma* az, (finn : *tuo*). — A' magyar *téved* ige nem származik ezektől, minthogy megfelelője az osztyák *tēbem*, 's még inkább azért, mert *té-tó* együtt fejezi ki az *ide oda* menést, habozást, mi a' *téved-ek, tēbe-m* igében nincs meg.

A' magyar kérdő névmások : *ki?* *mi?* a' finn *ku(ka)? mi(kä)?* az osztyák *khoi* vagy *khoje, hoje* *ki?* *met* vagy *metta* *mi?* — Látjuk, mennyire egyeznek ezek is az indogermánokkal. A' magyar *ki* mellett volt *ho* is, mellynek megfelel a' finn *ku* 's a' latin *cu* (*cujus*), 's mellynek ragos idomai : *ho-l?* *ho-vá?* *ho-nnan?* *ho-llyan?* *hogyan?* *hogy?* A' *ki*-nek megfelel a' görög *τίς, τί,* *k = t* levén; a' *ho* megfelel a' görög *πο-^{na}k*, ezekben : *πόσος, ποῖος, πόθεν* stb. itt *h = k = p = t* levén.

Tehát a' nem *h*, vagy *p*, vagy *t*, vagy *k* bötűben van a' kérdés' ereje, mint Czuczor úr erősen állítgatja, hanem a' *kérdő névmásokban*.

Miután az anyagszókra nézve nagy közösség van a' három nyelvfajban, t. i. a' sémiben, indogermánban és altajiban; 's miután a' névmások, melyekből az idomok' legnagyobb része lett, azonosak ezen három nyelvfajban: mi a' nyelvek' abbeli osztályozását, mely szerint azok' fokozati tökéletessége azoknak őstermészetétől, vagyis a' beszéllő nemzetek' rendeltetése által volna öröktől örökké meghatározva, a' nyers philosophiára bízván, inkább azok' eredeti egyenjoguságát állítjuk, mely a' fejlődés' legnagyobb különbsége mellett is érvényes. Egyenjogúak és egyenlők a' nyelvfajok: de voltukra nézve nagyon különbözők, tekintvén a' fajkülönbséget, 's az egyfajú nyelvek' fejlettségét. Nyelvtudományunk' második lépése tehát abban áll, hogy a' nyelvfajok' természeti különbségeit fogja fel, melyeket semmi fejlődés nem tüntethet el soha. Lehet azonban, hogy ezt állítván, a' nyers bölselem' hibájába esem; mert arról ítélek, mit csak a' tapasztalás igazolhat. T. i. azt mondják nekünk: a' sinai nyelv idom nélküli nyelv, melyben a' névszó az igeszótól nem különbözik semmi rag által; melyben hát a' szók' értelmét és viszonyát egyedül a' mondatban nekik jutott hely határozza meg. De, folytatják, azért igen alkalmas nyelv ez ám a' gondolatok' kifejezésére! — 'S mi látjuk, hogy az angol nyelv majdnem oda ért már, hol szintén nélkülözi az idomokat; pedig meggyőződünk, milly kitünőleg alkalmas a' gondolatok' kifejezésére! Tehát az angol nyelv nem válik-e egyfajuvá a' sinaival? — Gondolom, hogy az lehetetlen. *Legyen bár a' nyelvek' fejlődése nem egyéb mint idomkopás*: mégis a' különböző nyelvfajok egyenlő fejlődés vagy idomkopás mellett is megmaradnak mindig egyenközü haladásukban, mely összeesést nem engedhet meg. De nyelvi elmállást igen is gondolhatni, 's ha ez két különböző fajú nyelv' összeütközése által eszközöltetik, bizonyosan valamelyiknek idoma túlnyomó maradand mind végig.

A' három nyelvfajnak természeti különbségeit pedig annál inkább meg kell mutogatnunk, mert tapasztaljuk, miszerint ennek elhanyaglása nem csak Otrokócsit, Beregszászit,

Horvát Istvánt és Dankovszkyt tévútra vezette, hanem hogy ez mai napig legkárosabban hat gyenge tudományunkra. Íme tehát :

a) A' sémi nyelvek' gyökszavai jeles szabatosságot mutatnak, állván többnyire három mássalhangzóból — bár kétből fejlődtek is ki — 's hangzó nem tartozván a' gyökhöz; mert mihelyt azt hangzóval ejtjük, mindjárt bizonyos idomú szavá lett. Ellenben az indogermán és altaji nyelvek' gyökszavai nem ilyen szabályosak, állhatván ezek több vagy kevesebb bötükből; továbbá hangzóval is járván, sőt egy bötü, t. i. hangzó is lehetvén gyök, kivált az indogermán nyelvekben.

b) A' sémi nyelvek' gyökszavai, a' névmások és számnevek' kivételével, mind igegyökökre vihetők vissza, legalább nyelvtanilag : megfordítva, az indogermán és altaji nyelvek' gyökszavai mind inkább névszógyökök lehetnek. *Nyelvtanilag* akarjuk ezt értetni : mert ha kitetszenék, hogy viszontag minden gyök ige volt eredetileg, azt a' jelentésből, nem nyelvtani idomból lehetne kiokoskodni. Ez oknál fogva a' sémi nyelvek' tana legnagyobb részint az igezők' idomairól értekezik, ezek' idomaira a' névszók' változásait is vehetvén : ellenben az indogermán nyelvek' tana az igező' kitünő jelessége mellett, mégis egészen külön tekinti a' névszókat; az altaji nyelvekben továbbá, az igezőnek legbujább idomai mellett is, a' névszó szinte hasonló súlyt gyakorol nyelvtanilag. Ezen különbséget röviden így lehet kifejezni : hogy a' három nyelvfaj' igezőinak aránylag egyenlő nyomossága mellett a' sémi nyelvek' névszóji legkisebb, az indogermán nyelvekéi nagyobb, az altaji nyelvekéi legnagyobb idomi gazdagságot mutatnak.

c) A' sémi nyelvekben a' hangzók mintegy mellékesek; az indogermán és altaji nyelvekben azok lényegesek. De mind a' sémi, mind az indogermán törzsszók' hangzóji elváltoznak az idomok' változásával, p. o. *σπείρω, ἔσπαρχα, σπορός*, stehlen, stahl, stiehl, gestohlen : ellenben az altaji nyelvekbeli törzsszók' hangzóji nem változnak el az idomok' változtatával, p. o. tud, tudhat, tudathat stb. vét, véthet, véthetget stb. tudók, tudtam stb. Továbbá a' sémi és indogermán nyel-

vekben a' hangzók vegyest fordulhatnak elé a' gyökök és ezek' ragasztékaiban, mert közöttük semmi osztályt tevő osztón nem nyilatkozik : ellenben az altaji nyelvekben a' hangzók többnyire három, legalább két sorra oszlanak, 's a' gyökök és ezek' ragasztékaikban csak azonos sorú vagy egyezhető sorú hangzók férhetnek össze. — Ezen és az első különbség annyira szembetűnő, hogy alig foghatjuk meg, mint kerülhetne ki Otrokócsi, Beregszászi és mások' figyelmét; valamint teljességgel meg nem foghatjuk, mikép mondhatta Beregszászi, hogy a' magyar nyelvet legjobban lehetne az arab bötűkkel kifejezni : holott a' magyar nyelv a' hangzók' legtökéletesebb rendszerét igényeli (jussanak eszünkbe a' sok *e*-nek árnyéklatai, mellyeket alább eléadunk), a' sémi nyelvek' hangzói rendszere, kivált az arabé, pedig épen legfogyatékossabb rendszer.

d) A' sémi nyelvekben, a' viszonyítókon és ragokon kívül, mellyek a' szók' viszonyait jelentik, a' gyökbötűk közé idegen bötűk szúrathatnak, mellyek a' szók' belső módosulásait fejezik ki : ellenben az indogermán és altaji nyelvekben a' gyökszó' bötűji közé idegen bötű nem juthat, azon említett különbséggel mindazonáltal, hogy amazokban a' gyökszó' hangzóji változhatnak, emezekben pedig az sem történhetik.

e) Mind a' sémi, mind az indogermán nyelvekben *szónem* van (az új perzsa' kivételével, melly az altaji nyelvek' befolyása által veszthette el ezen sajátságot, vagy idom-kopásból, mint az angol) : ellenben az altajiakban *nincsen*. Ezen különbségnél fogva is a' magyar, török-tatár, jakut, mongol, mandsú; a' finn, lapp, eszt és az urali finn nyelvek teljesen elválnak az indogermán nyelvektől, úgymint a' szanszkrita, görög, latin és ennek leánynyelveitől, vagyis olasz, spanyol, portugál, francziától; a' német, angol, holland, dán, svéd-től; a' szlávtól és ennek számos testvérétől; — teljesen elválnak a' sémi nyelvektől, úgymint a' héber, arab, siriai, khaldai stb. nyelvektől.

Megmutattuk röviden a' sémi, indogermán és altaji nyelvek' egyezését és különbségeit : hozzá tartozik kimondanunk, honnan ered az egyezés, honnan a' különbség?

Nekem úgy látszik, az emberi nyelvek' egyezése általá-

ban, 's különösen a' három nyelvfajé, valami természetes. Ha igaz, hogy az emberi nem egyenlő testi és lelki alkotásu : az emberi nyelveknek nagyban egyenlőknek kell lenni; ha különböznek, azt kevesbbé az emberek' testi, szellemi alkotásának, mint inkább az őket dajkáló természet' változó különbségeinek, 's azon körülményeknek kell tulajdonítani, mellyek az emberiség' külön külön falkáji' történeteit és növelését meghatározták. *Elöttem tehát nem az nevezetes, hogy a' sémi, indogermán és altaji nyelvfajok szóanyagban és némellg idomban egyeznek : hisz' Ázsiában, egy földirati egészen keletköztek; sőt az nevezetes, hogy lényegesen különböznek egymástól.*

Nem tudhatjuk a' nemzetek és a' nyelvek' támadását, mivel minden gondolható történelem tudás föltételezi már azokat. De hátrafelé okoskodhatunk tetemes bizonyossággal. — Az ázsiai ember eleinte bizonyosan azon nyelvet beszéllette, mellyre őt beltermészetének indulatai, 's a' kültermészet' befolyása ösztönözte; 's azon nyelv csak egy lehetett. De vagy eleitől fogva külön külön helyeken laktak az emberek, vagy utóbb, de bizonyosan a' nyelvnek szilárdulása előtt, esemény által vetődtek különböző lakhelyekre : ezen külön lakás külön természeti hatásoknak tette ki, 's ez által növelésök, tehát nyelvek is, különbözővé vált. Nemzet sohasem és sehogy sem alakulhatott némi származás, vagyis háznép nélkül, melly ha megvolt egyszer, külső hozzácsatlódás által növekedhetett, 's valóban növekedött is. Az így keletköző és nagyobbodó háznép' körében okvetlen folyt valami nyelv, melly azután a' háznépből kinövekedött nemzetnek nyelvév is vált. De azon egy háznép mellett más háznépek is támadtak, 's azonkép mint ő, származás és külső hozzácsatlódás által növekedtek; így keletköztek rokon nemzetek. A' rokon háznépek vagy nemzetek' csiráji bizonyosan addig maradtak egymás' közelében, mígnem nyelveik a' közös jellem által önállóságra értek, mi alkalmasint a' nemzetek' alakulásával egy lépten haladott. Tehát a' rokon háznépek, 's az ezekből nagyobbodott rokon nemzetek okvetlenül addiglan éltek közelebb egymáshoz és távolabb nem-rokon háznépektől, míg nyelveik a' fajkülönbség által bizonyos közös jelleműekké váltak; — ha előbb kezdének vala más, nem rokon háznépekből alakuló nemzetekkel társal-

kodni, nyelveik nem juthattak volna a' fajkülönbséget kifejező jellemre.

Ennél fogva föl kell vennünk, hogy *mind a' sémi, mind az indogermán, mind az altaji népek és nyelvek külön külön helyen alakultak*; mert ha ezt nem vesszük föl, a' nyelvfajok' különbségeit, melyek megvannak, nem tudjuk megfejtteni. — Továbbá föl kell vennünk, hogy *a' rokon háznépek és nemzetek hosszú ideig közelebb laktak egymáshoz, mint bármely nem-rokonhoz*: mert a' nyelvfajok igen szilárd különbséggel válnak el egymástól, 's viszontag, a' rokonok igen szilárd jellem által képezik az illető fajokat.

Ezen hátrafelé való okoskodás által megértjük a' nyelvfajok' keletkezését, meg a' fajokat képező rokon nyelvekét. Hogy ezen okoskodás helyes, bizonyítják az altaji nyelvek' számnevei, 's annyi meg annyi jelenségei. A' magyar most jó távol lakik a' Léna melléki jakuttól, vagy az Europa' éjszaki csúcsán költözködő lapptól: de valaha nyelveik bizonyosan közel értek egymáshoz, mert most kölcsönösen felvilágosítják egymást. Így van ez az indogermán és a' sémi, és a' földön élő valamennyi külön nyelvfaj' nyelveire nézve is.

A' mondottakból a' nemzetek' őstörténeteit és a' bölcselmi nyelvtudományt illető igen nyomos tanulságot vonunk ki, melyet bátor vagyok ifjabb honfitársaim' figyelmébe ajánlani.

Őstörténetek' nevén az emberiség és az egyes nemzetek' történeteinek azon részét értjük, mely a' világos történetek előtt a' régi kor' homályai közül szürkül ki. 'S minél hátrább nézünk a' régi kor' homályába, annál sűrűbb ez, 's kevesebb kitesző a' történetek' szürkülete. A' mi nemzetünk' történeteinek határozottsága kiválik a' szürkületből, midőn Árpád' vezérlete alatt e' honba lép; valamint története' szürkülete a' Volga és Jaik közötti lakta' idejében kezdődik, 's a' húnok' feltünte előtti korban elvesz. Azontúl csak nevek' hangjaival találkozunk, melyekre a' német, a' szláv, a' magyar régiségbuvárok versenyt vadásznak. Herodotosz és a' Genesis két világító torony a' tömérdek sötétben: de Attilától Herodotoszig és ettől a' Genesisig ki mutathatja meg az útát? 's ki mondhatja meg, mire süt tulajdonkép Herodotosz, mire a' Genesis' világa azon kívül, mit ők magok meg akarnak világosí-

tani? 'S hol keressük a' magyarokat a' húnok, és Herodotosz előtti korban, p. o. a' Genesis' korában? Az indogermán népek között-e? vagy a' sémi népek között-e?

Minden nemzetnek legősiebb történetei okvetlenül rokon nyelvű nemzetek' közelében folytak le. Tehát *lehetetlen, hogy a' magyar nemzet' legősiebb történeteit akár a' sémi akár az indogermán népek között találjuk*: mivel ha ott találhatnók, nyelve nem volna magyar, melly az altaji nyelvfajhoz tartozik, hanem volna sémi vagy indogermán nyelvfajú. Ez olyan igaz, millyen a' szám- és tértani igazság. — Űgyde, mondja valaki, a' kész nemzetek össze-vissza hányattak a' föld' kerektségén, miért nem kerülhettek volna a' magyarok' ősei valamely sémi vagy indogermán nép közé? — Igen, össze-vissza hányattak a' kész nemzetek: de mi annak kénytelen következménye? Vagy az, hogy az idegen nyelvfajú nemzet elhatalmazván az idegenek között, maga nyelvét ezekre tolta, 's így a' történetek' világosságáig megőrzötte, minél fogva máig is meglátható: vagy az, hogy idegenek között ő enyészett el, minél fogva nyelve's, ezzel ő maga is a' történetek' világossága előtt már megszűnt lenni. Mellyik következmény áll a' magyar nemzetre nézve? Az első nem áll, mivel ott, hol a' magyarok' őseit Horvát István és mások keresték és keresik, a' történetek' világosságánál egyedül indogermán vagy sémi nemzeteket látunk; pedig őt is ott kellene látnunk. A' másik sem áll, mivel ha elenyészik vala, — mi hála istennek nem történt — én nem írnék most magyarul, 's magyar TudósTársaság nem volna a' föld' kerektségén. Igenes ősei tehát ezen magyar nemzetnek semmi esetre sem szerepölhettek indogermán vagy sémi népek között olyképen, hogy ott vagy világos nyomaikat hagyták, vagy pedig elenyésztek volna. Ez szintén olly igaz, millyen a' szám- és tértani igazság.

De hát nem-igenes ősei, hanem oldal-ősei, vagyis rokoni a' magyar nemzetnek vitézködhettek már Ninive' birodalma' idejében és tájékán. — Bizony vitézködhettek, 's ez vezet tanulságunk' második részére.

A' biblia és a' görög írók' szövétnekénél csak sémi és indogermán népek' történeteit, 's ezeken kívül a' Káspi-tenger' keleti partjaitól kezdve Ázsia és Európa' éjszak-nyugati or-

szágaiban lakó nem-sémi, nem indogermán népek' történeteit látjuk. Ezek pedig mind vagy altaji nyelvű népek, vagy olyanok, mellyek az indogermánok elől elvesztek, p. o. a' *keltek* stb. Minthogy ezekről itt szó nincs : tehát mondhatjuk, hogy a' biblia és a' görög írók' szövétnekénél egyedül sémi, indogermán és altaji nyelvfajú népek' történeteit látjuk. Már nem épen lehetetlen a' legrégibb korban is észrevenni azokat, mellyek nem sémie, nem indogermánok. Hogy azokat skütháknak nevezték a' görög írók, bizonyos; de hogy csak azokat, 's nem másokat is neveztek skütháknak, az bizonytalan; sőt bizonyosan a' skütha név alá mind Herodotosz, mind más görög írók, német és szláv fajú népeket is foglaltak. Egyébiránt tegyük, hogy a' skütha név mindig és mindenütt kizárólag altaji nyelvfajú népet jelent : vajjon következők-e ebből, hogy a' skütha már magyar, 's nem más rokon nép is? Lám, az esztek a' Dvina' mentében a' szlávok előtt laktak már; rólok senki sem mondhatja meg, mikor és honnan jutottak mai országukba. Nem nyúlhattak-e Herodotosz' idejében a' Neszter és Deneper' mellékein a' Fekete-tengerig? Szóval, nem lehettek-e ők, vagy rokon nyelvű népek azon sküthák, kiket Herodotosz a' Fekete-terger' partjain ismert? Igaz, lehettek magyar nyelvű népek is : mert igazán Herodotosz' idejében azon nyelvek, mellyeket ma finn és magyar nyelveknek nevezünk, annyira egy nyelvnek lehettek különböző nyelvjárásai, hogy meg is érthették egymást. De a' millyen bizonyossággal állíthatjuk, hogy, ha Herodotosz' skütháji altaji nyelvű népek voltak, azok vagy finn vagy magyar vagy török vagy egyéb altaji nyelvűek lehettek : olly kevés bizonyossággal állíthatjuk, hogy ezek csak magyar, nem finn, nem más altaji nyelvűek valának. Mint okoskodnak a' mi régiség-buváraink? A' hol skütha név csak eléfordúl, ott mindjárt magyar nyelvű népet találnak; 's Horvát István annyira ment, hogy a' spanyol nyelvben levő „*áfrikai scythaságot*“ nem is a' palócz, hanem egyenesen a' tiszta-erdélyi magyarhoz tartozónak ítélte! — Olvassák, hogy a' perzsák a' sküthákat *száka* (sacae, *σάκαι*) népnek nevezték : tehát a' száka is magyar; 's a' szegény magyar kénytelen Habes és Nubiából, meg a' József' tiszteletére állított oszloptól sebbel lobból a' perzsák megé röpülni, hogy

a' szákaság is övé legyen. — Én nem tudom, kik voltak a' perzsák-nevezte szákák : azt tudom, hogy a' *jakutok* szákáknak nevezik magokat, 's hogy nyelvök úgy képez középső tagot a' finn és török között, mint eminnen a' magyar áll közöttte a' finnek és töröknek. — Második tanulságunk tehát ez, hogy nemesak nem szabad, de nevetségig gyermekes, a' skütha néven legott magyart érteni; sőt hogy a' magyar nemzet' legősibb történeteit az altaji nyelvű népek' ősi történeteivel együtt kell nyomozni. Innen ha halljuk és olvassuk, hogy *Rawlinson és Oppert* *) az ékiratok között skütha nyelvű nyomokra találtak : mit tartsunk ezekről? Legokosabban : *semmit se*, míg az ékiratokat nem tudják jól olvasni — mitől még távolka vannak; 's *még magunk is nem fogjuk olvashatni*. De ha mégis akarunk valamit tartani ezen fölfedezésről, hát tartsuk azt : hogy ezen skütha nyelvényomok altaji nyelvek lehetnek, *mellyeket majd úgy érthetünk meg, ha az altaji nyelveket összesen jól értjük*; de mellyeket bizonyosan soha nem fogunk jól megérteni, ha mellőzzük a' magyarral rokon nyelveket.

Eléadtuk nyelvtudományunk' két lépését. Az elsővel tekintí, mi közös az indogermán, sémi és altaji nyelvekben; a' másodikkal kinyomozza, miben különböznek azok egymástól; következik a' harmadik lépés, melly tulajdonképi nyelvtudományunk, megtudni, millyenek magokban az altaji nyelvek, mint viszonylanak egymás között, 's különösen millyen a' magyar nyelv, 's mik annak kapesai rokonaira nézve.

Mielőtt nyelvtudományunk' ezen legnagyobbjához kezdenénk, 'tájékozuk magunkat egy kevésbé. Erdélyi *empíriai* vagy *tapasztalati* és *bölcselmi* nyelvényomozást különböztet

*) *Oppert*, a' franczia tudományos küldöttség' tagja, melly nem rég visszatért Babüloniából, az *Athenaeum Français*ban az ékiratokról értéközik. Szerinte 14-féle ékirat volna, mellyek a' *kháldai képirás*-ból fejlődtek. Közöttök egy *ó-szküth* és *új-szküth* írást fogad el, mellyek' elsejét nem igazolhatták még emlékek által, de az *új-szküth* írást második *akhaimenesz* félének ismerik. Láss erről rövid tudósítást a' többször idézett *Magazin für die Literatur des Auslandes*, 1854. Nr. 146. Ebből legalább annyit tanulhatunk, hogy igen nehéz és homályos dolog az az ékirat.

meg. Az empiriai, szerinte: „a’ történeti alapokra támaszkodik, ’s vitára kél szó és alkotás ellen, minék párját nem leli másutt;“ ezért tanulja a’ rokon nyelveket és a’ nyelvtörténetet. A’ bölcselemi meg azt kutatja: „mi az, a’ miben a’ magyar nyelv nem hasonlít máshoz, hanem miben csak magára ver, csak magához hasonló.“ — Viszontag én *szorosan vett gyakorlati és szorosan vett bölcselemi* nyelvtudományt különböztetek. ’S amaz a’ nyelvkineset, vagy szóanyagot az élő nyelv, valamennyi zugából ’s az irodalom’ összes történeti tárából szedi össze; a’ nyelvszabályokat pedig itészeti összehasonlítás és a’ nyelv’ természetének szorgalmas tanulása után ügyekszik lehető helyesen kimondani.

Vajjon hová tartoznék az, mit eddig a’ nyelvcsaládok’ közösségéről és egymástóli különbözéséről megérintettem? A’ gyakorlati nyelvtudományhoz-e? Nyilván nem: miután a’ gyakorlati szükség nem terjeszködhetik annyira. De másfelül igaz, hogy a’ tudománynak közbirtokká lettével kitágul a’ gyakorlati szükség, ’s lehet, hogy itt-ott már is tudni kívánja, miben különböznek ’s miben egyeznek a’ nyelvek. De hát tartozzék az említett tudás a’ bölcselemi nyelvtudományhoz; ezzel már egy tárgyát fejeztük volna ki ennek. — Ámde hová tartoznék az Erdélyi’ felfogása szerint? Nyilván az empiriai vagy tapasztalati nyelvvizsgáláshoz, mert ahhoz csak nyelvek’ hasonlító tanulmányozása’ útján érhetünk. Az olvasó tehát jól tájékozza magát, ha tisztán kíván látni.

Mi maga a’ magyar nyelv? miben nem hasonlít máshoz, hanem csak önmagához? ez bizonyosan minden nyelvvizsgálódnak feladata. Ha mindnyájan kénytelenek vagyunk e’ feladatban megegyezni: nem kellene-e hát megegyeznünk az útra nézve is, mellyen juthatni csak annak megfejtéséhez? Lássuk, millyen utat mutat nekünk Erdélyi? Azt mondja ő: „Az emberi organismus’ útmutatása szerint alapokat kell keresni a’ nyelvben, ’s azután ezen alapok’ segítségével minden bötű’ jelentését meghatározni. Ezen eljárás bölcselemi, eszmei; ’s az így nyert nyelvtudomány bölcselemi nyelvtudomány lesz, mellytől a’ történet ne féljen, mert abban középpontját leli meg; ’s a’ tapasztalás örvendjen, ha megegyezik a’ gondolkodással.“ — Mennél szebben hangzik ez, annál több figyelmet kérek.

Ugy látszhatnék, hogy az emberi organismus' útmutatása szerint meghatározni a' magyar bötük' jelentését, csakugyan igazán eszmei és tudományos. Azonban mit teszen föl ezen feladat? Vagy azt, hogy az emberi nyelvek között különbség nincsen, minél fogva, mit a' magyar bötük' ősjelentéséről állítok, az már minden más nyelv' bötűjéről is okvetlenül áll; vagy azt : egyedül a' magyar nyelv fejezi ki az emberi organismust, tehát egyedül ez eredeti nyelv; a' többiek mind elkorcsosultak. Áll-e az első? — Nem; a' tapasztalás hangosan megeczáfolja; 's mi már itt is olyan különbségeket hoztunk elé a' nyelvcsaládokról, melyeket tagadni nem lehet. — Áll-e a' másik? Igen hízelegne nekünk, ha állana : tehát kedvesködjünk vele magunknak, 's álljon legalább egy pillanatig. De kérem, hogyan tudhatjuk meg, hogy egyedül a' mi nyelvünk hű lenyomata az emberi organismusnak, 's a' többi nyelvek elkorcsosultak? Nem másképp, mint a' nyelvek' lelkiösméretes tanulása és összehasonlítása által — pedig lám ép ezt rekesztette ki Erdélyi a' bölcselmi nyelvvizsgálásból. Nem világosabb-e a' déli napnál, hogy amaz eszmei vagy bölcselmi nyelvvizsgálás egyáltalában semmis, önmagával ellenköző? Mert bár mi ábrándok' kisütésére is, nyelvhasználáshoz kell fogni!

Miután az így értelmezett bölcselmi eljárás ellen az egész tapasztalás tanúskodik, 's miután az maga magával ellenközik: mit kell hát tenni? Hosszasan feleltem már e' kérdésre, 's még hosszabban fogok felelni; ezen egész munkám felelet rá.

Az emberiségben milyen helyet foglal el azon nemzet, melynek tagjai vagyunk? ez szerintem, egyebek közt, a' bölcselmi nyelvtudománynak feladata. Ezt azonban csak úgy lehet megfejtene, ha először azon egész családnak nyelveit tanulmányozzuk, melyhez a' magyar nemzet tartozik, 's ezek' méltányhelyét kimutatjuk az emberi nyelvek között; másodszor, ha különösen a' magyar nyelvnek rokonai közötti helyét meghatározzuk. Ha ez utóbbit nyelvtudományunk megteszi, képessé válik ez által a' magyar nyelv' sajátosságainak tudományos megfejtésére. Itt érintkezik a' gyakorlati és bölcselmi nyelvtudomány. Tehát a' mit a' gyakorlati nyelvtudomány szükségel, azt egyszer a' bölcselmi nyelvtudománytól fogja

készen kapni: addiglan okosan viseli magát, ha nem akar megszibbre látni, mint szemei elláthatnak, különben az időjóslok' sorsára jut.

De miért nevezem azt *bölcselmi* nyelvtudománynak? Azért. Szerencsések levén a' híres philosophia tudományt helyes magyar kifejezéssel nevezhetni: kötelesek vagyunk oda töreködni, hogy a' tudomány meg is feleljen nevezetének. A' *bölcs* szó, mint látni fogjuk, *tudó*-t jelent; a' *bölcsелем* tehát kiválólág *tudomány*. Bölcselmi magyar nyelvtudomány az leendő egyszer, melly felfogva a' nyelvek közötti egyezést és különbséget, fel az altaji nyelvek' általános jellemét, azok' mélyébe hat, 's a' magyar nyelvnek minden izikéjét oklevelesen meghatározza. 'S az így értelmezett magyar bölcselmi nyelvtudomány fogja azután lehető biztossá, egyszersmind tanulságossá, tenni a' gyakorlati nyelvtanítást, kizárván belőle minden ügyhívést, ráfogást; végre az lesz a' láteső, mellynek segítségével az őstörténetek' vizsgálója behatand a' tiszteletes hajdankor' szürkületébe, mellyből isten szava zengett a' magyarok' fülébe is, hogy megvetett páriák ne legyenek.

ENGEL JÁNOS KERESZTELY' LEVELEZÉSIBŐL.

Közlé KUBINYI ÁGOSTON

az academiában martius' 5. 1855.

IV. Wien, den 2. Sept. 1807. Ihrer gütigen Freundschaft, welche gewiss in der meinigen ihre vollste Erwidierung findet, empfehle ich hiemit zwei Bitten, denen Sie früher schon die Gewährung zugesichert haben:

1) Ihr Urtheil (wer könnte das wohl besser geben) über Pray, als Geschichtschreiber Ungarns.

2) Für den Oktober habe ich den Kardinal Pázmány und Euren Jugurtha, — Bethlen Gábor bestimmt. Es handelt sich um keine erschöpfende weitläufige Biographie, sondern um kurze, feurige Umrisse; — also welche Quellen benütze ich dazu am kürzesten, denn meine wankende Gesundheit hat mich mit dem Plutarch etwas zurückbleiben machen? — Pázmány scheint mir interessant als Gründer öffentlicher Unterrichtsanstalten, in einem Zeitpunkte der grössten Verwilderung, und als freier, altungrischer Kanonist, der die Rechte seines apostoli-

schen Königs muthig wider Rom behauptete. — Was sagen Sie dazu?
— Mit der ausgezeichnetsten Hochachtung der Ihrigste *Hormayr* m. p.

V. Wohlgeborner Herr! Hochzuehrender Herr Consistorialrath!
— Indem ich Ihnen für die Übersendung des Cataloges und der Supplemente von der Regnicolar-Bibliothek meinen innigsten Dank abstatte, übersende ich Ihnen hiermit zugleich den neuesten Versuch, meine Vaterlandsliebe an den Tag zu legen. Die Schilderung der drey grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme ist der Vorbothe eines grössern Werkes, des Resultates zwanzigjähriger Forschungen, einer pragmatischen Geschichte der Hungarn und ihrer Landsassen. Mit dem unerschütterlichen Glauben an Ihren Nationalisinn lege ich einige Ankündigungen derselben hier bey, und bitte inständigst meine patriotisch-wissenschaftliche Unternehmung in Ihrem ausgebreiteten Wirkungskreise bekannt zu machen und zu unterstützen. Mit Bescheidenheit erwarte ich, in wiefern Sie nach dem beygefügtten Werke mich für berufen und für würdig halten dürften, der Biograph der kräftigen Nation zu werden, der wir Beyde anzugehören das Glück und die Ehre haben; ich bemerke nur, dass in der angekündigten Geschichte der Hungarn zwar eben der religiöse Geist, welcher das beyfolgende Buch durchdringet, herrschen werde; aber in Ansehung des Vortrages, der Wahl und der Zusammenstellung der Begebenheiten die Forderungen der Kritik und der historischen Kunst weit strenger erfüllet und berücksichtigt werden sollen, worin mir Ihre Schriften reichliche Unterstützung gewähren.

Ist es mir erlaubt nicht nur den verdienstvollen Gelehrten, sondern auch den eilern Menschenfreund in Ihnen anzusprechen, so trage ich kein Bedenken zu bekennen, dass ich durch den gegenwärtigen Krieg, und durch den noch schrecklichern Tilsiter Frieden um mein und meiner Frauen ganzes Vermögen, um mein Amt als Rechtsconsulent in katholisch-geistlichen Angelegenheiten für Neuost- und Südpreussen, um mein Salarium und um alle Aussichten auf ein ruhiges kummerloses Alter gekommen sey.*) Nichts ist mir übrig geblieben als ein heiterer, in Gottes Willen ergebener Geist, mit welchem ich nun unter den Geschichtsschreibern meines Vaterlandes um einen ehrenvollen Platz zu ringen beschlossen habe. Würde ich von edelmüthigen Freunden der Wissenschaft und grossmüthigen Patrioten so thätig unterstützt, dass sechzehn hundert Pränumeranten zusammenkämen, so wäre nicht nur durch mein Werk eine Lücke in unserer historischen Literatur ausgefüllt, sondern auch meiner zahlreichen Familie eine neue Existenz geschaffen, und meine unmündigen Kinder bey meinem etwa frühzeitig eintretenden Tode gegen den Bettelstab gesichert.

*) Vide, Vorrede zu Fessler's Alonso. Leipzig bey Gräff. 1808.

Ich habe daher mit eben dieser Post meine Unternehmung auch der Unterstützung und Beförderung des verehrungswürdigen Grafen Széchényi empfohlen, und schon Anfangs Junii unter der Adresse des Buchhändlers Pichler meine Sache dem Herrn von Görög vorgetragen, auch von meinen grossen drey Königen Exemplarien an S. M. den Kaiser, an I. M. die Kaiserinn, an des Kronprinzen, an des Palatinus, an des Bischofs von Waitzen und an des Coadjutors von Olmütz K. K. HH. beygelegt, ohne zu meiner Beruhigung bis jetzt erfahren zu haben, ob das Paquet bey dem Buchhändler Pichler eingegangen, oder von der die Post administrirenden französischen Behörde untergeschlagen worden sey.

Sind Sie geneigt, sich meiner Sache, als meiner ultimae post Naufragium tabulae, thätig anzunehmen, wie ich zuversichtlich hoffe, und wie es mir Ihr Bildniss vor Bredetzky's topographischen Beyträgen durch den sprechendsten Ausdruck der Gutmüthigkeit verspricht, so bevollmächtige ich Sie auch die Pränumerationsangelegenheit, ganz Ihrem Gutdünken gemäss, nach der jetzt mir völlig unbekannten Landesverfassung, einzuleiten. — Mit aufrichtiger Hochachtung verharre ich Euer Wohlgeboren ganz ergebenster Diener *Ignat. Aurel. Fessler* m. p. Dr. Theol. und Professor. — Bukow in der Chur-Mark bey Beeskow, den 22. Julius 1808. — Über Breslau, Frankfurt an der Oder Bukow bei Beeskow.

VI. Hochwohlgeborner Herr Consistorial-Rath! — Unter Allen, an die ich mich im Vaterlande mit meiner Angelegenheit gewendet habe, sind Sie der Erste, der mich mit einer Antwort erfreuet hat; sie bestätigt die Züge der Gutmüthigkeit, Geradheit, und Biederkeit, welche mich aus Ihrem Bildnisse vor Bredetzky's Beiträgen immer freundlich und anziehend ansprechen. Es war mir Stärkung, dass Sie meine Unternehmung billigten, es ist mir Aufmunterung, dass Sie mich derselben für gewachsen halten und einiges Gute von mir erwarten. Mit Recht und Wahrheit sage ich, *einiges Gute*; denn leicht und ein geringes Verdienst ist es mir, auf dem durch so treffliche Vorgänger in der Kritik ziemlich geebneten und gebahnten Wege einherzugehen. Nur einzelne Blätter, nicht Zweige, noch weniger Kränze, werde ich mir in dem Gebiete der Kritik erwerben können; nur durch die *leitende Idee*, die durch das ganze Werk sich aussprechen und ihm Einheit geben soll, durch die Wahl und Zusammenstellung der Begebenheiten, und durch den Vortrag darf ich hoffen, Ihre und anderer competenten Richter Erwartungen zu erfüllen.

Das Schicksal scheint mich, 52 jährigen Mann, zur äussern bürgerlichen Unthätigkeit, und meine unverschuldet verunglückte Familie zur äussersten Armuth verurtheilt zu haben; mir geziemt, so weit meine Kraft reicht, gegen dasselbe anzukämpfen. In diesem Kampfe blieb mir nichts anders übrig, als die Erscheinung meiner Geschichte der Hungarn durch eine hinlängliche Anzahl Praenumeranten zu bedingen. Glückt die Sache, so belieben Sie aus der beyliegenden Balance der Kosten und des reinen Ertrages zu ersehen, was für meine Unmündigen, theils zu ihrer Erziehung, theils zu einem Nothpfennig, wenn sie die Welt eben so, wie ihren Vater, behandeln sollte, übrig bleibt. Da hingegen ist jetzt in ganz Deutschland kein Buchhändler aufzufinden, der Lust, Muth, und Fonds hätte, meine Geschichte in Verlag zu nehmen. Seit zwei Jahren liegen einige gelehrte Werke, die wohl bedeutend in unsere Zeit eingreifen, bei mir in Ruhe; ich musste Kleinigkeiten, z. B. Abaelards, Theresias, Alonsos und Lotarios schreiben, um mir und den Buchhänd-

lern das tägliche Brod zu verschaffen; Werke, die gewiss noch nach der 60-ten Messe, in der ersten aber nicht so zahlreich gekauft werden, verschmähen sie für jetzt. Eines derselben, betitelt: *Geist des mittlern Zeitalters*. Erster Theil: *Gregorius VII. und sein Zeitalter*. Zweiter Theil: *Bernardus Abt von Clairvaux und sein Zeitalter*, habe ich mit eben dieser Post dem Buchhändler Doll angeboten. Ich wünschte, dass er Ihnen die ihm übersandte Skizze zeigte; ihm wird es zu gelehrt sein, er wird es wahrscheinlich ausschlagen, weil er in der ersten und zweiten Messe noch nicht auf das Remboursement seiner Kosten dabei rechnen kann. Böthe ich österreichischen Buchhändlern meine Geschichte der Hungarn zum Verlage an, so würden sie dieselbe wohl annehmen, aber wie bezahlen? Keiner würde mir auch nur die 15 Rth. pro Bogen geben, womit Maurer, Korn und Graeff meine weit unwichtigern Produkte honorirten, und wäre auch Einer so freigebig, so machten die 216 Bogen der 6 Bände 3240 Rthlr., und dies wäre Alles, was den Meinigen bliebe.

Ihre Besorgniss: „Dass Viele, welche die Erscheinung meines Werkes durch die Pränumeration möglich machen wollten, fürchten möchten, das im Auslande gedruckte fertige Buch könnte von der k. k. Censur-Hofstelle verbothen, und ihnen dann sowohl Buch als Geld vor-enthalten werden,“ finde ich gegründet, ich will daher weder Kosten- noch Zeitaufwand scheuen, um das Admittitur, oder wenigstens das Toleratur besagter Hofstelle zu erlangen. Wie ich dies nun anzufangen, und an wen ich mich deshalb zu wenden habe, darüber erbath ich mir mit eben dieser Post die gütige Anweisung des Hof-Secretärs Herrn Armbruster. Am convenablesten wäre es mir, wenn ich jedes Mal, entweder eine Anzahl von etwa 10 gedruckten Bogen, oder grössere Abschnitte, oder auch jeden einzelnen fertigen Band einsenden, und dann im Falle einer Censurrüge das Anstössige streichen oder mildern, das Blatt ausschneiden und durch einen hinzugedruckten Carton ersetzen könnte. Die Möglichkeit dieser Fälle kann ich mir höchstens bei den letzten drei Bänden denken.

Wie ich Ihre praktischen Bemerkungen in Ansehung des Pränumerationsgeschäfts benutzt habe, zeigt beyliegende Ankündigung, welche ich, ganz nach Ihren Vorschlägen bestimmt, heute noch an die Herren Kultsár, Decsy, Belnay, Sartori, und an die Buchhändler Doll, Degen, Geistinger, Schaumburg und Gebrüder Kilian sende.

„Ein Mann, sagen Sie, von Kopf und von Einheit und Festigkeit des Characters geht auch in solchen Crisen nicht unter; sein Fortkommen ist nicht an einen Ort, und nicht an einen Stand gebunden;“ das kann sich bei tausend Andern bestätigen, bei mir wird es wahrscheinlich zweifelhaft bleiben. Überall wo man frägt, zu welcher Religion oder Kirche gehört dieser Mann, nicht, wie viel Kraft hat er; überall, wo man die Diener des Staats nach dem von persönlicher Zu- oder Abneigung ausgegangenen, guten oder bösen Ruf anstellt oder zurückweist, wo Idealität Thorheit, Originalität Verbrechen ist, wo nur Piffigkeit oder einseitige Weltklugkeit die Wege öffnet, nur alles Selbstgefühl verleugnende Demuth für Güte des Herzens, und abgerundete Geschmeidigkeit für Schönheit der Seele geachtet wird: dort ist nichts für mich. Wo diese Hindernisse weniger obwalten, dort construirt man mich nach Belieben und lässt mich laufen. In Wien und München glaubt man in vollem Ernste, ich habe *Religion* changirt; in Berlin halten mich die meisten Glücksausspender für einen Jesuiten, Andere für einen Freigeist, Einige für einen halbverrückten Mystiker, die Menschenfreundlichsten für einen unschädlichen Schwärmer, Alle für einen Menschen, bei dem man nicht weiss, wie man mit ihm daran sei. Meine Ansichten von Religion und Kirchenthum gaben mir bei Katholiken, Lutheranern und Cal-

vinisten den Garaus, weil es dadurch offenbar geworden ist, dass ich alle Kirchen, selbst die jüdische und mohammedanische nach dem Maasse des in ihr enthaltenen religiösen Stoffes verehere, keiner ausschliessend angehören könne und wolle, und die vermessene Aufklärungswuth hasse. In dieser Opposition mit dem Zeitgeiste und Weltsinne befangen, dulde ich nur was recht ist, wenn mich Zeit- und Weltmänner allenthalben perhorresciren; wohl mir, dass ich dadurch in meinem eigentlichen Wesen und Seyn das Wenigste, oder vielmehr gar Nichts verliere! *Mein* Fortkommen ist freilich an keinen Ort, an keinen Stand mehr gebunden; aber die Vatersorge stört doch bisweilen die Ruhe und den Gleichmuth des Religiösen, den seine innere Welt von der äussern kleinen so scharf abschneidet: da drängt sich mir das kindliche Gefühl der Vaterlandsliebe und die Sehnsucht nach demselben gar gewaltig auf, und der Gedanke, dass es mir wahrscheinlich für immer verschlossen sei, steigert sich in mir zur bittersten Qual, bis das Bild der zehn oder fünfzehn Jahre, die ich etwa noch zu wandern habe, in der Erhebung meines Gemüthes zu dem Unendlichen verschwindet, wie dem heimgekehrten müden Wanderer in den Armen seiner Lieben die gräulichen Gestalten seiner ausgestandenen mühseligen Irrfahrt. In einer einsamen Hütte mit einem Garten, ausser den Mauern einer kleinen Stadt im Erzgebirge, dort werde ich, glückt meine Unternehmung, meine Ruhestätte finden, dort sterbend meinen Sohn segnen, ihn nach Hungarn gehen heissen, und der Welt entschwinden, die mich schon frühzeitig ihres Dienstes entlassen hat, weil stets mein Sinn gegen den ihrigen sich sträubte. Bei dem Allen würden Sie mich dennoch sehr verkennen, wenn Sie sich in mir einen schwermüthigen, düstern, feindseligen Mann dächten, und darum nichts weiter mit mir zu thun haben wollten; ruhiger Ernst, aufgeweckte Laune und kindlicher Frohsinn haben mich noch nie verlassen, und sind mir selbst unter den bittersten Drangsalen dieser Tage, unter welchen ich meinen Alonso und meinen Hofnarren Lotario schrieb, ungeschwächt geblieben. Um den Erstern thut es mir sehr leid, dass er im Vaterlande verbothen werden wird, weil er eben so freimüthig von Joseph, wie von Phrao spricht. Beschuldigen Sie mich nicht der Eitelkeit, wenn ich wünsche, dass Sie ihn lasen, das Beste meines Wesens ist in ihm ausgesprochen, Freunden aber und geliebten Gästen gibt man gern das Beste seines Selbst und seines Hauses.

Muss meine Geschichte, aus Mangel der erforderlichen, das ist 454 Pränumeranten ungedruckt bleiben, so bin ich genöthigt, den Gedanken meiner Transplantation in ein Haus und Garten vor Freyberg im Erzgebirge aufzugeben; dann aber biethe ich mich in dem deutschen Anzeiger aus, und der erste gute Mensch, der, eines immer muntern Gesellschafters bedürftig, mir ein kleines Haus, und so viel Garten, als ich mit meinem Weibe und Kindern bauen kann, in einem südlichen Lande zum Eigenthume anbiethet, der hat mich; mehr verlange ich von Keinem, und für diesen Preis ginge ich selbst an die äussersten Grenzen unseres Vaterlandes, nur nicht weiter gegen den Norden, als ich bisher gewesen bin. Ich habe Seiner Excellenz, dem Herrn Grafen Széchényi neben dem Syllabo meorum operum (von welchen mehrere gar nicht in den Buchhandel gekommen, und durch den Buchhandel auch gar nicht zu erlangen sind) ein kurzes, aber treues Curriculum vitae gesandt; was wäre z. B. diesem Magnaten ein kleines Häuschen und Garten an einen, dem Grabe vielleicht schon nahen, antiken Mann hingeschenkt? und so dürfte es Mehrere im Süden geben, die mir ein so eng begrenztes Ruheplätzchen gern gewähren würden, wenn sie von mir wüssten, wenn sie mich kennten, wenn sie meine antike Einfachheit nicht scheu-

Ich muss aufhören. Möchten diese Zeilen nicht zu viel, nicht zu wenig sein, um von Ihnen Ihres fortdauernden freundlichen Andenkens würdig befunden zu werden, der ich hochachtungsvoll verharre Euer Hochwohlgeboren Buckow in der Churmark bei Beeskow 28. Aug. 1808. ergebenster Diener *Fessler* m. p.

VII. *Pozsonyban Jan. 26-ikán 1812.* Nagyerdemű Barátom! Szívességed, mellyel Bétsben létemkor fogadtál, és különös leereszkedés, mellyel Barátodnak nevezni méltóztattál minapi leveledben, szinte olly nagyra betsülöm, millyen forrón tiszteltem már régóta számos litterátori érdemeidet. Köszönettel is tartozom másfelől éntam viseltető hajlandóságodért, 's midőn én hálaadásomat elődbe leteszem, a'ra buzgón kérlek mindenek előtt: hogy jó néven fogadd bátorságomat, mellyel viszontag Barátomnak nevezlek, nem azért, mintha e' nevezetre magamat méltónak tarannám, hanem hogy tetteben megbizonyítsam, mi örömet szerettek élni minda'val, a mire engemet kegyesen felszabadítottál.

Ösztönül veszem magasztalásaidat Historiái esméreteimről. Igen jól tudom, mi kevés az, a' mit ez időig tanulhattam, 's ha össze vetem tudós munkáiddal, tsak a'nyi minden e'béli tudományom, mint a' tepp viz a' nagy tengerhez képest. Azonban ha meg nem szünöl vezérem és oktatóm lenni, vállhat idővel belőlem is egy nem legutolsó tanítvány, mert most még a' Tanítvány névre sem vagyok érdemes. Így fejtette ki bennem egykor Révai a' nyelvtudományokat tárgyazó esméreteket, légy Te Révaím a' Történet tudományban, 's én semmit el nem mulatok, a' mi által utmutatásod alatt előmenetelt tehetek. Ezért különösen kérlek, 's reménylem nem fogod épen itten tőlem megtagadni igazgatásidat: mint-hogy szinte olly tüzzel kedveled a' Historiát, millyennel szerette Révai a' Philológiát.

Azt kívánod, hogy Jegyzeteket írjak össze Magyar Történeteiről, a' mint már Bétsben ígertem. Én teljesíteni fogom, mihelyest tsak lehet, kívánságodat egyedül azért: hogy ifúi elragadtatásaimban kijegyezhesd botlásaimat, 's ez által szaporíthasd bennem a' valóságos tudományt. Elgondolom előre, mi kevés elfogadhatót fogok mondani: de ha kevés léssen is jegyzeteimben a' tökéletesség, már meg fogok nyugodni, hogy azt a' keveset is lelkesítésedre tettem írásba. Bizvást várhatod haza me-netelem után ígéretemnek sikerét.

Hogy Könyved a' Magyar Történetekről magyarba lefordíttassék, azt már kijöttekor buzgón ohajtottam: olly jeles munka igen jól illik a' németül nem értő Hazafiak' kezökbe is, hogy a' Svatisoktól és Szekerek-től elszokhassanak. Itt az idő, mellyben oskolálul szolgálhatnak a' Magyar Nemzetnek viszontagságairól készült munkák: Könyvednek szorgalmas olvasatása által sok Magyarnek kinyilhatnának szemei. — Azonban kéntelen vagyok mind ezek mellett megvallani, hogy addig, míg secretariuskodnom köll, illy nagy munkának lefordításába kapni nem bátorkodhatom. De le sem mondok egészen a' munkáról. A' környü-lások, mellyeket előre nem láthatok, meg fogják határozni, e'ben mennyit tehetek.

Engedd meg inkább, hogy e' helett mást ígérhessek. Azt a' hosszú 's mégis rövid Recensiót, mellyel Piringer Ur a'nyira kérkedett, olvastam én is, és mi nemcs boszszúval olvastam! nem látok benne semmi tudományt is, 's kéntelen vagyok azt hinni, a' mit neki mondottál, hogy neki velem együtt sokat köll tanulni a' Historiában. Ugy hitte, hogy Teve argumentumával eldönti Anonymusnak minden teketétét, 's elfeledte hogy a' Teve az orosz birodalomban most is a' *Baikál* tóig (121° 30' — 127° 30' Long. és 52° — 55° Latit. fekszik) hazai állat, 's hogy épen a' Tevét szokták példáulúl fölhozni a' Természet tudományának írói

a'ra, hogy ugran egy állat sokszor különbéle climák alatt találattik. — És mitsoda vakoskodások azok is, a' miket a' Feudale Systemáról beszél? nem olvasta ő az újabbak közül Meiners, Mannert, és Hülmann' Értekezéseiket a' nemesség' eredetéről; nem olvasta Montesquient, Richardsont és egyébbb régiebbeket a' Feudale Systemáról; nem olvasta jól meg a' Du Cange' Glossariumját is, mellyből olly véghetetlen sokat akart tanulni. Ezek a' Feudale Systema' eredetét és fő lakhelét mind Asiába teszik. Ha volna is tehát nyoma a' Feudumnak országunkban, nem jöhetett é az még Asiából velek? Vagy nem volt é senkinek jószága Árpád' időjétől István Királyig? És ha volt, mi volt az? Feudum? és ugyan Germanicum? Árpád alatt, midőn a' németeknek országunkba még semmi befolyások nem volt? midőn mind untalan pusztították Német országot, a'kor kértek Mestereket a' Németektől a' Jus Feudaléra? De legditsőségesebb az ő böklössége ott, hol Philológiát kíván töled, mellyel maga teljességgel nem bír. Nem győzném itten elmondani mind, a' min föl akadtam. Föl tettem magamban, hogy Recensiójára egy kemény Anti-Kritikát írok, ha Te megengeded. Jobban fogja érzni az én Korbácsomat, kivált ha egyenesen kimondom, hogy ő *Capite census* sem a' historiában. Add tudtomra, nem ellenzed é szándékomat. Én alig várom, hogy védelmedre a' Publicum előtt fölkelhessek, és korbáltba szoríthassam a' mértékletlen dagályt ellenfeledben.

A' Posonyi Káptalan' Bibliothekáját még nem láthattam a' gondviselő távul léte miatt, 's így nem a' Posonyi Kronikát is. Bajos a' p..... kal végzeni. Elmenetelem előtt talán még láthatom, 's ha lehet, ki veszem a' Kéziratot nyugtató levél mellett. — Most ezernyi próbák után olly szerencsés vagyok, hogy Béi MSS-ait egyenként szállásomra kapom egy jó barátom által. A' Bibliothekarius, ki most a' Kamora' szoros gondviselése alatt vagyon, semmit mutatni nem akart. Lajstromot készítek Béi írásairól. Ki nem magyarázhatom, mi hibás esmérteink voltak ez időig ezen gyönyörű munkákról.

Ezek mellett ajánlom magamat tapasztalt szívessegedbe, 's állandóul vagyok a' te hív tisztelőd *Horvát István* m. k.

VIII. Pestini 15. Mart. 1813. Dilectissime, aestimatissime Amice!

Die 10. mensis currentis reddidit mihi Schedius noster Tuam die 23. Februarii ad me exaratam Epistolam, quae animum meum in eam perturbationem posuit, in qua forte non fui, dum in maximis periculis, tribulationibus et moeroribus, quorum omnium vita comite amara pocula abunde hausi, constituerer. Amor, dilectio, metus, compassio, gratitudo, impendens literaturae domesticae ac Patriae detrimentum, et plura similia mixta, et prope pugnancia, uno obtutu menti obversabantur, neque adhuc disparuerunt. Pridem ego, ex quo Te Leutschoviae morbo detineri intellexi, sollicitus de statu Tuo percontabar, quoties Schwartznerus aut Schedius mihi obvi facti sunt, nam Bárdossy nihil referre scivit. Nunquam illi mihi solatium quid de Te referre poterant, et gemebam. Nunc ipse mihi valedicis, et si hactenus incredulus fuisset, de constantia Tuae erga me amicitiae satis me convinceres. Sed et hoc solatium, maxime sane pretii, quavis alia occasione aegro animo meo sanando efficacius balsamum praeberisset, quam dum ferali instantis supremi fati Nuncio connexum est. Ergo ne Te, dilectissime, aestimatissime Amice! amittam, qui me dimidio aetatis junior es, quem mihi supervicturum, quem filio meo fidum vitae consultorem, quem ampliori Patriae ornamento, quem ultimum Historiae domesticae illustratorem, et nescio quid adhuc futurum sperabam? Fallor? an adhuc spem promittit pretiosae manus Tuae scriptura, ne in uno apice quidem adhuc mutata, an in ea Epistolae Tuae clausula spei anchoram figere possum: „dum forte ultimam ad te exaro?“

ergo forte vives, et istud *forte* jam solatio est, cui, si fiduciam in divina providentia collocandam conjungam, tantundem alacrius respirare possum, sollicitudinem de vita tua deponere non possum, quam si Te extra periculum esse intellexero. Utinam plus de Te mereri potuissem, cui tanta debeo, aut utinam junior, et eo loco essem, ut vel cineribus vel heredibus Tuis meum affectum opere contestari possim! Triste officium est Amicis, post fata, monumenta erigere, et fere serotinum, postquam illi ipsi permanentia reliquerunt. Ego penes singulare beneficium incolumis longaevitatis, quam mihi divina bonitas, licet immerito clementer concessit, id fati naturaliter experior, quod me optimi veterani amici, ad meliorem vitam migrantes successive deserant, quorum unus Antonius Szirmay, ab hujus vitae miseriis liberatus, ad patres migravit, et si Te amiserò, inter mille recentiores, facile veteranos in digitis numerabo, qui adhuc mecum hic morabuntur. Vellem ego quoque Tibi valedicere, sed nolo credere, Te brevi moriturum esse, aut si hoc eveniret, saltem menti meae semper praesens aderis.

Malo interim ad quaedam Epistolae Tuae puncta respondere, si sollicitudinem Tuam pro me, et Patria, etiam ultimis, uti autumas, vitae Tuae diebus adhuc perdurantem, et tam sincere declaratam, quadamtenus ad quietem reponere possum. Imprimis Tibi maximas et immortales ago gratias pro monitis et consiliis mihi suggestis, quae Tibi Deus in vita futura clementer retribuat. Erunt illa mihi perpetuo sancta, tamquam a moriente amico in tesseram verae amicitiae relictà, dum nullis respectibus, aut partium studiis locus est. Ceterum rectius, quam ego, meministi, me Tibi re ipsa declarasse, ut exemplar mei Piringeri, licet erronee descriptum, aut Telekio, aut Czirákyo comitibus, facto illius usu tradere velis. Rescripsisti quidem, me Piringero, singulum ejus passum prosequentem, justo plus honoris tribuisse, sed ego non putabam Te tam celeriter opusculum evolvisse, ut illud ante discessum Vienna cuiquam tradere potueris, et in hunc solum casum de illo cum Szakmárió communicando, utique hypothetica scripsi, nunc autem Tuo facto plene contentus sum (Czirákyum audio affectorum oculorum causa velle officiis valedicere et privatim vivere).

Quoad Piringerum et Gustermannum haec habe: Non directa eorum refutandorum causa Reflexiones in eorum opuscula scripsi. Sed quia vita jam non superest, ut Jus Publicum Hungariae systematice elaborare possim, conabor ea illius capita illustrare, de quibus tractandi ansam illi praebuere, quae proinde imprimis controversa esse viderentur. Feci idipsum cum Lakicsii Libro singulari, cui praeterea opposui commentationem de modis acquirendi summum Imperium apud Hungaros. Facturus eram in totam Historiam Regum Georgii Pray, in qua continuae sunt hallucinationes, nisi mihi primi tres Terniones, in quibus ejus praevias Notitias refutavi, intra manus multorum qui legerunt, pervissent ita, ut omnes percontationes hactenus frustraneae fuerint. Non utique praecise ejus refutandi causa, sed ut specimen lectoribus darem, quantopere Historicus, si cautus non sit, possit veritatem historicam deformare; et certe Pray est in illo opere unus e perniciosissimis Historicis, qui semina jecit controversiarum in Jure publico, quod non intellexit; quamquam vivunt testes, coram quibus opus hoc pro suo noluerit agnoscere, quod non ita, ut ipse scripsit, impressum fuerit, uti re ipsa Typographi negant illud ex ejus autographo impressum esse, et si suppressae non sunt, dicuntur exstitisse Epistolae Izdenczianae, quibus illi perscribebat, qualia Historiae suae inserere debeat.

Quod objectionem Tuam: cur potius mea collectanea non edam fortunatus in Maecenatibus? proba novi e Tuis monitis hoc Tuum de me studium, sed fateor, taedet jam me pro Patria mendicare, et praeterea

beneficia illorum Maecenatum paucissima ad 500, et 300 fl. ascenderunt, alia in 100 ad summum florenis substituerunt, omnia vero digitorum in manibus numerum vix exaequarunt, nec eo sufficebant, ut alias praeter typi expensas superare possim. Reliquum e meo Salario et industriali, cum primis Typographos exsolvi, vehementer autem dubito, an ex omnibus operibus meis venditis, universim 1000 flos receperim, omnia gratuito distribui. A Verhovázio, hoc quidem titulo, Orczyo, Saurau, Balassa, Széchényio, Brunszvikió, Jos. Eszterházy, et Cottu Zemplin, quibus opera dedicavi, nihil omnino accepi, unice Batthyány, Festetics, Illésházy et Teleki liberales erant, et uterque Princeps Palatinus, sed illi, praeter Batthyánium cum 1000 flnis, nullus pro dimidio sumptuum Typographiae. Posterioribus annis omnes se contraxerunt, et non carebat periculo, fiducia subsidii pecuniarii aliquid curare imprimi, dum jam Typographi omne moderamen excesserunt. Malui itaque filio capitalia congregare, idque feci non poenitendo eventu, quem exiguo illi laudi et gloriae, quam mihi inde imaginari potuissem, sacrificare non voluissem. Ceterum aliquot centena volumina meorum collectaneorum in Bibliotheca Musei Nationalis asservata, posteris usui deservire, et testari possunt, me, qua non Eruditum sed amatorem, desidem non fuisse, et multa opera typis parata olim in lucem prodibunt.

Futuro mense Augusto, si impedimenta superare potuero, fixum est, mihi prope Septvagenario, cum filio Parisios in Gallias, et alias Provincias proficisci, ubi Hungarica venabor, filius autem, quidquid poterit, videat et discat, cui itineri duos, vel tres annos destino, et si incolumis rediero, donec possum Expeditionem diplomatico-literariam in Patria continuabo.

Aestate preterita mense Augusto missum est mihi ex montanis benignum Caesareo-Regium Aulicum Decretum in Originali de procuendis argenteis et aereis numis in memoriam Expeditionis hujus meae diplomatico-literariae, in quo forma et Epigraphae ejus praescribuntur, et nunc mihi scribitur, Opus ad summum circa Pascha paratum fore. Documentum hoc, ex mutua Camerae Montano-Aulicae cum Cancellaria Hung. Aulica correspondentia emanatum, filio pro memoria inter cetera acta conservandum relinquam. Filius meus, qui Te tenerrime veneratur, hoc anno Philosophiam cum gradu doctoratus terminabit. Perpetuus itineris mei comes et egregie profecit, et magnam ubique de se expectationem excitavit, diligens admodum est, et in Mathesi maximum gustum habet, Professoribus acceptus, et juventuti Academicae dilectissimus, me longe altior, virum repraesentat, et mihi solatio est. — Inter cetera nunc adorno collectionem Dissertationum (utique ineditarum) et monumentorum de variis hominum privilegiatorum classibus, origine, conditione, statu eorumdem, uti liberorum Haydonum, Scultetorum, Kenesiorum, Praedialistarum, et quaecumque hujusmodi Species per Hungariam sparsae reperiuntur, aut olim inter homines conditionarios exstabant. Spero e diversis Comitatus multa subsidia, per quod forte obscuris hactenus objectis lux affundetur, et plura Juris publici capita illustrabuntur. Hi maximam similitudinem adhuc cum systemate Feudali habere videntur, quod nobis nunc neoterici obtrudere nituntur. Collectio per Tomos successive prodibit, si tota non mea, filii tamen cura, qui jam utcumque in manipulatione mea initatus est. Si Tuam Historiam ad calcem non perduxisti, vehementer doleo, sed spero fore aliquem, qui suppleat, licet numerus Historiam illustrantium nimio opere minuatur. De morte cogita, sed vive et vale Tuus totus ex corde *M. G. Kovachich* m. p. Senquiciensis.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

MAGYAR

ACADEMIAI ERTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

III. Sz.

A' TISZA' MEDRE MINT AZ ÖSEMLŐSÖK' SÍRKERT-
JE, FÖLD-, ÁLLAT- ÉS ÖSLÉNYTANI TEKINTETBEN.

KUBÍNYI FERENCZTÖL.

Olvastat. mart. 12. 1855.

Valamint a' nemzetek' történelmének leírásában a' régi oklevelek, emlékek, romok, népmondák adatok gyanánt szolgálnak: azon szerint a' földgömb' külső kérgének időszakonkénti képződésére nézve a' kövületek, részint már kihalt és, részint még élő állatok' csontjai mint meg annyi régi okleveleknek tekintendők, melyek a' föld' kérgének régibb vagy újabb származására mutatnak.

A' számos adatok közül ez úttal az őszállatok' csontvázaira 's azoknak egyes részleteire, különösen pedig a' Tisza' medrében fölfedeztekre kívánom felhívni a' tisztelt Academia' figyelmét.

Alig van éghajlat sőt világrész, egyes tartomány, hol őszállatok' csontjai nem találtattak volna, 's jelenleg is kisebb vagy nagyobb mennyiségben nem találatnának.

Szibéria telve van Mammut, Rhinoceros és más ősemlősök' csontmaradványaival. Szibériában az ásadékként nagy mennyiségben előforduló mammut- vagyis elefántcsonttal régóta nevezetes kereskedést űznek, sőt minekutána egyes agyarak 120 olykor 480 fontot is nyomnak, a' szibériai ele-

fántesont, kivált nagyobb műtárgyak' készítésére jobb 's alkalmasb árucikknek tartatik a' mostani elefántesontnál. Amerikában szintűgy mint a' kis Bajor- vagy Angolországban rendkívüli alakú 's nagyságu részint ősemlősök, részint gyík-idomú állatok' csontmaradványi fordulnak elé, mellyek a' babonás és mesés időkre emlékeztetnek vissza, midőn még az egyszarvu lovak, szirének, sárkányok főszerepet játszottak. E' tekintetben Magyarország sem maradt el a' világ és leginkább Európa' többi vidékeitől 's tartományaitól, noha nagy részben újabb származásu lévén, nem dicsekhettek olly csúszó mászó ős lények' maradványival, mint Bajor-, Cseh-, Francia-, Angolország; de alig van olly kiterjedésű tartomány, melly az eddigi felfedezések után ítélve annyi ősemlősök' csontmaradványival dicsekhethnék mint Magyarország. Ezeknek nagy részét részint az azok iránti kegyelet, részint egyesek' buzgalma 's fáradtsága, vagy talán azon előítélet is, tartotta meg a tudós világ' számára, hogy az óriások iránt kimélettel és tisztelettel kell viselkedni, következőleg azoknak maradványi iránt is. Régi időkben alig volt kastély vagy vár, sőt kolostor, mellynek kapuit rendkívüli nagyságu oldalbordák, láb-szárak, állkapcsok, zápfogak ne díszítették volna. Az efféle csontok kivált a' babonával telt régi lovagi időkben rendkívüli nagyságu emberek vagyis úgynevezett óriások' csontmaradványinak tartattak.

Az európai térségek között a' legnagyobbak közé az úgy nevezett magyar térség tartozik, melly a' Duna és Tisza közti tért is magába foglalja. Ezen térség egy részről a keletgalicziai határhegyláncztól a' Dunáig, más részről a' bakonyi és budai hegyektől Erdély' nyugati hegycsoportozatáig terjed, mellynek éjszaktól dél felé vagyis a' Dunától a' Viharlet hegyig elnyúló hossza mintegy 72 mérföldet, nyugattól kelet felé vagyis a' bakonyi hegyektől az erdélyi hegylánczig terjedő szélessége 48 mérföldet tesz. Ez azon nagyszerű európai térség, mellynek egyik legalacsonyabb és legmélyebb része a' kigyódzó Tisza' medre; ez azon nagyszerű sírkert, hol az ősemlősök' csontmaradványi elszórva 's a' legmélyebbörvényekbe sodorva léteznek. Leginkább egyes darabokból állanak az agyagos iszapba fektetve, fekvésöket változtatva a' víz' árjá-

nak nagyobb vagy kisebb erejéhez képest. A' Tiszában talált csontok a' televényes iszaptól, gyakran vas részekről áthatva, mind belső mind külső színökre nézve gyakran feketebarnák, tömöttebb minőségűek a' homokból vagy agyagból kikerült csontoknál, külsőképen többnyire fényesek. Szembetűnő hogy ezen csontok, kivált az elefánt-zápfogakközül számtalanok vasrészekkel annyiratelvék, hogy valóságos ferrificatoknak vagyis vassá vált csontoknak mondathatnak. A' csontrészek a' vasrészek által majdnem egészen kiszorítvák, úgy hogy a' csont leginkább csak külső alakját tartá meg, és az egész méltán vassá vált kövületnek tartathatik.

A' Tisza' vidéke részint áradási (alluvium), részint özönvízi (diluvium) képződményhez tartozik. Az áradási képződmény folyvást tart és előttünk fejlődik. Az özönvízi képződmény valamely nagyszerű catastroph' szüleménye, mely a' torlaszföldet a' Tisza' mentében letette. E' rendkívüli eseményről mélyen hallgat a' történelem; az özönvíz tehát, mely a' képződményt eléidézte, a' történelem előtti időbe esik, bár újabb képződmények közé számíttassék, származásának ideje több évezredre tehető.

A' Tisza' mentében egykor létezett bújá legelő a' marmarosi, erdélyi, havasalföldi és a' Fekete-tenger felé távolabb eső rengeteg erdőkből az ott tanyázott külön csordákban élt elefánt, rhinoceros, belény, óriás szarvasokat lecsalta. Az ilyenmű állatok természetöknél fogva a' forrásokat, buja és székes legelőt fölkeresik, vándoréletet élnek, míg kedves helyre nem találnak, hol sokáig megmaradnak.

Valamint találatnak még most is Közép-Ázsiában a' mongol fajhoz tartozó néptörzsökök, melyek egyik helyről másikra vonódnak, és ott, hol jó forrást, barmaiknak alkalmas legelőt találnak, letelepednek: azon szerint vándorolhattak kisebb nagyobb csordákban a' nagy emlősök részint természeti ösztönüknél fogva jobbnál jobb legelőt és vizet keresve, részint a' természet' csapásai, a' földgömbön közbejött helyenkénti változások által őshelyeikből kiszorítva új hazát kénytelenítették keresni. Így kerülhettek a' Tisza' vidékére őshelyeiket elhagyva, ős szabadságot élvezve. Kényelmesen minden akadály nélkül vándoroltak ők mint a' főszereplők, midőn

lakosa volt, hanem majd egészen kiveszett. Mert tudva, hogy a' spanyolok, midőn legelőször az amerikai földre léptek, lovakat nem találtak, és leginkább a' spanyol lovak' segítségével győzték le a' bentlakó szelíd ősnépeket; 1537. évben la Platát és Buenos Ayrest elhagyni kénytelenítettvén, lovaik szinte ott maradtak, állítólag ezektől származnak Éjszak- és Dél-Amerikában a' vadlovak. — Az amerikai Bizon ha folyvást úgy üldöztetik, mint jelen időben: rövid idő alatt olly ritka állat lesz, mint Európában a belény. Már történelmi időben mintegy száz esztendeje enyészett el a' maskari szigetekről a' Dodo vagy Dudu nevű madár. A' jávor-szarvas (cervus alces), úgy szinte a' belény is, Európa' egykori őslakosai jelenleg csupán Lithvániában a' belowiczai erdőben csekély számmal láthatók. — A' hód (castor) olly ritka Magyarországon, hogy alig találtnak már itt-ott fájának képviselői.

Valamint a' ragály nem csak egész családokat, sőt egész emberfajokat elpusztít, és csak hagyományból tudjuk, hogy azok léteztek egykor: így semmisíthette meg a' Tisza mellett egykor élt ősemlősöket a' köztök dühöngött ragályos nyavalya.

Amerikában egy-egy villám gyakran mérföldekre terjedő erdőket hamuvá emészt; illy tűzvész, vagy midőn a' prairiek meggyúlnak és számos mérföldekre terjedő vidéket lánggal borítanak el, a' közben legelő vadállatokat vagy meredek sziklákhöz szorítják, melyekről bőszerűen a' mélységbe zuhanván, bizonyos halálukat találják fel, vagy sűrű erdőbe szorítva, lángok' martalékává lesznek. Illy catastroph érhet a' Tisza mellett egykor tanyázott állatokat is.

A' Tisza mellé vándorlott állatok melegebb éghajlathoz levén szokva, könnyen föltehetjük hogy, midőn őshazájokba visszaszándékoztak volna, rendkívüli hideg állott be, melly halált okozott azoknak. Tapasztalásból tudjuk, hogy a' különben erős elefántot egy átfázás gyakran semmivé teszi. Ha népvándorlások voltak, miért nem lehettek volna állatvándorlások? Jelenleg is vannak vándorállatok Éjszakamerikában, a' Bizon egész csordákban vándorol. A' vadlovak mind Éjszak-, mind Délamerikában vándoréletet élnek, kivált Dél-

Amerikában, hol a' nagy térségeket elhagyva és a' mérges legyek elől menedéket keresve, a' hidegebb éghajlatú Patagóniának déli csúcsaira sereglenek össze, és egész nyáron által ott maradnak, hová nem követik őket a' legyek. — A' most élő szürke vagyis vándor-patkányt hajókon hozták Európába Keletindiából, és rövid idő alatt annyira elszaporodott, hogy az európai fekete-patkányt annyira kiölte, hogy alig maradtak még itt-ott fajának képviselői. Petényi Salamon muzeumi őrnek nagy nehezen sikerült a' Tisza' vidékéről egy példányt szerezni. A' vándor-patkány még most is Chinában mint eredeti őshelyén tartakozik. Az egerek közé számítandó úgynevezett vándorpocok (Mus lemnus, Linné szerint) szinte az utazó állatok közé tartozik.

A' tigris, noha meleg éghajlat alatti állatok közé számítatik, Szibériának leghidegebb vidékeire vándorol. Vannak madarak, melyek vándoréletet élnek és az éghajlatot majd minden évben változtatják (fecskek, gólyák stb.). Az itt elé számlált esetek egyes változások' szüleményei 's így inkább egyes földterületekre alkalmazhatók. — Az éghajlat is változhatott; meglehet hogy a' Tisza mellett melegebb éghajlat volt a' jelennél, elég alkalmas az ősemlősök' tenyésztésére.

Ezeknek előrebocsátása után, a' mi már a' Tisza' medrében eddigelé fölfedezett ősemlősöket és azoknak egyes csontmaradványit illeti, ügyekezndem azokat fajonként leírni 's azoknak nevezeteseb csontrészeit rajzolatban bemutatni.

A' Tisza' medrében eddigelé fölfedezett ősemlősök két rendhez számítandók.

I. Első rendhez a' vastagbőrűek (pachydermata, Dickhäuter). Ezek közé tartozik: 1) a' Mammuth (elephas primigenius) és elefánt; 2) Rhinoceros Tichorhinus, rekeszorrú orrszarú.

II. Rendhez a' kérődzők (ruminantia, Wiederkäuer); ezek közé sorozandó: 1) a' Belény (bos urus, Linné, Auer-Ochs); 2) a' szarvasok a) Cervus alces fossilis — ősjávör — Elenn — magánálló szarvasnemhez számítandó; b) valóságos szarvasok: 1) Cervus euryceros — hibernus, giganteus vagy megaceros,

óriás szarvas, Riesen-Hirsch; 2) Cervus dama; 3) Cervus elaphus priscus, ős gim szarvas, Edelhirsch; 4) Cervus Quettardi seu tarandoides, Pet.

Lássuk már az első rendhez tartozó állatokat, ezek közül :

1) az ős elefántot. A' most élő elefántok között legnevezetesebb az indiai elefánt, melly mind erejére, mind nagyságára nézve felülhaladja az áfrikait, gyakran tizenhat lábnyi magasságra nő. Az ázsiai elefánt' homloka laposdad, völgyelt, az áfrikaié kerekded, boltozatos.

Az elővilági Mammút vagyis őselefánt legközelebb áll az indiai elefánthoz, a' Mammút' homloka szinte laposdad, völgyelt, mint az indiai elefánté, csak hogy a' Mammút nagyobb, és csontváza a két agyarfoggal gyakran tíz mázsát is nyom. Agyarfogai sokkal görbébbek az élő elefánt' agyarfogainál; gyakran tizenöt láb hosszúságra nyulnak. A' szamojedek azt hiszik, hogy a' Mammút sötét mélységekben lakik, abban meneteket ás és földdel él.

Az ős elefánt vagyis Mammút' fölfedezése érdekes történetek közé számítandó. 1799-ben egy tunguzi halász a' Léna folyam' partján jég között egy idomtalan törzsököt vett észre. A' tömeg' mineműsége egy év' eltelte után is kétséges maradt és csak 1804-ben a' hirtelen bekövetkezett rendkívüli olvadás után fedeztetett föl egy mammut-csontváz a' tenger' partján. Egy tunguzi főnök elvitte annak agyarait. A' Mammút' közelében lakó jakutok a csontvázról húsdarabokat szeltek le kutyáik' számára, az éhes farkasok és medvék pedig a' csontvázon megmaradt húst apródonként lerágták; a' csontváz azonban, egy első lábon kívül, egy tömegben maradt meg. A' muszka akademikuskok a' csontvázon levő bőrt fekete hajjal és közbeeső vastag vöröses gyapjával befödve találták. Csupán a' fej 400 fontot nyomott a' két agyaron kívül. A' csontváz jelenleg a' szentpétervári muzeumnak egyik ritka dísze, az 500 font nehézségű két agyar megvásároltatott a' muzeum' számára, a' veszendőben volt első láb a' Mammút' közelében szinte feltaláltatott. — Humboldt Sándor egy árnyékos turfa-telepben ásott kútban, hat lábnyi mélységen alúl 9½ lábnyi vastagságu, vékony jéggel általszótt telepet talált. Jakuczk-

ban pedig a' föld alatti jég közönséges tűnemények közé tartozik. *)

Bátor vagyok erre nézve tulajdon tapasztalásomat felhozni, melly, azt tartom, nem lesz érdektelen annyival inkább, minthogy az, mit én láttam és tapasztaltam, többek' állítása szerint most is látható.

A' Mátra' egyik csúcsán, a' mint az út Parádról Gyöngyös felé vezet az úgynevezett Kékes nevű csúcs' éjszaki oldalában balra az úthoz az úgynevezett Órakó vagyis Hórákó nyúlik el. Ez meglehetősen kiterjedésű mélység, mellyben több négyszögű ölből álló mintegy három lábnyi vastagságú földdel kevert falevelekből, apró gallyakból 's mohából álló telep találatik, melly alatt mintegy két lábnyira több évvel ezelőtt július hónapban egy földtani kirándulásom' alkalmával havat és fagyos földet nagy mennyiségben találtam. A' kérdéses telepet terepély és sűrű erdő ótalmazza a' nap' sugárai ellen. Ha már valamelly élőállatot e' helyen, kivált kemény tél' idején, halál érne, és az a' fent leírt telep alá jutna: annak húsrészei a' rothadástól hosszabb időre mentek lennének mindaddig, míg a' telep alatti fagyos föld fel nem olvadna. A' szibériai Mammut szintetél' idején enyészhetett el, későbben jég közé jutván, húsrésze és bőre teljes épségben maradt. Szőrös és gyapjas bőre arra mutat, hogy ezen állat a' hidegebb éghajlatot, a' kemény tél' viszontagságait is kiállhatta, és hogy Szibéria egykor ha nem állandó is de ideiglenes hazája volt annak legalább azon időre, midőn őshazáját elhagyva vándorlásnak indult, friss vizet és alkalmas legelőt keresendő. Megerősíti ezen állítást azon őselefántcsont' mennyisége, melly Szibériában nagy mennyiségben találatik. A' szamojedek' tartományától éjszaka felé fekvő szigeten azelőtt annyi őselefántcsont ásatott, hogy több éven keresztül csupán ezen czikkel terhelt karavánok érkeztek Sz. Pétervárra. A' többször érintett állítás hogy t. i. Szibéria a' Mammutnak egykor hazája volt, figyelmet érdemel, főképp mióta Heber által a' Himaláján 1824-ben egy szőrös bőrű, ökör nagyságú elefántfaj — *Elephas pygmeus* — födöttetett föl.

*) Geologie oder Naturgeschichte der Erde vom H. C. v. Leonhard. Stuttgart, 1836. 374—76. l.

Az ős elefánt' csontmaradványai a' földgömb' területének legnagyobb részein, u. m. Európában, Ázsiában s Amerikában fordulnak elé leginkább kagylóhomok, özönvízi és régibb áradási képletekben *).

Az angol halászsokat ezelőtt gyakran akadályozták halászatban a' nagy csontok, valamint a tiszai halászsokat is, kik hal helyett gyakran rendkívüli nagyságu csontokat húznak fel hálóikkal a' Tisza' medréből.

Mi már a' Tisza' medrében eddig fölfedezett, a' magyar nemzeti muzeumban létező ős elefántcsont' maradványait illeti, az I. táblán következő részei láthatók:

1) Egész koponya két felső zápfoggal és két agyarral; az agyarok közti völgyeleten nyúlt el az orrmány. E' darab majdnem egészen ép állapotú, azért igen becses példány, mert eddig többnyire koponya-töredékek, azok is ritkán fordultak elé. Ez első mammutkoponya, mely ép állapotban került a' magyar nemz. muzeumba.

2) Alsó állkapocs két alsó foggal, rendkívüli nagyságu, oldalról véve. A' két fog igen kivölgyelt, mi az állat' magas korára mutat.

3) Ugyanazon állkapocs felülről véve, a' fogak' rágterülete tökéletesen kivehető.

4) Állkapocs- töredék, tanulságos példány az, igen ritka első vagyis tejfoggal, mely az állkapocs' elején látható. — Az első vagyis tejfog a' folytonos használás által időről időre fogy és kisebbedik's egy másik, az állkapocs' hátulsó részéből előre törekvő fog által pótoltatik. Az elefánt hosszú életet élvén, a' természet gondoskodott arról, hogy ezen legnagyobb emlős' fentartására szolgáló zápfogak, a' mennyiben a' mindennapi használat által fogynak, azon arányban szakadatlanul pótoltassanak.

5) Az első vagy tejfog ép rágterülettel és erős gyökérrel.

II. Táblán látható: 1) az agyar, 2) szinte agyar, mindkettő kétszeres görbületű, mit leginkább az utóbbin vehetni

*) Geologie oder Naturgeschichte d. Erde. K. C. v. Leonhard. Stuttgart, 1840. 458 — 61. l.

észre, mely egy irányban félholdként kanyarodik. Eredetileg a' két agyarfog párhuzamos fekvésű volt, hanem időről időre a' fejtől nemcsak fölfelé de kifelé is kanyarodott, mi a' bikák' szarvain gyakran észrevehető; 3) a' felső zápfog vasrészekkel annyira áthatva, hogy vassá vált fognak tartathatik. Felső rágterülete tökéletesen kivehető, valamint egyik oldala is. A' párhuzamos lemezek a' csontmáz még most is látható. 4) Ugyanazon zápfog' alsó része vagy is gyökere, ez üvegfényű vassal (Glas-kopf) bevonva. 5) Alsó zápfog, mely a budapesti láncz-híd' építésekor a' Dunából húzattatott ki. Nevezetes, nagyon tanulságos példány, melyet a' tiszai fogakkal való egybeazonosítás végett kívántam közleni ez úttal. A' fentebbi, 3 és 4. szám alatt leírt tiszai fog vasrészekkel, ez t. i. a' dunai mészrészekkel van áthatva. A' már tökéletesen kifejlődött első fog volta-képen kivehető az azt lemezenként előre nyomó hátulsó foggal összeolvadva, úgy hogy jelenleg mindkettő egy egésznek tartathatik.

III. Táblán látható: 1) a' gyámcsont, 2) csigolya, 3) csigolyatöredék, mely rendkívüli nagyságu; 4) szinte csigolya, tökéletes alakú; 5) borda, 6) ugyanaz, 7) lapcsont, 8) ritka nagyságu medence-csont elülről, 9) ugyanaz oldalról véve.

IV. Táblán látható: 1) a' bal czombcsont a' domaházi Tiszából Elek Menyhért' ajándoka; ennek hossza négy láb, nyolcz hüvelyk, legnagyobb szélessége 18 hüvelyk. Miss-Dzuba, neve a' m. n. muzeum által megvásárolt elefántnak -- harminczéves elefánt' czombcsontja két láb négy hüvelyk hosszú, 9 hüvelyk széles, 's így épen kétszer kisebb az előbbinél, az pedig kétszer nagyobb ennél. Ezen nagyság' arányánál fogva Miss-Dzuba' magassága lévén egy öl, kilencz hüvelyk, hossza egy öl, három láb, a' domaházié két annyi. A' domaházi ős elefánt lehetett két öl és 18 hüvelyk, vagyis $13\frac{1}{2}$ láb magas, és 3 öl vagyis 18 láb hosszú, Petényi Salamon muzeumi ör' számítása szerint. 2) Jobb felkarcsont; 3) a' hátulsó lábnak jobb alszár- vagy sípcsontja, 4) az első lábnak jobb singcsontja.

Az első rendbe tartozó állatok közé számítandó:

2. A' *Rhinoceros tichorhinus*, rekeszorru orrszarú. Pallas, a' híres porosz természetbúvár 1770-ben befagyott homokban Vilui folyam' partján mumia-alakban *Rhinoceros*t

talált, mely épen úgy vala földve hússal, bőrrel és szőrrel, mint a' fent leírt és későbbben fölfedezett Mammut. A' Rhinoceros' csontrészei, u. m. koponyák, alsó állkapcsok, lábszárak kagylóhomokban (Muschelsand) és özvízi képletekben úgy szinte némelly barlangokban is előfordúlnak, ritkábban találtnak a' molas-képletekben. 1839-ben a' párizsi medenczében tizenhét láb mélységnyire egy Rhinoceros' felkarcsontját fedezték föl, mely nagyobb a' Cuvier által leírt példány nál.

Áfrika és Ázsia' mocsáros rengetegeiben lakó, növényekkel és fagallyal élő ezen idomtalan állatból az újabb emlőstan szerint mintegy öt élő faj isméretes. Az eddig fölfedezett ásadékként (fossil) előforduló csontmaradványok leginkább a' most Afrika' mélyében lakó tompa orrú kétszarvú Rhinoceros-hoz hasonlítanak azzal a' különbséggel, hogy az ásadékként talált csontok a' most élő Rhinoceros' csontjainál nagyobbak. *)

A' Tisza' medrében eddig talált csontmaradványok egyedül a' Rhinoceros tichorhinus, a' rekeszorrú vagy átfalazott orrú orrszarúhoz számítandók, melynek csontmaradványai az V. táblán láthatók illy renddel: 1) a' koponya felülről véve. Ez szemlátomást különbözik minden fajtól, aránylag felette hosszú és keskeny, kúpalakú, két domborodással és két völgyelettel ellátva. Legnevezeteseb igen vastag rekeszcsontja, mely orrgödrét kétfelé átfalazza. A két domborodáson látható redős szömörcsök arra mutatnak, hogy ezen állat rendkívüli nagyságu két szarvval valaellátva, a' fent érintett rekeszcsont azoknak erős támaszúl szolgálván. 2) Szinte a' koponya' alsó része, mellyen mind a' két oldalról három három hátulsó, összesen hat zápfog látható. 3) Az alsó állkapocsnak bal fele három hátulsó zápfoggal. 4) Bal felkarcsont elülről tekintve. 5) Bal czombcsont elülről véve. 6) Egy felső négyszögű zápfog ugyan annyi gyökérrel. 7) Ugyanazon zápfognak likacsos völgyeletes rágterülete (Kaufläche). 8) Egész koponya az alsó állkapocscsal együtt a' híres Cuvier' munkájából rajzoltatott

*) Lásd: Lehrbuch d. Geologie und Petrefactenkunde von Dr. C. Vogt. 1846. Továbbá: M. Acad. Értesítő, 1854. Petényi S. értekezését a' *vastagbőrűek és az orrszarúakról* általában, a' *hornyolt szarvánócsról* pedig különösen 140—50. l.

le, ritka események közé tartozván a' koponyának az ahhoz tartozó állkapocscsal való együttléte. De azért is szükségesnek láttam ezek' közlését, hogy a' nem-természetvizsgálók is, kik véletlenül találhatnak illy állkapocscsal ellátott koponyát, azt egymástól el ne válaszsák, hanem összefoglalva sziveskedjenek beküldeni azt a' magyar nemz. muzeumba; de más részről már csak azért is, hogy ezen különös állat' koponyájának sajtósági alakjáról voltaképp mindenki meggyőződhessek.

Összehasonlítás végett van szerencsém a' magyar nemz. muzeum és gr. Andrassy Emánuel' gyűjteményéből a' tisztelt Academiának a' következő elefánt és rhinoceros-csontokat bemutatni: 1) alsó és felső elefánt zápfogak Ceylon' szigetéről. A' fogak' felső széleszalag alakú barna vonallal ellátva. Az alsó zápfog keresztül van fűrészelve, a' párhuzamos lemezek meg-egyeznek a' fog' rágterületével. Ezen zápfogakat a' Tiszából kikerült fogakkal összehasonlítván, voltaképp kitűnik, hogy azok hasonlítanak egymáshoz, következőleg abból is bizony következtethetni, hogy az őt elefánt legjobban hasonlít az indiai elefánthoz. 2) Tökéletesen kifejlődött elefántagyar szinte Ceylon' szigetéről, két kis agyar szinte onnan. Gróf Andrassy azt állítja, hogy a' ceyloni lakosok' eladása szerint ezen szigeten találtatik bizonyos féreg, melly ha az agyar' végét megkezd, az olyan agyar megszűnik növekedni is, bár meddig éljen az elefánt, az agyar törpe marad. Ennek tulajdonítandó, hogy Ceylon szigetén a' him elefántoknál ritkán látni nagy és szép agyart. A' ceyloni és jávai elefántok kisebbek az ázsiai continensről való elefántoknál. A' nőstény elefántnak ritkán van agyara. Ceylon szigetén száz him elefánt közül alig van tíz elefántnak ép nagy és tökéletesen kifejlődött agyara; azért az ez úttal bemutatott nagy agyar Ceylon' szigetén is nagy ritkaságnak tartatik.

Ezen agyart összehasonlítván a' Tiszából kikerült agyarral, az első sokkal egyenesebb, az utóbbi sokkal görbébb. A' fentérintett törpe agyarakról bátor vagyok még egy pár szót szólni. — Minthogy annak, hogy az efféle agyarbetegségről valamely író említést tett volna, nyomába nem jöttem eddig; de különben is nézetem szerint a' külső sértés, legalább az, melly ezen példányon látható, nem levén elegendő az agyar'

kifejlődésének megakadályozására, ezen agyarakat és észrevételt több szakértővel közlöttem. Ők, nehézségemet helyeselve, szinte azon véleményben vannak, hogy a' külső sértés nem hatván az agyar' üregében levő úterre (arteria), az agyar' kifejlődését nem semmisíthette meg, legvalószínűbbnek tartván, hogy az agyaron látható külső sértés az agyarnak nem az állkapocsban való létekor történt, hanem minekutána azt az élő elefánt elvetette.

Ez nevezetes észrevétel; de véleményem szerint a' kérdést nem oldja meg. Tudvavan, hogy a' természetben olly titkok rejlenek, mellyek csupán hosszas nyomozás után jönnek napfényre, gyakran olly tünemények fordulnak elé, mellyek megfoghatlanoknak és ollykor lehetleneknek látszanak. A' kérdéses agyarra nem csak a' férgek, talán betegség vagy előttiünk ismérletlen más körülmények is lehettek befolyással, ugyanazért e' részben bővebb felvilágosítás szükséges. Ez indította a' magyar nemz. muzeum' igazgatóját arra, hogy írjon és felvilágosítást kérjen Doleschal orvos úrtól, ki jelenleg mint tudva van, a' németalföldi kormánynál mint katonai orvos szolgál Jáva' szigetén. A' választ annak idejében leszen szerencsém közleni a' tisztelt Academiával a' netalán e' részben nyerendő bővebb felvilágosításokkal.

3. Egyszarvú rhinoceros-koponya Jáva' szigetéről nőtény Rhinocerotól, mellynek nincsen szarva. Rendkívüli nagyságu rhinoceros szarv, az ázsiai continensről való. Két-szarvu rhinoceros-szarvak Sumatra szigetről.

A' II. rendbe tartozó kérődzők következők, ezek közül: 1) a' Belényt irandom le. A' belényről bizton mondhatjuk, hogy Herodot' idejétől, u. m. 2300 év óta a' belény élt és most is él (Herodot görög író 456. évben élt Kr. sz. előtt). Julius Caesar de Bello Gallico Cap. XXV. a' hercyni erdőt leírván, ezt állítja: „Multa in ea (sylva) genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis non sint.“ A' XXVI—XXVIII. fejezetben az ott találtató állatokat írja le, u. m. a' Bos cervi-figura, alces et Urus.

A' belény a' XIII. században a' csehországi hegyekben, Lithvánián kívül Lengyelországban a' XVII. századig, a' XVIII. század' közepéig pedig Poroszországban még az élő

állatok közé tartozott. Muskovius Poroszországban 1705-ben egy vadászaton 70 darab belényt látott ¹⁾. — Drágos moldvai fejdelem, ki 1250. év' táján, minekutána Batu kán elvonult, a' hegyekbe menekült népét Moramor-, bizonyosan Marmarosból, Moldvába visszavezette, és új állodalmat alapított, utazása közben egy belényre akadt, azt megölte és fejét az ország' czimereül választotta. Bukovinából vagy a' szomszéd Erdély' rengetegeiből származott azon belény, melly 1815-ben a' schönbrunni ménageriában élt, mellyet 1814-ben magam is láttam a' bécsi congressus' alkalmával.

Jelenleg a' belény csekély számmal csupán Lithvániának egy sarkában, a' mocsáros Bielowicza nevű erdőben és a' Kaukázus' némelly völgyeiben látható ²⁾.

Hogy a' belény nem csak Gácsország-, Bukovina, Moldva és Erdélyben, hanem Magyarországon is tartózkodott, erre nézve bizonyosságul szolgálnak a' belényekről nevezett tájak és helyek, p. o. Bihar megyének egy nevezetes kiterjedésű hegylánczolata, sőt mezővárosa Belényesnek nevezetik. Ezen állat a' Kárpát alatti rengetegeken is tartózkodott, tanúsítja ezt a' fejer és fekete Árva folyók között Árva megyébe keblezett Zubrohlawa nevű hegység, a' Zubrok vagyis belények' tartózkodásának egyik főhelye. A' véglesi vár' szomszédságában Zólyom megyében Zubratiny nevet viselő táj találtatik. — Ezen szó annyit jelent mint Biharban Belényes azaz Zubrok vagyis belények' tanyája. A' zólyomi nép közt regék maradtak fen, mellyek Mátyás király' gyakori belényvadászatára emlékeztetnek ³⁾.

Lássuk már a' belénynek a' Tiszában fölfedezett maradványait, mellyek a' VI. táblán szemlélendők: 1) a' koponya'

1) Dissertatio de Uro, 18. §. 33. l. „Locus uro promicuius gratus non est, obscuras latebras, spelaeaeque opaca minime amat, sed maxima ipsi voluntas est, in montibus esse.

2) Polens Palaeontologie von Georg Gottlieb Pusch. Stuttgart, 1837. 201—3. l.

3) Lásd a' magyar orvosok' és természetvizsgálók' Kassa-Eperjesen tartott hetedik nagy gyűlésének történeti vázlata és munkálataiban, 1847. Petényi Salamon' felszólalása a' honunkból végkép kipusztult bölények, és az elenyészés' örvényében forgó hódok' ügyében, 215 — 17. l.

előrésze, 2) a' koponya' alrésze, 3) ötödik zápfog, 4) bal felkarcsont, 5) jobb ezombesont, 6) medencze-csont.

A' II. rendbe tartozó kérődzők közül következnek a' szarvasok, u.m. a' *Cervus alces fossilis* — ős jávor; ez nem tartozik a' valóságos szarvasok közé, mert ennek nincsen szemága, magánálló szarvasnemhez számítandó.

A' valóságos szarvasok szemággalellátvák: a' *Cervus Euryceros* — *hibernus* — *giganteus* — *megaceros* (*Riesen-Hirsch*) óriás szarvas a' legérdekesebb őszállatok közé számítandó. Legtöbb, legépebb példányok, 's egész csontvázak az írlandi turfában találtattak, ugyanazért írlandi szarvasnak is nevezetik. Írlandon kívül majd mindenütt található Európában éjszak felé az Alpoktól egész Szibériáig nem csak turfában, hanem édes vízi márgában, agyag, homok és fővénytelepekben, úgy szinte özönvízi képletekben ásadékként.

Ezen nevezetes állat az élők' sorából rég eltűnt. Leonhard szerint gr. Sternberg bebizonyította, hogy Magyarországon, hol egykor az óriás szarvas nem volt ritka állat, a' XIV. század' végével már nem létezett. A' prágai muzeumban találtatik egy koponyaszarv, mely 1566-ban a' Győr alatti táborozás' alkalmával kútásáskor másfél ember mélységnyre (*anderthalb Mann tief*) ásatott ki. A' bécsi császárigyűjteményben két szarvas kaponyaszarv látható. Az egyik példányon, melly nem messzire a' vaskapui szorostól a' Dunából került ki a' Bánságban, a' XIV. század' második feléből való bolgárszláv irat olvasható, melly szerint hasonló állatok azon időben az érintett vidékeken nem éltek. ¹⁾

Gróf Sternberg aligha nincs tévedésben, millyenben a' nagyszerű Cuvier volt, állítván hogy a' zergén kívül az *Antilope Zajga*, melly Ázsia' sivatagjain *Irtisch* és *Altaji* alatt él, a' Tátara' tövében seregenként legel ²⁾. — Szinte Cuvier állítja, hogy Görögország' éjszaki részében még találatnak belények, mint *Pausanias*' idejében, ki 174-ben élt Kr. sz. után. ³⁾

¹⁾ Lásd: *Geologie oder Naturgeschichte der Erde von K. C. v. Leonhard*, III. Bd. 560—62. II.

²⁾ *Cuviers Thierreich v. Dr. Schinz*. I. Bd. 389. I.

³⁾ *Cuvier: Discours sur les révolutions de la surface de globe*. 5-ème édition. Paris, 1828.

A' *Cervus dama*. Ezen kedves állat Európában leginkább vadaskertben tenyészik, szabadban ritkán látható.

Cervus Elaphus priscus — ősz szarvas, Edel-Hirsch. A' magyarországi nagy erdők' egyik fődisze. Nem csak a' külföldön de nálunk is a' várak és kastélyok' előcsarnokai és tornáczaik illy nemű szarvas szarvakkal ékesítvék. A' szarvast a' pogány nemzetek is nagy tiszteletben tartották, torozás' alkalomával gyakran áldozván szarvasokat. Jelenleg is sok czímerben szarvasszarvak, némelyekben egész vagy fél szarvasok láthatók. Az ősz gím szarvas' szarvainak egyes részei a' Magyarországon eddig fölfedezett pogány sírokban gyakran fordulnak elé edények, rézeszközök és embercsontok között. A' magyar nem. muzeumban illy szarvtörödékek mind a' régiségek, mind a' természetiek' tárában, jelesen ennek csontgyűjteményében láthatók. A' szarvasvadászat nem csak a' régi lovagidőben kedves mulatságnak tartatott, de a' mostaniban is a' legkedvesebb vadászatok közé számítandó. A' szarvasszarv minél több ágból áll, annál becsesebb és drágább árucikk a' kereskedésben. A' most élő szarvas' csontjaiból a' waterlooi csata után örömtüzet raktak az angolok.

Cervus Quettardi seu Tarandoides, Pet.

Az itt elősorolt szarvasok' csontmaradványai a' VII. és VIII. táblán láthatók, u. m. a' hetedik táblán 1) a' *Cervus Alces* — koponyatörédékek, szarva két lapátból áll, de nagy különbség van a' *Megaceros* és *Alces*' lapátai között: az első hosszan nyúlik el, az utóbbié rövidebb de sokkal szélesebb. 2) Szinte *Alces*, ez sokkal kisebb az előbbinél, egyes lapát. 3) *Cervus Megaceros*; a' koponya meglehetősen, a' bal szarv majd egészen ép állapotban, a' jobb szarv majdnem egészen a' szemágtól kezdve hiányzik; mindkét szarv szemággal van ellátva. Ezen példány a' m. n. muzeumban levő őslénytani gyűjteménynek ritkaságai közé tortozván, annak egyik legnevezetesebb disze. 4) Szinte *Cervus Megaceros*-szarvtörédékek, mely ép állapotban nagyobb volt az előbbénél.

VIII. Táblán látható: 1) a' *Cervus Megaceros* koponya' alsó része; a' felső állkapocsban levő fogak majdnem egészen ép állapotban, a' két szarvnak csupán csonka részei láthatók.

2) *Cervus Dama*-lapát, melynek alsó része a' szemággal hiányzik. 3) *Cervus elaphus*-koponyatöredék mindkét szarvval ellátva, az ágakból ítélve, 14 éves volt. 4) Szinte *Cervus elaphus*, sokkal nagyobb és vastagabb az előbbninél, a' jobb szemág hiányzik. 5) *Cervus Quettardi*, Petényi szerint *Tarandoides*, ritkán fordul elé.

A' természetvizsgálókat rég azon kérdés foglalkodtatja, mely a' földtanra és állatok' történetére igen érdekes, t. i. vajjon az emlősöktől származó minden csontmaradványok, melyek az özőnvízi és idősb áradási rétegekben találatnak, csupán azon állatfajoktól származnak-e, melyek az ősvilági időben, azaz mielőtt még emberlétezett volna, kihaltak, vagy az áradékként eléforduló csontmaradványok olly állatoktól is származnak, melyek a' történeti időszakban enyészték el? —

Ezen kérdéseket a' Tiszából kikerült emlősök' csontmaradványira kívánván alkalmazni, az eddigelé adottak' folytán a' következőkben kívántam öszpontosítani véleményemet. A' Tiszában eddig fölfedezett és általam ez úttal elészámlált emlősök közül az ős elefánt (*mammut*) az elővilági, következőleg a' történet előtti időszakba esik. Annak, hogy a' történeti időszakban élt volna, a' legrégebbi írónál legkisebb nyoma sem fordul elé. Herodot, ki 456. évben Kr. előtt Görögországban Bos Urust és oroszánt látott, elefántról nem tesz említést, már pedig annyit föltehetni ezen tudósról hogy, ha azon időben élt volna Európában az elefánt, Herodot' figyelmét nem kerüli vala el. Ezen állításom a' Tiszából kikerült *Rhinoceros Tichorhinus*ra is alkalmazható.

A' belény mind az elefántot mind a' *Rhinoceros*t túlélte és még most is az élő állatok közé számítandó. A' mi az óriás szarvast (*Cervus Megaceros*) illeti, ezen nevezetes állat' történetéről bizton állíthatni, hogy ő túlélte Európában az ős elefántot, midőn ez már nem létezett. Európában való léte a történeti időszakba esik, nem egészen három század előtt mult ki az élő állatok' sorából ¹⁾).

A' *Cervus Alces fossilis* — ősjávör, a' most élő állatok kö-

¹⁾ Polens Palaeontologie von Georg Gottlieb Pusch. Stuttgart, 1837. 195—218. II.

zé tartozik, valamint a' *Cervus Dama* szinte a' most élők közé számítandó, úgy szinte a' *Cervus Elaphus priscus* — és gim-szarvas is. A' *Cervus Quettardi* vagyis Petényi szerint *Tarandoides*, minthogy legközelebb áll a' tarandhoz, hasonlítván ásadékként eléforduló szarva a' tarandéhoz. Ezen állat a' kihalt és emlősök közé számítandó.

Végtére még azon kérdések fejtendők meg, vajjon a' Tiszában találtató és állatok' maradványai eredeti helyökön vannak-e? vagy távolabb helyekről a' hullámok által hozattak oda? Azoknak kimúlta egyszerre vagy időszakonként történt-e?

Amint már felebb érintém, találatnak kivált elefánt zápfogak, mellyek majdnem egészen vassá váltak, ezek nem mostani helyökön képződtek, hanem valamelly fentebbi régibb telepből sodortattak a' Tisza' medrébe. Annak, hogy a' Tisza' medrében vagy annak partjaiban vagy az úgynevezett holt Tiszában, kivált annak medenczéjében vasrészekből álló képződmény vagy telep találatnék, még eddig senki sem jött nyomába — azon helyeket értem, hol a' csontmaradványok találatnak.

A' mi azon kérdést illeti, hogy az elészámlált és emlősök' kimulta egyszerre vagy időszakonként történt-e? erre nézve véleményem az eléadottakhoz képest a' következő. A' kérdéses és emlősök' csontjai mineműségükre nézve nem egyformák, némelylek tömöttebbek, majdnem egészen vassá váltak, mint p. o. az elefánt- és rhinoceros-csontok, ezek mind bel- mind külmineműségükre nézve egy képlethez látszanak tartozni, ugyanazért ezek egyszerre enyészettek el valamelly rendkívüli elemi csapás' következtében.

A' csontok' tömörségét tekintve, az elefánt- és rhinoceros-csontokhoz legközelebb áll a' belény és *Megaceros*, de ezek közt is nem annyira vas, mint inkább televényes fekete vagy sárga agyaggal áthatott példányok fordulnak elő.

A' *Cervus Elaphus* és *Cervus Dama*' csontmaradványa in a' csontanyag tökéletesben kivehető mint a' fentebbieken, ezek könnyűségöknél fogva is a' Tisza' medrének csekélyebb mélységeiben a' televényes iszapban is eléfordulnak, de nem is találatnak olly nagy mennyiségben mint kivált az elefánt-csontok. A' legközelebb elésorolt állatok, mellyek jelenleg is

az élők közé tartoznak, időről időre természetes halál' következtében enyészhettek el, és így időről időre kerültek a' Tisza' medrébe. Támogatja ezen véleményt azon nevezetes körülmény is, hogy egy tömegbe vagyis egy rétegbe szorítva nem fordulnak elé, mind bel- mind külmineműségekre különbözvén egymástól, következőleg a' Tiszának áradási képletéhez tartoznak. Ezek szerint a' kérdéses csontmaradványoknak egy része valamelly özönvízi képződmény' alkalmával, midőn a' Hegyalján és általában a' nagy magyar térségen létező torlaszföld a' hullámok által letétetett, más része áradáskor időről időre került a' Tisza' medrébe.

Tekintetbe vévén az Európában számos helyeken ásadékként eléforduló elefánt- és rhinoceros-csontoknak nagy mennyiségét, bizton állíthatjuk, hogy az éghajlat melegebb és alkalmas volt az ős emlősök' tenyésztésére, következőleg az elefánt, rhinoceros és az ezekkel együtt eléforduló emlősök Európának és így Magyarországnak is ős lakosai közé számíthatók.

Hogy mind az özönvízi mind az áradási képletben találkozó csontok a' Tisza' medrébe kerültek és abban nagy mennyiségben fordulnak elé, annak egyik fő oka, mivel a' magyar nagy térségnek egyik legmélyebb részét a' Tisza' medre teszi. — Taenzer Károly főmérnök' közlése szerint, miután Pesten a' Duna' legkisebb vízszin függő vonala (niveau) 164' — 1" — 11³/₄"', Csongrádnál a' Tisza folyó' legkisebb vízszin függő vonala 233' — 5" — 9" — Szegednél pedig 239' — 10" — 9"', látni való, hogy a' Tisza' tükre Csongrádnál 69 láb 4 hüvelykkel, Szegednél pedig 75 láb 9 hüvelykkel alább fekszik a' Duna' tükrénél.

A' jelen értekezésemben leírt emlősök' csontmaradványai csekély részét teszik a' m. nemz. muzeumban létező őslénytani gyűjteménynek. Ha részrehajlatlan külföldi tudós vagy idegen természetbarát a' m. nemz. muzeum' második emeletén fölmenve a' természetiek' tára előtt megáll, az első terembe lépven, meglepve érzi magát, midőn egy tágas teremben olly nagy mennyiségű, egy országban eléforduló csontgyűjteményre talál. Nagyszerű Pantheon ez, mellynek jó izléssel és tudományos renddel való felállítása Petényi Salamon muzeumi

örnek becsületére válik. És bármit mondjon is valaki, hogy ezek haszontalan csontok, melyek haszon nélkül foglalják el a' díszes termet, bármint ügyekezzen valaki ócsárlani 's gúnyolni ezen gyűjteményt: a' részrehajlatlan természetbarát, kivált művelt tudós, kegyelettel tekintend körül e' teremben és vizsga szemmel nézend az itt találtató ős lények' maradványait. Lehetlen hogy azon kérdést ne tegye: honnan kerültek, hol földözttettek föl azok? és midőn azon választ nyerte, hogy Magyarorszáiban leginkább a' Tiszában, csodálkozandik azok' mennyiségén, és kivált ha Londonban a' British Museumot, Párisban a' Jardin des Plantes, a' wiesbadieni palaeontologiai gyűjteményt látta, a' m. nemz. muzeumban létező ős állatok' maradványait az európai gyűjtemények között akár az emlősök' mennyiségére, akár a' felállítási rendre tekintve, nem utolsó helyre, hanem a' legnevezetesebb gyűjtemények közé sorozandja.

Az efféle gyűjtemények alkalmat nyújtanak az okoskodásra, földünk' koronkénti képződésének vizsgálatára, egyesek' tudományos buvárkodására. Valamint a' British Museum a' dicső angol, a' Jardin des Plantes a' lángeszű francia nemzetnek és kivált e' két nemzet' tudósainak díszére válik: úgy a' m. nemz. muzeumban levő csontgyűjtemény minden rágalom és gúny' daczára is arra mutat, hogy hazánkban a' tudománynak nem csak egyes tisztelői találatnak, hanem a' nemzetnek e' tekintetben is vannak fölkentjei; ezen gyűjtemények' őre szaktudós, kinek kivált mint ornitholognak neve világszerte ismértetes, végre bizonyosságul szolgál ezen gyűjtemény arra nézve, hogy a' tudománynak ezen ágában is a' m. nemz. muzeum más művelt nemzetek' muzeumaival versenyezhet.

Mellőzve illy gyűjtemények' tudományos hasznát, már nevezetes haszon az is, hogy a' serdülő ifjuság az ős csontokat nem óriások, nem rendkívüli emberek, hanem egykor élt állatok' maradványainak tekintvén, az ideál és babona helyett a' valóságot és a' természetet tanulandja megismérni.

BENCSIK MIHÁLY JOGTUDÓS' JELLEMZÉSE.

PAULER TIVADORTÓL.

Olv. az academiában mart. 26. 1855.

I. Midőn az irodalmi történet' egyes ágainak fontosságától áthatva társulatunk, már évek előtt különös figyelmét a' hazai bölcsészet' mívelése' okadatolt kifejtésére fordítá: annak eszközlése legcélszerűbb módját abban találta, ha egyes tagjai „mint idejök engedi és saját vonzalmok hozza magával, időről időre a' hazánkban élt és munkálkodott bölcsészek közül egyet vagy mást választandanak munkásságuk' tárgyává olyképen, hogy annak életrajzát adván, azon rendszert, mellyhez szíttott, kifejtsék, egyszersmind kiadott munkáit megismertessék — — — mik időről időre szaporodván, a' philosophia' magyarországi története' írójának anyagul szolgálódnak.“ ¹⁾

Nem tévedek talán, ha a' bölcséletre kijelölt ösvényt egyesített osztályunk' más tudományaira nézve is követhetőnek tartom, és ahhoz képest honi jogirodalmunk' történetéhez néhány, a' megérintett vezérelvek' tekintetbe vételével, szerkesztett adalékkal járulok.

Szándokom különösen a' *nagyszombati* egyetem' jogtudományi karánál működött férfiak' jogirodalmi munkásságát egyes jellemrajzokban megismertetni; mert habár a' jogképezés' tényezői' sorában nálunk a' tudománynak csekélyebb hatása volt, mint a' törvényhozás, szokás és törvényszéki gyakorlatnak, mégis befolyása főleg az utolsó században félreismerhetetlen, és joggal állítá *Wenzel Gusztáv* barátom és tagtársunk, miszerint e' tekintetben a' nagyszombati jogtudományi kar' felállítása különös figyelemre méltó. ²⁾

II. E' kar mint az 1635. máj. 12. nagy nevű *Pázmány Péter* által megalapított egyetem' kiegészítő része 1667. lépett életbe.

Akkor *Szegedy Ferencz Lénárd* váczipüspök és pozsonyi

¹⁾ Magy. Academiai Értesítő. 1847. 85, 86. l.

²⁾ M. Acad. Értesítő 1852. 123. l.

nagyprépost, ki irodalmi történetünkben énekes könyvéről is ismeretes, és *Pongráts György* választott végszendrei püspök 's esztergami olvasókanonok, mint *Lippay György* főérsek' végrendelete' teljesítői, annak's elődje *Losy Imre*' törvénykar' felállítására hagyományozott alapítványai körül akként intézkedtek, hogy az ország' nádora *Wesselényi Miklósnál* száztóli hatos kamatra kiadott tőkepénzek' egy része öt ezer forint a' *Jézus*-társaságot azon kötelezettséggel illesse, hogy kamatai' fejében a' kánoni jog' tanszékéttagjai által láttassa el, ama' feltétel' nyílt kikötésével, hogy ha a' társaságot az országból kitiltatni történnék, az említett alapítványi részlet céljára fentartva az országban maradjon, és a' kánoni jog más alkalmas egyházi vagy világi tanár által adassék elé; az alapítvány' többi részei' kezelése és fentartása az *esztergami* káptalanra bízott oly módon, hogy kamatai az olvasó kanonok' igazgatása alatt álló három jogtanár' fizetésére fordíttassanak, kiknek egyike a' romai, másodika a' hazai elméleti, harmadika pedig a' honi gyakorlati jogot vagy törvénykezést tartozzék tanítani. ¹⁾

Ezen 1667. január' 2. kettős példányban kiadott, a' nevezett végrehajtók, *Jézus*-társaság' tartományi főnöke, az egyetem' akkori rectora *Vid László*' aláírásai, azok és az *esztergami* káptalan' pecsétjeikkel megerősített oklevél' folytán, mellyben a' kar' viszonyairól az egyetemhez, a' tanítás' módja, ideje és helyiségei, nem különben a' kar' pecsétje és jogora iránt is történtek intézkedések, január' 16. ünnepélyesen kezdettek meg a' római és kánoni jog' leczkéi. *Wesselényi* nádor, *Szelepcsényi György* főérsek, az *esztergami* káptalan és nagyszámu nemesség' jelenléte bizonyoságaul szolgáltak azon reményeknek, mellyeket eleink e' tanoda' megnyitásához kötöttek, azon fontosságnak, mellyet ez eseménynek tulajdonítanak.

Azon időponttól, némi félbenszakasztásokkal, mellyek' egyike mindjárt kezdetben az intézet' lételet végenyészettel fenyegeté, minthogy *Wesselényi*' halála után a' nála lévő alapítványi összeg zár alá vétetett, és kamatai csak 1679. tétet-

¹⁾ Az alapító levél egész kiterjedésében olvasható: *Fejér Historia Aca-*
dem. Scient. Pázm. Doc. Nro VII. 22—25. 1.

tek folyókká, működött keletkezése' helyén 1777. évig, midőn az egyetemmel Budára, majd 1784. Pestre költözött.

Nagyszombati százados életszakában számosan hazánkfiai közül nyerték ott elméleti kiképeztetésöket, számosan onnan indultak ki az élet' küzdterére, érvényesítendők szerzett ismereteiket; mert ambár a' törvénykar' különös anyakönyve csak 1760 óta maradt fen, miután a' régibbet *Székely György* hivatalából elbocsátott jogtanár a' kar' pecsétjével együtt megsemmisítette, mint az ujonnan megkezdett *matricula'* első lapján olvasható, mind *Tolnay's Kazy* történetírók, mind egyetemünk' ama' becses ereklyéje, általános anyakönyve, melyet *Pázmány Péter* neve' sajátkezű beiktatásával 1635. kezdett meg, kétségen kívül helyezik, hogy az ország' s kapcsolt részeiből nagy számmal sereglettek össze az ifjak, részt veendőek a' köz oktatásban, melly a' mostani kor' szempontjából tekintve kevésbbé tökéletes, mégis a' többi egyetemekénél hiányosabb alig volt, miről meggyőződhetünk ha a' fennmaradt adatokat azokkal hasonlítjuk össze, mellyeket hogy másokat ne említsek, *Kink* a' bécsi egyetem' jogtanulmányairól, annak újabb átalakítása előtt felhoz.

A' tanító' szava azonban csak hallgatóira, közvetve talán egész nemzedéke- és irányára, de csupán is csak arra hathat, az utókorra átszálló munkásságának nyomait egyedül irodalmi tevékenysége által tarthatja fen, melly által tanítása' tudományos álláspontjáról is térszen bizonytságot; a' nagyszombati törvénytanárok e' tekintetben is eleget iparkodának tenni hivatásuknak és a' Jézus-társaságiak közül, kik az egyházi jogot taníták, *Répszely László*, a' nagy hírv *Szegedy János*, *Jambresich Andor*, *Vajkovich Imre*, a' világiak' sorából *Foris Otrokócsi Ferencz*, *Sommeking Fridrik Ernő*, *Bencsik Mihály*, *Rendek János*, *Khlosz Pál*, *Bódó Mátyás*, a' *Mária Terézia* alatt 1770. történt átalakítás után pedig *Lakics György Zsigmond*, *Markovics Mátyás* és *Demién Antal* hagytak hátra jogtudományi iratokat; kik közül mai értekezésem' tárgyául *Bencsik Mikályt* választám, fentartván magamnak, hogy körülményeim és forrásaimhoz képest, a' többiek' működését is, időről időre ismertessem meg.

III. *Bencsik Mikály* lipótmegeyi származásu nemes csa-

lábból született a' Jászságban 1670. körül; latin tanulmányait a' Jézus-rendbeliek' gyöngyösi középtanodájában végezte; innen a' nagyszombati egyetemre ment, hol a' ss. mm. és bölcséletből mesteri koszorút nyert; majd a' jogtudományok' tanulására adta magát és 1691. szeptember' 2. az esztergami káptalan' pártfogása és *Koller Ferencz'* elnöklete alatt a' hazai jogból, 1693. január' 7. pedig *Sommeking Fridrik Ernő'* előadásai szerint a' római vagy mint akkoron nevezék császári jogból nyilván vitatkozott. ¹⁾ Tanulmányai' befejezése után hites ügyvéddé lett, utóbb pedig az esztergami káptalan és Pozsony megye' ügyésze, ennek táblabírája, Nagyszombat sz. kir. városa' tanácsosa, és a' nagyszombati egyetemenél a' hazai jog' elméletének husz éven tul rendes tanítója volt, míg a' törvénykezést *Lehotay Endre* szentszéki jegyző tanítá; polgártársai' bizodalmánál fogva 1712. és 1714—15. Nagyszombat városának országgyűlési követségét viselte, és 1712. szeptember havában az országgyűlés' járvány-okozta szétosztása után, a' jász-kún kerület' ügyében Bécsbe küldött országos választmány' legtevékenyebb tagjai közé tartozott. ¹⁾

Életének rövid vázlatát tanuságul szolgál elméleti és gyakorlati munkásságának; irodalmi működésére nézve, melly figyelmünket nagyobb mértékben veszi igénybe, mindenek előtt azon tételek érintendők meg, mellyek fenemlített tanvédlete' alkalmával: „*Conclusiones Patrio-Juridicae ex consvetudinario iure Inclytiet Apostolici Regni Hungariae*“ czimével, neve alatt Nagyszombatban 1691. jelentek meg.

Husz következményben (conclusióban), mellyek' mindegyike több tételt foglal magában, némelly előismeretek után kivonatát vesszük a' magyar törvénykezés' rendszerének, és a' pörlekedésben előforduló személyek, a' per' egyes részei, idézés, megjelenés, kereset, kifogások, perbevállás, ítélet és perorvoslatok körüli elvek, hivatkozással a' hármaskönyvre, végzemények és *Kitonich'* pörrendjére, adatnak elő.

Ezen tételek a' legérdekesebbek közé tartoznak, mert a' honi jog' akkori tanmódját az ujjonnan keletkezett nagyszom-

¹⁾ Novissima Diaeta. 101. l.

²⁾ Novissima Diaeta. 162. 163. l.

bati jogtudományi karnál tüntetik előnkbe, és aligha nem a' hazai jogból első vitatkozásnak emlékét ez egyetemenél tartották fen; mert nem csak hogy *Tolvay* és *Kazy* régiebből nem tesznek említést, hanem annak valószínűségét azon körülmény is nagyobbítja, hogy a' jogi leczkék a' már megérített oknál fogva, 1679-ig félbe szakasztatván, 1680. ismét az uralkodó járványok és háborúviszonyok' folytán megszűntek, és a' kanoni jogból 1685., a' polgári törvényekből pedig még később vevék újra kezdetöket; — bővebb fejtegetések azonban körömn kívül esik, mert azokat nem annyira *Bencsik* mint *Koller Ferencz* tanítója', kinek elnökle alatt vitatkozott, sajátjának tekintem, és amannak csak az ajánlást, mellyben a' vitatásul kitűzött állításokat sz. István királynak szenteli, kit törvényhozásánál fogva *Solon*, *Lycurg*, *Trismegistussal* hasonlít össze, tulajdonítom.

IV. Nagyobb nyomatéku *Bencsiknek* a' magyar közjogról írt munkája, melly neve' emlékét az utókorra tartotta fen, és Nagyszombatban 1722. következő czim alatt: „*Novissima Diaeta nobilissima Principis SS. et OO. Incltyi Regni Hungariae partiumque eidem annexarum sive propositiones academicae lege nobilitares etc. ius patriae publicum redolentes*“ ¹⁾ bocsáttatott közre, midőn fíja *Miklós* a' hazai jog' három évi tanulása után a' nemesség' jogai fölött vitatkozván, atyja' eme' munkáját az országosan egybegyűlt rendeknek ajánlotta fel.

Huszonhárom állításban (propositióban) tárgyalja a' közjog' elveit, mindegyikhez csatolt kérdésekben a' kételyesebb tanokat vitatván meg, azon mind az elő- mind zárszóban kijelentett szándokkal, hogy az összes magyar államjog' körrajzát adja; de lássuk munkája' vázlatát, hogy ítéletet hozhasunk az iránt, mennyiben közelítette meg feladványa' megfejtését.

A' nemesség a' közjogi viszonyok' legfontosbikát képezvén, annak értelmezésével kezdi meg munkáját: eredetét hazánkban a' hunok' katonai szokásaiból származtatja, valósá-

¹⁾ Tyrnaviae typis acad. S. J. per Fridericum Gall 1722. 190 lap 4 rétbén.

gos megalapítójának szent Istvánt állítja; a' nemesség és országos rendiség' léteges és lényeges egybefüggésénél fogva, ez utóbbira és az ország' államalkatára térvén, amannak ismertető jelét az országgyűlési szavazatba helyezi, a' nélkül hogy nála még a' német birodalmi államjog' tanából később átkölcsönzött területi jog' megemlítésére akadnánk.

A' rendek' osztályai' elősorolása és külön evangelicusstatus ellen tett tiltakozás után, a' nemesség' szerzési módjait adja elő: ugymint az adományt, címeres levelet, örökbe-fogadást, leányfiusítást, és mint hozzá teszi „iure novellarum“ a' honosítást; belső gyökerét és okát azonban a' nemességnek mindig az erényben találja, minthogy a' természet és nemzetek' joga szerint igazságos, hogy az erényesség kitüntetésben részesüljön.

A' nemesség' általános feltételeivel a' címeres levél' keltekeit is tárgyalja, azt eltörülhetetlen jellegűnek állítja, melyről azért le sem mondhatni, mit a' római és kánoni jogból bizonyít, a' felségárulás és pártütés' büntetteinél fogva azonban elvesz.

Az adományra térvén, azon híres vitakérdésre: vajjon a' birtok által meg nem erősített adomány nemesít-e vagy sem? kitérőleg felel, minthogy igenlő válaszát azon körülménytől függeszti fel, hogy a' nemesség az adománylevélben nyíltan megemlíttessék, és ez törvényesen kihirdetessék.

A' nádori adományról azon elvet állítja fel, hogy nem nemesre nézve is érvényes, ki a' királyi megerősítés által nemességet nyer; miért a' nádori adomány nem közvetlenül hanem közvetve nemesít; mely az általános tanítással ellenkező véleményét onnan származtathatónak tartom, hogy akkoriban még az 1715. 53. tcz. szerint minden nádori adomány az udvari cancellaria' útján a' kamrának jelentetett bé. és az 1725. april' 4. kelt e' tárgyra vonatkozó legfelsőbb rendelet még nem létezett.

A' nemeseket négy osztályra szakasztja: kitünőbb, 's kisebb birtokuk, egy telkes és birtoktalanokra, melyek közt némi jogkülönbséget is állít, megfélejtkezvén az I. R. 2. cz. sarkalatos elvről; és itt egyszersmind összefüggésben a' nemesség' osztályaival, a' rendi tábla' alkotó elemei, akkori tagjai-

ról, ülési rendje, a' követek' jogai, napdijai sőt az országgyűlés' tartási módjáról is értekezik.

Ezután felfogván a' nemességszerzés' félbeszakasztott fonalát, a' leány-fiusítás, örökbe-fogadás és honfiusításról szól, ez utóbbinak feltételei közé a' katholika vallást is számítja, mivel mint mondja a' király katholikus, a' korona 's ország apostoli, máriai; tagjai tehát csak katholikusok lehetnek. — A' már polgárjogot nyert külföldi, a' nemességet szokásos módon nyerheti.

Az egyes rendek' jogaira térvén, a' főurak' elősorolása után a' nádorról felhossa, hogy az 1715-ig a' megkegyelmezés' jogát és pedig az 1536. 5. tcz. fogva gyakorolta, a' nádori kijelölésről a' protestansokra vonatkozó törvényes intézkedést, mint-hogy az 1712. kir. hitlevélben meg nem erősítettett, érvénytelennek mondja.

A' főpapokról értekezvén, a' püspökök közt az *egrinek* előrangot tulajdonít, a' *pannonhalmi* főapátról állítja, miszerint csak a' király előtt köteles törvényt állani, és a' főpapi méltósággal egyáltalán összeegyeztethetőnek nem tartja, hogy azok kir. táblai jegyzők által vallattathassanak.

Igy a' nemesség' világi és egyházi főtagjairól szólván, azok' legfőbbikére a' király „*Princeps nobilissimus-ra*“ tér: és azon kérdésre, vajjon a' törvények reá nézve kötelező erővel birnak-e vagy sem? azt feleli hogy közvetlenül ugyan nem, de közvetve, mennyiben a' józan ész megkívánja, hogy mindenki azt maga is tartsa meg, mit másokra szab.

Előadja továbbá a' király' igazságszolgáltatási és kegyúri jogait, minek folytán a' nem katholikusokat közhivatalok, nemesség-adományozásra képteleneknek, és csak annyiban képeseknek mondja, mennyiben a' fejedelem tetszvényéhez képest, azt nagyobb bajok' kikerülése végett, tanácsosnak tartja.

Az öröklési jogot Magyarország' királyainál, régi szokások és törvényekből, még a' nőneműekre is kiterjeszthetőnek mondja, úgy hogy hajdan a' férfiak után, a' nőáguak, majd a' nők' férjei 's csupán ilyenek' nem létében választott fejedelmek uralkodhattak.

Tétele' bebizonyítására a' magyar fejedelmek' nemzedékrendjét adja Nemrodtól kezdve, kitől harminczharmadik iz-

ben *Etelét*, ettől pedig ötödikben *Álmost Árpád*' atyját származtatja; *Kálmánt Geyza*' fiának, I. *Ferdinandról* pedig azt állítja, hogy házassági jognál fogva, úgy mint *Zsigmond* és *Albert*, jutott a' királyi székre; befejezésül az udvari cancellaria, és kamrai tanács' személyzetét közli.

Az egyes nemeseken kívül vannak nemes testületek, melyek részint egyháziak részint világiak; amazokhoz a' káptalanokat számítja, és akkori követjeiket is említi, nem különben a' nagyszombati egyetemet, melyet más helyütt „celeberrima et apud extraneos quoque perfamosa“-nak mond: — emezek' során a' sz. kir. városok' nevezetességei és követjeiről szól, és Turmezőről, nem különben a' jász-kún kerületekről emlékezik.

Vége áttér a' nemesség' sarkalatos jogaira és az utolsó állításokban azokról és az azok alóli törvényes kivételekről szól, a' törvényes eljárás nélküli elmarasztalásnak akkor is helyt adván, midőn azt sürgős körülmények igénylik, vagy mint magát kifejezi „non expediat longum processum iudicarium facere.“¹⁾

V. *Bencsik*' munkája' eme' vázlatából világosan kitűnik, miszerint feltett szándokának „a' magyar államjog' rendszerét előállítani,“ mind a' tárgyak' alaki elrendezése mind anyagi terjedelmére nézve csak igen tökéletlenül felelt meg, habár *Schwartner*' ítéletét, hogy az csupán a' közjog' egyik fejezete, a' nemesség' szerzése és jogai fölötti casuisticai részletnek tekinthető, kelletinél szigorúabbnak tartom.

Kidolgozásában leginkább a' hazai törvényeket, a' hármas könyvet, és a' rendszeres bizottmány' munkálatát követte, nem ritkán azonban a' római és kánoni jogra hivatkozik, elveikből magyar jogkérdéseket is felvilágosítani iparkodik, ritkábban a' természet és nemzetek' jogára, a' józan észre, melyre nézve „natura rationalis“ kifejezéssel él.

A' classicai irodalombani jártasságát számos idézetei főleg *Cicero*, *Sallustius*, *Livius*, *Ovidius*, *Suetoniusból* tanúsítják, a' magyar történetírók közül *Bonfinius*, *Zsámboky*, *Ranzani*, *Turóczy*, *Révay*, a' német publicisták' sorából *Vi-*

¹⁾ Novissima Diaeta 172. l.

triarius fordul elő leggyakrabban, hivatkozik azonkívül még *Justus Lipsius*, *Zoësius*, *Suarez*, *Gramond*, *Reinhard*, *Nolden*' stb. munkáira.

Irálya folyó és érthető, ment azon többeknél tapasztalható szokástól, tisztán magyar jogintézményeket azok' valójának meg nem felelő és eszmezavarra okot szolgáltatott régi classicai elnevezésekkel címezni, és így nála sem Pannonia, sem Dacia, Illyricum, Prorex, Optimates, Tribunal politicum stb. szavakra nem akadunk, hanem a' Hungaria, Transylvania, Slavonia, Banus 'stb. helyes kifejezéseit találjuk.

Előadásának különös érdeket kölcsönöznek azon számos történeti hely- és néprajzi adatok, mellyek kora' viszonyait, nézeteit, nem különben saját alanyiságát erős vonalokban kiemelve tüntetik előnkbe.

Igy hogy néhány példát idézzek: munkájából látjuk, miszerint korában a' primásnál levő kettős pecsét' használata nemesítési esetekben nem tartozott a' ritkaságok közé; Magyarország' püspöki székein mind főurak ültek, a' királyi tábla' tagjai többnyire még megyei, nevezetesen alispányi hivatalt viseltek; értesülünk hogy Posegát, Verőczét a' dunai megyékhez számíták, Varasdót sőt a' Száván tuli Turmezőt is Slavoniába helyezék; Kraszna, Középszolnok, Zaránd' követjei az 1722. országgyűlésen részt vettek, de nem Kőváréi; a' törököktől visszavett szörényi bánságot Károlyföldjének nevezék; *Modor*, *Bazin*, *Sz. György* városai a' *Pálffy*aknak némi adózással tartoztak, mellyet az elsőbb nevezett pénzben, a' többi korban rovott le, mihez hasonló viszony a' legújabb időkig *Varasd* városa és örökös kapitányai az *Erdődy* grófok közt is létezett.

Nem kevésbbé jellemzők némelly események, mellyeket korából felemlít, nevezetesen azon forrongás, melly 1712. május' 13. ez országgyűlésen támadt, midőn a' német birodalmi „corpus evangelicorum”-ra emlékeztető evangelicus status' eszméje megpendítettett; az egytelkes nemesek' felszólalása Pozsony megye' közgyűlésén 1721. sept. 23., hogy ők is olly régi nemességük mint a' többiek; panaszai a' czimek' mind inkább elhatalmaskodó nagyobbítása, a' törvénycsavarók' meszterkedései, némelly hivatalnokok' tudatlansága iránt; ismételt

állítására hogy nemes emberhez illő foglalkodásnak csaka' fegyverviselést és jogtudományt tekinthetni; érdekesek továbbá azon adatai, melyek egyes vidékek, városok' nyelv- és helybeli viszonyait felderítik, és mik közül elég legyen az egyet itt felhozni, miszerint *Czindery György* horvát's tótországi követ rövid jellemzését adván, azt e' szavakkal fejezi be: „Linguae hungaricae gnarus adeoque de sua patria, persona bene merita“; — mindenek fölött figyelemre méltó azonban vallási álláspontja, melynek munkája' számos helyein olly nyomos és kitünő jelei mutatkoznak.

A' magyar államjog' tudományos művelése a' XVII. században kezdődött, protestansoktól eredt, és első kísérletei majdnem mind külföldön bocsáttattak közre; *Schödel*, *Artner*, *Lochner*, *Pongrátz*, *Jony* nevei szolgáljanak a' mondottak' igazolásául; *Bencsik* volt az első, ki a' katolikusok közta' magyar jog' ezen részét tüzetesen tárgyalta, és az előbb megjelent dolgozatokat számba sem akarván venni, a' magáét ismételve első e' nemű munkának állítá.

Valamint ez időben a' német birodalmi államjog' íróinál a' vallási érdekek jellemző fővonásul szolgáltak, ugy *Bencsiknél* is előtérbe lépnek, nem személyes ellenszenvtől vezetve, mert annak ellenkezőjét azon dicsérő elismerése mutatja, melyet a' debreczeni főiskoláról, *Modor*, *Bazin*, *Sz. György* protestans tanácsbélieiről, *Szatmár-Németi*, *Debreczen*' e' vallástételő lakosairól szól, hanem vallásos túlbuzgalmatól elragadtatva más hitű polgártársaitól jogokat tagadott el, melyeket becikkelyezett kötések, országos törvények, folytonos gyakorlat kétségen kívül helyeztek, és e' czél' elérésére ő a' jogtanító, ki a' rabulák ellen olly erőteljesen nyilatkozik, elveket állít fel, magyarázati szabályokat alkalmaz, melyek általában elfogadva minden biztosított jogállapotot alapjaiban megingatnának; miért, ha nem hiszszük is hogy *Schwartner*' gunyoros megjegyzése szerint Némethonban ezen munka a' corpus evangelicorum birodalomgyűlési sérelmére szolgáltatott volna okot, igen is felfoghatjuk *Jony*' keserű panaszeit, melyekkel *Bencsiket* más vallásuak iránti rosz akarat és ellenséges indulatról vádolja.

Az ha nem is fő de egyik oka lehetett, melyhez más tár-

gyak körül felállított elvei járultak, hogy kevés hía volt, miszerint az országosan egybegyült rendek, kiknek munkáját felajánlotta, azt nyilvános ülésekben szigorúabban meg nem rovták¹⁾, milly sorsban a' XVIII. század' derekán hazánk' legjelesb publicistáinak egyike is részesült.

A' mondottakban foglaltatik *Bencsik'* irodalmi munkáságának itészete, a' nélkül hogy azt bővebben kellene kifejtenem. Akár azonban előnyeit, akár hiányait tartsuk tulajdonóknak, munkája érdekes adatul szolgálанд mindenkor a' nagyszombati egyetem' tanulmányai, iránya, közjogunk' művelési kezdeményei, és azon vallási ellentétek' megismertetésére, mellyek még tisztán jogtudományi iratokban is olly határozottan és élesen nyilvánultak azon századnak elején, mellynek meg volt adva hogy vég évtizedeiben két emberszerető fejedelem és az országos rendek' böles törvényhozási intézkedései' folytán szemlélje azoknak a' felebaráti szeretet és keresztény türelem' szellemében történt üdvteljes kiegyenlítésöket.

A' TÖRÖK, MAGYAR ÉS FINN SZÓK' EGYBEHASONLÍTÁSA.

HUNFALVY PÁLTÓL.

III.

Olvastatott az academiában martius' 19. 1855.

IV. FEJEZET.

A' török, magyar és finn nyelvek' viszonya egymáshoz.

Megneveztük nyelvtudományunk' három lépését, mondván, hogy az elsővel tekintí, mi közös az indogermán, sémi és altaji nyelvekben; a' másodikkal kinyómozza, miben kü-

¹⁾ — — — foetui suo eum conciliavit honorem et perpetuitatem ut parum abfuisse dicatur, quin I. SS. et OO. in novissima Diaeta Poson. existentes, quibus oblatus erat, in publica tunc temporis celebrata sessione, gravius in eundem animadverterint." Jony, Com. hist. iurid. de orig. et progressu iuris hunno-hung. Sectio V. §. 20.

lönbözők ezen három nyelvfaj egymástól; végre a' harmadik lépéssel meg akarja tudni : az *altaji nyelvek millyenek magokban*, 's *mint viszonylanak egymás között; különösen millyen a' magyar nyelv, 's mint kapcsolódik rokonaihoz*. Hogy ezen harmadik lépés tulajdonképen dereka nyelvtudományunknak, legott világos mindenki előtt; hogy ennek igen csekély részét adhatjuk most, értéközésünk' határaiból kitetszik.

Török, magyar, finn szók' egybehasonlítását akarván adni, lehetetlen azt tennünk, mielőtt feladatunk' terjedelmét határozottabban ki nem jelöljük, 's az összehasonlítás alá vett nyelvek' bötűjivel meg nem ismerködünk; továbbá ezen nyelvek' viszonyait föl kellvén mutatni egymáshoz, eléadandjuk azok' viszonyi ragjait, személyi névmásait, és személyi ragjait, mire jobban belátandjuk azon nyelvek' egyező és különböző tulajdonságait; végre a' bötük' változásait fogjuk példákon eléadni, hogy ez által a' szók' egybehasonlításának elveire találhassunk.

1. §.

A' feladat' terjedelme.

Castrén „de affixis personalibus linguarum altaicarum dissertatio“ nevü munkájában, melly 1850. Helsingforsban kiött (lásd az 1854. év' előhava' 9-kén olvasott értéközésemet), az altaji nyelvfajt öt csoportra szedi : *tunguzra*, *mongolra**), *törökre*, *szamajedre* és *finnre*. Mí az első, második és negyedik csoportot egészen mellőzvén, csak a' törököt és finnet veszszük tárgyul.

De még e' két csoportot is vajmi nem kis dolog belátni. *Castrén* a' török csoportból az *oszmanli törököt*, néhány *tatár nyelvágat*, és a' *jakut* nyelvet tekintette; a' finn csoportból a' *magyart*, *osztjákot*, *mordvint*, *cseremiszt*, *szürjént*, *lappot*, *finnet*, *esztet*. *Boller* is jeles munkájában : „Die Declination

*) Minthogy *Castrén* említett munkájának 13. stb. lapján a' *tunguz* és *burját-mongol* nyelvekről együtt beszéll, azért azokat idézett értéközésemben egy csoportba tartozónak mondtam : *Castrén* maga az 1. és 2. lapon két különböző csoportot csinál belőlök.

in den finnischen Sprachen,“ melyet alább teljesen idézünk, ezen nyelveknek tárgyalja viszonyi ragozását. De az nem mériti ki a' finn csoportot, még kevésbé a' törököt. Ez utóbbit *Beresin* (lásd : Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache, von Mirza A. Kasembeg, übersetzt von Dr. Jul. Theod. Zenker. Leipzig 1848, — előszava' XI. lapján) három fő törzsre osztónak írja, úgymint : 1) *keletire*, vagy *csagataira*, melynek ágai : a) az *ujgur*, b) *koman*, c) *csagatai*, d) *uzbek*, e) *turkoman* és f) *kazan* nyelv; — 2) *éjszaki* vagy *szorosan vett tatár törzsre*, melynek ágai : a) a' *kirgiz*, b) *baskir*, c) *nogai*, d) *kumai*, e) *karacsai*, f) *karakalpak*, g) *mecserjak*, h) *szibír* nyelv; — 3) *nyugati* vagy *szorosan vett török törzsre*, melynek ágai a) a' *derbend*, b) *aderbidsan*, c) *krímiai*, d) *kisázsiai*, e) *rumeliai* vagy *isztambuli* nyelv.

'S még ezen részletezésben is van általánosság. Mert a második vagy éjszaki törzsben h) alatt *szibír* nyelv áll, melyen nyilván a' *jakut* és Szibiriában levő más nyelvet is kell érteni; miután a' jakutok a' Léna folyó' mellékein Jakutszk és Siganszk' tágas környékein laknak. Hogy egy anyatöből anynyi nyelv hajtott ki, azt ezen népek' társadalmi viszonyaiból lehet megérteni. Őket sem állami, sem műveltségi, azaz irodalmi egység nem kötötte össze; ezen általánosító eszköz nélkül pedig minden külön folyam' vidéke, 's minden hegy és völgy szakaszt a' közös törzsnyelvből saját külön nyelvéget, melly önálló nyelvvé lesz. Ez oka a' finn többféle nagyon különböző nyelvjárásnak is, mellyek szintén az állami és irodalmi kötelék' megvolta előtt fejlődtek ki; ezért van a' lappok között is olly nagy nyelvkülönbség. Ugyan ez történt volna Francia- és Németországban is, ha állami, vagy legalább irodalmi egység nem enyészteté vala el a' helyi különsegeket, 's nem alkot egyetömes nagyot, melly mellett a' külön nyelvjárások tengenek ugyan, de önállásra nem kaphatnak.

A' török-tatár bőséges csoportból a' *törököt* és *jakutot* veszem, ez utóbbira *Böhtlingk Otto'* jakut nyelvtanát használván („Ueber die Sprache der Jakuten, Grammatik, Text u. Wörterbuch. Petersburg 1851.“ 634 l. 4rt.) A' *török* egyetö-

mes fogalom lesz, melly mellett azonban az *ujgurt*, 's ha lesz alkalom rá, az illető külön török-tatár ágat is meg fogom nevezni.

A' finn csoportból leginkább a' *szuomit* (tulajdonképi *finnet*) veszem, mellesleg az *esztet*, *lappot*, *szürjánt*, *csere-miszt* és *osztjákot* is.

2. §.

A' *bötük'* írása.

Az 1.§-ban kijelölt nyelvek közül csak a' magyar, szuomi, jakut és török nyelvek' *bötüjt* tekintjük röviden, hogy kitessek, millyen összehasonlító helyesírást követendünk.

De szokott nyelvtudományi műszavainkkal nehezen érjük be; azokat részint szaporítani, részint meg kellend igazítani. A' *hang* és *hangzó* műszók nem fejeznek ki jól mindent, mit a' szók körül emlegetünk. Pedig ezen kívül is még hányféle gondolatot és eszmét jelölünk meg általok! Vegyük p. o. a' „*hadakozás*“ szót. Ezen, mintszón, először *hangsúlyt* (accent) veszünk észre, még pedig kettőt, t. i. *szóbeli hangsúlyt*, melly a' szótörzsöt tünteti ki, mivel az egész szón uralkodik, 's *ejtési hangsúlyt*, melly amaz elsőn függ, 's rendesen a' harmadik szótagot emeli ki, nyelvünk *trochaeus* vagy lejtő járásu levén. A' hangsúly gyakran ellenkezésbe látszik jönni a' szótag' mennyiségével: ilyenkor a' szóbeli hangsúly soha nem engedhet a' mennyiségnek; az ejtési hangsúly inkább engedhet talán, de bizonyosan nem tudom még, mert a' hangsúly' léte és hatása a' magyar nyelvben utolsó észrevételeim közzé tartozik. Azt meg fogom mutatni, hogy a' hangsúly a' mennyiséget gyöngíteni törekszik, 's néha valóban gyöngíti is.

Továbbá, a' „*hadakozás*“ szóban *előhang*, *középső hangok* és *utóhang* vannak (anlaut, innlaut, auslaut); előhangja *h*, utóhangja *s*, a' többi mind középső hang. Minden egyes szótagban szinte megkülönböztetünk előhangot, középső hangot és utóhangot; p. o. a' *zás* szótag' előhangja *z*, középhangja *á*, utóhangja *s*; *á* pedig, ha a' *zat* és *zás* képzőket összetartjuk, *váltóhangja* (umlaut) az *a*-nak.

A' *hangsúly* és az említett *előhang*, *középső hang*, *utóhang* és *váltóhang* szükséges műszavak miatt a' bötük' megnevezésére új szók kellenének, talán a' vocalisra: *magánszóló*, a' consonansra: *mássalszóló*. Erdősi János amazt *szótörő*-nek nevezvén, szintén ajánlja; ezenkívül ajánlatos volna azért is, hogy így a' magánszólók és mássalszólók vastag-, vékony-, éles-, nehéz-, könnyű-, kemény-, szelíd- stb. *hangúságát* meg lehetne különböztetni; a' mássalszólók' *némasága* is érthetőbbé válnék.

Mielőtt eléadnók a' bötüket, általános megjegyzést tesszünk, melly az egész altaji nyelvfajt, mint az indogermán és sémi nyelvfajtól különbözött, illeti. Ezen utóbbi két nyelvfajban az eredeti magánhangzók *i*, *a*, *u*; *i* mint *j*, *u* mint *v* a' mássalhangzókkal érintkezvén, az *a* marad uralkodónak. Később a' + *i*-ből lett *e*, a' + *u*-ból lett *o*. Ezen itt helyes felfogás nem illik az altaji nyelvekre, mellyekben háromsorú hangzók vannak, de ezek nem *i*, *a*, *u* sorúak, sőt az *a* és *u* hangzók egy sorba esnek.

I. M a g y a r b ö t ü k.

A' magánhangzók.

A' magyar hangzók, az altaji nyelvek' saját természete szerint

vastag hangúak: *a*, *o*, *u*; *vékony hangúak*: *e* (ä), *ö*, *ü*; *közlő hangúak*: *é*, *i*.

Azután erejökre nézve vagy:

nehéz hangúak: *a*, *o*; *e*, *ö*; *é*, vagy *könnyű hangúak*: *u*, *ü*, *i*.

Ha pedig a' hangsúly vagy bötük' összeolvadása vagy egyéb ok miatt megnyúlnak a' hangzók, midőn az *a* és *e* hangzók' hangja el is változik: akkor mindenik megnyúlt hangzó nehezebb a' megfelelő rövidnél.

A' hangzókra nézve két szabályt fejezünk ki:

1) Egy-egy szóban vastag és vékony hangú hangzók nem férnek meg együtt: de a' közlő hangúak megférnek mind a' vastag, mind a' vékony hangúakkal. A' ragok és képzők, a' szótörzs' hangzóijához képest, mindig vagy vastag vagy vé-

kony hangzókkal járnak. Ez áll még akkor is, ha a' szótörzsben közlő és más hangzó vegyest fordul elé; mert a' rag a' közlő hangúval levő vastag vagy vékony hangú hangzóhoz idomítja magát. A' csupa közlő hangzóval bíró szók azonban, úgy látszik nekem, a' hangzók' erejéhez képest veszik magokhoz a' ragokat: miszerint a' nehéz hangzós törzs vastaghangú, a' nehéz és könnyű, vagy csupán könnyű hangzós törzs pedig vékony hangú ragokat veszzen magához, p. o. derék, derekat, csiríz, csiríznek. Az első szóban két nehéz közlő hangzó van (mert az *é* csak megnyújtott *é*, 's eléfordul fazék, tájék, hulladék, szerdek, stb. szókban (szerdeknek, nem szerdeknek, mivel a' szer-ben vékony *e* van, nem közlő *é*): az utolsóban meg két könnyű közlő hangzó van.

2) A' hangsúly néha a' hangsúlytalan szótag' nehéz hangzóját könnyűre változtatja el; tehát *o*-t, *ö*-t *u*-ra, *ü*-re, az *é*-t pedig, sőt *é*-t is, *i*-re változtatja. — Mint-hogy pedig a' megnyúlt hangzók nehezebbek a' megfelelő rövid hangzóknál: azért a' hangsúly miatt hosszú hangzó rövidevé is válik.

Vannak-e kettős hangú hangzók a' magyar nyelvben? Kettős hangzóknak látszóik egyedül az *aj*, *oj*, *uj*, *ej*, de ezekben a' *j* gyakran mássalhangzóból lett, úgy annyira, hogy helyesírásunk tétováz is reája nézve, mivel az ejtés alig különbözteti meg a' *j*-t az *ly*-től. Innen van, hogy p. o. a' *fojtani*-t *oj*-val írjuk, holott *oly*-val kellene írunk, mivel *fül* a' gyöke. Azonban itt nincs időnk ezt és sok egyebet kifejteni.

A' mássalhangzók.

A' mássalhangzókat következő rendszerbe igyeközöm hozni :

	Kemények.	Lágyak.	Olvadók.	—
Torokhangúak :	k	g	j	h
Foghangúak :	t, cz	d, z	—	n
Ínyhangúak :	ty, cs	gy, ds (dzs)	ny, ly	—
Nyelvhangúak :	sz, s	zs, l	r	—
Ajakhangúak :	p, f	m, b	v	—

Jegyzet. A' *ty*, *gy*, *ny* bötük a' bennök levő *j* miatt

íny-bötükké lesznek; *ly* haboz az ínybötük és nyelvbötük között. A' *h* és *n*, ha nem kemények is, de lágyak és olvadók sem.

Jegyzet. A' magyar helyesírás' jelen zavarát mindnyájan ismerjük, 's *Gyurits Antal* méltán panaszkodik*) azon, hogy a' T. T. tagjai magok olly könnyeden felhagytak a' Társaság által megalapított helyesírás' szabályaival. Abban is igaza van nevezett írónak, hogy ok nélkül nem szabad semmit változtatni. — De a' kérdés az : mi itt az igaz ok?

Bizonyosan íróink azért változtatgatnak a' helyesíráson, mint szakálaik' nyírésén, mivel nem ismerik annak helyes alapját. Tartani is fog tehát ezen változtatgatás mind addig, míg nem lesz tudományos nyelvtanunk.

A' helyesírásnak három elvből kell folynia : a' *szóeredet*, *hangsúly* és a' *széphangzat*' elvéből. Mindeniket, vagy valamelyiket ha mellőzi a' helyesírás, biztos alap nélkül szűkölködik, 's martalékává lesz az írói önkénynek, mint most lett azzá.

A' három elvnek legerősbike, leghajthatatlanabbika, 's így elseje is a' *szóeredet*, mely csak kifejtett nyomozás után lehet bizonyossá. Hogy eddig elé igen sok még bizonytalan, ezen dolgozat' folytában is többször látandjuk. P. o. *Illyen*, ollyan stb., mely (*pectus*), beszélni, remélni stb. így kell-e írni, vagy nem? csak a' szóeredet döntheti el.

Erőre másod helyen áll a' *hangsúly*. Ezt eddiglen a' magyar nyelvtan egészen elmellőzte; ha említették is, p. o. *Toldy*, a' *Kisfaludy Társaság'* VI. köt. „Eszmék a' magyar verstan átalakításához“ nevű munkájában, vagy *Greguss* „Magyar Verstan“-ában : nem tekintették nyelvtani hatását. Pedig az nevezetős változásokat okoz. A' *hangsúly*' tanának nem ismerése miatt lehetetlen volt eddig a' felállított elméletet a' szokással kiegyenlíteni. Miért szeretünk mondani p. o. *enyim*-et *enyém* (sőt *ényém*), *tied*-et *teéd* helyett, holott az utóbbiak helyesek? Miért szereti a' nép ezt : *házba* van, *házbul* jó, *közzé*? miért nem ejti senki, sőt alig is írja valaki : *izében*,

*) A' magyar helyesírás szabályai. Pesten, 1855.

izibe helyett? A' hangsúly jelenkőzik ezekben, melyly a' hangsúlytalan szótagokat gyengíteni, 's a' hangsúlyosokat erősíteni törekszik. Azért vagy felváltja a' nehéz hangzókat könnyűekkel, vagy a' mássalhangzók' kettőzése által támogatja a' hangsúlyos rövid hangzót. Világos tehát, hogy míg a' hangsúly' létét és hatását tudományosan meg nem határozzuk, addig nem tudjuk, miben téved a' szokás, miben nem; addig tehát erre nézve a' helyesírás is ingatag. Lásd még a' 3. §. I. 3. 's 5. §. I.

Harmadik helyen áll a' *széphangzat*. Nem bírván még jól az első két elvet, nem mondhatjuk meg, mit tulajdonítsunk ezen harmadiknak, melyly *mérzséklő* tartozik lenni. P. o. fekkünni, stb. annak stb. külömben stb. hallani (hadlani helyett a' nagyobb temetési beszédben, 's az osztyák nyelvben), beszélleni, beszédleni helyett stb. — állani stb. állni helyett, és számtalan eset — a' széphangzat által határoztatik meg.

A vendégzők nem tartoznak ezen három elv alá; nem is szölok itt helyesíratásukról.

Íme kitűnik, hogy mit kell előbb tanulaunk, ha igazán szert akarunk tenni helyesírásra, melyly nem kis dolog *).

II. Szuomi bötűk.

A szuomi bötűk' előadásában *Collant* követem (Finsk Språklära, 5. stb. lapj.), megtartván elnevezéseit.

A' magánhangzók :

Kemények : a, o, u; *lágysak* : ä, ö, y (a' mi ü bötűnk); *könnyűek* : e, i.

Látjuk, hogy a' szuomi hangzók szintűgy három sorra oszlanak, mint a' magyar hangzók, 's rölök is egészen áll, mit ezekről az első szabályban kifejeztünk. Az elnevezést illetve azonban jobbnak vagyunk hajlandók tartani a' mienket, mint-hogy inkább kifejezi a' hangzók' természetét.

*) *Gyurits A.* fennemlített munkájában, minden jó szándéka mellett sem alapíthatta meg a' helyesírást. Ő a' bötűk' természetét (ø nem p + f, s nem s + h stb.) nem ismeri; a' hosszú *i*-nek megjegyzését szükségtelennek tartja; szóval a' helyesírás' elveit nem gyanítja.

A' hangzók rövidek és hosszúak ; a' hosszúak kettőzve iratnak, így : aa = ā, ää = ā̄. De hosszú o, u, ö, y nem fordul elő; az uo és yö kettős hangzók megfelelnek némileg a' magyar ō és ö-nek. — Elváltozván a' hangzók' sorozatát, így :

1) a, ä

2) o, ö, e,

3) u, y i — a' kettős hangu hangzók' eredetét látjuk. A' 3. és 2. sor tulajdonképi kettős hangú hangzókat eredeztet :

uo, yö, ie,

mellyekben az utolsó elem túlnyomó, azaz : o, ö, e úgy ejtetnek, hogy az u, y, i kevesbbé hallatszanak. Ellenben az 1. és 2. sor egyenkint a' 3. sorral *nem tulajdonképi kettős hangzókat*, számszerint 15-töt *eredeztet* :

ai, oi, ui, äi, öi, yi, ei;

au, ou, eu, iu; äy, öy, ey, iy, s ezekben az első elem túlnyomó.

A' mássalhangzók :

	Könnyűk.	Kemények.	Lágyak.
Torokbötük :	h	k	g, j
Nyelvbötük :	s (sz)		
	r l	t	d
	n		
Ajakkbötük :	m	p	v

Ezen 13 mássalhangzón kívül hehentés is van, melly elejtett bötüt, különösen h, k, s, n, t-t pótol.

G és d, gyökszókbán sohasem fordul elő, hanem csak ragozáskor, midőn k és t-ből lettek.

A' szuomi bötüket a' magyarokkal összehasonlítván, föltetszik nekünk a' szuomi kettős hangú hangzók' nagy száma, 's viszontag a' szuomi mássalhangzók' kis száma. Névszerint sziszegő csak az s, holott magyarban sz, s, z, zs, cs, cz — (néha ds is) sziszegők vannak. Már a' lappban több a sziszegő, még több az osztyákban, legtöbb a' szürjänben.

III. Jakut bötük.

Böhtlingk így rendözi a' jakut bötüket :

A' magánhangzók :

Nehezek : a, ä, o, ö, vagy *kemények* : a, o, i, u ;

Könnyük : i, i, u, ü, vagy *lágys* : ä, ö, i, ü.

Van tehát két *nehéz-kemény* : a, o ; két *nehéz-lágy* : ä, ö ; két *könnyü-kemény* : i, u ; 's két *könnyü-lágy* : i, ü. — Az i azon bötü, melyet török-tatár szók' átíratásában *y*-nal fejeznek ki. Ejtésében a' vastag *i*, erejére megfelel a magyar közlő é-nek, ebben : léány, gyértya, dэрék stb. Mí azért nem fejezzük ki azt *y*-nal, mert az a' szuomi írásban ü-t, nálunk a' *t*, *g*, *l*, *n'* váltó hangját jelenti.

Kettős hangú hangzók erednek :

a) Könnyü és a' felette álló nehéz hangzóból : ia, iä, uo, üö, melyekben, ia-t kivéve, az utolsó elem túlnyomó ;

b) minden hangzóból, midőn *i*-vel olvad össze : ai, äi, oi, öi, ii, iü, ui, üi.

A' jakutban is áll a' szabály, miszerint egy-egy szóban csak kemény (vastag), vagy csak lágy (vékony) hangzók férnek meg. Többit nem hozunk itt föl a' hangzók' megféréseiről.

A' mássalhangzók.

A' jakut mássalhangzók' kifejezésére jónak tartjuk a' *kh*, *gh*-t pontozott *k*, *g*-vel jelölni ; az orron ejtendő *j*-t pedig *j*-vel jelölni. A' *k*-t nem jelöljük *ch*-val, mivel a' *k* hangot keményen kell kiejteni ; *kh*-val sem, mert ha kétszeresen fordul elé, *kk* helyett *khkh*-t kellene írni. Ez utóbbi okból választottuk *g*-t is *gh* helyett. Van a jakutban háromféle *n*, torokhangú, melyet *ng*-, foghangú, melyet *n*-, és ínyhangú, melyet *ny*-vel jegyezzük, ezt utóbbit magyarosan ejtvén. Ezen előrebocsátott megjegyzés után, Böhtlingk szerint rendözzük a mássalhangzókat.

<i>Torokbötük</i> :	k,	k,	g,	g,	ng
<i>Fogbötük</i> :	t		d		n
<i>Ínybötük</i> :	cs		ds		ny

<i>Ajakbötük :</i>	p	b	m
<i>Félhangzók :</i>	j	ǰ, sz	r, h ly l,

Jegyzet. Böthlingk a' szanszkrita bötük' rendszerét utánozván, azért teszi az sz és h-t utolsó sorba, megnevezés nélkül.

IV. Török bötük.

A' török-tatár nyelvek az arab írást fogadván el, melly a' magánhangzók' kifejezésére a' legalkalmasabb, az irodalom által semmi határozott írásra nem juthattak. Innen van, hogy egy azon bötüt o, ö, u, ü és ev-nek ejtenek. A' mássalhangzók ellenközőleg okoztak bajt. Mert az arab írás két k-t, ق, ك, két t-t ط, ت, két sz-et ص, س 's két h-t ح, ه, kemény-vastagabbat és lágy-véknyabbat bírván, 's a' törökök elfogadván és vegyest használván ezeket : a' török-tatár írás a' mássalhangzókra nézve is nagyon ingatag. A' török írás tehát igen tökéletlenül fejezi ki az ejtést, melly tájanként és országonként nagyon különböző. A' konstantinápolyit leglágyabbnak és legkellemesebbnek mondják.

A' magánhangzók :

<i>Vastagok :</i>	a,	o,	u
<i>Vékonyak :</i>	e,	ö,	ü
<i>Közlők :</i>	ī,	i	

Jóllehet a' török magánhangzókat az említett okból nem lehet jól megkülönböztetni: mégis bátorkodom a' magyar hangzók' rendszerére fogni. Mert a' szabály, miszerint egy-egy szóban csak vastag és csak vékony hangzók férnek meg, 's miszerint a' közlők mind a' két soruakkal megférhetnek, — a' török-tatár nyelvekben is uralkodik. Az ī olyan tompa, mint a' jakut ī; az u, ü, i hangzók pedig nyilván könnyebbek a' többiekénél. — Kettős hangzóknak vehetni az aj, ej, oj, öj, uj, üj bötüket.

A' mássalhangzók :

	<i>Kemények.</i>	<i>Lágyak.</i>	<i>Olvadók.</i>	—
<i>Torokbötük :</i>	k, k,	h g, g, n	j	h
<i>Fogbötük :</i>	t	d z	—	n

Ínybötük :	cs	ds	—	—
Nyelvbötük :	sz s	l	r	—
Ajakkbötük :	p f	m	b v	—

Felvilágosításul mondjuk, hogy a' *ķ* vastagabb torokhangú bötű *k*-nál, az előbbi ك, az utóbbi ك. Zenker a' ك-t *ķ*-val, Klaproth *ck*-val, mások *q*-val jegyzik; ġ megfelel غ-nak, melyet többnyire *gh*-val jegyeznek; ñ orrhangú bötű, gyengébb *ng*-nél, a' tatárok *ng*, vagy *nk*-t نك írják. A' *h* az arab ح, keményebb mint *h* ∞; többnyire csak arab szókban fordul elő.

Visszapillantván, pontozott bötűk : é, i, *ķ*, *k*, *li*, *g*, *j*; azután ñ.

Az *é* magyar közlő hangú *e*, megfelel a' szuomi *e*-nek (mert a' magyar *e* szuomi *ä*) és a' jakut-török *i*-nek.

Az *i* jakut-török-tatárhangzó.

A' *ķ* török-tatár bötű = ك, mások *ck*, *q*-val jegyzik.

A' *k* jakut bötű, megfelel *kh*-nak vagy ك-nak, tehát egy volna a' török-tatár *ķ*-val.

A' *g* jakut és török-tatár bötű = غ = *gh*.

A' *h* és ñ török bötűk, amaz kemény *h*, mintegy *hh* = ح; ez orrhangú *n*.

A' *j* jakut orrbötű, talán közel áll a' magyar *gy*-hez, csak-hogy ez ínyhangú.

Vége a' szuomi *y* = ü, *s* = sz.

3. §.

Viszonyi ragozás.

A' képzők' és ragok' tanában a' nyelv' egész idomiséga foglaltatik; azért ez legnyomósabb. Mi a' képzők' (formativa) fogalmát helyesen megkülönböztetjük a' ragok' (suffixa) fogalmától. A' képzők a' szókból meg annyi új szótörzsöket alkotnak, melyek azután ragoztatnak. P. o. az *ember* szó ragoztatik : *embernek*, *embertől*, *emberrel* stb. de *i*, *ség* képzők járulván hozzá, két új szótörzsöt nyerünk : *emberi*, *emberség*, melyek hasonlóképp ragoztatnak : *emberinek*, *emberitől*, *em-*

berivel stb., emberségnek, emberségtől, emberséggel stb. — A' ragok után nem következhetik új képző, innen ezt : mondom, mondatom, mondhatom, mondathatom, mondogatom stb. nem fejezhetjük így ki : mond-omat, mond-omhat stb. Csak az *i* képző járulhat névszókban a' ragok után is, p. o. a' lovakkali bánás, lovaimmali bánás stb.

A' ragok *viszonyi* és *személyi* ragok. Az elsőbbek csak névszókhoz járulnak; az utóbbiak névszókhoz és igezőkhöz egyaránt járulnak. P. o. a' *nak, t, ról* viszonyi ragok csak névszón lehetnek : laknak, lakot, lakról stb., de a személyi ragok *m, d, ja* mind névszón mind igezőn lehetnek, így : lakom, lakod, lakja = habitatio mea, h. tua, h. ejus stb. — 'S „lakom, lakod, lakja ezen lakot“ habito, habitas, habitat eam domum. Világos ebből, hogy névszokon a' viszonyi és személyi ragok összetetalálkozhatnak, p. o. lakom-ban, lakom-nak stb.

A' ragok' fogalma megkívánja, hogy 1) olly szorosan ragadjanak a' szóhoz, miszerint azzal egy hangsúly alá férjenek; 's 2) hogy ők hangzójik' elváltozásával ismerjék el a' szónak, mellyhez járultak, uralmát. Lényeges különbség van tehát a' szóragozás és szó-összetétel között. Amannál azon szó, mellyhez a' ragok járulnak, fejezi ki a' fogalmat, 's a' ragok ezt csak külsőképen viszonyítják; ennél viszontag az összetétel' utolsó szava fejezi ki a' fogalmat, az első pedig meghatározza. P. o. ezekben : ház^{nak}, ház^{ról}, ház^{ra}, stb. mindig a' ház' egész fogalmáról van szó, mellynek külső viszonyát kifejezik a' ragok; ellenben ezekben : ház^{födél}, torony^{födél} stb. a' fogalmat az utóbbi szó fejezi ki, 's az első szók meghatározzák, tehát megszükitik. Innen az összetett szók csak egy főhangsúlylyal bírnak, 's azoknak hangzóji sem változnak el; ha néha elváltoztatja is a' szokás, mindig a fogalom' helyessége szerint az első szóét változtatja el, p. o. b^{örstörő}, vagy b^{östörő} borstörő helyett.

A' kitűzött nyelvek' egymáshozí viszonyainak kitüntetésére megmutatjuk, mint tartják a' ragozást, először a' *viszonyi*, 's azután a *személyi* ragokkal.

V i s z o n y i

Ez úttal a' viszonyi ragok' eredetéről nem vizsgálódván,
jakut, tatár, török; azután mord-

<i>Ragok' nevezete.</i>	<i>Magyar.</i>	<i>Szürjän.</i>	<i>Cseremis.</i>
1. Nominativus, nevező.	nyelv	kű (kü)ü)	jilmä
2. Genitivus, birtoki.	—	—	jilmän
3. Accusativus, tárgyi.	nyelvet	kű,mortász	jilmäm
4. Inessivus, behagyó.	nyelvben }	kül-ün }	jilmästä }
5. Illativus, beható.	nyelvbe }	kül-ä' }	jilmäskä }
6. Elativus, kiható.	nyelvből }	kül-üsz }	jilmägicz }
7. Superessivus, rajthagyó.	nyelven }	—	—
8. Sublativus, felható.	nyelvre }	—	—
9. Delativus, leható.	nyelvről }	kű-szány	—
10. Adessivus, veszteglő.	nyelvnél }	kű-län }	—
11. Allativus, közelítő.	nyelvhez }	kű-lany }	—
12. Ablativus, távolító.	nyelvtől }	kű-lüsz }	jilmälän
	nyelvnek	—	—
13. Dativus, tulajdonító.	—	—	—
14. Consecutivus, elérő.	nyelvért	kű-la	jilmälänin
15. Comitativus, társító.	nyelvvél }	—	jilmäge
16. Essivus, állapotí.	nyelvül }	—	—
17. Factitivus, változtató.	nyelvéé }	—	—
18. Instructivus, eszközölő.	nyelven	kül-län	jilmädon
19. Indefinitus, határozatlan.	—	—	—
20. Abessivus, nélkülöző.	(nyelvetlen)	kű-täg	jilmäde
21. Terminativus, végező.	nyelvig	kül-edzy	—
22. — { loci, helyi.	Györött, Győré	—	—
23. Adver- { temporis, idő-	multkor	—	—
bialis { beli.	—	—	—
24. — { modi, módí.	-ént,-ként,-kép,-leg	—	—
25. Prolativus, mellékező.	—	kül-äd	jilmägacs.
26. Comparativus, hasonlító.	—	—	—
T ö b -			
27. Nominativus, nevező.	nyelvek	kű-jasz	jilmavülä

r a g o z á s.

egyszerűen összerakjuk a magyar, szürjän , cseremisiz , finn, vin, lapp és osztyák ragokat.

<i>Osztyák.</i>	<i>Lapp.</i>	<i>Finn.</i>	<i>Jakut.</i>	<i>Tatár.</i>	<i>Török.</i>
nyädem, nyädlem	kial kia ^{len} kia ^{leb}	kieli kielen	tíl — tílni	tíl tílning tílni	díl dílñ dili
nyädemna, nyädlemna	kialeszn kialei kialeszt	kielestä kielehen kielestä — — — kielellä kielelle kieleltä	tílna — — — — — — — — tíltan	tildse — — — — — — — — tilden	dilde — — — — — — — — dilden
nyädemävet, nyädle- meük					
nyädema, nyädlema		— —	tílga —	tilge tilcsün	dile dílcsün
	kialin	kielene- kielenä	tíllin	tíllile v. tílle	dille
	kialen	kieleksi	—	tildse	dildse
nyädemat, nyädlemat		kielen kieltä	tílnan tíлта		
nyädemda, nyädlem- dlak	kialetak	kielettä — — — — — kieletse	— — — — — tílli — tíltagar	tílsziz	dílsziz
b e s.					
nyädemet, nyädlematl	kialeh	kielet	tíllar	tíllar	díller

Az osztyák-szurgut nyelvben kettős szám is van, így : *nevező*, *nyädlemgan*, *tulajd. nyädlemgana*, *benhagy. nyädlemganna*, *távolít. nyädlemganeuk*, *eszközl. nyädlemgannat*.

Ezen viszonyi ragozás' kiegészítésüül adjuk még a' mordvin ragozást *Boller'* jeles dolgozatából : „Die Declination in den finnischen Sprachen“ (Sitzungsberichte der kais. Akad. der Wissenschaften. Philosoph.-hist. Classe XI. Bd. 953—986 I. és XII. Bd. 141—186 I.). Ezen ragozás részint határozatlan, részint határozott jelentésű, 's következő :

Határozatlan.

Határozó.

Egyes szám.

Nomin. száľme, szem	száľmesz a' szem
Gen. száľmen	száľment v. száľmeszt
Iness. száľmesze	száľmeszsze
Elat. száľmeszte	száľmeszteszt
Illat. száľmesz	száľmezesz (?)
Adess. száľmeva	száľmevasz (?)
Ablat. száľmede	száľmedent
Allat. száľmev	száľmevsz
Dat. száľmenen	száľmenten v. száľmeszen
Abess. száľmerteme	—
Factit. száľmeksz	száľmekszesz.

Többes szám.

Nom. száľmet szemek	száľmetne a' szemek
Gen. száľmetnen	száľmetszten
Iness. száľmeszet	száľmetnesza
El. száľmetszte v. száľmesztet	száľmeszteszt v. száľmetneszta
Illat. száľmeszt	száľmetnessz
Adess. száľmevat (?)	száľmetneva
Ablat. száľmetdo	száľmedeszt v. száľmetnede
Allat. száľmetov (?)	szelmevaszt (?)
Dativ. száľmetnemen	száľmenszten
Factit. száľmeksz	száľmekszeszt (?)

A' tíz nyelv' viszonyi ragozását a' *nyelv* szón mutattuk meg, melly a' bötük' változásainak is jeles példája. A' *nyelv* szó tulajdonkép *nyelü*. Annak *ny* előhangja, mint ínjbötü, átváltozik *k*-ra és *j*-re (kieli, kiäl, kü, jilmä); rokon levén egyszersmind a' fogbötükkel, átváltozik *t*-re és *d*-re (tül, til, dil).

A' *nyelü* szó' utóhangja megvan mint *i* a' finn *kielä*-ben, és mint *ü* a' szürjän *külü*-ben, melly összehúzva *kü*. Ezen utóhangzó magyarban *v*-re, cseremiszbén és osztyákban *m*-re változott; mert a cseremiszb *jilmä*-ben az *ä* toldás; az osztyák *nyädem* vagy *nyädlem*-ben pedig könnyebb kimondás végett *e* van beszúrva az *m* előtt, hogy ne legyen *nyäd*m, vagy *nyäd*lm. A' szürjänben, mint mondtuk, összehúzás által tűnt el az utóhangzó az előző *l*-lel együtt. Ilyen összehúzás igen gyakori a' szürjän és magyar nyelvben, p. o. a' szürjän *nü* = nő, lett *nülü*-ből, mint a' magyar *nő* lett *nölö*-ből (L. a' 6. §. I. 5. 6. alatt). Végre a' lapp, jakut, tatár és törökben elmaradt az utóhangzó. — A' szó' közepén levő *l* a' szürjän hosszú hangzó által elnyeletik, mint láttuk a' *kü* szó' elemzésével; az osztyákban pedig *d*-re vagy *dl*-re változik. *dl*, vagy *tl* igen gyakori bötü az osztyákban, melly elváltozásaiiban vagy *l*-re, vagy *d*, *t*-re lesz (Lásd a' 6. §. I. a' VI. észrevételt). Hanem mindezt csak izelőre, hogy a' ragozott szó' természet megismer-hessük.



A' ragozásra nézve először néhány általános megjegyzést teszünk, azután minden egyes nyelvről elmondjuk, a' mi szükséges leend.

1) A' felhozott viszonyi ragok' serege mutatja, hogy nem mindenik nyelv bír ugyanannyi raggal. Ebből gondolhatjuk már, hogy az egynevű ragok is különböző nyelvekben nem egyenlő tág vagy szűk jelentésűek. P. o. *hová* kérdésre felelhet a' magyar *ba*, *ra*, *hoz*, *nak* sőt szinte *vá* raggal is; a' finn csak *ahan* = *aan* és *lle* raggal, a' török csak *e* raggal: ezek tehát nem lehetnek egyenlő tág jelentésűek. — Viszonyi ragokban leggazdagabb nyelv a' magyar.

2) Ezen nyelvek csak egyes és többes számmal bírnak, azon kivétellel, hogy az osztyák-szurgut nyelvjárásban a' névszóknak kettős száma is, a' lapp és általában az osztyák nyelvben meg az igeszóknak is kettős száma van. Az osztyák-szurgut' kettős ragjairól nem beszélvén, csak a' többes számról jegyezzük meg, hogy ugyan azon ragokat veszi föl, melyeket az egyes szám. De maga a' többes rag megmarad előttök a' magyarban, szürjänben, cseremiszbén, osztyákban, jakutban, tatárban, törökben: nem marad meg mindig a' finnben, lapp-

ban és mordvinben, mint egyenkint látandjuk. A' többes rag : *k, h, t, sz, tl, jasz, l-r* (vagy a' jakutban *n-r, d-r, t-r*, mindenféle hangzóval), és *vülä*. Az osztyák nyelvben mind *t*, mind *tl* a' többes'ragja. Nem akarván 's nem is tudván biztosan eredtetni azt, merem állítani, hogy minden látszó különbsége mellett is egy és ugyanaz. A' $t = sz = k = h$, mint látni fogjuk számtalan példában; továbbá, valamint a' *t* ketté hasad *t-l*-re, úgy a' *k* ketté hasad *j-sz*-re (*jasz*); *j, sz* pedig rokon *v-l* 's megfordítva *l-r*-rel, mint szintén látni fogjuk. (Lásd a' 6. §. I. 2. és 3. alatt a' VI. észrevételt.) Még többet merek állítani, hogy a' mi nyelveink' többese azonos az indogermán nyelvek' többesi ragjával. Mert a' szanszkritában minden hím és nőnemű névszó' többesi ragja *sz*, a' görögben, latinban mindnyájan tudjuk, hogy az szintén nagyobb részint *sz* stb., a' svéd nyelvben pedig *or, ar, er*.*)

3) A' felhozott nyelvek' viszonyi ragozása nem ismer általában határozást; a' jelentett fogalom szófüzésileg határozatilik meg tehát. A' magyar részint *az ez* mutató névmás, részint az igeragozás által fejezi ki azon meghatározást, egy kivétellel, melly szerint az első és második személy' névmásai, 's a' visszavivő névmások határozatlan igeragozást követelnek. A' mordvinben az *az, ez* általi meghatározást szinte találjuk, *de az nem áll a' szó előtt, hanem követi a' szónak ragját*. P. o. *szem* mordvinban *szälme, a' szem* pedig *szälmesz*, mintha *az*

*) Szokatlan merésznek látszhatik a' többes *t, k, l-r* stb. ragokat egybeazonlítani. Azonban a' személyi névmások *v, z* többesei (lásd a' 4. §. B. alatt) még inkább meggyőznek arról, hogy a' *t* és $k = sz = z = v = r$; 's ha a' *t* már azon egy nyelvben, az osztyákban *tl*-re oszlott, bizony a' *k* is *l-r, j-sz, v-l*-re oszolhatik. Erősíti ezen felfogást a' dativus rag' termete. Az magyarban *n-k* p. o. *annak*, törökben ezen szónál *nga* p. o. *aāa* , már tatár nyelvjárásokban (Böhtlingk Jakut nyelvt. 179. lapj.) *ngar* p. o. *angar* , melly rag itt több névmáson eléfordúl; jakutban a' dativus rag általában *ga*, de birtoki raggal *gar*, mellynek *g*-je kiesik, p. o. *agam* = atyám, *agab-ar* = atyámnak, *agab-gar* helyett (mert a' *b = m*, *agam-gar* helyett előbb *agab-gar*, utóbb *agahar*). — 'S minthogy a' $k = v$, 's a' harmadik személy' névmása *v* : ez nálunk ragúl mindig *k*-vá lesz, mi csak még inkább szaporítja a' *k* végzetű ragokat.

szem helyett *szemez* vagy *szemaz*-t mondanánk. Így *szemnek* mordvinban *szälmen*, a' *szemnek* pedig *szälment* vagy *szälmeszt* stb. — A' finn és jakut nyelvben *határozatlan rag* fordul elé, p. o. *kieltä* és *tilta* jelent : *nyelv*, *nyelvet*, nem a' *nyelv*, a' *nyelvet*. — A' szófüzési fogalom-határozás a' külön nyelvtanokba való.

I. A' magyar viszonyi ragokról.

a) A' magyar viszonyi ragok között nincs birtoki rag; mert sem az *é*, sem *nak*, *nek* nem az, mint sokan hiszik. A' *nakról* azután lesz szó, itt lássuk röviden az *é*-t. Mondjuk ugyan : *nyelvé*, *nyelveké*, 's azt idegen nyelven genitivussal kell magyarázni : az *é* mégsem genitivus' ragja, mert általában különbözik a' ragoktól. A' viszonyi ragnak ugyanis az természete, hogy valamelly viszonyt kifejezván, nem viszonyíttathatik többé; azaz, *viszonyi rag viszonyi raggal nem tejtetetik*. A' többes *k* rag kap ugyan viszonyi ragokat, mert maga nem az. A' viszonyi ragok megfelelnek az úgy nevezett *casus obliquus*oknak, melyek nálunk is csak szófüzésileg vonzanak vagy vonzatnak, de nem ragoztathatnak többé. Mondván : *embert*, vagy *szemnek* stb, ezekhez szófüzés által akármit hozzáadhatok, p. o. *szemnek általa*, *szemnek nélküle* stb. de új raggal nem viszonyíthatom. Ámde az *é* minden viszonyi ragot fölveszen; maga tehát nem lehet viszonyi rag, hanem *casus rectus*féle rag, mint a' többes' nevezője. Van azért négyféle *casus rectus*unk : két egyes, *nevező* és *birtokos nevező*; 's két többes, hasonlókép *nevező* és *birtokos nevező*, melyekhez a' viszonyi ragok járulnak, így :

nyelv	nyelvé	nyelvek	nyelveké
nyelvet	nyelvét	nyelveket	nyelvekét
nyelvben stb.	nyelvében stb.	nyelvekben	nyelvekében stb.

De a' *nak* sem birtoki rag, hanem tulajdonító=*dativus*' ragja.

A' magyar nyelv mint fejezi ki azon viszonyt, melyre más nyelvek a' genitivust használják, világos lesz ebből.

Mondjuk : az én nyelvem, a' te nyelved, az ő nyelve,
 és : én nyelvem, te nyelved, ő nyelve,
 és : nyelvem, nyelved, nyelve.

„Az ő“ vagy „ő“ helyett már bármelly névszót tevéen, p. o.

atyám, atyád, atyja stb, hogy legyen : „az *atyám nyelve*,“ vagy „*atyád nyelve*,“ vagy „*atyja nyelve*“ van-e legkisebb különbség a' között: „az *ő nyelve*“ és „*atyám nyelve*“ között? Nincs. Amabban *ő*, ebben *atyám* miatt, mely harmadik személyt képvisel, teszem a' harmadik személy' ragját a' kiegészítő szóhoz. *Atyám nyelve* együtt véve olyan nominativus, mint: az *ő nyelve*; 's valamint az *ő* mellől nem esett el semmi, p. o. *nek*; úgy az *atyám* mellől sem esett el a' *nak*. Tehát hiányjel sem kell itt sehol.

De mondjuk : „*ő neki nyelve van*,“ és szintúgy mondjuk: „*atyámnak nyelve van*.“ — Igen, csak hogy legott érezzük a' különbséget is az *ő nyelve*, 's az *ő neki nyelve van* között; és szint azon különbség van az *atyám nyelve* és az *atyámnak nyelve van* között is. — Egyik szólás sem jár magyar genitivus' idomával; mert nyelvünkben genitivus nincsen. Hol helyesen kiteszszük a' *nak* ragot, ott dativus van.

Visszaveszem tehát előbbi állításomat, miszerint a' magyar *nak* olyan genitivus, mint a' szuomi *n*, a' török *ñ* 's a' tatár *ning*, ámbár anyagilag egygyökűek is. Ellenben az, hogy *Faludi* és mások *erőn erővel*-t írtak, mi tökéletes szuomi genitivus' használata, figyelmet érdemel.

b) Láttuk és mondtuk is, hogy a' magyar nyelvnek legtöbb viszonyi ragja van. Bősége és határozottsága leginkább a' mozgást és nyugvást kifejező ragokban áll, melyek is a' 4—12. és a' 15—17. ragok. Tájanként még más ilyen viszonyi ragok is vannak. P. o. a' hétfalvi nyelv (a' Bárczaságban) a' személyneveknél *hoz*, *nál*, *tól* helyett a' *ni*, *nitt*, *nul*, *nül*-t használja, mikor a' személynek egész körét érti; így : *András-ni* megyek, *Andrásnitt* vagyok, *Andrásnul* jövök, annyit teszen mint : *Andrásékhoz* megyek, *Andráséknál* vagyok, *Andráséktól* jövök. 'S még ezek sem merítik ki a' nagy bőséget. Mert ezek csak az anyag-névszók' viszonyi ragjai; az idomszóknak, úgymint a' névmásoknak és tulajdonképi viszonyítóknak más ragjaik vannak. P. o.

hová?	hol?	honnan?-ra felelünk:
felé	felett	felől
belé	benne	belől
alá	alatt	alól stb.

c) A' viszonyi ragok két külön sorra szakadnak, olyanra, melly önállóan személyi ragokkal is szerepel, 's olyanra, melly önállóan nem él többé a' nyelvben.

Az első sor következőkből áll :

{	ben, —	bennem,	benned,	benne,	bennünk stb.
{	be, —	belém,	beléd,	belé,	belénk stb.
{	ből, —	belőlem,	belőled,	belőle,	belőlünk stb.
{	ra, —	reám,	reád,	reá,	reánk stb.
{	ról, —	rólam,	rólad,	róla,	rólunk stb.
{	nál, —	nálam,	nálad,	nála,	nálunk stb.
{	hoz, —	hozzám,	hozzád,	hozzá,	hozzánk stb.
{	től, —	tőlem,	tőled,	tőle,	tőlünk stb.
{	nek, —	nékem,	néked,	néki,	nekünk stb.
{	ért, —	értem,	érted,	érte,	értünk stb.
{	vel, —	vélem,	véled,	véle,	vélünk stb.

Az *ért* és *nál* ragot kivéve, a' nyelv szokás mindeniket rövid hangzóval ejti, mikor ragképen használja, 's megnyújtja, vagy legalább szereti megnyújtani, mikor önállóképen személyi ragokkal ejti. A' közönséges nyelv szokás mindig így szól: *abbul, attul, arrul*, minél fogva ezek rövidek, mint *ben, be, ra, hoz, nek, vel*. Viszontag szereti: *vélem, nékem*, mint ejti *rólam*, vagy *rúlam*, *tőlem* vagy *tülem* stb; 's mindnyájan ejtjük és írjuk: *bennem, hozzám*. Ezen szokást látván, de okát nem sejtven, az írók Révaiig nyelv-benn-t írtak nyelvben helyett, mivel mondták: *bennem* stb; most többnyire így írunk: *nekem, velem*, mert a' ragok *nek, vel*, nem *nék, vél* stb, 's azt hiszszük, hogy helyesen írunk így; — mert a' hangsúly' természetét és hatását nem veszszük számba.

A' nyelv szokás ebben is finom tapintatú volt, mit a' nyelvtanítás nem tudott elérteni. Nyelvünk az első szótagra helyezi a' hangsúlyt, mi által termete trochaicussá válik. Mikor már két rövid tagú szó fordul elé, melly a' hangsúlyt az első tagon tartja, lehetőleg támogatni akarja a' hangsúlyt, mert szereti a' trochaeust, ha szükséges jambus nem áll ellent. Mivel támogatja már a' hangsúlyt? Azzal, hogy vagy megnyújtja a' hangsúlyos hangzót, 's ejt: *nékem, vélem-t* stb. vagy, hol azt nem tehetette, megkettőzteti a' mássalhangzót, 's ejt: *bennem, hozzám, közzém-et* stb. Ez okból helyes a' *ragja*, 'és

szebb hangzásu mint *raga*, de *ragával* szinte rossz *ragjával* helyett, mivel az első tag' rövid *a*-ja hangsúlyos, 's a' másik tag hosszú *á*-jával, melly nehezebb, nem látszik bírni.

d) A' 20. alatt levő *nélkülöző*, magyarban nem rag, hanem képző, melly főnevekből mellékneveket alkot, de a' többi nyelvek' nélkülöző *ragjávali* összehasonlítás végett kitettük a' képzőt.

e) A' helyi, időbeli és módi ragokról jegyezzük meg, hogy az első, a' *helyi*, a' tulajdonképi viszonyítók' *ragjaihoz* tartozik; használata egyedül némelly helyneveknél fordul elé. Hogy az írói szokás, Győr-*ré*, Győr-*ről* ír, más helynevek' *ragjai* által, p. o. Pest-*re*, Pest-*ről*, ejtetett tévedésbe, annál könnyebben, mert most ama' régies ragozást egyedül *r* végzetű helynevek tartják, 's az írók ezek' egyes *r*-jét (Győr-*é*, Győr-*ól*, -*ül*) kettősnek hitték, így : Győr-*ré*, Győr-*ről*. Most az ejtés, melly az írói nyelv szerint taníttatik az iskolákban, egyezhet már az írással. Hogy azonban Győr-*é* helyes, bizonyítja a' régiség, melly Pest-*é*-t mondott Pestre helyett, Szeged-*é*-t Szegedre helyett stb.

Az időbeli *kor* rag mellett, melly önálló szó is, *vel* *val* rag is szerepel, p. o. *ősszel*, *tavaszzal*, tempore autumni, veris.

A' módi ragok közt *kép* is önálló szó, azért nem változtatja el hangzóját, mint *kor* sem változtatja el. — *Ént* és *ként* szinte változatlan hangzójuak, jöllehet tiszta ragok, mint *ért*.

Ezek : *kor*, *kép*, *ként*, *ért* még való félben vannak a' *rag* és *önálló szó* természete között. Azért nem eresztik még el hangsúlyukat, nem változtatják meg hangzójukat a' törzs' hangzójához képest, 's nem is hatnak a' törzsre. Ugyanis, mint az 5. §. I. alatti jegyzetben a' 3-dik esetben érintjük, a' ragok elvesztvén hangsúlyukat, azt a' törzs' utóhangjára, ha ez magánhangzó, teszik által. De a' felhozott példák nem követik azt. Innen mondjuk : esküvésekor, atyakép, atyaként, faért; nem : esküvésekor stb. *Ért* már inkább rag; innen mondja a' nép *azér*, *azért* helyett, gyengítvén lehetőleg a' ragot; 's mondhatjuk már fáért. *Ént* még jobban lett már raggá; innen változik hangzója, p. o. gyanánt, mint, hajdan mént, mi-ént helyett; hangsúlya is a' törzsre megyen által.

Leg, *lag* képző melléknevekhez járul. p. o. atyailag.

II. A' szürjän, cseremisiz és osztyák viszonyi ragokról.

A' szürjän *kü*, vagy *külü* szót értelmeztük, 's tudjuk, miért tűnt el *kü*-ben az *l*, melly megvan a' *külü*-ben. Ezen szó' ragozásánál nem kell tehát elfelejteni, hogy a' rövid *ü*-vel levő *l* a' gyökhöz tartozik, a' hosszú *ü* után következő *l* pedig a' raghoz való. E' végett vonáskával elkülönítettük a' ragot a' törzstől : más tehát *kül-üşz*, és más *kü-lüşz*.

A' mozgási és nyugvási viszonyt megfelelően kifejezik a 4, 5, 6. és a' 10, 11, 12. ragok.

Van accusativusi *üşz*, *ösz* ragja is személyt jelentő nevek-nél; innen az *kü*-nél nincs, de *mort-üşz* = ember-t-nél kítettük.

Egy rag sem fordul önállóan elé, mint a' magyarban; ellenben a' többes' ragjához szintúgy járulnak mint a' magyar ragok.

A' *cseremisiz* ragokról egyebet nem jegyzünk meg annál, hogy a' mozgási és nyugvási viszonyt a' 4, 5, 6. rag fejezi ki megfelelőleg; mit talán a' 12. és 14. ragról nem mondhatni egészen.

A' *cseremisiz* accusativus *m*, mint a' lapp *b*.

Egyébiránt a' *cseremisiz* ragok sem fordulnak elé önállóan; 's a' többes' ragjához úgy járulnak mint a' magyar és szürjän ragok.

Az *osztyák* ragok legkisebb számmal vannak; önállóan ők sem fordulnak elé, 's a' változatlan többesi raghoz járulnak. Az *osztyák* kettős' számáról a' személyi névmásoknál.

De ezen három nyelvben a' ragok' hangzóji nem változnak mindig a' törzs' hangzóji szerint : azokban tehát, az idegen nyelvek' befolyása alatt, veszni kezd a' hangzók' törvénye, melly az altaji nyelvek' legsájabbb vonása.

III. A' finn és lapp viszonyi ragok.

Ezekről tartsuk meg, hogy a' mozgási és nyugvási viszonyok' kifejezésére a' finnben a' 4, 5, 6. és 10, 11, 12. ragok szolgálnak; a' lapp szegényebb erre nézve. Finnben némileg a' 15, 16, 17. ragok is viszonylanak. De a' lappnak accusati-

vusa van, mi finnben nincs, annak kifejezésére vagy a' genitivus, vagy az indefinitus, a' 19. rag, szolgálván.

Sem a' finn, sem a' lapp ragok nem önállók többé, 's a' többes ragot nem hagyják változatlannak; ebben tehát különböznek a' lapp és finn nyelvek a' magyar, szürjän, cseremis, osztyák, a' jakut, tatár és török nyelvektől. P. o. a' finn mondja: *kielet* a' nyelvek, de nem mondja a' negyedik raggal *kielet-(e) ssä*, hanem *kielissä*, holott mi mondjuk *nyelvek-ben*. Hasonló történik nálunk a' személyi ragok előtt. P. o. nyelv, nyelv-em, nyelvek (nem *nyelvek-em*, hanem) *nyelveim*.

IV. A' jakut, tatár és török viszonyi ragok.

A' jakut nyelv középső tag a' nyugati finn és a' török-tatár között; különös benne a' comparativus rag; az indefinitus raggal pedig a' finnel érintkezik, valamint a' mód-raggal, a' 24-dikkel a' magyarral találkozik. A' többiben olyan mint a' török-tatár. Önállóan neki sem él semmi ragja.

Ezt nem lehet mondani a' török-tatár ragokról, mert a' 14. és 15. ragok *csun*, *csün*, *icsün*, és *ile*, önállóan élnek.

Egyébiránt ezen három nyelv' ragjai a' változatlan többesi rag után következnek.

V. A' mordvin viszonyi ragok.

Ezen nyelv' viszonyi ragozását leginkább azért kell figyelemre méltatni, mert a' fogalomszó' (főnév) meghatározását a' viszonyi ragokhoz csatolja, mint már említettük. A' többes ragja is néhol a' viszonyi rag után esik, p. o. az innessivusban hol *szälmeszet* *szälmentsze* helyett van stb. De mindeddig nem tanulván ezen nyelvet, nem is akarok többet *Boller'* felhozott rteközéséből beszélni.

4. §.

A' személyi névmások, és azokból lett ragok.

A.

I. Magyarban.

A' személyi névmások *egyes számban*:

Nevező	{	1) én	te	ő
		2) enyém, enyim,	teéd, tied	övé (öveje)

<i>Tárgyeset:</i>	engem	téged	öt
	vagy engemet	tégedet	ötet.

Többes számban :

<i>Nevező</i>	1) mí	tí	—
	mű	tű	(ű)
	miv	tiv	iv
	mink	tík	ők
	2) miénk	tiétek	övék (ivé, üvé, üvéjek)
<i>Tárgyes.</i>	minket	titeket	öket.

Ezen névmások nem vesznek föl több viszonyi ragot, mert őket pótolják a' 4—15. viszonyi ragok, mikor önállóan személyi ragokkal egyesülnek, p. o. bennem, rólam stb, kivéve a' 7-dik ragot.

Enyém, tiéd, övé, miénk, tiétek, övék itt is nevezőkül állanak, mert nem genitivusok. Lettek pedig szabályosan így : én-é, te-é, öv-é, mi-é, ti-é, 's hozzájuk járulván az itt okvetlen szükséges személyi rag, eredett : (énem) enyém, (teéd) tiéd, övé, vagy tájszerint *öveje*, miénk, tiétek. De a harmadik többes személyben öké, vagy ökéjek helyett *övék*-et szentesített a' szokás, melyre az elavult *iv*-et használta, 's melyet talán eleinte *üvének* ejtett. Az *övé* (öveje helyett) követi a' hozzá, közzé' stb. hasontekintetét (analogiát), melyek hozzája, közzéje stb helyett divatosak. Még a' bötük' gyengítésére figyelmeztetem az olvasót. Én (éné), enyém, enyim, te (teé) tiéd, tied, mutatják, hogy a' hangsúly' kedvéért gyengültek a' hangzók. Kérdésben p. o. enyém-e, vagy enyim-e, tiéd-e? a' hangsúly a ragon áll, 's azért erős az : kérdésen kívül a' hangsúly a' törzsön áll, 's ekkor : enyim, tied is jó.

Én csak sejteni kezdem a' hangzók' erősítésének és gyöngítésének *) törvényét, mely a' hangsúlyon függ, és a' hangzók' természetével jár. Annyi világos előttem már, hogy az *u* gyengébb *o*-nál, *i* gyengébb *e*-nél : de az *a* és *o*' viszonyos erejét nem tudom még. — A' felhozott névmásokról több észrevétel lesz még alább.

*) P. o. a' széphangzatot szerető népszerűség e' két szót így ejtené : erősítésinek, gyöngítésinek, 's helyesen.

*A' személyi ragok igezőkön.**Jelen időben :**Mult időben :*

1. Egy. sz.	{ k	sz	—	(t)-m	(t)-l	—
	{ k	l	n			
Több. sz.	nk	t-k	n-k	(t)-nk	(t)-t-k	t-n-k(-k)
2. Egy. sz.	{ m	d	ja, i	(t)-m	(t)-d	(t)-a
	{ m	j-d	ja, je			
Több. sz.	j-k	j-t-k	ják, ik	(t)-k	(t)-t-k	(t)-k
	(n) ék	(n) átok	(n) ák			
	(n) ék	(n) étek	(n) ék			
3. Egy. sz.	l-k			(t)alak v. (t)elek		

Parancsoló.

4. Egy. sz.	m	l	ik	1. —	j	n
	m	-l	ék	—	j-t-k	j-a-k
Több. sz.	nk	t-k	n-k	2. —	d	-ja, je
5. Egy. sz.			ik	—	j-tok	-ják, jék

P. o.

*Jelen időben :**Mult időben :*

1) tudok	tudsz	tud	tudtam	tudtál	tudott
tudjak	tudjál	tudjon			
veszek	veszel *)	veszen			
tudunk	tudtok	tudnak	tudtunk	tudtatok	tudtak
tudjunk	tudjatok	tudjanak		vagy tudtanak	
2) tudom	tudod	tudja	tudtam	tudtad	tudta
tudjam	tudjad	tudja			
tudjuk	tudjátok	tudják	tudtuk	tudtátok	tudták
tudnók	tudnátok	tudnák			
3) tudlak			tudtalak		
4) alszom	alszol	alszik	1) —	tudj	tudjon
aludjam	aludjál	aludjék		tudjatok	tudjanak

Parancsoló :

*) A' merev nyelvtan *veszessz*-t javasol; a' széphangzatot kereső népbeszéd két *sz*-et egymás után nem tűr el, 's azért mondja : *vészessz*, vagy *veszel*. Hasonlóképp nem tűr el két *l*-et egymás után, 's nem mondja : bomlom, boml~~ol~~, hanem boml~~assz~~, vagy boml~~olsz~~.

alszunk	alusztok	alusznak	2) —	tudd	tudja
aludjunk	aludjatok	aludjanak	—	tudjátok	tudják.
5)		villámlik.			

A 'személyi ragok névszókön :

Egy. sz.	m	d	ja, a	{	tudásom	tudásod	tudása
			je, e		tudásaim	tudásaid	tudásai
			p. o.				
Több. sz.	nk	t-k	uk, ok	{	tudásunk	tudástok	tudásuk
			ük, ök		tudásaink	tudásaitok	tudásaik

Íme többfélék a' magyar személyi ragok. A' névszókhoz járuló személyi ragokat *birtoki* ragoknak nevezzük, 's ezek most egyéb felvilágosítást nem igényelnek. De az igeszókhoz járuló személyi ragok között különbség van. Mert ha mondom : tudok, tudsz stb. és tudom, tudod stb, legott észreveszem, hogy amazok tisztán *mondományi* ragok (suffixa praedicativa), mert egyedül azt fejezik ki, hogy én, te, ő stb. tudók vagyunk; 's hogy ezek, tudom, tudod, tudja stb. egyebet is fejeznek ki annál, hogy tudók vagyunk, azt t. i. mit tudunk; ezek tehát *mondomány-tárgyi* (objectiva) ragok. Illyen a' tudlak rag is, mellyben *l* a' tárgyat, a' második személyt, 's *k* a' mondományt fejezi ki, a' nyelv' szelleméhez képest előre bocsátván a' tárgyat; mert *l* mint tárgyi rag, megelőzi a' *k*-t, mint mondományi ragot. — Ha mondom : mosdom, mosdol, mosdik; fürdöm, fürdöl, fürdik stb, észreveszem, hogy nemcsak azt fejezem ki, miszerint *mosó*, *fürdő* vagyok, hanem azt is, miszerint a' mosás, fürdés' tárgya magam vagyok. Itt tehát *önlegi* ragok vannak (s. reflexiva), mint ezekben is : képeződik, kinlódik stb. Más értelműek a' mosatom, mosatol, mosatik; fürdetöm, fürdetöl, fürdetik ragok, mert ezek *szenvedő* ragok (s. passiva), mellyek rám kívülről ható cselekvést jelentenek. — Végre ha mondom : villámlik, eső esik stb: úgy érzem, hogy ezek az első és második személyben nem igen fordulhatnak elé, 's *alanyosmondományi* ragok. Mind ezen többféle ragokban a' mondományi jelentés közös, különbségeiket tehát a' mondomány' meghatározásától vevén, úgy nevezhetjük azokat :

a) *tiszta mondományi* ragoknak, p. o. tudok, tudsz stb. tudtam, tudtál stb. állok, állasz stb. állottam, állottál stb. Ezek az 1) és 4) alatti ragok, p. o. fekszem, fekszel stb.

b) *tárgyi* ragoknak, p. o. tudom, tudod stb. megállom, megállod stb. tudtam, tudtad stb. megállottam, megállottad stb. — azután tudlak, és tudtalak. Ezek a' 2) és 3) alatti ragok.

c) *Önlegi* ragoknak p. o. fürdöm, fürdöl stb. Illyenek a' 4) alatti ragok.

d) *szenvedő* ragoknak p. o. mosatom, mosatol stb. Hasonlókép a' 4) alatti ragok.

e) *személytelen* ragoknak p. o. villámlik. A' ragok' némi külső különbségét mutatja még a' mult idő és a' parancsoló. Ennélfogva a' magyar személyi ragok : *birtoki, tiszta mondómányi, tárgyi, önlegi, szenvedő és személytelen* ragok.

II. Szűrjében.

A' személyi névmások egyes számban :

<i>Nevező.</i>	me	te	szüa
<i>Tárgyeset.</i>	menä	tenä	szüje

Többes számban :

<i>Nevező.</i>	mi	ti	szüa
<i>Tárgyeset.</i>	miantä	tiantä	nüje

A' szűrjän személyi névmások fölveszik mindazon viszonyi ragokat, melyeket a' névszók p. o. *allativus* : hozzám, hozzád, hozzá = melanye, telanyüd, szülanye; *adessivus* : nálam, nálad, nála = mejam, tejad, szülän; *prolativus* : mellettem, melletted, mellette = meäde, teädäd, szüäd stb.

A' személyi ragok igezőkon :

Jelen időben :

Mult időben :

<i>Egy. sz.</i>	a	an	ä, asz	i	in	i, isz
<i>T. sz.</i>	am	annüd	anüsz, asznüsz	im	innüd	inüsz, isznüsz

P. o.

<i>Egy. sz.</i>	üszta, küldök stb.	üsztan v. üsztasz	üszta küldék stb.	üszti, üsztin v. üsztisz.
<i>T. sz.</i>	üsztam, küldünk	üsztannüd v. üsztasznüsz	üsztanüsz küldénk stb.	üsztim, üsztinnüd v. üsztisznisz

A' személyi ragok névszókon :

<i>Egy. sz.</i>	ä (m)	d	sz	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <p> <i>pur</i>-ä <i>pur</i>tjaszä <i>ké</i>sem, </p> </div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <p> <i>pur</i>tüd <i>pur</i>tjaszüd <i>ké</i>sed; </p> </div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <p> <i>pur</i>tüsz <i>pur</i>tjaszüz <i>ké</i>seim, <i>ké</i>seid, <i>(ké</i>sekém) </p> </div> </div>
-----------------	-------	---	----	---

	{	purtnum	purtnüd	purtnüsz
T. sz.	num	nüd	nüsz	{ purtjasznum, purtjasznüd, purtjasznüsz
		késünk	késeink stb.	(késekim)

A' szürjän személyi ragok csak *birtoki* és *mondományi* ragok, amazok névszókon, ezek igezőkon. Ez utóbbiaknál a' hangzó nem tartozik a' raghoz, hanem kötbötű. A' harmadik személy mind két számban sz-szel, vagy a' nélkül fordul elé, 's Castrén' tudósítása szerint a' sz-es idom *határozott cselekvést fejezne ki* *), mit igazolni látszik az általa közlött szürjän szöveg is, mellyben „csügjali“ éhezék, és „vöipisz“ monda, „bosztisz szüje“ vivé őt stb. fordulnak elé.

A' birtoki ragok, úgy látjuk, a' névszó' közönséges tagjához járulnak, innen van purtjaszä, purtjasznum (kések-em, kések-im), késünk, késeink.

Jegyzet. Az igező' határozatlanja (infinitivus) nü-re végződik, p. o. *üstünü* küldeni, *karnü* tenni, *nimädnnü* nevezni (nim = név), *nimtünü* böcssteleníteni (*nimtäm* névtelen, böcs-telen) stb. Ez hát legközelebb jár a' magyar *ni* raghoz.

III. Cseremiszbzen.

A' személyi névmások *egyes számban* :

Nevező.	miny	tiny	tidä
Tárgyeset.	minim	tinim	tidäm

Többes számban :

Nevező.	mä	tä	ninä
	vagy mävülä	tävülä	ninävülä
Tárgyeset.	mämnäm	tämdän	ninä
	vagy mänmän	tändäm	ninä

A' cseremisiz személyi névmások fölveszik mind azon viszonyi ragokat, mellyeket a' névszók.

A' személyi ragok igezőkon :

Jelen időben :

Mult időben :

Egy. sz.	m	t	s	na-m (näm)	na-t (nät)	—
T. sz.	na (nä)	da (dä)	t, st	na-na (nänä)	na-da (näda)	na-t

*) *Castrén*, de affixis personalibus linguarum altaicarum, 54. l. „In tertia s quidem aliquando comparet, sed tantummodo, ut videtur, ubi definita significanda est actio.“

P. o.

lodam lodat lodes olvasok stb. lodanam lodanat lodan
 lodana lodada lodat olvasunk stb. lodanana lodanada lodanat
 olvasék stb. olvasánk stb.

jüäm jüät jües iszom stb. jünäm jünät jün, ivék
 jünä jüdä jüt iszunk stb. jünänä jünädä jünät ivánk stb.

A' személyi ragok névszókön :

	pörtem	pörtet	pörtse
	házam stb.		
Egy. sz. m t s (zse)	{ pörtemvülä	pörtetvülä	pörtsevülä
	{ pörtvüläm	pörtvülät	pörtvüläzse
	házaim	(házámok v. házakom)	
	pörtnä	pörttä	pörttest
	házunk stb.		
T.sz. na (nä) da (dä) st	{ pörtnävülä	pörtävülä	pörttestvülä
	{ pörtvülänä	pörtvülädä	pörtvüläst
	házaink	(házunkok v. házakon)	

A' cseremisz személyi ragok tehát csak *birtoki* és *mondományi* ragok. A' mondományi ragok a' mult időben *n* képzőhöz járultak : a' szürjänben a' mult' képzője hangzó által fejeztetik ki, *a* helyett *i* mutatkozván. A' magyarban mind két mód megvan. Tudék, tudál, toda, tudánk stb-ben az időképző hangzó : tudtam, tudtál stb-ben az időképző *t*.

Jegyzet. A' cseremisz határozatlan *s*-sel végződik, p. o. *loda*s olvasni, *jüäs* inni, *loas* fogni, *tüles* fizetni stb.

IV. Osztályban.

A' személyi névmások egyes számban :

Nevező.	ma	neng	teu
Tárgyeset.	mant	nengat	tevat.

Kettős számban :

Nevező.	mín	nín	tín
Tárgyeset.	mínat	nínat	tínat
	vagy mínet	nínet	

Többes számban :

Nevező.	meng	neng	teg
Tárgyeset.	mengat	nengat	tegat

Ezen névmások is mind három számban ugyan azon viszonyi ragokat veszik föl, mellyeket a' névszók.

A' személyi ragok igeszókon :

Irtis' mellékein.

Szurgut' vidékein.

Átható idom.

Egy. sz.	m	n	t	m	n	dak, tak
K. sz.	men	den	den	{damen tamen	ten	ten
T. sz.	u	den	t	{dauk tauk	ten	tl

Benható idom.

Egy. sz.	m	n	t	m	n	—
K. sz.	men	den	gen	men	ten	gen
T. sz.	u	da	t	auk	tak	t

P. o.

mondjem*), mondjen, mondjet | mondjem, mondjen, mondjedak
mondjemen, mondjeden, mondjeden | mondjedamen, mondjeten, mondjeten
mondjeu, mondjeden, mondjet | mondjetauk, mondjeten, mondjetl
mondék stb.

menem menen menöt menék stb. menem menen men
menmen minden mengen menmen menten mengen
ketten menénk stb.

meneu menda menet meneuk mentek ment

A' személyi ragok névszókon :

Irtis' mellékein.

Szurgut' vidékein.

Egy. sz.	m	n	t	m	n	tl
K. sz.	men	den	den	men	ten	ten
T. sz.	u	den	t	uk	ten	tl

P. o.

{angem angen anget anyám stb. {angem angen angetl
{angidam angidan angidet anyáim {angidam angidan angidetl
{angemen angeden angeden {angemen angeten angeten
{angidemen angiden angiden {angidemen angiten angiten
kettőnk' anyja stb. kettőnk' anyjai stb.

*) Tulajdonkép, magyar helyesírás szerint mongyem-t stb. kellene írni: de a' gyök' világosabb kitüntetésére a' d-t j-vel lágyítottam meg. A' magyar gy legtöbb esetben d-nek lágyulása.

{angeu angeden anget angeuk angeten angetl
 {angideu angiden angidet angideuk angiten angitl
 anyánk stb. anyáink stb.

Az osztyák személyi ragok *mondományi* és *birtoki* ragok. De a' *mondományi* ragok' nevezetes különbségét látjuk, hogy néhol az átható és benható jelentés szerint változnak. Sejteni lehet, hogy, mint a' szürjänben úgy itt is, az úgynevezett határozott és határozatlan igeragozás' kezdetei rejlenek, melly a' magyar nyelvben teljességre jutott. De alapos ismeretre nem elég az, mit Castrén a' szürjän és osztyák nyelvekről adott; a' vogul nyelvnek bárminő hiányos ismerete talán bizonyosságra emelhetné a' sejtést: de, fájdalom, Regulytól kell a' vogul nyelv' ismertetését várnunk!

A' birtoki ragok is annyiban nevezetesekek, hogy a' birt dolog' többesére *i*-t alkalmaz a' többes' ragja előtt: holott a' szürjän és cseremiszen illyesmit nem találtunk. P. o. *anga* anya, *anget* anyák; *angidam* (nem *angetam*, mint láttuk: *purtjaszá*, *pörtvüläm* = anyákom) anyáim, *angideu* vagy *angideuk* anyáink.

Jegyzet. Az osztyák határozatlan *dai*-ra végződik p. o. *pan-dai* letenni, *men-dai* menni, *mongy-dai* mondani, mesélni. Azután a' mult idő itt az egyszerűbb; azért áll ez példa gyanánt.

V. Lappban.

A' személyi névmások *egy* számban:

mon ton (todn) szon (szodn)

Kettős számban:

moi toi szoi

Többes számban:

mi (mije) ti (tije) szí (szije)

Mi csak nevezőjököt adjuk; egyébiránt fölveszik a' névszók' viszonyi ragjait.

A' személyi ragok *igeszók*on:

Jelen időben:

Egy. sz. m k — luoddum luoddu luoddu

K. sz. — beätte ba luddu luoddubeatte luodduba

T. sz. p beättet k luoddup luoddubeättet ludduk

hasítok stb.

hasítunk ketten stb.

hasítunk többen stb.

Mult időben :

Egy. sz.	m	k	i	luddum	ludduk	luoddui
K. sz.	ime	ide	iga	luodduime	luodduide	luodduiga
T. sz.	imek	idek	i	luodduimek	luodduidek	luddu.

A' személyi ragok névszókon :

Egy. sz.	m	d	sz
K. sz.	me	de	szga
T. sz.	mek	dek	szek

Egyes szám :

jokkam	jokkad	jokkas	folyóm stb.
jokkame	jokkade	jokkasza	kettőnk' folyója
jokkamek	jokkadek	jokkaszek	többünk' folyója.

Többes szám :

jog'aidam	jog'aidad	jog'aidasz	folyóim stb.
jog'aideäme	jog'aideäde	jog'aideäszek	kettőnk' folyóji stb.
jog'aideämek	jog'aideädek	jog'aideäszek	többünk' folyóji stb.

Mí Castrén szerint a' norveg-lapp nyelvből vettük a' személyi ragokat, 's a' felhozott példákön mind hangzók, mind mássalhangzók' változásai tűnnek elé, melyeket minden okadatolás nélkül tudomásunkra veszünk. — A' lapp személyi ragok részint *mondományiak*, részint *birtokiak*. A' mondományi ragok különböznek némileg a' jelen és mult időben; ennek képzője *i*, melly a' hangzók' változása miatt a' felhozott igén nem fejeztetik ki az egyes szám' első és második, 's a' többes szám' harmadik személyében. — A' névszó' többes számu ragozásában *a*, *eä* kötbötük vannak a' ragok előtt; ezenkívül a' szó-törzs' mássalhangzója meglágyult.

Van tehát kettős szám a' lapp nyelvben, de nincs nyoma kétféle igeragozásnak, mint van az osztyákban.

Jegyzet. Az igereszó határozatlanja *ot* vagy *et*.

VI. Finnben.

A' személyi névmások egyes számban :

Nevező.	minä	sinä	hän
	mä	sä	
	mie	sie	

Többes számban :

Nevező.	me	te	he
	myö	työ	hyö
	met	tet	het

Ezek azon viszonyi ragokat veszik föl, melyeket a névszók.

A' személyi ragok

igeszókon :

névszókon :

Egy. sz.	n	t	—	ni	si	nsa
Több. sz.	me	te	vat	me	te (ne)	nsa

P. o.

sanon	sanot	sano-(pi)	sanoo	sanani	sanasi	sanansa
	szólok stb.			szavam, stb.	szavaim stb.	
sano(m)	me	sano(t)	te sanovat	sana(m)	me sana(t)	te sanansa
	szólunk stb.			szavunk stb.	szavaink stb.	

A' finn névszó a' nevezőben nem különbözteti meg az egyest a' többestől, de a' többi esetben meg tudja különböztetni, p. o.

Egy. sz. sanaltani sanaltasi sanaltansa szavamtól stb.
mintegy szótólam stb.

sanaltamme sanaltanne sanaltansa szavunktól stb.

Több. sz. sanoiltani sanoiltasi sanoiltansa szavaimtól stb.

sanoiltanne sanoiltanne sanoiltansa szavainktól stb.

Továbbá, az igeszó' személyi ragjai nem különböznek semmit a' jelen és mult idő szerint; mert a' mult időben is mondja : sanoin szólék, sanoit, sanoi, sanoimme, sanoitte, sanoit (sanoivat). — Az előadásból pedig látjuk, hogy a' finn személyi ragok csak *mondományiak* és *birtokiak*.

Jegyzet. A' finn igeszó' határozatlanja hangzóval végződik, p. o. sanoa *szólni*, melyet mássalhangzó kísérhet, p. o. olla *lenni*, vastata *viszonozni*, tehdä *tenni* stb.

VII. Jakutban.

A' személyi névmások egyes számban :

Nevező.	min	än	kini
Tárgyeset.	mijigin	äjigin	kinini

Többes számban :

Nevező.	biszigi	äszigi	kinilär
Tárgyeset.	biszigini	äszigini	kiniläri

Ezen névmások hasonlókép fölveszik a' névszók' többi viszonyragjait.

A' személyi ragok *igeszók*on :

Jelen idő.

Mult idő.

<i>Egy. sz.</i>	bin (min)	gin (kin) —	(t)im	(t)ing	(t)a
<i>T. sz.</i>	bit (mit)	git (kit) —	(t)ibit	(t)igit	tilara

P. o. *jelen idő.*

biszabın	biszagin	biszar vágok stb.
biszabit	biszagit	biszallar (biszarlar)
vágunk stb.		

Mult idő :

bisztim	biszting	biszta vágтам stb.
bisztibit	bisztigut	bisztilara vágтunk stb.

A' személyi ragok *névszó*kon :

<i>Egy. sz.</i>	bin (min)	gin (kin) —	m	ng	a, ta
<i>T. sz.</i>	bit (mit)	git (kit) —	bit	git	lara

P. o.

A' *névszó*' *mondomány*-ragai :

<i>Egy. sz.</i>	aga-bın	aga-gın	atya vagyok,	atya vagy ;
<i>T. sz.</i>	agabit	agit	atya-vágunk,	atya-vágytok.

Látjuk, a' harmadik személy' ragjai nincsenek meg, mert ezen személyt így mondják : kini aga ő atya; kinilär agalar ök atyák.

A' *névszó*' *birtok*ragai :

{	aga-m	aga-ng	aga-ta	atyám, atyád, atyja,
{	aga-bit	aga-git	aga-lara	atyánk, atyátok, atyjok
és {	agalar-im	agalar-ing	agalar-a	atyáim atyáid stb.
{	agalar-bit	agalar-git	agalar-a	atyáink atyáitok stb.

A' jakut személyi ragok, mint a' magyarok, a' jelen és mult időben különböznek egymástól; ezen kívül a' jelen idő' egyes számának harmadik személye ragatlan, a' többesée pedig a' névszó' többes ragját veszi föl.

Az igező' minden személyi ragjai csak *mondományi*ak, a' névszó' személyi ragjait illetőleg újat veszünk észre, mit eddig a' magyar nyelvtől kezdve a' lappig egyikén sem találtunk. T. i. a' jakut névszó nemcsak *birtoki*, hanem *mondományi* ragokkal is jár. Agam, agang, agata; agabit agagit, agalara teszen : atyám, atyád, atyja; atyánk stb. Ellenben : agabin,

agagin (kini aga); agabit, agagit (kinilär agalar) teszen: atya-vagyok — mintha mondhatnók aty-ok, atya-vagy (aty-agy) stb.; a' harmadik személy mind két számban úgy fejeztetik ki, mint a' magyarban : kini aga ő atya, kinilär agalar ők atyák.

VIII. Tatárban.

A' személyi névmások egyes számban :

Nevező.	men (min)	szen	ul (u, o)
Tárgyeset.	meni	szeni	oni

Többes számban :

Nevező.	miz	sziz	ular (alar)
	mizlar	szizlar	
Tárgyeset.	mizi	szizi	ulari

Ezek is fölveszik a' névszók' rendes viszonyragjait.

A' személyi ragok igeyszókon :

Jelen időben :

Mult időben :

Egy. sz.	men	szin	—	(d)um	(d)ung	(d)i
T. sz.	miz	biz	—	(d)uk	(d)uñuz	(d)ilar

P. o.

ulurman	ulurszan	ulur	ulurdum	ulurdung	ulurdu
ulurmiz	ulursziz	ulurlar	ulurduk	ulurdunguz	ulurdilar
leszek stb.			valék stb.		

Hogy a' ragok' hangzóji a' szótörzs' hangzójához alkalmazkodnak, e' példából is kitünik.

A' személyi ragok névszókon :

Egy. sz.	m (im, um)	ng	i (szi)
T. sz.	miz (muz)	ngiz	i

P. o.

kalpagum,	kalpagung,	anam,	anang,
	kalpagi		anaszi
kalpagümüz,	kalpagüngiz,	anamuz,	anangiz,
	kalpaklari		anaları
kalpagom,	kalpagod stb.	anyám stb.	
kalpagunk,	kalpagotok stb.	anyánk stb.	
kalpaklarüm,	kalpaklarüng,	analarüm,	analarüng,
	kalpaklari		anaları

kalpaklarümüz, kalpaklarüngiz, analarümüz, analarüngiz,
kalpaklari analari

kalpagjaim stb. anyáim stb.

kalpagjaink stb. anyáink stb.

Ezen személyi ragok *mondományiak* és *birtokiak*. Az utóbbiak egyedül névszókhoz járulnak; de az állítmányiak járulnak mind igeszókhoz mind névszókhoz, vagy névszók' helyetteseihöz, habár nem azon szabadsággal is, mellyel az a' jakut nyelvben történik. Mert a' tatár nyelvekben leginkább csak mellékszók, 's úgy nevezett részecskék veszik föl az állítmányi ragokat. Egyébiránt az igeszók' mondományi ragjai, mint láttuk, különböznek a' jelen és múlt időben, melly utóbbinak képzője *d*, a' magyarban és jakutban *t*.

Jegyzet. Az igeszó' határozatlanja *mak, mek, p. o. olmak* vagy *bulmak* (vol, val-ni) lenni, *szevmek* szeretni.

IX. Törökben

a' személyi névmások egyes számban :

Nevező : ben szen ol, o

Tárgyeset : beni szeni ani

Többes számban :

Nevező : biz sziz anlar, annar

bizler szizler

Tárgyeset : bizi szizi anlari

Ezek a' névszók' rendes viszonyi ragjait veszik föl.

A' személyi ragok *igeszókon* :

Jelen időben.

Múlt időben.

Egy. sz. im szen — (d)im (d)iñ (d)i

T. sz. iz sziz — (d)ik (d)iñiz (d)iler v. ler(d)i

P. o.

szeverim, szeverszen, szever szevdim, szevdiñ, szevdi,
szeveriz, szeversziz, szeverler szevdik, szevdiñiz, szevdiler v.
szevlerdi

szeretek stb.

szerettem stb.

szeretünk stb.

szerettünk stb.

bakarim bakarszen bakar baktim baktiñ bakti

bakariz bakarsziz bakarlar baktik baktiniz baktiler

nézek stb.

néztem stb.

nézünk stb.

néztünk stb.

A' személyi ragok névszókon :

Egy. sz.	m	ñ	i (szi)
T. sz.	miz	sziz	i

P. o.

dedem,	dedeñ,	dedeszi	oglum,	ogluñ,	ogli
dedemiz,	dedeñiz,	dedeleri	oglumüz,	ogluñüz,	ogлари
dédem,	déded stb.		fiam stb.		
dédünk stb.			fiünk stb.		
dedelerim,	dedeleriñ,	dedeleri	oglarim,	ogleriñ,	ogлари
dedelerimiz,	dedeleriñiz,	dedeleri	oglarümüz,	ogleriñiz,	ogлари
dédeim stb.			fiaim stb.		
dédeink stb.			fiaink stb.		

A' török személyi ragok is csak *birtokiak* és *mondományiak*. A' birtokiak egyedül névszókhöz járulnak, 's azok' közönséges többesét, mint a' tatárban és jakutban, nem változtatják el. A' mondományi ragok különböznek az igező' jelen és múlt ideje szerint; azonkívül névszókhöz is járulnak, p. o. *güzel-im* szép vagyok, de a' jakutnál szűkebb használattal.

Jegyzet. Az igezők' határozatlanja *mak, mekre* végződik, mint a' tatárban.

Visszapillantván az eléadott személyi ragokra, következő tünik legott szemünkbe, hogy a' *finn, lapp* és *cseremisiz* nyelvek (hozzájok tartozik az *eszt* is) az igezőhöz tiszta mondományi, 's a' névszóhoz egyedül birtoki ragokat vesznek; hogy a' magyar nyelvben a' *mondományi* ragok legtöbbfélék : de a' névszó ebben is csak birtoki ragokat vehet föl; hogy végre a' jakut, török és tatár nyelvekben az igező egyedül tisztán mondományi ragokkal jár, de a' névszó mind birtoki, mind mondományi ragokat fölvehet, mit a' többiek nem tehetnek. A' magyar igezőnek többféle ragozásához némileg közeledik a' szürjän, erősebben az osztyák, még (úgy látszik) erősebben a' mordvin nyelv, — melyet azonban még mellőznöm kell.

Jegyzet. Az igező' határozatlana *török-tatár* : *mak, mek; eszt* : *ma; osztyák* : *dai; magyar* : *ni; szürjän* : *nü; szuomi* : *a, ä; lapp* : *ot, et; cseremiszen* : *s.*

B.

A' személyi névmások több észrevételre szolgáltatnak okot,

miket felhozandók, könnyebb belátás végett összcállatjuk magokat ezen névmásokat.

Első személy.		Második személy.		Harmadik személy.	
Egy. sz.	Többes sz.	Egy. sz.	T. sz.	Egy. sz.	Többes sz.
Magy. én	mí, mü, mink	te	tí, tü, tík	ő	ők
Szürj. me	mi	te	ti	szüa	szüa
Cser. miny	mä, mävülä	tíny	tä, tävülä	tidä	ninä
Oszty. ma	meng	neng	neng	teu	teg
Lapp mon	mi, mije	ton	ti, tije	szon	szi, szije
Szuom minä	me, myö, met	sinä	te, työ, tet	hän	he, hyö, het
Jakut min	biszigí	än	äszigi	kini	kinilär
Tatár men	miz, mizlar	szen	sziz, szizlar	ul, o, u	ular
Török ben	biz, bizler	szen	sziz, szizler	ol, o	anlar, annar

Ezen névmások' első személyében monnó számban ajakbötü, második személyében nyelvbötü, harmadikban torok- és nyelvbötü uralkodik. De a bötük' változásai' törvényeinél fogva az ajakbötü átváltozhatik nyelv- és torokbötüre, 's viszontag; innen van, hogy az első személybeli ragok között szintúgy találattik *k*, mint a második és harmadik személybeliek között.

Az első személy' egyes számát véve, tartsuk meg, hogy Kis-Ázsiában *ven* vagy *nen* is vagyók-ot teszen, 's hogy a' jakutban *min pen*-re is változik. Az első személynek egyes számban tehát ilyen változásait vehetni föl: *en* (én), *ven*, *ben*, *me*, *men*, *miny*, *min(ä)*, *min*, *ma*, *ben*, *pen*, *nen*. Uralkodó bennök az ajakbötü, valamint a' belőle származott rag is többnyire *m*; *gondolnunk kell azért, hogy a' szó' első bötüje szolgáltatta e' ragot, 's hogy az a' lényeges benne.* — De hogyan lett a magyar *én*-ből *k* és *m* rag (tudok, tudom, tudásom)? Nem helytelenül gyanítom, a' magyar *én*-en kívül hol *ven*, hol *jen* is divatozott; 's *ven*-ből lett *m* rag, *jen*-ből lett *k* rag. Mert az altaji nyelvekben megvan az, hogy a' szók' alkotására látszólag messze vidékekről ragadozták össze a' gyököket. Példák rá a' számnevek, a' mutató névmások stb. Innen van, hogy a' magyar nyelvben sokat csak a' szuomiból vagy lappból, és sokat a' föld' ellenkező tájáról, a' jakutból és déli törökből lehet megmagyarázni. Ez pedig történeti bizonyosságul szolgál, hogy az altaji népek, melyek most szélteben hosszában fél Ázsiát

foglalják el, 's Európa' legéjszakibb csúcsától annak keleti felében a' görög tengerig sűrűbben gyéribben laknak, egyszer közös fészekből keltek szárnyra, útravalóul vevén azt a' közös nyelvkincsből, mi most mindnyájokat úgynevezett altaji nyelvű népekké teszi. Gyanítom tehát, a' magyar nyelvben *ven* vagy *jen* volt én, 's *v*-ből lett *m* rag, *j*-ből lett *k* rag; sőt maga *én* is azokból lett, az elejtett *v* vagy *j* a' hosszú *é*-ben pótoltatván. Hasonlókép kell a' szuomi *n*, 's a' szürjån *a* és *ä* ragot magyarázni, mellyek úgy is a' magyar első személybeli *k*-hoz közelednek; mert a' *k* mint torokbötű átváltozhatik *n*-re, vagy elenyészhetik gyöngye leheletre, millyen a' szürjån *a* és *ä* után hallik (lásd a' 6. §. II. alatt a' kettős számokat, és a' X. észrevételt). Hogy pedig az első személy' egyes számu ragja magából az első személyből lett, bizonyítja a' török-tatár-jakut nyelv, mellyekben többnyire az egész szó ott van rag gyanánt, 's bizonyítják ezen személynek többese, 's a' második és harmadik személy' ragjai.

Az első személy' többese minden előtt azért nevezetes, hogy *rendes* és *rendhagyó*, vagy inkább, hogy *tetézett* többes is az. Már a' magyar *mi*, a' cseremisz *mä*, a' szuomi *me*, a' tatár *miz* és török *biz* valóságos, de *rendhagyó* többesek: de *mük*, vagy *mink*, *mävülä*, *met*, *mizlar*, *bizler* *rendes* többesek; mellyek azonban *tetézett*, az az többesből lett többesek. A jakut *biszigi*, *äszigi* is *tetézett* többesek. Figyelemre méltó az, hogy ezen névmások ilyen *tetézett* idomokat mutatnak, millyenek: *engemet*, *tégedet*, *ötet*, 's millyen *asztat* is; jakutban: *mijin*=engem, *mijigin*=engemet; *äjigin*=tégedet (*äjin*=téged); *bisz*=mi, *biszigi*=mink. Talán érdekes megfejtésre jutunk egyszer általa: még most csak megjegyezzük. A' magyar, szuomi és török-tatár többesek' idomait összetartván, így:

magyar			szuomi			török-tatár		
mi	tí	(i)	me	te	he	—	—	—
mü	tü	(ü)	myö	työ	hyö	biz	miz	sziz
miv	tiv	(iv)				bizler	mizlar	szizler
mük, mink, tük, tik, ök			met	tet	het	ular	anlar	—

látjuk, hogy a' magyarban négy, a' szuomiban három, a' török-tatárban két többes idom van. A magyar elsőnek (mi, tí (i) teljesen megfelel a finn első (me, te, he) idom, minek a' török-

tatárban nincs megfelelője : de van a' szürjänben , cseremiszenben , lappban. A' magyar második és harmadik idom egy tulajdonkép ; merta' *v* összeolvadván *i*-vel *ü*-t állat elé, nem olvadván vele, marad *iv*. E' kettőnek megfelel tehát a' szuomi második idom (mö, työ, hyö), 's a' török első idom : *biz* vagy *miz*, *sziz*, mert $v=z$ (lásda' 6. §. I. alatt a' III. észrevételt). Végre a' magyar negyedik idomnak, melly a' rendhagyó és rendes többest egyesíti, megfelel a' szuomi harmadik 's a' török-tatár második idom. Ennek megfelelője a' cseremiszen *mävülä*, *tävülä* 's az osztyák *meng*, *neng*, melly egyszersmind *n* bötüt is mutat a' *g* előtt, mint a' magyar *mink*.

Mikép lett már a' magyar első személyi többes rag? A' régi halotti beszédben olvassuk : „Látjátuk — mik *vagymuk*“ — „kik azok miv *vagymuk*“; olvassuk : „*uromk*“; 's a' kisebb beszédben : „es *vimadjamuk*“ imádjunk helyett. Ezen böcsös tanúság megmondja nekünk, hogy a' többes *mük* igetőhöz jutván , lett *vagymük*, *vagymuk* (vagyunk), névszóhoz jutván, lett *urmuk*, utóbb *urumk*; *tük* névszóhoz jutván, lett *szömtök*; igetőhöz, lett *látjátuk*, *lätjátuk*. — A' mint az első személy' többese magyarban szolgáltatatta az első személy' többes ragját, úgy szolgáltatatta azt a' többi rokon nyelvekben is : miről egy pillantás meggyőz bennünket. Csak egy különbséget veszünk észre a' magyar és a' többiek között. A' magyar a' tetézett többesből alkotta a' ragokat, innen nálunk a' fölös *k* bötü : ellenben a' többiek a' rendhagyó többest használják ragúl. P. o. szuomiban is a' szokott *me te he*, és tájszerinti *myö työ hyö* mellett, Collan szerint (Finska Sprachläre 74. lapján) *met tet het* tetézett többesek is vannak : de ragokra a' rövid idom alakúl.

A második személy' monnó számu ragjait tekintvén, látjuk , hogy a' magyar *te*, *ti*, *tik*-ből lettek *sz*, *d*, *l* és *tük tök*; a' szürjän *te* és *ti*-ből lettek *n*, *d* és *nüd* ragok; a' cseremiszen *tiny* és *tä*, *tävülä*-ből lettek *t* és *da* ragok; az osztyák *neng* és *nín*-ből lettek *n* és *den* ragok; a' lapp *ton* és *ti*, *tije*-ből lettek *k*, *d* és *tet*, *dek* ragok; a' szuoni *sin*(ä) és *te*-ből lettek *t*, *si* és *te* ragok : a' jakut *än* és *äszigi*-ből lettek *gin*, *ng* és *git* ragok; a' tatár *szen* és *sziz*-ből lettek *szin*, *ng* és *sziz*, *nguz*, *ngiz* ragok; végre a' török *szen* és *sziz*-ből lettek *szen*, *n* és *sziz*, *niz*, *nüz* ragok. Itt is a' többes rag szinte a' névmás; az egyes rag

a' bötüváltozások' törvényeinél fogva lett az egyes számú névmásból, még pedig annak első bötüjéből. P. o. a' magyar *te*-ből lett *d*, *sz*, *l* rag, mert $t=sz=d=l$ (lásd a' 6. §. III. IV. és VI. alatt); a' szuome *sin* (ä)-ből lett *n* rag, mert s (*sz*)= n , ugyan azon szabályok szerint.

Menjünk át a' harmadik személyhez én annak ragjaihoz. A' harmadik személyben *v*, *sz*, *t*, 's *h*, *k* bötük fordulnak elé, mellyek mind torokbötüre változhatnak; miért is a' magyar *ő* és a' jakut *kini* édes testvérek, lásd a' 6. §. II. alatt; innen, a' magyar *ő* (*vő* és *öv*)-ből lettek *ja*, *i*, *e*, *a*, *ik* ragok; innen a' többi nyelvek' ragjai is kimagyarázhatók. Maga a' harmadik személy' többese a' török, tatár és jakutban rendes szó, a' magyarban és szuomiban rendes és rendhagyó, a' többiben mind rendhagyó. Nézzük különösen a' magyar rendhagyót, mert eddigelé föltetszhetett az olvasónak, hogy *mi ti* mellé *i*, 's *mü*, *tü* mellé *ü*, *miv*, *tiv* mellé pedig *iv*-et tettem. Mondjuk: *mi* *dolgunk*, *ti* *dolgotok*, nem mondjuk: *én* *dolgunk*, *te* *dolgotok*: miért mondjuk hát: *ő* *dolguk*? Ismétlem, hogy még inkább érezzük a' hiányt. Mondjuk:

én *dolgom*, *te* *dolgod*, *ő* *dolga*; *mi* *dolgunk*, *ti* *dolgotok*, 's *i* *dolguk*-ot nem mondunk, hanem: *ő* *dolguk*. Pedig ha *ő* egyes számú, mint *én* és *te*, 's ha *én* *dolgunk* nem jó, mivel *én* egyes szám, *nk* rag még többes szám: hogyan lehet hát, *ő* *dolguk* jó? Talán így beszéltek egyszer: *mü* *dolgunk*, *tü* *dolgotok*, *ü* *dolguk*? mint táj szerint most is beszélnek még? 'S valóban így beszéllettek, sőt írtak is egyszer. A' nagyobb halotti beszédben olvassuk: „kic ozve *miv* vogmuc. Hug es *tiv* látiatuc szumtuchel. . . . Es vimagguc mend szentucut, hug legenec neki seged uromc scine eleut, hug isten *iv* vimadsaguc mia bulsassa *w* bünét.“ Olvasd: kik azok *miv* (mü) vagymuk. Hogy es *tiv* (tü) látjátuk szömtökhel. . . . Es vimadjuk ménd szentököt, hogy legyenek neki segéd uromc szine előtt, hogy isten *iv* (ü) vimádságuk mia bocsássa *ő* (*w*) bünét. — Hogy helyesen olvasom, mutatja nemcsak a' Társaságunk által kiadott hű másolat (lásd *Régi magyar nyelvemlékek. Első kötet.* 5. lap előtt), hanem annak mai bötüveli ott levő leírása is; mutatja leginkább az, hogy egy mondatban fordul elé *iv* imádságuk és *w* bünét, 's az *iv* így írva: *iv*, a'

w pedig nyilván egy bötű. Mégis Révai mind a kettőt (monót) *vő*-nek olvassa; Toldy úr sem figyelmeztet az írásbeli különbségre a' „Magyar nemzeti irodalom története“ I. köt. 83. lapj. — Azt vetheti valaki föl: Ki tudja, mint olvassa a' halotti beszéd' írója a' w bötűt? Ezen szók: *gimilstvvl, kinzotvialtvl* és *wt* írásából bizonynyal állíthatjuk, hogy neki a' w ü, ö vagy u, o volt; de szintolly bizonyos, hogy neki *iv* nem egy volt w-vel, mivel olly világosan megkülönböztette írása által emettől, 's mivel teljes hasonja a' miv, tiv-nek, úgy hogy vele a' három személy többese

miv, tiv, iv

vagy: mü, tü, ü kiegészítettik. 'S ezen mü, tü, ü, melly a' közbeszédben divatozhatott a' miv, tiv, iv mellett 's utóbb helyette is, oka lön egyszersmind annak, hogy későbbben a' nyelvtanítók az ü-tösszezávarták ö-vel, mellynek többese *ök*. Ha jól vagyok értesítve, Erdélyben úgy mondják: *ök dolga*. Ez helyes; mert *ök* mutató névmás = *azok*. *Ü dolguk*, és *ök dolga* egyaránt helyes tehát, de nem azonos. — Úgy látszik, ez ujra kis példa arra, hogy nyelvhasonlítás nélkül saját régiségeinket sem érthetjük, mert a' nélkül nyelvünk' történeti tanulása igen vakoskodik.

A' nevezetes tényre a' szuomi és török-tatár személyi névmások' többese által vezettem. Mert látván, hogy

a' magyar

a' szuomi

a' török

Egy. sz. én te ő minä sinä hän ben szen ol, o

Töb. sz. mí tí — me te he biz sziz —

olly annyira egyeznek egymással, kivált ha az

ismeretes: miv tiv a' szuomi: myö työ hyö-vel

mü tü

melly = mö tö hő,

összehasonlítjuk, 's észre vesszük, hogy ezek azonosak a' török-tatár *biz* vagy *miz* és *sziz*-zel; látván továbbá, hogy a' török-tatár harmadik személy többese *mutató* névmás, és *rendes* ragozásu; hogy a' magyar *ök* azonkép *mutató* névmás és *rendes* többes is; hogy a' szuomi *he* valódi személyi névmás, ezen magyar szólás; *ö dolguk* pedig kiesik a' „*mé dolgunk, tí dolgoatok*“ hasonosságából: — érezni kezdém mostani nyelvünk' hiányát a' harmadik személyre nézve. De íme, a' hiány

nincs meg; tanunk hiányos, melly a' rokonoktól vehető segédet magától ellökvén, saját multunkat sem bírja felfogni.

Ezen utolsó állításomra felhozom még a' nagyobb halotti beszédben eléforduló : „*es levn halalnec ez puculnec feze*“ olv. „és lön halálnak és pokolnak fésze.“ Ezen *feze* szót mind Révai mind Sándor *fesz* gyökből származtatják, 's egyik azután, *expansus* ' szó' értelmével kíséretet boldogulni, másik a' *fesz*-et *fosz*-szal rokonítja, hogy *spoliumot* fejthessen ki. A' régi nyelv emlékek' kiadója *vész* szót gyanít benne, nem vevén észre, hogy az ellenköznék a' kívánt értelemmel. Mert a' halotti beszéd nem azt tanítja, hogy az ember lett vésze vagy veszedelme a' halálnak, hanem azt, hogy a' halál az ember' vésze. — Toldy úr idézett irodalmi története I. köt. 102. lapján azt írja a' *fesz* szóról : „E szó mind eddig siker nélkül fárasztotta nyelvbúvárainkat. Révai „*expansus*“-szal fordítja, de ez semmi helyes értelmet nem ad; Sándornak prédát, nyereséget jelent; Döbrentéinek áldozatot, vagy vészt : de ama' három csak a' halálra és pokolra, az utolsó az emberi nemre vonatkozhatnék : mind a' háromra egyik sem.

Én a' *Finn és magyar szók' egybehasonlításá*-ban *pesä* szó alatt megmutattam a' valóságot. *Pesä* olvasd *peszä* (a' szuomi *p*=magyar *f*, a' vég *ä* kihangzás, millyen nálunk is többnyire megvolt) e' magyar *fész*-ek, melly hajdan, teszem, a' halotti beszéd' írásakor, nálunk is még *fész* volt. 'S a' *fész* vagy *pesz*(ü) nemcsak állatok' fekhelye, hanem emberekre is vonatkozó *eredet' helye*. A' halotti beszéd azt mondja : az ember az isten' tilalma' megszegése által, a' halálnak és pokolnak fészke (azaz lakóhelye) lön. — De hogyan lehet valaki a' *pokolnak fészke*, hisz a' pokol maga fészek gyanánt vehető? — Nincs miért aggodni az értelmén. A' mondat képies; a' halál személyesítve van benne, 's azért nagyon szépen mondja : az ember a' halálnak fészke lön. A' *pokol* is személyesítve van, 's azért halál és pokol együtt áll. De vajjon *pokol* azt jelentette-e csak, mit most, 's nem jelentett-e valami személyesíthetőt, mi által a' kifejezés egész szokottá válnék, nem tudom még. Annyi való, hogy a halotti beszéd egyebet nem mond ennél : lön halálnak és pokolnak fészke (fésze).

Jerney úr a' *Magyar nyelvkincsek*' 1854-ben kijött részének 40. lapján nem méltatta ezt figyelemre, mert talán nagyon is fél az éjszaki *csőcselék* néptől. Pedig akárhogy hiúskodunk is, a' magyar, a' török, a' finn stb. közös *fész*-ből vagy *pesz*-ből erednek: de a' magyarok nem származnak a' finn dalos bábajosoktól, valamint a' finnek nem származnak sem a' magyar méltóságos és nagyságos uraktól, sem az alföldi csikósoktól és kanászsoktól. A' közös fészekből eredő, 's rokon nyelveken beszéllő népek külön hazájok és történeti fejlődésök által azokká lettek, mik mostanság: az ős történeti nyomozások' tiszte az összehasonlító nyelvészet-nyújtotta szálakat tudva és látva kézbe venni, 's azokon menni a' sötét előkorba. Ha megvetik azokat, vagy kezeikbe sem akarják keríteni, eltévednek, bár hányan kiáltanak és óhajtanak is nekik *szerencsés utat*.

5. §.

A' magyar, szuomi és török nyelvek' csoportozása.

Korunkban is a' külföldi nyelvészek, kik tudtomra az altaji nyelvekről írtak, mint p. o. *Schott*, *Castrén*, *Boller* stb., a' magyar nyelvet az úgynevezett finn nyelvekhöz számítják (lásd IV. Fejez. 1. §.), 's egy úttal elválasztják a' török-tatár nyelvektől. Világosan akarom kifejezni. A' külföldi nyelvészek a' finn nyelvek' csoportját külön választják a' török-tatár nyelvek' csoportjától, 's a' magyart a' finn csoporthoz számítják, kijelentvén az által, hogy a' magyar nyelvnek sokkal több köze van a' szuomihoz és ennek legközelebbi rokonaihoz, mintsem a' törökhöz. Sőt némellyek, p. o. a' finn nyelvész *Europaeus*, a' finn-magyar nyelvet annyira is különbözőnek tartják a' török-tatár nyelvektől, hogy amazt szinte más fajbelinek nézik.

Én már 1851-ben a' *magyar, finn, és török nyelvek' leírásában* kimondtam, hogy a' magyar nyelv közepett van a' finn és török-tatár nyelvek között; újra kifogást tettem a' külföldiek' osztályozása ellen az 1854. év' előhava' 9-én olvasott értekezésemben. Mostanság nem bírom még az egész altaji nyelvfajt, vagy legalább annak finn és török-tatár egyes nyelveit akként jellemezni, hogy mindeniknek valóját, velejét megmondhatnám, 's azon helyre állathatnám egymás között, mely-

lyet mindenik' tulajdonsága igényel, mégis annyira mennyire elé akarom adni a' magyar, szuomi és török nyelvek' egymástól különbségeit és egymással egyezését, hogy legalább ezen három nyelv' viszonya kitűnjék. Azt is mellőzöm itt, a' szuomihoz, vagy tulajdonképi finn nyelvhez mellyek állanak legközelebb az itt említett nyelvek között, 's mellyek a' magyarhoz, ha volna'nak ilyenek: de a' török-tatárhoz mindig hozzávetem a' jakutot.

Azon különbséget, és egyezést megmutatom először a' névszókön, azután az igezőkön.

A) A' névszókön mutatózó különbség és egyezés.

I. A' szuomi nyelvben a' névszók' viszonyragjai bizonyos közvetítés mellett járulnak a' törzshöz, melly közvetítés a' többes nevezői ragot el is enyészeti a' viszonyragok előtt. Azért a' szuomi nyelvben a' névszó' valódi törzse a' genitivusban tűnik elé, mellyet tehát mindig tudnom kell, hogy helyesen ragozhassam a' névszót. P. o.

isä ise, atya, *isä-llä* atyával; *isät* atyák, *isillä* atyákkal;

kala hal, *kalat* halat; *kalat* halak, *kaloin* halakat;

käsi kéz, *kädeltä* kéztől; *kädet* kezek, *käsiltä* kezeiktől;

silta híd, *sillalle* hídra, hídnak; *sillat* hidak, *silloille* hídakra, hídaknak;

seiväs sövény(bot), *seipään*=*seipähän* stb.

taivas tájék, ég, *taivaan*=*taivahan* stb.

südän szű, szív, *südämen* vagy *südämmen*;

vanhin legvénebb, *vanhimman*, melynek törzse *vanhimpä*, nem *vanhin*.

Látjuk ezen példákból is, hogy a' szuomiban ragozáskor bötüváltozások történnek, mit *közvetítésnek* nevezünk; 's hogy a' többes nevezői *t* rag elenyészik a' viszonyragok előtt.

Ellenben a' magyar, török-tatár és jakut nyelvekben a' névszók' viszonyragjai minden közvetítés nélkül járulnak a' törzshöz, és a' többes' ragjához, melly azok előtt el nem enyészik. P. o.

fiu, *fiutól*; *fiuk*, *fiuktól* vagy *fiak*, *fiaktól*.

török. *ogul*, *oguldan*; *ogullar*, *ogullardan*;

jakut. *oul*, *oultan*; *oullar*, *oullartan*.

A' „minden közvetítés“ ellen kifogásnak látszhatnék,

hogy magyarban a' zárt szótag' megnyult hangzója néha meg-rövidül, ha a' szótag kinyílik, p. o.

kéz (zárt szótag) *ke-zet*, *ke-zek* (*ke*-nyílt szótag);

mész, *meszet*. Ellenben : *méz*, *mézet*, *lép*, *lépet* stb. Viszontag a' rövid *a*, *e* nyílt szótag a' viszonyragok előtt kivétel nélkül megnyúlik; p. o.

fa, *fát*, *fának*, *fák* stb.

béke, *békét*, *békének*, *békék* stb; de a' rövid *u* nyílt szótag megmarad rövidnek, p. o.

kapu, *kaput*, *kapunak*, *kapuk* stb. *)

*) A' magyar névszónak valódi törzsét a' tárgyeset, 's a' birtoki rag' harmadik személye tünteti elé. P. o. *kezet*, *lovat*, *tavat*, *erdeje*, *ajtaja* stb. mutatják, hogy az illető törzs : *kez*, *tor*, *tav*, *erdej*, *ajtaj*. Ezzel is megérintem a' hét pecsét alá rejtett titkot, hogy mí a' magyar szótörzsök' valódi termete, 's millyen a' hangzók' mivolta? Mondjuk :

1) had,	hadnak,	hadat,	hadak,
láp,	lápna,	lápót,	lápok,
2) kéz,	kéznek,	kezet,	kezek,
kanál,	kanálnak,	kanalat,	kanalak,
3) fa,	fának,	fát,	fák,
béke,	békének,	békét,	békék,
4) kapu,	kapunak,	kaput,	kapuk,
szomorú,	szomorúnak,	szomorút,	szomorúak és szomorúk,
5) ló,	lónak,	lovat,	lovak,
ajtó,	ajtónak,	ajtót,	ajtók;

de miért? Némi felvilágosításul vegye az olvasó ezt. A' birtoki ragok a' tárgyesetben mutatkozó idomhoz járulván, azok egyenlő hatást gyakorolnak a' viszonyragokkal, mellyek közzül azonban *ig* és *ért* néha kivételt tesznek. A' képzők azonban különbözőleg hatnak a' törzsre; mert p. o. az *s* képző a' ragokat követi, innen : *kezes*, *lovas* (*kezet*, *kezem*, *lovat*, *lovam*); az *i*, *ség*, *ság* képzők nem követik azokat, innen : *kézi*, *békeség*, nem *kezi*, *békéség* (a' *békés* más mint *békei*, 's *békés-ség* helyes ugyan, de szinte más mint *békeség*). Lássuk előbb a' ragok, azután a' képzők-okozta tüneményeket.

Az 1) és 2) alatt mássalhangzós végzetű szók állanak. Tekintvén a' négy felhozott szót, mellyekhez valamennyi zárt végzetű névszó tartozik, azt kell mondanunk, hogy a' 2) alatt mutatkozó változást nem a' rag okozza; vagyis nem a' hangsúly, melly a' ragozás által a' törzs-szón a' rag' súlyának elvesztése miatt növekedik, okoz változást, mert egyaránt mondjuk : *hadnak*, *lápna*, *kéznek*, *kanálnak*.

Kifogásnak látszhatnék még, hogy magyarban, törökben, jakutban némely több tagú névszók kiugratják az utolsó tag'

Hanem a' *t* és *k* ragok, és a' birtoki ragok előtti változás másunnan ered; mit már az is erősít hogy, ha a' *t* rag segédbötü nélkül járul a' törzshöz, ennek hangzója meg nem rövidül. Azért mondhatjuk: *bélt* és *belet*, *vészt* és *veszet*. Több példát tekintvén, p. o.

nyár nyarat	bél belet	ég eget	födél födelet
sár sarat	dél delet	jég jeget	kötél kötelet
agár agarat	fél felet	hét hetet	levél levelet
bogár bogarat	tél telet	vész veszet	egér egeret
kosár kosarat	dér deret	ész eszet	kenyér kenyeret
pohár poharat	ér eret	mész meszet	tenyér tenyeret
madár madarat	kéz kezet	év evet (pus)	veréb verebet
fonál fonalat	réz rezet	név nevet	cserép cserepet
kanál kanalat	szén szenet	lév levet	fenék feneket

's látván, hogy legtöbben *e*-s hangzójú és egytagú szók (lúd, rúd, kút, út, füz, tűz, ú- 's, víz-, híd, nyíl meg *i*-shangzójuak), és hogy legnagyobb részek *l* és *z* vagy *r* végzetű; továbbá tekintvén azt, hogy *kész* szuomiban *käsi*, ellenben *mész* mézet ott *mesi*, *méh* méhet ott *mehi*; hogy *hét* szuomiban *seitse*, ellenben *négy* négyet ott *neljä*: úgy rémlik előttünk, mintha a' 2) alatti változást a' szók' eredeti törzséből kellene származtatni, 's okát a' rokon nyelvek' hasonzaiból kilesni. Míg erre rámehetünk, addiglan jegyezzük meg, a' magyar változó hangzónak millyen hangzók felelnek meg a' szuomiban:

Magyar.	Szuomi.	Magyar.	Szuomi.
fél	puoli	hét	seitse
szél	tuuli	kéz	käsi
tél	talvi	név	niemi
jég	jää	lév	liemi
víz	vesi	út	tie
híd	silta	tűz	tuli
nyíl	nuoli	füz	paju
hév	lämmi	ló	hepo, hevon
hó nix	lumi	lél(ek)	henki
ész	aisti	hó luna	kuu

a' megfejtést a' jövődre bízván.

A' 3), 4) és 5) alattiak hangzóval végződők, mellyek többféle különbséget mutatnak. Először nincs névszónk, melly hoszsú *á*, *é* vagy rövid *i*, *o*-ra végződik. Mert p. o. *lő*, tulajdonkép *lev*, és *szám*, os *meum*, *száj* törzsöt mutat. — *Azután* a' rövid *u* végzetűek aligha mind *o*-re nem mentek ki, 's részben igéktől származnak. Legalába *kapu* a' török nyelvben meglevő *kapa*-

hangzóját, p. o. dolog, dolgot, dolgom; török: *ogul*, fiú, *og-lum*, fiam stb. jakut: *kogüsz*, melly, *pectus*, kökszum, mellyem.

mak, zárni, igének származéka; így *ölü* vagy *ölyv* az *öl*-ni igétől származik. Mások eredeti névszók lehetnek, p. o. *daru*, vagy *darv*, *szeru* vagy *szeru* stb. — A' hosszú *ó*-ra végződők nyilván vagy eredeti névszók, p. o. *tó*, tav, *ló*, lov, *só*, sav, *hó*, hav, *kő*, köv stb, vagy igenévszók, legalább ilyeneknek látszók, p. o. *ajtó*, *olló*, *erdő* stb. Ezek hosszú *ó*-ja és *ö*-je, mennyiben eredeti névszók, *a + v* vagy *o + v* *e + v*-ből lett; mennyiben igenévszók, hosszú *ó*-jok vagy *ö*-jök szintén *a + v*, *e + v*, avagy *a + j*, vagy *e + j*-ből lett. Az elsők *ó*, *ö*-je már a' tárgyeset által bizonyíttatik meg; az utóbbiaké a' régi magyar és a' jelen szuomi participium' idomából tetszik ki. Ugyanis régiségeink' tanúsága szerint, az igenévszó (nomen actoris) *eve*, *ava*, (melly = eje, aja) volt. A' halotti beszédben olvassuk: *eleve* = élő, szuomeul *eläjä*, *terömtete* = teremő. E' szerint volt *ajtava* most *ajtó*, mellynek gyöke *aj*, szuomeul *av*, nyilik; innen *ajak* = nyiló, szuomeul *auk* nyilva; *ajt* pedig nyit, mellynek szuomés igenévszója *ajtaja*, nálunk most *ajtó*, hajdan *ajtava*. A' *biró*, többes *birák*, tetemes uralkodását mutatja az *a*-nak. Ezért van a' harmadik személy birtoki ragával: *ajtaja*, *ajtója*, *birája*, *birója* helyett; 's ezért bátorkodom állítani, hogy *erdeje*, *mezeje*, *szölleje*, *neje* stb. mind ilyen idomúak, 's *erdő*, *mező*, *szőlő*, *nő* vagy *né* igenévszók, ha mindjárt nem bírom is felmutatni az ige-gyököt. Így *olló* szintén igenévszó; gyöke a' török *or*-ak-ban = sarló rejlik, melly különben a' magyar *ar*-at igének felel meg; *or-lani*, *orló*, *olló*.

A' hosszú *ú*, *ü* végzet, ha ugyan nem igenévszói, 's nem azonos *ó*-val, *ö*-vel, p. o. régente *tanó*, most *tanú*, leghomályosabb előttem. Nem is sejtem még, mi okból lehet *hosszú*, többesben *hosszak*: ellenben *szomorú*, többesben *szomorúak*. A' hosszú *ú*, *ü* bizonyos esetekben képző, p. o. *lábú*, *kezű*, 's mint ilyen különb a' rövid *u*-tól, melly szintén képző.

Összefoglalhatjuk már az 1), 2), 3), 4), 5) alatti szókat, kihagyván belőlök a' hosszú *ú*, *ü* végzetűeket, 's látjuk, hogy a' hosszú *ó*, *ö* és rövid *u*, *ü*-re végződők tulajdonkép mássalhangzós végzetűek. De így látván a' dolgot, azt kell mondanunk: a' magyar névszók, kevesek' híjával, mind vagy rövid *a*, *e*, vagy mássalhangzós végzetűek.

A' mi már a' 3) alatti hangzó-változást illeti, az nyilván a' rag' sulyának elvesztése által történik. Fának, fát stb.-ben a' hangsuly, melly eredetiben a' *nak* és *t* ragon is volt, a' törzsre ment által, mellynek hangzója azért hosszúvá lett. Ha van rag, mint: *kép*, *ként*, *kor*, melly hangsúlyát el nem eresztí, az nem is hosszítja meg a' törzs'

Kifogásnak látszhatnék végre, hogy török-tatár és jakutban a' kemény mássalhangzó lágygyá lesz az önhangzóju viszonyragok előtt, p. o. kalpak, kalpagü, kalpagüm stb. De mind ez csak látszó kifogás.

II. A' szuomi nyelvben a' névszó' viszonyragjai megelőzik a' birtokragokat, p. o. *isä* atya, *isällä* atyával, *isälläni* (atyával-om) atyámmal, *isältäni* (atyától-om) atyámtól stb.

Ellenben a' magyar, török-tatár és jakut nyelvben a birtokragok előzik meg a' viszonyragokat, p. o. atyám, atyámnak; török-tatár. *atam*, *atam-a*, jakut. *agam*, *agabar*.

1. *Jegyzet.* A' birtokragok' többesei némi különbséget tüntetnek elé a' magyar, és török-tatár meg jakut nyelvek között. Ugyanis mi mondjuk: atyá-*i-m*, atyá-*i-nk*, mintegy atyá-k-om, atyá-k-unk helyett: ellenben a' török-tatár és jakut nyelv csakugyan így mondja: *ata-lar-üm*=atyá-k-om, *ata-lar-üz*=atyá-k-unk; jakut. *aga-lar-üm*, *aga-lar-büt*. Látni való, hogy itt a' magyar nyelv elejti a' többes *k* ragot, még a' nevezőben

hangzóját; *ig*, *ért* már kétesek, innen mondjuk: *faig* és *fáig*, *faért* és *fáért*. 'S itt belátjuk, miért mondjuk helyesen az *á-t* és *é-t* valamint a' többi hosszú hangzókat is nehezeknek a' rövidek' ellenében, melyek könnyűek (2. §. I. 2.).

A' 4) alatti rövid *u* végzetűek tulajdonkép az 1) vagy 2) alattiakhoz tartozván, a' rag' súlyának elveszítése által nem is szenvednek változást.

Az 5) alatti eredeti névszók hasonosak a' 2) alattiakhoz, mennyiben a' tárgyeset kimutatja törzseiket. Az 5) alatti igenévszók már azért is súlyosak a' ragok előtt, mert összehúzásból lett a' súlyos hangzó.

A' mit a' súlyra nézve a' ragokról eléadtunk, azt a' képzők, úgy látszik, erősítik. A' melly képző eredetileg súlytalan volt, p. o. *i*, az semmi változást nem okoz a' törzsben, p. o. *kézi*; a' melly pedig súlyos volt, az, elveszítvén a' maga súlyát, változást okoz a' törzsben, p. o. *s*, innen *fás*, *kezes*. Viszontag, a' melly képző el nem veszítheti eredeti súlyát, mint *ság*, *ség*, az szintén nem okozhat változást a' törzsben. Mert a' törzs minden esetre megtartja súlyát; de a' rag sem veszíthetvén el a' magáét, ahhoz új súly nem kerülhet, innen *békeség*.

Felette hiányos még az eléadás: mind a' mellett úgy látszik nekem, jeles nyomára értem nyelvünk' egy igen homályos tulajdonságának, 's azon indulva nevezetes fölfedezést várhatunk.

is, mit I. alatt a' szuomi sem tett; 's hogy a' török-tatár meg jakut nyelv azt itt sem teszi. A' különbség tehát szinte nagyobb rokonsági jellemmé válik. — A' magyar nyelvre nagyon különös példát találtam *Verancz Antal*nál (lásd „Eredeti két magyar krónika, kiadta Podhradczky József. Pesten, 1833“ a' 68. lap.): „Az királné asszony kapitányoki (kapitányai helyett) semmit sem tehetnek vala nekie, annyira elhajtotta immár hozzája az ország népit.“ Írásbeli hibának tartanók ezt, ha Verancznál több törökös idom nem fordulna elé, p. o. *ki neki*, és *melly neki*, törökül: *ki aāa*, ne *aāa*, *kinek* és *mellynek* helyett. A' 64. lapon: „Hogy megszabadítanám (sic!) titeket a' német királtól, *ki neki* (=kinek) ti semmit nem tehetetek volna.“ — „Mert ki eddig is két királ között *valamelly nekiek* (=valamellyeknek) nagyobb adományt megmutatott, az előbbi hitet elhagyván, más felé ment.“ — Több effélét nem találtam még: ámde mennyit nem olvastam még!

2. *Jegyzet.* A' magyar viszonyítók' ragozása különös figyelmet érdemel. A' szuomiban, török-tatárban és jakutban a' viszonyítók úgy ragoztatnak mint más névszók. P. o. a' szuomi *ali*, melly ragozva megfelel a' magyar *alá*, *alatt*, *alól*-nak, ezen három esetet rend szerint ragozza, így: *alle*, összehúзва *alle*, vagy *allen*, *alella*, összeh. *alla*, *alelta*, összeh. *alta*, 's a' birtoki ragokkal így:

alleni,	alles,	allensa =	alám,	alád,	alája;
allani,	allas,	allansa =	alattam,	alattad,	alatta;
altani,	altas,	altansa =	alólam,	alólad,	alóla stb.

A' török *alt* mint önálló főnév fölveszi a' birtokragokat; így: *altüm*, *altün*, *alti* stb. mintegy *alattam*-, *alattad*-, *alatta*-valóság, 's azután a' viszonyragokat így:

<i>altüm-e</i> ,	<i>altün-e</i> ,	<i>altije</i> =	<i>alám</i> , <i>alád</i> , <i>alája</i> ;
<i>altüm-de</i> ,	<i>altün-de</i> ,	<i>alti(n)de</i> =	<i>alattam</i> , <i>alattad</i> stb.
<i>altüm-den</i> ,	<i>altün-den</i> ,	<i>alti(n)den</i> =	<i>alólam</i> stb.

A' jakut *alin* szintén mint önálló főnév veszi föl a' birtoki személyragokat, az *l*-et *n*-re változtatván, 's az utóbbi hangzót kiugratván (*alin*=*anin*=*ann*), így:

*min annibar, än annigar, kini annigar *)*
 én alattam és alám, te alattad és alád, ő alatta és alája;

biszigi annibitigar, äszigi annigítigar, kinilär annilarigar
 mi alattunk és alánk stb.

Kitetszik már ezekből, hogy szuomiban a' viszonyító azon viszonyragokat veszi föl, mellyeket minden más névszó, és ezek után követközteti a' birtoki ragokat, mint a' II. alatt eléadtam; a szuomi viszonyítók tehát minden ragozásban egészen azonosak a' névszókkal. A' török-tatár és jakut viszonyító hasonlókép fölveszi a' közönséges viszonyragokat, 's a birtoki ragokra nézve is követi a' névszók' rendét, jöllehet ellenkezőleg a' szuomival.

De a' magyar viszonyítók először nem a' közönséges viszonyragokat veszik föl; azután mikor ezek birtok-ragokkal találkozunk, ez többiakat nem fogadják a' viszonyragok' elébe, mint más névszók. P. o. közönséges névszóval ezen kérdésekre:

	<i>horá?</i>	<i>hol?</i>	<i>honnan?</i>
felelünk {	házba	házban	házból
	házra	házon	háziról

's birtoki ragokkal felelünk:

{	házamba	házamban	házamból
	házamra	házamon	házamról

De viszonyítóval eme' kérdésekre nem felelünk a' közönséges ragokkal így:

alba,	alban	alból
alra,	alón	alról, 's birtoki

ragokkal nem felelünk így:

alamba	alamban	alamból stb,
alám	alatt	alól
al-ám,	alatt-ad	alól-a stb.

*) Ezen birtokragok *bar, gar*-t illetőleg lásd a' 3. §-ban a' 2) általános észrevételhözi jegyzetet.

Kiírván, mikép nem ragozzuk a' viszonyítókat, világosan megmutatom a' viszonyító és más közönséges névszó közötti különbséget. *Al*-t, mint igazi viszonyítót nem ragozzuk: *al*-ba, *al*-ban, *al*-ra stb; jöllehet érezzük, hogy majdnem így is lehetne ragozni. Mert *al*-hoz (i vagy j?) *y* képzőt adván, a viszonyítót közönséges névszóvá tettük, melyet már rendszerint kell ragoznunk, így:

aljba,	aljban	aljból
aljra,	aljon	aljról, 's bir-

toki-ragokkal így:

aljomba,	aljomban,	aljomból.
----------	-----------	-----------

Vegyük még a' *mell* viszonyítót. Ilyenül ragozzuk:

mellé	mellett	mellől
mellém	mellettem	mellőlem; de

képzővel közönséges névszóvá lesz, melyet azután így ragozunk:

mellybe *)	mellyben	mellyből
mellyre	mellyen	mellyről,

*) A' 2. §-ban megemlítettem magyar helyesírásunk' nehézségeit; itt példa is mutatja. Hogyan kell írni a' *mell* = pectus szót? *Mell*-nek-e, vagy *melly*-nek, vagy *mellj*-nek? Az *al*, *bel*, *fel*, *kül* viszonyítókból lett közönséges főneveket *alj*, *belj*, *felj*, *külj*-nek írjuk; a' *mell* = pectus szót nem írjuk *mellj*-nek; most a' *melly*-et is resteljük, 's *mell*-et erőködünk írni. Miért? tudja talán a' bölcselmi nyelvtan, én nem tudom.

Minthogy a' tények' ismerete nélkül akarunk nyelvészködni, mert a' nyelv' tényeit csak a' rokon nyelvek' összehasonlítása' útján lehet megtudni, azért a' képzők' tana nincs még megalapítva. A' képzők között pedig az *u* = *v* és *i* = *j* nagyon gyakori. P. o. kap-*u*, öl = ü szókbau (*ü*) képzőt láttunk; a' felhozott viszonyítók' képzője, mely által azok közönséges névszókká lesznek, *i*. De a' két képző az olvadó mássalhangzóval egyesül; így lesz daru, szaru-ból, darv, szarv, ölü-ből ölv; fel, bel, al, kül, mell-ből már mi legyen? felje vagy *fely*, *mellj*-e vagy *melly*? Hasonosság szerint, ha az *u* *v*-re változik, az *i*-nek *j*-re kellene változnia. De mivel az *ly* alig vethető ki, tehát *lj* helyett írjunk *ly*-t mindezekben. Hát igazán meg van-e az *i* képző? Meg, különben a' közember nem ejtene *mejj*-et, *mejjék*-et, 's különben kapu, ölv sem volna, hanem csak kap, ölv. De *felebb* vagy *feljebb*, vagy *felyebb*-e jobb? Alább' hasonossága szerint *felébb* *belébb*, *külébb* volna legjobb; de másszor többet.

's birtoki ragokkal így :

mellyembe	mellyemben	mellyemből,
mellyemre	mellyemen	mellyemről.

A' magyar viszonyítók külön, a' közönséges ragozási szabálytól eltérőt követnek hát, 's ebben a' magyar nyelv különbözik mind a' szuomi mind a' török nyelvtől. Követik ezen külön szabályta' névmásbeli viszonyítók és legalább részben több helynév is, p. o. hová, ide, oda, Györé, Pesté, Szegedé; ott itt, Györött, Kolosváratt stb. Ezekre nézve is téved az írói szokás, írván Györ-ré, Szeged-dé. Nem *ra* ragról van itt szó, mellyet úgy sem írunk *rá*-nak, mert *háza*, nem *házrá*, hanem azon viszonyítói ragról, melly helyre-mozgást jelent, mint felé, alá, belé stb. Azért Györ-ről, Kolosvár-ról is rossz, ha viszonyítói raggal, melly helyről-mozgást jelent, mint felől, alól, belől, házól (házul), hától (hátul), gondoljuk; mert úgy Györ-ől, Kolosvár-ól helyes.

III. A' szuomi nyelvben a' melléknév a' főnév előtt is ragoztatik : ellenben a' magyarban, török-tatárban és jakutban a' melléknév mint jelző, ragozatlanúl áll a' főnév előtt.

IV. A' szuomi nyelv a' bírást úgy fejezi ki, hogy a' birt dolgot harmadik személyi rag nélkül teszi a' bíró után, p. o. *onnen ohjat végzet*, nek gyeplők, nem *onni ohjensa* = végzet' gyeplőji. Ellenben a' magyar, török-tatár és jakut a' birt dolgot harmadik személyi raggal teszi a' bíró után.

Azután a' szuomi és török-tatárnak genitivusa van, de a' magyarnak nincs, valamint a' jakutnak sincs.

Jegyzet. Kisebbnek tartom, de nem mellőzöm, hogy a' szuomi és török-tatár ezt : *én atyám*, így fejezi ki : enyém atyám, *minun isäni*, *benüm atam* stb. A' jakut itt is a' magyarral tart, p. o. *min aĝam*=én atyám.

V. A' szuomi, török-tatár és jakut nyelvben nincs meg a' határozó *az ez* : a' magyarban megvan. Viszontag a' szuomiban és jakutban van viszonyi rag, melly a' tárgyat meghatározza : de a' magyarban és törökben, tatárban ilyen rag nincsen.

Jegyzet. Csaknem bizonyossággal merném állítani, hogy a' magyar határozó is azonkép lett a' mutató névmásból, mint az indogerman nyelvekben, 's hogy eredetileg nem volt meg.

Legalább a' nagyobb temetési beszédben a' négyszer előforduló *az* (oz) és háromszor előforduló *ez*, mutató névmás' jelentésével bír, mit azon határozott jelentésű szólások, melyekben nincs meg az *az ez*, tanusítanak. P. o. „es odutta vola neki paradisumut házóá“ — „engede urdunga intetvinek“ stb, mit úgy mondunk most : és adta vala neki a' paradicsomot; engede *az* ördög' intetjének. A' kisebb beszédben is a' négyszer előforduló *ez* mindannyiszor mutató névmás. — A' régi bibliafordítás' idejében az *az ez* már határozóul uralkodott, de ékes választékossággal, melyet utóbb elvesztettünk.

B) *Az igezőkön mutatkozó különbség és egyezés.*

VI. A' szuomi, török-tatár és jakut nyelvekben az igező csak egyféle személyragokat alkalmaz mindig, melyekkel egyedül az alanyra való viszonyt, nem a' tárgyra valót is, akarja kifejezni. Ellenben a' magyar igező a' személyragokkal mind az alanyra, mind a' tárgyra való viszonyt kifejezi, 's azért különbözők is azon ragok. Lásd a' 4. §. A. I.

Jegyzet. A' tárgy' meghatározását a' szuomi és jakut nyelv viszonyraggal, a' magyar nyelv sokkal teljesebben az igező' különböző személyi ragaival fejezi ki. — Ezen különbség a' magyar között, és a' szuomi, török, jakut között, szinte legnagyobb.

VII. A' szuomi, török-tatár és jakut nyelvekben az igező nem járhat viszonyítókkal : ellenben a' magyar igező úgy veszi föl azokat, mint az indogermán nyelvek, p. o. *kimenni*, *bemenni*, *fölmenni*, *lemenni*; *megtenni*, *kítenni*, *betenni*, *föltenni*, *letenni* stb.

Jegyzet. A' magyar nyelv' ezen sajátása igen régi: már a' temetési beszédben előfordúl, p. o. „hug turchucat *mige* zo-coztia vola“ hogy torkokat *megszakasztja* vala. Lehetetlen ugyan tudnunk, megvolt-e már Árpád' idejében : a' szuomiban, jóllehet az nem kevesebbé volt kitéve az indogermán nyelvek' befolyásának, nincs annak nyoma.

VIII. A' szuomi, török-tatár és jakut nyelvek' igezőja tagadólag is kifejezi állítását, azon különbséggel ugyan, hogy a' szuomi nyelv a' tagadó képzőt nem csatolja az ige-tőhöz, hanem ettől külön ragozza a' személyi ragokkal; de a' török-tatár és jakut ige a' tagadó képzőt úgy veszi, mint más képzőt.

P. o.

- török.* gel-dük, gel-dün, gel-di; keltem, keltél stb.
gel-me-dük, gel-me-dün, gel-me-di; nem keltem stb.
- jakut.* käl(ä)bin, käl(ä)gin, kälär; kelek, kelsz, kél stb.
käl-päp-pin, käl-päk-kin, kälpä; nem kelek stb.
- szuom.* käy-n, käy-t, käy(pi); kel-ek, kel-sz, kél
käymme, käytte, käyvät; kelünk, keltök, kelnek
en käy, et käy, ei käy; nem kelek stb.
emme käy, ette käy, eivät käy; nem kelünk stb.

mintha mondanók : nem-em kel, nem-ed kel, nem-ő kel stb.
nem kelek stb. helyett.

Ellenben a' magyar nyelv, mint imént látók, nem tudja
ekkép tagadólag kifejezni az igeszó' kimondását.

IX. A' szuomi és török-tatár nyelv az alany és mondo-
mány közzé a' jelen időben is igeszót teszen, p. o. isä on hyvä,
törökül : atu ejü dür; ellenben a' magyar nyelv nem használ
ilyenkor semmi igét; nem mondja tehát : az atya jó *van* (on,
dür), hanem csak : az atya jó. A' jakut itt is a' magyart követi.

Foglaljuk össze. Az I. II. III. és IV. szerint a' szuomi
egyaránt különbözik a' magyar, török-tatár és jakuttól; a'
VIII. és IX. szerint is különbözik a' magyartól, de megegyez
a' törökkel. Az V. VI. és VII. szerint meg a' magyar külön-
bözik mind a' szuomitól, mind a' török-tatár és jakuttól.
Azonban a' II. alatti különbség' egy részével, t. i. a' viszonyítók'
ragozásával, a' magyar nyelv szuomi jellemű. A' szuomi
és magyar között tehát IX különbséget találtunk; 's ezen ki-
lenczkor a' magyar négyszer egyez a' török-tatár és jakut
nyelvvel; 's a' szuomi kétszer egyez meg ez utóbbiakkal, és
csak egyszer, a' II. alatt kifejtett viszonyítók' ragjaiban, egyez
a' magyarral. Ezeknél fogva lehetetlen a' magyar nyelvet
akként a' szuomi nyelvhez számítani, hogy egyszersmind el-
különözzük a' török-tatár-jakuttól, hanem ha van különbség
ezek között — mit tagadni nem lehet — tehát a' magyar in-
kább különbözik a' szuomitól, mint a' töröktől; 's láttuk, a'
szuomi is akkor közeledik a' törökhöz, mikor leginkább kü-
lönbözik a' magyartól. E' szerint a' külföldi írók nem csopor-
tozzák helyesen ezen nyelveket.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' történettudományi osztály' ülése martius' 5. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnökle alatt jelen voltak az illető osztályból: Bajza, Érdy, Jerney, rr. Wenzel lev. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Kiss K. rr. tt. — Csorba, Hunfalvy, Kubinyi Fer., Lukács, Pauler, Petényi, Tasner, Tóth H. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Kubinyi Ágoston tt. Engel János Keresztelynek a' nemz. muzeumban őrzött eredeti levelezéséből négy érdekes levelet közölt Hormayr, Fessler, Horvát István és Kovachich Márton történetíróktól.

— Ez után az ülés

Öszves ülés

alakulván, a' budapesti kerületi cs. k. helytartósági alelnök' 1854. dec. 7. költ levele olvastatott, melly mellett a' tyroli és vorarlbergi cs. k. helytartóság' küldeményéből a' tyroli 1848-ki honvéd- emlékérem' egy példányát teszen által az academiái éremgyűjtemény' számára.

Továbbá ugyan azon alelnök úr' levele, 1855-ki martius' 3-ról, mellyben egy újabb Néphymnusi fordítás közöltetik az academiával megbiráltatás végett.

— A' titoknok a' cs. k. földtani intézettől, szinte a' budapesti cs. k. helytársóság' útján, érkezett évkönyvek: Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt 1854-ki III. kötetét; 's a' déliszláv régiségi és történelmi egylettől pedig az Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku III. kötetét. Zágr. 1854. adta be.

— Egyéb beadványok a' könyvtár' számára: Gyulai Páltól: De conservando bona valetudine liber Scholae Salernitanae, fordítva Felvinczy György által. Lőcse, 1694. és három régibb levelet. Hunfalvy Jánostól: * Egyetemes Történelem. 3 köt. Pest, 1851. Matusik Jánostól: * Az egyetemes földrajz Alapvonalai. Kolozsv. 1853. és: * Erdély Földrajza. Kolozsv. 1854. B. Prónay Gábortól. * Vázlatok Magyarhon népéletéből, festett képekkel. Pest, 1855. fol. Az elhunyt Elnöktől: * Hunyadiak Kora Magyarországon. IV. köt. Pest, 1854. a' mélt. Teleki-család' azon jelentése mellett, hogy e' kötetből is ezer példány tétetett le Emich Gusztávnál az academia' részére eladás végett. Vizer Istvántól: * Europaeum Anagramma Aenigmaticum. 1855. fol. A' kegyesrendiektől azoknak névkönyve 1855-re.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése martius' 12. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss K. rr. tt. Kubinyi Fer., Petényi, II. tt. — Egyéb osztályokból: b. Eötvös J. tiszt. t., Balogh, Czuczor, Érdy, Jerney rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Lukács, Pauler, Tasner, Tóth, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Kubinyi Ferencz a' Tisza' medréről érkezett, mint az ősemelösök' sírkertjéről föld-, állat- és őslénytani tekintetben, előadását számos bemutatásokkal világosítva.

— Petényi Salamon a' ma napfelköltekor az égen általa tapasztalt jeles tűneményről értesítette az ülést.

A' nyelv- és széptudományi osztály' ülése martius' 19. 1855.

Gebhardt Ferencz id. rtág' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályból: Balogh, Czuczor, Hunfalvy, Szvorényi, Tasner, rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Érdy, Horváth Cyrill, Jerney Kiss K. rr. tt. — Bertha, Kubinyi Ferencz, Lukács, Pauler, Petényi, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Hunfalvy Pál folytatva a' török, magyar és finn szók' egybehangoltságát, különösen e' három nyelv' egymáshozí viszonyát fejtegette.

A' philos. és társadalmi tud. osztály' ülése, martius' 26. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Bertha, és Pauler rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Györy, Jerney, Kiss K. rr. tt. — Petényi, Tasner, Wenzel II. tt. — Hunfalvy Pál a' titoknok helyett.

— Pauler Tivadar Bencsik Mihály magyar jogtudós' jellemzését adta.

Sajtóhibák.

45. l. 18. sor fel. tudósnak helyett olv. tudásnak.

120. l. 13. sor fel. gyászat helyett olv. gyászt.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

IV. Sz.

OLVASMÁNYOK A' HADITÖRTÉNELEMBŐL.

KISS KÁROLYTÓL.

II.

A' NIKÁPOLYI ÜTKÖZET 1396. SEPT. 28.

A' TÖRTÉNÉSZETI ELVEK' ALKALMAZÁSAUL.

Olvastatott az academiában apr. 16-án, és máj. 14. 1855.

Olvasmányaim' I. részében kifejtettem azon elveket, mellyek szerint, hogy a' haditörténelem megfelelhesen a' hadtudomány' minden kívánalmának, azt szerkezní szükség, szerkezní kell is, ha nem akarjuk azon irányt téveszténí, mellyet a' haditörténelem magának kitűzött; midőn tehát ez igen jelentékeny irodalom' követelmeinekrajzolatához fogunk, azoknak pontos teljesítője leszünk, miket kötelmül a' haditörténészeti előnkbe szab.

A' várnai ütközetnek általam e' helyen történt elemzése — habár minden részletében nincs is a' felállított elvek szerint szerkezve, de mégis — szerintem — általában megfelel a' hadtörténelmi irodalom' követeléseinek; habár mostani értekezéseimnek is akadnak némi hiányai, de azok a' felállított elveknek nem megtagadásából, hanem inkább némelly szükséges adatokhozi nem juthatásból keletkeznek. Ennyit megelőző mentségül értekezésemnek hiányai miatt.

1. §. *Miután meg volt mondva, hogy bizonyos harczi esemény' előterjesztésekor legislegelőbb szükséges azon hadi literaturát, 's történelmi forrásokot kijelölnünk, melyekből adtainkat merítettük, helyén van, miszerint én is azokat értekezésem' elején említésbe hozzam.*

a) *Atlas der merkwürdigsten Schlachten, Treffen, Belagerungen der alten, mittlern und neuern Zeit in 200 Blättern etc. etc. von Fr. v. Kausler. Carlsruhe und Freiburg, 1831.*

Az érdemdús szerző azt mondja a' *nikápoli ütközetre* vonatkozólag, midőn t. i. a' harczoló hadak' számerejét kimutatja 207. l., hogy a' 120,000 keresztény közt volt: 1600 franczia lovag, és ugyanannyi fegyvernök (Knappen, écuyers), összesen tehát 3200 franczia. Ez állítás tévedésnek mutatkozik már a' szövetségesek' csatarendének előterjesztésében, midőn t. i. a' jeles munkához csatolt tervrajzban a' hadak' áldodása kimutattatik, miszerint azon kívül, hogy a' francziák *Nikápol*t megtámadó táborlati félkör vonalban az erőd előtt állottak, 's miután több ízben meg is rohanták — bár siker nélkül — a' vár' falait, hadaik' számának több ezernyinek kellett lennie, mert az általok elfoglalt félkör 6000 lépés területű volt. Ezen most említett táborló hadakon kívül a' szövetséges hadsereg első harczagában szinte francziák állottak, mind ezen nagyobb erőt igénylő két örsöt 3200 harczossal betölteni, képtelenség még csak gondolni is. *Kausler'* állítása tehát tévedés, mit feltennünk annál inkább lehet, mert más szerzők' munkáiban, p. o. *Daru gróf* a' francziák' számát 10,000-re teszi, *Engel Keresztély* pedig 14,000-nél is többre.

b) *Militair Cnnversations-Lexicon, bearbeitet von mehreren deutschen Officiren. Redigirt, und herausgegeben von Hans Eggert Willibald von der Lühe. Adorf, 1831.*

A' most említett lexicon' dolgozó társai a' *nikápoli ütközetre* vonatkozó czikkeket *Fessler*: Geschichte der Ungarn; *Pelzel*: Geschichte von Böhmen; *Theobald*: Geschichte des Hussitenkrieges; *Hormayr*: Östreichischer Plutarch; Türkisch-Ungarische Chronika von *Lorichil*. Nürnberg, 1663; *Hammer*: Geschichte des osmanischen Reichs, jeles munkákból szerkeszték.

c) *Geschichte der Republik Venedig von Grafen Daru.*

Aus dem Französischen von Theodor Ruprecht. Leipzig, Verlag Otto Wigand. 1854.

Daru gróf' eredeti francia munkáját olvasni alkalmam nem volt; de mind a' fordító, mind a' kiadó' ismeretes hitele az irodalom' téréen, kezeskedik az iránt: hogy a' német kiadás hü képviselője a' jeles francia műnek.

d) *Geschichte des Ungarischen Reichs von Johan Christian von Engel etc. Wien, 1813.*

e) *Schütz's Allgemeine Erdkunde, oder Beschreibung aller Länder der fünf Welttheile etc. etc. Wien, 1833.*

f) *Hadi földírás. Irta Komonkai Korponay János cs. kir. gránátos főhadnagy. II. kötet. Kecskeméten, 1848.*

g) *A' magyar honvédelem' történeti vázlata. Olvasta midőn rendestagi székét elfoglalá: Horváth Mihály; a' magyar tudós társaság' Évkönyvei' 6. kötetében.*

Ez utolsó négy munka sokkal ismételtesebb, hogysen azok ismertetésemre szorulnának.

2. §. *Most már térjünk a' történelem' útján ama' politikai viszonyra, mellyben a' harczoló felek a' hábor' kiütése előtt egymással állottak.*

Zsigmond — veje I. Lajosnak — királya lett széles nagy Magyarországnak, király lett a' szó' teljes értelmében neje, Mária királynőnek 1395. május' 17-kén történt elhunytá után azon megkoronáztatás' jogainál fogvást t. i., melly 1387. martius' 20-án a' királynőnek fogságba esése alatt, a' fennálló törvények' értelmében az ország' rendei előtt ünnepélyes szertartással végbement.

A' magyar birodalom nem volt már ugyan olly nagy kiterjedésű, nem gyakorlott már ugyan olly hatalmas 's eldöntő befolyást az európai államok' viszonyaiban, mint volt a' francia anjoui származásu, de a' magyar ég alatt, 's földön született I. Lajos király alatt, kit mint szeretve tisztelt lovagias férfiút, mint a' haza' boldogítására korán elhunyt szentesített fejedelmet, három évig gyászolt a' nemzet. Szép kegyelet egy elhunyt fejedelem iránt, ki nem jutalmazhat, sem fenytethet többé, 's így jutalmat többé nem várhat tőle az érdem, sem büntetést a' vétkes, és mégis szent ahitattal hódolt emlékezetének még akkor is, midőn már más nap tündöklött az

égen, más úr ült a' hatalom' bíboros székén. Habár — mint mondtam — nem volt is olly nagy az ország, de mégis földirati fekvését, lakosainak lelkesült érzületét, 's természetisegédleteit tekintve, elég nagy, ha azt hatalmassá is tenni értette, 's tudta volna a' nemzet' feje 's királya.

Jelen értekezésnek feladásául nincs kitűzve *Zsigmond* király' zavarteljes hosszú uralkodásának időszakát előterjeszteni, a' történész' hivatása ez; én csak azon éveket tűzöm ki értekezésem' tárgyaul, mellyeknek eseményei a' nikápoli napra megelőzőleg bármi befolyást gyakorlottak. De minekelőtte ahhoz fognék, vessünk egy pillantást a' hazánkkal délkeletre határos országokra, 's azoknak uralkodóira.

A' darabokra szakadozott keleti császári birodalom végképeni szétfoslásához mindinkább közeledett, az ozmánok' túláradó hatalmának sebes' árja már-már Bizancz' falait csapdosta, 's annak európai tartományait is már előzőnlötte; kétségkívűli volt, miszerint mielőbb a' szigetestenger' (Archipelagos) martjain, vagy annak szigetein még létező kisebb — a' görög császár' védnöksége alatt álló fejedelmek is az ozmán özőn' hullámai által előbbutóbb elsodortatnak, mert már anynyi haderőt kikeríteni épen nem tudtak, mennyivel képesekké válhattak volna a' mindent leromboló hódításnak gátot vetni.

De facto a' keleti birodalom nem létezett többé. Nagy *Konstantin'* székvárosában lakott ugyan még egy ember, kinek császár czíme volt, korona ékesíté fejét, bíborpalást a' vállát, de hatalma semmi, birtoka alig terjedett már tovább a' székváros' körzeténél. A' császári hatalom' felsőségét, birodalma' tekintélyét aláásták, 's megsemmisíték a' világi és papi udvaroncok' serege, a' palota' delnöi, heréltei, kegyelt ganimedeinek ármánykodásai; és hogy történelmünk' korszakában *Konstantinápolból* még nem vált *Stambul*, az csak némileg a' magyar király, a' velenceiek' és a' genuaiak' míve volt; amaza' bizanczi uralkodóval osztakozni akart a' veszélyben, egy részét annak Bizancz felé akarta irányoztatni, hogy annak egész tömege reá ne sulyosodjék; a' két utolsó pedig nyereszkeskedési vágyból, mert kelet' kereskedése egészen marokban volt.

A' dunai két fejedelemség' vajdái, Szerb- és Bosnyákor-
 szág' királyai többé vagy kevesbbé a' magyar király' véden-
 czei voltak, de a' két utolsó, és a' magyarok' királya közti
 viszony mind inkább tágult, jól látták azok a' keletről mind-
 inkább feltűnedező napot, annak Európa' horizonán széjjel,
 meg széjjelebb terjedő sugárzatait, annál melegezni tehát,
 sugáraitól fényt kölcsönözni az államesinyhez tartozott már ak-
 kor is, mint tartozik most is. És mint már azelőtti években
 inkább szítottak a' Bizanczban uralkodóhoz, mint a' magya-
 rokhoz, kiszámították ők, miszerint a' Palaeologokat csakha-
 mar más dynastia váltandja fel Konstantinápolban, onnét
 vártak idvezülést, a' balgatagok fanatismusból elhittették ma-
 gokkal, hogy mihelyt az ozmánok' uralkodója sz. Zsófia' tem-
 plomához közelítend, meg fogja tagadni a' moslim vallást, a'
 keleti egyház' kebelébe térend. Imez elhittésből keletkezett
 egy más aljasság is, miszerint nem pirultak ők fejedelmi
 leányaikat a' szultán' háremébe küldeni, gondolták hogy a'
 keresztény odaliszknak sikerülend kéjelmések közt a' szultánt
 megtéríteni. A' balgák át nem látták azt, hogy a' keleti nap'
 izzó tüze, ha leforrázandja a' bizanczi uralmat, ha le Buda'
 királyát is, a' forró láva őket is eltemetendi. Ha ők a' helyett
 hogy a' szultánnal kaczerkodnak, ki őket megvetette, rab-
 szolgáinak tekintette, zárkoztak volna legőszintébb bizalom-
 mal a' még akkor is izmaiban erős magyar anyaországhoz, a'
 mellynek akkori királya ugyan *Zsigmond* sokkal kevesebb ural-
 kodási tehetséget tanusított ugyan, mintsem teljes bizalom-
 mal hozzá simulhattak volna, de a' kinek mégis nagyon ér-
 dekében állt, és tisztább, önzéstelenebb érdekében, mintsem
 a' velencei és genuai köztársaságok' urainak, az ozmán dia-
 dalmas özönlésnek gátot vetni, úgy meg lett volna mentve
 Magyarország, 's vele a' dunai illyr és román fejedelemségek
 is. 1389 óta I. Bajazid — I. Amurad' fia — mint negyedik szul-
 tán ült — az ozmanidáknak Drinápolban már felütött trónján.
 Ő nem csak az izlam vallást, hanem az ozmánok' uralmát is
 mind Európában mind Ázsiában kiterjeszteni tűzte ki szen-
 teknek hirdetett háborainak céljául. Európában hadainak
 balszárnyával a' bizanczi császárra nehezedett, a' jobb szárny-
 nak csapataival pedig a' Duna' jobb partját vette hódításai-

nak irányzatául, 's így beékelte magát a' keleti császárság, és a' magyar birodalom közé.

A' rómaiak' keleti birodalma, melyet már régóta görögnek neveztek — mint már emlitém — rozzant állapotban volt, a' szultán jól ismerte a' beteg ember' halálos sinlődését, csak névszerinti tartományainak zavart viszonyait fel is tudta használni. De ismerte Bajazid a' magyar viszonyokat is.

I. *Lajos'* szép birodalmában alkotójának kora elhunytá óta nem volt nyugalom. A' pártviszály felüté fekete zászlaját: magában a' királyi várakban a' két királynő' jelenlétében egy fejedelmi rokon ellen orgyilkosság történt; a' világi és egyházi olygarchia birtokainak nagyságát ármányos czélokra, személyes szenvedélyek' kielégítésére használá; amaszt zabolázni *Zsigmond* vagy engedelkeny szeszélyből, vagy törvénytelen tulságos szigorból nem tudta, nem értette; emennek romboló tüztét pedig a' nápoli uralkodóház' javára lángra fűjtá a' római curia. A' kereszténység' szerencsétlenségére akkor három pápa is volt; egymás' ellenében a' római-német szent birodalomban két császár; szakadás volt a' keleti egyháznak a' nyugatitól elválásán kívül *Hussz János'* tanításai következtében a' keresztény vallásban, így szakadás mind lelki, mind világi ügyekben, személyes haszonleső érdek vezérelte a' pártok' fejeit, azok' példájára az eszközül felhasznált tömeget is.

Bajazid — mint eszélyes hódító — ez általános európai zavarban halászni akart, hogy tette, azt saját érdeke követelte. Ő magát mind azon tartományok' örökösének hitte, melyek a' haldokló görög birodalomnak hódoltak, a' Duna' jobb partját kellett tehát nekie megnyerni, hogy a' balra is áttehesse később hódításait: harczba kellett tehát keveredni *Zsigmond* királylyal is.

Rövid vázlatban ez volt körülbelül a' viszony, mellyben a' harczra okot kereső, 's talált fejedelmek 's tartományaik egymás' ellenében, 's irányában állottak. Kedvezőbb volt az *Bajazidra* nézve, *Zsigmondot*, a' mindinkább lábra kapott belzavargásokat, a' hűbéri fejedelmeknek 's vajdáknak koronás főnökük iránti esküdött hűségökbeni ingadozásait szemügyre véve, több mint egy oldalról veszély fenyegette.

3. §. *E' történeti adatokat előre bocsátva, tudjuk meg az okát: mi vetette az égő kanóczot a' mindinkább szaporodó gyűanyagok közé, hogy lángra kaphatott Zsigmond és Bajazid között a' hábor?*

Tudjuk már azt, minő szorongatott körülmények közt volt a' görög császár az ozmánok' irányában, a' millyenekből minden áron szabadulni kívánt. *Palaeologos Manuel* császár tehát olyanféle ember' kérelmével sürgette a' keresztény fejedelmeket segítségért, a' ki minden bátorságát, magábani bizodalmat már végkép elvesztette, magán saját erejével segíteni nem képes többé. A' velencei Signoria hajlandó volt a' Fekete- és Marmora-tengereni kereskedése' érdekében a' megszorult császár' segedelmére egyesülendő szövetségbe lépni, és mitsem mulasztott el ezen szövetségnek lehető tekintélyes színezetet adni. A' Signoria követséget küldött a' franczia, és angol udvarokhoz, 's ezen követséggel a' velenceiek' leghíresebb férfiát: *Zeno Károlyt* bizta meg. A' követnek utasítása volt mind a' két királyt az ozmánok' keleti hódításai ellen felbuzdítani. Zeno értesíté is a' fejedelmeket, miszerint a' szultán ünnepélyesen kinyilatkoztatá, mindaddig az egész keresztény világnak békét nem hagyni, míg csak paripáit Romában sz. Péter' oltárán meg nem abrakoltathatja.

II. *Richard* angol király saját állami ügyei által elfoglalva, nem ígérhetett saját országától olly messze földre hadakat küldeni; a' franczia király azonban VI. *Károly* részvétét ígerte, és más kisebb franczia fejedelmek is készeknek nyilatkoztak a' kereszténység' közös üldözője ellen vállalkozó szövetségbe lépni.

Manuel császár felkérte *Zsigmond* királyt is, 's figyelemzteté sürgetőleg, mi veszély fenyegeti Magyarországot is, ha egyszer a' görög birodalom összeomlandik. Szomorú sulya az isten' büntető ostorának, midőn olly *roppant föld, mint Nagy Konstantin' császári birodalma volt*, annyira összetörpül saját vétke, saját elmulasztásai miatt, hogy a' fenmaradásért segítséget másnál kell koldulnia.

Bajazid előtt nem maradhattak e' készülétek titokban, 's arra fordítá tehát minden igyekezteit, hogy még a' fejedelmi ígéretek' teljesítése előtt, mellyek gyakran el is szok-

tak maradni, — nem ritkán későn érkezni, — ő léphessen fel támadólag a' szövetségesek ellen, érzékenyen sujthassa legközelebbi ellenét : a' magyar királyt; de Kis-Ázsiában harczoltak ekkor legjobb hadai, nagyobb erővel fellépni a' szultán most képes nem volt, de képes Zsigmond király sem volt, azért a' hábor most rögtön egész dühével ki nem törhetett, csak apróbb ingerkedésekben mutatkozott az itt 's ott.

Zsigmond a' hűbéres ingatag fejedelmeket akarta legelőbb is kötelességeikre visszavezetni, ez oldalról is akarta hadjáratát biztosítani. *Myrtse* havasalföldi vajda volt az első, kit békére kellett szorítani, hogy onnét aztán Bolgárországban az ozmán hódításoknak gát vettethessék.

A' király 1392-ben megjelent Erdélyországban, honnét hadaival betört Havasalföldre elég jókor, mert már egy oláh-török tábor fegyverben készen állt. Kevés fáradsággal csakhamar széjjelverte azt; de annál több fáradságába került, míg hosszadalmas táborlat után Kis-Nikápolc elfoglalhatta, azonban nem folytathatta itt úgyis sikernélküli győzelmeit, mert elhanyagolt táborállásában számos török könnyű lovashad véletlenül megtámadta őt, futásra kényszeríté; mely alkalommal *Cserei Balázs* a' királyt a' spáhik' kardcsapásai ellen védte, bujdosó futásában pedig az éhenhalástól mentette meg.

Visszavergődvén számtalan bajok közt az országba, épen tanácskozendó volt Osztria' határszélén *Albert* herczeggel, midőn *D'Eu* francia connétable *) és *Baucicault* tábor-

*) *Connétable*. Nagy méltóság a' régi Franciaországban, ott már régésrég látunk *connétable*okat. Kezdetben ugyan csak mint a' lovászmesterek' főnöke hivataloskodott, a' királyi ólak 's lovak álltak igazgatása alatt. De miután a' királyi lovakkal a' *connétable* is táborba szállt, lassacskán mint a' királyhoz közel álló személy hadias tekintélyt vívott ki magának. Már *Nagy Károly* császár' időszakában említi a' történelem, miszerint a' *connétable* nagy hajóhaddal Corsicába ment, ezen szigetet a' szerezcsenek (saracen), ellen védelmezendő. Azonban a' *connétable*i méltóság a' hatalom' legmagasabb fokozatára a' *Capet*-dynastia' trónra jutásával hágott. A' leghatalmasabb *connétable* Franciaországban a' *Montmorency II. Máté* volt († 1230.) IX. *Lajos* alatt. Parancsnoksága alatt állt az egész hadsereg, a' hadügy minden ágazatával alája volt vetve, ő a' tábornagyok felett állt, a' hadügyminister is tőle függött.

nagy keletről, hol a' dolgok' állásáról tudomást-szerzésre küldve valának, hozzá érkeztek. Rémítő híret hozták ezek a' mindinkább áradozó ozmán özönlésnek, és Zsigmondnak javasolták: minélelőbb állna élére a' törökök elleni nagyobb szerű vállalatnak; egyszersmind értesére adták, miszerint a' francia király elég haderővel támogatni fogja a' magyarok' hadjáratát. Nem volt szükség azt Zsigmondnak mondani: honét fenyegeti birodalmát a' legnagyobb veszély, maga is be tudta azt látni, kivált midőn a' futárok hírül hozák, hogy Kis-Nikápolzt az ozmán hadak ismét elfoglalták 's így a' mult évi hadászatának némileg fenmaradott kicsiny sikerétől is megfosztották, hírül hozták a' futárok továbbá, miszerint *Bajazid* őt csúfolódó izenetekkel sértegeti.

A' királynak nem lehetett az ő tudta és beegyező tanácsa nélkül más hatalmasságnak hadat üzenni; csak ő adhatott engedelmet arra, hogy a' király a' hadsereghez mehetett; ha a' *connétable* maga is a' táborban volt, tőle kellett a' királynak engedelmet kérni, miszerint a' hadakat mozgásba hozhassa, vagy megállíttathassa. Egyébiránt is a' *connétable* határozta el a' seregek' mozgalmait, ő rendezte az ütközeteket, a' megtáborlatokat, szóval minden hadias vállalatot, az ő törvényszéke alá voltak vetve minden katonai személyek, tőle függött majd minden hadihivatalok' betöltése; őt személyében megbántani felségsértés, díjaztatása méltóságával aránylag fényes volt. *Richelieu* cardinal premier minister *XIII. Lajos* alatt a' vitéz *Lesriqueire* *connétable*' halála után az üresedésbe jött nagy méltóságot, be sem hagyta tölteni többé; sem *Turenne*, később *Richelieu* *maréchal* sem léphettek fel a' *connétable*-ságra.

I. Napoleon, ki a' forradalom által' elseprett magas aristokrátiát hívei' legérdemesebbeinek jutalmazásával akarta a' réginél még fényesebben, egy újra alakítandó főnemességben életbe léptetni, a' *connétable*-méltóságot is helyre állítá, p. o. *Bonaparte Lajos*, a' hollandi király, a' francziák' mostani császárájának atyja, lett a' francia birodalom' *grande connétableja*; *Berthier Lajos Sándor* *neufchateli* és *waagrami* herczeg pedig *vice-connétable*. De hatásköre ezen újra sült *connétable*oknak csak az udvarifény' emelésében állt.

A' normannok Angolországba is átültették a' *connétable*-méltóságot, melly is a' *Herford* grófi családban firól fira örökségül szállt. Spanyol- és Nápolországban is fennállt a' *connétablei* méltóság, hanem olly határtalan hatalommal is mint a' régi Franciaországban.

A' király hiuságában sérteték, mindezt megbosszulandó elhatározá, hogy nagyszerű hadjáratral a' szultán' gögjét megtöri, 's minden további hódításának végét vet.

A' hábornak nagyobb kiterjedést adni, azt czélszerűbb segédletekkel viselni elhatározottat, országszerte közhirre tétetett, és annak megkezdéséhez komoly készületek tétettek.

Zsigmond nem elégedvén meg *D'Eu* connetable és a' francia tábornagy által értésére jött ígéreteivel a' francia királynak, nem azon ígéretekkel sem, mellyeket *Zeno* — a velenceiek' követe — *VI. Károlytól* kapott; miután saját harczeréjét a' törökkel nyílt csatában megvívni elegendőnek nem találta, miután mind honn az országban — hol jól tudta azt, miszerint pártok keletkeznek ellene — mind lengyel és cseh szomszédaival meggyűlt a' baja, hadakra itt is, ott is szüksége volt, elhatározá: követséget küldeni Párisba, megtudandó: mennyiben bízhatik *VI. Károly'* ígéreteiben.

Hadak gyűjtettek az országban több helyen, a' bandériumok' összeszedése megrendeltetett, ezenkívül a' zsoldos nép' számára állt a' toborzás, a' király pedig addig is, míg *Kanizsai Miklós* követe Párisból visszatérne, hadgyűjtés végett Erdélybe utazott, hol *Stibor* az ottani vajda erélyesen kezére járt. Sikerült is neki ott, ha nem is számos, de már harctapasztalt lovasokat zászlaja alá csoportosítani. Megjelent azokkal Havasalföldön, nem azért, hogy *Myrtse* vajdát büntesse mult évekbeni kétes magaviseletéért, hanem hogy őt szövetségesévé tegye, a' mi sikerült is neki. *Myrtse* hadát egyesíté a' király' seregével; ez átkelt a' Dunán, és Kis-Nikápoli nyakasellenállás' daczára másod ízben is megszállta. Támaszpontot akart ő így Bolgárországban kivívni, hol többi hadait öszpontosíthassa.

Itt vett hírt *Mária királyi* nejének 1395. május' 17. történt haláláról.

Új zavarok keletkeztek a' honban. Másod ízben is kénytelen volt *Zsigmond* tervezett harcainak színhelyét elhagyni, 's újra tapasztalni, hogy *Myrtse* csak színlett barátja volt, — mert ez mihelyt megérté a' magyarországi viszonyokat, és ezek miatt távozási szándékát a' királynak, köpenyt fordított, a' bolgárországi török pasának — a' szultán' kedvé' megszer-

zése végett — ígérte, hogy *Zsigmond* királyt elfogattja, e' végre a' hegyek' szorongáiban utját is állta, de *Gara Miklós*, és *Perény Péter*' elszánt bátor hadai szétriasztották az oláho-
kat, 's megmentették a' királyt, a' ki szakadatlan harczolás
közt július' 1. napján a' havasalföldi Kimpolungba ért, honnét
elsietve ugyanazon hav' utolsó napján már Budán termett.

Alig hogy ingadozott uralmát a' bel- és külföld' irányá-
ban — ha pillanatnyira is biztosítva tudta, azonnal kedvencz
föltételeinek létesítéséhez látott, a' félbenszakasztott török há-
bornak szenvedélyes folytatásához fogott, hogy Bajaziden
megboszúlhassa sértett hiúságát.

Sürgönyök érkeztek Franciaországból: szerintök egy
francia hadsereg lenne onnét mihamarább elindulandó, mely
a' magyarok' királyát Havasalföldön, és Bolgárországban
megkezdett hadászataiban — nyomatékosabban, mintsem a'
mult két év' elszigetelt 's így eredménytelen hadjárataiban tört-
énhetett, elősegítendi.

A' connétable *D'Eu* gróf szégyenlette, hogy mult évben
misem történt, zászlaja alá gyűjtött 10,000 harczost, részint
lovag urakat, részint zsoldosokat. *Nevers* gróf a' burgundiai
fejedelem' fia és *Boucicault* tábornagy' vezénylete alatt Ma-
gyarország felé meg is indította, egy másik hadosztály pedig
Bar herczeg, és *Coucy* báró' vezérlete alatt Provençban ha-
jóra szállt, az olasz földön némelly francia ügyeket elintézen-
dő, azoknak rendbehozatala után Lombardián át délszaki
Magyarországba nyomulandó. A' francia nemesség közöl so-
kat lovagias lelkesedés hatott át, kinek csak költsége volt, 's
jó lova, a' harczra készült, így vettek részt a' többi közt:
D'Artois Fülöp, *Bourbon Jakab* királyi herczegek, *Von der*
Mark, *Guy de la Trimouille* grófok, számos cselédség követte
a' lovag urakat, követték őket csinos hajlékony delnök is,
hogy mise hiányzzék a' táborozás' netaláni unalmait elűzni.

A' francia király mind ezen kívül, mint a' genuai ügy-
nevezett republikának fejedelme, egy hajóhadat is indíttat-
tott ki a' velencziekével egyesülendő. Ezen szövetséges ha-
jóhad 24 jól fölfegyverzett gályából állt. Több volt ez, mint
mennyre számítva, mint mennyire szükség volt a' keleti vi-

zenyeken az ozmánok' akkor még igen csekély hajóhada' ellenében a' felsőbbbséget fentartani.

A' francia hadsereg megindult 1396. april havában — ma annak 459 éve, hogy egy vég veszélyben vonagló orthodox keresztény fejedelmet — mert ne felejtjük soha, miszerint az 1396-ki hadjárat leginkább a' görög császár' érdekében történt — az ozmánok' növekedő hatalma' ellenében ótalomba vegye; most ismét működik egy jeles francia sereg keleten, de a' hajdaninál épen ellenkező érdekből, hogy a' hanyatló ozmán birodalmat t. i. egy orthodox keresztény fejedelem' túláradó hatalma ellen védje. — A' francia hadsereg, mind mondtam, megindult, és lassu marsútban Németországba ért. Aachenben csatlakozott hozzá a' *pfalzi választó fejedelem*, *Mumpelgard gróf*, és a' rhodusi kereszturak' nagy mestere : *Naillac Philibert*.

Zsigmond király sem akart készületben hátramaradni: a' magyar zászlóaljakon kívül, németeket és cseheket is vett zsoldjába. A' magyarokat *Laczkovics István*' vezérlete alá bízta, az idegen hadakat pedig a' *nürnbergi várgróf*, és *Cillei Hermann* grófra. Ekkor jelent meg a' magyar király' ügyében a' magyar történelemben olly gonoszul elhírhedett családnak egy tagja, legelőbb a' magyar földön.

Büszke rátartásban értek a' fényes francia csapatok Buda' vidékére, utánok a' németbirodalmi népek, — táborban állottak már ott a' magyar hadak, ott az idegen gyülevész zsoldosok is.

Bajazid, ki jól értesült *Zsigmond*' készülleteiről, üres kézzel nem akarta fogadni ellenét, szinte serget gyűjtött, fegyverre szólítá keresztény' szövetségeseit, a' szerbeket t. i. és a' bosnyákokat; Thraciának ráczaí már akkor leigázottrabszolgák voltak; fegyvert a' szultán nem adott kezökbe, dolgozniok kellett, az ozmán urnak földet mívelni. *Bajazid* igénybe vette még azon hadakat is, mellyek Bizanczot körülzárolva tartották. Philippepolnál sereglett össze a' szultán' tábora, lelkesülve várta a' hadúr' parancsát.

Mit tett mindezen készületek alatt a' bizanczi császár — arról hallgat a' krónika, — alkalmasint semmit, pedig mindez az ő érdekében, az ő könyörgésére, az ő sürgetésére történt.

4. §. *Meg kell ismerkednünk most már a' harczok' színhe-
lyével, meg kell ismerkednünk topographiai és strategiai szem-
pontból.*

Az értekezésem' tárgyául kitüzött *Nikápol* Bolgárország-
ban fekszik, a' harcz' színhelye oda lőn kitüzve, vessünk te-
hát egy pillantást a' bolgár földre.

Bolgárország (Bulgaria) legnevezetesebb tartományai
közé tartozik az európai Törökbirodalomnak. Magában fog-
lalja a' hajdani Rómának daciai tartományait, mellyek *Dacia*
Ripensis és *Interior* név alatt ismeretesek. Keletre határos volt
vele *Moesia Inferior*. Bolgárország magában foglalja az egész
területet, melly a' Balkán hegység, és a' Duna között fekszik.
Nyugati határát a' *Timok* folyó, és a' szerb *fejedelemség* ké-
pezi, keletit a' *Feketetenger*. Éjszaknak határos *Erdélyország-
gal*, délszaknak pedig *Balkán' bérceivel*, azokon túl *Thracia*.
Geographiai fekvése Thraciával egyterületű, de légmérsék-
lete valamivel hűsebb, és zordonabb, a' Balkán' magaslatain
hideg is; egészben véve azonban éghajlata szelíd. A' Duna' vi-
déken több folyói vannak, minek következtében a' föld min-
denütt elég termékeny. Hegyeinek vonalai nyugatról keletnek
huzódnak, azokon sem honol sehol az örökös hó; a' Skard
hegytönkön ugyan a' hó tovább megmarad, mint a' Balkán'
egyéb részletein; ha tehát a' bolgár föld' hegyes vidéke tán
zordonabb, okát nem éghajlatának kell tulajdonítani, inkább
mivel elegendően népesítve nincs; földje nagyobb részt míve-
letlen, és őserdei a' Balkán' éjszaki konyúlatain nagyok, sü-
rűk; a' sok mocsár, a' le nem folyható büzhödt vizenyek, úgy-
szinte a' földtérnek éjszak felé hajlata, okozzák a' léghűlést.

Földszíne a' Balkánnak a' Dunára lenyuló ágazatai
miatt hegyes, és völgyes. A' Balkán hegységről zuhannak le,
bár rövid folyópályán, de bő víztömegben minden folyói, 's a'
Dunába szakadnak azok, úgymint a' *Timok*, *Arzser*, *Lom*,
Dzibru, *Ogusztul*, *Tzerduk*, *Isker*, *Vid*, *Ozma*, *Jandra*, *Ka-
ra Lom*, *Ak Lom*, és más több kisebbek; csak néhány kisebb
folyó, köztök tekintélyesebb a' *Karamtsik*, párhuzamban foly
a' Dunával, és a' Feketetengerbe szakad. Bolgárország' kö-
zepén a' Duna' partvidéken a' földszín róna, és mocsáros; el-
lenben est, dél és keletészaki része hegyes és kövényes. Kép-

letileg az országot délszakra behajló amphitheatrumnak tekintetjük, a' mellynek legmagasabb sarkáról a' Dunára tekintve ezen fejedelmi folyón két világrész' forgalmát beláthatnók, ha a' politikai viszonyok másképp alakulhatnának, mint zsibbasztva álltak a' mostani keleti kérdés' megpendítése előtt, mint állnak most is a' még meg nem oldott gordiusi csomó' bonyodalmaiban. Daczára annak, hogy ez országban a' gabnatermelés bő, marhája sok, bora jó, 's más egyéb természetbeliekben sem szenved szükségét, de mégis hiába keresnök itt az általános világszertei vásártért, mellyen az ország' bő termése adó 's vevőre találna. A' népesség igen gyér, földét hanyagul műveli, kivált délszaki oldala e' szép országnak majdhogy nem pusztaság.

A' bolgár nép sláv törzsből származik. Nem czélom itt az ország' számtalan viszontagságáról történelmi adatokat eléhordani, szakomhoz nem tartozik az; csak azt kell kiemelnem, hogy azon számtalan fegyveres czivódás, melly a' bolgár földön végette 's miatta történt, tanúsítja annak állami jelentőségét, — bírhatására vágytak a' középkorban: saját nemzete' fejedelmein kívül, a' bizanczi császárok, később a' magyarok, utóbb a' törökök, kiknek markukból szeretnék kicsikarni az éjszak' czárai. Az értekezésem alá vett történelmi esemény' korszakában a' szó' teljes értelmében bitang föld volt Bolgárország, bírhatása felett dúlakodott: a' magyar, török, oláh és a' szerb. Sok harcز küzdett itt, sok vér folyt a' Dunába.

A' nikápoli, 's később a' várnai szerencsétlen napok az európai civilisatiónak sokkal többet ártottak, mintsem ártott Konstantinápolnak az ozmanidák általi elfoglalása, mert bár az említett két napi események óta a' zentai ütközetig számos küzdelmek történtek, 's mennyi történt továbbá a' legujabbkori orosz-török háborokban, de azért mégis, mióta a' bolgár földön az ozmán felütötte sátorát, táborszerű állama folytonosan áll még mostan is.

A' bolgár, mint szomszédja, a' szerb is, erős, szép, izmos, magas termetű nép, kivált a' hegyek' lakói, a' dunavidekiek ugyan folytonos rabszolgaságban sinlődvek, valamivel silányabbak.

A' legujabbidőszakban a' török és orosz közt folyt harcok' alkalmával Bolgárország sokat szenvedett, de népében is fel-
 ébredett már a' jobb utánivágy, népe általában nyugalmas, en-
 gedelmes, jelleméhez számítható a' vendégszeretet, és vallása-
 hoz, legyen az keresztény vagy izlám, hű ragaszkodás. A' Ma-
 homed' tanát követő népség — miután némi szabadalmakban ré-
 szesül, harciasabb, életrevalóbb is. Bolgárország négy kor-
 mánykerületre — szandságra — u. m. *Viddin, Zsófia, Rustsuk,*
 és *Szilistriaira* van felosztva. Erődéi a' Duna' mentében: *Vid-*
din, Nikápol, Rustsuk, Szilisztria, Hirsóva és *Matsin*; a' Nissa'
 partján: *Musztafa-Palánka* és *Sárköj*; a' Feketetenger' part-
 ján: *Várna, Gulgrád,* és *Kara-Herman*; a' Balkán hegységen
 a' híres *Sumla*.

Ha egy vonalat húzunk (lásd a' térképet) *Szegednél* a'
 Maros toroktól keletirányban *Aradon* át, *Károlyfehérvárnál*
 át a' Maroson, *Meggyes* mellett el, *Maros-Vásárhelynél* vona-
 lunkkal átszeggjük a' székely Karpatot, leereszkedünk a' *Sze-*
ret völgyébe; tovább húzzuk vonalunkat *Moldvában*, a' *Pru-*
ton Beszarabiába, *Kilianovánál* a' Feketetenger' martjára ju-
 tunk. E' képzelt vonal' hossza mintegy 120 mérföld.

Ha pedig *Szegedtől* délszakirányban lehúzzuk vonalun-
 kat, *Péterváradnál* átjutunk a' Dunán; *Belgrád* és *Szabács*
 közt a' Száván; *Usicza'* vidékén a' szerbek' *Moravaján*, áthág-
 juk vonalunkkal a' *bosnyák* havasokat, kevésbé nyugatnak
 fordulva az *Ádriaitenger'* mellékére *Skutarihoz* jutunk. Ezen
 vonalnak hossza 80 mérföld körülbelül.

Ha *Kilianótól* szinte délszakirányban lehúzzuk vona-
 lunkat a' *Feketetengeren*, 73 mf. hosszában a' *Bosporus' torko-*
latához jutunk.

Innét estszaknakfordulva *Drinápolon, Uskubon* át a' kép-
 zelt egyenes 130 mföld hosszú vonalon ismét *Skutarihoz* ju-
 tunk, 's így négyszögünk' zügeit képezik: *Szeged, Skutari,*
 a' *Bosporus' torkolata*, 's *kilianovai torkolata* a' Dunának.

Négyszögünket átszeli a' Duna, körülbelül 170 mf. fo-
 lyásban. E' dunai vonalnak, úgyszinte a' négyszög területnek
 is közepére esik *Nikápol*. A' Dunába szakadnak, ennek bal
 partján az Erdély' havasairól, a' jobb parton pedig a' Balkán'
 gerinceiről lezuhanó vizek. Közölök amonnét *Nikápolnál* az

Olt, innét az *Ozma* szakad a' Dunába. Az Oltnak folyása ki-törvén Erdélyből a' vöröstoronyi szorongán át a' Dunáig 36 mf., az *Ozmaé* ellenben a' Balkán hegységből 24 mf. Az Olt hajókázható Vöröstoronytól Nikápolig. Az *Ozma*, mivel folyása magas erdős bérczek' zugában van, Lovocsáig nem, innét Nikápolig kisebb járműveken igen.

Nikápol' vidéke közlekedésben áll az Olt' partjai által Havasalfölddel, a' vöröstoronyi szoronga által pedig Erdély-lyel, Thraciával meg a' Porta Trajáni horhos által.

Nikápol Galaczig a' Dunán $80\frac{6}{8}$ mf., innét a' szulinai torkolatig 12 mf., Nikápoltól Orsováig a' Dunán $39\frac{1}{8}$ mf., innét Budáig szinte a' Dunán $101\frac{5}{8}$ mérföld.

Nikápol tehát nevezetes strategiai pont. Az, a' kinek birtokában van, markában tartja a' Dunát, urkodhatik éjszak-irányban Havasalföldön; délszakra Bolgárországon; nem csoda tehát, hogy mióta az ozmanidák a' lófarkas zászlót a' Duna' partján kitűzték, igen is érdekekben állt Nikápol' birtoklása. *I. Lajos* és *Zsigmond* király is, mint a' történelem mondja, oda irányzott több éveken át hadjáratait, ugyan-azon strategiai érdeknél fogvást történt ott az 1396. évi ütközet is.

Nikápol, a' rustsuki kormány' kerületéhez tartozik, fővárosa annak, kijelölt történelmünk' korában is erősített város volt, védtornyokkal, vizenyős árkokkal. Az óváros-részt hajdanta Kis-Nikápolnak nevezték, egy magaslaton jól megerősített várad ótalmazza, ótalmazta hajdan is. — A' várad' elfoglalásával, habár Nikápol birtokunkban még nincs is, de azzal annak megtáborlata tetemesen elő van segítve. Kivált most, midőn a' lövegekkel úrkodhatni a' valamivel alantabbi Nikápolon; hajdan — a' lövegek' szereplésének időszaka előtt — az előny nem volt olly szembeötlő.

A' Nikápol előtti tért a' Duna' jobb partján az *Ozma* és *Jandra* folyó közt róna föld környezi, Tirnavától kezdve lenyúlnak erre a' Balkán' ágazatainak magaslatai, mivel pedig Nikápol magasabban fekszik a' Dunának átelleni bal partjánál, tehát úrkodhatik is azon, és lövegeinek ótalma alatt a' hadakat Havasalföldre átszállíthatja, onnét — ha kell — vissza is

húzhatja, a' nélkül hogy tetemes veszélynek volnának azok kitéve.

Nikápol alatt egyesülnek a' havasalföldi, viddini, zsófiai, szilistriai, sumlai és a' Balkán' hegységéről levonult utak; kereskedése is élénk, minden ollyas áruk, melyek Oláhországból ide szállíttatnak, itt és vidékén jó vásárra találnak; környékén igen jó bor terem. A' város' népessége most, a' török őrsegen kívül, 10 ezerre rúg, hajdanta még több lehetett.

5. §. *A' harczoló erők, és a' vezénylő kitünőbb személyiségek' megismertetése.*

Az elméletünk alá vett harczesemény a' hadi történelmet osztályozó a' tűzi fegyvernek használatba vételével kezdődő második időszak' első időkorének annyira az elején esik, hogy az előbbi időkörben történt hanyatlásából a' hadügy még észre sem vehető átalakulási phasisába sem lépett; a' tűzi fegyvernek használata még annyira kezdetében volt, miszerint azt a' hadseregeknél közönségesen még észre sem lehetne venni, legalább hogy a' nikápoli ütközetben egyik vagy másik fél' hadainál már divatban volt volna, adataink nincsenek; azért is jelen értekezésemben a' hadtudománynak a' tűzi fegyver' tekintetéből előbbre haladásáról még szó sem lehet, 's így csak általánosságban hazánkban és miután *II. Endre király'* idejétől a' várak és egyéb állami jóságok az eladás, különös érdekekből, nem ritkán haszontalan célokból, elajándékozás, és elzálogosítás által igen megfogytak, és ez által a' királyi hadak' száma és ereje is igen megcsökkent, mert mint tudjuk, a' honvédelem az árpádi királyok alatt a' várszerkezetben létezett egyedül. De miután az anjoui királyoknak igen is érdekökben állt — mert már a' háborok' ez időszakában az állam' teendői messzebbre terjedő intézkedéseknek kezdettek tényezői lenni, az ország' harczerejét emelni, ezáltal emelni a' királyi tekintélyt is, az államrendszerbe hozták az ősiséget, és erre alapíták a' banderialis honvédelmet. A' két anjoui király, kivált *I. Lajos* alatt a' banderialis honvédelem a' nemzet' erejét a' legmagasabb fokozatra vitte. Egyegy banderium vagy zászlóalj — mint tudjuk azt is — akkor 500 lovasból állott, minden zászlós főnemes, vagy főpap állított ki egyet, vagy többet birtokához 's méltóságához képest, jobbadán sze-

mélyesen vezénylette kiki banderiumát; a' köznemesség pedig a' fő, vagy alispánok' vezénylete alatt vármegyénként állítá ki az úgynevezett *derékhadat*. De éppen akkor, midőn az országot a' legnagyobb veszély fenyegette, az ozmán özönlés' korszakában t. i. az állam' politikai rendszerében egy nyomatékos esemény történt, u. m. a' haszontalan keresztes háborok, és a' dynastiák' családi érdekében messze földön dicsőséggel viselt, de sok költséggel járó hadjáratok' súlya alatt megrokkant olygarchia: hatalma megtört.

Az olygarchiai hatalom' gyengülésével izmosodott ugyan a' királyi tekintély, de ez az első pillanatban nem volt képes még a' főnemesség' kötelmi hadi illetékét mással pótolni. Hazánkat e' krísis, az átalakulási mozzanat t. i. az ozmán özönlés legveszélyesebb korszakában találta, 's így már Zsigmond alatt is látjuk, hogy a' banderialis rendszer nem állított elegendő erőt; így tünt elő az úgynevezett *militia portalis*. Azt ugyan még nem önállólag, hanem mint a' nemes hadnak járulékát, nem ugyan a' parasztság állította ki — mint később saját kebléből 's költségén, hanem a' nemesség vezette ki a' jobbágy telkekre kivetett járulék-harczosokat.

Harczeseményünk' pillanatában sem a' megcsökkenő *banderialis*, sem a' még törvényessé nem vált *militia portalis* honvédelmi rendszer nem volt képes elegendő harczerőt kiállítani, kénytelen volt tehát a' király a' zsoldosok' toborzásához fogni, az állam költségén zsoldosokat fogadott benn az országban, és künn a' külföldön is, az ilyen napszámos katonák nagyon is tökéletlenül pótolták ki a' nemzeti harczosok' zömerejét.

A' hadjárat' megkezdésekor Zsigmond' királynak hadserege 120,000 főre rugott, u. m.

Királyi hadak, 's banderiumok	36,000 fő
Magyar zsoldosok ,	26,000 „
Erdélyi hadak	16,000 „
Francziák	14,000 „
Német birodalmi keresztesek	6,000 „
Német és cseh zsoldosok	12,000 „
Oláh hadak	10,000 „
	<hr/>
	120,000 „

Mennyi lovas, mennyi gyalog harczos volt az elég nagy számu öszvegben, adatok' hiányában nem tudhatni; annyit azonban bátran fel lehet tenni, hogy azon 120 ezer nem volt mind fegyverfogható (combattant) nép, annak az akkori hadviselés szerint nagyrésze mindenféle cselédséghez tartozott.

E' kimutatásból láthatni, mennyi gyülevész nép! A' Babel toronyi zavarnál alig lehetne több nyelvet hallani, mint a' magyar táborban. Semmi előnye sincs azon hadseregnek, melly annyi nemzetek' egyvelegéből áll, ha az egyik vagy másik nemzetiség' pártolása mellett a' többiek' büszkesége' megsértése mi tekintetbe sem vétetik. A' megsértett nemzetiség irigységre ingerli az illetőket, ez pedig ellentéte a' bajtársas egyetértésnek, a' mi nélkül pedig nagy dolgokat kivívni harcztéren nem lehetett soha. A' hadvezér tartsa fel tehát külön nyelvű hadseregében a' nemzetiséget, ébreszsze a' büszkeséget, mert ez vezeti a' hadakat a' nemesen vetélkedő lelkesedésre, morális ösztön pedig csak ez lehet, 's volt mindig, maradand is a' halált megvető hősies tettekre. A' *fejedelméhez hűség*, a' *hazaszeretet*, a' *nemzeti büszkeség* — e' szent három erénye a' civilisált népeknek tartja fen a' *Viribus unitis* uralkodó elvet.

Zsigmond' hadseregénél nem uralkodott ez elv. Széttiportatott!

Máskép állt *Bajazid* hadseregével. Az, leszámítva *Lazarevic István* fejedelem' 5000 szerbjét, mint szövetségeseit a' törököknek, a' többi muzelman népekből állott, lelkesedve szent háborúnak elvei, kivivandó győzelmeinek dicsősége által, mind Ázsiában mind Európában folytonos küzdelmekben edzve derék harczosok voltak. — A' növekedő ozmán birodalom nagy tábor volt, mellyben gyalog 's lovas katonának képezte magát mindenki, 's az maradt míg karját birta, míg sírba le nem szállt. Mindegyik muzelman férfi fegyverviselő szabad ember volt, földjét rabjai, barmai művelték; míg él, boldog földi kiváltságaiban, holta után boldog a' nagy próféta által megígért idvezültek' édenében, hol mindegyik mozlim — minél több hitetlent leölt, minél többet szenvedett vallásaért harczolásaiban, — annál több gyönyörűségnek leend részese. Fanatizálva volt a' török hadsereg, fanatizálva vallásának

buzgalma, 's nemzetiségének mindinkább növekedő dicsősége által.

A' janicsárok' hada akkormég egészen új intézet volt. — *Orchán*, az ozmanlik' második szultána 1328-ban állítá fel azt, a' nikápoli ütközetben még csak hatvan két év óta állt, fénylett eredeti szilaj tisztaságában; — derék had volt ez, növeledéje az ozmán hadvezéreknek.

A' spáhik voltak a' régi ozmán seregnek jeles lovasai. Mind Ázsia- mind Európában voltak spáhik, itt is ott is minden hűbéri földtulajdonos egy lovast tartozott állítani. Szilaj, vakmerő lovasok voltak, — szabályozott állodást, és mozgalmakat nem kedveltek, de elemők volt, most is az, a' szétszóródva csatározás.

Az ütközet' nevezetes egyénei közé számítandó a' keresztények közül: a' *király*, *Gara* nádor, *Laczkovics István*, *D'Eu* a' francia connétable, *Cillei Hermann*.

A' török táborban: a' *szultán*, *Dogán bei*, Nikápol' parancsnoka, *Lazarevic István* a' szerbek' fejedelme.

Zsigmond, IV. Károly császár' másod szülött fia, unokája *Luxenburgi János* cseh királynak, Magyar- és Csehországok' királya, később német-római császár — született 1366. Prágában. Még gyermekkorában el lőn jegyezve *I. Lajos'* királyi leánya *Máriával*. 17 éves korában kelt egybe nejével; a' nikápoli ütközetben még csak 24 éves. *Zsigmond* szép férfiú volt, előkelő nevelés által hajlékony, és udvarias; vidám kedélye által könnyen megnyeré az emberek' szívét; de magyar királynak alkalmas mégsem volt, hadvezéri tulajdonai semmik, a' mikre pedig olly nagy szüksége volt volna. A' nőnemnek igen erős tisztelője volt, határozataiban ingatag, pénzügyeiben tékozló, pénz után sovárgó, az utat, mellyen ahhoz juthatott, nem igen választá meg; pénze ritkán volt, ha volt is, addig nem nyughatott, míg el nem tékozlá. Mint a' pillanat' emberre, uralkodása' elveit semmi meghatározott rendszerhez nem köté, az ország' törvényeihez, szokásaihoz, nemzetiségéhez simulni kevés hajlama, annál több a' korlátlan uralomra; de mivel ehhez simulni a' magyar olygarchiának szinte kedve nem volt, azért a' folytonos surlódás a' király és az aristokratia között, innét a' nyilvános gyakortai pártütés 's belhábor,

mellyben néha *Zsigmond* lőn a' vesztes fél, mit p. o. a' siklósi tizenennyolcz hetes fogság is tanúsít. *Zsigmond*nak a' történelem sok személyes bátorságot, és lovagias jellemet tulajdonít; az elsőt kétségbe nem vehetni, igen az utóbbit, miutánadott szavának nem tudott mindenkor ura lenni; szinte nagylelkű sem az ellene vétőknek, midőn tökéletesen győzött ellenök, megbocsátani. *Laczkovics Istvánnak* p. o. szorult körülményeiben *Zsigmond* a' nikápoli csatát követő zavargások közt, mindent ígért, csak hogy kibéküljön pártjával, mégis őt (bár *Laczkovics*ot a' nikápoli ütközetből legelválasztóbb pillanatban minden hadával elillanása miatt elítélte a' közérzület) — mint több évek előtt a' Kontokat — királyi hatalma' visszaállításakor, mire őt pedig *Laczkovics* is segíté, minden törvényes elítélés nélkül, lenyakasztatá. *Fessler*' ítészete szerint: *Zsigmond* azon nevezetes álláspontra nézve, mellyre őt az Isten' kegyelme, és jó szerencséje vezette, igen könnyelmű, erőteljes kortársait tekintve igen gyenge, és a' romlott 's megtárgult erkölcsi hibák' irányában, engedékeny jellemmel birt. Ezen hibái miatt nem is lehetett azzá, mivé pedig nagyszerű hivatásánál fogvást lennie kellett volna t. i. nagy fejedelemmé.

Helyén volna itt a' nikápoli hadjárat' alkalmával nevezetesebb állásban volt néhány férfiakról, p. o. *Gara Miklós* nádorról, *Laczkovics Istvánról* megemlékezni. Az elsőről már magas állásánál fogvást, és azon kitünő állhatatos bátorságaért, miszerint ő a' nikápoli ütközet' ötödik vég mozzanatában — midőn már a' francziák szétverettettek, *Laczkovics* és *Myrtse* hűtlenül hadaikkal elillantottak, a' király maga is a' megmenekvésről gondoskodott, vele a' *nürnbergi* várgróf és *Cillei Hermann* is a' Dunához hátrált — egyedül maradt derék hadával a' csatatéren, küzdött végső veszélyig, míg csak biztosítva nem lőn hogy a' király már hajóra szállt, 's így meg volna mentve. *Laczkovics*nak is szinte hadias tekintetből jeles egyéniségnek kellett lennie, miután a' király magyar hadainak egy osztályát vezérlete alá bízta. *Laczkovics* ugyan hűtlenül elillanása miatt a' csata' végperceiben, mit hihető nem gyávaságból, hanem inkább a' király elleni titkos gyűlölségből, pártos szenvedélyből tett, mi őt ugyan semmikép sem menti — 's örökre beszennyezte nevét a' történelemben — sorsát meg-

érdemlette; de mind a' két jeles hadi személyiségről a' szükséges adatok' hiányában bővebben nem értekezhetem. Egyéb-iránt a' *Garák*, az uralkodó király' személyéhez állhatatos hű ragaszkodásukért, azok mellett a' szerencse' minden fordulatában jó és balsorsban egyaránt ingatlan megmaradásukért is nevezeteseek, több tagjai e' családnak kitűnő államférfiak voltak, megérdemlenék szinte olly jeles tehetségű történész' rajzát, mint a' *Hunyadiak* legújabb korban a' dicső emlékezetű gróf *Teleki Józsefünkben* találtak.

Habár *Cillei Borbála*, Zsigmondnak második császári neje, nem igen szigoruan lépdelt is az erény' ösvényén; habár a' Cillei-család' egyik tagja, *Ulrik* t. i. gonosz szellemként hálózta is körül fejedelmi urát, vermet ázott a' magyar államnak, a' mellybe maga is behullott: jellemzőleg kellene mégis szólnom *Cillei Hermann* grófról is, kit jó szerencséje csak azért hozott az 1396. évi hadjáratrai készüléskor a' budai királyi várba, hogy a' királyt a' nikápoli veszélyből kimentse, és később annak ipja lehessen. — Kellene továbbá a' francziák közül *D'Eu* connétableről szólni, kinek nyakas dölve veszélybe hozta a' francziákat, egyik okozója volt a' szomorú katasztrófnak; de a' hadászatot, 's annak mozgalmait — habár azoknak árnyoldalai is vannak — ő rendezte, és úgy látszik, a' szövetséges hadseregnél a' *tábornokkar*' *) *főnöke* ő volt, és

*) *Tábornokkar*' (nem *táborkar*, mert ennek mi értelme sincs) főnöke: *Chef des Generalstabes* = *Chef du Corps d' état major*. — Minekelőtte philologiai szempontból a' „*tábornokkar*' *főnöke*“ műszó' elemzéséhez fognék, szükségesnek találom e' műszónak jelentőségét előre bocsátani:

A' *tábornokikar*, vagy *tábornokitörzs*' rendeltetése a' hadügyben következő: az ad t. i. a' vezénylő fővezér a' harcra vonatkozó eszméinek egy bizonyos meghatározott parancsformát, nemcsak az által, hogy azokat a' hadsereg' osztagaival közli, hanem még az által is, miszerint a' hadviselésnek minden részleányait már jóval a' hadjárat' kezdete előtt kidolgozza, és azokat a' hadjárat' folytatásban végrehajtásba is hozza. A' *tábornokikarnak* ezen rendeltetéséből már kiviláglik mind hatáskörének nagyraterjedése, mind pedig annak jelentékenysége.

Korábbi időkben, még a' *hétéves hábor'* időszakában is, a' *tábornokikar*' hatásköre igen korlátozott volt, és már az akkori elneve-

személyes — habár eszélytelen vakmerő — bátorságával a' hadjáratban kitünő szerepet játszott. De adatok' hiányában mind *Cillei* mind *D'Eu* jellemzésével ezúttal adós maradok.

zése is : „*Generalquartiermeisterstab*“ (a' melly elnevezését — habár kiterjedtebb hatáskörben mint akkorban — több ország' hadseregénél, nevezetesen az osztriai cs. kir. hadseregénél még most is viseli) — mutatja : miszerint akkor jobbadán csak a' *hadak' elszállásolásával*, és a' *táborhelyiség' kitűzésével* foglalatoskodott, a' hadcsapatokat mozgalmaikban az e' végre felállított *tábori vadászok* (Feld- oder Colonnenjäger, Feldbothen-Colonnenführer stb.) vezették; a' tervrajzokat az *udvari haditanács Plankamerjában* készítették; az ütközet alatti rendeleteknek a' *hadak' osztagaivali* rögtön közlésére pedig a' *hadvezér' szárnyas segédei* (Flügeladjutanten) és a' *küldör-tisztek* (Ordonanc-Officiere) alkalmaztattak; csak a' forradalmi háborokban jött a' *tábornokikar* nagyobb szerű rendeltetésének megfelelő sajátos hatáskörébe, és úgy lett azzá, a' millyen — bár különböző hadseregénél különböző minőségben p. o. az osztriai cs. kir. hadseregénél most. A' *tábornokikar' élén áll* mind hábor, mind békeidőben *annak főnöke*, nagyobb hadseregénél az mindig *generál*.

Több évek előtt midőn a' hadi műszavak' kidolgozásához fogtam, a' „*generál*“ műszót mint minden hadseregénél közönségesen divatozó elnevezést, honi nyelvünkben is meghagyandónak véltem ad formam *admirál, kardinál, cancellár*; a' „*tábornok*“ műszót pedig — mint tölem eredettet — a' *Chef des Generalquartiermeisterstabes* röviden magyaruli elnevezésére véltem alkalmazandónak, mert az foglalkozik a' táborozási sokoldalú ügynek minden ágazatával. Midőn azonban a' *tábornok* szó köz használatba jött, azzal szélteben hosszában hírlapokban 's könyvekben a' „*generál*“ szó helyett éltek, így lett az *én tábornokomból* a' mi most, t. i. *generál*, vagy *hadvezér*; ám legyen, ezt már megmásítani aligha lehetne.

Most már az a' kérdés : miként lehetne legczélszerűbben a' *Chef des Generalstabes*, vagy mint az osztriai cs. kir. hadseregénél nevezik : *Generalquartiermeister*-t jó magyarúl kifejezni? mert annak szórul szórái áttételéből származandó, *tábornoki szállásmester*, nagyon is *civilis expressio*, nem is jól hangzik; addig is, mig jobbat találunk, maradjon tehát a' *tábornokkar* vagy *törzs' főnöke*, csak ne mondjuk : *táborkar*, mert szerintem e' szó akár *Lagercorps*, vagy *Feldcorps*, akár *Corps de Bivouac*, vagy *Corps de Camp*, németül vagy francziául áttesszük : meg nem felel azon hivatalkodásnak, a' mellyben annak tisztí egyénei mind a' hábor, mind béke' idejében működnek; azonban az *usus itt is mindent tehet*.

Vegyük figyelmünk alá most az ozmán hadsereg' nevezetes személyiségét is. Ezeknek élén áll I. *Bajazid Illderim*, azaz : az *Ég' villáma*, első szülött fia I. *Murád* szultánnak.

Murádot mint tudjuk az első rigómezei csatában 1389. január' 13. *Kobilovic Miklós* szerb harczos halálosan megsebzé, így jutott *Bajazid* az ozmanidák' trónjára. Fegyverének dicsősége, birodalmának terjesztése volt a' cél, mellyet az új szultán élete és uralkodása' irányául kitűzött.

Bajazid még ifjoncz zsenge korában már harczias szellemétől lelkesítve kitünő tehetségeket tanusított több alkalommal. *Murád* szultán csakhamar észre is vette azt fiában, azért őt igen is megkedvelte, 's mitsem mulasztott el : miszerint az ifjú' természetes tehetségeinek hasznos irányt adhasson. *Dogán* beinek egy jeles hadi férfiú' vezetésére, a' hadias kötelesegekrei tanítására bízta. A' szultánnak volt fiatalabb fia: *Jakul bei* és *Saudzi bei*, zabolátlan indulatnak, nyakas daczos természetűek voltak azok, az atya mitsem bízott bennök, azért is ha ő hadjárataiban messze távolban volt, a' két öcsöt a' báty' felügyeletére bízta.

No de mind a' mellett *Saudzi bei* titkos szövetségbe lépett *Andronikossal*, *Palaeologos János* bizanci császár' fiával; szövetségök' célja volt az atyákat az uralkodástól megfosztani. Összeesküvésök fölfedeztetett, az atyák példásan akarták pártos fiaikat büntetni. *Andronikosznak* kiszúratta a' császár szemeit, *Murád* is azt tétette *Saudzival*, de hogy mind magát, mind kedves fiát *Bajazidot* végkép megmenthesse a' nyugtalankodótól, lenyakasztatta.

A' két pártos fiúnak vállalatait *Karaman'* uralkodója, *Alledin*, kész volt fegyveres kézzel elősegíteni, miért is közte 's *Murád* között harczra került a' dolog. *Bajazid* e' hadjáraton atyjának kíséretében volt; az ikoniumi csata előtt térdelve könyörgött atyjának: engedné át nekie a' rumeliai, és a' szerb segédhadakból alakult balszárnynak vezérletét. Kérését meghallgatá az atya. *Bajazid* olly ügyesen vezénylette a' szárnyat, hogy ennek elhatározott fellépte lényegesen elősegíté a' győzelem' kivívását. *Bajazidnak* első fegyveres tettét diadal koszorúzta, mi őt hasonlók' kiküzdésére még inkább buzdította, csakhamar alkalmá is nyílt harczias vágyát kielégíteni.

Az ikoniumi győzelemre következő évben t. i. Bosnyák-, Bolgár- és Szerbországek szövetkezve az ozmánok ellen fegyvert ragadtak, lerázandók a' mind inkább reájok nehezedő súlyát az uralomnak. Bajazid, kire a' szultán Karamán tartomány' kormányzatát bízta, az új hábor' kitörésekor Dogán bei' tanácsára rögtön elhagyta Ázsiát, atyja' oldala mellé az európai csatatérekre sietett, az itt kiküzdött győzelmekben részt vett, részt a' rigómezeiben is. Itt történt, midőn az ütközet előtt a' szultán a' keresztények' nagy számú hadait látta, a' harcz' eredménye kétes lett előtte, tanácsot tartott: elfogadja-e a' nem kedvező körülmények közt az ütközetet vagy sem. A' vélemények elágaztak a' tanácsban, de Bajazid a' minden késedelem nélküli megtámadásra szavazott, mert csak ilyen — majdhogy nem vakmerő — föllépés által leplezhetni el az ozmán had' gyengébb számerejét. Bajazid' javaslata győzött, és győzött az ozmán fegyver is, a' győzelem az atya' életébe került, de őt az ozmanidák' trónjára emelte.

Bajazid mint szultán legelőbb is a' bizancziakkal keveredett harczba. *Andronicus* t. i. János császárnak fia, kinek mint említők az atyja szemét kiszúratta, nem vakult meg egészen, a' bakó kedvezett a' kegyetlen műtétnél a' szerencsétlen herczegnek. A' börtönből, hol szeme kigyógyult, kiszökött, 's egyenest Bajazidhoz sietett, tőle segedelmet kért.

Bajazidnak oka volt a' pártos fiú' kérését meghallgatni, vagy inkább okot keresett abban, — mert tudtára esett: miszerint *János* császár — gyávaságból nyíltan ugyan ellene fellépni nem merte, a' bosnyák és szerbekkel titkon szövetkezett, azokat pénzzel hadászataikban elősegítette. Villámgyorsasággal megjelent 6000 gyalog, és 4000 lovas had' élén Konstantinápolnál, és a' császárt és fiát Manuelt egyik mulató palotájában éjjel meglepte, 's mindkettőt ugyanazon börtönbe, a' mellyből Andronikos kiszabadult — záratta. Andronikos császár lett, a' szultánnak évenként nagy adót fizetett. Bajazid nem egy ízben tanácslá Andronikosnak: tegye el láb alól apját 's testvérét, mert ha ezek életben maradnak, még neki bizonyos bajt szerzendenek, de Andronikos illy aljasságra még sem vetemedhetett.

A' foglyoknak sikerült is végre a' kiszabadulás; és mi aljasságra vetemedhetik a' gyáva pulyaság, tanúsítja az is, hogy a' kiszabadult János császár ugyanazon Bajazidhez folyamodott segedelemért alázatos kéréssel, ki őt elfogatta, börtönbe záratta, és a' pártos fiút trónra emelte. Bajazidnek még most érdekében állt: miszerint keresztény császár maradjon még Bizanczban, mert könnyű volt volna most már nekie Nagy Konstantin' trónjára föllépni, de ezzel sok keresztény fejedelmet ellenségévé tett volna, a' mitől pedig még a' szultánnak ovakodni kellett, miután Ázsiában még szilárd alapon nem állt uralma: játszi laptául felhasználta tehát a' görögök' aljasságát, segedelmet ígért János császárnak, ha több adót fizetend, mint fizetett eddig Andronikos, és a' netalán akár-mikor kiütendő háborban, viselje azt keresztény vagy nem keresztény a' szultán ellen, tartozik ennek hadaihoz 12,000 harczost szövetségesül adni. János csak hogy ismét uralkodhassék, lelkét is oda ígérte volna. Őt császárnak is tette a' szultán a' fővárosban, a' tartományokban császármaradt Andronikos, mindkettőnek császára lett pedig *Bajazid*.

Ezentul folytonos hadjáratai voltak Bajazidnak. Kis-Ázsiában rendre hódítá a' nagyobb 's kisebb birtokokat, melyek hajdan a' görög császári birodalomhoz tartoztak. Hadai közt a' szerződés szerint görögök is csatáztak, de azért a' meghódított tartományokat nem adta vissza a' császárnak, magának tartotta.

A' megrendített Ázsiából rögtön Európában termett: *Gallipolt* megerősíté, hogy ott gályáinak biztos kikötőt szerezzen. *Kiost*, *Euboeát*, *Attikát* feldulta, a' *Bosporos'* legkeskenyebb pontján, az anatóliai parton, egy erődöt építtetett, mellynek neve lön: *Güzeldzehisszár*; *Brussát* fallal körítetté és *Bizanczot* mindinkább szorosabb zárlat alá vette. Őalatta léptek az ozmán hadak legelőbbször ellenségileg a' magyar birodalomhoz tartozó földre, mi később alkalmat szolgáltatott a' *Zsigmond* és *Bajazid* közti harcziás viszályokra.

Illyen volt *Bajazid*, *Zsigmond király'* ellenében. Amanak mindenütt erélyes föllépte bebizonyítá: miszerint benne minden tulajdonok feltaláltnak, millyeknek egy harcziás hajlamú hadúr' jellemében lenniök kell, míg imez ingatag ha-

tározatlanságában csak fél segédletekhez nyúlt, a' mi célra sohasem vezet; a' nemzet' rokonszenvével sem találkozott egy vállalatában sem, mert azt nem kereste, 's hitte: miszerint arra szüksége sincs.

Bajazid bátor katona, eszélyes hadvezér, és képes is volt hadseregében a' fegyelmet fentartani. A' vérutáni szomjazó kegyetlenség, és nem ritkán a' lovagias érzelmű nagylelkűség érinték egymást ezen keleti szilaj fejedelem' jellemében. Az elsőnek rémitőbb példáját adta a' rigómezei ütközet után, midőn testvér öcsese *Jakub bei'* vérével megfertőztette bíbora' pirosát, a' kit t. i. minden ok nélkül lenyakaztatott, csak azért hogy idővel zavargásokat okozhatna, hivatkozott a' Korán' azon mondatára, miszerint: „*Egy valakinek — ha tán minden ok nélküli — kivégeztetésénél kártékonyabb a' zavargás; amannál egy, vagy néhány vesztheti életét, emebben ezrek vérzenek el.*“ Ezen elvet később *I. Muhamed* szultán államtörvénynyé tette, mellynek szigora szerint a' trónra lépett szultán minden fitestvérét köteles volt megfojtatni. *Bajazid* kegyetlenségének példáját adta a' nikápoli ütközet után is, midőn t. i. 10,000 hadifoglyot legyilkoltatott csak azért, mert néhány pajkos francia lovag úr döllyfös elbizakodásában egyikét török foglyot leölt; nagylelkű, kegyes is tudott ellenben lenni *Bajazid*, a' többi között a' rigómezei ütközet után az elfogatott, és a' haldokló *Murad* szultán' parancsára lenyakaztatott szerb király *Lázárnak* fiát *Istvánt* nemcsak hogy életben, hanem országának békes birtokolásában is hagyta; a' nikápoli nap után a' foglyaivá esett francia urakat megvendégelte, és egy fényes vadászatra meghívta 'stb.

Mit jegyzett fel a' történelem *Bajazidnak* későbbi sorsáról? értekezésem' köréhez nem tartozik.

Dogán bei, vagy mint néhány történész nevezi, *Toghan bég* is említést érdemel történelmi értekezésemben. A' harcban e' megöszült, megedzett férfiú, nemcsak azért birta urának a' szultánnak kegyét, mert fiatal korában tanítója volt, oktatója a' fegyverkezelésben, vezetője a' kezdő harcznak minden hadias vállalatában, követője később komolyabb hadászataiban, hanem azért is, mert *Dogán bei* mind a' divánban higgadt tanácsadása, mind a' harcmezőn számtalanszor

tanusított vitéz bátorsága' tekintetéből az ozmán államnak valóssággal kitünő egyénisége volt.

Bajazid még akkor is, midőn már az ősz bajnok elagottsága miatt a' nyílt tábori szolgálatra alkalmatlan volt, kérelmével felezőltá az érdemes ősz, lenne a' bolgár földön helytartója, 's kiválva: mind Bolgárországra, mind az ottani hadászatra nézve olly igen jelentékeny *Nikápolnak* parancsnoka. Dogán bei egész örömmel teljesíté urának 's növendékének kíváнатát, kibontakozott öregségének kiérdemlett nyugalmas kényelmeiből, 's Nikápolba sietett.

Kevés volt itt a' várórség, megfogyott a' dunaparton folytonosan viselt harcokban; megtárgult a' fegyelem a' zsákmányolásból tengődő törökök között. Kényes állása lőn itt tehát az öreg *Dogánnak*; de ő hogy nagy tekintélyű feladatának megfelelhessen, daczolhasson a' tér ellen irányzandó mind nyilvános, mind alattomos merényletekkel, azonnal minden gondját Nikápolnak szilárd védelmi állapotbai helyheztesítésére fordította. Kijavíttatta t. i. az erődnek itt 's ott megrongált várműveit; egészíttette — mennyire lehetett — a' várórség' létszámát, gondoskodott az élelmezésről, gondoskodott a' várhad' minden szükségletéről, 's így erős elhatározással fölléphetett, hogy szigorú fenytékkal helyreállíthassa a' hadi fegyelmet, melly is a' hadászatnak akarmellyik ágazatában sem olly annyira szükséges, mint egy erődnek elszánt védelmére kirendelt hadak közt.

Midőn hadastyánunk mindezt vas szorgalommal, állhatatos kitartással végbevitte, jelenté urának: hogy történjék bár akármí, Nikápol' sorsáról mitse aggódjék, és ha allah kedvezend éltének, kedvezend egészségének, a' parancsnokságára bizott tért az ozmán birodalom' gyarapodására, a' nagy próféta' vallásának dicsőítésére utolsó lehelletig megtartandja.

Dogán harcckészen várta *Zsigmond'* hadainak közeledését, és mennyiben felelt meg fogadásának, mennyiben várparancsnoki kötelelességeinek? a' harc' folyamában meglátandjuk.

Lazarevic István szerbek' fejedelméről is nem lenne fölösleges, jellemrajzolatot adni. Ez volt az, kinek atyját a' haladókló *Murad* szultán' parancsára, fia *Bajazid* lenyakasztatta

a' rigómezei diadal' dicsőségére, és az atyja' halálát megboszszulandó engesztelő áldozatra; de a' fiúnak megkegyelmezett, és visszahelyhezé őt, mint hűbérnökét — a szerb fejedelmi székbe. *István* alkalmasint ezen háladatosság által vezéreltetve az 1396. évi hadjáratban hadait a' szultánéival egyesíté, és a' nikápoli ütközet' vég perceiben a' csatatéreni megjelenésével ő adott eldöntő lökést, miszerint a' győzelem a' szultán' zászlait koszorúzta. Lesz tán alkalmam *Lazarevic Istvánról* bővebben értekezni, és hadias tulajdonairól rajzolatokat adni.

6. §. *Mind ennek előre bocsátása után most már következik a' harc minden fordulatóban.*

Minden hadjárat' megkezdését bizonyos megalapított terv előzi meg, melly politikai szempontból kitűzi a' hábor' célját; strategiaiából pedig a' hadműködési tárgyzatot; vonalozza azon utat, mellyen azon tárgyzathoz a' hadak legcélyszerűbben eljuthatnak, 's ezeket nevezzük *hadműködési vonaloknak*; kiszemeli az *egész kört*, a' mellyben az összes hadászatnak mozognia szükség; meghatározza azon *pillanatot*, mellyben a' taktika executióba hozza a' strategiai tervezeteket; rendezi a' harcznak minden *mozzanatát* 's többfélét. Ilyes előzménynek kellett történni a' nikápoli ütközet' alkalmával is.

A' megkezdendő hábor' célja volt: az *ozmánok' kiűzése Európából*; a' görög birodalomnak ha nem is előbbi kiterjedésében, de tekintélyes állásba helyeztetése és ez által a' *dunai fejedelemségek' és Magyarország' is biztosítása*. Ezen cél' elérésére szükség volt a' szultánt egy vagy ha kell több ütközetben megverni, hatalmát megtörni. A' politika átnyujtjaime' teendőit a' stratégiának, hogy ez azokat létre is hozhassa, az egész hadjáratra tervet készít, a' melly szerint *Nikápol* tűzetett ki, mint nevezetes strategiai pont a' *hadműködési tárgyzúl*. Az erőd minden külváracsalával a' török' kezében volt, ezt kellett markáiból kicsikarni, minekelőtte még a' szultán annak fölmentésére hadaival a' Duna' partjára érne, *Nikápol* által akartak a' szövetségesek a' dunaparton olly strategiai pont' birtokába jutni, a' mellyhez támaszthatnák működéseik' alapzatát. *Nikápol* által akarták a' havasalföldi vajdát érdekökbe húzni, miután az előzményekből meggyőződhet-

tek, miszerint Myrtsében nem igen lehet bízni, jó eleve el kellett útját állni, hogy hadait a' szultánéival ne egyesíthesse. A' második hadászati pont a' kitüzött ezél' elérésére *Adrianopol* volt, a' szultánok' székvárosa; hogy pedig oda juthassanak, a' Nikápol és Balkán' hegysége közti téren védpontokat volt volna szükség őríteni, a' mellyeken, ha Bajazid áthágta volna is már a' hegyek' gerinczbérceit, bizton szembe szállhatnának az ozmán sereggel, kivált ha Nikápol' váromain már a' keresztes zászló lobogna: de még több kedvezményre lehetne számítani, ha a' keresztények Nikápol' elestével a' hadászatot gyorsan folytatva, a' szultánt megelőzhetnék, ellenállás nélkül áthághatnának a' Balkánon, és a' bekövetkezendő harcok' színhelyét Thraciának vidékére áttehetnék. Szelidebb ott az éghajlat, a' késő őszi táborozásra alkalmas, két völgy vezet le Adrianopolhoz, a' *Maricza*, és a' *Tondza* völgye t. i. A' két folyam az Adrianopolnak lefelé minden lépten szélesbülő völgyben hajókázható is; a' völgy maga, minél közelebb haladunk Adrianopolhoz, kevés szorongát képez, a' létezők is, a' hegység' szelidebb hajladékai miatt, kevesebb fáradsággal erőszakolhatók. No de Zsigmond' hadászata nem jött át e' vidékre; bővebb leírása tehát — ha folytatnám — értekezésem' körén kívülé válnék, mit mellőznöm kell.

A' hadászati első tárgyazat tehát *Nikápol* volt. Orsovától, hol mint látszik, a' szövetségesek' *hadműködésének alapzata volt*, alkalmasint az okból idetéve — nem pedig Erdélybe — miután *Lazarevic'* viselete gyanús volt, nehogy ő szerb hadaival áttörve a' Timokon — Nikápol't ő sokkal hamarabb érné, mintsem a' szövetségesek — de Orsovánál *Lazarevic'* e' netaláni tervezete könnyen megghiusítható volt. Orsovától tehát Nikápol felé három hadászati vonalkínálkozik. Az egyik a' Duna' jobb, a' másik bal partján, harmadik pedig a' Dunán magán; ki e' három vonallal szabadon rendelkezhetik, a' hadászatnak nagy előnyeivel bír, *Zsigmond* mind a' hárommal szabadon rendelkezhetett, azt felhasználni némileg kényszerülve is volt.

Zsigmondnak első készülétei azt látszanak bizonyítani, miszerint első tervében volt volna, seregének egész zömével Erdélyen át Havasalföldre nyomulni, 's onnét támadni meg

a' bolgár földön netalán táborozó törököt; de miután értésére esett, hogy *Jagello Vladiszláv*, be nem elégedve a' vele történt alkuszerződés' kedvezményeivel, miszerint Podólia egészen hatalmába került, a' Moldva feletti véduralom is átengedett neki, most újra *Myrtsével*, és annak fiával *Vladdal* az iránt kezdé ármánykodni : mi föltételek alatt lehetne legkönnyebben a' Havasalföld feletti véduralmat a' magyar király' markából kicsikarni.

Meg kellett tehát ez okból változtatni az első hadászati tervet, nehogy mozgalmaiban a' hadsereg a' Havasalföld' számos szorongái által feltartóztassék, meg azért is, mert *Lazarevic*' viseletéből kiviláglott, hogy ő a' szultánhoz szegődött. — Elmarsolt tehát a' szövetséges had Budáról a' Duna' mentiben, hogy annak alvidéken az olasz földről erre felé nyomulandó franczia hadakkal összeköttetésbe jöhessen, 's Orsován túl azonnal megkezdhesse a' hadászatot.

Az Orsovánál összesereglett hadaknak egy része a' folyam' bal, más része a' jobb parton kezdé meg működését; amannak rendeltetése volt Havasalföldön előre nyomulni, megjelenésével *Myrtse* vajdát a' lengyel királylyali szövetségtől elijeszteni, emezé pedig volt, Szerb- és Bolgárország közé nyomulva *Lazarevic* István' intézkedéseit Nikápolra nézve megsibbasztani. A' Duna' két partjáni hadak' egybefüggését fentartá a' Dunán levedző magyar flotilla; így el lön melőlözve azon veszély is, a' mellybe olly hadsereg könnyen bonyolódhatik, a' melly egy folyam mellett, azt közvevőleg (à cheval) kénytelen működni.

A' franczia hadak mindenütt az elővédben voltak, az első támadásokat magoknak követelték, kigúnyolták a' magyar harczosokat, ki a' németeket is, hogy ezek nem volnának eléggé mozgékonyak, restek, rögtönözött merényletekre alkalmatlanok.

Rác-*Orsova* csakhamar el lön foglalva, tüzzel vassal pusztítva az útban fekvő szerb birtok. *Viddin* alku szerint megadta magát, *Rachová*t a' francziák rohammal elfoglalták; elősegíték ebben őket a' város' keresztény lakosai. A' francziák csupa lovagiasságból a' török foglyokat *Zsigmond* királynak

átengedték, a' ki azokat elég lovagiatlanul mind kardra hányatta.

A' szerb föld' pusztítása, kiraboltatása a' lakosok' hajlamát a' magyar ügy iránt még inkább lehangolta; a' török foglyok' lekonzultatása pedig az ügy is fanatizált mozlimet még inkább felbőszítette. A' fiatal francia lovag urak' zabolátlan pajkos viselete elkedvetleníté a' bolgár népet; megrongálta, megingatta a' magyar táborban is, a' németek között is a' hadi fegyelmet, a' francziák' ingerkedő boszontásai haragra gerjeszték a' más nemzetbelieket: verekedés, párviadal napi renden volt. Mind a' táborállásokban, mind a' marsúton nagy volt a' rendetlenség, senki sem gondolt a' taktikai elővigyázattal, előhadat 's oldalgókat a' marsoló, vagy táborozó sereg' biztonságára előre nem küldött senki. A' lábrakapott rendetlenség lön okozója, miszerint az ellenfél egészen semmibe sem vétetett, a' hábornak elmulaszthatlan kelléke: az elővigyázat' szükséglete t.i. egészen elhanyagoltatott.

Zsigmond bár maga is fiatal, gondatlan, könnyelmű is, mégis mindent megkísértett, a' tábori szolgálatba a' felbomlott rendet visszaállítani; de mind hiába, mert épen azok, kiket ta' hosszabb tapasztalásnak gondosakká kellett tenni, a' veszélyes gondatlanságban rossz példával mentek elő. Ők nyakasan azon véleményhez ragaszkodtak: miszerint *Bajazid* a' keresztény sereg ellen szegülni nem mer soha, *Ázsiában* tartózkodva, óvakodni fog a' *Bosporuson* átkelni; ők egészen elfeledék, miszerint a' szultánnak mellékneve: *Ilderim* = a' villám.

September' 15. *Nikápolhoz* ért a' hadsereg. A' bal paraton működő pedig minden ellenállás nélkül folytatta marsútját *Turnu Severinig*. *Myrtse* vajda színlelt ragaszkodással, a' szövetkezésre még fel sem szólítva, összegyűjté mihamarább hadait, mint a' magyar király' hűbérnöke a' dunaparton várta annak rendeleteit, 's hogy minden őt rágalmazó híreket megczáfoljon, kedves fiát *Vladot* túsul a' király' táborába küldötte.

A' velence-genuai hajóhad *Mocenigo* Tamás tengernagy' parancsnoksága alatt, a' nélkül hogy a' török hajókkal találkoznék, a' *Szigettestengerből* a' *Dardanellák* és *Bosporu-*

son által a' Feketetengerbe vitorlázott, a' Duna' torkolatánál horgonyt vetett, tétlenségben maradt.

A' keresztény hadsereg fegyverének eddigi szerencsében elbizakodva, szintolly gondatlan volt Nikápol előtti táborozásában is.

Valamint a' Duna' bal partján működött hadosztály, úgy az oláh hadak is Myrtse vajdával áthajóztak a' folyón, 's a' sereg' zömével egyesültek.

Nikápolban *Dogán bei* egy harczedzett öreg török bajnok parancsolt; bátor volt ő, 's daczára hanyatló korának fáradhatlan, a' védelmi harcban találékony, eszélyes; az erőd' őrserege szinte elszánt bátor volt, az erődművek jó karban, tápszerekben sem volt szükség. Az öreg *Dogán* felszólítva, adná fel várát: — „*Nem soha!*“ — röviden, de határozottan válaszolt. 'S így a' megtáborlat kezdetét vette.

E' vállalatot is magoknak követelték a' francziák; az udvarias király meg nem tagadta azt tőlök, bár nem igen bízott már bennök. *Boucicault* tábornagy vezénylette azt.

Vígépeknek egészen hiányában voltak, de azzal mitsem gondolt a' franczia tábornagy: lajtorjákat csináltatni könnyű. Ez — mint mondá ő, egy vitéz harczos' kezében pótol minden vígépét.

A' viárok megnyíttattak az erőd ellen; a' francziák félkörű állodásban, szárnyaikat a' Dunához támasztva, a' szárazon elzárolták a' várost minden közlekedéstől; a' Dunán pedig a' magyar flotilla felkörnyezetével (lásd a' tervrajzot) gátolta a' Havasalfölddeli közlekedést, hol a' törökök kétségen kívül az oláhok közt elég párthivet találtak; a' magyarok, németek, és más szövetségesek külön táborba szálltak, alább Nikápolnál a' Duna' mentiben; az egész hadsereg' tápszerrel ellátását a' flotilla kezelte, miben sem volt szükség.

A' viárok' megnyitása után hatod napra a' francziák már a' rohamhoz fogtak, de azoknak bár elszánt bátor, de nem ritkán ittas, és eszélytelen elbizakodással vállalt rohamait az erőd' őrserege mindig visszaverte. Itt megemlítendő, miszerint a' táborlat alatt is, mint mars közben a' francziák, kivált a' lovag urak mindenféle tivornyával, hölgyek, koczka, és billikom közt egyre mulattak; ha illyenkor néhánynak szé-

les jó kedvében eszébe jutott : mi örömben részesülhetnének a' megvívandó várban, minden előrei készület nélkül a' rohamhoz fogtak, de az öreg *Dogán bei* véres fővel visszaütötte őket; így tartott ez hat nap, éjjel 's nappal egyaránt, minden egyéb eredmény nélkül, csakhogy a' megtáborlók fogytak, a' vár' őrserege sem szaporodott az igaz, de nyert önbizakodásban.

Azalatt míg a' török várparancsnok Nikápol't védelmezte, 's azt a' szultánnak megtartani minden áron igyekezett, *Bajazid* Philippepolnál összeszedte miaden hadát, Nikápol' fölmentésére sietett két horhoson úgymint a' *Porta trajana és Tatárbazardzik, Galova és Kazánlik* közt áthágván a' Balkán' bérceit, az *Ozma és Jandra* völgyébe leereszkedett, az *Ozma* völgyében egyesült hadaival *Lazarevic* — a' szerb fejedelem, a' *Jandra* völgyébe nyomultak pedig mozgalmaikat Lovocsához irányzották, *Bajazid* pedig a' janicsárokkal Tirnavához nyomult.

A' föld' népe — keresztények bár — elidegenedtek a' francziák' kicsapongásai miatt a' szövetségesektől, — ez úton tehát ni tudósítást sem nyerhetett a' király az ellenség' mozgalmairól, 's ez okból olly gondatlanok is lettek, hogy *Boucicault* tábornagy néhány kóbor zsákmányozónak, kik bírül hozták a' szultán' közeledését, mint gyáván megrémülteknek, füleit levágatta, 's mindenkit illyféle büntetéssel fenyegetett, ki merészlene hamis hírek' terjesztésével nyugtalanságot előidézni.

Végre csakugyan valósult az ozmán hadsereg' mindinkább közeledése; annak előhadi már a' Dunára lenyúló magaslatokon mutatkoztak. *Myrtse* vajdának a' táborból kiküldött kémei is hasonló tudósítást hoztak. Most már a' heves vérű fiatal francia lovag eldobta poharát, el a' koczkákat, kibontakozott a' delnök' öleléseiből, fegyvert ragadott; most már alig lehete a' körtáborlatnál annyit visszatartani, mennyi a' viárlók' védelmére szükségeltetett, mind csak lóra, mind csak a' törökök' nyakára sietett törni. Alig hogy sikerült *Zsigmond* királynak, alig *Coucy* báró és *Jean de Vienne* admirálnak visszatartóztatni pillanatra a' rohanni akarókat, kik szüntelen kiáltoztak, hogy most rögtön az ütközetbe bocsátkozni, és azt az ellenség' néhány könnyű hadának elriasztásával

megkezdeni annyit tenne, mint a' sereg' kiválogatott hadait minden eredmény nélkül kifárasztani, a' későbbi ütközetre képtelenné tenni.

September' 27. sikerült mégis a' királynak haditanácsot tartani, de ez is csak úgy futtában történt. A' király' véleménye volt: Myrtse vajda' vezénylete alatt a' havasalföldi románokat elővédül küldeni, ezek már inkább ismereteseek a' helyszínével, könnyű harczosok is, 's így legalkalmasbak lehetendnek az ozmán hadakkal viaskodásra; de Zsigmondnak más indoka is lehetett Myrtsét hadaival előre nyomítani, mert alkalmasint a' tőle annyszor elpártolt vajdának nem hitt eléggké, 's azt gyaníthatta hogy, ha Myrtse a' csatarend' más harczagában álland, ez a' netalán bekövetkezhető veszély alkalmával a' szövetségeseket könnyebben cserben hagyhatja. A' francziákat Zsigmond az első harczagba akarta állítani, itt összeköszhetnek ők a' janicsárokkal, kikben magokhoz méltó vitéz ellent találándnak; a' 2-dik harczagban álljanak továbbá a' király' magyar, német, cseh és más hadai, a' francziákat támadásaikban elősegítendők, 's netalán hátrálatukban ótalomba veendők, azok a' spáhik' szétszórt lovas rohamaival legkönnyebben daczolhatnak.

A francia uraknak 's leginkább *D'Eu* grófnak más véleménye volt: szerinte nekie mint Franciaország' connétablejának helye a' csatákban mindig legelül van, ezen méltóságával egybefüggő örstől megfosztani őt, lealacsonyító cselekedet volna; a' fiatal — már a' csatára kész lovag urak' véleménye szerint is, a' francziáknak nem lehet másutt, mint az előhadban lenni; a' nemzet' becsületével ellenkeznék ez, mit túrni nem akarnak, 's nem fognak. *Coucy* és maga *Boucicault* is a' király' véleményével tartottak, de a' connétable daczos önfejűségével, *D'Artois* Fülöp a' magyarokat sértegető hetvenkedésével mitsem tágitottak, a' kedélyeket mind felizgatták 's magokkal ragadták. „Jól van tehát — viszonzá *Jean de Vienne* admirál, ha már mitsem hallgatunk a' böles tanácsra, úrkodjék tehát fölöttünk a' vakmerény, és ha már csakugyan *D'Eu* gróf viaskodni akar, viaskodjék kedvére, de mi mögötte hátra nem maradunk. Előre!“

September' 28-ika' virradtát a' francziák alig várhatták

be, minélelőbb viaskodni vágytak, a' connétable be sem várta a' hajnal' virradtát, be sem a' szövetséges hadaknak csatarendbei állását, riadalt fuvatott, pillanatban talpon volt mindenki. Előre! rivalgott mindenki.

A' connétable mitsem gondolva : mi történik hátrább, mi történhetik az ellenség' állodásában, hadait a' támadásra ekkép osztá fel : az elővédet saját vezénylete alá vette, a' csatázó zömöt *Nevern* grófra, és *Coucy* báróra bizta. Szent Mária' zászlaját az admirálnak nyujtá, a' rhodusi nagymestert keresztes lovagaival a' sereg' derekára állítá. Indulót fuvatott, 's erre a' francziák nyakra főre a' sikon előre iramlottak. Most fegyverbe lépett a' hátrábbi szövetséges sereg is — a' viárkokban megkettőztetett őrsök állíttattak a' várórség' féken tartására.

A' csatatér róna föld Nikápol előtt, hossza körülbelül az erdőtől az Ozma folyóig 2 mérföld. A' keresztény hadsereg mögött feküdt Nikápol erődített város, falai mögött az ozmánőrsereg. A' Dunán a' magyar flotilla, de a' folyón semmi híd. A' róna tért mintegy másfél mérföldnyi távulatban délszaknak magaslatok szegélyzik — azokon és azok' alján volt az ozmánok' állodása. A' keresztények' állodása következő volt:

D. Az első harczagban legelül álltak a' francziák, vegyesen lovas és gyalog, de ők már előre nyomultak.

E. *Jobb szárnyon* állt: *Laczkovics István*, válogatott hadakkal, jobbadán saját hívei közül kiszemelve.

F. *Gara nádor'* zászlóaljai, jobbadán banderiumi nép.

G. A' csehek *Cillei* gróf

H. A' németek *Nürenberg* gróf } vezérlete alatt képezték a' sereg' derekát.

I. *Bal szárnyon* oláh hadak *Myrtse* fejedelmi vajda alatt.
Ellenben az ozmánoké :

K. 20,000 könnyű azáb nép legelül, a' francziákhoz mintegy háromezer lépésre közeledtek ezek.

A' második harczagban : 130,000. u. m.

L. Spáhik.

M. Janicsárok és gyalog ázsiai hadak.

A' harmadik harczagban :

N. Janicsár és

O. Spáhi testőrök, 40,000 fő. *Bajazid* velök. — Az ozmán had' legszélső jobb szárnyán *Lazarevic István* fejedelem válogatott 5000 főnyi erős szerb haddal.

Kisérjük most figyelemmel az ütközetet minden mozzanatában.

Az első mozzanat.

A' francziák (D.) szemügyre véve a' török előhadakat, előre törnek, szétverik azoknak csatárjait; megrohanják 10,000 főnyi azáb hadát, szétdulják azoknak sorait is, több ezret lekonczolnak közölök, 's a' többit elriasztják a' csatateréről. Tovább tovább iramlík a' győztes franczia had, a' török gyalogság' arczélehez jutottak. Spanyol tövises gátonyok mögött állottak azok, onnét nyilaztak a' franczia lovasokra. A' connétable most leszállítja lovaikról a' francziákat, a' lovak hátrább vezettetnek, kötőféken tartvák, a' többi gyalog megrohanja a' gátonyokat, kiszaggatja azokból a' spanyol tövist, szétveri az ott harczó török gyalogságot. Ezek egy jeladásra visszafutamlanak, 30,000 spáhi' arczvonala mögött rendbe szedik magokat. — A' tövises gátonyok' megrohanásával sok franczia hullott el, de győztek. Az életben maradtak győzelmi dicsőségben előre néznek, hátra senki.

A' második mozzanat.

A' spáhik' a' francziák ellen támadást rendeznek, tül-szárnyallási mozgalomra készülnek. A' francziák lovaikra ülnek, gyalog hadaik is a' helyszínére érnek. Most már belátják, hogy harczhevök által messze messze ragadtatvák, veszélyben forognak: a' spáhik' hosszú arczvonala sokkal közelebb hozzájuk, mintsem a' magyarok; azok sokkal hamarabb nyakukra törhetnek, mintsem a' magyarok segedelmökre a' helyszínére érhetnének. A' közeledő veszély azon eszmét ébreszté föl bennök hogy, ha gyalogságuknak zárkózott sorait ritkábban állítják, az arczvonala ez által meghosszabbíttatik, a' tül-szárnyaltatás így elmellőztetik. — E' mozgalomnak azon szerencsés eredménye lön, miszerint a' spáhik látván, hogy a' francziák nemcsak vissza nem rémülnek, ha-

nem még új támadásra előre is lépnek: felhagytak a' rohanással, elszéledtek, de csak azért, hogy a' sereg' zöme mögött újra rendezhessék magokat.

A' harmadik mozzanat.

A' helyett hogy Coucy báró és De Vienne admirál' tanácsát a' connétable követné, miszerint lennének megelégedve az eddig kivívott dicsőséggel, osztozzanak abban ezentúl a' magyarokkal is, várják be azoknak a' csatatérre érkezésöket, a' francziák' lovai úgy is ki vannak fáradva, időt kell engedni, hogy azok kifújhassák magokat, sőt ha a' spáhik újra előre törnének, tanácsolják: el ne fogadják a' csatát, vonuljanak rendet tartva, és küzdve vissza a' szövetséges hadakhoz, mellyek úgy is tömeges csatarendben előre mozognak már. De a' connétable el volt már kapva eddigi szerencséje által, rögeszméjévé vált: miszerint ő a' francziákkal képes Bajazid' egész seregét megsemmisíteni. Mennyi dicsőség volt ezen eszmében, csak valósítani kellett. Ujra indulótfuvatott D'Eugróf, lovas és gyalog hadaival újra előre nyargalt. Az ellenök állott török lovas csapatokat is visszariasztották, üldözőbe vették, kik most már a' magaslatokra irányzották hátrálásukat, mintegy magok után csalva a' francziákat.

Itt állt Bajazid félhold alakú vonalban 40,000 török kiválogatott haddal, nagyobb részt janicsárok, kik a' szultánt Ázsiában már több hadjáratában követték, győzelmeiben részt vettek. Itt visszahökkent a' franczia lovasság, maga előtt látta az ellenséget jól rendezett tömeges állodásban. Míg ez itt így történt, azalatt balra az erdőből egy oldalgó ozmanli csapat a' francziák' jobb oldaléka ellen irányozza előrenyomulását. Még nagyobb zavar keletkezik köztök, midőn arczuk ellen is megtámadást látnak. A' 40,000 töröknek átkaroló hosszú vonalbani előre nyomulása rémítőbenyomást idézett elé a' francziák' soraiban. Erre következett

A' katasztrophalis negyedik mozzanat.

Az előbbi hetvenkedő vakmerőség páni rémüléssé fajult, a' franczia sorok megbontakoztak, ingadoztak határozataikban, az alsóbb rendűek a' vezénylőkre mereszték szemeiket, de a'

mellyekből hasonló rémulés tükrödzött vissza; most mint vilámtól érintve hátra fordult egyszerre a' bátorságában megingatott francia sereg, megfutamodott, gyalog, lovas — zsoldos — lovag úr összekeverve szaladt, merre szeme látott. De új veszély támadt nyomról nyomra utánok : spáhi csoportok törtek minden oldalról a' futamodókra, kétségbeesett harcztámadt itt, 's ott apróbb gomolyokban, mellyekben a' francziák vagy kardra hányatvák, vagy elfogatvák, vagy még hátrább riasztva a' magyar hadakhoz futottak.

Az előre nyomult szövetséges hadak látván a' francziák' vég veszedelmét, pillanatnyira megállapodtak, mintegy meggondolva, mit teendők legyenek tovább. Egyszerre egy áruló kiáltás történt : „*A' francziák megvervék, minden el van veszve!*“ Még nagyobb lön a' zavar, minél inkább közeledtek a' megfutamodott francziák, nyakukon utánok az ordítva ujjongó győztes ozmánok. *Laczkovics István* felhasználva az első rémulést, titkos tervezetének végrehajtására a' kedvező pillanatot megérkezettnek hitte. Egy jeladására elkanyarodott jobbra egész hada — néhány jobb érzelmű egyén' kivételével, kik az árulásba avatva nem voltak — elillant a' csatatérről, hasonlót tett *Myrtse* vajda is románjaival egy balra kanyarodással; 's így mindkettő végkép eltűnt a' csatatérről.

Ötödik mozzanat.

Csak a' sereg' derekán maradt veszteg a' magyar had *Gara Miklós* nádorral, és *Cillei Hermannal* a' német és cseh zsoldosok. Ótalomba vették ezek az ide futhatott francziákat. 12,000 főnyi had volt még itt, lemosandó *Zsigmond király'* fegyveréről a' szennyet. Bátran előre is törnek, megrohanják minden tétovázat nélkül a' törököket. Már ingadoznak a' janicsárok, a' spáhi is hátranyomvák, mármár majd győznek a' derék vitézek, kiket ha az ármány vissza nem tartóztat, hogy nyomban követhették volna — mint tartalék had — a' francziákat, a' *nikápoli nap más fegyveren tündöklött volna a' győzelemsugárban*, 's alkalom nyílt volna a' gúnyolódó francziákon lovagiasan bosszút állani. Most azonban egyszerre új baj keletkezett, *Lazarevic István* 5000 óriás szerbvel az ozmán nép' segedelmére a' csatatéren terem, és

rögtön a' magyarokra róhan, de Gara mitsem tágitott, bátran megküzdött Lazarevic' népével 's helyreállítá a' csata' egyensúlyát, azonban ez előny nem sokáig tartott.

A' királyi lobogó' földre hulltával rémülés támadt, a' királyt magát veszély környezé. *Cillei* és *Nürnberg* gróf most már tanácsosabbnak tartották a' csatát félbeszakítani, a' királyt hadaik' közepébe venni, 's vele együtt a' mindinkább nagyobbodó veszélyből megmenekülni, mint azzal férfiasan szembeszállani, 's elvérzeni ha kell — áttörve a' csatázó sorokon, a' dunaparthoz futottak, hol még idejük volt egy velencei hajóra szállni, velök *Kanizsai János*, az esztergomi érsek, 's ennek testvére *István*.

Most már csak *Garának* hadai küzdöttek életre 's halálra, velök néhány cseh 's német, kik csúfnak találták a' magyarokat veszély közepett elhagyni, — velök kitartani a' végső perczig magokat elszánták. De ezen kevésre fogyott hős csoport képtelen lett a' mindig szaporodó, a' kétségen kívüli győzelem' nyerevénye által is felbuzdított ozmánok és szerbek' ellenében állodását megvédeni, ők is — midőn meggyőződtek az iránt, hogy a' király' személye nincs többé veszélyben, — harczolva bár — a' Duna felé hátráltak, de a' hajók nem voltak képesek a' menekvőket mind a' földözetre venni, sokan a' Dunába fúltak, sokan török kézre kerültek.

Bajazid harczosainak nagy veszteségével nyerte meg e' győzelmet, a' történelemírók' közös adatai szerint 60 ezer hullott el közülök, a' keresztények közül még több; a' francziák közül kevés menekült meg, — halva maradt: *D'Artois* gróf, *Boucicault* tábornagy, az *admirál*; *Nevers* gróf, a' *connétable*, *Henri de Bar* herczeg, *La Tremouille*, *Coucy* bárók, *Pfalz'* választófejedeleme, és más huszonöt főbb francia lovag került a' fogságba, tizezer foglyot öletett le *Bajazid* győzelmének dicsőségére, csak azokat hagyta meg életben, kikért gazdag váltságdíjt remélhetett. Az elfoglalt táborban *Bajazid* gazdag zsákmányt nyert pénzben, élelmi szerekben, és más tábori készletben.

Zsigmond a' Dunán szerencsésen annak torkolatáig levedzett, és az ott állomásozó velencei hajókra szállt követőivel együtt. Űzőbe vették őt a' törökök, kigúnyolták a'

Dardanellák' martjain, de nem árthattak nekie, ő szerencsésen december' 19-én Lacrona szigetére szállt Raguza' ellenében, honnét, miután Raguza által magát 2000 darab arannyal megajándékoztatta volna, Spalatróba vitorlázott.

7. §. *Vegyük most strategiai és taktikai szempontból a' hadászat' mozgalmait itészet alá.*

A' keresztény hadak hogy Nikápol't választották hadászatuk' első tárgyazatául, ellene kifogás nem lehet, minekutána e' pontnak strategiai nevezetességét kimutattuk volna — a' hadászati vonalakat is csak helyeslenünk kell; de miként vonult a' sereg — kivált annak jobb oldaléka a' marsúton előre, rosza'llanunk kell, mert nemcsak nem tartottak semmi rendet, semmi fegyelmet, hanem még a' szükséges taktikai figyelmet is elhanyagolták, és hogy őket már mars közben veszély nem érte, csak annak lehet tulajdonítani, miszerint a' szultánnak kevés hada volt hadjárat' kezdetén a' bolgár földön, mert ha azok számosabban vannak, a' vigyázatlanul marsolókat út közben, vagy pazar fényben tobzódókat a' táborban mi könnyen már tönkre verhették volna.

De velők a' szerencse volt, mert nemcsak minden bal eset nélkül elértek Nikápol'hoz, hanem út közben — mint már említők — némi kisebb győzelmekben előnyöket is nyertek, és a' hadászati vonalon némelly védpontokat, u. m. *Viddin* és *Rachovánál* fel is állíthattak; velők volt a' szerencse, nyomban követte őket Nikápol'ig, de miután oda érve, és azontúl történt események szembeötlőbb balfogásoknak 's elmulasztásoknak lettek bizonyosságai, azoknak kártékony következményei el sem maradhattak.

Azt ismét említésbe kell hoznom, hogy a' például felhozott harczi eseményünk a' hadügynek azon hanyatlása' időkörében történt, midőn egy erőszakos megrendülésnek kellett a' sors' keze által eléidéztenie, hogy azt kiemelje a' kézi mesterséggé korcsult *condottierismus'* *) *czéhiségéből*, a' ra-

*) *Condottierok*nak nevezték azon német, horvát, néha francia és olasz népekből összegyűlt zsoldos csapatoknak vezéreit, melyek a' XIV. és XV. században az olasz földön folyt háborokban csatáztak. Nem tartoztak azok egy nemzetiséghez sem, bebarangolták ők egész Olaszországot, mintsem gondoltak ők azon párt' elvei-

konczátlan *massacreben* kedvtöltő *chevalerie'* döllyfös monopoliumából, megmentse a' csupán zsákmány utánleskelődő zsoldosok' megvesztegethető piszkos markaitól. Azon erőszakos megrendülést eléldéznie a' löpornak kellett. De Nikápolnál azon hatalmas megrázkodásnak legkevesebb ingásai sem voltak még észrevehetőek, ámbár az ott harczolók között több ezer egyén az úgynevezett *civilizált* nemzetek közül volt, de éppen azon civilizált lovagok' táborában nem volt semmi nyoma a' tudományos hadrendszernek, éppen mivel ők felyebb emeltebbeknek hitték magokat az általok durva *barbároknak* gúnyolt népeknél, elbizakodásukban mi hajlamot sem mutatnak az okszerű hadászat iránt, pedig azon *barbárokat* személyes bátorságuk mellett egy bizonyos ösztönszerű óvatosság, és ravaszkodó eszélyesség is vezérlette hadjárataikban, midőn amazok hetyke nyakaskodásban legyőzhetetleneknek hittek még akkor is magokat, midőn már közölők Ázsiának számtalan csatatérein több ezer lón áldozata az urias makacsságnak.

Nikápolhoz ért majdnem folytonos diadalmenetben a'

vel, mellynek zsoldjában voltak, akárkinek is szolgáltak ők, ha csak az őket fizethette. Az így kizsákmányolt olasz államok' sorsa jobbadán ezen préda után vágyódó és harczkedvelő soldateska' vezéreinek kezében volt. A' *condottiero* alkudott meg a' hábort folytató állammal, ő vette fel a' zsoldpénzt, ő fogadta aztán fel a' harczra ajánlkozott egyéneket, 's vezette a' kijelölt ellenség ellen. Valameddig a' zsold rendszeren kijárt, valameddig zsákmányolni lehetett, vagy más nekik több zsoldot nem biztosított, híven szolgáltak, ellenkező esetben, vagy ha a' kialkudott szolgálat' ideje kitelt, azonnal elhagyták fizető uroknak táborát, 's nem ritkán dob és trombita szó mellett a' *condottiero'* vezérlete alatt az ellenség' táborába átköltöztek, hogy ott elvállalt kötelezettségekbe átléphessenek, az ellen harczoljanak, kinek zsoldjában csak imént voltak. Később a' francziáknak a' spanyolok és németek ellen Olaszországban folyt hadjárataikban megtört hatalmuk a' *condottieroknak*, minekutána azon államok' nagy és vitéz hadseregei' ellenében önállólag ők fel nem léphettek, és zsoldosaik idvezésegebbnek tartották azon hatalmasabb fejedelmekhez szegődni, mint egy *condettierot* szolgálni, a' ki nem ritkán eltékozlotta a' zsoldpénzt, alig tudott maga is élni, zsoldosai' jövődjéről gondoskodni éppen nem.

hadsereg. Az igaz, azonnal hozzá is fogott az erőde' vivásához, de minden előkészület nélkül, a' vígépeknek *) egészen hiányában. Nikápol képes volt az egész 120 ezernyi szövetséges sereget mozgalmában annyira megakasztani, miszerint az a' város alatt vesztegleni kénytelen lőn, mintha nem volt volna lehetséges a' várost minden erődműveivel: a' Dunán az odaért magyar flotilla' közremunkálásával, a' szárazon pedig egy, a' várőrséggel arányban álló zárlahad' okszerű felállításával féken tartani, miután egy erőszakoló megtáborlatot a'

*) A' vígépek a' löpor' feltalálása előtt igen sokfélék voltak, hatóerejük és alkalmazásukhoz mérve, sok módosításon is mentek azok át, melyeket a' tapasztalásnak kellett elédézni. Voltak p. o.

1. A' *hajítógépek*. Ezek képviselték azelőtt az álgyulövegeket, ezek által hajítottak nagyobb vagy kisebb nehézségű gömböly, vagy szögletes kő-vetvények (projectile) a' vár' falait védő ellen-ség közé. Illyenek voltak p. o. a' *balisták*, *katapultok*, *fundibulok* 's más egyebek.

2. A' *közelítőgépek*. Ezek kiválólag csak arra használtattak, hogy az ellenség' nyílazásai, vagy más hajításai ellen védve, 's ótalmuk alatt az erőd' körfalaihoz a' fegyveres néppel, vagy a' falromboló gépekkel közeledni lehessen. Illyenek voltak a' 18—20 láb hosszú, 7—8' széles és magasságu — alacson hengereken mozgatható, tölgygerendákból készült *kunyhók*; illyenek továbbá a' *mozgó toronyok* (helepolis). Ez erős fagerendákból összerakott — négyszögű toronyalakú magas alkotmány volt, melyet a' vár' falaihoz toltak, 70—140 láb magosságuak is voltak, több emeletre elosztva, egyikből a' másakra lépesőkön lehetett fel 's lejutni, ezekről támadták meg a' falak' védelmezőit; illyenek az *emeltoknyák* (talena), melyek árbocz-magasságu, kerekeken mozgatható vastag rudunyon függőleg csüggték; egyegy illy emeltoknyában 15—20 harczosnak helye volt, így fölfegyverezve, azokat a' vár' falához tolták, belőlök a' támadók a' védett falakra ugráltak, 's törekedtek a' falakat megvívni; ide számítandók még a' *rohamfödények* (musculus.) Ezek' ótalma alatt juthattak a' támadók az erőd' árkaiba, hogy azokat betömhessék, vagy a' vár' falait aláshassák; a' *rohamlajtorják* kettős, nem ritkán hármás széles lajtörjék voltak, a' melyeken két, három harczos pajzsok által védve fölléphetett, az erőd' falait megrohanandó.

3. Voltak *falrombológépek* is, p. o. a' *rombolkosok*, a' melyeket emberek, vagy ruganyos gépnek ereje által meglöbbázva rugtattak a' falak ellen, azokkal törtek rést azokon.

szövetségesek úgy sem rendezhettek. Nikápolnak az elzárolás általi szemmeltartása mellett nem volt volna-e lehetséges a szövetséges sereg zömével a Balkánnak fordulni?

A' Balkán' gerincei Nikápolhoz 24 m. f.; számításba véve azonban a' vidék' szövevényességét, a' hegynek fölfelé irányzandó hadút' nehezségeit, 8 nap alatt a' magaslatokat a' keresztény hadak megmászhatták volna, kivált ha csapatokra oszolva részint az *Ozma*, részint a' *Vida* völgyén történik a' hadászat, a' *Jandra*' szorongái pedig örsítve tartatnak, mert onnét is lehete várni — miután tetteleg úgy is történt — az ozmán hadak' leereszkedését. És ha ezen mozgalom' következtében tán *Bajazidet* a' hegyek' horhosain meg sem lehete előzni, a' kinek már september' 19-kén át kellett hágnia azokat; de mivel már akkor a' szövetségesek jóval túlhaladnának *Ternaván* és *Lovocsán*, 's ekkép a' hegyek közti szorongákat az ozmánok ellenében elfoglalhatták és azoknak a' völgyekbe leereszkedését meggátolhatták volna.

De a' szövetséges sereg Nikápol mellől meg nem mozgult. Ennek két indokát lehet föltételezni: *először*, mert élelmi tárától távozni nem tartá tanácsosnak, a' kevesbbé népesített hegyek közt a' tápszerbeni hiány nagy veszélyt idézhet elé, mind azt pedig a' hegyek közé a' hadaknak magokkal hurczolni — társzekerek' nemlétében — igen bajos volt; *másodszor*, mivel a' szövetséges sereg — mint akkoriban minden más hadsereg is — nagyobb részt lovasságból állt, olyanak a' járhatlan hegyek közt hadútat tenni majdnem lehetetlen, számtalan nehezséggel van — ha lehető is — kapcsolatban. Ez ellenvetett indokok mentségül szolgálnának ugyan, de miután *Bajazid* a' szövetségeseknél még nagyobb hadsereggel, a' mellynek szinte nagyobb része lovasságból állt, meg merte, meg tudta hágni a' Balkán' magaslatait, a' nélkül hogy hadai éheznének, vagy lovasságát 's tábori szükségleteit hátra hagyni kénytelen volt volna: mind a' két nehezség tehát legyőzhető volt, az illy nehezségekkel megbirkózni pedig el kellett a' szövetségeseknek készülvén lenniök, minekelőtte a' hadútnak erednének, mert tudva volt, vagy legalább a' hadvezérek' eszélyességétől föl lehete tenni azt: miszerint számíthattak arra, hogy *Adrianopol* és *Philippopol* közt az ozmán

hadak' gyűlhelye lenne; ezt tudva, vagy sejdítve csak nem akarhatták hadászatukat a' Duna' partján lefelé a' Feketeten-gerhez irányzani, mivel így hadászati vonaluk a' Duna' jobb partján a' Balkán-oldalról veszélyezve lett volna. A' Fekete-tenger felé irányzandó hadászatot tehát illy körülmények közt fel nem tehetjük, ámbár 45 évvel később *Ulászló* király *Hunyadival* hasonló hibás hadászatot követett el. Ezt mind megítélve azon eredményt következtethetjük, miszerint a' szövetséges sereg azon egyszerű okból nem távozott — a' mi az akkori harcölásoknál igen gyakran, jelenkorunkban is nem ritkán megtörtént, — mert *Nikápol még az ellenség' kezében volt*, azt háta mögött hagyni — *hibás nézetből* — tanácsosnak nem tartotta.

Ezen előre gondoskodás némileg tehát menthető — ámbár a' nikápoli őrség sokkal gyengébb, a' helyiség nagyobb hadak általi őrítésre elégtelenebb is volt, hogysem az a' szövetséges hadsereg mögött hatályos *diversiót* képes volt volna előidézni, — no de ha ugyan csak mégis előre gondoskodás' tekintetéből nem mozdult előbbre a' szövetséges sereg, tett volna tehát olly intézkedést, miszerint a' fennálló akadály mielőbb elmellőztetnék, azaz : hogy *Nikápol a' keresztények' kezébe kerülhetett volna*, a' mit pedig eszközösbe — minden vígépék' szükében — csak úgy hozhatának, ha a' velencei és genuai gályák (a' mellyek már — mint a' történelem mondja — 1380 óta annyira el voltak nehéz lövegekkel látva, miszerint az említett év' január' 6-kán *Chiozza'* megvívásánál *Pisari* velencei admirál 140—200 fontos márvány golyókat lövetett a' Brondoló szigetét védelmező genuiak közé) elhagyják a' Duna' torkolatát, hogy tétlenül több hét óta horgonyoztak — 92 mérföldet — mert annyira van a' dunatorkolat *Nikápoltól* — 9—10 nap alatt fölfelé a' Dunán jó erővel evedzve, vontatva, és vitorlák' segítségével is meg lehet tenni, és ha a' hajóhad' egy osztálya felnyomuland *Nikápol alá* (a' mi épen nem volt legyőzhetlen nehézséggel kapcsolatban, miután a' velencei gályák *Visconti Fulóp Mária* milanói herczeg ellen több évig (1426—1441) folyt hadjáratban akár hányszor evedztek vitorlák' segítségével a' *Po folyón* fölfelé, a' *Po* pedig aligha nem sebesebb iramú folyó a' Dunánál) — és más osz-

tálya pedig lent marad a' Duna' torkolatainak őrsítésére, mire ugyan olly nagy szükség nem volt, mert az ozmánok' tengerészete még akkor csak bölcsőjében volt: mi nagy előnyt vívhattak volna ki ez által a' szövetségesek! Nikápolnak a' lőpor' feltalálása előtt épült erődművei ki nem állhatták volna a' gályák' lövegeinek tüzét, csakhamar a' szövetségesek' hatalmába kerülnek, 's a' nikápoli nap meg nem történik vala, mert *Bajazid* aligha mert volna a' Balkán' magaslatairól a' Duna' rónáira leereszkedni, ha látja Nikápol' várormain a' keresztes zászlót. De miután a' keresztények' tábora sem Nikápolnak birtokába nem juthatott, sem a' Balkán' szorongáit el nem foglalta; miután az olasz hajóhad szinte tétlenül a' Duna' torkolatainál veszteglett; miután *Bajazid*, a' nélkül hogy a' szövetségesek közeledéséről csak legkevesebb tudósítást nyerhetének, a' keresztények' nem kis meglepetésére Nikápol' rónáit szegélyező magaslatokon megjelent, *Zsigmond* királynak más választása nem volt, mint az ellenséggel megütközni, bárha az ő hadai 80 ezerrel gyengébbek voltak is a' szultán' erejénél; de erről mitsem tudhatott *Zsigmond*, mitsem tábornokai, ellenben *Bajazid* mindenről, mi csak a' keresztények' táborában történik, jól volt értesítve.

Valamint az egész hadjáratnak olly annyira szilárd alaptalból kell kiindulnia a' kitűzött hadászatnak tárgyazata ellen, és a' működési vonalokat az ellenség' megtámadásai ellen olly annyira mindig biztosítva tartania, hogy a' mozgalmaknak netaláni nem sikerülése' esetében is az alaptalhoz visszavonulni, és ott védállásba vergődni a' hadak mindig képesek legyenek. *Erre tanít bennünket a' strategia.* Ugy szinte a' *taktikának* is elvszabályai megkívánják: miszerint a' megütközéskor is a' hadaknak mind hátmögét olly erős tartalékkal kell biztosítani, hogy a' hadvezérnek mindig tehetségében álljon: mozgalmainak akármilyen irányt is adhatni, 's a' hová akármilyen esetben is szabadon visszavonulhasson, mind pedig oldalékait olly biztos pontokhoz szükség támasztania, melyeket az ellenség túlszárnyító mozgalmával se legyen képes egyhamar hatalmába keríteni. Ha a' hadvezér csataállodásának illy szilárdságot képes adhatni, bátran elfogadhatja az ütközetet — védőleg vagy támadólag — még akkor is, ha seregének lét-

száma kisebb is az ellenségénél, *mert ő így a' taktika' követeléseinek mindenben eleget tett.*

De ha ezen taktikai követeléseknek állódásában eleget nem tehetne, kötelessége ekkor a' hadvezérnek — kivált midőn az államtól vezérlete alá bízott hadnak fenmaradásától, vagy elpusztulásától függ a' haza' boldogsága, vagy végromlása, midőn milliók' sorsa egy ütközet' eredményétől függ — a' hadsereget, ha huzamosabb hátrálat által is, oly állodásba vezetni, mellyben az ütközetet a' valószínű győzelem' reményében bátran elfogadhatja. Az oly hadvezér, kinek könnyelmű meggondolatlansága miatt az elvállalt ütközet elvesz 's elvesz a' hadsereg is, szigorú felelettel tartozik fejedelmének, felelettel tartozik az ügynök, a' mellynek képviselője ő a' hadsereg' élén, 's vétkes elmulasztásai miatt beszennyezi nevét a' történelemben.

Vessünk egy pillantást *Zsigmond* király' hadainak állodására; mit veszünk azonnal észre? *sem szilárd kiindulási alapzatot, sem biztosított oldalék-támpontokat.* A' sereg' háta mögött látjuk t. i. még az *ozmán' hatalmában álló erődtített várost szilárd jellemű parancsnokával, vállalatra kész őrhaddal, és a' Dunát.* — A' magyar kis flotilla örködött ugyan azon, de híd egyetlen egy sem. Mi várhata tehát a' hadsereg' egy netaláni baleset' bekövetkeztével? a' mire pedig minden hadvezérnek — hacsak elbizakodásában győzhetlennek nem hiszi magát — el kell készülnie lennie: sem több, sem kevesebb, *mint az erődből kirohanandó ozmánok' kardhőgye, és a' Duna' hullámai.* — Az oldalékok sem voltak biztossítva: a' bal szárny szabadon állt a' rónán, a' jobb pedig 4000 lépésnyire egy bokros erdőtől, 's így támasztva még ahhoz sem volt. Az állodása tehát a' taktikának minden szabálya ellen hibás volt, előnyei semmik.

Ha már *Zsigmond* királynak meg kellett ütköznie *Nikápol'* vidékén, sokkal czélszerűbben teszi, mihelyt a' törökök megjelenését a' magaslatokon észrevette, ha rögtön felszedi sátorát, *Nikápol'* táborlatával felhagy, átvonul a' városon felül alig 1 m. f. távolatra a' Dunába szakadó *Ozma* folyón, annak balpartján csatarendbe áll. Hátmöge azon hadászati vonalra jutand, a' mellyen a' hadak' egy harmada *Nikápol'*hoz

huzódott; a' mellyen ittott védállomások hihető hogy biztosítva, Orsovával a' hadászat' alapzatával a' közlékek nyitva maradtak, mert ha még ezt is elhanyagolták, úgy méltán megérdemlették sorsukat. Arczagát fődözi a' mély partok közt sebesen folyó *Ozma*, a' sereg' bal szárnyát a' *Dunához* támaszthatja, a' jobbat pedig egy mocsáros *süppedés*hez, mellyet az *Ozma* egy — Nikápol felé görbedő kanyarodása képez. A' magyar flotillának el kellett volna állását hagyni, és fölevedezni az *Ozma*' torkolatához, ott a' part' hosszában horgonyt vetni, és elegendő biztos távlatra a' parttól fenyegető állodásban maradni. E' csatarendben bevárhatta volna a' szövetséges sereg Bajazidot, kinek támadó mozgalmát megakadályozható a' folyó' sebes árja, némileg veszélyesíthető a' flotillának part' hosszabani állodása, a' honnét t. i. a' támadó törökök' jobb szárnyát minden lépten veszély fenyegetheté.

Ha már a' most említett jobbra hátra kanyarodást, és az *Ozma*' bal partjára áthátrálást a' szövetséges sereg végbe nem vitte, hanem a' tervrajzon látható állodásban az ozmán had' közeledését bevárta: *Zsigmond* királynak fejedelmi és hadvezéri tekintélyét oda kellett volna irányzani, miszerint a' francia *connétable* túláradó követeléseiben rendre utasíthatta, harczolni vágyódását mérsékelni tudhatta volna. De miután a' király ezt nem tette, és a' francziák iránti lovagias udvariasságból a' harcz' elrendelésében nekik szabad tért engedett, két hiba történt, a' mellyek az ütközet' elvesztését magok után huzták, a' mellynek súlya csak úgy nem nyomta volna olly annyira a' király' seregét, és ha ennek sok vérbe kerülhető győzelmét nagyon is kétségessé tette, de a' veszteség' fulánk-ját igen megtompíthatta volna, ha t. i. *Laczkovics* és *Myrtse* a' csatatérről el nem illantanak, a' mi hihető meg sem történik, alkalmat az elillanásra nem találandanak, ha az ütközet-re más intézkedések tétetnek. A' két hiba tehát következendő.

Az első hiba történt a' francziák' támadásmodorában. A' mint már tudjuk, a' francziák az előharczot magoknak követelték, ők azt hitték, miként a' gyűlevész, bárdolatlan ázsiai népet az első rohammal összetiporbatják, és már csak urias felléptök rémülést idézend elé Bajazid' hadai közt; ők tehát — minden előbbrelátó tanácsra mitsem ügyelve — nyakra főre

rohantak a' török előhadakra, és mivel azok első pillanatban ellene nem állhattak a' vakmerő rohamnak, a' francziák urai lettek a' csatatérnek, de urai nem lehettek saját felingerjett indulataiknak, a' rohamot — mint kezdték meggondolatlanul — ismét úgy tovább is folytatták, szemügy elől tévesztve a' támadó hadászatnak minden elvszabályát, pedig a' taktikában ez az egyike a' legfontosabb tárgyoknak. A' megtámadás alatt — általánosan — az ellenfél állodása, vagy csatarendbeni mozgása, vagy valamelly erődje ellen intézendő minden olly fegyveres kézzeli közeledést értjük, melyet a' stratégiának elvileg már kidolgozott és elfogadott tervezete következtében a' kitűzött harcziás czél' elérése' tekintetéből nagyobb vagy kisebb mérvben teszünk. A' példaul kitűzött harcziás eseményünk' történelmi időkorében a' megtámadást általában a' lovasság kezdette meg.

Az illy lovas megtámadást — ha p. o. támadásunk' pontja távol van, — annyira mérsékelt lólépetben kell megkezdni, miszerint a' lovak tudó, és az iramlás' izomerejével az eldöntő pillanatban is, a' körülmények' kívánalmai szerint rendelkezni lehessen; de azért még sem olly halkkal, hogy az ellenség időt ne nyerhessen, és a' támadásnak minden zavar, minden rémülés nélküli elfogadására készületeket ne tehesen. A' lovas megtámadást általában véve gyorsított lépetben, p. o. *ugben* kell megkezdni, a' végpontnál pedig azt mindent összegázoló sebes vágatásban végezni. Csak így lehet a' megtámadó erő ellenállhatlan, csak így lehet mindent összeromboló.

Minden megtámadásnak a' meglepés' némi jelvével kell birnia, a' támadókat a' végrehajtás' egész irama alatt a' saját erejökbeni bizakodás, és a' kivivandó diadal' alapos reménye soha el ne hagyja, mert egyébkép a' siker igen bizonytalan, azért a' késedezés, vagy épen a' támadó mozgalom közbeni megállapodás czélra nem vezet, veszedelmes is. A' támadásra nézve kedvező mozzanat az, mellyben az ellenség még nem képes rohamainkat kellő erélylyel elfogadni, 's magát csapásaink ellen védelmezni p. o. mars közben, vagy csapatainak arczagra fejlődése' pillanatában, vagy valami esetleges zavar' keletkezésekor; a' kedvező támadási pont pedig az, mellyen

az ellenfél aránylag velünk legkevesebbé képes daczolni, p. o. állodása' oldalékán, vagy hát mögött.

A' támadásnak legcélszerűbb képletét meghatározni alig lehet, az mindig a' körülménytől függ, miután minden taktikai képletnek csak relatív becse van; de azért ha támadásunknak sikert akarunk biztosítani, annak képlete egészen megfeleljen a' körülmények' kívánalmainak, mert ellenkező esetben a' legjobb lelkülettel megkezdett, a' legbátrabb harczosok' támadása is kudarczot vallhat.

A' támadás' tartideje (tartama) az ellenszegülés' tartóságától függ; a' támadásnak kívánt sikere eléidéztek a' támadó harczosok' túlnyomó vitézsége, együtttartása, makacs bátorsága, a' vezérlőknek bölcs belátása, eszélyes intézkedése, leginkább a' tartalékhadak' ügyes alkalmazása, de nem ritkán a' kedvező véletlen események által is. — A' támadástartalék nélkül mindig nemcsak hibás, de veszélyes is, és szerencsétlen fordulat' következtében tökéletes tönkre jutást idézhet elé.

A' tartalék-elvet ki kell terjesztenünk a' lovas megtámadásnál lovaink' erőtehetségére is, mert ha azokat lélegzésben 's izmaik' ruganyosságában annyira kimerítjük, hogy bár tökéletes iramban eljutottunk is rohamunk' pontjához — kifáradva visszaverettetés' esetében, rajtok hátra nem nyargalhatunk többé, alattunk ki is dőlhetnek 's ilyenkép — ha tartalékhadaink léteznének is — egészen tönkre juthatunk. Számításba kell tehát vennünk lovaink' erejét, ne pazaroljuk el azt hiába, nehogy midőn arra legnagyobb szükségünk volna, azzal többé nem rendelkezhetünk.

A' mint a' harczias események' második és harmadik mozzanataiból tudjuk, a' vitéz francziák a' most kifejtett támadási szabályokkal mitsem gondoltak, lovaikat egészen kifárasztották, 's ezen könnyelműségöknek áldozatul is estek.

A' szomorú eredményt-szülte második hibát maga *Zsigmond* király 's a' mellettei vezérek követték el. Ha már látták ők, miszerint a' francziák hanyatthomlok rohannak a' veszélynek, az elhatározott támadásuktól elállani semmikép sem akarnának: állásukhoz méltó, a' francziák iránti lekötözöttséghez illő tett volt volna, a' támadókat az őket fenyegető

bizonyos veszélytől az által megmenteni törekedni, hogy a' magyar, cseh és német lovasságnak egy tekintélyes osztagát minden tétovánélkül a' francziák után küldenék, 's így nyomba követve őket, ha az első rohamot nem is, de a' következőket elősegíthették, és a' visszariasztottakat ótalomba vehették volna, mellyben ők magukat ismét rendbe szedhették. Ha a' magyarok ezen mozgalmat a' francziák' nyomában legnagyobb rendben, és gyorsan végre hajtandják: minden nem kedvező körülmények' daczára a' siker ha nem is épen valószínű, de mégis lehetőségessé válhatott volna, és az épen nem sikerülés' esetében is már nagyobb baj nem érhette az egész hadsereget, mint valóban tetteleg érte is, és a' történelemnek nem volt volna oka: megrovó rosszallással azt feljegyezni, minthaa' magyarok vagy bosszúból, vagy mi ennél még gyalázatosabb, gyávaaságból cserben hagyták a' francziákat. Hogy pedig a' fönnebb megírt mozgalmat a' magyarok képesek voltak volna végrehajtani, már csak abból is kiviláglik, miszerint a' franczia gyalogság megkettőztetett gyorsasággal a' lovasságot beérte, és az ütközet' második mozzanatában részt is vett, annál bizonyosabb, miszerint a' magyar gyors lovasok még hamarabb elérhettek volna a' vész' helyére. Ugy látszik tehát, mint-ha *Zsigmond* király, ki hiuságában, felségérzetében sértve érezte magát az által, hogy a' connétable, és a' többi franczia urak el nem fogadták az általa javaslott ütközeti rendet, éreztetni akarta velök, hogy ők minden dicsvágyuk mellett sem legyőzhetetlenek, egyszersmind megbüntetni őket ellenszegülésökért, és azon irigységért, hogy csak egyedül magok akartak a' nap' dicsőségében fényleni. A' magyarok nem viselték magokat gyáván, bizonyítja az ütközet' utolsó mozzanata, midőn t. i. Garának magyar zászlóaljai még akkor is, midőn az áruló *Laczkovics* és *Myrtse* ellillantottak a' csatateréről, még akkor is, midőn *Cillei* és *Nürenberg* grófok a' királlyal a' megmenekülés végett a' hajókra siettek, még akkor is midőn a' szerb *Lazarevic* pihent hadaival a' magyar hadak' bal oldalékát megtámadta, midőn már a' győzelmet akármi áldozattal kivívni, vagy csak az ütközetet meg is akasztani balga reménység volt volna, az ellenség' egész rohanása' dühét magok egyedül a' legbizonyosabb végveszély közepett is

mind addig feltartóztaták, míg csak értésökre nem esett, hogy a' király — ki iránt pedig mint a' történelem följegyzé, nagy rokonszenvvel nem voltak — minden veszélytől mentve követőivel a' hajókon volna. Ismét szép bebizonyítása annak, hogy *a' magyar ura 's királyaért áldozni, 's ha kell, el vérzeni is kész, 's nemzeti dicsőségének tartja.*

Itészetünk alá vettük *Zsigmond király'* hadászatát, azt mind strategiai, mind taktikai szempontból hibásnak, 's azok' elveivel meg nem egyezőnek találtuk, mitsem csodálkozhatunk tehát, hogy az ütközetnek szerencsétlen eredménye lön. Tekintsük most *Bajazid'* szultán' hadászatát; abban épen ellenkezőt vehetünk észre.

A' szultán hadait rögtön — mint ő szokta — villámgyorsasággal összegyűjté *Adrianopol* és *Philippopol* között. Bármint fájlalta is, hogy a' bolgár földön a' Duna' partján előbbi években tett hódításait bizonyos veszélynek látta kitéve, de azok' megmentésére — ha csak hadait apróbb osztagokra szét darabolni nem akarná — mitsem tehet, azért egész figyelmét csak *Nikápolra*, tervezett jövő hadászatainak küllő pontjára, fordítá; csak ezen fegyvertért tarthassa meg a' Duna' partján, vélte ő, a' többit — ha pillanatra elesnék is, egy megnyert ütközetrel mindent ismét visszaszerezhet. *Nikápol* tehát barátjára, volt tanítójára, a' következetes szilárdságu öreg *Dogán beire* bizta, kinek szentül ígéré, hogy már csak azért is minden igyekezetét *Nikápol'* fölmentésére fordítandja, nehogy a' jelentékeny erőddel együtt szeretve tisztelt mestere is a' hitetlenek' kezére kerüljön; a' bei is szentül fogadta, miszerint *Nikápol* a' terjeszkedő ozmán birodalomnak minden áron megtartandja. Mindketten szavukat beváltották: *Nikápol* mentve lön, az ütközet is dicsőül megnyerve.

Bajazid a' hábor' céljául vette: *Bolgárországban* — annak elfoglalásával — *szilárd állást nyerhetni*, hogy az által ura lehessen a' Duna' alvidékének, egész a' Feketetengerig elzárolva a' Duna' torkolatait, elzárolva a' Bosporos csatornát, a' *Pontus Euxinusból török tengert tenni*, a' mellyen csak a' félholdas lobogó uralkodhassék. *Bolgárország'* elfoglalásával uralkodni akart *Havasalföldön*, és *Szerbországban*, hogy amazon át útát törjön hadainak idővel Erdély-, emezen át

pedig Magyarországba, hadműködésének *alapzatát* pedig *Adrianopol* és *Philippopol* közt a' Maricza' partjára helyhezé, annak *tárgyazatául* *Nikápol*t tüzte ki, a' hol a' keresztények' táborát az erőd állhatatos védelme által mozgalmában megakasztva hitte, 's nem is csalódott. *Hadászatának vonalai* — nehogy a' Balkán' hegysége közt a' közlékutak' rossz karban léte miatt az arra nyomulandó hadak' osztagai egymást a' marsútban akadályozzák, a' hegygerinczre két horhoson húzódtak fölfelé: a' *kazánlikin*, és a' *tatár bazardzsikin* t. i. am azon a' *Jandra*, emezen a' hegygerinczre jutva keletnek fordulhata az *Ozma'* völgyébe. Minden baj nélkül, bár számtalan akadályokkal megküzdve, fölért Bajazid, magával vitte sok számu tevéken 's öszvéreken a' hadak' poggyászát, 's élelmi szereket, seregének nagy része lovasságból állt — sept. 19. és 20-kán a' Balkán' gerinczére. *Bajazid'* mozgalmainak nagyobb súlya le vala győzve, most már a' nagy hegynek a' Dunára konyuló magaslatain úrkodhatott kétségtelenül, — honnét nyugodtabban intézhette hadainak marsútja' irányait, mert meggyőződött az iránt, hogy azon hadsereg, a' melly a' Balkán' a' Duna' vidékére lenyúló szorongáinak birtokában van, ura az a' Duna' vidékének, vészszel fenyegetheti annak jobb partján a' Feketetenger felé nyomulandó ellenséges hadaknak mozgalmát.

Bajazid' hadműködése — mint látjuk — kiszámított tervezeteken alapult, míg *Zsigmond* királyé egy mindenben alapelküli kaland formában botorkált, a' pusztá véletlentől függve. A' szultánnak tudtára esett a' keresztény táborban a' francziák' tivornyas magokvisele, tudtára szinte azoknaka' magyar hadakkali épen nem bajtársas egyenetlensége. A' nyugatnak ezen pajkos fiairól regélt rémletesség végkép elenyészett előtte, mert meg tudta azt itélni: miszerint a' melly seregben a' hadifegy gyengén kezeltetik, hol a' táborozás' sok nemű teendőit a' delnök' karjai közt, és a' koczka-asztalnál elhanyagolják, azon seregnek hadias magatartása átkozott rossz lábon áll. *Bajazid* jól számított, és számított az iránt is hogy, ha *Zsigmond*, ki egyébiránt a' hadjárat' kezdetén sokat tartott a' francziák' lovagias vitézségére, sokat várt vakmerő bátorságuktól, midőn látni fogja, miszerint a' győzel-

mek' kivivására azon egyébkép szép tulajdonságok még nem elegendők, ahhoz még több más is kívántatik, csalódásaiból kiábránduland, vesztetni fogja e' hadjáratába helyezett minden bizalmát is, nem támaszkodhatik végre is egyébre, mint a' magyar hadakra, de a' mellyek' vezérei közt — azt is jól tudta — a' pártviszály, ez *átokként a' nemzetre tapadt régi bűn* — szövi ármányos hálóit; és *Myrtse* vajdára, a' ki, az iránt is jól volt értesítve a' szultán, csak arra figyelmez: *honét fű a' szél, hogy arra forgassa köpenyét.*

Bajazid tehát egészen nyugodtan, és a' bizonyos győzelem' reményében ereszkedett le a' Balkán' bérceiről, hadászataiban bizalma annál erősebb lőn, midőn a' Dunára torkolódzó minden völgyek' szorongáit örsitetlenül találta, 's a' magyar előhadaknak még hírért sem hallotta.

A' Nikápol előtti rónaságra lenyúló magaslatokon *Bajazid* kilépett a' stratégia' köréből, a' taktika' teendőihez fogott. Csatarendét három harczagban látjuk; a' lovasság mindenütt a' szárnyakon, hogy az részt az ellenség' állodásának túlszárnyítására minden pillanatban kéznél lehessen, vagy az ellenfélnek az ozmán oldalékokra netalán irányzandó minden mozgalmát meggátolhassa. A' harmadik harczagot begörbedő félkörben látjuk, a' szárnyak jóval előbbre tolódvák a' sereg' derekánál. A' támadásra czélszerű állodás ez, mintegy átkarolja az ilyen a' megrohanandó ellenség' vonalát. Azon körülménynél fogvást, hogy az ozmán sereg a' magaslatokon állt, felsőbbbségre vergődött a' keresztény tábor' irányában, nemcsak azért, miszerint annak minden mozgalmát könnyebben szemmel tarthatta, hanem mert azon arányban, mennyiben az ozmán állodáshozí férhetés — a' hegynek fölfelé — mindig nehezebb, annak mindig könnyebb lőn a' szövetségesekre lerohanni, kivált az ozmán sereg' harmadik harczagának, pedig ezt tekinthetjük nem csak az egész sereg' zömének, de tartalékának is: ebben álltak a' szultán' őrhadai, ebben *Lazarevic'* őriásai is. A' jobb szárny egy meredek hegy-sarkhoz, a' bal pedig a' magaslatokra felnyúló sűrű erdőhöz volt támasztva. Hátmögét a' seregnek a' hegy' szorongái védték, azok' ótalma alatt történhetett megverettetés' esetében a' hátravonulás. Az összeütközés' mozzanataiban is egy bizonyos

fegyszerű rendet veszünk észre a' török seregnél. A' francziák által szétvert azábok t.i. és a' második harczag' hadai, ha szétverettetvék is, de el nem veszítették a' magok lélekéberségét, mert képesek voltak magokat ismét rendbe szedni, és a' harczolható erőt tekintélyes számban tartani, ez által *Bajazid* mindig előnyben maradt, veszteségeit ki győzte egészíteni is, és csak így lőn ő képossé mindig pihent erőt a' jobbanjobban kifáradott keresztények elé tolni, míg végre a' sereg' zöméből egy tömeges előrenyomulással *Zsigmond* király' seregét összezúzhatta.

8. §. A' például felhozott harczias esemény — minekutána a' szövetséges seregre nézve olly gyászos véget ért — *Zsigmond* királyi 's illetőleg Magyarország' politikai viszonyaira mi hatást gyakorolt?

Lássuk azt, miként a' király' titkos ellensége *Laczkovics István*, — kire ő, mi ármányt sem gyanítva, a' szerencsétlenül végzett hadjáratban hadainak egy tekintélyes osztagát bizta — mi rútul visszaélt urának 's fejedelmének bizalmával, és az ütközet' olly pillanatában illant el zászlóaljaival, a' harczban mi részt sem véve még, midőn a' csatának zavart és veszélyes mozzanatában reá 's hadaira olly igen nagy szükség volt; mert ha *Laczkovics* pihent hadait az ozmánok' dühösen előre tört sorai ellen szegezi, ha győzelmet nem vívhatna is ki — a' mit ugyan lehetetlenségnek épen nem lehetett tartani, de a' csata' viharát annyira megakaszthatta volna, miszerint a' szövetséges sereg egy jobbra hátrakanyarodással Orsovához — mint a' hadászat' alapzatára — mert nyitva volt még előtte a' duna-jobb parti hadműködési vonal — visszavonulhatott, így a' hadsereg' egy tekintélyes része megmenekülhetett és azon arányban, mennyiben t.i. a' hadászat' alapzatához, mennyiben az anyaországhoz is közeledik, annyiban növekedett volna saját erejébeni bizalma is, mert az ország' kebléből számerősítést is nyerhetett volna, és mindezen előnyön kívül *Myrtse* vajdának sem leendhetett volna alkalma köpenyt fordítani, és a' szövetségeseket — magán a' csatatéren — árulólag elhagyni. De *Laczkovics*nak elillanása nemcsak az ütközet' elvesztését idézte elé, hanem ennek következtében a' király elleni párt nyilvános lázadásban annál bátrab-

ban fölemelhetette fejét, miután a' Nikápolnál tönkre vert hadsereget másikkal pótolni nem lehetett 's a' király is kalandos kódorgásaiban távul volt, 's így a' bolgár földön elvesztett ütközet a' magyar földön behábort idézett elé.

A' két *Laczkovics* : István és András, és *Simontornyai István* gyorsított marsban bevonultak az országba, és a' temesvári bánságban kitűzték a' lázadás' zászlaját, és nem csak nyugottan nézték, miként pusztítja Bajazid Szerémet, 's a' Száva és Dráva közti Magyarországot be egész Pettauig Stájerországban, miként foglalta el *Sz. Mártoni Matyko'* árulása következtében Szt. Demeter várát, hanem a' szultánnal még véd és dacz-szövetséget is kötöttek, miszerint az hadaival segítse Zsigmondot az országból elűzni és az Árpádok' trónjára *anjoni Lászlót* a' nápoli királyt ültetni. László király pedig késznek nyilatkozott Bajazid' leányát nőül venni, 's őt Magyarország' királynőjévé tenni. A' pártosok azonban igen megcsalaktak és Bajazid' magaviseletével meg nem elégedtek, mert ez hadjáratát rögtön félbenszakíta, és a' helyett hogy győzelmes hadaival Buda alá nyomulna — azon ürügy alatt, hogy a' tél' bekövetkeztével tábor állani nem barátságos földön veszélyes volna, és hogy maga is lábain a' köszvény által gyötörtetnék, végkép kivonúlt az országból. A' szultán' távozásának azonban más oka volt. *Temerlán* t.i., a' tatárok' hatalmas khánja, Ázsiában terjedelmes hódításokat tett, és a' szultán' birtokába is már hadaival berontott; Bajazid ezt ugyan Laczkovicscsal nem közlé, hanem a' hadászat' további terveinek végrehajtását, barátságának ígérete mellett, a' jövőévre halasztá, 's megbizta egyszersmind a' pártfőnököt, hogy László királylyal hozzon addig is mindent tisztába.

Laczkovicsék forma szerint meghívták Nápolból *Lászlót* királynak, és *Zsigmondnak* 's párthíveinek nyilvános harczot izentek, 's üzőbe vették azokat mindenütt, a' hol csak találták. De László nem jött ki Nápolból, részint el volt foglalva olaszországi ügyeivel, részint attól tartott, hogy Magyarországhban atyjának szomorú sorsára jutand, azért teljes hatalmú helytartójának kinevezte *Laczkovics Istvánt*, 's ígéré, miszerint olasz hadaival jogainak kivívására a' magyar táborral mielőbb egyesülni fog.

Zsigmond Dalmátországban a' tengermelléken ide's tova kőszáltában mindenről értesült, mi csak ellene az országban történik, de szinlelte mintha mitsem tudna; mert nem akarta elárulni hatalmának annyira lehanyatlását, hogy a' pártosok ellen nyílt csatában fellépni egészen képtelen volna. De végre mégis csak valamit meg kellett kísértenie, nehogy fejedelmi tekintélyét egészen veszélyezze. Hadat gyűjtött tehát — bárha nem nagyot is, a' dalmát és a' horvát széleken, vele volt *Gara Miklós* nádor, *Kanissai János* érsek, testvére ennek *István*; vele *Maróthi János*, és *Cillei Hermann*, 's más magyar főurak; lassan haladva közeledett a' Dunához, de ott utját látta *Ördög István*, *Laczkovics*nak egyik vezére.

Most látta csak *Zsigmond*, hogy királyi hatalma nagyon is ingatag lábon áll, látta miszerint hadak' hiányában erőszakkal mitsem vívhat ki, alkudozásba ereszkedett tehát az ellenzék' embereivel, fényes ígéretekkel igyekezett a' kedélyeket megnyerni.

*Laczkovics*ék 1397 tavaszán annálinkább hajlandóbbakká váltak a' királylyali kibékülésre, minekutána meggyőződhettek az iránt, hogy *Bajazid*' minden figyelmét a' tatár hódítások vették igénybe, az iránt szinte, hogy *László*, *Bajazid* nélkül, mindig halogatandja az országba jöttét, 's így az elcsábított lakosok előtt hitelöket végkép elveszíték. A' kölcsönös alkudozások kezdetöket vették tehát, és csakhamar következendő pontokon a' kiegyezkedés meg is történt:

1. Még 1397. év' folytán országgyűlés tartassék *Temesvárott*, a' mellyen az ország' minden panaszai kihallgattassanak, azoknak — mennyiben alaposak lehetnek — elég téssék.

2. A' király által elzálogosított kincstári várak, birtokok 's városok a' magyar államnak azonnal visszaadattassanak.

3. A' honvédelem' tekintetéből meghatároztassék, hogy hadi adót fizessen minden lakosa az országnak, és az urbéres jobbágyságok irattassanak össze, és azoknak száma szerint minden földbirtokos tartozzék bizonyos számú fegyverest a' határszélek' védelmére küldeni.

4. *Csehország*ra nézve is történjenek megnyugtató in-

tézkedések, nehogy az ottani zavargások által a' király elfoglalva, a' magyar ügyeket elhanyagolni kénytelen legyen.

5. Dalmát- és Bosnyákországok' ügyei is mielőbb intéztesse el; mert az elsőben a' velencei köztársaságnak ki nem elégíthetett követeléseivel oly bonyodalmakat idéztek elő, hogy már most majdnem az egész magyar tengerpart *szent Márk' arszlánának* körmei között volna; Bosnyákországban pedig részint az ozmánok' befolyása, részint a' római sz. székeknek a' nápoli király' ügyében elhintett ármánykodásain kívül *Hervója, Tvartko, Osztoja* és az vranai perjel *Bubek Imre'* izgatásai által oly ellenséges pártok keletkeztek, miszerint azoknak béke' utjáni kiegyenlítése majdnem lehetetlenné vált.

6. A' történetekre a' királyi kegyelem' útján az elfeledés' szőnyege boríttassék, hogy ez által is a' bel béke mielőbb helyre állíttassék.

Zsigmond király mindent ígért, mindenre reáállt, csak-hogy ismét hatalomra jusson: *Temesvárott, Prágában, Horvátországban Körösön* gyűlések tartattak. De midőn az utóbbin a' király is megjelent, megjelent — bizva a' fejedelmiigéretben, *Laczkovics István* is, hol azonban február' 26. 1398. az országnagyok' egyik gyülekezetében a' király őt elfogatta, és rögtön lenyakasztatta. A' királynak ime' merénylete, bárha Laczkovicsot méltán sújtá is a' bosszú' angyala, épen nem volt alkalmazható a' belbéke' helyreállítására, mert a' királyi szó' ellenére történt — még mi több, minden törvényes perbefogatás nélkül — Laczkovics' kivégeztetése, 's így az ekkép a' nikápolyi ütközet előtt hamvak alatt lappangott zavarok' szikrái a' nikápoli veszteség után lánggra lobbantak, és folytonos belháborgássá fajultak azok, soha le sem csillapodtak egészen Zsigmondnak hosszú uralkodása alatt, és az ország' belnyugalmábani hiány, és azon folytonos czivódás, mellyben a' király — később császár is — a' külhatalmakkal is élt, aláásták az állam' mind morális, mind physikai erejét, és ennek azon szomorú eredménye lőn, hogy miután az ozmánok a' nikápoli csatamezőn szétépték azon fényt, melly a' magyar karderőnek századokon át bizonyos ellene nem állható élt kölcsönözött, a' magyar birodalom' védfalain mindig szélesbedő rést törtek, mellyet jól erősített fallal berakni többé nem le-

betett, bárha a' Hunyadiak védangyalokként állottak is a' résen, de a' mellyen át mégis 139 év' leforgása után Mohácshoz juthattak, hogy annak gyászlepte csatatérén — örökös halálra elítélve — sírba szálljon a' magyar állam!

9. §. *Végre vizsgálatunk' tárgya volna: minő befolyása volt a' nikápoli ütközetnek általában az egész hadügy, különösen a' magyar honvédelem' fejleményeire?*

Azt már említém, miszerint a' például felvett harczias esemény, a' nikápoli ütközet t. i. olly időszakban történt, midőn az ököljog az ország' keblében mind a' családok' privat czivódásai közepett, mind a' felsőség' hatalma ellen szegült belháborokban tetőpontjára jutott, midőn azon ököljogra támaszkodott olygarchiai elbizakodás' következtében az okszerű harczviselésnek semmi nyoma sem mutatkozott, és ezen balság leginkább az úgynevezett civilisált államok' hadseregeinél kapott lábra, szóval: midőn a' hadtudománynak ezen elhanyagolt állapotábóli kivergődését a' löpornak kellett eléidéznie.

A' löpor tehát átalakulási epochát idézett elé a' haditudományokban, de ollyasmit idézett elé az államok' rendszerében is. Im ezt illetőleg megtörte az olygarchiai féktelenséget, romba zúzta az úgynevezett lovagvárakat, a' honnét minden felsőségi joggal, a' törvény' minden követelésével daczolhattak a' vidéken zsarnokoskodó várurak; a' löpor' ótalma alatt szabadult meg tehát újra a' kormányok' tekintélye, a' törvények' szentsége. Szinte a' löpor idézteelé a' stratégiai és taktikai kiszámításokon megalapíthatott *mozgalmi művészetet*, és *mozgalmi képességet* is (Manöwerir-Kunst, und Manöwer-Fähigkeit), mert midőn a' találékony lángész ügyes mozgalmítások által tért nyit a' számszerint gyengébb hadakozó félnek olly helyzetbe vergődhetni, a' honnét inposans fenyegető állással féken tarthatja a' túlnyomóbb erőt, megmenti a' gyengébb hadakat a' tönkre jutástól, megmenti az ütközetet vesztett félt a' mind egy lábíg lekonzoltatástól, a' fogságba eséstől, miután a' csaták nem hasonlítanak többé a' szó' szoros értelmében egymás' hajába kapott verekedésekhez, mert a' lövegek' ótalma alatt a' csatát vesztett had rendszeres hátrálattal elhagyhatja most az elvesztett csatatért, a' nélkül hogy a'

győző minden nyomon a' hátrálónak nyakán csüggene; a' csatát vesztett had a' lövegek' segítségével a' hadászati vonalon védállásba vonulhat most, a' nélkül hogy vég veszélynek volna kitéve. Igazságtalanul kárhoztatják tehát a' löport — mint mindent leromboló, az embert rakásra gyilkoló eszközt, mert a' lőpor' feltalálása utáni csatákban ritkán látunk többé oly esetet, mellyben a' vesztés fél egészen tönkre jutott volna; ellenben az azelőttiekben a' melly fél ütközetet vesztett, elveszett jobbadán egy lábíg, vagy fogságba esett, mert a' csaták akkor homlok homlok ellen folytak, tehát a' harczó szenvedélyében felingerült, 's hadász indulatában felizgatott győző öldöklő markából szabadulni alig lehetett többé.

A' nikápoli ütközet sem a' harczművészet, sem a' hadtudományra nézve nem mutathat fel semmi olyas figyelemre méltót, melly hatást gyakorolhatott volna a' most megemlített tudományokra. Az erőd' megtámadásánál p. o. a' francziák *viárkot* (tranchée, approches, Laufgräben) nyitottak ugyan, de azok nem voltak egyebek, mint a' várhad' nyilazásai elleni *mellvédek* (parapet, Brustwehre), a' honnét a' *gátna'* (sappe) ótalma alatt a' *lajtorjás rohamra* (escalade, Leitersteigung) léphettek a' támadók; de ezen merész rohamlásnak mi sikere sem volt, mert azok a' falak' egész magassága ellen intéztettek, falromboló gépeik a' szövetségeseknek nem voltak, *romrét a' megtáborlók* (assiégeants, Belagerer) a' falakon nem nyithattak, a' mellyeken át a' *rohonzok* (assailants, Stürmer) könnyebben célt érhetek volna. Az egész *megtáborlatnál* (siège, Belagerung *) figyelemre méltóbbat nem látunk a' magyar flotillánál. Rendezett körvonalban horgonyozott az a' Dunán, az erőd' *elzárlatát* (blocus, Blockirung) a' vizen is kiegészítendő. Ezen kis flotillán lelt menedéket némileg a' vert hadnak egy része. Feltűnő az is, hogy egy velencei gályáról is tesz említést a' történelem, mellyre t. i. a' király's

*) *Várostromlásnak* mondják közönségesen. De ez nem tiszta magyar szó, a' *Sturm*-tól veszi származását, a' *Sturm* pedig mást jelent, mást a' *Belagerung* is; ha a' műszavakban szeretjük a' *purismust*, szeressük azt egész tisztaságában, kivált a' hadiakat harczias értelmezésekben.

követői menekültek, jeléül annak, hogy e' velencei hajóhad, ha komolyan akarja, fölevedzhetett volna Nikápol alá. Miért nem tette? miért veszteglett a' Duna' torkolatánál? okadatosan felelni e' kérdésre nem tudunk, sem arra: miért nem keresett a' király menhelyet a' magyar hajókon, midőn azokon ő könnyebben 's közelebb érhetett volna a' honba? hacsak nem az okból; hogy a' hajóknak a' Havasalföldön kelle a' földözeten levőket partra szállítani. *Myrtse* vajdának ellenséges visellete pedig, ha már előbbi években be nem bizonyult volna is, de tökéletesen bebizonyult az ütközet alatt, midőn t. i. a' válság' pillanatában a' csatatérről elillant. Havasalföldön *Myrtse* az ott partra szállt királyt elérhette, elfoghatta volna, mert a' szinte oda menekült akár cseh, akár német, vagy magyar vert hadnak magatartásában sokkal kevesebbet lehetne bízni, hogysem ezek' sorai közt bizton bevonulhatott volna Erdélybe, miután valószínű, miszerint azon vert had rendbomlottan szerteszét ment, merre csak szeme látott.

Az elszerencsétlenedett nikápoli hadjárat mind inkább bebizonyítja a' magyar honvédelem' ingatag lábón állását, a' királynak 's tanácsosainak figyelmök alá kellett tehát venniök a' hadügyet, és az ország' fegyveres erejét olly karba helyeztetni, miszerint azzal a' mindinkább gyakrabban előfordulható kül és bel háborokban akármilyen ellenséggel is szembe lehessen szállni, 's azzal akármikor is szabadon lehessen rendelkezni; de hogy ez megtörténhessék: mind az *egyházi hierarchiát*, mind a' *világi olygarchiát*, a' mennyiben csak akkor lehetett, féktelen hatalmában meg kellett törni. Amazt szűkebb határok közé szorítani sikerült is a' királynak, a' világi urak kezére jártak e' vállalatában. A' főpapok' banderiumai Zsigmond királynak úgysis inkább ártalmára mintsem hasznára voltak, miután tudjuk azt, hogy a' római curia mindig hajban volt a' királylyal, és a' nápoli *anjoui dynastia'* érdekében folytonosan szötte ármányát: természetes, miszerint a' főpapok jobbára a' sz. szék' érdekében működtek nyilván, vagy rejtélyben, mint azt a' körülmények engedték. A' világi nagy urakat ellenben hatalmukban csökkenteni nehezebb feladat volt, nemcsak azért, mert a' király azokat azelőtt mindig pártolta, némileg ellenökben lekötölezett is volt, hanem még azért is,

mert a' gyakori hadjáratokban érzékenyen sújtá őt részint azon viszony, mellyben az állam' hadügye a' temesvári országos határozat' következtében a' földbirtokosok által jobbágyaik' számához mért, de még zsenge korában 's kezdetében ki nem fejlődhetett *portalis militiával* állt, részint azon körülmény, hogy, ha a' kisebb nemesség a' fegyver-fogásra szólíttatott, az az *arany bulla' szabadalmaira* támaszkodva a' határszéleken túl a' megkezdett hadjáratot folytatni mindig vonakodott, e' miatt kényszerítve lőn a' király bizonyos számú állandó hadinépnek szervezését tekintetbe venni; de sem ezen *királyi banderiumok*, sem a' *portalis militia* meg nem felelt a' király' várakozásának, sokkal kevesebb számban jelentek meg azok, hogysen azokkal a' hadjáratot megkezdeni —, és mégis sokkal több költségbe kerültek, mintsem azt az ügyis jobbadán mindig üres kincstárra róni lehetett volna: azért a' király igen kedvesen vette, ha a' dús országnagy családok a' külhatalmakkal harcok' viselésére önkénytes hadakat eléállítani ajánlkoztak. Ezen zsoldos zászlóaljakra álltak az olygarchák' elszegényedett rokonai, adóssággal terhelt lekötelezettjeik, és az általok pártfogolt, asztalukról élösködött szegényebb sorsú nemesek, 's nem ritkán a' cselédek is; de miután ezen úgynevezett *magnifice erecta banderia* sokkal többbe kerültek, hogysen az országnagyoknak méltóságaival járó jövedelmeikből kitelhetett volna: kényszerülve voltak tehát családi birtokaik' jövedelméhez nyúlni, ezért a' királynak nagy köszönettel illet fogadnia, ha az ilyen külön szervezett zászlóaljok külföldön az olygarchák' zsoldját huzzák, és a' király' érdekében harcoltak; mi sem volt tehát méltányosabb annál, mint hogy a' király is halála' jeléül a' nagy urakat újabb meg újabb donatiókkal kártalanítsa, 's ez által őket még jobban saját érdekéhez kösse. De az illy kölcsönös kedveskedések csak az állam' rovására történhettek, mert a' kincstár' jövedelme csonkult, 's ennek mind inkább rövidségével a' hadügy szenvedett legtöbbet, csak az olygarchák gyarapodtak, birtokuk nőttön nőtt 's hatalmok szélesbült.

A' honvédelemre nézve kínálkozott ugyan a' királynak még egy hatalmas tényező, és a' magyar állam is általában gyarapodhatott volna egyszersmind általa, ha t. i. a' *királyi*

városok kellőleg rendeztetnek, és az által — az úgynevezett *tiers état* a' polgárságban létre jöhetett volna. A' király hozzá is fogott ugyan a' városok' rendezéséhez, mert sejdítette azt, miszerint : *célszerűen szervezett polgári rendszeren alapszik a' monarchia' üdve 's érdeke*, tekintve azt is, miszerint a' körfalak által erősített helyiségekkel az ország' keblében mindannyi védpontok támadnak, melyekben nemcsak dacolni lehet a' beözönlő ellenséggel, hanem még hadi és élelmi szerek' rakhelyéül is szolgálnak azok, és menedékül az ellenség' dúlásai elől megfutamodott földnépének, sejdítették azt a' királynak mélyebb belátásu tanácsosai, hogy *a' melly országban a' városok, 's azok' polgárai nyomva vannak* — miután azok' falai mögött tenyészhetett csak azon zavarteljes időszakokban az *ipar, kereskedés, művészet, és tudomány is* — *szenved ott a' korona' tekintélye, az állam' egész rendszere*. Hozzá is fogott Zsigmond az 1405-ben egybehítt országos gyűlés' alkalmával a' városok' rendezéséhez, üdvös törvények is hoztattak e' tekintetben; de miután Zsigmond' jellemével össze nem fért állhatatosan bizonyos kitűzött cél' elérésére ingatlanul közremunkálni; miután ő mindent csak félig tett, miután a' királyt lekenyerezett olygarchiának nagyon is önző érdekében állt, a' nagyúrias féktelen hatalmaskodással szembeszállható polgári ellenzéknek jól védett körfalai mögött lábrakapását megakadályozni, 's így az erőre vergődhető harmadik rendet megszilárdulásában minden áron megzsibbasztani: ezen olygarchiai törekvésnek ki sem maradható eredménye lőn, hogy a' király által szentesített országos határozatok alkalmazásba alig jöhettek, 's mind az, mi a' *tiers état*' javára és a' hadügy' rendszerére történhetnék, a' banderialis rendszer' helyreállítása által ismét elromlott, és hazánkban valódiilag — bármennyi változások történtek is a' beligazgatás' tárgyában — lábra nem kaphatott soha, míg csak egy erőszakos megrázkodtatás utat nem tört, a' mellyen végre csakugyan felszabadulván a' föld is a' feudális nyomások' súlya alól, és a' törvények egyenlően boldogítanak, sujtnak nemest, nem-nemest — a' végcélzt elérhetni, és azon időszak' bekövetkezését remélhetni, *mellynek* — mint koszorús költőnk énekli :

Még jönni kell, még jönni fog —
és a' minden nemzetiségek' egyenlő jogosításával azon *jobb*
kort várhatni,

melly után

Buzgó imádság epedez
Százvezrek ajakán.

ÓRIÁSSZARVASFELE CSONTMARADVÁNYOK

AZ ÓBUDA-KISCZELLI MÉSZSZIVAGBAN

NÉMELLY NÉZETEKKEK A' TUDOMÁNYOS MÜVELTSÉG'
TERJESZTÉSE' ÉRDEKÉBEN.

KUBÍNYI FERENCZTŐL.

Olvastatott az academiában apríl' 16. 1855.

Múlt alkalommal volt szerencsém a' legújabb u. m. özön-
vízi és áradási képletekben, különösen a' Tisza' medrében föl-
fedezett és a' m. nemz. muzeumban levő ős emlősök' csontma-
radványiról föld-, állat- és őslénytanitekintetben értekezni. A'
csontokat részint természetben, részint hű rajzolatokban mu-
tattam be, az ott fölfedezett ős emlősöket név szerint szám-
lálván elé.

Ez uttal szinte egy újabb képletben eléforduló emlősök'
csontmaradványit bátor vagyok bemutatni. — A' régi Acin-
cum vagyis Aquincum, jelenleg Ó-Buda felett emelkedő ma-
gaslaton, jelesül hol azelőtt a' kisczelli, azelőtt zárda most ka-
tonai laktanya a' buján termő szőlőktől díszlő vidék felettural-
kodik, ettől délnek egy hatalmas víz általi letételek által fej-
lődött mészszi-
vag-képlet (Kalktuff) nyúlik el.

A' mészszi-
vag-képlet részint korunkban fejlődik, részint
fejlődni megszűnt. A' kisczelli a' fejlődni megszűnt képletek
közé sorozandó. Hogy mikor szűnt meg fejlődni, a' történet-
előtti vagy a' történetalatti időszakban? adatok' hiánya miatt
meghatározni nem lehet. Annyit azonban bizton állithatunk,
hogy a' rómaiak' idejében a' kérdéses képlet már létezett, mert
a' számtalan kőkoporsók (sarkophag), emlékek, oszlopok, ál-
dozó oltárok, mellyek Budapesten kivált Ó-Budán a' régi

Acincum' romjai közül kiásattak és a' m. nemz. muzeumban láthatók, illynemű kőből készültek. Ó-Budán a' puskaporos-malomtól véve, hol a' vízmedenceze még most is tökéletesen kivehető, melyből a' víz hihetőleg az acincumi circusba vagyis amphitheatrumba szolgált, Ó-Buda felé a' nem rég elpusztult filatorium' irányában egyenes vonalban látható, egy tömeggé összeolvadt szikla alakú törzsökök, melyeken a' boltívek kivehetőek, melyeken egykoron a' vízcsatorna feküdt, a' kisczelli mészsziaggal hasonnemű kőből épültek. E' kő a' budai és óbudai régi épületekben, török fürdőkben, a' vár' falaiban észrevehető. Kisebb nagyobb táblákká 's koczkákká idomítható — a' táblánként elváló vas rudakkal — a' legkeményebb minőségű, melyből egy öl kiterjedésű koczkák is faraghatók, puskaporral fejtetik. Ujabb időkben, leginkább az 1838. évi árvíz óta a' pesti nagyszerű épületekbe alkalmaztatik, jelenleg a' Leopold városi templom' építésénél nagy mennyiségben használtatik. A' Budapest' vidékén találtató kövek között e' kő legalkalmasabb építési anyagnak tartatik. Ezen képletről bizton mondhatjuk hogy azt a' rómaiak is ösmerték, következőleg az ott találtató mészsziag legalább 1700 év óta mint építészeti anyag használtatik. Legyen elég a' kérdéses képletnek technikai vagyis műipari hasznáról ennyit mondani.

Mi a' képlet' tudományos vagyis földtani részét illeti, annak származásáról, az abban eléforduló növényekről, száraz földi és édes vízi csigákról nem kívánok szólni, sokkal isméretesbek és alaposabban leírva azokat, mint talán én képes volnék leírni azokat. Szabó József egyetemi tanár úr nem rég terjedelmesen és alaposan értekezett ezen képletről a' földtani társulat' gyűlésében.

A' fent érintett tárgyaknál sokkal nevezetesebbek a' Holzpachféle kőbányában véletlenül fölfedezett és közbenjárásom' folytán a' kőbánya' tulajdonosa által a' m. nemz. muzeumnak ajánlott kövesült tekenős békateknők. Ezekről a' földtani társulat' gyűlésén értekezvén, a' mondottakat nem kívánom ismételni, hanem a' mennyiben ezen fölfedezés új, a' mennyiben ezen mészsziag-képletben hüllők még nem fordultak elé, de tudtommal eddigelé Magyarországon csupán Loretóban

Sopron és Hont megyében fedezették föl 's így a' fölfedezés a' legritkábbak közé számítandó, a' mennyiben a' t. akadémia' tagjai közül többen nem látták volna a' kérdéses kövesült békateknőket, azoknak egyedül hű rajzolatát kívánom bemutatni.

Az 1838. évi árvíz óta a' kisczelli kőbányában nagyobb erővel és mennyiségben fejtetvén az ottani mészszivag, több ízben emlősök, jelesül szarvaskoponya és szarvtöredékek, *Bos taurus* lábszár-rész fejtettek ki. Azok' nagy része a' gondatlan munkások által vagy összezúztatott, vagy fejtéskor a' sziklából kivétetvén valamelly épületbe befalaztatott; azonban sikerült sok költség és fáradság után némellyeket a' tudós világ, kivált a' m. n. muzeum' számára megmenteni.

Van szerencsém ez úttal a' Petényi Salamon muzeumi ör és tagtársunk által meghatározott *Cervus elaphus*, ös gim-szarvas' csontmaradványit bemutatni. Az állkapocstöredék foggal ellátva. Szinte *Cervus elaphus*-koponya jobb és bal szarvtöredékkel mészszivagban. Az állkapocsban eléforduló fogakat öszve hasonlítván a' most élő szarvas' fogaival, tekintvén az ásadékként fölfedezett szarv' töveinek gömbölyű alakját, az egyes szarvágak' kerekdedségét, a' kisczelli mészszivagban eléforduló szarvascsont' maradványai tökéletesen meg egyeznek a' most élő szarvas' csontjaival. Következőleg a' kisczelli *Cervus elaphus* a' most élő szarvassal (*Edelhirsch*) ugyanazon neműnek tartathatik.

Sokkal nevezeteseb ennél a' legközelbi földtani kirándulás' alkalmával Petényi S. úrral tett újabbi fölfedezésünk. A' kisczelli Holzpachféle kőbányában puskaporrali fejtés' alkalmával a' napszámosok nagyszerű szarvasszarvakra akadtak. Képzeltetni, mennyire öszvezúzta azokat a' puskapor. A' hét darab kő, melyekben a' csontok eléfordultak, néhány mázsát nyomott. Átengedvén azokat a' kőbánya' tulajdonosa a' m. n. muzeumnak, sikerült odaszállítnom és ezen intézet' számára megszereznem. Künlétünkör szorgalmatosan öszveszedvén a' fejtéskor puskapor által szétszórt csontdarabokat, ezek' segítségével Petényi S. úrnak sikerült öszveállítani egy nagyobb szerű szarvtöredéket és meghatároznia. Szerintea' szarvas szarvmaradványok az ásadékként eléforduló kérődzők' legnevezete-

tesbik u. m. az *Óriás szarvas'* (*Cervus megaceros*) csontmaradványi közé sorolandók. — Én teljes örömmel járulok az ő véleményéhez. Ugyanis az idő óta sikerülvén a' fent érintett kövekből kifejteni több nagy darabot, azokat nagyobb szerű töredékekkel összeállítanunk, ezeket ismét a' muzeumban létező *Cervus megaceros'* csontmaradványival és a' Cuvier' jeles munkájában előforduló rajzokkal összevasonlítván, a' kérdéses szarvakat leginkább a' Zagyvából kikerült megaceros-féle koponya- és szarvtöredékhez legközebb állóknak és azokhoz hasonlóknak találtuk.

A' mi az érintett, eddigelé a' kőben létezett koponya- és szarvtöredékeket illeti, azok' részeiből sikerült öt koponya- és szarvtöredéket összeállítanunk. Az 1) szám alatti koponyarész jobb szarvtöredékkel, mellyen a' koponya' előterülete, szarv'tövén a' szarvágnak egy része kivehető; 2) az elsőnek folytatása, mellyen egy ágtöredék vehető észre; 3) a' 2. sz. alatti szarvág-töredék' folytatása, mellynek vékonyabb része körkörös (eclipticus) alakú két laposdad ágban végződik, mellyeknek szélső végei hiányzanak; 4) bal szarvtöredék tövétől véve; 5) szinte bal szarvtöredék, közepe' táján laposdad, majdnem egészen ép, egy lányi hosszaságu ággal, a' másik ág hiányzik. Minthogy a' koponya' bal része a' kőből még ki nem vettetett több szarvas részszel együtt, ezenkívül még számos csonttöredék találtatik: remélhető hogy a' kérdéses szarvak tökéletesben állíthatatnak össze; mire azonban több idő és nagy kitartás szükséges.

Ugyanezen szarvtöredékkel egy nagy lapcsont is találtatott, melly majdnem egészen ép; ez még magában az anyakőben látható úgy, amint a' muzeumba került.

Az egyik szarvtöredék' töve felett lenyuló szemág, a' szarv' tövének részint kerekded, részint elül szögletben végződő alakja, — egy másik szarvtöredéknek hosszukás laposdad lapátban végződő, a' szarvágaknak vastagabb végén látható körkörös formája, azoknak rendkívüli nagysága mind arra mutat, hogy a' kérdéses csontmaradványok *Óriás szarvas'* (*Cervus megaceros*) csontmaradványainak tarthatók.

Ezen fölfedezés érdekes a' m. nemz. muzeumra nézve, a' mennyiben ezen állat' maradványival őslénytani gyűjteménye

szaporodott; ez első eset, miszerint az ó-budai vagyis kisczelli mészszi-
 vag-képletben megaceros' csontmaradványai fordultak elé. E' fölfedezés nevezetes okirat az őslőcsök' történetére, következőleg az őslénytanra nézve; e' szerint igazolva van a' múlt alkalommal, midőn a' Tisza' medréből kikerült megaceros' csontmaradványairól értekeztem, általam felhozott azon állítás hogy a' megaceros nem csak Európának, hanem hazánknak is őslakosa volt. A' kisczelli mészszi-
 vag-képletnek másfél ölnyi mélységnyire a' legtömöttebb és legkeményebb nemű kövében fölfedezett megaceros hihető hogy nem a' hullámok által távolabbi vidékről hozattatott lelhelyére, hanem az akkoron fejlődő mészszi-
 vag' táján legelvén, ott találta sírját, míg nem hullája időről időre víz általi letételek' következtében mészszi-
 vag-réteggel be nem vonatott, melly a' mostani tetemes vastagságra növekedett.

Örömmel tapasztaljuk hogy a' m. n. muzeum' egyik dísz-
 sze, az őslénytani gyűjtemény, valamint eddig leginkább a' Tisza' medréből kikerült tárgyakkal gazdagított, mit leginkább a' tiszamelléki hazafiaknak és a' Hont megyében egykor létezett, a' régiségek' kutatásával és az őslőcsök' csontmaradványinak ásatásával foglalkodott társulatnak köszönhetni: úgy jelenleg kivált az óbudai kisczelli kőbányából kikerült adományokkal szaporítottatik.

Ezen gyűjtemény' gyarapodásánál és egyeseknek a' természet' ritkaságai iránti kegyeleténél sokkal öröndetesb a' természettudományokra, nemzetre 's kivált ennek tudományos kifejlődésére nézve az, hogy egykét év óta számos hazafi nem időtöltésből, hanem a' tudományok iránti kegyeletből, bölcsen felfogva a' kor' viszonyait, a' természettudományoknak szenteli a' drága időt, a' vegy- és földtanból, a' szó' szoros értelmében, rendes órákat vesznek, hogy mint szakértők működhessenek. Üdv nekik! hódoló köszönetet nyilvánítok ez úttal tisztelt hazámfiainak; megszűnik minden aggodalmam, melly évek óta kínozt a' keblemet, nem féltem többé a' természettudományok' művelésének 's terjesztésének elhanyagolását Magyarországon.

A' t. akadémia' számos tagja, írók, emberbarátok, a' közjót és nemzet' értelmiségét lelkesen előmozdítók fogták fel

a' természettudományok' ügyét hazánkban, kiktől csak jót, szépet és nagyot várhatunk. Működjenek szerencsével e' téren, szerencsésben mint én, ki mit e' téren természettudományi tekintetben számos évek' lefolytával gyűjtöttem és adatokat összevertam, mind attól a' losonezi tűzvész által örökre megfosztattam. — Vegyenek példát másokról 's kövessék a' külföldi tudósok' példáját. Azt mit tapasztalnak, kivált ha új fölfedezés, bármi csekélység legyen is az, írják le, a' tárgyat rajzoltassák le híven, hogy ábrával igazolhassák a' leírt tárgyat, 's terjeszszék haladéktalanul a' tudós világ elé, így legalább, ha a' fölfedezett tárgyat valami viszontagság érné is, a' leírás erekleként fennmaradand a' tudós világ' számára.

Egyik főhibánk nekünk az időzés, halogatás is, hogy kivált tudományos dolgokban nem szeretünk föllépni csekélységekkel. Ezt félre kell tennünk. Kövessük a' külföldi tudósok' példáját, kik azonnal írnak minden fölfedezésről, sőt gyakran kelletinél is nagyobb lármát ütnek. Ekkor nem előzhetnek meg minket, 's az általunk tett fölfedezéseket nem lehet majd sajátjoknak kiáltozniok jogszerűleg.

Számos hazánkfíának példás részvéte a' természettudományokban, az irodalmi téren, az eddiginél nagyobb tevékenység nem csak a' természet, hanem a' nemzet' tudományos kifejlődésére is üdvöshatást, 's az irodalomra új időszakot idézend elé. Az ifjuság követésre méltó példát látván, föltehetjük lelkes buzgalmról és hazafiságáról, hogy a' tanodákban különben is rendes tanulmányi tárgyakul kitűzött reál 's természettudományokat nagy szorgalommal tanulandja.

A' nagyszerű munkák, millyen a' gr. Andrássy és báró Prónayféle díszes és pompás kiállítású, mellyek nem csak hazánkban, hanem külföldön is a' jelesb művek közé sorolandók, ösztönül szolgálандnak a' magyar nyelv és nemzetiség iránt buzgalommal és tisztelettel viselkedő gazdag nagyainknak, kik költséget nem kimélve áldozattal és nagyobb szerű munkák' kiadásával ajándékozzandják meg nemzetünket és irodalmunkat.

Mi egészen új aerának nézünk elébe, mellyben a' nemzeti gazdászat, következőleg anyagi jobb lét' és kivált a' tudományok és a' nemzet' tudományos művelődése' kifejlődésé-

nek érdekében működhetünk. Egyedül tőlünk függ felhasználni a' drága időt nemzetünk' javára. Anyag a' hazában, akár ennek természeti kincseit, akár történeti multját tekintsük, nem hiányzik. Írók, a' tudományokat és szépművészetet előmozdító hazafiak szinte nagy számmal vannak. Gazdászatot, tudományos műveltséget előmozdító intézeteink szinte megtehető számmal találhatunk, mellyek azonban, kivált működéseik az irodalmi téren nincsenek képviselve czélirányosan, mert a' mi leginkább lapok' útján közre bocsáttatik, az csekélység. Olly munkát értek, melly közhasznú intézeteinknek afféle közlönye volna, melly nemcsak a' bel-, de a' külfölddel is tudatná azok' tudományos működéseit, a' nemzet' tudományos műveltségének kifejlődésére pedig sikerrel hatna.

Illy munkát, miután kivált elejénte nagyon bajos eltalálni kiállítási módját, anyagi áldozat nélkül megkezdeni alig lehet. Egyesek tehetnek ugyan kísérleteket, de a' pénzbeli áldozatot sok időre nem győzvén, kénytelenek lesznek felhagyni a' munka' folytatásával. Az illy munka biztosabban volna kiállítható, ha többen szövetkeznének e' czélra, legsikeresebben egy hatalmas moecenasnak költséget nem kimélő lelkes pártfogása alatt.

Várva vártam az alkalmat, hogy ebbeli nézeteimet kijelenthessem. Természetünkben rejlik kitárni keblünk' sugallatát. Valamint a' fájdalom' enyhítésére valódi gyógyszer, ha van ki előtt panaszolkodni, fájdalomukat nyíltan kijelenteni: úgy más részről az öröm és a' keblünkben rég óta táplált ohajtás' kijelentése szinte belső megnyugtatót szül. Nemzetünk' tudományos műveltségét leginkább a' t. akademiában látom öszpontosulva, ez azon gyúpont, mellyből a' tudományos értelmiség' kifejlődésére hatni lehet de kell is, ez volt lelkes hazánkfiainak czélja, midőn e' tudományos társulatot a' magyar nyelv és tudományok' érdekében alapíták.

De különben is korunk' viszonyait tekintve, kettő a' teendő: a' tudományos téren működés, melly a' nemzet' szellemi —, a' nemzeti gazdaszat' előmozdítása, melly a' nemzet' anyagi jobblétét idézendí elé és örök időre biztosítandja. Mindenkinek kötelessége bármí csekély tekintetben is részt venni

ezen teendők' előmozdításában, mellyek nélkül a' nemzet boldog és nagy nem lehet. *

MÁTYÁS KIRÁLY PAJZSA A MAGYAR NEMZETI MUZEUMBAN.

KUBÍNYI ÁGOSTONTÓL.

Olvastatott az academiában apríl' 2. 1855.

A' Közhasznú Ismeretek' Tára' VI. kötetének 499. és 500. lapjaiból tudva vannak az 1706-ik évben, Bars megyében Szklenón született 's később kivándorlott Jankovitz József, valamint ennek 1763-ban Lotharingiának Luneville városában született Antal fia' rövid élete 's viszontagságai. — Tudva van az is, hogy nevezett Jankovitz Antal francia báróságra emeltetett, a' kamara' követévé választatott, nagy vagyont szerzett, és Franciaország' egyik tekintélyes fia volt. Ennek minden szép tulajdonokkal felruházott nagyreményű egyetlen fia Anzelm Szaniszló huszonnegyedik évében 1830. évi január' 22-kén meghalt. A' már elöregedett vérző szívű atya több gyermeket nem reménylván, hitvesével, született Falconet Mária Lucia asszonynyal 1832-kinyáron ős hazája, Magyarország' 's itteni rokonai' látogatására jött, melly alkalommal nemzeti muzeumunknak több oklevelekkel, valamint emlékérmekkel kedveskedett. — Ennyi rövid kivonatban az idézett munkából.

Újabb adatok' nyomán pótlékul van szerencsém ezeket hozzá tenni : Az idézett esztendőben Magyarországbán mulatása alatt meglátogatta többek közt Nógrád megyében Galábocon lakó Jankovich Vincze köztiszteletben állott akkori táblabíró, kivel 1812-dik év óta levelezésben állott. 1836-ban Jankovitz báró nevezett Jankovich Vincze rokonát és családját megszeretvén, őt Ferrerius Vincze és György (mostani jász-kún főkapitány) fiaival a' bádeni nagyhercezségben levő Baden-Baden fürdőbe meghívta, kik is Kis-Jenői Jankovich Antal' társaságában oda kiutaztak, 's ottani hosszabb mulatás után Jankovitz báró őket franciaországi Marie-monti jószágába elvitte. 1837-dik évben ismét meghívta Jankovitz

báró említett rokonit Olaszországba, jelesül Comóba, hova Jankovich Vinceze nevezett két fiával ki is utazott, ott azonban a' bárónak azt jelentő levelét találta hogy, miután Olaszországban az epemirígy dühöng, nem jövend Comóba, hanem ezek menjenek Schweitzba, Freyburg városába, hol szeretett nejével együtt bevárandja őket; ezek tehát a' Simplonon át Schweitzba utaztak, rokonukat Freyburgban feltalálták; 's miután együtt Schweitzban több felé érdekes és tanulmányos kirándulásokat tettek, 's mármár elválandók valának, akkor jelentette ki Jankovitz báró, miszerint az ott jelen volt tizenhét éves Ferrerius Vinceze ifjút Franciaországba magával kívánja vinni, ott róla gondoskodni, fiának fogadni, és boldogítani; és ámbár az atya, ki mind két fiát érzékenyen szeretete, ez ellen teljes erejéből küzdött, azonban magának a' fiúnak az ajánlat' elfogadására nagy kedve levén és jöendő földi boldogsága kérdésben forogván, végre az atya is, vérző szívvel ugyan, de még is beléegyezett. Így oszlanak szét a' világban a' családok, a' nemzetségek, több nemzedékek után többnyire feledékenységre merülve, változnak gyakran egész nevek, gyakran betűk, mint a' jelen esetben is; ekként minden esetre nehezen válik az eredetiségre visszamenni, a' valóságot kikutatni és bebizonyítani a' távol korban. Jó szokás e' szerint több családoknál a' napló vagy krónika' vezetése, melly sok nevezetességet ment meg az újabb kornak. 1837-dik évi sept. hónap óta ifjabb Jankovitz Vinceze francia földön létezik és szerencsésének örvend; melly idő óta négy ízben látogatta meg szüléit, testvérét 's hazáját. 1846-ban Vaulchiere Louise szép tulajdonokkal díszlő marquisnőt vette házastársul, kitől leánya Mária és fia Szaniszló született, 's házassága előtt már a' vagynonon felül a' szép Marie-montijóságot kapta áldott rokonitól. Meghalálozott Jankovitz báró 1847-ki junius' 6-án Versaillesban jótékony élete' 84-ik évében, ki mint kamarai követ és okos polgár, mindenkor a' köz igazgatásjavítást tárgyazó szabályokra, valamint a' politikai kedélyek' csillapítására és a' régi monarchiának a' képviseleti rendszer' alapjáni szilárdítására törekedett. — Mintönzés nélküli polgárnak a' jöendőség előtt fenmaradand azon érdeme, miszerint ő volt a' legelső, ki a' kamarában azon in-

dítvánnyal lépett fel, miként minden követ, ki olly állami hivatalt nyer, mellytől őt elmozdítani lehet, új választás alá essék; ez, valamint az, hogy hosszú hivataloskodása alatt soha fizetést el nem fogadott, nevét örököltette. Tisztelt hitvесе még életben van, 's dús vagyona' jövedelmét a' szegények' nyomorai' enyhítésére nagylelküleg fordítván, egyszersmind ebbeli jótékony-sága áltelenyhíti földi vesztességét. 1843-ik évben őshazája' szeretetétől vezéreltetve Mátyás királynak a' párizsi tüzérek' fegyvertárában létező eredeti pajzsa' sajátkezüleg készített csinos festvényével ajándékozá meg újra nemzeti muzeumunkat. Nem sokkal ez ajándok után nemzeti muzeumi igazgatónak neveztetvén ki, azon hő vágy gerjedt fel keblemben, vajha egykoron az eredeti pajzst is megszerezhetnők intézetünk' számára. 1845. év' telén Petrichevich Horváth Lázár, a' Honderű' szerkesztője, párizsi utazása előtt meglátogatván, 's beszéd között kérdezvén, ha nem biznék-e valami végezni valót reá? e' szives ajánlatán kapva, arra kértem őt, menne el Fülöp Lajos királyhoz, 's kérné el muzeumunk' számára Mátyás királyunknak a' párizsi tüzérek' fegyvertárában őrzött eredeti pajzsát.

Az utazó több hónapig tartott elmaradása után honába térvén, 1845-ki apríl' 23-án a' következő sorokkal lepett meg :

„Szerencsés voltam Lajos Fülöp francziák' királyától egy tökéletesen hű másolatát megnyerni Mátyás király' pajzsának, melly a' tüzérek' muzeumát Párizsban díszíti; az eredetit Ő Felsége ide nem adhatá, mert az a' nemzeté, 's avval rendelkeznie nem szabad. De utat nyitottam csekély fáradozásaim által arra, hogy az eredeti' megnyerhetése végett a nemzet tegyen lépéseket a' francia kamaráknál. Egyébiránt stb. Petrichevich Horváth Lázár.“

Kevéssel ez irás után átvettem muzeumunk' számára a' pajzst, 's ezt jelenleg is, bárcsak másolata az eredetinek, intézetünk' érdekes tárgyai közé számítjuk. Szerencsém vagyon ezt a' tisztelt Academiának bemutatni.

Az eredeti pajzs maga fából van, aranyozott színes festékekkel ékített 's mind nagyságára, mind külső alakjára és színére nézve az itt mutatott hasonmáshoz mindenben hason-

ló, magassága 2 láb 9 hüvelyk, szélessége egy láb $7\frac{1}{2}$ hüvelyk. Szívében a' Hunyadiak' nemzetségi czímere, a' gyűrűs holló, tűnik fel, körötte 4 kis pajzson Magyar-, Cseh-, és Dalmátországek' czímerei láthatók. Mindezt lángsugarak vesznek körül egész a' köriratig terjedve.

A' körirat maga következő: „Alma Dei genitrix Maria interpella pro rege Mathia“ melly közt ismét 4 kisebb alakú pajzs látható, a' felső a' galicziai koronát, a' jobbon álló Lodomeria, a' balon álló Moravia, az alsó pedig Cumania' (Moldva) czímerét ábrázolják.

Hogy ennek eredetije Mátyás király' pajzsa, kétséget nem szenved; világosan mutatja ezt 1-ször a' középen levő gyűrűs holló, 2-szor azon országok' czímerei, mellyek Mátyás király' akkori birtokában voltak, 3-szor pedig 's főképen a' körirat, melly magát a' királyt is megnevezi.

Ennek szemlélésénél most már az a' kérdés, mire használtatott az, 2-szor hogyan jutott a' francziák' birtokába?

Mi az első kérdést illeti, azt tartom, minekutána az ellenség előtt, vagy harcjátékoknál akkori időben nagyobb pajzsok voltak divatban, test' védelmére nem szolgált, annyival is inkább, mivel hátul helye sincsen, a' hová a' harczos karját betehette volna.

Azt hiszem tehát: pajzsunk inkább innepi pompára, még pedig a' dicső király' halotti pompájára készült, 's annál használtatott; erősítik ezt 1-ször sötétre hagyott színei, mellyek gyászra mutatnak, a' belső kisebb pajzsokat körülvéő tűzlángsugarak, mellyekkel a' boldogult dicsőülését vagy fényét kívánták kifejezni, végtére maga a' körirat, hol az „interpella“ szó kérésnek vagy könyörgésnek vétetik, a' magyarok' védanyját Máriát, kérvén hogy Mátyás királyért vagyis lelkéért könyörögjön.

Történetíróink legtöbben megegyeznek abban, hogy Mátyás király 1490. évi apríl' 6-án Bécsben halt meg. Haláláról nevezetesen Bonfin ezeket mondja (Katonánál, XVI. k. 894. l.) „Mathias igitur, princeps invictissimus, anno salutis nonagesimo supra millesimum et quadringentesimum, nonis aprilis et die Martis, aetatis autem anno quadragésimo septimo, cum perpetuo sui desiderio diem obiit. — Et quemad-

modum mense Martio natus erat, ita die et hora Martis vita decessit. Multa eius mortem signa portendere. — Imprimis enim superiore anno post Kal. Januarias coelum intonuit: item Danubius insolenter post obitum eius excrevit: multos pagos et accolae urbes inundavit: ut extincto regni propugnatore, Pannonias et Turcarum incursu tueretur. — Leones quoque, qui Budae detinebantur, omnes eodem, quo rex, die interiere. Item nulli eo tempore corvi, qui Corvinae domus insignia referunt, Budae suspecti sunt. — Contra Albae, ubi regum monumenta sunt Ungariae, tanta corvorum, mutuo inter se crocitantium, multitudo spectata, ut omnes hic regis mortem facile ariolarentur. — Hariolationes istas parum moror; neque Mathiam die Martis, anno 1490 fuisse mortuum inficior. — At enim dies ille Martis non in nonas Apriles, sed in VIII. idus Aprilis, seu non in quintam, sed in sextam Aprilis incidit hoc anno 1490. quo littera dominicalis erat C. Hic igitur Bonfinius male sibi constat, nec enim die Martis, sed die Lunae, Mathias obiisset; si nonis Aprilis hic obitus contigisset. — 'S ismét (u. ott 899. l.) „Postero die mortis corpus, regio cultu ac insignibus exornatum, strato ex ostro lecto, in amplo triclinio expositum, ut ab omnibus videri posset.“ — Továbbá 902. l. „Placuit senatui, ut duplex divo regi funus dicaretur, alterum Viennae, Albae vero alterum; ut hic cenotaphium, sacrophagum illic pro dignitate principis iure facerent. — Quare singulari pompa, succolantibus centurionibus et lecti, auro strati, fimbrias circumtinentibus rite proceribus ac regulis praefectisque legionum, ad D. Stephani basilicam funus elatum, subsequenter in pulla veste pontificibus et cunctis urbis ordinibus: ubi nemo fuit, qui pias regis exsequias non veris lacrimis honestarit. — Quin et populus, quem saeva fame adactum in ditionem suam redegerat, lacrimas continere nequiuit. — Qui feretrum circumstabant, ii regem optimum; invictissimum illi imperatorem; pars „principem clementissimum et Christianae reip. assertorem“, alii „regum principem et terrorem orbis“ exclamare: ingeminare plerique: „hunc unum duorum caesarum debellatorem et praecellentissimae virtutis cuiusque exemplar“: nonnulli hunc unum magnanimitatis et gloriae speci-

men“ — *apellare*. — *Miles ducem luget liberalissimum, indulgentissimum: civis gubernatorem requirit: et plebs clementem et popularem dominum cum rustica turba deplorat.*“

Elvégezvén Bécsben a' gyásztiszteletet, a' király' holtteste a' Dunán az özvegy királyné' kíséretében Budára hozott, hol hátra hagyatván a' királyné, a' pompás halotti kíséret Székes-Fejérvárra indúlt a' testet a' királyi sírboltba letendő, mit szinte Bonfin (u. ott 905. l.) ekkép ír le: „*Paucis igitur post diebus, dimissa Budae regina, ne planctu nimio se se conficeret; ad Albamregalem omnes pontifices, proceres, reguli nobilesque Corvinum Ducem in lugubri veste pulatistique curribus et equis rite sequuti sunt. — Quin et legatus apostolicus ac omnes, qui aderant, oratores eodem concessere; imprimisque Ferdinandi regis orator Petrus (Ranzanus) eloquentia doctrinaque non mediocri: alter vero, cui Francisco Montano cognomen erat; praeterea magna gravitas, exacta facundia et experientia rerum, cum summa ingenii acrimonia coniuncta. — E proximis etiam civitatibus et pagis ad regales exsequias, quae D. Marci feriarum die factae sunt, multi properarunt. — In funerali festo multitudo universa processit. — Corpus regis, purpureo strato compositum, et paludamento, ense, sceptro, corona, pomoque redimitum, non sine calcaribus aureis, detecto ore, in basilicae subdivalibus prominebat. — Circumstabat ingens turba nobilium: et hinc pontifices, hinc proceres adstitere. Mox instructa regali pompa, funus efferri coepit, et templum, antequam inferretur, circum duci, divinae oblationis tempore, dum solemnia celebrantur, cui duodeni praecedebant equites cataphracti, purpuratique, qui regalia signa, tot clara triumphis, praeferebant; item et unus, qui regium praetulerat ense. — Mox filius pone subsequi, lugubri veste, cui legatus pontificius a dextra, a laeva Hippolytus, strigoniensis metropolita, latus utrumque claudebant. — Succedere post sacri et profani ordines primatum: imprimis e pontificibus Urbanus, pontifex Agrien. Stephanus Bathor; Joannes, Varadien. episcopus, item Vsualdus Zagrabien. Nicolaus Vacien. Thomas Jaurin. et Georgius Zanadien. reliquique procerum nobiliumve ordines. — Quum in basilicam divae virginis per-*

ventum esset; corpusque in medio constituissent, equites gemebundi qui universa cum ense signa praetulerant, insignia cuncta pro ara magna humi deiectarunt, veluti regis casu omnia sua trophea, signa partaque regna una corruerent.“

Ezek után, visszatérve pajzsunkra, azt tartom, hogy ez dicső Mátyásunk' temettetési ünnepélyénél használatott, még pedig hihető inkább a' bécsi, mint a' székesfejérvári ünnepélynél. Minekutána pedig ezen, az akkoriban Bécsben mulató küludvarok' követei kérdésen kívül jelen voltak, igen hihető, a' francia követ a' sarcophag mellett díszlő egyik pajzst magával vitte, 's ez jelenleg a' párizsi tüzerek' fegyvertárában őriztetik.

Ennek bemutatása mellett el nem hallgathatom azon ohajtásomat, vajha számos hazánkfiai, kiknek a' mindenható módot nyújtott a' külföldön utazhatni, künlétöket necsak mindennapi 's rendesen itthon is gyakran jobban és olcsóbban föllelhető multságokban és gyönyörűségeken töltenék, hanem a' világban elszórt 's nálunk kevésbbé ismeretes tudományos kincsekkel, de kivált künlévő hazai történeti emlékeinkkel gazdagítanak intézeteinket.

GYÁSZBESZÉD REPICKY JÁNOS FELETT.

TOLDY FERENCZTŐL.

Tartatott az academiában apríl' 23. 1855.

Épen ma telik be harmincznyolczadik éve, Tekintetes Academia! hogy Új-Bars' mezővárosában egyszegény mészáros' családja, szükölködése közben is, új tagja' születésének örvendezett. E' gyermek *Repicky János* volt. Mi egyéb várta e' gyermeket, mint hogy atyja' mesterségét üzendő, a' körök' egyik legszükebbikében fussa le pályáját, nem ismerve, meg nem nevezve, nyomtalanúl? Azonban a' költő szerint *fata viam invenient*, 's egy jelentéktelen változása apja' állapotának, alapját vetette meg a' lehetőségnek, hogy fia dísze lehessen a' magyar tudománynak, 's kétségkívül nagy nevű ember, ha a' sors őt olly hazában engedi születni, melly a' tudományt

becsülni, az érdemet tisztelni, 's azt megjutalmazni tudja? De Repicky magyarnak született, 's így azon átok lebegett felette kezdettől fogva, melly gyakran a' haza' legkitünőbb fiait üldözi és sujtja, míg nem a' gondok és szenvedések' díjaul kora sirba szállanak, töredékeit mutatva fel csak azon jelességnek, mellynek elérésére rendeltetve voltak. Ezek közül volt a' mi elhúnyt társunk is, kinek emlékezetéhez a' csodálás' és elkeseredés' vegyes érzései tapadnak.

Az ő szenvedéseiről úgy, mint ritka önfeláldozással folytatott munkásságáról ő — a' mily elvonuló, szerény és szótalan volt — csak annyit tudhatunk, a' mennyit bizodalmas perczekben, sokszor inkább sejtenünk, hogysem részletesen felismernünk lehetett. Azért, Tekintetes Academia, életrajzát nem, csak némi vázlatokat terjeszthetek elé, miknek azonban én, kit hozzá közölünk a' legrégibb kapesok kötöttek, hűségökről teljesen kezeskedhetem, de kezeskednek az eredmények is, miket a' Tek. Academia ismer, 's miket — úgy bízom istenünkben — a' nemzet is egykor ismerni, sőt elismerni is, fog.

Az a' jelentéktelen változás, mellyet érintettem, atyjának, ki korponai származásu vala, szülővárosába visszatérése, 's mesterségének ott folytatása volt. Itt t.i. megnyílt az alkalom a' magába sülyedező, a' gyermekek' szokott játékaival által nem vonzatott kisdedit tovább iskoláztatni, mint különben hely 's körülmények engedték volna. Így lön, hogy a' korponai alsó iskolák' bevégezése után, mellyekben minden társai közt felfogásra, szorgalomra és tanulási kedvre ő messze ki-tűnt, ugyanott a' kegyesrendiek' algymnásiumi osztályait is járná, 's mint első az elsők között atyjától engedelmet nyerne a' mesterség helyett deák tanulmányait folytatni. Az ifjút nem ijesztette vissza szülei' vagyontalansága, kik neki segédkezeket többé nem nyújthattak: ő bízva saját ereje és munkásságában Selmezcze ment, 's tanulótársait otthon oktatva, végezte be a' gymnásiumi 's bölcsészeti folyamot. Innen szüleinek egy jóakarója Pozsonyba menvén, az esdeklő ifjút költség nélkül felvitte oda, hol az evangelicusok lyceumában iratván be magát, az e' felekezetű növendékek' tanításával kereste, ahogy lehetett, mindennapi kenyerét, 's e' mellett éjjelt nap-

pallá fordítva, a' theologiai tudományokat tanulta. És ekkor és itt ébredt fel benne a' keleti nyelvek' szeretete, melyek azóta tudományos szenvedelmének fő, sőt kizáró tárgyai lettek. Vas szorgalmának sikerült már itt a' héber és arab nyelveket, felülhaladva társait, hogy ne mondjam tanítóit is, elsajátítani; a' törököt magán szorgalommal magáévá tenni, sőt Tamaskó István tanár, a' „De causis linguae Sanscritae“ értekezés szerzője által az óind nyelvre figyelmeztetve, ennek elemeibe is, csakugyan e' tanítónak vezérlete alatt, avattatni. Az öszveselőljáróság' becslését ekkép ritka mértékben bírt növendék megnyerte azon kedvezést is, hogy az iskola' segedelmével 1842-ben Tübingába mehetne, színre a' theologiai tanulmányok' bevégezése, de sajátlag, keble' biztos sugallata szerint, a' keleti irodalomban szerzendő vég kimívelődése végett. Ewald, a' kornak legnagyobb hebraeistája, meglepéssel látta a' szerény magyar ifjúnak bevégezett avatottságát a' bibliai 's az arab nyelvekben, 's mikép maga emlegeté később oda került ifjaink előtt, fölmentette őt azoknak folyama alól, 's a' szanszkritnak kizáró üzésére buzdította. Repicky, megragadva a' kedvező alkalmat, díjmentesen járt Ewaldnak az indoeurópai tőnyelvről adott privatissimáit, 's minden idejétennek, úgy a' többi keleti nyelvek' 's az öszves keleti tudományoságnak, az irodalom, a' föld- 's néprajz, a' keleti bölcsészet és vallások, a' történet és költészet' teljes és mélybe ható tanulmányozásának szentelte: miután ő e' nyelveket nem csak linguisticai, hanem tudományos szempontból tekintette, 's általok az öszves kelet' szellemi életének rejtélyeibe kívánt behatni. Így kikészülve visszatérvén, Bécsben állapodott meg, hol az udvari könyvtár' keleti osztályának kincseifoglalták le; itt kezdte a' perzsa nyelv' tanulását is, a' tübingi tartózkodása' idejében zsugorgatott filléreken élődve, 's nem részesülve más meleg ételben, mint mellyel őt — a' tudomány táplálta! Ezeknek is elfogytával Pestre jött, hol Székács társunk által ajánlatva, néhány magán tanórára tett szert, melyeknek szük keresményét nem annyira az élet' szükségeire, miket ő egy falat száraz kenyérrel is le bírt csillapítani, hanem a' keleti tanulmányok' folytathatása végett szükséges eszközökre fordított.

Ez időtájban történt, Tekintetes Academia, hogy az egyetemi könyvtár' olvasóteremében egy fiatal ember vonta figyelmemet magára, ki a' mennyi keleti munkákat bírunk, azokat sorban olvasta, kivonta, kiírta. Ki lett volna ez más, mint Repicky János? Nem sokára látogatásait is vevém, 's meg voltam lepetve azon terjedelmes, mély és biztos ismeretek által, miket különösen a' hasonlító nyelvtudomány' körében, gyakori és hosszas társalgásban, fel nem ismernem nem lehetett. Engem is illy stúdiumok foglaltak akkor el mint segédeszközök a' magyar nyelv' rokonsági kérdése' 's eredetének megítélésére, 's éltem a' kedvező alkalommal magánleczkékben annyi felvilágosodást szereznem a' szanszkrit nyelv körül, mennyit az indoeurópai nyelvosztály' külön természete és rokonságai' belátására szükségesnek tartottam. Okom lett bámulnom, Tekintetes Academia, azt a' szerteágazó avatottságot a' keleti tudományban, mellyet a' Mahabhárata' egyik szép töredékének, a' Nálának, bonczolgatása közben olly könnyűséggel és készséggel fejtett ki, mintha Berzsenyit vagy Vörösmartyt commentálná. Meglátogattam őt, Tekintetes Academia, 's tiszta szobácskájának szinte egyedüli bútorai gyanánt egy kisded könyvtárt találtam, melly többnyire arab munkákból állott, 's köztök Freitágnak huszonhat taléros nagy szótárát! Tisztelettel hajoltam meg e' fiatal ember előtt, kinek nem volt más szerelme mint a' tudomány, nem más szüksége mint a' tudomány, nem más vágya mint *patriam illustrare* — neki, ki a' Lajtán túl minden hazában anyáskodóbb hazát lelt volna! — 's nem más jövődjé mint — gondok és szegénység!

Ez ifju férfiúnak, ki nem ért reá barátokat, pártfogókat keresni, némi hatáskört szerezhetnem, volt első vágyam; más jutalmát velem volt fáradozásainak nem fogadott el. Kértem: folyamodnék — bár eleinte díjtalan, de tán jövődjével bíró — rendkívüli tanárságért a' keleti nyelveknek, az egyetemnél még el nem látott, szakához. Reá bírtam, 's folyamodott. Ekkor közelített a' Pyrker-képtárnak József nádor' névünnepeén díszes megnyittatása: Repicky János egy arab költeménynyel üdvözlötte a' szép napot 's annak ünnepeltjét, mellyhez magyar fordítást is mellékel. Az egyetemi könyvtár'

egyik szobájában közölte velem azt; 's miután benne, a' dolgok' állása' nem ismeréséből, egy meg nem állható szakaszt találék, 's őt eziránt felvilágosítám, a' könyvtár' asztalán készített, néhány éranegyed alatt, egy közel húsz versből álló pótszakaszt, 's a' művet rögtön átadta a' nyomdásznak. Egyidőleg a' Tek. Academia előtt forgott Arab Nyelvtana, melly ahhoz értő bírálók' előadására sajtó alá is érdeemesítettett. Az alatt Repicky János, ki életét ez időben néhány görög leczke' adásával tartotta fenn, hosszalván a' tanári kérdés' késését megjelent a' bölcsészeti kar' igazgatójánál, ajánlani ügyét — mondjuk: a' tudomány' ügyét. — Tekintetes Academia! Repicky nem él többé, 's így nem sértem meg kíméletes érzését, ha bizodalmas panaszát kibeszélem; nem él ama' befolyásos férfiú sem többé — de él az igazság, mellynek bírószéke valót kíván; 's elmondom a' látogatás' eredményét. A' folyamodó' tehetsége iránti kételyek voltak-e a' válasz? Nem. Üres biztatások-e? Szinte nem; hanem, a' mi ezerszerte fájóbb vala a' mi barátunknak: szánakozó megmosolygása a' szándéknak, lenézése a' tárgynak, nevető megkérdése annak: mire való legyen e' török és szanszkrit nyelv? 'S ezt *neki*, ki mélyen meg vala győződve, hogy a' magyar nyelv'eredete 's rokonságai' kérdését, a' magyar ősi, úgy a' török-magyarkori történetet a' török nyelv és irodalom' teljes ismerete nélkül fel nem világosíthatni soha!

Szomorú, igen szomorú idők, Tek. Acad., 's egy közel gyásznak jelenségei, midőn a' tudomány' sáfárjai a' tudománynak, nem mondom minden gyakorlati haszontól független becsét, de olly közel fekvő szellemi gyümölcsösségét nem fogják fel, 's hidegen, sőt gúnynyal fordúlnak el a' hű és szent munkától; midőn félre ismerik, nem becsülik a' munkást, ki az élet' minden javai és kényelmeire, ki egy egész jövődó' reményeire nagylelkű önmegtagadással néz le, mert földi léte' célpontjává, élte' jeligéjévé a' nagy romainak e' szavait tűzte ki: *Patriam illustrare!*

A' folyamodás e' sáfár' asztalán volt még, mikor ez meghalt. Repicky azt be nem várhatá, 's összeroskadva az emésztő gondnál is nagyobb leverettetés alatt, nevelői helyet keresett, és talált is, a' vidéken. E' háznál becsültetett, szerette-

tett a' mi barátunk, 1847-ben pedig a' Tek. Academia által levelező tagjai' sorába vétetvén fel, béhegedt a' seb, melly a' nem panaszkodni, de titkos bújában evődni szokott ifju férfinak annyira fájt. Időközben olvastuk tőle a' Társalkodó' lapjain az *Arab költészet' rövid ismertetését*, mellyet a' Pesten kevés időt élt, de hosszabbra érdemes „Athenaeum“ nevű egylet' estvélyein olvasott fel 1846-ban, 's nevelői díjából megtakarított néhány obulusát *Keleti Órái'* első füzetének Szegeden kinyomatására fordítá, mellyben az arab, perzsa és török költészet' párhuzamos megismertetésére vegyes költeményeket adott, verses fordításban, az említett nyelvekből; mik a' forma' gyarlósága mellett is becses, mert jellemző, adalékok a' keleti szellem' megértésére. Még is e' vállalat a' kitört forradalom által még nevelt részvétlenség' következtében már csirájában elhalt. Szinte a' forradalom okozta, hogy növen déke, hamarabb mint különben, a' világba lépett, 's így Repickyt 1848-ban ismét Pesten találjuk, hol a' szinte gyermek-sége óta egyedüli támaszához, a' házi tanításhoz tért vissza. Ekkor volt az, hogy az academiai könyvtár' irnoki állomása megürült. A' mi felejthetetlen másod elnökünk, gróf Széchenyi István, sietett a' ritka embert e' helyre beiktatni, 's őt, tudományos érdemei' tekintetéből alkönyvtárnoki czímmel és állással ruházni fel. Ekkor a' mindig kevés igényű, 's a' kevésből sokat venni tudó ember egy hozzá méltó nőt hozottkisdéd hajlékába, ki szerető gondjai 's fáradhatlan munkásságával hátralevő életének jótékony nemtője lett. Kisded jövedelmemellett is mind személyén, mind házán rend, tisztaság és csín mutatkozott; idejének és szorgalmának fele az intézeté volt, mellyet szolgált; a' nap' másik fele folyástleczkék által vétetett igénybe; és csak midőn a' csendes éj ereszkedett le a' földre, midőn a' szerencsésb világfi a' nappalnak örömeit piheni ki, vagy éjjelt nappal cserélve új élveken örli le senkinek nem kellő életét: akkor ülhetett a' mi barátunk a' munkához, melyet nem magának, de neked tett, ó haza, hogy nyelved és történeteid felett új meg új világokat gyűjtson.

Végre 1851-ben ezélt érték barátunk' régi ohajtásai. A' cs. kir. közoktatási minister úr akkori ideiglenes országfőnök báró Geringer Károly úr' ajánlására is, ki mint avatottja a'

török nyelv és irodalomnak, e' tárgyak felett vele többször társalkodott, őt a' keleti nyelvek' magántanárává nevezte egyetemünk mellé, hol sorban a' török, perzsa és szanszkrit nyelveket tanította, egy elismert becsű *Gyakorlati Török Nyelvtant* tett közzé, 's kevés, de buzgó tanítványokat nevelvén, a' múlt évben, sőt ezimént is, szinte halála' ágyán, ugyanazon minister úr által tiszteletdíjjal 's elismeréssel lőn megörvendeztetve; a' Tek. Academia' javaslatára pedig elhunyt dicső emlékezetű elnökünk őt azon évi oct. 6. a' török-magyar történeti kútfők' gyűjtése és ismertetésével bízta meg. E' megbizatas' gyümölcsei lettek a' török-magyar kori történetírást érdeklő bécsi kéziratok' lajstroma, a' jászberényi török levelek' másai és fordításai, Naima' történetiratainak kivonatos fordításai, mik közöl a' váczzi táborozás' kezdetét 1596., Szaturdzsi Mohammed tábornagy' dolgait, a' zsitvatoroki béke' történetét, úgy Hatvan és Eger' ostromát és meghódítását 1596. előadatni is hallottuk; továbbá Dzsáfer pasa' névtelenének magyarországi emlékiratai; a' Derbend-Náme' kivonatai, a' lévai török levelek' fordításai, Szulejmán cs. naplójából a' magyar hadjáratokat illető részek, Dzselazáde' kivonatai, 's egy egész kis török-magyar okmánytár: mikre nézve 1854-ben a' Történelmi Bizottmány' tagjául is kineveztetett. Ezeken kívül több folyóiratokat becsesített apróbb historiai közleményeivel; névszerint az Új M. Muzeumban Ali' Mondataiból adott egy fogást, a' zentai ütközet' történetét török írókból, az arab rimes prózát és Harírit ismertette, 's legujabban a' turk nemzetségeket terjesztette elő Cazwini' cosmographiája után. A' Jerney János' Parthiájára közzétett Észrevételeivel oda kívánt hatni, hogy *teljesen* nem ismert nyelvek' nevei és szavai' értelmezésével historiai czélokra, a' tudomány' kárára, játékot ne üzünk. És ezeken kívül egy eredeti munkát hagyott még, Tek. Academia, kéziratban, *Szeladeddin' történetét*, keleti forrásokból dolgozva, de tekintettel a' középkori keresztyén tudósításokra is, mellynek Évkönyveinkben kiadása által a' Tek. Akademiának jut azon szép tiszt, ezen ritka lelkesedéssel csak a' tudományoknak élt férfiúnak emléket emelni.

Ki fogja köztünk állíthatni, Tekintetes Academia,

hogy azon férfiú, kiről inkább mint sok másról mondhatni el a' költővel:

Multa tulit, fecitque . . . sudavit et alsit

nem e' kifogyhatlan munkásságnak, az általa rejtegetett, 's épen mert rejtegetett, annál mélyebben érzett, keserőségei és gondjainak áldozata gyanánt halt-e el? Betegsége a' szívében volt. November' 27-d. vett utolszor részt ez osztály' ülésében, mellynek dísze volt. Ezután mintegy rögtön lett szenvedővé, 's a' baj, sebes változások közt, martius' 25. ragadta ki közölünk, férfiú kora' legszebb virágjában. Lesz-e, ki e' férfiút nekünk pótolja, lesz-e ki illy változhatlan szeretettel, kitűréssel, sőt elszánással e' hálátlan, de a' hazai nyelvet és történettudományt nem sejtett fényű eredményekkel biztató mezőt utána művelendi? erre a' jövőendő adand választ. De nekünk kötelességünk e' lelki nagyságot tiszteletben tartanunk, 's követés' példájaul általadnunk maradékainknak.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' történettudományi osztály' ülése apríl' 2. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Kiss Ferencz, Wenzel rr. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czuczor, Györy, Horváth Cyrill, Kállay, Kiss K. rr. tt. — Kubinyi Ferencz, Lukács Mórész ll. tt. — A' titoknak helyett Hunfalvy Pál könyvtárnok.

— Érdy János rt. Budán a' Kelenföldén történt pogány sír-ásatásokról adta elő első tudósítását.

— Kubinyi Ágoston tt. Mátyás királynak a' párizsi arzenálban őrzött paizsát ismertette meg, elémutatván annak Lajos-Fülöp kir. által a' m. nemz. muzeumnak ajándékozott hasonmását.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése apríl' 16. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen az illető osztályokból Gebhardt, Györy, Kiss K. rr. tt. Kubinyi Ferencz és Petényi ll. tt. — Egyéb osztályokból: Császár Fer. tt. Czuczor, Érdy, Horváth Cyr. rr. tt. — Hunfalvy, Pauler ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Kiss Károly rt. folytatva Olvasmányait a' hadi történelem körül, történetészeti elveit a' például felvett 1396. sept. 28-dikai nikápoli ütközet' előadásában mutatta ki.

— Kubínyi Ferencz lt. az Óbuda fölötti kisczelli mészszivagban fölfedezett óriásszarvu szarvas' (*Cervus megaceros*) csontmaradványairól értekezett, 's előadását mutatóványokkal kísérte; egyszersmind némelly nézeteit terjesztette elő a' tudományos műveltség' terjesztése' érdekében.

Öszves Ülés apríl' 16. 7. órakor, 1855.

-- Kubínyi Ágoston igazg. és tisz. tag' helyettes elnöklete alatt jelen ugyan azok.

— Olvastatott a' mélt. gróf Vay-családnak gyászlevele, ő exclja gr. Vay Ábrahám m. acad. igazgató tagnak f. é. martius' 3. bekövetkezett haláláról. Melly esetet az ülés részvétellel értvén, az elhunynak mint alapító és igazg. tagnak az academia körül gyűjtött érdemei' tekintetéből emlékbeszéd által dicsőíttetése határoztatott el, mellynek tartásával Tóth Lőrincz lt. bizatott meg.

— Olvastatott Lányi Károly lev. tagnak Ekbelen apríl' 6. költ levele, melly mellett a' *Clarissa szüzek' régi magyar Ordináriumát*, melly Kálmánsey László pap által 1518-ban másolva kisnyolczadban 436 lapra terjed, az academiának hazafiúilag felajánlá; melly becses ajándékért az academia, derék tagjának a' haza előtt köszönetet mond, 's viszonzásul a' M. Nyelvemlékek kijött 's ezentúl kiadandó köteteivel kedveskedik.

— Kubínyi Ferencz' felebbi előadására vonatkozva, a' titkok abbéli indítványát terjesztette elő, miszerint koronként fordulván elő olly tudományos tárgyak, miknek folderítésére kutatások és kísérletek szükségeltetnek: illyek' eszközölhetése végett kéretnék az Igazgató Tanács, hogy a' természettudományi osztálynak ez évre háromszáz ftot adna rendelkezése alá. Melly indítvány egy értelemmel 's azon toldással fogadtatott el, kéretnék a' történeti osztály' részére is kétszáz ft olly archaeologiai kutatások' tételére, mellyek többnyire ássásokkal járván, a' természettudományi osztálylyal karöltve lennének mind a' két osztály' érdekében kivihetők.

— Wenzel Gusztáv lt. indítványa^a folytán az igazgatóságnak a' néhai Czech János rt. kéziratgyűjteményének megvizsgálata és megvétele ajánltatott; továbbá a' *Történelmi Bizottmány*, melly eddig elnöki rendelkezésből működött, állandósíttatni; végre a' Repicky János' halálával megürült *alkönyvtárnoki helyre*, mellyel az elhunyt jeles tagban egyszersmind a' török-magyar történeti kútfők-gyűjtői és fordítói megbízás egyesült, *Podhorszky Lajos*, jelenleg Párizsban mulató jeles orien-

talista meghivatni, a' többiben az idén tartandó *nagygyűlés* iránta' szükségsek' elintézése, kéretett.

— Beadványok a' könyvtár' számára : a' *tudományok' bajor kir. academiájától*: Abhandll. der histor. Classe der k. A. d. Wiss. VII. 2.; Abhandll. der mathematisch-physikalischen Classe. VII: 2. München, 1854. C. Kuhn: Über das Klima von München. Eine Festrede. Ott, 1854. K. Spruners Pfalzgraf Rupert der Cavalier. Eine Festrede. Ott, 1854. — Egy *névtelen*től: egy, nyolcz vegyes, magyar és német, XVII. századbeli nyomtatványt foglaló kötet, mellyek Bocskai István fejedelemre 's a' Thurzókra vonatkoznak. — *Greguss Ágosttól*: * Magyar Verstan. Pest, 1854. — *Kelemen Sándortól*: Biró Márton, Isteni titkoknak kis Oskolája. Buda, 1728. 4r. — *Kötelmi példányokban* az egyetemi nyomdától 6, az esztergamitól 18, a' pápaitól 2, a' patakitól 3, a' váczitól 3 darab.

Igazgató Tanács' gyűlése apríl' 17. 18. 19. 1855.

Mélt. gr. Andrássy György másod Elnök úr elnöklete alatt jelen: Bartakovics Béla, gr. Cziráky János, Fáy András, gr. Károlyi György, gr. Károlyi István, Kubinyi Ágoston, b. Prónay Albert, b. Sennyey Pál, Ürményi Ferencz ig. tt. Toldy Ferencz titkoknok. — Bujanovics Ernő Buda kerületi helytartósági tanácsos, mint országfejedelmi biztos.

— A' mélt. másod Elnök úr kijelentvén, hogy a' jelen gyűlésre a' múlt év óta meggyűlt ügyeken kívül legközelebb az academia felejtethetlen első Elnökének halála, kinek emlékezetét rövid de meleg méltató beszédben áldotta, 's az elnöki széknek ez általi megürülése nyújtott alkalmat; az ülést b. Augusz Antal helytartósági alelnök úr levele' felolvastatásával nyitotta meg, mellyben a' felsőbb helyen költ, az igazgatóságnak zsinórmértékül szolgálendő rendszabások foglaltattak.

— Ez után előadván a' más. Elnök úr, miszerint az utolsó gyűlés óta négy hely ürrült meg az igazgató tanács' kebelében, és pedig három gr. Keglevich Gábor, gr. Teleki József és gr. Vay Ábrahám urak' halála, egy pedig b. Vay Miklós úr' lemondása által: ezek' betöltésére szólította fel a' gyűlést; mire titkos szavazás' útján a' következő előkelő hazafiak választattak el, u. m. *Deák Ferencz* és *b. Eötvös József* tiszt. tagok, *Szögyényi László* cs. k. birod. tanácsos és gr. *Teleki Domokos* urak. — Ez után a' mélt. gróf másod Elnök úr az elnökségről lemondván, 's kinyilatkoztatván, hogy körülményeinél fogva ő azt jövőben többé nem viselheti, az igazgató tanács' e' feletti sajnálata 's abbéli hálás elismerése jegyzőkönyvileg is kifejeztetni rendeltetett, miszerint a' gróf, a' legválságosabb percekben az academia' fenmaradása és előmenetele körül szintolly buzgón, mint sikeresen fáradozott. Mik után a' gyűlés titkos szavazáshoz fogván, *elnökké gróf Desseoffy Emil*, *másod elnökké báró Eötvös József* igazg. tagok választattak; kéretvén egyébiránt mélt.

gr. Andrássy György úr, hogy addig is, míg e' választások' legfelsőbb megerősítése leérkeznék, az elnökséget folytatólag vinné, mire ő ml-sága szíves készséggel vállalkozott is.

— Ezek után a' gyűlés a' *pénztári ügygyel* foglalkodott; 's ez alkalommal kedvesen vette tudomásul a' múlt évi igazgatósági gyűlés óta költ *alaptványokat*. E' szerint 1. néhai Kovács Miklós erdélyi püspök az academiái éremtár' részére száz aranyat hagyományozott. 2. Gruber György pécsi tiszt. kanonok és magyarszéki pleb. 6600 pftot alapított, betáblázott kötelezvényekben. 3. Egyed Antal apát 's acad. tag az academiái tőke' nevelésére három rendbeli munkáiból, u. m. Ovid' Keservéiből, Pontusi Leveleiből és saját Elegiáiból száz-száz példányt ajándékozott. 4. A' mélt. gr. Teleki-család az elhunyt Elnök' rendelkezéséhez képest a' „Hunyadiak Kora“ IV-dik kötetéből ezer kötött példányt tett le Emich Gusztáv könyvtárusnál az academiái' részére eladás végett. 5. Néhai Elnök gróf Teleki József az academiának hagyta a) könyvtárát, úgy még is, hogy annak többesei a' sárospataki főiskolának jussanak; b) „Hunyadiak Kora“ című munkájának halálakor sajtó alá készen állandó kötetit (V. XI. XII.) a' szerint, mint az előbbieket, t. i. hogy azok' kiadási költségei vagyonából fedeztessenek; a' többieket pedig (VI—IX. XIII.) kéziratban, a' nála gyűlt okmányokból kiegészítendőket; c) 24,000 pftot a' könyvtár' nevelésére 's a' könyvtárnok' fizetésének javítására; d) 12,000 pftot a' szokott kamathatodoknak az academiái tőkéhez csatlása után egy évenkénti drámai jutalomra úgy, hogy a' jutalmazandó színmű előadás végett a' magyar nemzeti színház' sajátja legyen, kinyomtatása pedig a' szerzőnek maradjon fen. Végre 6. Szent-iványi Bogomér Vincze 2000 pftot alapított.

— A' pestbudai cs. kir. *adóbizottmány'* felszólítása' folytán, miszerint az academiái 1850-től 1855-ig volt bevételeiről vallomást tegyen a' jövedelmi adó' kiszámíthatása végett, e' bejelentés elrendeltetett, az iránti folyamodás' tétele mellett, hogy azekkép összegyűlt több évi adótartozásait huszonnégy havi részletben szabadjon lerónia, nehogy az academiái munkálkodásaiban szerfelett fennakadjon.

— Az academiái kérésére a) a nagy gyűlés' tartásával járó költségekre nézve a' szükséges előkészítő lépések megtétettek; b) a' *nyelv-járás-vizsgáló idei útra* Czuczor Gergely r. tagnak költség rendeltetett. c) A' *természet- és történettud. osztályok'* részére kért költség' kirendelése, valamint d) *Czech János' kéziratgyűjteményének* megvétele a' pénztári bizottmány' jelentésétől függesztetett fel. e) A' *Történelmi Bizottmány* munkálkodásában meghagyatott. f) Az alkönyvtárnoki helyre csőd' kihirdetése rendeltetett.

— Végül olvastatott a' budai kerületi cs. k. helytartóságnak 1854. apríl' 29. költ leirata, mellyben Henszlmann Imre tudor, kivándorlási ítélet' nyomán, az academiái tagok' sorából kitöröltetni rendeltetik.

A' nyelv- és széptudományi osztály' ülése apríl' 22. 1855.

Kubinyi Ágoston igaz. és tiszt. tag' helyettes elnöklété alatt jelen az illető osztályból: Czuczor, Hunfalvy, Mátray, Szvorényi és Tasner r. és II. II. — Egyéb osztályokból: Érdy, Györy, Horváth, Jerney, Kiss K. rr. II. — Petényi és Wenzel II. II. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' titoknok gyászbeszédet tartott Repicky János osztálybeli lt. felett.

— Hunfalvy Pál folytatta a' török, magyar és finn szók' egybe hasonlítását.

— Ugyanennek indítványára Repicky János keleti könyvtára' megvétel végetti becslése rendeltetett el.

A' philos. és társadalmi tud. osztálya' ülése, apríl' 30. 1855.

Gebhardt Ferencz legid. rt. tag' helyettes elnöklété alatt jelen az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Kállay és Pauler rr. és I. II. — Egyéb osztályokból: Balogh, Érdy, Györy, Kiss K., Vörösmarty rr. II. — Petényi és Wenzel II. II. — Toldy Ferencz titoknok.

— Kállay Ferencz rt. az ophitismusról vagy kigyótiszteletről értekezett a' khámi és scythia törzsi népek közt.

— Ez után az ülés

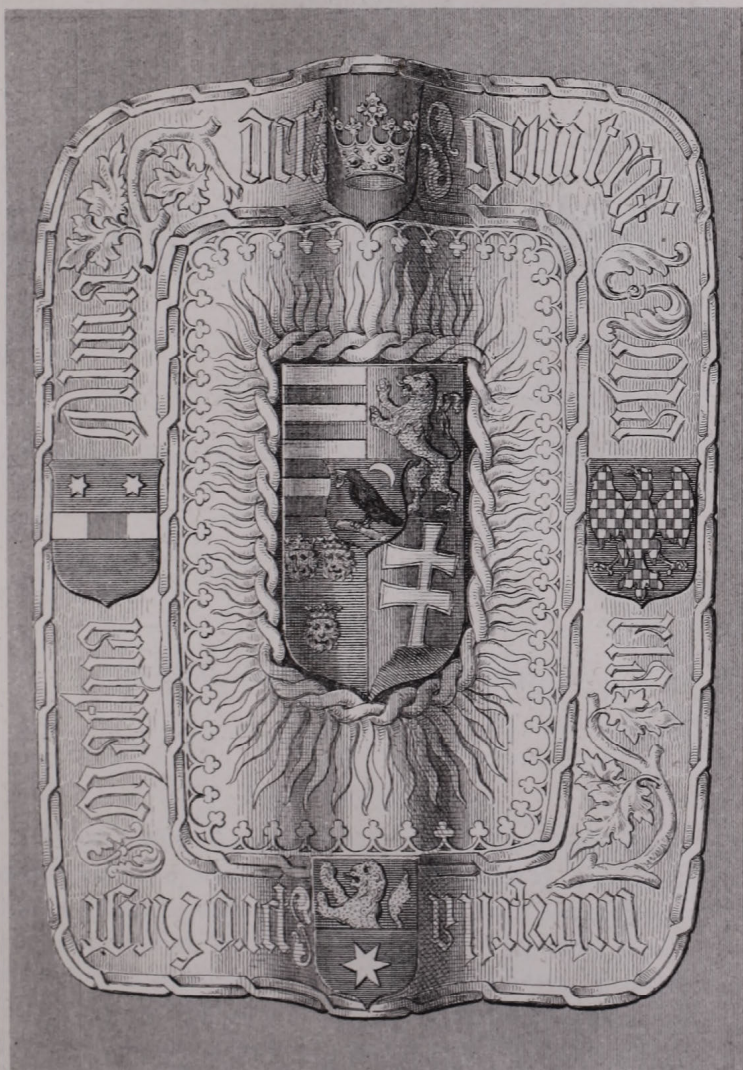
Összes ülésre

alakulván, a' múlt havi ülések' jegyzőkönyvei' olvasása után az igazgatósági gyűlés is olvastatott, melly, részben örvendetes tudomásul vétetvén, az alkönyvtárnoki állomás iránti intézkedésnek nagy gyűlésig felfüggesztése iránt rendeltetett az elnökség megkéretni.

— A' titoknok a' mélt. gr. Teleki-család' részéről a' kéziratár' számára benyújtotta az 1423-ban költ, *Vér Andrásféle* eredeti magyar nyugtatványt, melly eddig azon mélt. nemzetség' levéltárában őriztetett. — Kötelmi példányokban pedig az egri nyomdából 12, a' kecskemétiből 3, a' patakiból 7, a' pesti Bucsánszky-feléből 3, végre a' Trattner-feléből 7 db nyomtatvány mutatott be a' könyvtár' számára.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.



Megant Lencsés Budán 1855

Term. ut. képe votta. Bohn.

M. Acad. Értesítő 1855. IV.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

V. Sz.

A' TÖRÖK, MAGYAR ÉS FINN SZÓK' EGYBEHASZNOLTÁSA.

HUNFALVY PÁLTÓL.

IV.

Olvastatott az academiában május' 21. 1855.

6. §.

A' bötük' változásai.

A' bötük' változásainak törvényei több a' nyelvek' boncztanánál, azok a' nyelvek' természetтанát fejezik ki. A mí nyelveinkben kutatván ama' törvényeket, a' tények' összehasonlításából indulunk ki. Ezzel ki van mondva, hogy ama' törvények' felfogása és kifejezése mind addig tökéletlen, 's ujjabb ujjabb javítást igénylend, valameddig a' vizsgálódásunk alá vett nyelvek' összes tényeit tökéletesen nem vesszszük észre, 's kellően nem értjük. Magam leszek tehát első, ki javítani, kiegészíteni soha nem szünendöm meg, 's a' helyre igazítást szives elismeréssel fogadandom. — Elésoroljuk azon tények' csoportait, mellyek leginkább felötlöttek, 's azokból igyekszünk kivonni a' törvényeket.

I. Bötük' változásai a' szók' végén.

1) *Fej vagy fő, és társai a' rokon nyelvekben.*

a) A' magyar *fej* vagy *fő* caput szó, hajdan *fe* is volt. P. o. a' Tatrosi másolat' 26. lapján olvassuk: „Te kedig mikor böjtelendesz, te *fedet* megkenjed, 's te orczádat megmossad“; és 157. lapján olvassuk: „De es tū *feteknek* minden fürti megszámoltattak.“ Ebből gyanítom, hogy nálunk hajdan hosszú *e* is volt, mikor is az a' szuomi *ää*-nek hasonmása vala; 's akkor ilyen *e* bötüs sor lehetett:

e	ē	ē	é,	mellynek megfelel a' szuomi
ä	ää	e	ie.	

De az írás' tökéletlensége miatt kiveszett az irodalmi nyelvből az *ē* (ää), mellyet azonban az élő nyelv mai napig megőrzött sok helyütt, kivált midőn az *l* bötüt nem hangoztatja, p. o. *ē*(l)ment. Most az írás a' hosszú *e*-t így írja: *é*, mi által elenyészteti a' rövid *e*-nek megfelelő *ē* hangot. A' *fe* szót pedig írjuk és ejtjük *fej*-nek vagy *fő*-nek. De a' *fő* szó azonos *föv* szóval: miből kitetszik, hogy *j* erősíti az *e*-t és *v* erősíti az *ō*-t; miért is *ō* és *v* összeolvadtak hosszú *ō*-re, mert *ō* és *ō* csak hosszúság, nem hangváltozás által különbözik egymástól; az *e* és *j* nem olvadhattak hosszú *e*-re össze, mert *é* és *e* most nem csak hosszúság, de hangváltozás által is különbözik egymástól. — Nem rég még *fövet* divatozott *fej*et helyett; még p. o. Budai Ézsaiás széltiben írt: *fővebb* embereket, *főbb* emberek helyett.

I. Észrevétel. Szók' végén a' *j* és *v* bötük váltakoznak, 's *ō* meg *v* hosszú *ō*-re olvadnak össze. Példák még: *bő*=böv törökül *bāj*, *tő*=töv, török. *dib*, szuom. *tyvi*; *sző*=szöv, *cső*=csöv, *kő*=köv, szuom. *kivi* 'stb.

A' *fej*, *fő* szó nem jelent csupán *caput*-ot, hanem *apex*-et, *spica*-t is. Ezt megemlítvén, lássuk némelly származékát; p. o. *fejez*, *fejel*, *fejlik*; *föd* vagy *fed*; *feslik*, *fesül*, *fejt*. Tudjuk ezek' jelentéseit; *fejez* annyit tesz, mint: *apicem rei apponere*, *finire*, és *apicem demere*, *caput decutere*; azután *exprimere*. *Fejel* jelenti: *apicem addere*, *redintegrare*, p. o. csizmát *fej*elni; ennek bennhatója *fejlik*, *apicem sibi addere*, *explicari*, *evolvi*. *Föd*, *fed* jelenti: *obtegere*, *apicem v. tectum alicui imponere*.

Feslik, fesül jelenti, hegyével kiérni, oldódzani, jó és rossz értelemben, p. o. Kazinczy Ferencznél, „Sz. Történetei“ 90. lapján „kezeimből senki *ki* nem *feselkedhet*,“ 's *feslett erkölcs* = dissoluti mores. *Fejt* a' *feslik*-nek áthatója.

Ezen származékok mutatják, hogy a' törzsszónak *j*-je megmaradt a' *fejez, fejel, fejlik*-ben; *d*-re változott a' *fed*-ben; *s*-re pedig a' *feslik*-ben és *fesül*-ben. A' törzsszó' *v*-je is *d*-re változott a' *föd*-ben — A' *feslik* szónak áthatója *fejt* pedig azt is mutatja, hogy viszontag *s* is változhatik *j*-re, p. o. még *esik, ejt*.

II. Észrevétel. Szók' végén a' *v* változhatik *d*-re és *s*-re, 's viszontag.

Vegyük most a' *fő, föl* igeaszt, mely *coquitur*-t jelent, nem mint rokon gyököt, hanem mivel hasonló bötüváltozást tüntet elé. Egyaránt mondhatjuk: *fölni* és *főni, fővni* helyett, 's így : *föl* és *fő*. Ha *fő* vagy *föv* névszó volna, a' *föl* idomot *fő-ül*-ből alakultnak lehetne gondolnunk : de miután *fő* gyök-szó, azt tanuljuk rajta, mikép a' *v* *l*-re is változhatik. 'S ezen, a' benható igében levő *v* vagy *l* átható értelemben *z*-re változik, mert *fő* vagy *föl*-ből lett *főz*. Hasonlót mutatnak *nőni* vagy *nőlni* *crescere*, mely szinte lehet : *nővők, nővünk*, vagy *nőlők, nőlünk, nő* (növ) vagy *nöl*; továbbá *nyőlni* vagy *nyőni*, *evellere*, p. o. kendert nyőlni, vagy *terrere*, p. o. ruhát nyőlni. A' *nőni, nőlni*' áthatója nem *nőz*, talán mert a' nyelvszokás a' *nősz*-ik-et akarja kikerülni, hanem *nőveszt*.

III. Észrevétel. Szók' végén a' *v, l* és *z, s* váltakozhatnak. A' mit magyar szókon észrevettünk, vajjon látjuk e azt a' rokon nyelvek' szavain is?

b) Szuomiban vagy finnben a' *fej, fő* = *pää*. E' *pää* szó hosszú *ē*-vel jár, 's teljesen megfelel a' mi régi *fē* szónknak. Jelent hasonlókép *caput, apex* és *spica*-t, p. o. *sormen pää* = 'újj' feje, azaz vége, hegye, *digit apex*; *ohran pää* árpa-fej, *spica hordei*. A' finnben a' hosszú *ē* (ää) hangzó pótolja tehát a' magyar szó' *e* melletti *j*-jét és *ö* melletti *v*-jét. Innen *fejteni* származék finnben *päättää*, tágabb jelentéssel, mert határozni, befejezni, hegyezni 'stbbit jelent. A' *feslik* származéknak megfelel finnben a' *pääsen* (fes-lem), mellynek áthatója *päästän* fejtek, *päästää* fejteni.

Vegyük a' *fő, föl*' megfelelőjét. Szuomiban *paistan* jelent főzők, mellynek benhatója nincsen. Gyakran lesz alkalmunk észrevenni, hogy a' rokon nyelvekben ugyanazon gyökszónak nem minden idoma találtatik meg; valamint gyakran egyik rokon nyelvben a' szó átható, másokban benható, p. o. *öl* törökben moritur, de magyarban *mori facit*, azaz occidit. — De *paistan* nem jelent csupán főzni-t, hanem fényleni-t is; tehát a' *föv* és *fény* rokon hangúsága itt már egyhangusággá lett. Innen *paistet* napfény, és *paisto* sütés, p. o. kenyérsütés. Nálunk a' *süt* szó jelent: *splendet*, p. o. a' nap süt, és *assat*, p. o. húst süt. Lásd illyenekről a' IX. Észrevételt.

c) Esztben *pä* vagy *pea* az, mi a' magyar *fē, fej, fő*, 's a' szuomi *pää*. Abban sincs *j* vagy *v*. Származékai: *peäsema*, vagy *peäsmä*=päästä=fesleni, és *peästema* vagy *peästmä*=päästä=fejteni.

d) A' török és ujjur nyelvekben a' fej *bäs, bes*, ugyan azon jelentéssel, p. o. *bas jeller*, fő szelek! *bogdai bas virür*, a' buza fejet ad, hajt; különösen *basak* is gabonafő. Ezen török szó' származékai *bas-mak* befejezni, *basla-mak* kezdeni stb.

Vajjon megfelel-e a' magyar *fő, föl, főz*, 's a' szuomi *paistaa* igéknek is hason szó a' törökben? Meg; ujjurban *basik* annyi, mint főtt; törökben *pis* tesz főni, fölni, melly *dür* képzővel áthatóvá lesz; így: *pisdür, főz*.

A' törökben tehát ezen szók legott sziszegő bötűvel fejezik ki a' hason magyar szók' *v, j, l*-jét.

e) Jakutban *basz* fej, fő, *baszbilik* fő ember, felső. — A' *fej, fe, fő*; *pää, pä, pea, bas* és *basz* szók, mellyek azonosak, mindenütt viszonyítókul is használtatnak, vagy viszonyítókat eresztenek, p. o.

magy.	felé,	felett,	felől 'stb.
szuom.	päälle,	päällä,	päälta 'stb.
török.	basime	basimde	basimden 'stb
	(felém	felettem	felőlem)

A' *fő, föl* szónak jakutban megfelel *busz* föl, törökül: *pis*; *buszar* főz, törökül: *pisdür*.

f) Felhozom még Klaprothból (Sprache u. Schrift der Uiguren) a' vogul *pang*, vagy *pank* szót, melly = fej, bas, basz. E' szónak idomát felvilágosítja több osztyák szó, mely-

lyekben a' magyar *v* vagy *j*-nek *ng* felel meg, p. o. osztyák. *neng*, magy. *nő*, foemina. A' pank (peng?)-höz hasonló szóidom ismeretes a' törököknél is, hol *beg* vagy *bej* annyi mint *fejdelem*, fő ember, szuom. *pää* mies. Már 950 körül Kr. u. Bíbor Koszta a' kazarok' fejedelmét *πέρχ*, azaz *beg*-nek nevezi. Ezen *beg*-hez hasonló idomú szó divatozik nálunk is az *öz-vegy*-ben, melly *maga fejt*, szabadot jelent. Az osztyák *ūk*, v. *uk*, szurgut osztyák nyelven *ouk*=fej, fő ezen idomokhoz sorolandó.

IV. Észrevétel. A' *v*, *j* böjtük, mellyek szók' végén *l*, *s* vagy *z*, *sz*-re változhatnak, ezen felül *ng* (nk), *k*, *g*, *gy*-re is változnak.

g) Végre szűrjünül a' fej *jur*; tehát a' *v*, *j*, *s*, *z*, *sz* böjtük *r*-rel is váltakoznak; p. o. *szer*-et, török. *szev*; *nev*-et szuom. *nauraa*. A' szűrjün nyelvből is *szi*=szőr, mi a' hangzó' különbségével csak olyan, mint *fő*=jur.

Főz-ni szűrjün. *pu*-nő, osztyák, *mād*-ai. Mindkettőátható jelentésű; az utóbbiban *d* böjtü a' magyar *z* helyett van; egyébiránt *fő*=mā-ra nézve lásd a' következő 3. számot.

V. Észrevétel. A' *j*, *v*, *l*, *z*, *s*, *sz*, *k*, *k̄*, *g*, *gy* böjtük *r*-rel is viszonylanak.

Tehát *fe*, *fej*, *föv*, *fő*, *pää*, *pä*, *pea*, *bas*, *basz*, *pang*, *beg*, *bej*, (öz)-*vegy*; *ūk*, *ouk*; *jur*, a' végböjtük' változásainak nevezetes sorát mutatják. Mellesleg a' hangzók és az ajakböjtük' változásait is megismerjük azokon, mellyeket alább különösen tekintendünk.

2) *Fiú és társai a' rokon nyelvekben.*

Szürj. *pi*, magy. *fi* és *fiú*; szuom. *poika* (*pojka*, magyarúl is *puja*), *virol*. vagy *eszt*. *poeg*, *osztj*. *pők*, *pāk*, török. *oğul*, *jakut*. *uol*; azután *jakut*. *uolan*, török. *oğlan*, magyar. *fiú*, mint *inas*, *szolga*.

Itt is a' hangzó (*pi*, *fi*, *fiú*) alatt *j* vagy *v* lappang, melly a' szuomiban és virolanban *k*-ra meg *g*-re keményedett (*poika*, *poeg*), az osztyákban hehentett *k̄*-ra, törökben hehentett *ğ*-re változott (*pők*, *pāk*, *oğl*). De a' török szónál új jelenség tűnik elé. A' III. Észrevételből tudjuk, hogy a' *v* és *l* váltakoznak; a' IV. Észrevételből pedig tudjuk, hogy a' *v* és *k* (*k*, *g*, *ğ*, *gy*) is váltakoznak: itt meg *v* helyett, mellyet a' *pi*, *fi*, *fiú*-ban lappan-

gónak vettünk föl, a' két váltakozó, t. i. *g* (*k*) és *l* együtt van meg: *oğul*, (oğl) és *oğlan*. (A' szuomi *poik*=fiú úgy áll a' török *oğl*-hoz, mint a' szuomi *pää* állott az osztyák *ouk*-hoz, elveszvé, vagy megkeményedvén a' mássalhangzók a' szók' elején. A' *száj*' édes testvéreinél mindjárt látunk erre új példát, 's utóbb még akármennyit.) — Hogy *oğul*-ban a' másik hangzó csak segédbötű, mint a' *dolog* szóban, *dolg* helyett, onnan is világos, mert mint mi mondjuk: dolgom, dolgod, dolga 'stb, úgy mondja a' török: oğlum, oğluñ, oğlu 'stb. fiam, fiad, fia. A' *v*-ből kinőtt *gl* azután további fejlődésében vagy az egyiket vagy a' másikat ejtheti el; p. o. a' *jakut* uolban nincs torokbötű, 's az *osztyák* pök-ban meg nincs nyelv-bötű. Szabadjon ezen jelenséget *bötű-oszlásnak* neveznem. Már ilyen bötű-oszlást több esetben tapasztalunk. P. o. a' *szuomi* suu, *magy.* száj, *török* (ağz) ağiz 'stb. — De csatoljunk ide még más példákat, 's azután fejezzük ki az észrevételt.

3) *Fa és társai a' rokon nyelvekben.*

Magy. fa, *szürjän.* pu, *virol.* pu, *szuom.* puu, *osztyák.* jūk, *lapp.* muor, muora, *jakut.* masz, *török.* ağacs (ağcs). Ezen példa, a' török *ağacs*-ig, teljesen hasonló a' *fej*' példájához. Mint ebben a' rövid hangzójú *pä*-tól kezdve hosszú hangzókon keresztül *k*, *s*, *r* végzetekre folytak a' változások; úgy itt *fa*-tól kezdve hosszú hangzókon keresztül *k*, *r*, *sz* végzetekre érünk. Továbbá, valamint a' *fi*, *pök* és *oğl*, 's a' *száj*, *suu*, *ağz* között léteges összeköttetést kellett látnunk: azonkép a' *fa*, *jūk* és *ağacs* között sem tagadhatjuk azt el. *Ağacs*-ban is tehát *ğcs* bötűoszlást veszünk észre.

VI. Észrevétel. A' váltakozó bötűk közül kettő is együtt felelhet meg a' másik váltakozónak; de e' kettőnek egyike olvadó (*l*, *z*) vagy olvadóból lett bötű (*s*, melly az előző bötű által *cs*-re változhatik), másika pedig kemény vagy lágy bötű. Eddig *gl*, *gz*, *ğcs* bötűoszlást vettünk észre; utóbb alkalmunk lesz *rn*, *tl*, *dl*, sőt *lk* és *zt* oszlást is látnunk. Sőt ha emlékezünk a' *szürjän* *j-sz*, a' *cseremisiz* *v-l* és a' *török-jakut* *l-r*, *n-r* 'stb többesekre, ezekben is csak a' *k*, *h*, *t*, *d*, *sz* többes rag' oszlását ismerendjük föl. (Lásd a' 3. §. 2.)

4) *Más és társai a' rokon nyelvekben.*

Szürjän. mu (innen *mu-öd=más-od*), *szuom.* muu, *lapp.* mubbe és nubbe, *magyar.* más, *osztyák.* peg, *török.* bas-ka. — Itt csak a' *lapp* mubbe vagy nubbe mutat ujat, t. i. hogy a' lappangó *v* bötű kettős *b* (tehát *p*) által is kifejeztetett, 's ez még hangzót vont maga után. (Lásd a' VIII. Észrevételt.)

Az eddig tárgyalt négy szó következő tanulságos idomokat mutat.

szuom. pää *magy.* fej *török.* beg, bej, *török.* bas *szürjän.* jur
szuom. puu *magy.* fa *oszty.* jük *jakut.* masz *lapp.* muor
szuom. muu *szürj.* mu *oszty.* peg *magy.* más
szuom. poik *magy.* fi *oszty.* pök *török.* oğl

5) *Szó, só, tó, has, hangya, hó, fagy.*

Szó szava, só sava, tó tava, hó hava mutatják, hogy ezek' törzsei: *sav*, *sav*, *tav*, *hav*; ezekben tehát *a+v=ó*.

a) A' *sav* (szó) törzs' *v*-je *szuomiban* *n*, mert *sana=szó*, *törökben* *z*, mert itt *szöz*, vagy *szuz=szó*.

b) A' *sav* (só) törzs megvan az indogermán nyelvekben is: *hellénül* ἅλς, *latin.* sal, *német.* salz. *Szürjänben* *szó*, *osztyákban* *szat*, *törökben* *tusz=só*, *jakutban* is *tusz*.

Jegyzet. Hogy *l*-ből *v* lesz, 's ez hosszú hangzó alá rejteközik, láttuk a' *föl=fő*, *nöl=nő* szókon, de láttuk a' névszóragozás' példájául vett *nyelv* szón is, melly *szürjänül* *külü* vagy *kü*. A' *szürjänben* számos példa van rá; p. o. *kő=kötél*, *tő=szél*, *ló=lél*, *lélek*, *ű=messze való*, *vű=felső* 'stb, mellyek mind összehúzott szók, *kölü*, *tölü*, *lolü*, *ülü*, *vülü* helyett, 's ejtetnek *köv*, *töv*, *lov*, *üv*, *vüv*-nek is, azonkép, mint nálunk *föl=fő=föv*; *nöl=nő=növ* is. Más nyelvekben is találunk ilyenre, mint annak helyén látandjuk; p. o. az *álom* *jakutul* *ü*, mi *ál(m)* szónak elváltozása. Fölösleg talán, de nem árt újra meg újra figyelmeztetni a' mi íróinkat, hogy eminnen is tanuljuk, mennyire nem lehet szóhasonlításba ereszködni, ha az illetők' rokon nyelveit nem tudjuk. Mert a' szók' külseje gyakran egészen másnak látszik, mint a' mi valóban.

VII. Észrevétel. Az összehúzott szók az elejtett bötűket hosszú hangzóval pótolják ki.

c) A' *tav* (tó) vogulban *tur*, mint fej, szürj. *jur*, fa lappul *muor*; 's hogy kitöltsük a' már ismeretes változás' sorát: osztyák. *teü*, Alsó-szurgutnál *touk*, Felső-szurg. *tok*. Vajjon a' sok *túr*, melly magyar helység-nevekben eléfordúl, p. o. *Túr*, *Kis-túr*, *Közép-túr*, *Nagy-túr*, *Mező-túr*, *Keresz-túr*, *Túr-Pásztó*, *Túr-Terebes* 'stb nem rokona-e a' *tó* szónak? Tudjuk, hogy *túr* eves sebet jelent, p. o. túros hátú ló, túros seb; Kresznerics mondja, hogy *Turdos* mocsáros helyet jelent Szabolcsban, az pedig származéka *túr*, *túrd* szónak. 'S *Europaeus* úr (finn tudós) szíves volt nagy számmal *tó* neveket közölni velem, mellyek mind *túr*, *tür*, *tir* alakban fordulnak elé kelet-éjszaki Oroszországban. Mert ez országot, a' szlávok' elterjedte előtt, legnagyobb részben finn és rokon törzsu népek lakták.

d) A' magyar *has* szó törökül *karn* vagy *karin*, innen *karindas* annyi mint *hastás*, *hastárs*, nálunk „egy test' vére.“ — Hasonlókép a' magyar *hangya* törökül *karindse*. Finnben a' *has*, *karn*-hoz viszonylik *koht(u)*=uterus; a' *hangya*, *karindse*-hez pedig *kusi*(ainen). — Ezen példákban is bötüoszlas tűnik elő. Lásd a' VI. Észrevételt.

e) A' magyar *hav* (hó), nix, megfelel a' török *kar*, 's a' finn vagy szuomi *lumi*-nak. Itt a' magyar *v* bötü törökben *r*, finnben *m*. Az elsőre, hogy *v=r*, több példát láttunk már, különösen az V. Észrevételben; a' másodikra, hogy *v=m*, különös példákat következőkben látunk: *név* szuom. *niemi*, *lé*, *lév*, szuom. *liemi*; *jó*, *jav* osztyákúl *jem* 'stb, sőt az is, hogy *más*, szuom. *muu*, lappul *mubbe*, vagy *muppe*, *nubbe* lehet, csak ez okból magyarázható.

VIII. Észrevétel. A' szók' végén levő *v* bötü keményebb ajakbötüre p. o. *m*-re, vagy *b*-re vagy *p*-re is változhatik.

Jegyzet. Az említett *hó*, nix, szó mellé alkalmasan teszünk több hasonhangú szókat, meggyőzvé az olvasót, hogy az ilyen szók' különböző gyökökből származnak.

Magyarban :

hó, nix, melly török. *kar*, szuom. *lumi*, osztyák. *tyonty* v. *tlanty*, szürjän. *lüm*.

hó, luna, melly török. *aj*, lappul *hald*, *kald*, Révai Anti-

quitt. 76. l. suzom. *kuu*, osztyák. *tīlisz*, *tēdlesz*, szürjän. *tölüşz*.

seb, vulnus, suzom. *haava*, jakut. *bāsz*.

seb, celeritudo, suzom. szinte *haava*.

süt=assat, suzom. *paistaa*.

süt=splendet, suzom. *paistaa*.

tölgy uber, suzom. *tuumen*

tölgy quercus, suzom. *tammi*.

Szuomiban :

kuu luna, magy. *hó*, 'stb.

kuu adeps, magy. *háj*, török. *jağ*, jakut. *szia*.

haava mint magyarban celeritudo és vulnus. Másutt leljük meg talán az illető különböző gyököket.

paistaa fénylik és főz, *süt* 'stb.

Törökben :

kum de *kumāk* is, magy. *homok*.

kum meg magy. *hab*.

at=ló, suzom. *hepo*, osztyák. *tau* és *tlauk*, *tlök*.

at=vet, suzom. *otaa*, 'stb.

Jakutban :

ū viz, török. *szu*.

ū álom, török. *uju*, suzom. *uni*.

asz=nyit, magy. *ajt* (ajtó), suzom. *av* (avaan), tör. *acs*.

asz, magy. *haj* (crinis), suzom. *hius*, török. *szācs*.

ās, magy. *éh*, török. *āk*.

ās=fehér, török. *āk*.

bağa, magy. *béka*, török. *baka* és *bağa*.

bağa, magy. *vágy*, 'stb.

IX. Észrevétel. A' valamelly nyelvben eléforduló azonos külsejű szókat nem szabad mindjárt azonos gyököknek tartani, mert igen különböző gyököek lehetnek.

(Lásd alább a' IV. felirat alatti példákat is.)

Meg kell különböztetni azoktól az olyanokat, mellyek a' népnél uralkodott nézet szerint többféle jelentésüekké lettek. Magyarban jeles példát találunk ezekre az *uj*, *öreg*, és *fi* szókban. *Öreg* jelent adultus-t, haladtkorút és nagyot ; *uj* jelent

viszontag nemcsak novust, hanem kicsit is. Innen a' *kéz' uja* = digitus, *láb' uja* = zehe, *ruha' uja* = manica, ärmel (talán kleiner arm). Ezzel nagyon megegyez a' török és jakut nyelv. Ugyan is:

uj novus, török. *jeñi* جەڭگي jakut. *szanga*.

uj manica, török. *jeñ* vagy *jenek* جەڭگە جەڭگە jakut. *sziäk*

Innen: *unoka* törökül *jegen*, جەڭگە jakut. *sziän*. A' magyar *fi* is az *öreg'* ellenében kicsinyt jelent. Innen: asztal, szekrény' *fiókja*. Jakutban *oĝo*, melly fi-t jelent, hasonlókép kicsinyt és fiatalat teszen egyszersmind, p. o. *masz oĝoto* = fa' fíja, fiatal fa; *dsiä oĝoto* = ház' fíja, házikó; *oĝo csorōn* = fi pohár, kis pohár.

'S itt azután el is döntetnék a' kérdés, hogy az *uj*, mint digitus és manica, *jj*-vel irandó-e? 's vajjon hibás-e az *öreg* szót nagy-nak értelmében venni? (Lásd *Nyelvtudományi pályamunkák' IV. kötete' 84. lapj.*) Nincs okunk az *ujat* azért, mert digitus-t, manicát jelent, *jj*-vel írunk, ha a' szó természetében nem rejlik az a' *jj*; 's nem kell roszalni az *öreg*-et, hogy nagyot is jelent, ha tartunk valamit az eredetiségre. Sőt a' német *gross Vater*-t magyarosan *öreg atyá*-nak mondjuk; a' *nagy atya* talán németes.

f) *Fagy* szuom. *pakkainen*; török. *buz* és tatár. *muz* vagy *musz*, jakut. is *busz* jég, fagy. Innen *musztag* hegy = *fagy-hegy*, *jéghegy*. Ezekben nem látunk ujat; mert hogy *gy* = *k* = *sz*, *z*, tudjuk a' *III. és IV. Észrevételből*. Magában a' magyarban is viszonylik a' *gy* *z*-vel, p. o. *fagyni*, és *fázni*. — *Fagyni* osztyákul *pōtt*-em; *fázni* meg osztyákul *pōtāj*-em, *pūtāj*-em; *faggyú* pedig *polty*, magyarul írva *polty*, melly tulajdonkép *pōty*, mert az *l* csak belészúrt bötű, hogy hosszúvá tegye az o-t, mint nálunk ódani (óvdani) helyett *öldani*, *óthalmaz* (óvtalmaz) helyett *óthalmaz* 'stb. Sorozzunk ide több *gy* végzetű magyar szót a' megfelelő szuomi szókkal, hogy lássuk, miszerint ezen *gy* nem mindig iny- vagy nyelvbötüből lett.

Négy	neljä	legyek	lienen
légy	lietiä	légy	lienet
légy, legyet	lennin	legyen	lienee
vagy	olet	tölgy	tuumen, uber,
vagyon	ole	tölgy	tammi, quercus,

6) *Jég és társai a' rokon nyelvekben.*

Szürján. ji, (jiasz, jeges), *szuom.* jää, *magy.* jég, *lapp.* jägna (jängnasz, jeges), *osztják.* jeng. Ezen példa is a' végbötű' keményedését, 's viszontag hangzóiglani eltűnését mutatja. A' keményedett végbötű' azután mással is szövethozódik itt, p. o. *n*-nel (jägna és jeng) 's annyiban a' VI. Észrevétel alá tartozik a' *pank* vagy *pang* vogul szóval, melly fejet jelent. Lásd 1) f) alatt.

A' felmutatott számos jelenséget, mellyeket talán sem teljesen, sem eléggé világosan nem fejeztem ki IX. Észrevételben, következő szabályba lehet összefoglalni:

A' végbötűk, rövid hangzótól kezdvén, hosszú hangzóban rejlő *j* vagy *v*-be átköztvén *ki*, *ajak-* és *íny-*, *torok* más-salhangzókká fejlődhetnek *ki*, úgy mint *v*-től kezdve *p*-ig, 's *j*-től kezdve *k*-ig, 's a' két sor között még *s*, *sz*, *z*, *l* és *r* bötűk is találhatnak helyet.

Hozzá teszünk még egyeseket:

7) *K* és *t* váltakoznak. — Legszámosabb példákat találunk erre a' magyar és szuomi többes ragokban. A' magyar többes *k*-ból, a' szuomi többes *t* ragból áll. Lásd a' 3. §.

8) *R* és *z* váltakoznak. — Láttunk ugyan erre már a' IV. és V. Észrevételben példákat: de különösen magyar-török szókban váltakoznak az *r* és *z* bötűk, p. o. *iker*, török. *ikiz*; *ökör* török. *öküz*; *tenger* török. *deniz* vagy *tengiz*; *tér*(d) tör. *diz*'stb. Így latinban is: *honor* és *honos*, *arbor* és *arboſ*.

II. A' torokbötűk' változásai a' szók' elején.

A' torokbötűk' változásaira a' szók' elején következő példákat hozunk fel.

a) *Kettő*, *nyolcz*, *húsz*, és *társaik a' rokon nyelvekben.*

Előre bocsátván azt, hogy az altaji nyelvekben 8 és 9 úgy lettek: 2—10, 1—10 (minek példáját a' szanszkrita nyelv is mutatja; mert *vinszati*=víginti, *unavinszati*, latinul *undeviginti*=19); 's az összetett tízesek így: 2×10(=20), 3×10(=30), 4×10(=40), 5×10(=50)'stb. elősoroljuk a' három említett számnevet.

	2.	2—(10=8)	2×10.
<i>Török.</i>	iki *)	szek-(szekiz)	jigir×(jigirmi)
<i>Ujgur.</i>	iki	szek-(szekiz)	jigir×(jigirmi)
<i>Jakut.</i>	ikki	ag-(agışz)	szür×(szürbä)
<i>Csuvasz.</i>	ikke	szak-(szakkir)	sir×(sirim)
<i>Osztják.</i>	kāt, kātñ	nyil v. nyigedl- (nyigedlak)	kūsz v. kōsz
<i>Vogul.</i>	kit, kiti **)	nyal-(nyalalu)	kusz
<i>Magyar.</i>	kettő(kekt-nő)	nyol-(nyolcz)	húsz
<i>Szürjän.</i>	kük, kek,	kök(kökjämüsz)	küşj
<i>Cseremis.</i>	kokta, kok	känd-(kändäkse)	kok×(kokla)
<i>Szuomi.</i>	kahd (kaksi)	kahd-(kahdeksan)	kaksi kym- mentä
<i>Eszt.</i>	{ reval. kaks	kahh-(kahheksa)	kaks kümmeñd
	{ dorpat. kats	katt-(kattesa)	kats kümmeñd
<i>Lapp.</i>	{ guoft	gautt-(gauttse)	
	{ kuokt	kakt-(kaksze)	guoft loghe

A' kettős számnév háromszor fordul elé ezekben: magában; azután a' nyolczasban, hol tízzel összeolvadt, így: 2—10, 's azért elválasztva irtuk, rekeszbe zárván az egész nyolczast; végre a' huszas számban, melly így lett: 2×10, 's azért itt is elválasztva irtuk. A' tizest mind nyolczban mind húszban igen különbözőnek látjuk. A' cseremis, szuomi, eszt és lapp nyelv legnyilvánabban fejezi ki a' *két-szer tizet*; kevesbbé nyilván a' török, ujgur, jakut és csuvasz, jóllehet ezekben is el lehet választani a' kettőt a' tizestől; az osztják, vogul, magyar és szürjän nyelvben a' *kettő* és *tíz* egészen összeolvadtak. Magyarban a' 2 számra ötféle szó van: *kekt*, *iki* (az *iker* szóban), *nyol-* (a' *nyolcz*-ban, =nyol-tíz, nyol-tz), *hu-* (a' *husz*-ban=hu-tiz, hú-tz, hú-sz), végre *kit* a' *kittől*-ben. De csak kétféle gyökből erednek azok, egy-

*) Magyarban is megvan ezen *iki*=kettő ebben: *iker* gyermek, melly a' *jigir*-höz is út. Viszont törökben az *iker* *ikiz*-nek mondatik, *r* és *z* felváltván egymást, mint: tenger török. dengiz. Lásd a' végbötük' változásait. I. 9.

**) Magyarban is megvan, ebben: *kittől*, quod dupliciter est textum; *kittőlős* vászon, tela duplicis texturae. *Kresznericsnél*.

ből az *iki*, *kit*, *kekt*, *hú-*, és másikból a' *nyol*, mellyhez legközelebb esnek a' vogul *nyol* és osztyák *nyil*. Tudjuk a' két és *kettő*-nek különbségét. *Kettő*ben nő ragot sejtek, melly a' *monó*-ban is megvan. Ez a' szuomiban *mol* levén (*molempi* comparativ.=ambo), a' magyar is *mol-nó* lehetett, azután l áthasonult *n*-hez. A' két szót főnevek előtt használjuk, tehát ragozatlanúl, annál is inkább, mivel a' számi érték rag nélkül is megérthető: a' *kettőt* önállóan használjuk: *kettő* szerintem *hektő* helyett van. Tehát *kekt* gyököt veszek föl, azért mert látjuk, legtöbb *kettős* szám' első szótaga *k*-val végződik; 's mert ha *ket*, vagy *kek* volna a' törzs, nehezen alakul vala *két*-té, hosszú é-vel. Elnyeletik itt egy mássalhangzó, melly miatt hosszúvá lesz az *e*: *kettő*-ben a' *kettős t* úgy is hosszúvá teszi azt. Az osztyák *kāt*, *kātn* is *k*-féle bötű' kiesése által nyerte meg a' hosszú *a*-t. *Kekt-nő*-ből lett azután *kettő*. Azonban a' *hét* szám' hasonosságát is lehet tekinteni. Ez *t* és *k* raggal rövidül, p. o. *het*-et, *het*-ek; gyöke tehát *het*, melly a' magyar viszonyi rag *c*) alatt kifejezett törvény szerint *hét*-té lesz. Ugyan ez állhat a' *ket*-ről is, melly ragozatlanúl *két*, nő raggal pedig *kettő*.

b) Három és harmincz; hat és hatvan a rokon nyelvekben.

	3.	3×10.
Török.	ücs (ülts)	otuz (ol-tüz) *)
Ujgur.	ücs	otuz
Jakut.	ücs	otuz
Csuvasz.	vissze	vutur (vu-tur)
Osztyák.	küdem, küdlem	kudem jong
Vogul.	kōrom	vāt
Magyar.	három (harm)	harmincz
Szürjän.	kujim (kuim)	komün

*) A' nogai tatárok *oltuz*-t ejtenek, lásd Böhtlingh 166. lap. E' helyen B. nem helyesli, hogy Schott a' *szekiz*-t, *jigirmi*-t és *oltuz*-t két szóra elemezte. Schottnak igaza van; a' vogul *vāt*=30, és az osztyák *nyil*=8, kivételek, mellyeket a' nyelv eltűr, nem zavarván semmit. Egyébiránt a' *vāt* is *vā* és *t*-re elemezendő. *Vā* úgy viszonylik a' *kōrom*hoz, mint *hú*(sz) *kettő*höz; a' tizes egyben *t*, másokban *sz*; a' csuvasz *vutur*=*vu-tur*, azaz *vu-tüz*, *tiz*.

	3.	3×10.
Cseremisiz.	kumut (kum)	kum-lu
Szuomi.	kolmi	kolmi kymmentä
Eszt.	{ reval.	kolm kümmend
	{ dorpat.	kolm kümmend
Lapp.	golm	golm loghe
	6.	6×10.
Török.	altı	altmis
Ujgur.	altı	altmis
Jakut.	alta	alta uon
Csuvasz.	olta	otmil
Osztyák.	kūt, kūt	kūt jong
Vogul.	kāt, kōt	kā°t-pen
Magyar.	hat	hat-van
Szürjän.	kvait	kvaitümün
Cseremisiz.	kudat (kud)	kut-lu
Szuom.	kuud (kuusi)	kuusi kymmentä
Eszt.	{ reval.	kuus kümmend
	{ dorpat.	kuus kümmend
Lapp.	gut, kut	gut-loghe.

Összevetvén már a' kettős számokat, kitetszik, hogy *iki*, *ikki*, *iker*, *ikiz* és *ağ* hangzóval kezdődnek, melly *jigir*, *nyil*, *nyal*, *nyol*, *hú* (hús), *guoft* és *gautt*-ban inybötüt és gyöngé torokbötüt, *szekiz*, *szürbä*-ben pedig sziszegő nyelvbötüt, a' többi valamennyiekben kemény torok-bötüt bocsát maga elé. A' hármás és hatos számok is, mind magokban mind egyesülten a' tizes számmal, hangzótól kezdve lágy és kemény torokbötükre érnek. Megfordítva is állíthatjuk, miszerint a torokbötük vagy ellágyulnak, vagy sziszegőkké változnak, vagy hangzóba (a, i, u) enyésznek el, a' mikor is *u* által *v*-vel érintköznek, p. o. a' vogul *vätban* *).

X. Észrevétel. A' hangzót megelőző nyelvbötüre, iny-

*) A' török-ujgur-jakut *ücs*, *ucs* bizonyosan *ülti*, *ulti*-ből lett. Ugyanis az *lt* bötüt életünteti nemcsak a' nogaji *olt-us* (lásd az előbbi jegyzetet), hanem *altı* 6, *altmis* 60, 's az utóbb eléjövő *el-li* 50 (talán *elt-li*) számnevek' hasonlósága is. *Ülti*, *ultı*-ből lett *ültj*, 's ebből *ülts*, mint nálunk *látj*-ből lett *láss*, *tanıtj*-ből *tanıts*; az *ülts*-öt *ücs*-re változtatta az ejtés. Vesd össze a' *j=s*-re nézve a' II. Észrevételt.

bötüre, sziszegő nyelvbötüre, kemény torokbötüre, sőt u-ra is változhatnak. Innen $j = sz$; $h = sz$, $j = u$; p. o. török. *jel*, magy. *szél*; szuomi. *haava*, magy. *seb* (lásd a' VIII. Észrevétel után az egyenlő hangzású szókat), török. *jeñ*, magy. *uj*. Tehát *k*, *g*, *j* változhatik u-ra, u pedig v-re, 's *j* változhatik i-re. Innen a' szuomi. *kakra* zab, ejtetik *kaura*-nak is; a' török *szongra* سونگرا után (mintegy *szünre*) ejtetik *szuora*-nak is; a' török *deve*, magy. *teve*, a' kazan nyelvben *tuga*. Ez arra is példa, hogy az ajakbötük torokbötükre változhatnak. Ezen tényt felvilágosítja a' bötük' alakulása a' szóló ízek által. Ugyanis a' torokbötük a' szóló ízeknél fogva közel állanak u-hoz, u meg a' száj' üregének zárásánál fogva közel áll a' v-hez; viszontag a' j torokbötü a' hangnak az ínyhözi szorításánál fogva közel áll az i-hez. Tehát :

XI. Észrevétel. A' torokbötük érintkeznek mind u-val mind i-vel, 's u-nak közvetítésével átmehetnek az ajakbötükre; valamint ezek viszontag az u, v és j' közvetítésével átváltozhatnak torokbötükre.

A' hármas és hatos számok elétüntetik az l és r bötük' változásait is. A' török-jakut hármas *ües*, *ucs* (ültyi, ulti), tulajdonkép l és t bötüket rejtenek magokban. Az l-et megtaláljuk azután a' szuomi, eszt és lapp hármasban; l-et és t-t együtt megtaláljuk az osztyák *ködlem*-ben. 'S ez középső idom az elészámlált hármasok között, mellyhez egyfelül az l-es, másfelül az r-es hármasok érnek. A' *ködlem* dl-jének felvilágosítására a' nyugati szuomi (finn) *d* szolgál, mellyről *Renwall* *) finn nyelvtana' 4. lapján azt mondja : „A' nyugati finn nyelvben a' tiszta *d* nem olyan, mint az orosz, svéd vagy német *d*, hanem sajátságos rezgő hangú, mintha egyszerre *drl* vagy *dlr* hangot ejtenének. A' suomalaiset és kainulaiset ejtik illy rezgéssel : de a' hämeläiset többnyire l-nek, néha r-nek ejtik; 's azért lehet ezeknél hallani a' *madon*, *haudan*, *tahdon* szókat hol : *malon*, *hauhan*, *tahlon*, hol : *maron*, *hauran*, *tahran*-nak. Ellenben a' keleti finnek vagy elváltoztatják ezen d-t, vagy elhagyják egészen, ejtven *madon* helyett *maon-t* vagy *maront*, *haudan* helyett *hauan-t* vagy *hauvan-t*, *tahdon*

*) Renwall, Finsk Språklära. Abo 1840.

helyett pedig *tahon*-t. "Tehát a' *d*-et olyan rezgéssel is ejtik hogy *l*-nek, vagy *r*-nek vehetni azt, 's *v*-re is változhatnak. Az *l* hát itt is=*r*=*v*, mint az V. Észrevételben láttuk. A' hármas névszó is példa rá. A' török-jakut *lt*, melly az osztyákban *dl*, a' finn vagy szuomi, eszt, lappban csak *l*, a' magyar és vogulban csak *r*, a' szürjänben (*v*=*j* levén) *j* vagy *ji*, a' cseremiszen végre elenyészik. Több magyar szóban van a' török *lt* helyett csak *r*, p. o. a' török *altun* magyarul *arany*; 's viszont a' török *lt* helyett csak *l*, p. o. *alt*, magyarul *al*, szuomeúl *ali*. Vesd össze a' VI. Észrevételt.

Forduljunk most vissza. Az osztyák *kōdlem* másképp *kūdem* is: ebben az *l* maradt el. 'S ezt találjuk a' hatos számokban is. A' török *lt* az *altı*, *alta* szókban az osztyák, vogul, lappban és magyarban csak *t*, a' finnben, esztben *s* (*sz*), a' cseremiszen *d*. Az *l* kiesése nem okoz mindenütt hosszú hangzót, p. o. rövid a' hangzó a' magyar *hat*, a' cseremiszen *kud* és a' lapp *gut* vagy *kut*-ban; hosszú ellenben az osztyák *kūt*, a' vogul *kōt*, a' finn *kuud*, az eszt *kuus*-ban. A' szürjän *kvait*-ban az *l* *i*-vé lett (a' torokbötü pedig ajakbötüvel egyesült, mint: a' *hal* szuom. *kala*, lapp. *kvele*, a' német *qu* is ilyen eredetű). Általában az *l* és *r* szeret hangzó által pótoltatni. Így *alma*, *szalma* tájankint nálunk *ouma*, *szouma*, finnben *omena* az alma. Így a' latin *alter*, *calvus*-ból lett a' franczia *autre*, *chauvin* 'stb.; a' német *sprechen* angolul *speak*. Megfordítva a' *fej*, *pää*, karjalan nyelvben *piä* 's mordvinben *prä*; fény *pais*-tet lappul *praiszo*, mintha *paisztóból* lenne.

XII. Észrevétel. *L* és *r* hangzókká lehetnek, 's viszont a' hangzók *l* és *r*-re támaszkodnak.

c) *Hó, hav, luna et mensis; kéz; jég.*

Jakut. *ii*, török. *aj*, *magy.* *hó, hav*; *szuom.* *kuu, eszt.* *ku.*

Jakut. *ili, uigur.* *ilik, török.* *el*; *magyar.* *kéz, szuom.* *käsi, eszt.* *kässi, lapp.* *kät, käta és gietta; osztyák.* *kēt, kōt, cserem.* *kit, szürjän.* *ki.*

Cserem. *i*, *szürjän.* *ji, szuom.* *jää, magy.* *jég, osztyák.* *jenk, lapp.* *jägna.*

Az első kettő a' török-jakut nyelvben csak hangzóval kezdődik; a' többiekben a' hangzó torokbötüt bocsát előre.

— Különösen a' másodiknak középső idoma *el* ($l=z$, sz. III. Észr.), melytől egyikfelé *ilik* a' végső, másikfelé *gietta* a' végső.
— A' harmadikról nincs különös észrevételünk.

III. Torok-, ínybötűk és nyelvbötűk.

Ezen bötűk' változásait a' szók' elején következő példákon mutatjuk:

1) Ősz, senex és autumnus.

A' magyar *ősz* autumnus; *finn* *syyks*, vagy *syys*, vagy *syksy*; *török* *güz*, *lapp* *csukcsa*.

A' magyar *ősz* senex, *török*. kudse.

2) Öl, ölelni.

Magyar. öl, orgya, *török.* ölcs, *finn.* syl; innen *öllel mérni* (ölelni) *török.* ölcs-mek, *finn.* sylea vagy syletää ölelni, syltäillä öllel mérni; mert syltä, syllän=öl, mint mérő, *lapp.* szuldet.

3) Hét=7.

Magyar. hét, *török.* jedi, *csuvasz.* sziccse, *jakut.* szättä, *vogul.* szät, *finn.* seitsen (seitsemän), *eszt.* seitse, *tatár.* dsitti, *szürjän.* sizim, *cseremisz.* simit, sim, *lapp.* csecsa, és kjecsa.

Magyar. hetven, *török.* jetmis, *csuvasz.* szitmil, *jakut.* szättä uon, *vogul.* szät lau, *finn.* seitsemän kymmentä, *eszt.* seitse kümmed, *tatár.* dsitmis, *szürjän.* sizimdasz, *cseremisz.* sim-lu, *lapp.* csecsa loghe.

4) Szem, szép.

Magyar. szem, hajdan és táj szerint szöm, *osztják.* szem, *finn.* silmä, *eszt.* silmä, *szürjän.* szin, *cseremisz.* sinzä, *török.* göz és giuz, *lapp.* csalme.

Magyar. szép, *lapp.* csabbe, csabbesz, csabbak, *török.* güzél. Ezeknél fogva „szem és szép“ között fogalmi összeköttetést gyanítunk. Mert ha *lappbana* a' szem csalme, a' szép csabbe, csabbak, 's *törökben* is a' szem güz, és szép güzél, az talán nem csupa véletlen. Erősíti gyanúnkat a' *jakut* kör=lát, és *kärä*=szép, *törökben* is a' güz=szemtől gör=lát származik.

5) Szén.

Magyar. szén, *finn.* sysi (syd), *török.* göz, innen szenes, vagy szenet tartó fa: gözli odun, *lapp.* csadd.

6) *Szél, híd, év, jer.*

Magy. szél, *török.* jel, *jakut.* tial, *finn.* tuuli 'stb.

Magy. híd, *finn.* silt (silta, silla).

Magy. év, *török.* jil, *jakut.* dsil, összetételben *jil*, *finn.* vuosi, vuod.

Török. jer=hely, föld, *jakut.* szir, *baskirul* dsir.

XIII. Észrevétel. *Török-, íny- és nyelvbötük egymásra változhatnak, vagy egészen el is enyésznek a' szók' elején.* Tehát *j=sz, s, cs, h=sz, s, cs; g=sz, cs.*

Jegyzet. Figyelmeztetésül azoknak, kik vaktába merülnek a' történetek' homályába, elvetvén sőt megvetvén a' nyelvészet' szövétnekét 's történeti vizsgálódásokat tesznek, úgy mond, mikor valóban egyedül szók' sőt egyedül tulajdonnevek' héjain rágódnak, íme a' *sküth* szó' értelmezését csatolom a' *szem, szép, szén* szavakhoz. Nem enyim a' találmány, vagy fölfedezés, hanem *Sjögréné*: én csak a' magyar és török nyelvekre is alkalmazom.

Mint nálunk, úgy másutt is, a' *Scythia*, *σχυθ* szó nagyon ingerli a' nyomozókat. A' német tudósok, mielőtt nyelvészek voltak, vagy a' nyelvészek is álmos pillanataikban (*nonnunquam dormitat et bonus Homerus*) a' *schuessen*, angolúl *shoot*, svédül *skjuta*, ejtsd: *suta*, szóra gondoltak, miszerint „*der Scythe ein guter schütze*.“ Erősségül felhozták a' hellén és római írók' helyeit, melyek a' sküthák' nyilazásai, lödözési bámulatos ügyességéről tanúskodnak. Mert német földirati és utazási 'stb. kézikönyvekben többet nem dicsérik a' magyar kanászok és csikósok' ügyességét, mint a' hellén írók dicsérték a' sküthákét; a' latinok azután kiírták a' helléneket, 's az ujabbak mind kettőt.

Nálunk a' sküth szót *vasnak* magyarázták *Stephanus Byzantinus'* ezen szavaiból: *σχυθης καὶ ὁ σιδηρος* azaz, a' sküth szó vasat is jelent: mi sem nem több sem nem kevesebb annál, hogy p. o. nálunk és egyebütt Európában a' *dömöczk, damascener*, kardpengét is jelent, a' németeknél a' „*Wallach*“ 's a' francziáknál a' „*hongre*“ herélt lovat is jelent. Furcsán járna egyszer a' jövőendő nyomozó, ha ezen *hongre* jelentésből a' magyar nemzet' eredeti szó-értelmét akarná kisütni.

Sjögrén másként tett. Kereste, hol mit jelent a' *sküth* szó?

Az oroszok némelly finn népséget *csudoknak* neveznek; azt gondolták és gondolják, hogy e' *csud* név azonos a' régi sküth névvel. Az egyezés szembeötlő: de mit jelent a' *csud* szó? Ha valahol megtalálhatnók értelmét, többre mehetnénk vele: addiglan *csud* és *sküth* hiába kacsintgat egymásra. *Sjögrén* *) azt tapasztalta, hogy a' lappok régi ellenségeiket *csudoknak* és *karjalan-oknak* (csudeh, karjeleh) nevezik. Ezen *csud* szót *Lindahl*, lapp szótárában, ellenségnek fordítja: de *Sjögrén* szerint a' lappok az ellenséget *vassolacs-nak* (melly szó a' magyar *vissza* és finn *vastata* azaz *vissza* szóval egyez) nevezik. A' *csud* kifejezés az *Enari* vagy *Anara* körül lakó lappoknál azt teszi, mit a' finn *sota*, 's hozzáteszem én, mit a' magyar *csata*; a' *csudeh* (melly többes=csudeh, csudok) pedig jelent nálok csatanépet, vagy csatározó, száguldó hadnépet. Továbbá mondja *Sjögrén*, hogy közel az *Enari* egyházhoz magas hegy van, *csudvár*, mellyen hajdan a' lappokat bántó csatanép tartózkodott. Ennél fogva *csud* hadi népet, *csatanépet* jelent olyat, melly száguldozva, mintegy költözve, vagy *csatangolva* hadakozik. 'S ezen nevezés legjobban illik azon népekre, kiket az orosz krónikák *csudoknak* neveztek, illenék egy szóval a' hellén által nevezett *Sküth*-ekre: tehát sküth, σκυθ annyi mint a' lapp *csud*, a' finn *sota*, a' magyar *csata*. — A' hellén írást jobban nem lehet kifejezni, mint a' magyar *csata*, *csota*, a' finn *sota* és lapp *csud* szóval. A' hellén σκ nálunk és a' lappoknál *cs*, a' finneknél *sz*; a' hellén υ a' lappoknál *u*, a' finneknél *o*, nálunk tompa *a*, melly hajdan *u* is volt, p. o. *Sunad*=*Csanád*. — A' lapp *csud'* jelentését, mellyet a' σκυθ-ekre hajlandók vagyunk érteni, nagyon találólag kifejezi a' magyar *csatangol* igező is.

Lássuk, találunk-e' a' török nyelvben megfelelő szót. A' magyar és finn szem, szöm, silmä, ejtsd: *szilm*(ä) lappul *csalme*=csalm; a' magyar *szép* lappul *csabbe*: törökben az első *gⁱuz*, v. *gⁱüz*, a' másik *gⁱüzel*. A' *csud*, *sota*, *csata'* megfelelőjeül ott van a' törökben *gⁱöcs* költözés és *gⁱüds* hatalom, erőszak, elfoglalás; jakutban is *kösz* annyi mint *csatangolni*, 's

*) *Sjögrén*, Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark. Helsingfors, 1828. — 5—9. l.

küsz erő. — Ez oldalról megint a' magyar *küzd*, *küszk* áll elé, mellynek gyöke *küsz*. — Bár igen kevésre becsüljük egyes szónak találkozását : mind a' mellett alaposabbnak látszik a' *sküth*, *csud*, *csata*, *sota*, *giöcs*, *giüds*, *kösz*, *küsz* összeköttetése, mint sok egyébé.

IV. A' nyelvbotük fogbetűre és torok- meg íny-
bötűre változnak.

1) A' magyar tör, *szuom.* särj (särkeä), *török.* kîr (kîr-mek).

2) A' magyar tilt, *szuom.* kieltää.

3) A' magyar nyelv, némelly *finn* szójárásban csieli, *szuomiban* kieli, *eszt.* kiel, *lapp.* kiäl; továbbá *török.* dil, *tatár.* til, *jakut.* til.

4) *sziv*, vagy *szü*, *szuom.* südän, *török.* jürek, *jakut.* szü-räk, *osztják.* szemm, *lapp.* czöкке.

Jegyzet. A' IX. Észrevételre felhoztunk már olyan szokat, mellyek valamelly nyelvben két nagyon különbözőt jelen-tenek, 's a' rokon nyelvek' tanúsága szerint különböző gyö-kűek. Ezek után könnyen felelhetünk az itt felötlő kérdésre, vajjon a' nyelv szó nyelni gyöktől származik-e, 's a' szív szó egy-e a' szív-ok=sugo szóval? — Nem, sem egyik sem másik.

A' magyar nyelv lingua, *szuomeül* *kieli*, *lappul* *kiäl* : el-lenben *nyelni*=deglutire, *szuomeül* is *niellä*, és *lappul* *nyu-okcsem*. Tehát a' nyelv, lingua, külső hasonlóság által látszik csak egynek a' nyelv-ni szóval; a' nyelv nem *nyelő* deglutiens, hanem ha lehetne mondani, *csellő* sonans, loquens, mit a' ro-kon nyelvek' szava jelent.

Szü, *sziv* még nyilvánabban nem lehet azonos gyökű a' *szívok*=sugo gyökkel. Ugyan is nagy csuda volna, ha vala-melly nyelv' keletközte' korában, az azon nyelven beszélők tudják vala, hogy a' szív magába *szívja* a' vért, azaz, ha a' vérkeringést ismerték volna. De különben is *szívni* *török.* *ics-mek*, *lappul* *nyammet*, holott a' szív *török.* *jürek*, 's *lappul* *czöкке*. A' szív, *szü* középsőt, belsőt jelent, 's innen azonos itt-ott a' bél szóval. *Faludi* tehát a' „Téli Éjtszakák“ valamelyik helyén nagyon jól mondja : „tél' szívében vagyunk“, azaz *tél' közepén*. *Szuomiban* is *sydän-talvi* tél' szíve, közepe, *sydän-*

yö éj' szíve, közepe 'stb. Álljon itt még több ilyen külsőleg azonosnak látszó szó, melyek azonban különböző gyökűek, ha e' pillanatban fel nem mutathatom is a' gyököket.

Húgy urina és csillag. Lásd a' *finn és magyar szók' egybeazonlítását*. Ekkor ezen itt, és a' VIII. Észrevétel után tárgyalt jelenség nem vala még olly világos előttem, mint most.

Ég, ardet, török. *jan*.

Ég, coelum, török. *g'ök*, vagy *k'ök*, mely meg ott kéket és eget jelent.

Az *ér* tangit, *ér* valet, *ér*-ik *maturescit*, *ér* vena' illető különböző gyökei nem tudom még.

5) *Jakut*. *än*, *szuom*. *sin(ä)*, *eszt*. *szin*, *török*. *szen*, *magyar*. *te*, *lapp*. *ton*, *todn*, 'stb.

XIV. Észrevétel. A' nyelvbötük fogbötükre, torok- és ínybötükre változnak, 's ezek viszonttag fog- és nyelvbötükre mennek által.

V. Ínybötük' átváltozása ajakbötükre.

1) Erre tanulságos példákat találunk az *igen*, *igaz*, *jog*, *jó* szókban, 's azok' rokon nyelvű társaiban.

Magyar : *jó*, *jobb*, *legjobb*;

Szuom. *hyvä*, *hyvempi*, *hyvin*;

és — *parempi*, *paras*;

Lappul : *buore*, *buorreb*, *buoremusz* :

v. *puore*, *puoreb*, *puoremusz*;

v. *puorak*, *puorakabb*, *puorakumusz*.

Cseremis. *bur*, *jó*; szürjänül is *bur*, *jó*; de osztyákül *jem jó*.

Magyarban a' *jó* 1) jóságot, birtokot is jelent, leginkább többesben és személyi ragokkal, p. o. *földi javak* bona mundana, *az ember' javai*; jelent 2) belső jóságot, 's ezen értelemben mondjuk : *legjava*. Innen hajdan *jószág* virtus et possessio volt. Az újabb nyelvszokás *jóságnak* nevezi valaminek *jóvoltát*, virtus-át, és *józágnak* a' külső birtokot.

Származékai p. o. *javulni*, *javítani*, 'stb. — *Jobb kéz*, *manus dextra*.

Szuomében a' szokott idom ez : *hyvä jó*, *parempi jobb*, *paras legjobb*; *hyvempi*, *hyvin* vélte használtatik, a' *parempi*-

nak meg nincsen első foka. Mind a' két szónak vannak származékai, p. o. *hyvys* (olv. hüvűsz) teszen jóságot és jószágot, tehát megfelel a' hajdani *jószág* szavunknak; — *hyvitän* jól bánok valakivel, jónak nevezek, tartok valakit 'stb. — *Paras* is jóság, elsőség; *paranen* javúlok, gyógyúlok, *parannan* pedig javítok, gyógyítok.

A' lapp szónak némelly származékai, p. o. *pouranet*, javúlni, gyógyúlni, *pouretet* javítani, gyógyítani, 'stb.

A' szürjännnek származékai: *burd-nü* javulni, gyógyúlni, *burdäd-nü* javítani, gyógyítani.

Az osztyákban *jemszai*, vagy *jemsze* dextera, jobb oldal.

Ez: *jobb kéz*, szuomiban *oikia käsi*, lappban *olkesz kät*, vagy *olkesz gietta*. Tudjuk, hajdan minálunk mondták: *jog* kéz és *jobb kéz*, az első *jogy*-nak is iratott. Ennek származéka p. o. a' Bécsi Codex' 25. lapj. „Monnal urnak szolgálji, kik megfegyettetönk, higgyük mű *jógyulásunkra*, nem veszedelmönkre“ in emendationem, non perniciem nostram. Világos, hogy a' mai *gyógyítani* és társai, a' régi *jógy* vagy *jog* szónak származékai, 's megfelelnek a' *parannan*, *pouretet* 'stb. szuomi és lapp szóknak.

Ennél fogva a' magyar *jó* megfelel a' szuomi *hyvä*-nek; a' magyar *jogy* (jog) pedig megfelel a' szürjän és cseremis *bur*-nak, a' lapp *buorre* vagy *puoreh*, *puorah*-nak, 's a' finn szokatlan *par*-szónak, melytől származik *parannan* 'stb., 's a' második fok *parempi* 'stb. Tekintve azonban a' bötük' változásait (*jav*, *bur*, *buorr(e)*, *puor(ah)*, *par* és *jogy* v. *jog*, *bur* 'stb. (IV. és V. Észrevétel), *jó* szintűgy mint *jog* vagy *jogy* megfelelhet a' *bur*-nak és társainak.

De *jog* kéz, szuomeül *oikia käsi*, lapp. *olkesz kät*. A' szuomi *oikia* jelent: 1) rectus, non curvust, magyarul *igenes*; 2) rectus, non falsus, magyarul *igaz*; 3) dexter, magyarul *jog*. Származékai többi közt: *oikeus* igazság, *oijennan* igazítok, igenesítök. Látni való, hogy a' szuomi *oik*, *oij* törzsnek megfelel nálunk az *ig* és *jog* törzs, mellynek alapjelentése: rectus. De vajjon *jog* nem származék-e már *jó*-ból és *g* képzőből? Nem. — *Jog* és *ig* azonosak; *i* és *o* gyakran felváltván egymást, 's *ig*-ben a' *j* összeolvadván *i*-vel (*jog*, *jig*, *ig*); monnó pedig megfelel a' szuomi *oik* vagy *oij*-nak. De *igaz* száрма-

zéka az *ig*-nek vagy *jog*-nak, melly az *i*-nek eredeti vastag voltát is megtartotta, holott *igen*, *igenes* 'stb. elhagyták. Van erre több példa nyelvünkben, melly egyaránt mondja : *derék*-nak és *derék*-nek, jóllehet azután bölcsezen értelmi változékul használja. — Hogy *ig*, *jog*, *oik*, *oij*-hoz a' lapp *olk* is tartozik, magától világos.

A' jónak egyik származéka *javallani* vagy *javalni*, másika *javasolni*. Az első annyit jelent, mint valamit jónak tartani, helyeselni; a' másik meg ezt teszi : jónak ajánlani. Nem tudom a' *javalni* él-e valahol *parancsolni*' értelmében : ha igen, az kétségen kívülévé tenné, mit csak gyanítok. Gyanítom ugyan is, hogy a' *parancs* szó egyeredetű a' szuomi *par* gyökkel, minélfogva *parancs* tulajdonkép *jó*-t jelentene, olytat, mit másoktól kívánunk; 's *parancsolni* mintegy hathatósan *javasolni*.

Lássuk most a' jakut és török nyelvekben is az illető szókat.

Jakutban *ütüö* jó; e' nyelvben nincs fokozati képző. *Ütüör*=gyógyulni, *ütüöräbin* gyógyuló; *ütüörd* gyógyítani, *ütüördäbin* gyógyítok. Hasonlókép *ücsügai* jó, derék. Továbbá *unga* jog, jobb, *unga ili* jog kéz.

Törökben *ejü* *أيو* jó, 's *en ejüszü* *أيوسى* a' magyar „*legjara*“ szakasztott mása. De *szag* *صاغ* dexter=jog, oik; *szag el* *صاغ* jog kéz, oikia käsi. Származékai : *szagal*-nak gyógyul-ni, *szagalt*-nak gyógyítani.

Most egybesorozhatjuk az egészet.

Szuom. *hyvä*, magyar. *jó*, osztyák. *jem*, török. *ejü*, jakut. *ütüö*;

szuom. *oikia*, magy. *ig* és *jog*, török. *szag*, jakut. *unga*;

szuom. *para*, magy. *para(ncs)*, szürjän. *bur*, lapp. *buorre* vagy *puore*.

A' szuomiban *hyvä*, *para* és *oikia* háromféle gyökének látszik : de magyarban *jó*, *jog* (*ig*) és *para* a' szürjän és lapp közvetítés által (*jó*=*bur* lévén) egynek is vehető; biztosabb azonban itt is három különböző gyököt fölvenni. A' számnevekben hasonló sokféleséget találunk, mellyet nem mindig lehet egy gyökre visszavinni, lásd p. o. a' magyar és tö-

rök tizest a' II. a) és b) 's a' VII. sz.) alatt; ellenben a' magyar kettőst a' II. a) alatt.

2) Némileg idetartoznak a' magyar *lép*, melly hajdan *vép*-ik is volt; a' magyar *nevet*, melly hajdan *mevet* is volt.

XV. Észrevétel. A' nyelv- és ínybötűk ajakbötűkre változhatnak. Lásd még a' X. és XI. Észrevételt és azok' felvilágosítását.

VI. N, l, d, t, sz és s, v, j, h, k' viszonylása.

Jobbára ismételve szólunk itt azokról, de új tényeket is hozandunk fel.

A' második személy' ragjaira emléközvé, a' kitett bötűk' viszonylását híjjuk eszünkbe. P. o. *oszty.* mondjen=mondasz; mondatol, mondod; *szürjän.* purtäd=késed; *cserem.* lodat=olvas-sz, pörtet=házad; tudj, láss (látj); *lappul* luoduk=hasítasz.

Név szuom. *niemi*, *cserem.* *lem*; innen *limden* nevezek, *limdältem* neveztetek.

Hó nix, török. *kar*, *oszty.* *tyonty*, szuom. *lumi*; tehát h=k, 's h=ty=l. Így : *hó* luna, *osztyák.* *tülsz* v. *tedlisz*, *szürj.* *tölusz*; szuom. *kuu*, török. *aj*, jakut. *ii*, tehát h=k=t.

Kő köv, szuom. *kivi*, török. *tas*; k=t; (v=s, mint *fő*, török. *bas*), *lapp.* *kedke*.

Ló, *szürjän.* *vö* (völ), *votyák* *vol*, *osztyák.* *tau*, török. *at*; szuom. *hepo*, *hevoinen*. Ezen szónak közep idoma a' *szürjän* *völ*(ü), öszvehúzza *vö*; ehhez legközelebb áll a' szuom. *hepo*, *hevo* 's az *osztyák* *val*; következik a' magyar *lov*=*ló*, mellyben az l=v, a' v=l; a' magyarral viszonylik az *osztyák* *tau*, mellyben megint t=l; a' török *at* pedig megfordított *tau*.

XVI. Észrevétel. A' nyelvbötűk fogbötűkre és íny-meg torok-bötűkre váltakoznak.

VII. Az ajakbötűk' változásai.

Ezekre a' halotti beszédből mindjárt ajánlkoznak az ismeretes *víz*=*íz*, *vimádjuk*=*imádjuk*. „Es vize olly keserű vola.“ 'stb. Beérjük pedig következő példákkal :

1) *Or.*

Jakut. uor=oroz, *uorabın*=orzok, mellyben *bın* az ige-szó' első személye; *uoru*=oro, orzás, *uorujak*=or, orzó.

Magy. ur, urozni a' régi nyelvben, p. o. a' Tatrosi másolat' 26. l. „Ne akarjatok kencseznetek tü magatoknak földön, hol rozsda és moly megsemmiejtik, 's hol az *urzők* kiássák és *elurozják*.“ Most *or*, *oroz*-ni 'stb.

Tatár. urlabın vagy ugurlabın (a' *bın* itt is első személy) orozok; urlak, ugurlak=orv, orzás, l. Böhtlingh' *Jakut* szótára' 40. l.

Ujgur. ukri, *török.* ugri orzó.

Szuom. varas, varkaan=or, ur; varkaus=orzás, varastan=orzok.

Esz. varras, varga=orzó, varrastama=orzani.

2) *Fiú.*

Jakut. uol, *török.* ogul, *magy.* fiú, *szuom.* poika, *eszt.* poeg, poig. Lásd 6. §. I. 2.

3) *Vel.*

Török. ile és bile, *magy.* vel, *szuom.* mint rag lla, llä, *eszt.* mint rag l.

4) *Én.*

Magyar. én, *szuom.* min(ä), *eszt.* min(ä), *lapp.* mon, *török.* ben, *tatár.* men, min, *jakut.* min, pen.

5) *Öt és ötven.*

Melléjök sorozom az önálló tízes számokat is, hogy az olvasó összevetvén az 50, 60, 30 és 10 számneveket, láthassa, mikép járnak el nyelveink ezekre nézve. Valamikor kimerítő tudósítást szándékozom azokról adni.

	5.	50=5×10	10.
<i>Török.</i>	bes	elli (et-li)	on
<i>Ujgur.</i>	bis	ellik (et-lik)	on
<i>Csuvasz.</i>	pilik	alla (at-la)	vonna
<i>Jakut.</i>	biász	biász-uon	uon
<i>Oszty.</i>	bet	bet-jong	jong
<i>Vogul.</i>	ätt, et	ätt-pen	lou
<i>Magy.</i>	öt	öt-ven	tíz
<i>Szürjän.</i>	vit	vetümün	dasz
<i>Cseremis.</i>	visz, vizit	viz-le	lu, luat

	5.	$50=5\times 10$	10.
<i>Szuom.</i>	viisi (viid)	viisi kymmentä	kymmenen
<i>Eszt.</i>	viis	viis kümmend	kümmend
<i>Lapp.</i>	vit, vitta	vit loghe	loghe

a) Az egyszerű ötös számok hangzóval kezdődván (a' magy. *öt*, a' vogul *ätt* vagy *et*) majd *v*-t bocsátanak előre (a' cseremisiz, szuomi, eszt és lapp *visz*, *viis*, *vit*), melly *b*-re sűrűdik (a' török *bes*, ujjur *bis*, jak. *biäsz*, oszty. *bet*), vagy *p*-re keményedik (a' csuvasz *pilik*). A' szó' végbötüje pedig *t*, *sz*, *s*, melly a' csuvaszban *lk*, a' cseremisizben *zt*-re oszlik, lásd a' VI. Észrevételt; a' lappban és szuomiban pedig még hangzóval kísértetik.

b) A' tízessel egyesült ötös alig különbözik az egyszerűtől, kivéve, hogy az a' török, ujjur és csuvaszban is *et*, *at*, mint a' vogulban.

c) Legnagyobb sokféleséget mutatnak az egyszerű és összetett tízes számok. Nekünk eléfordult: 1) *tíz*, *dasz*; 2) *on*, *uon*, *jong*, *vonna*, *van*, *ven*, *pen*, *kümmene*; 3) *mi*, *mil*, *mis*, *mün*, *bä*; 4) *la*, *li*, *lik*, *lu*, *lou*, *loghe*. Az ajakbötü' változásainak kitüntetésére csak a' 2) és 3) alattiak tartoznak.

6) *Fa*.

Magy. *fa*, *szuom.* *puu*, *jakut.* *masz*, *török.* *agacs* (haszonló, magy. *száj*, *szuom.* *suu*, *török.* *agiz*), lásd 6. §. I. 3.

XVII. Észrevétel. Az ajakbötük a' leggyöngébb fuvattól kezdve legkeményebb ajakbötüig váltakozhatnak; 's a' gyöngé fuvat hangzóban enyészhetik el, míg viszontag a' legkeményebb ajakbötü *v*' közvetítése által *u*-ra mehet által.

VIII. Átvetések.

A' finn és magyar szók' egybehasonlításában átvételekre is találtunk, t. i. olyan szókra, mellyek' hangzóji egyik nyelvben a' mássalhangzó előtt, másokban annak utáná tünnek elé: p. o. éj *szuom.* *yö*; öv *szuom.* *vyö*; út *szuom.* *tie*; inni (iv-, isz-) *szuom.* *juo*, vagy *juu'*. Találunk-e ilyenekre a' törökben is, összehasonlítván azt a' szuomival és magyarral?

Már a' VI. felirat alatt eléfordult a' magyar *ló*, mellyet a' szürjän *vö* (völ), votyák *val* és osztyák *tau*-val hasonlított-

tunk össze, 's mellynek azután megfelelőjét a' török és jakut *at*-ban találtuk fel. Ennél fogva a' török *at*, jakut *at*=ló, átvett idoma volna a' *ló*, *lov* szónak; 's a' *t* megfelelne az *l*-nek. De bizton állíthatjuk-e azt? Gondolom, igen, a' következőből. Hogy a' *h*, *l* és *ty*' közvetítése által *t*-vel viszonylik, láttuk a' *hó* *nix* és *luna*' példáján az említett VI. felirat alatt. Mert *hó*, *nix*, szuom. *lumi*; osztyák. *tyonty*; 's a' *hó*, *luna*, osztyák. *tilisz* és *tedlisz*. Hogy pedig a' *h*, *k*-val, 's ez *t*-vel viszonylik, igen számos példából tudjuk. Ezeknél fogva *l* csakugyan megfelelhet *t*-nek. Hogy végre más példák is mutatnak átvetéseket, látni már a' magyar *enni* (ev-, esz)-ből, melly szuom. *syö*, olvasd : *szö*, jak. *sziä*, és török. *je*-mek; mintha itt a' magyar *ev*-(ék)-nek átvettette volna a' török *je*, 's a' magyar *esz*(ik)-é a' szuomi *szö* és a' jakut *sziä* volna.

A' török *at* ló tehát, mint átvett idom, megfelel a' magyar *ló*-nak. De így a' török *at*=név átvettette lehet ugyan csak e' *név* szónak. A' VI. felirat alatt olvassuk, hogy a' magyar *név*, cseremiszlül *liemi*; az *n* tehát már itt *l*-re változott, a' *liemi*-nek pedig átvette megfelel a' török és jakut *at*=név. Ezzel egyszersmind világossá lesz, hogy az *at* ló, és *at* név egyhangúsága különböző gyökökből származik, lásd I. alatt a' IX. Észrevételt, és IV. alatt is.

Legyenek még átvetési példák itt:

török. *od*, jakut. *uot*, magyar. *tűz*, szuom. *tuli*;

török. *odlan*-mak, jakut. *otun*, magy. *tüzel*-ni;

jakut. *üt*, magyar. *téj*, török. *szüt*;

magy. *út*, szuom. *tie*, török. *jol*, jakut. *szuol*, 'stb.

XVIII. Észrevétel. A' rokon nyelvekben az azonos gyökszók néha átvett idomban mutatkoznak, mellyet a' bötük' változásaiból meg lehet ismerni.

A' mit a' mássalhangzók' változásairól VIII. fölirat alatt és XVIII. Észrevételben eléadtam, kellő rend nélküli, és nem teljes. Addiglan, míg jobban belátandom e' tárgyat, mégis figyelmeztetni fogja azokat, kik rokon nyelveinket tanulni akarják.

Követköznék a' hangzók' változása : de mellőzöm most, mivel a' magyar hangzók' viszonylagos erejét még ki nem tanultam, 's mivel a' felhozott példákból minden olvasó

maga meglátja, hogy ugyan azon gyökszó majdnem valamennyi hangzóval jelenközhetik a' különböző rokon nyelvekben.

II.

A' POSITIV ÉS NEGATIV PHILOSOPHIA.

HORVÁTH CYRILLTÖL.

Olvastatott az academiában junius' 4. 1855.

A' közvetett ismeretekben nyilvánuló positiv philosophiának meghaladása után ollynemű fokhoz értünk, melly némelyeket borzadással, másokat gyönyörűséggel szokott eltölteni. E' fok a' negativ philosophiának foka. Azon egy a' tárgy, de vajmi különbözők a' róla hallható ítéletek. Találkoznak, kik őt az egekig fölmagasztalják, mások, kik a' porig legyalázzák. Az egyik fél tőle várja az emberiség' üdvét, a' másik neki tulajdonít minden roszt. Sőt az sem tartozik a' ritkább esetek közé, hogy róla még olyanok is beszélnek magasztalólag vagy gyalázólag, kik hozzá vagy éppen semmit vagy csak igen keveset tudnak. És ezeket a' tapasztalás mutatja így föl.

De mi oknál fogva? Némelyek ezen okot a' bölcsészet' határain belül, mások azokon kívül, mások mind a' két oldalon nyomozzák. Hogy ezeken túl másutt valahol nem nyomozható, az ügy' eddigi állása is eléggé tanúsítja. Úgyde ha vannak, kik a' negativ philosophiát, annak kellő ismerése nélkül is, magasztalják vagy gyalázzák, e' tények' okát nem lehet egyedül a' bölcsészet' határain belül nyomozni. De egyedül azokon kívül sem; mert a' helyes vagy helytelen alkalmazás' lehetősége utoljára sem gyökerülhet másban, mint az így is amúgy is alkalmazható tárgy' minőségében. Kívül is belül is kell tehát valaminek lenni, a' mi az említett meghasonlást előidézte és folytonosan táplálja.

Két pont ötlík itt azonnal szemünkbe : az előidézés' közössége és a' táplálás' folytonossága. Ha közös volt az előidézés és folytonos a' táplálás, méltán lehet illy kérdésekre fa-

kadnunk : azonegy-e a' meghasonlás' oka mind kívül mind belül? Ha igen, szükségképi-e vagy nem? Ha nem, miért hat mégis folytonosan és miért közösen? Kérdések, mellyekre a' vizsgálódó elme feleletet vár. Vár pedig azért, mert őt a' felelet után saját természeti határozottságának mélyen érzett hiányai folytonosan ösztönözik. Forduljunk ezek után magához a' dologhoz.

A' negativ bölcsészet' határain belül fődolog a' negativitas, melly tagad, mert természete hozza úgy magával, hogy tagadjon. De mit tagad? Mindazt, a' mi positivum, még pedig e' fokon azért, mert positivum. De igazságos-e az illy eljárás? Némeltyek állítják, mások tagadják. De ha igazságos, miért van a' negativitasnak annyi ellensége; ha nem, miért van annyi barátja? Vagy talán a' negativitas' igazságának átérthetése szükségel valamelly működést, mellyre a' hozzá szítók képesek, a' hozzá nem szítók ellenben képtelenek?

Kétségbe nem hozható tény, hogy a' negativitas' mivolta oly működéseket szükségel, mellyekre bizony sokan nem képesek; sokan képesek volnának, de azokat a' rögzött elő- és balitéletek miatt nem igen érvényesítik. Vannak azonban, kiket az akadályok vissza nem birnak rettenteni. Kevés mind a' mellett az olyanok' száma, kik az akadályok' állandó leküzdése után a' negativitas' tetőzetéig eljutnak; mert a' nagyobb rész, megelégedvén az útközben itt-ott felnyalábolt bizománynyal, veszteglési tanyát üt, de a' nélkül, hogy annak alaphelyét jogszerű birtok gyanánt tekinthetné. Pedig a' negativitasnak is egyedül az nézhet igazán szemébe, a' ki őt tekervényes útjában nemcsak követte; hanem valamennyi állomásért bajt víván, eléggé bátor volt azt tetőzete' legfőbb csúcsán fölkeresni. Nem is akármilly útféli állomásnál, hanem egyedül e' csúcson lehet igazán megismerni: hogy a' negativitas ollynemű szörny, melly minden positivumnak fölemésztése után utoljára önmagát is fölemésztí.

Csakugyan szükségel tehát a' negativitas is bizonyos működéseket. Ezek: a' reflexio és abstractio. Reflectálj és abstrahálj! Ezek által vezényeltetnek a' negativitas' hősei. Reflectálj, de mire? Mindenre, a' mi adva van, akár legyen az

a' földön akár a' mennyben, akár benned, akár kívüled. Abstrahálj, de mitől? Mindentől, a' mi közvetlenség. És miért? Azért, hogy a' csalszínbe öltöztetett közvetlenségnek elhagyása után az abstractiók' világába fölemelkedhessünk, ott a' sok elő- és balítéletekből kitisztuljunk és végre kiábrándult elmével visszatérvén itt, mind magunk mind mások' számára, a' lehető legnagyobb biztossággal kijelölhessük azt, a' mi a' közvetlenségben igaz és nem igaz. Vagy nincs-e mind ez helyén? Ha igen, félre már egyszer az abstractiók elleni zsörtölődéssel! Qui vult finem, debet velle et media.

Magától értetik, hogy itt, hol épen a' negatív philosophiáról leszen szó, reflexio és abstractio nélkül még csak hangot sem ejthetünk. Ennyit előnyilatkoztatul. Most már pillantsunk egykissé vissza.

A' már előbb felhozottak után világossá lőn : hogy a' közvetett ismeret' határai közt mozgó positiv philosophia saját kebelében hordja azon elemet, melynek hiányossága miatt egyedüli érvénykedésre soha számot nem tarthat. Virágozhatik hosszabb időn keresztül, újabb meg újabb rendszerekben adhatja jeleit a' tartalmi gazdagságnak, irányadó gyanánt léphet föl az életnek mind anyagi mind szellemi oldalán, szabályozhatja a' gondolkodásmódot a' művészet és tudomány' mezején szintugy mint az egély' körében, sőt az állam' egyes viszonyainak minősítésekor is üzheti az eldöntő befolyást ; nem fogja mégis azt teljesen kieszközölni soha : hogy az egyoldalúság' közös sorsára ne jusson. E' sors, az alakbani elenyészás. Be kell pedig e' sorsnak azonnal következnie, mihelyt az önmagát egyoldalúlag érvényítő elv, saját tartalmának fokenkénti kimerítése után, ollyszerű hiányt hoz napfényre, melynek más elv általi kiegészítése valódi szükséglet.

De hát épen nem található a' positiv philosophiában valamelly pont, melly őt ama' közös sors' törvénye fölé emelhetné? Azok után ítélve, a' miket eddig a' már fölhozottakban érintettünk, nehezen található ilyen pont.

Legalább nem hajthatná azt végre az általányos lét, mert ez, mint bölcsészeti elv, saját folyamlásának eredményében önmaga szakasztá félbe az egyedüli érvénykedhetés' fonalát. A' tudattalan és tudatos valóságok sem ; mert ezek, az e'

körben mozgó positiv philosophia szerint, csupán fejlődési fokok, melyeken keresztül az általános lét tér önmagába vissza. Min alapulhatna tehát ezeken kívül még az egyedüli érvénykedés? Talán ama' folyamlaton, melly által az általános lét önmagát teszi a' tudattalan és tudatos valóságokon keresztül? Az sem állítható. Hiszen ez az egész folyamlat csupán az általános létben van és csupán ennek öntevése által az, a' mi.

De miért kell magát az általános létnek e' folyamlat által tennie? A' positiv philosophiának okadása szerint azért, hogy a' tudattalan valóság' fokainak meghaladása után a' tudatos valóságban önmagának tudatára jusson. De hogyan, hiszen minden, a' mi még kivüle létezni látszik, csupán őbenne és csupán őáltala van, mi szolgálhat tehát arra végalapúl, hogy saját öntudatát egyedül azokban és egyedül azok által érhesse el? Ha pedig saját tudatával már önmagának azokbani és azok általi öntevése előtt is birt, mi szükségelte az azokbani és azok általi öntevést?

Akármellyik oldalát vegyük elő a' positiv bölcsészet' eddigi tartalmának, rövid megfontolás után az is világossá lesz előttünk: hogy az általános létnek öntevés általi megnyilatkozása a' kivüle létezni látszó lényekben nem önmagáért, hanem azon általa tett lényekért történhetett, melyek a' bennek végrehajtott megnyilatkozást visszatükrözik. De kinek számára tükrözik azt vissza?

Az általános lét' számára nem; mert az eddigiek szerint épen ő tükrözteti magát azokban vissza. Ámde ha ő tükrözteti magát azokban vissza, akarnia kellett azt, mint cél, mielőtt még ama' lényekben önmagát tette volna: következőleg a' visszatükrözés nem ama' lényeknek, hanem magának az általános létnek működése. Ha pedig a' visszatükrözés nem ama' lényeknek, hanem magának az általános létnek működése: akkor a' visszatükrözés nem ama' lényekben, hanem az általános létben vitetvén véghez, maga az általános lét tükrözi magát vissza önmagában saját magának.

De mire valók akkor ama' lények, melyek a' tudattalan és tudatos valóságot teszik? Vagy nem egyebek, mint látszólagos alakjai az általános lét' önmagabani visszatükrözésnek,

vagy, ha egyebek, mint látszólagos alakok, akkor a' vissza-tükrözésnek öbennök is végre kell hajtania. Mellyik oldal áll a' kettő közül?

Akármeddigyikhez szítson az eddigi positivismus, olyasmihhez fog szítani, a' mi tulajdon alkotmányának megerőtlenítésére szolgálend. Legyen, hogy a' tudattalan és tudatos valóságot tevő lények csupán alakjai az általános lét' önmagábani visszatükrözésének, más-e akkor a' positivismus, mint az általa sem helyeselheto acosmismus? Nem helyeselheto pedig azért, mert elvénél fogva mind az, a' mi adva van, igaz. Ámde hogyan lehetne akkor maga az ezt állító positivismus igaz, ha az abban megnyilatkozó szellem nem más, mint látszólagos alakja az általános lét' önmagábani visszatükrözésének? Hiszen a' positivismus csak annyiban lehet igaz, a' mennyiben a' benne önmagát szervező emberi szellem, mint adottság, igaz. Legalább a' positivismust előhozó emberi szellem lesz tehát több, mint látszólagos alak; ha pedig több, akkor a' visszatükrözésnek öbenne is végre kell hajtania. De hogyan történhetik ez?

A' positivismus főnyomatékot helyez az adottság' fogalmába, mert szerinte mind az, a' mi valódilag adva van, igaz. Nem akárminő, hanem valódi adottságról van tehát itt szó. Következőleg, az ügy' biztos eldönthetése végett, minden más előtt azt kell tudnunk, vajjon az emberi szellem valódi adottság-e vagy csak látszólagos. De mi fogja bennünk e' tudást végrehajtani, és ha végrehajtotta, mi fogja az embert a' végrehajtott tudás' igazságáról biztosítani? Hogy a' kívánt tudás' végrehajtója nem lehet más, mint a' szellem, bizonyos; valamint bizonyos az is, hogy a' szellem azon ismervet, melly őt az általa végrehajtott tudás' igazságáról biztosítja, nem keresheti magán kívül, hanem önmagában. Fonákság is volna az emberi szellemtől, ha ő azon adottság' valódisága mellett szólalna föl, mellyben, ugyanannak önmagára történt viszonyítása által, épen azt az ismervet nem találná, melly őt magát tulajdon adottságának valódiságáról biztosítja.

„Hogyan, gondolhatná itt valaki, tehát az emberi szellem önmaga fogja magát tulajdon adottságának valódiságáról biztosítani?“ Ugy van. „No ha ez ugy van, akkor a' szellem'

adottságának valódisága csakugyan nem más, mint ellenmondás, és az a' fölmagasztalt szellem sem más, mint valódi „hirco cervus.“ Legkevesebbé sem, adjuk rá válaszul. Okát e' válasznak maga a' dolog hirdeti. Midőn ugyan is az emberi szellem önmaga biztosítja magát tulajdon adottságának valódiságáról, nemcsak nem mond önmagának ellent, hanem inkább elutasíthatlan bizonytságot tesz magának önmagávali meg-egyezéséről, magának önmagávali egységről, magának önmagávali azonságáról. De hamindjárt ellent mondana is önmagának a' magát tulajdon adottságának valódiságáról biztosító emberi szellem, még akkor sem volna hirco-cervus; mert az is olly működések közé tartoznék, mellyek által a' szellem önmagát teszi, vagy is mellyek által a' szellem, mint öntevő lény, önmaga tesz saját igazságáról bizonytságot. Hiszen általában véve azt nevezzük valódi adottságnak, a' mi önmaga tesz saját igazságáról bizonytságot. És ebben áll a' valódi adottság' ismerve.

Föladatunkat illetőleg sokkal érdeklőbb e' tárgy, hogysen rajta minden nyom nélkül szabad volna elsiklanunk. Pillantsunk tehát egykissé az itt találhatókra is.

Állítva lőn, miszerint a' valódi adottság önmaga tesz saját igazságáról bizonytságot. Hogyan történik ez? Háromféleképen. A' mi ugyan is önmaga tesz saját igazságáról bizonytságot, az 1) vagy önmagát teszi saját igazságában; vagy 2) saját igazságát teszi önmagában; vagy 3) mind a' kettőt ugyanazon tett által egyszerre hajtja végre. Midőn a' valódi adottság önmagát teszi saját igazságában, önmagára nézve inkább negative, midőn saját igazságát teszi önmagában, önmagára inkább positive, midőn pedig mind a' kettőt ugyanazon tett által egyszerre hajtja végre, önszerűleg működve érvényíti magát tulajdon öntevésében.

Forduljunk ezek után mindjárt ama' pontokhoz, melyektől a' negativ philosophiának ügye mind kezdetre mind folyamásra nézve fölvilágosítást kölcsönözhet. Sőt helyszerű rövidség' okáért helyezkedjünk azonnal át a' tudatos öntevés' működésébe és lássuk, vajjon találhatunk-e ott valamire, a' mi a' negativ bölcsészetnél tájékoztató.

Midőn valamelly adottság tudatosan teszi magát saját

igazságában, minden más előtt oly egységről tesz bizonytságot, mely önmagában meg van különítve. Előfordúl ugyan is benne az önigazság, az önlét és a' kettő' egysége, mely közönségesen önségnek szokott neveztetni. Magától értetik ennél fogva, hogy a' magát tudatosan tevő adottság, önség. Midőn tehát az illy önség tudatosan teszi önlétét saját igazságában, túlnyomólag érvényesíti magában az igazságot, de még is a' nélkül, hogy önlétét annak egészen föláldozná. Nem áldozza pedig azt föl egészen azért, mert a' tudatos önség magának önmagábani megkülönböztésekor a' különítményekben nemcsak nem veszi el saját tudatát, sőt inkább azoknak tevése és azoknak saját önére történt viszonyítása által szerez magának teljes bizonytságot arról, hogy tudata valódi öntudat. Ámde a' mi valódi öntudattal működik a' valóság' ölében, az nemcsak arról tesz bizonytságot, hogy valódilag van, hanem arról is, hogy önállólag van.

Továbbá midőn a' tudatos adottság saját igazságának önmagábani tevése által tesz önmagáról bizonytságot, ismét oly működést visz véghez, melyet tulajdon különítményeinek önmagárai viszonyítása, vagy is öntudat nélkül nem gondolhatni. Hogy illy működés folytán túlnyomólag fog benne érvénykedni az önlét' hatása az igazságé fölött, okfejtőbb magyarázás nélkül is világos.

Midőn pedig az önállólag és öntudatosan létező adottság magának önmagábani megkülönböztésekor, vagy is magának öntevés általi érvényítésekor az imént fölemlített működéseket egyszerre hajtja végre, azon mindenkép öszszerű és önálló alapon nyugvó működés által fog bizonytságot tenni saját léte és igazságáról, mely szellemi életnek mondatik.

Mire mutatnak ezek? Arra, hogy az öntudatos adottságot, mint önálló létezéssel bíró lényt, az önmagát tevő általános lét' látszólagos alakjának ellenmondás nélkül senki sem tarthatja.

Ezen magókat öntudattal tevő lények közé tartozik az emberi én is. Midőn tehát az emberi én, mint tag a' tudattalan és tudatos lényekből álló valóságban, önmagát ama' lények között önállólag teszi, önmaga tesz bizonytságot saját igazságáról. Nem is bírhat saját tevéseinek öntudattal párosí-

tott folyamlásán keresztül más, mint saját igazságával. Egyedül ezt teszi, és csak ezt teheti saját magában. Mivel pedig azon működés, mellyben és melly által az emberi én magát, mint egység, önmagában megkülönbíti, vagy is mivel azon működés, mellyben és melly által az emberi én magát saját öntudatán belül teszi, azonegy a' gondolással, nyilván van : miszerint az öntudatos én, saját öntevésének folyamlásán keresztül, csupán azt ismerheti igaznak, a' mi saját öntevésekor a' gondolásban és a' gondolás által téve van.

Nem az adottság mint adottság, hanem a' gondolásban és a' gondolás általi tettség játszandja tehát itt a' főszerepet. Nem azért igaz a' gondoló én előtt valami, mert adva van, hanem azért, mert, mint olyan, a' gondolásban és a' gondolás által téve van. Vagy más szavakkal, nem a' lét lesz itt igazsága a' gondolásnak, hanem a' gondolás lesz igazsága a' létnek.

És íme az e' szavakban kifejezett folyamánnyal a' negatív bölcsészethez jutottunk. Ennek elveül tűztük ki már előbb a' mondatot : a' lét' igazsága a' gondolás. Ezen elv' tartalma szerint nem a' lét teszi a' gondolást, hanem a' gondolás teszi a' létet : következőleg annál igazabb a' lét, minél határozottabban megfelel a' gondolásnak. Itt a' gondolás minden, a' lét csupán mozzanat, mellyben és melly által a' gondolás magát érvényesíti. Sőt mivel itt a' lét nem lehet más a' gondolás által előhozott határozottságnál, ismereteinkre nézve az igazság sem más, mint a' létbeli határozottságokban önmagának feltűnő gondolás. Nem a' lét hozza elő bennünk a' rá vonatkozó ismereteket, hanem a' gondoló én hozza elő és minősíti ama' határozottságokat, mellyeknek önmagábani tárgyiasítása után jó azokban és azok által önmagának mindenképi tudatára.

Mi fog innen következni? Az minden más előtt, hogy a' negatív bölcsészetben egyedül a' gondoló én van, mint határozó elv, és hogy minden más, a' mi még van, csupán anynyiban és csupán az által birhat igazsággal, a' mennyiben és a' mennyire abban magát a' gondoló én tette. Mivel pedig az én nem egyszerre, hanem fokenkénti fejlődés és többoldalú megtestesülés' utján vergődhetik amaz álláspontig, mellyről saját éle-

tének negativ folyamlását biztosan megítélheti, következik még a' mondottakból az is : hogy a' közvetett ismeret' határai közt mozgó negativ philosophia bizonyos fejlődési fokokon menend keresztül.

Az első fokon az önmagát saját egyediségének működésében megtudatoló én fog előlépni, mint minden más meghatározó elv. Föllépénd tehát mint egyed más egyedek' irányában. Hogy e' föllépés tényszerű viszonylás nélkül meg nem történhetik, a' más egyedek' irányában érvényítendő meghatározás is elég világosan hirdeti. Midőn tehát az én, mint egyed, más egyedek' irányában önmagát megtudatolja, olly működést visz véghez, mellyben nemcsak ő, mint én, hanem amaz egyedek is, mint nem-ének, érdekelve vannak. Érdekelve vannak a' nem-ének, mert épen ama' működés által tesznek magokról bizonyosságot az én előtt; érdekelve van az én, mert épen ama' működés az, melly föltétül szolgál a' megtudatolásnak. Minthogy így az érdekelttség közös, kell egy pontnak is előfordulni, mellyben a' viszonylás' közös eredménye nyíltan álljon a' tudatoló én előtt. Minek következtében a' nem-ének változásokat tartoznak előidézni az énben; az én e' változásokat elfogadja, önmagában teszi és a' nem-énekre visszaviszi.

Látható ezek után, hogy a' nem-ének csupán ama' változásokban és csupán ama' változások által tesznek magokról bizonyosságot az én előtt. A' melly nem-én nem idéz elő az énben változást, az az énre nézve nincs. Olyanok tehát a' nem-ének az énre nézve, a' minők ama' változások, mellyekben és mellyek által ők az énnek megnyilatkoztak. Hiszen az ok egyedül az okozatban az, a' mi; következőleg ha a' nem-ének okok, a' változások okozatok, az én semmi mást el nem fogadhat a' nem-énektől, mint önmagában teendőt és a' nem-énekre visszaviendőt, hanem csupán azt, a' mit a' nem-ének a' változásokban és a' változások által érvényesítettek. Mivel pedig a' változások az elfogadó énben csak egymásután, azaz levés' alakjában jöhetnek elő, nyilvános : hogy minden, a' mi az énen kívül van, nem lehet az énre nézve más, mint levésben nyilatkozó valami. Vagy a' már főlebb használt kifejezések szerint, minden adottság, melly az énen kívül van, sa-

ját igazságáról csupán a' levésben és csupán a' levés által tehet bizonyosságot az én' irányában. Legyen is bármi a' tudatos vagy tudattalan valóságban, ha az az én előtt saját igazságáról levésben és levés által bizonyosságot nem tesz, az énre nézve annyi, mint semmi. De hol folyamlík ez a' nagyérvényű levés?

Az énben, és a' mint láttuk, annak nem minden részvéte nélkül. Vannak ugyan a' sensualismus' pártolói között, kik előtt a' nem-ének' hatását elfogadó én merő szenvedő-ségre van kárhoztatva, ámde csak az eddig mondottak után is sokkal világosabb már e' nézet' egyoldalúsága, hogysen az itt különös érdekekkel bírhatna. Bizonyos az, hogy a' levés az énben folyamlík, és hogy abban az én is, mint egyik tényező, nagy részt vesz. De hogyan és mi által vehetne ő részt a' benne folyamló levésben? A' belső viszonyítás által. Midőn ugyan is a' nem-ének változásokat idéznek elő az énben, az én e' változásokat nemcsak elfogadja, hanem azoknak önmagára és önmagának azokra történt viszonyítása által teszi azokat önmagában és önmagát teszi azokban, mint határozottságokban. A' változásoknak ezen önmagában és önmagának ezen változásokban történt tevése egymás után vitetik véghez: mire nézve ama' működés is, melly által itt az én önmagáról tesz bizonyosságot, szinte levésben nyilatkozik. Maga azon működés, melly által az én a' változásokat önlététől és önlétét a' változásoktól megkülönbözteti, és azoknak önmagárai viszonyítása után azok' egységében, mint saját határozottságában önmagát teszi, azonegy a' gondolással.

Három pont lőn az imént mondottakban kiemelve: a' nem-én, az én és a' levés. Közöttük a' levés az, mellyben az én és a' nem-én érintkeznek. Ugyde az én a' nem-énen és a' nem-én az én-en kívül van, mi tehát valódilag a' levés, hogy azok benne érintkezhetnek? A' már mondottak szerint olly tény, mellynek előhozásában az én szintugy részt vesz, mint a' nem-én, következőleg olly módon viszonylík az én és nem-én a' levésre, a' hogyan viszonylík a' tényező a' tényre. Itt a' levés két tényezőnek közös ténye lévén olly egész, mellyben mindenik tényező bizonyosságot tesz önmagáról. Máskép azonban az én és máskép a' nem-én. A'

levés, mint tény, az énben hajtatik végre. Miután végrehajtatott, a' nem-én kívül marad a' levésen, az én ellenben a' levést, mint tényegészét fölfogja és annak önmagárai viszonyítása által azt önhatározottsága gyanánt megtudatolja. Ez azon működés, melly által az én tudó alanynyá, a' nem-én tudott tárgygyá lesz, vagy is ez azon működés, melly közönségesen tudásnak szokott neveztetni.

Valamíg e' működés folyamlík, az én, mint alany, szemközt áll a' nem-énnel, mint a' tárgygyal; ha pedig be lön fejezve, a' nem-én visszavonúl, de a' nélkül, hogy az énben okozott tudás elenyészne. De hogyan, ha a' nem-én a' levés' megtörténte után kívül marad a' működés' körén? Kívül marad okilag, de nem okozatilag. Miután ugyan is az énben a' levés, mint tény, végre lön hajtva, a' nem-én, mint tényező, nem áll többé közvetlen, hanem csak közvetett viszonyban az énhez. Azon kapcsot pedig, melly az én és nem-én közötti közvetettséget fentartja, a' levés amaz oldalában kell nyomoznunk, melly benne az énnel megnyilatkozó nem-én által okoztatott.

Mi teszi tehát az e' fokon nyert tudásnak tárgyát? Nem a' nem-én, a' mint magában van, hanem a' levés' azon oldala, melly benne a' nem-éure, mint tényezőre, vonatkozik. Mi legyen a' nem-én önmagában, az itt tudva nincs, mert itt az én csak annyiban tud valamit a' nem-énről, a' mennyiben az neki, mint egyik tényező, a' levés által megnyilatkozott. Megjegyzendő ennél fogva, hogy itt a' kérdéses tárgy nincs az énen kívül. De ha nincs, mi az valódílalag? Talán az én, a' mint magában van? Nem, mert itt az én önmagáról is csak annyiban tud valamit, a' mennyiben mint tényező részt vesz a' levés' előhozásában. Mi legyen az én önmagában, az itt tudva nincs. Mi tehát valódílalag a' tudás' tárgya?

A' levés maga, mint két oldalból álló tényegész. Ez azon tárgy, mellyet különb oldalainál fogva az én mint alany egyfelül a' nem-éure, másfelül önlétére viszonyít. Világosan látható már most, miszerint az önmagában megkülönbített én tulterjed a' levésen, és tulterjedvén saját önének abbani tévése által minden iránt, a' mi a' levésben folyamlík, meghatározó működést gyakorol. E' működés a' gondolás. Es így

nem ok nélküli e' fokon a' negativ philosophiának ezen állítása : a' lét' igazsága a' gondolás. Eddig az első fok.

Érdekünkben áll, hogy itt egykissé megállapodván e' kérdést intézzük minmagunkhoz : mi igaz a' negativ philosophiának e' fokán és mi nem?

Vannak a' közönséges életben szintűgy mint a' bölcsészek között, kik az e' fokon megállapodott szellem' művelményét egyre pártolják, mások, kik egyre gáncsolják. Amazok e' fokot nagyon természetesnek, emezek nagyon természetlennek találják. Mi volna természetesb, így gondolkodnak az előbbie, mint az elmének olly járása, melly a' tüneményekben gazdag életnek haladását leghívebben tükrözi vissza? Mi volna természetlenebb, így gondolkodnak az utóbbiak, mint az elmének olly járása, melly a' mindenkép üres tüneményeknélí veszteglés által az élet' legfőbb céljait egészen füstbe oszlatja? Hogy amazok a' támolyító élvezésnek, ezek a' nemesebb célok utáni józan törekedésnek emberei, fölösleges mondanunk. Amazok előtt csupán az bir érvénynyel, a' mi közvetlenül hat. Mit nekik a' jövő? hiszen szerintök :

„Felix, qui potuit rerum cognoscere causas;
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subjecit pedibus, strepitumque Acherontis avari!“

Virgilius, Georg. Lib. II.

Ezek az embert lényegének nagyságában fogván föl olly lénynek tekintik, kinek valódi dísze nema' külső czafrangokban, hanem azon fejleményekben áll, mellyeket önmaga szabadon villantott elő saját természetében. „Nemo enim gloriari nisi suo debet. Vitem laudamus, si fructu palmites onerat, si ipsa ad terram, pondere eorum quae tulit, adminicula deducit. Num quis huic illam praeferet vitem, cui aureae uvae, aurea folia dependent? Propria virtus est in vite, fertilitas : in homine quoque id laudandum est, quod ipsius est. Familiam formosam habet, et domum pulchram: multum serit, multum foenerat; nihil horum in ipso est, sed circa ipsum. Lauda in ipso, quod nec eripi potest, nec dari: quod proprium est hominis. Quaeris quid sit? animus, et ratio in animo perfecta. Rationale enim animal est homo; consummatur itaque eius bonum, si id adimplevit cui nascitur. Quid est autem quod ab

illo ratio haec exigit? rem facillimam, secundum naturam suam vivere.“ Seneca, Epist. XLI.

Nem próbakő ugyan valamely bölcsélet' irányában a' mindennapi életnek ilyen vagy amolyan ítélete; hibáznak mégis, kik az illyszerű ítéleteket számba sem veszik. Nem az ítéletek elvontan véve, hanem az általok megnyilatkozó igazság az, a' mi őket ollykor méltókká teszi a' legnagyobb figyelemre. Hiszen sokszor épen a' mindennapi élet' viszonyainak nem várt összeütközése csal ki az emberi szellemből olly nyilatkozatokat, mellyek annak mélységébe legbiztosabban szoktak bevezetni. Azok az elfogúlatlanul napfényre hozott, és az úgynevezett józanesszűek által életszabályok gyanánt érvényített tiszta magyar közmondások, vajjon nem valódi tükreie azok a' nemzeti szellem' őszintén tiszta világának?

Ha szemesebben átvizsgáljuk az élet' naponkénti folyását, úgy fogjuk találni: hogy a' negatív philosophiának e' fokon érvényített elve sincs pártolók' hiával. Ezen sarkallik minden más előtt a' világnézet' ama' mozzanata, melly a' tünemények' különböző felfogásához képest majd a' közvetlen pessimismust, majd a' közvetlen optimismust divatoztatja. E' fokon szülemlett az ugyhangzó „élni siess“ életszabály, valamint az elborult kedélyt olly mélyen jellemző „árnyékvilág“-féle kifejezés is.

Azonban nemcsak nálunk van ez így, hanem így van másutt is. Így van pedig azért, mert a' negativitas' e' foka olly fok az emberi szellem' belszükségű fejlődésében, mellyen keresztül kell törnie, hogy a' belé oltott tökélyhajlamnak rendeltésszerűleg eleget tehessen. Mindnyájan, kik a' közvetlen valóság' határain túl nem lépnek, vagyis mindnyájan, kik a' világot tevő lényeket csupán tüneményeiknél fogva szemlélik, a' gondolás által fölfogható lényegre pedig nem hajtanak, kénytelenek olly világnézetnél maradozni, mellynek eldöntő categoriája a' *levés*.

A' bölcsészet' országában Protagoras az, ki a' negativitas' e' fokát legméltóbban képviselheti. Főelve így hangzott: minden dolognak mértéke az ember. Az ő véleménye szerint minden, a' mi van, mozgás, melly vagy cselekvés vagy szenvedés. Ezeknek egymással érintkezése és egymáshoz surló-

dása által hozatnak elő a' szám nélküli szülemények. Az, a' mit észreveszünk, valódiilag nincs, hanem az észrevehetők' egymással találkozása által lesz azzá, a' minek látszik.

Látható innen, hogy az, a' mit Protagoras dolognak nevez, valódi, tárgyilagos határozottsággal nem bír, hanem avval őt az ember készíti föl, mert ő mértéke minden dolognak. De mellyik ember: a' saját eredeti határozottságának özszerűségében tisztán gondolt, vagy a' különszerű, külső viszonyok' tömkelegében így vagy amúgy módosított, vagy is az úgynevezett érzéki ember-e?

A' Protagoras által előhozott példákbl' azt következteté Hegel, hogy szerinte az utóbbi jelentésben vett ember legyen a' dolgok' mértéke. Hogy Protagoras a' mérték alatt nem értett mást, mint az igazságot, szembeötlőleg mutatják azon határozatok, mellyeket adott alkalommal ő maga fejtett ki az általa érvényített elvből.

Miben álljon valódiilag a' negativ philosophia e' fokának mind fény- mind árnyoldala, azt a' már érintettek után nem nehéz kimutatni. Erről azonban más alkalommal.

BUDA VÁROSÁNAK LEGRÉGIBB ISMERT PECSÉTE.

KISS FERENCZTŐL.

Olvastatott junius' 11. 1855.

Ős Budának vára, mellynek sorsa azon fél évezred óta, midőn ezen eredeti pecsétje készült, annyi jó és bal eseményen ment keresztül, hogy csaknem minden tére és utczája történeti adatok' színhelyévé vált, születését hazánk gyászos pusztíttatásának köszönte IV. Béla alatt.

Fél század után történt más gyászos esemény közelébe hozta a' királyi széket Visegrádról, és ha nem IV. Béla, tehát Robert Károly' idejében kell keresnünk őskorunk' e' maradványának készülését, mellynek durva munkájú gömböly-

ded főlapja csak annyit mutat, hogy két emeletes, hármassormú, két torony közt egy boltíves vár' kapuja, és a' fölötte a' tornyok közt, balra fordított fejjel delphin látható e' nehezen olvasható, kétes felirattal: BUDENI. CVTAT. ME, vagy MI SIGILLUM, azaz: Budensis civitatis minus sigillum. De a' mennyiben e' körirat még kétségben hagyja bennünket, hogy ez Budának pecsétje, annál határozottabban kimondják azt az ahhoz kapcsolt ellenőri kis pecsétnek egybefoglalt betűi S. B. (Sigillum Budense)

Illyen ellenőri pecsétek magán személyeknél ritkán, hatósági személyek vagy helyeknél még ritkábban, magyar városoknál pedig éppen nem fordulnak ugyan elé; de maga a' fő pecsét eloszlat minden kétséget, hogy ez Budának valószínű pecsétje; mert várának fejevári kapuja felett balról két tornyu czímere négy folyóval kőből kifaragva csakugyan maig látható; és Rupp' munkája' II. Része' 376-dik rajzlati előadásában, mellyről Erdy János 1841-ben olly érdekesen értekezett, foglaltatik Robert Károly' azon kis pénze, melly előlapján † *Libertas Budensiu* köriratot, hátlapján pedig boltíves kaput hármassormú toronynyal, és ezek közepsője' csúcsán szinte delphint mutat. Ezen delphin, melly rend szerint tengeri és kereskedelmi városok' czímere szokott lenni, itt igen jelentékeny; mert bizonyítja azon szabadságot, mellyet IV. Béla 1244-ben megerősítő oklevelében a' budapestieknek adott, és a' mellyben ekkép rendelkezik: „Item naves et carinae descendentes et ascendentes cum mercibus, et currus apud eos descendant, et forum sicut prius habeant quotidianum.“

Budának tehát fél évezreddel ezelőtt csakugyan volt árulera, és áru- vagy cseretemhelye, mie most nincs, 's mit addig nem is nyer vissza, míg az utcáin fennálló hajtóvontatás gyakorlatban marad. Egyébiránt e' kisebb pecsét ugyanaz lehet, mellyről az 1244. és 1421-dik évek közt keletkezett budai törvénykönyv (Michnay és Lichner kiadásuk' 55. lapján az 53-dik szakaszban) így rendelkezik: „Wer das stadsigil über jar pehalten sol. Es sol auch ein Deutscher des rats der stat Sigil, payde, das Klain, und das gros inne haben, ydoch gesundert, das gros, do man an-

ders nicht mit Sigilt, dan hantfesten — das (sol) verschlossen sein, und zum mindesten mit Zwayr deutscher purger petschaft versigilt sein: *aber das Klain petschaft sol ein deutscher geswornen purger haben verslossen in seiner lad*, und dazu sol der *statschreiber den slussel haben*.“ Kiváratos és e' rövid előadás' céljának megfelelő volna, ha e' pecséttel meg erősített valamelly oklevél fölfedeztetnék.

HUNGARICÁK A' LAUSANNEI CANTONI KÖNYVTÁRBAN.

Közölve SZALAY LÁSZLÓTÓL.

Olvastatott jan. 8. 1855.

I. Colloquia familiaria turcico-latina, seu: status turcicus loquens, per Jacobum Nagy de Harsány nob. Ung. Serenitt. ac Potentiss. Electoris Branden. Consil. Coloniae Brandenb. Typis Georgii Schultzi elect. typogr. 1672. kis 8r. 510 l.

A' fő címet követő sorok közelebről jelelik meg a' munka' tartalmát: „In quo omnes fere turcici imperii ordines, ministrorum cuiuscunque conditionis extra vel intra aulam regiam, inque gubernaturis dignitas, qualitas, officia, regimen, gentis robur terrestre et maritimum, item natura, mores, ritus et consuetudines variae, religio, sectae et religiosi etc. etc. per colloquia, velut in speculo quodam ad vivum repraesentantur ac notis necessariis illustrantur.“ — Ezen „colloquiumok“ egy követ 's egy tolmács között folynak le, és mind török mind diák nyelven közöltetnek; a' jegyzetek csak diákul fogalmazvák. Szerzője, mint a' 279-dik lapon olvasható, II. Rákóczy György erdélyi fejedelem' ügyviselője volt a' portánál. Fridrik Vilmos brandenburgi választó fejedelemhez intézett ajánló levelében hálásan említi: „V. S. me per barbarorum tyrannidem omnibus bonis, mediisque vivendi orbatum non solum in clientelam suam suscepit, non solum honorifico consilarii titulo ornavit, verum etiam per quinquennium de comoda vitae sustentatione clementer providit.“ A' munka szerzőjének belátását több irányban tanúsítja, 's az olvasó készséggel ád hitelt az állításnak: „Nihil quod vel ipse, per septennium Constantinopoli aliisque turcici imperii locis expertus non sim, vel a fidedignis viris non audiverim, huic tractatui volens inserui.“

II. Cesareo Carro Triumphal en que gloriosamente campeon por el orbe las invencibles armas del maximo emperador Leopoldo I. de este nombre, por la feliz restauracion de la real fortaleza de Buda, conqui-

stada en 2. de sept. de 1686. En Amsterdam en casa de Yacomo de Cordova, anno 1687. 4-ed rétb. Ajánlás; Bevezetés; Magyarország' historiájának kivonata nyolczas rímekben „capitan don Miguel de Barrios“-tól a' Budának megvételéről Amsterdamba érkezett bulletinek' spanyol fordítása 1—201 lapokon „don Antonio Pizarro de Oliveros“-tól.

III. Deux discours historiques et politiques, l' un sur les causes de la guerre de Hongrie et l' autre sur les causes de la paix entre Leopold I. empereur des Romains et Mahomet IV. sultan de Turquie par Louis Du-May, chevalier, sieur de Sallettes, Conseiller de S. A. de Wirtemberg. A Montbeliard par Claude Hyp. 1665. 12r. 184 l.

IV. Michaelis Ritii Neapolitani de regibus francorum libri III., de reg. Hisp. I. III., de reg. Hierosolym. I. I., de regibus Neapolis et Siciliae I. III., de reg. Ungariae I. II. Apud inelytam Basileam. Végén: „Basileae, apud Joannem Frobenium, mense julio, anno MDXVII. 4r. 85 levél tartalom 's két levél mutató tábla. A' magyar királyokat illető rész (65—85. l.) Thuróczy' chroniconának kivonata. ¹⁾

Függelékül rövid ismertetését közlöm a' bási könyvtár' egyik kéziratának, melyet 1853. octoberben átforgattam. A' cím nélküli könyv *emlékkönyve* volt *Horváth Jánosnak*, ki 1671. martiusban Erdélyből a' németalföldi iskolák', névszerint az utrechti egyetem' látogatására indult. Az első lapokon „instructio pro itinere belgico“ olvasható, magyar nyelven. Következnek az úti 's egyéb jegyzetek diácul, közbevetve egy pár magyar szó. Május' 17-én Berlinben volt, „ubi D. Jacobum Harsányi (az I. alatt említett munka' szerzőjét), Consiliarium hung. Celsiss. Electoris literis principis convenimus.“ Junius' I4-én Utrechtbe érkezett, honnan a' háború miatt Marburgba, 's az 1673. év' elején Baselbe költözött. 1674. junius' végén Bernbe készült, „ut ibi a morbo, quem in inguine habet, curetur;“ 's végintézetét a' könyvbe írta. Bajából, úgy látszik, nem épült ki, 's könyveivel együtt ezen kézirat is hagyományul a' baseli bibliothecára szállott. Iskolatársai közül Otrókotsi Főris Ferenczet és Párizpápaít említi az emlékkönyv mint adósait. — A' kézirat öszvesen 70 lapból áll, 8-ad rétbén.

Kefikon (Thurgau) júliusban, 1854.

¹⁾ A' nemz. muzeum' Széchényi-könyvtárában megvan e' munkának olasz fordítása: Ricci Mich. De' Rè di Francia . . . de' Rè d' Ungaria libri II. dal latino tradotti in questa lingua vulgare da M. Giovanni Tatti. Vinegia, 1543. 8r.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' történettudományi osztály' ülése május' 7. 1855.

Kubinyi Ágoston igazg. és tiszti tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy, Jerney rr., Kiss Ferencz, Wenzel II. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Kállay, Kiss K. rr. tt. — Bertha, Brassai, Csorba, Kubinyi Ferencz, Pauler, Petényi, Tóth L. II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Olvastatott Nagy Iván' értekezése Liptay Imre' török követségről 1619-ben, 's a' Történelmi Bizottmányhoz tétetett által a' Történelmi Tárból kiadás végett.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése május' 14. 1855.

Gebhardt Ferencz rt. korelnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Györy, Kiss K. rr., Csorba, Petényi II. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth Cyrill, Jerney rr. tt. — Pauler, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Kiss Károly, folytatva olvasmányait a' hadi történelemből, a' történeti elvek' alkalmazására felvett 1396-beli nikápoli ütközet' bírálatos előadását adta, rajzokkal felvilágosítva.

A' nyelv- és széptud. osztály' ülése május' 21. 1855.

Gebhardt Ferencz rt. korelnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Balogh, Czuczor, Hunfalvy rr. és I. tt. — Egyéb osztályokból: Érdy, Györy, Horváth C., Jerney, Kállay, Kiss K. rr. tt. — Bertha, Brassai, Csorba, Peregriny II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Hunfalvy Pál folytatta a török, magyar és finn szók' egybeazonosítását.

— Ez után az ülés

Öszves ülésre

alakulván, a' titoknok a' közelgető nagy gyűlés' tekintetéből az öszves jutalomügy' mibenlétét terjesztette elő, melly szerint:

I. A függőben levő academiai nagy jutalmakért két száz aranyával, és a' velök járó Marczibányi-féle mellékjutalmakért ötven aranyával, az új szabályok szerint (1848-ki Névkönyv 51. l. 48. pt.) vívnak:

1848-ról az 1842—7-ig megjelent törvénytudományi,

1849-ről az 1843—8-ig megjelent nyelvtudományi és szépirodalmi,

1850-ről az 1844—9-ig megjelent történettudományi,
 1851-ről az 1845—50-ig megjelent természettudományi,
 1852-ről az 1846—51-ig megjelent mathematicai,
 1853-ról az 1847—52-ig megjelent philosophiai,
 1854-ről az 1848—53-ig megjelent törvénytudományi, végre
 1855-ről az 1849—54-ig megjelent nyelvtudományi és szépirodalmi
 munkák.

II. Az *academiai jutalomkérdések* ügye ekkép áll :

a) A' mathematicai osztálynak 1846-ban kihirdetett, a' mathematicai tudományok' encyclopaediáját száz arany jutalom mellett 1848-ra kívánó, pályázása versenyzők nélkül maradt.

b) A' nyelvtudományi osztálynak, száz arany jutalom mellett, 1847-ben 1850-re kitűzött nyelvhasznítási kérdésére csak egy munka érkezett; mi a tudományos működéseknek nem kedvező szomorú időköznek tulajdonítván, az 1852-ig kiterjesztett határidő mellett újra kihirdetett. Ennek folytán két munka küldetvén be, azok bírálat alá bocsátattak.

c) A' philosophiai osztálynak száz arany jutalom mellett szinte 1847-ben 1849-re kihirdetett lélektani kérdése válasz nélkül maradt.

d) A' mathematicai osztálynak ötven arany jutalommal 1849-re kihirdetett hadtudományi kérdés szinte verseny nélkül maradt.

III. A *Marczibányi-féle jutalomkérdéseket* illetőleg :

a) 1846-ban harmincz arany jutalommal 1848-ra kihirdetett nyelvjárástani kérdésre egy munka érkezett, mely vizsgálat alatt van.

b) 1850, 52, 54 és 56-ra e' jutalom' kihirdetése elmaradt.

IV. A' *Vitéz-féle jutalomkérdéseket* illetőleg :

a) Az 1847-ben harmincz arany jutalommal 1849-re kitűzött történettudományi kérdés válasz nélkül maradt.

b) Az ugyanakkor és akkora, szinte harmincz arany mellett kihirdetett természettudományi kérdésre érkezett egy pályamunka vizsgálat alatt van.

c) 1851, 53 és 55-re e' jutalom' kihirdetése elmaradt.

V. A *Gorove-féle jutalom-alapítványt* illetőleg :

a) A' harmadik évkörre (1848—51) az erkölcsjavító, ilyen kitűnőnek nem léteben történettudományi, s ilyen sem levén jutalomra méltó, gazdasági, megjelent munkák vívnak.

b) A' negyedik évkörre (1851—5.) a' természettudományi osztály által kitűzendett jutalomkérdés ki nem hirdettetett.

VI. Az *Ujváry-féle*, 1847-ben 1849-re kihirdetett tizenöt aranynyi *rendkívüli jutalomtételle* kívánt életrajzi verseny ohajtott siker nélkül maradt.

Ezek' nyomán a' következő határozatok költék : a) az 1848, 49, 50 és 51. évek' nagy jutalmaira versenyző szakokban megjelent munkák' lajstromai az illető osztályokkal, összehasonlító vizsgálat végett, közlendők. b) A' nyelv- és természettudományi osztályoknak, a' hozzájuk

utasított pályamunkák' vizsgálata meghagyatott. c) A' nagy gyűlésnek ajánlhatni rendeltetett, miszerint 1. a' mathematicai osztály' 1846-ki jutalmahirdetése megújíttassék; 2. a' Marczibányi- és Vitéz-féle elmaradt jutalmakra legalább kétkét kérdés hirdettessék ki; mihez képest a' nyelvtörténet- és természettudományi osztályok több rendbeli, ezen alapítványok' szabályaihoz alkalmazott, kisebb terjedelmű kérdések' előterjesztésére szólíttatnak fel; d) a' Gorove-alapítvány' szabályai szerint a' harmadik évkörre versenyző szakokbeli munkák' összehasonlító vizsgálata rendeltetett el; e) a' philosophiai, mathematicai és Vitéz-féle historiai kérdések, mik válasz nélkül maradtak, részben korszerűtlenségök miatt, mellőztetni, a' Gorove-féle természettudományi kérdés' kihirdetése a' versenyhalmozás' tekintetéből elhalasztatni; végre f) az Ujváry-féle rendkív. jutalomra új tárgyl Hunyadi János' élete kitűzetni, ajánlhatnak.

— A' könyvtár' számára beadatott *Szlemenics Pál* rend. tagtól Horatius' minden munkái' fordítása, a' beküldőtől, kéziratban; a' Bucsánszky-féle pesti nyomdától 11 db nyomtatvány kötelmi példányokban; 's Hunfalvy Pál könyvtárnok' jelentésére néhai alkönyvtárnok Repicky János' keleti könyvgyűjteményének megvétele ajánlatott az elnökségnek.

JELENTÉS.

A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' NÉMELLY KIADÁSAI LE- SZÁLLÍTOTT ÁRON.

Ezüst pénzben.

Blair Hugo' rhetoricai és aestheticai leczkéi. 2 kötet. 1 frt 40 kr., finom pap. 2 forint.

Hellen Classicusok. 1. kötet: Sophocles' Oedipus Királya és Euripides' Iphigeniája Aulisban Guzmistól. 40 kr.

Romai Classicusok. 1. kötet: Sallust' épenmaradt minden munkái-Kazinczy Ferencztől. 48 kr., velinen 1 frt. 2. kötet: Cicero' válogatott beszédei és levelei Kazinczytól, 36 kr., velinen 45 kr. 3. és 4. kötet: Julius Caesar' minden munkái Szenczy Imrétől. 2 frt.

Régi magyar Nyelvmélekek 1—3 köt. együtt: kötve 12 frt, vászonba kötve 12 frt 30 kr.

A' m. tud. társ. Évkönyvei I—V kötet együtt: 15 frt, finom 20 frt.

— — — — külön I. köt. 3 frt, finom 4 frt.

— — — — II. kötet 3 frt 20 kr., finom 5 frt 30 kr.

— — — — III. kötet 4 frt, finom 5 frt 30 kr.

— — — — IV. köt. 2 frt 40 kr., finom 3 frt.

— — — — V. kötet 3 frt 40 kr., finom 4 frt.

Fabini János' Szembetegségei 1 frt.

Gegő Elek : A' moldvai telepekről , papir különbség nélkül 40 kr.

Győry Sándor : A' felsőbb analysis' elemei, 2 köt. 1 frt 20 kr.

Horatius' levelei Kis Jánostól 1 frt.

Eredeti Játékszin 1—10 kötet. Minden egyes kötet 20 kr.

Külföldi Játékszin 1—19 kötet. Minden egyes köt. 20 kr.

Kazinczy Ferencz' Eredeti munkái. 2 kötet 1 frt 20 kr., velinen 2 frt.

Magyar játékszini jutalmazott feleletek 12 kr.

Moesy Mihály : Elmékedések a' physiologia és psychologia' körében, tekintettel a' polgári és erkölcsi nevelésre 24 kr.

M. t. t. Névkönyv 1836—1848-ig 13 füzet 40 kr.

Nyelvtudományi pályamunkák. 2 kötet 1 frt.

Magyar tájszótár 40 kr.

Természettudományi pályamunkák. I. kötet. A' pokolvarról Dr. Toperczer Tamás, 20 kr. II. kötet Hazánk' szíkes vidékeiről, D. Balogh József 20 kr.

Történettud. pályamunkák. I. kötet : Honi városaink' befolyása nemzetünk' kifejlődésére és csinosbulására Hetényi Jánostól 40 kr. II. kötet : A' magyar kereskedés' története az Árpádok alatt, Kossovich Károly és Horváth Mihálytól 1 frt.

Törvénytud. pályamunkák. I. kötet : A' büntetésről , 's különöbben a' halálbüntetésről. Szemere Bertalantól 48 kr.

Tudománytár. 1834—1844. Minden év papiros különbség nélkül 2 frt.

Vállas Antal : Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel 40 kr.

Kaphatók az elősorolt munkák Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvtárusnál 's általa, a' fen kitett árakon , minden hiteles könyvtárusnál a' két hazában.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

VI. Sz.

A' KIGYÓTISZTELETRŐL A' KHAMÍ ÉS SCYTHA NÉPEKNÉL.

KÁLLAY FERENCZTŐL.

I. II.

Olvastatott az academiában apr. 30. és júl. 2. 1855.

A' kigyótisztelet vagy ophitismus micsoda eredményekre vezet hittani, különösen jóslói tekintetben a' schamanismust követő khamiták, scythák és más altáji törzsűek irányában? A' medo-áriusok és scytha törzsűek közt nem képeznek-e erős választó kőfalat az így kivívandó eredmények?

a) A' mletschások = beludschok nem véda hitűek, tehát nem medo-áriusi törzsűek voltak; azok alatt scythák értenődők, kiknek a' siciliai Diodorban fentartott monda *Palos* és *Napes* törzsapákat tulajdonított, melly testvérek a' kigyó alakú Echidnától születtek; a' zend hittanban Ariman ellentéte Ormuzdnak, melly vallási összeütközést föltételez a' véda, zend, khám és scytha hittant követők közt, azért a' farkas, orozlán, kigyó, hangyák mint Ariman' szolgálatában állók utálat' tárgyai voltak. Ezen alaphézetre támaszkodva következik, hogy a' magus hatványu kigyótisztelet eredetét, mellyel jóslás, bűbájosság voltak egybekötve, nem a' medo-áriusi, hanem a' khamo-phoenik és scytha törzsűek közt kell nyomozni annál inkább, mert maga Roth Rudolf is, a' zend és sanskrit kútfők nagy ismerője a' medo-babyloni magismust az altáji törzsűek

közt felfakadtnak állítja; az egész zend daemonologia tehát, melyből a' zsidó irodalomba is sok átfolyt, mint ördögtisztelet a' máshitű törzsűekkel küzdésre vezet vissza, mely vallási küzdelem annyiban political jellemű is volt, hogy egyik vagy másik részről birtokvágyás, hódítás kevertetett a dologba, mikor is a' győztös a' legyőzött hitét ördög-, a' magáét angyalhitnek hirdeté, miből a' józan kritika igen helyesen következteti, hogy a' hittani antagonismusi műszók és nevek kezdetben jó értelműek voltak, melyeket vallásos és political háborúk ferdítettek el; mire épen a' bramini és zoroasteri tusában szembeötlő példára hivatkozunk. — A' kigyó' tiszteletére vonatkozó adatokat most már sorjában közöljük némi felvilágosítások' kíséretében.

b) Bochart' Hierosoiconja tanulságosan ír a' kigyókról, azoknak természetéről, az ókori mythusokról, ki után itt egyet-mást közlünk. Beszélvén a' latiumi és hellasi mondákról, a' kigyónyalásról, sárkánysziv- és májévesről, melyek jóslói's látnoki tehetséget adnak, főlemlíti Philostratus után, hogy Indiában is megvolt ez a' szokás; a' legrégebb jósló *Ophion* volt, kiről Nonnus (Dionys 4. l.) írja:

„Quis mundi eventus, et ineluctabile fatum

Purpleis sculpsisse notis memoratur Ophion.“

Ez, mint látni fogjuk, a' kabiri hét tábla volt, a' hét bolygó után elnevezve, mely titokteljes iratokban az ophiták szerint jövendölések foglaltattak. Bochart kiemeli azt is, hogy a' görögök a' jóslások' istenét (Pythius, Pytho) kigyó alakúnak tarták, hogy az zsidó szó, mely kigyót jelent, hogy Mózsésnél Python neve *Ob*: „Voce ab Aegyptiis sumpta, quibus *Obion* hodie quoque serpentem sonat,“ 's hozzá teszi, hogy Kircher' hieroglyphi jegyneveiben *Oubajon* = Horus Apollo (i. h. Lib. I. Cap. 3. 21, 22. ll.). Hogy már az *Obion*, *Oubajon* Nonnus' *Ophionja*, látni való, valamint az is bizonyos, hogy a' görög *ophis* = kigyó aegypto-phoenik átvettétvény az ophyoni mythusszal együtt.

A' kigyók' természeti jelleme az eszeség = prudentia és ravaszság = calliditas. Bochart ezt indokolja (i. h. 27—30. ll.) 's mellékneveit ez irányban a' genesis és más kútfők után közli, arab írók a' viperát ezer évig éltetik, mikor is megvakul, 's is-

ten' sugallásából fris kömény levelével keni meg szemét 's ujra bátran néz a' napba. Más monda szerint, ha látása gyengült: hét nap szakadatlan a' napra néz 's az által visszanyeri szeme' erejét. Eusebius följegyzi a' régi aegypti bölcs *Taut* után, hogy a' sárkánykigyók legszellemibb, legtüzesebb természetűek, azért sebesek, és sebes tekerődéseiknél fogva könnyen vehetnek fel különböző alakokat. Mellékesen itt megjegyezzük, hogy Movers az aegypti *Tot*, *Taut* nevet is kigyónak magyarázza, a' *t* vagy *thetā* betűnevet is kigyózó hajlásánál fogva ahhoz köti, mert *Tot* máskép *Mercur* az írás' feltalálója, kinek kigyós botja jelentékeny szerepű a' sokágazatú mythológiában.

Typhon szinte istenes név volt Égyiptomban, egyszerűsmind kigyónév is (l. Glossar. *Tot* és *Typhon* cikkeket); khamitai hittan szerint a' kigyói allegoriák legszorosan összekapcsolvák a' naptisztelettel és kosmogoniai bölcsesetekkel, mint alább látni fogjuk; tehát a' khamiták ellentétes irányban állottak a' semitákkal, medo-áriusokkal, kiknél a' kigyó gyűlölt állat volt, azért Évát az ördög kigyói alakban csalta meg, miért Jehova a' sátánt és kigyót elátkozta. De folytassuk Bochartot, ki sz. irati helyeket közöl, hogy Jehova' hatalmánál fogva a' mérges kigyók, orozlánok, sárkányok sem árthattak némelly szenteknek, kik Jehovát 's később a' Krisztust tisztelték, 's idézeteihez azt ragasztja, hogy hason csodát tett az ördög *Kopt* vagy *Gupt* égyiptomi városban, hol Isis' templomában a' legmérgeesebb skorpiók bántatlanul hagyták az ezeket csaknem taposó meztelen lábu, földön fekvő nőket, kik Isis' halálán keseregtek, mint Aelianus (Lib. X. Cap. 23.) emlékeztetben hagyá. Ez hát ismét antagonismusjellemvonal! azért leghelyesb a' zsidó földön is fentartott *ob* szót égyiptomi kölcsönzetnek venni = necromantia, miről Winer' szótára (26. l.) bőven ír; Merkur' kigyós botjának egyik fő erejét épen a' necromantia tette: „Qui virga levem coarctet aurea turbam,” mint Horáciz irta.

Figyelemre méltók a' méreg és mérges kigyók' nevei is Bochartnál, mint a' mérges szélnek, tehát *Typhon*nak is, melylyek a' nap' égető vagy perzselő erejéből, azaz a' naptisztelet' kettős elvéből merültek fel, 's mint semmisítő erők Arimannal egyenlően szerepelnek. *Schemamith*, *Semameth* gyíkfajú mér-

ges csuszó-mászó állat' neve, melytől a' régibb természetbúvárok 's írók szerint a' skorpiók is rettegetek, uj görög nyelven *Samiaminthe*, Gessnernél *Thamaminthos*, Belloniusnál *Samiamiros szamam* igegyökből, arabúl *szamm* = veneno interfecit, egyszersmind a' mérég' neve is zsidó, syrus 's arab nyelvben; Pliniusnál *stellio mortifer*. Az arabok két osztályba vették, a' nagyobb mérgüt *Sammabrasnak* hitták = maculis distinctus, mert *abras* azt jelenti, mi megfelel a' latin *stellanak*, honnan *stellio*, *stellionatus*, 's egyszersmind a' sziciliai jószok Byzanci István szerint ezen állat után nyerték a' galeotes nevet, mert *kolotes*, *galestes* görögül = stellio, ámbár Bochart e' névidomot is zsidónak veszi (i. h. Pars I. Lib. IV. Cap. 7. 1083—90. II. Winer is *szamam* szóban 998. l.).

A' *szammum*, másképp *szemmmum* és *szamueli* mérges szélről írja 1819. egy utazó hogy az arabok azt *szumbulinak* is nevezik a' pusztaságban, mely *szam* és *bullaton* vagy *ballaton* szókból van összetéve = venenum et humiditas. „Il me paraît, qu'on devoit dire *Saam ballaton* c'est à dire vent empoisonné, humide et donnant la moiteur. Par humide, il ne faut pas point entendre aqueux, qui porte la pluie, mais chargé de vapeur, comme le bain Marie. Les Turcs le nomment *Samieli*.“ (Fundgruben des Orientes. VI, 13. 4. Heft. 393. l.) *Szemmmum* Madden szerint = mérges szél, *szemm* és *jaum* szókból összetéve = mérég és nap, de Hammer szerint participialis névidom az = az erősen mérgesítő (Wien. Jahrb. L. B. 77. l.). Herbelot *sam*, *smum*, *samiel*, *sameli* idomokban említi e' mérgező szelet, mely leginkább Basra, Bagdad, Halep és Mekka közt eső pusztákon uralkodik (T. I. 345—62. II.). A' mérég és nap' nevének összefüggésére mutatnak mind a' névidomok, mind a' tény, mely szerint az illy mérges szelek a' forró pusztákon dühöngnek 's annak áldozatai hirtelen elrohadnak, azért *szam* mint láttuk arabúl halált is jelent, de tüznév is egyszersmind. Láttuk továbbá azt is, hogy a' bálványozók *Sem* patriarkát pokol' istenévé tették, mikép a' bráminok szinte vallási gyűlöletből Ormuzdot degradálták, 's a' rosz daemonok sorába igtatták. Valamint a' semmisítési fogalomszók, úgy a' szinte halált okozó mérges kigyók és szelek' nevei is legtermészetesebben a' naptisztelet' kettős elvéből fölmerülteknek

tekinthetők, mire utal a' *Schemamith* és *szemameth* változatos név' leírása is; de a' *szamieli*, *samiel* névidomok által még inkább igazoltatik, mert azok egyszersmind a' bálványozó khamiták, syro-nabathok közt isteni nevek voltak jó értelemben, mellyeket a' semiták az ördögök közé igtattak, mert Aschmoldai, az ördögök' királya, a' rabbik' magyarázata szerint a' syrusok' *Samael*, *Zamael* istene, a' zend iratok' *Aschmogh*, *Savel* nevű rosz daemonjai (Halling, I. 175. l.). Hottinger, Selden, kikre Halling hivatkozik, a' syrus *Samael* istenről bőven irván, mi csak azt jegyezzük meg, hogy az a' harraniak' *Schemaj* istenével unum et idem, kiknek nap- és holdtemplomaik voltak, hol a' napimádók, a' Semseiek, ma sem enyésztek el végkép, azért *Sámuel* próféta' neve, a' syrus *Samael*, harrani *Schemal* eredetben egy dolgot jelentő naptiszteleti névszók voltak, habár a' szótárírók a' Sámuel névre más meg más, egymással ellenkező magyarázatokat adnak is. Példaúl Winer szerint *Sámuel* = nuncius Dei, *Kimchi* rabbi, *Stock*, *Bochart* szerint = expetitus a Deo, Gesen és más magyarázók után = *Schem-él* azaz : nomen Dei, a' közbeszúrt *u* összetételi jel levén. Halling's utána Gosche csak a' vallásgyűlöleti viszonyra voltak tekintettel ugyanazon egy hittani nevek' jó és rosz értelembeni vételénél; de a' naptiszteleti kettős elvek (tápláló, növesztő, teremő — perzselő, semmisítő) illy esetekben szinte tekintetbe veendőek. Fontos azon észrevétele Hallingnak (I. 166. l.), hogy a' zend iratok szerint Ariman, 's az ennek szolgáló hét rosz daemon, mint a' Typhon is a' scytha földön szerepelnek, hogy a' masenderániak még későbbben is diveknek, azaz : rosz daemonoknak = bűvösök, neveztetnek (Malcolm, I. 26., Schahnameh, I. 162. l.), a' hét rosz div a' hét bolygóval áll egyszersmind kapcsolatban; így például *Nakaed* div Mars, *Savel* azaz Számiel Saturn, máskép *Kevan* bolygókkal ugyanazonosak. Hogy itt a' jósló Ophionra, a' kabiri hét beirt táblára és hét bolygóra kell visszaemlékezni, magában értetik, mikről a' kigyótiszteletnek kell felvilágosítást adni. Mellesleg megjegyezzük itt, hogy épen Sámuel' könyvében (I. C. 28. l.) foglaltatik a' Saul és philistaeusok közt folyt háború, kiknek pythonjai és pythonisaei voltak, 's a' necromantiát derekasan üzték; mert Saul is egy pythonissával idéztette föl Sámuel a'

halottak' országából, ki megjövendőlte aztán neki bukását, a' philistaeusok' győzelmét 's végre a' kormánynak Dávidra szálását. Sámuel hát mint Sem' maradékai közül való egy istent, Jehovát tisztelő volt, midőn a' bálványozók' *Samielje* utáltattott a' zsidók és medo-áriusok által. Bochart értekezésében *de serpente tentatore* (Geogr. Sacra, edit. Willemandy, 837—54. ll.) kiemeli, hogy az afrikai sárkánykigyók aranyszínűek, nagytestűek, 's bőrhéjazatjaik tündöklők mint a' napfény, miért is az egyiptomiak, phoenikek, babyloniák azoknak mint jó daemonoknak áldoztak, sőt a' görögök is Aeskulapot illy sárkánykigyófej' jelképében tisztelték, melly kigyófej Romában is a' házakra felakasztva házörző jó geniusznak tartatott. A' kigyótisztelet, jóslás, orvoslás össze volt forrva a' naptisztelettel, azok' első elemeit a' khamiták és phoenikek ültették át Görögországba 's Itáliába.

Erre mutatnak a' kanobi necromantiai figurák, mellyek Etruriában találtattak, 's Raoul Rochette által leírvák, mert Kanobisban (ma : Abukir) gyógyászati serapeum állott, egybekötve Hades v. Pluto' oraculumával, az etruriai edényrajzok erre vonatkoznak (l. Creuzert Raoul Rochette' munkája fölött, Wien. Jahrbücher, LXVII. B. 64. l.). Igen hihető, hogy a' graecisált *kanobis* v. *kanopis* a' *kneph*, másképp *khnuphis* napisten' neve után készült, mint ezt Ackerblad helybeli viszonyok' alapján tanítja (l. Journal Asiat. 1834. 77. sz. 406. l.), idézményei e' jó geniusról alább igazolvák. — Egyébiránt is 1844 óta tudva 's Micali' emlékgyűjteményei által be van bizonyítva az assyro-phoenik befolyás Ó-Itáliára. Micali 60 táblarajzot adott, mellyeket bőven megismertetett Raoul Rochette (Journal des Savants, oct. 1844. 622—31. ll.), 's mind a' két tudós' fejtegetéseinek eredménye „à faire ressortir tous les traits d'une influence asiatique, assyro-phenicienne, qui resultait des lors de la decouverte de tant des monuments, sortis des tombeaux de Tarquinii, de Coere, de Vulci et de Chiusi.“ E' mellett bizonyítanak a' phoenico-punik nyelvemlékek is, mellyekről szoltunk.

c) Bochart' Hierosoiconja valóságos kincsbánya mind archaeo- mind mythologiai tekintetben. Számos idézvényei mutatják (Pars II. C. 13.), hogy itt is a' nap' hevére, a' ki-

gyók' heves és mérges természetére kell gondolnunk, az ő *sammo*, *simon*, *sammangeloph*, *sulmon* máskép *schamon* kigyó' nevei, *sammenon* = *lupus*, *szimsima* = *formica*, a' *schema-mith*, máskép *szemanith*, *szammabras* szinte kigyónevektől el nem választhatók. Mindent egybevéve biztosan állítható, hogy khamo-phoenikek és scythák közt jött létre az első kigyótisztelet, 's az azzal egybekötött jóslás és varázsolás, melly az éjszakázslai schamanismusban ma sem tűnt el végképen. A' medo-áriusok' hittana az ármányosok' körébe sorozá a' kigyótiszteelőket, Arimán, Sátán, Ördög, a' Kigyó istennő v. Echidna, kitől a' scythák származtak, a' khamitai *Typhon* egy dolog, hittani gyűlölet' tárgyai voltak ezek az Ormuzdot tisztelők' szemei előtt, azért a' latin 's görög kútfőkben fentartott számos tudósítások szerint Arimán, Typhon, Echidna scythák közt és scytha földön szerepeltek, ez elvitázhatlan tény, mellyet Halling remekül kiemelt.

Ellenben az égyiptomi *Kneph* = nap és kigyó, és *Typhon* közti ellentét már nem az egymástól idegentörzsűek' vallási gyűlöletéből, hanem a' naptisztelet' kettős elvéből magyarázandó, miről felhordandó adataink kezekeskednek. Itália, Görögország khamo-phoenikek és scythák' közvetítése által nyerték a' kigyós mythologia' első elemeit, mellyet később saját-szerűleg idomítottak.

Ezek a' fő szempontok, ha helyesen akarjuk érteni 's fel-fogni a' kigyótiszteletről szóló archaeologiai adatokat betudva a' sémi irodalomba foglaltakat is, mellyek szerint az ördög kígyóalakban csalta meg Évát, azért a' semiták és medo-áriusok egy úton jártak, még pedig ellenes irányban a' khamo-phoenik és scytha törzsűekkel szemközt, küzdve fogsági remniscenciáikkal, mellyeket Égyiptomból hoztak magokkal eldődjeik, azok a' néptömegben mély gyökeret vervén. Mielőtt tovább mennénk, közlünk még némelly szemelvényeket Bochartból, mellyek igazolják, hogy a' mérges szelek és kigyók' különböző arab nevei a' khamo-kuschiták' *scham*, *schem* = nap gyök-szavára vonandók a' nap' perzselő erejénél fogva, melly mint méreg, *szam*, *szem* idomokban iratik.

Arab írókban *semend*, *semendar*, *semendal* a' tűztermészetű salamandra' neve, melly a' mythus szerint mint a' phoe-

nix madár öregségében maga magát megégeti 's hamvaiból új phoenix, új semend keletkezik, a' keleti általános nézet szerint a' salamandra tűzből származik, abból él, és soha meg nem ég, az asbest-kövek és ruhák a' salamandra' szöveteiből készítvék; a' rabbik' magyarázatjai szerint ezen állat, melyet Indiában madárnak tartanak, csak akkor ég meg, ha a' jósló myrtusfából készíti meg számára a' halotti emelvényt, 's maga gyűjtja azt meg (Hierosoicon. P. II. L. VI. Cap. 5.). A' természettanból tudjuk már, hogy a' salamandra a' gyík fajhoz tart, hideg természetű, azért a' tűzön is minden sérülés nélkül átcuszszan, de hogy abban élne 's megmaradhatna, az már mese, 's itt az alapja az egész mythusnak. A' *schemamith*, mint fönnebb b) alatt láttuk, szinte gyíkfajú állat, melytől a' skorpiók is rettegnek, tehát *semend*, *semendar*, *semendal*, melyekből a' salamandra név kerekedett ki, egyenvonalú a' *schemamith* v. *szemamith*, *szamiamiros* névidomokkal, 's mivel a' gyíkoknak szinte volt saját oraculumjok, még pedig naptiszteleti (Welcker : Wien. Jahrbücher, XLIV. B. 64. l.), látni való, hogy az a' pythoni v. kigyói jóslatokkal áll összefüggésben. Hammer *samender*, *semender* idomait adja a' salamandra névnek = *szamender*, *szemender* (Wien. Jahrb. XLVIII. B. 31. l. és LI. B.). Meninszkinél *szemend* arabul : 1) *equus generosus*, 2) *spadix*, *rufus equus*, 3) *sagitta*; *szemender* persice, *nomen regionis in India*, *ubi praestantissima aloë crescit*. 4) *Salamandra*, *aliis animal variorum colorum*; *semendren* *nomen proprium*, *nomen avis in India*, *quae ab incolis küknus appellatur*. "Figyelmeztet a' szerb *Szemendria* város' nevére is, mely *Sandrev*-nek is mondatik, a' mi Herbelot szerint sz. András' nevéből kerekedett ki, azért a' salamandra névvel semmi köze nincs. Meninszki még *eszmender* idomát is adja a' szemender vagy salamandra névnek (T. I. 161. l. és *szin* betű alatt 313. l.). A' *küknus* már itt a' latin *cygnus*, 's mint indus utazók után mutogatja Bochart (i. h. 822—23. ll.), az a' *szemend* v. phoenix madár, mely mint a' hattyú, megégetése' vég perczeiben gyönyörűen énekel. A' gyík-mythus, mint Bochart is érinti, helytelenül zavartatott össze későbbi arab írók által a' phoenix-mythussal, 's idézi Marco Polo' tudósításait Tatariáról, hol a' gyík-mythus szinte kapcsolatban áll az *asbest* öltözettel, milly

salamandrai öltözetet ajándékba küldött egy tatár fejedelem Romába.

Jól tette volna Meninszki, ha az indus *Semender* tartománynévre is felvilágosítást ad, mert annak sincs semmi egybeköttetése a' salamandra névvel, az a' *semindarok'* lakföldre Madraszban, melyről az ottani angol kormányzó Munro Tamás' levelei felvilágosítást adhatnak (Wien. Jahrb. LV. B. 103. l.), azok a' nagy földbérlők, kik alatt 20—100 falu is áll, 's a' névnek *semin*, *zemin* = föld, az alapja, mely az indogermán nyelvtörzsben végig vonúl, 's már a' zend szövegekben *zemo* = föld, miből lett az új perzsa *zemin* = föld, mely utóbbi szót maga Meninszki is följegyzette *sze* betű alatt 160. l.

Bochart' fürkészeit a' kigyók' tiszteletéről Afrikában, különösen Égyiptom- és Indiában az újabb archeologiai vizsgálatok által is bebizonyulvák, 's mint tiszta eredményt lehet felállítani, hogy Indiában is a' benszülöttek, 's az áriusi törzs előtt már ott lakó khamo-kusch fajúak, más részről a' scythák nagy körben üzték azt, 's magiai jellemben ellentétben az áriusi zend és vedai hittanokkal, melyekben a' kigyók, gyíkok, hangyák — mert ez utóbbiaknak is van mérges fajok — elátkozvák, midőn a' khamiták és scythák' történeteiben mind ez 's ezekhez hasonló utált állatok a' fenmaradt irodalmi kútfők szerint nagy szerepet játszottak. Bevégezzük most már szemelvényeinket Bochartból, az idézetek könyvében megolvassandók.

Aelian írja : De aspide Thermuti, hogy égyiptomi hittan szerint az a' jókat nem bántja, a' rosszakat megöli, az a' *Dike* v. *Nemesis'* jelképe volt. Pál apostolról írja a' sz. írás, hogy Lybiában kigyótekerődött kezére, melyet a' tűzbe rázott le, miről Arator, ki a' VI. században az apostoli cselekedeteket hexameterekben írta meg, imígy tudósít :

„Bene reddita flammae

Quam dedit ipsa prius, quae culpae protulit ignem,

Unde Gehenna calet.“

Sz. Máté és Lukács a' pharisaeusokat viperaí fajzatnak írják, azaz ördögfiainak, mert eltértek az egy istentől ; Krisztus is szemökre lobbantja a' zsidóknak : „Vos ex patre diabolo estis.“ Sophoklesnél a' vipera a' mesés Echidna, kitől származtak a'

scythák, a' cerberus Echidna' szülöttje. Bochart téved, ha a' kigyó' héber *akasz* nevére hivatkozik, melly szerinté újabb kölcsönzet volna a' görög *echis*-ból = mas vipera, honnan *Echidna* = foemina vipera, mert hiszen maga hozza fel az *ékesz* és *akschub* aspis kigyó' neveit, a' mi csak az arab *ékesz* vagy *akász* = retorquere per circulos et gyros, ez a' kigyótekeres, melly mint látni fogjuk hittani czikk volt, a' világot illy kigyói tekeres fonván körül; az *akschub*-ban a' *b* csak toldalék, mint a' *karkub*-ban = kör, köröz és (Winer, 715. l.) maga Bochart fölemlíti és sokkép bizonyítja, hogy a' karpereczek, nyakékek, talismanok az ókorban kigyói tekeres alakúak voltak (Hieros. P. II. 373. l.); ez ismét az arab és héber *ékesz*, *ikkész*, mikről Winer' idézvényei e' szók alatt megolvasandók. Nagyobb bizonyosság erre nem is kell, minthogy a' görög python is a' khamo-semi pethen = aspis, a' mit maga Bochart is tanít azon hozzáadással, hogy az méreg' neve is (i. h. 383. l.). Görög mythus szerint Apollo ölte meg a' pythont, melly Parnass' lakóit sokáig pusztítá, Ephorus kegyetlen, sárkánynagyságu embernek írja azt. A' talmudban *Baal Ob* = pythom, necromantiai jellemmel felruházva. A' *pythom* név hihetőleg Égyiptomban merült fel először, mert ott volt *Pythom* város, Herodot' *Patoumos*-a, mellyet hegyek zártak körül, azért e' körülzártaságból magyarázta Jablonszki és Champollion a' nevet *pe*, *pi* névelőből és *thom* igéből összetéve = clausus (Winer i. h. 801. l.) Az *m* és *n* vég hangbetűk' fölcseréléseiről épen a' kham és altaji törzsiük közt több példát felhoztunk.

Herodot' *Buto* városához is lehet kötni a' Python nevet, melly a' feliratokban *Petho*, *Peteneto* azaz *Pthah* városa, Leto-nak = Peto, az eredeti sötétség' istennőjének oraculuma itt volt; Eustathius Apollo' fiának írja, mert a' nap is a' sötétség' méhében született (Roth i. h. 97. Jegyz.).

Az aspis Aristoteles szerint afrikai termék; Aelián pedig azt írja, hogy az egyiptomi királyok' diadémjain aspisok fénylettek, mint a' legyőzhetlen hatalom' jelképei. Galenus szerint Alexandriában aspisokkal büntettek is, azokat a' bűnösök' mellére rakván. Több népek bűvészi énekek' birtokában voltak, mellyekkel a' kigyókat megszelidíték, főleg az afrikai psyllusok gyakorlották ezt : „Magica quadam ratione illi genti

propria, „de a' marsusok, melidének, nigríták vagy nigrítaiak és thessáliaiak is gyakorlák az illy bűvészetet, sőt maig is gyakorolják Afrikában, Indiában, Éjszakázsiában. Lucian szerint egy kaldi magus „ut serpentem evocaret sacra septem nomina ex vetusto libro legit sulphure et face lustrato loco in orbem ter obambulans.“ Itt az ophiták' hét sz. tábláját, 's az azokról leolvasott hét bolygó' nevét kell érteni, melyeket Nonnus szerint azokban a' legrégebb jósló Ophion följegyzett. Az ophitákról írja épen sz. Jeromos, hogy kigyót táplálnak és tisztelnek, a' pap, bűvész' énekére kijő barlangjából, 's az odakészített oltárra fölmász, hogy magát megmutassa.

A' *tscheboa* és *tschab* kigyókról, gyíkokról Glossariumunkban fogunk a' csáb czikkben szólni, a' *tschabua* hiúzt is jelent; de, mint Bochart mutogatja, az égyiptomiak és zsidók a' kigyófajhoz sorolták azt is. A' *tschepha*, *tschiphon* basiliscus v. kigyó királyról a' *Typhon* alatt mondjuk el nézeteinket; Jeremiás szerint ez igézhetlen volt; Judaeában nem volt illy kigyó, hanem Égyiptomban ismerték meg azt a' zsidók, a' lybiai Cyrenaicában, melly Égyiptomhoz tartott, az bőven találattik. Ez volt Bochart szerint az *Ubajon*, *Obion*, melly ma is koptusúl kigyót jelent. Aelian így ír: „Ut regem potentissimum significent (Aegyptii), serpentem pingunt cum cauda in ore in orbis figuram“ — a' fél v. egész körben tekert kigyó 's az őrkigyók meg annyi jelvényei a' királyi erényeknek. Plinius írja a' kigyó királyról: „Candida in capite macula ut quodam diademate insigne.“ Solinusban „Alba, quasi mithrula lineatum caput.“ Gallén, Damir, Kasvini hasonlólag írnak; a' királyok és istenek' fején e' kigyó királyi ábra, az élet és halál feletti úri hatalmat jelvényez.

A' sephiphon (sipphon, supphon) kigyóról följegyeztetik, hogy illy tarka 's fehér 's fekete pettyű kigyók pusztíták el egykor Aethiopia' azon részét, melly Égyiptomhoz tartozott; Helena is illy kigyót ölt meg, hogy az *Kanopus* nevű hajókormányosát Égyiptomban megmarta. Ez ismét égyiptomi hagyomány, mert Kanobisban volt a' gyógyászati serapeum, necromantiai jóslattal egybekötve (l. fönebb b) alatt).

Illy kigyó-pusztításról a' scythia földön is léteztek regék, melyeket Herodot scythia hagyomány után a' scythákkal szom-

szédos *neurokról* föl is jegyzett, kik mint a' melanchlajnok = siapuschok, scytha szokásuak 's erkölcsüek voltak az író szerint, bár eredetökre nem voltak is scythák. A' neurokról szomszédjaik és a' görögök azt hitték, hogy évenként farkasokká változnak, hogy egész csapatjuk varázsolókból áll; azért méltán utal Arndt finn származatukra, mert a' lappokról ma is azt hiszik a' finnek, a' mit hajdan a' neurokról hittek szomszédjaik, svédül, úgy mond, *lapp* ma is igézöt jelent. Az antropophágok Herodot szerint éjszak felé laktak a' neuroktól, délre a' fekete ruhások v. melanchlajnok környezték. Ezek a' latin írók' *scythae androphagi* néptörzse, melly kifejezés, mint a' struthophagi, mint az egyszeműség vagy *arima-spu* Herodotban a' scythák, 's később más altaji törzsűekre is használtatott a' keringő regék szerint. A' keletázsiai Scythia és China földekre járó kereskedők (Ritter 1, 573. Halling 1, 129. l.) terjeszték az illy híreket Európában el, utánok jegyzé fel Herodot (1, 204, 216. 4, 26.), hogy az issedonok, massagéták közt olly szokás van, melly szerint az előregedteket közeli rokonaik megeszik. Hason hír keletkezett a' hunnusokról, magyarokról a' német, francia 's olasz krónikák szerint, mert az anyáknak szokásuk volt gyermekeiket már kisdéd korukban fájdalomhoz és szenvedéshez szoktatni, arczaikat megsebzteni 's harapni, hogy idővel a' harcban rettentőbb képűek legyenek (Dussieux, *Essai histor. sur les invasions des Hongrois*. Paris 1839, 17. l.). Meiners a' régi scythia szokást Ázsiában az öregek' megevéséről Herodot és Strabo után felemlítve azt is hozzá adja, hogy a' hetven éven felülieknek adatott e' tisztesség meg, más holt testeket a' mezőkre tettek ki, hogy a' vadak egyék meg, melly szokás még a' XIII. században is divatos volt Tibetben Plan Carpin és Rouisbroeck szerint. A' Lámahitűek mongol, mandschu 's chinai földön ma is gyalázatnak tartják a' földbe temetkezést, a' főbb ranguak megégettetnek, a' köz rendekből valók' tetemeit madarakkal 's kutyákkal étetik meg a' szabadban. (Commentat : Societ. regiae scienc. Göttingensis. Vol : XIII. 52. l. a' déli sziberiai babás sír- emlékekről). Az androphagismusról való monda illy kútfőkből merült fel, azért a' Herodot' androphag néptörzse Európában, mint a' szomszéd *neurok* is nem szláv — hanem scy-

tha-csud , a' már akkor finn név alatt ismeretes nagy népcsaládba iktatandók, mit mi más szempontokból is megvitatunk Schafarik' ellenében (I. Szláv régiségeinek criticaí taglatatját II. §.-ban g) alatt, 's a' 6. §. is. Vesd össze Arndtot i. h. 186, 198. l.). Egyébiránt más földrészekén is léteztek szájhagyományok a' kigyók, békák, sáskák, méhek' elszaporodásáról, melyek népköltözéseket, földpusztulásokat okoztak (Bochart i. h. 539—542. l.)

A' sárkányokról is összeszedte Bochart a' régi tudósításokat, melyek szerint azok nagy kigyók voltak, és épen nagyságuk által különböztettek meg más kigyófajoktól. Philo szerint *Taaüt*, vagy *Toth* tanítá az égyiptusiakat 's phoenikeket meg azoknak tiszteletére, az első *kneph*-nek nevezték (tehát = nap), az utóbbiak jó daemonnak, ez hihetőleg a' phoenik *Taaüt* lesz, a' Philo' agathodaemonja. Philostratus szerint veres tarélyúak, melyek jobban szikráznak mint a' fáklya. Tripolemus, Ceres' követje a' gabonatermelés 's kenyérrel élés' terjesztése végett Scythiába sárkányon érkezett meg a' légben repülve, 's midőn a' scytha király Lynkus kérdezte, hogy' jött? válasza az volt a' mythus szerint, nem hajón nem is szárazon utazott, hanem mint Ovid írja : „*patuit mihi pervius aether.*“

d) Ritter Kaschmir-földről így ír : „Ez a' régi *kaspapyr*, *kaspatyr* föld, Radzsa Taringini kaschmiri krónikáját 388 Kristus előtt írta, melly szerint *Kasyapa*, Brahma' unokája népesíté meg Kaschmirt; a' *Pándy*-dynastia innen terjedt le Indiába : e' földön azonban nem Brahma , hanem a' *kigyótisztelet* uralkodott kezdetben, mellynek nyoma mint fetischismusi maradvány másutt is feltűnt Ritter szerint, ki megjegyzi, hogy még a' mongol császár Akbár' idejében is 700 helység volt el látva kigyói képfaragványokkal, hol divatozott a' kigyótisztelet. Utal azután Strabóra, ki szerint *Abhisara* (Abisaros, Biasarus, Abiosarus, Abiusares, Embissares, Abissares) Kaschmir' egy részét tette, hol a' földíró szerint két nagy kigyó tápláltatott, 's világhírű lett (II. 1084, 1093).“ Bochartnak ez nem került ki figyelmét, tudatja, hogy Strabo Onesikrit Nagy Sándor' hajókormányosa után írt, ki szerint Aposisár nevű indus két sárkánykigyót nevelt, egyik 120, másik 210 láb nagyságut, melyeket Nagy Sándor kívánt meglátni „*in montibus Bi-*

asari regis, apud quem legati duos nutrire dracones nunciaverunt;“ de hozzá teszi Bochart, hogy a' szomszéd föld ura *Tachiles* Nagy Sándornak még nagyobb sárkányt mutatott be Maximus Tyrius szerint, mint Bacchus' szent állatját, kinek az indusok áldoztak. Aelian pedig azt írja, hogy az indusok barlangokban tisztelték a' kigyót, egy illy nagy kigyó már süvöltésével felriasztá és zavarba hozta Nagy Sándor' seregét (Hieros. Pars II. 431. l.). E' különböző — Nagy Sándor' halála után keletkezett kigyói regék még a' tisztázást várják. Hogy Abhissara a' mai Peschaur föld, azt d'Anville után Ritter is megjegyzi, mi a' *Peschaur* hegy földnévről, hol ma is a' scythafajú *pascha* ivadéka él Strabo' scytha *pasian* törzsének, melly a' turk básiánok' nevének hiv mása, bőven értekeztünk Glossariumunk' *Bessus*, *Basa*, *Boszorkány* czikkjeiben, mellyekkel a' pogány magyarok' vallásáról irt könyvünk II. Rész. 3. §. egybevetendő; hogy a' görög *empousa* (= spectrum daemoniacum), melly scytha földön szerepel, csak az eltorzított scytha *busz*, a' votjákok, lappok 's finnek' bűvös isten neve, ez bizonyos; azon felül az *empousa* ridegen áll a' görög nyelvben, abból ki sem magyarázható. *Kasyapa* csak a' kuschadwipa vagy India, a' mi oda mutat, hogy egykor *kusch* fajúak uralkodtak Kaschmirban is; a' dwipa = félsziget (l. Ritter IV. 495, 516. l.). Hogy a' keleti mint nyugati ókori földírat Indiát messzi feléjszakra a' scytha földre is kiterjeszté, annak az az oka, hogy India' kusch, scytha, medoárius fajú lakosai szájhagyományok után eleven emlékezetben fentarták, mikép eldődjeik Hindokusch' tetőiről, 's részben az Oksus földről szakadoztak le Indiába, mikép hatalmas *bakthro* kuschitai országlás létezett, mignem l'feridun Zohákot megbuktatá, a' kigyótisztelőt, mert a' zend szövegű *ashi dahaka*, másutt *ash dehak* (= rontó kigyó) egyenesen Zohákot illeti (l. Rothot Feridunról Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft. 1848. 2. Band. 216—219, 227. ll.). A' bizonyítványok India' kiterjesztéséről messzi fel az Oksusi vízig Bohlenben és Hallingban megolvasandók. (Alt-Indien I, 6. Geschichte der Scythen I, 209, 274. a' 805, 985. szám alatti jegyzetekben). Még az újabb író Achmed Arabscha is Tamerlán' történeteinek megírója Kaschgárt a' káta föld — tehát China és India közt esőnek ad-

a elő, az indus-mongol uradalomnak Chi náig terjedése hasonlón keletkezett.

Tachiles' kigyójára megjegyzendő, hogy a' király igaz neve Siciliai Diodorban Mophis, Curtiusban *Omphis* volt, a' Tachiles név csak székvárosától ragadt rá, és Lassen példákat hoz fel, hogy Afgmán földön, hol Tachiles a' mai *Attok* város feküdt, ma is szokás a' népnevet a' királyra vagy főnökre is átruházni. Dionysius Periegeta (élt Augustus' idejében) a' *Σάβαι* és *τόξῆλοι* népfajokat egymás mellett laktatja Akésines, Hydaspes Kophes vizek mellett, hogy az elsők a' kusch törzsű sabaeusok, az utolsók scytha-sáka fajúak, még pedig a' görög írók' *takénos* népe volt, azt Halling hosszasan mutogatja (I. 308, 309, 388—391. ll.). Az első pontra nézve nem marad semmi kétség fenn, a' másokra nézve még tán lehetne vitatkozni, de mi abba most nem avatkozunk, mert a' tényt elutasíthatatlan igazságnak valljuk, hogy némely kusch és scytha ágazatok a' persa tömegben felolvadtak, melyek a' mai *tadschik*, *tazik*, *tazi* nevek alatt lappanganak. A' Periegeta *tozil* nép' neve a' taziánokra viszonyúl, kik alatt a' persák arabfajúakat értenek, de ő említ még *τασχοι* népfajt is, mely a' sábákkal szinte Persiában lakott (Halling I, 311. l.); a' tatárok általánosán Persiát *Tadschek*-nek nevezik, a' bukháriai tadschikok után, mely Herodot' *dadikas* persa néptörzs nevével hozatik kapcsolatba: a' *taskoj* e' tadschikot ismét megközelíti, mely alatt *deutsch*, azaz német fajt érteni, mint Hammer egykor akarta, épen nem lehet (I. Glossariumunk' *Deutsch* cikkjét). A' beludschok' *degan*, *deghan*, *dagan* neve az utazó Pottinger által felemlítve a' görög írók' *takenoj* nevének helyesen megfelel, 's *dag*, *tak* gyököt feltételez, mert az *an* persa többes rag. Hogy már ez a' név a' *sáka* névből merült volna fel a' *tadkshik* és *tazi* nevek összejátszásával, mely a' *taskoj*, *takénoj* neveket előállította, mint a' sanskrit iratokban *taevi* néha = sakai, ez az a' min kédelkedünk, inkább a' parthus *taokh*, turk *takin*, tochar népevek jöhetnek nézetünk szerint tekintetbe a' *Tachiles* föld névre nézve, mely *tach*, *taokh* gyökre utal Tachiles mai *Attok* neve is, miről Glossariumunk' *dák*, *da'hi* vagy *tahi*, *tukiu*, tochar cikkjei megnézendők, mert *Takene*, *Pa/atakené* föld épen Parthia' egy részét tette, a' medo-persa Sakasénét, vagy Sáka föl-

det, a' másik Saka sene a' mai Sistán vagy Sedgyestan = Saki = stan volt. Minden esetre a' Tachiles földi kigyó vagy a' kusch vagy a' scythafajúakat illeti, kikkel Nagy Sándor sokszor érintkezésbe jött; a' beludschok' *degan* neve az indus *Dekkan* földnévvel is állhat kapcsolatban (l. Glossar. *dékány* cikkjét). A' persa éposz szerint a' Zohák fajú kabuli fejedelem' leányát Rudabeht a' scytha *Zal* vagy *Sal* vette nőül Minotschéhr' nagy boszúságára, Halling pedig több helyt kiemeli, hogy az éposz szerint is örökös gyűlölség uralkodott az elnyomott taziánok 's persák közt, mióta a' kuschitai Zohák' uralmát a' bakthriai földön megbuktatta (I. 383, 387. ll.) Feridun; Mehráb még — bár adófizető vasallja Minotschehrnek, az éposz szerint nagy hatalmú királynak rajzoltatik *Kabul* földön; azonban hogy a' bakthro-áriusi királyok Lohrasp és Gushtasp Balkh városában székeltek, melly Zohák' kastélyos városának is iratik későbbi persa írókban, az ahhoz közeleső *Kabulból* a' távolabbi *Attokban* vagy *Tachilában* ütötték fel székhelyöket a' taziánok' főnökei, 's ezek közül való volt Maximus Tyrius *Tachiles'* királya, a' keleti kútfők *Keyd Hindih*-nek irván, ki Nagy Sándornak mint szövetséges és jó barát eleibe ment a' persák elleni régi gyűlöletnél fogva, mint Sainte Croix, 's Malcolm után feljegyzé Halling; valamint azt is, hogy Strabo szerint *Tachila'* lakói közt szokás volt szüzeiket eladni, halottjaikat a' sasoknak eledeül kitenni, mi oda mutat, hogy Strabo' idejében már Zoroaster' hittanát követték, mert persa, 's illetőleg parsusi szokás ma is a' szegények 's közrendből valók' tetemeit madarak által megétetni (l. Rittert VI. 1. Abth. 783. l.). Egyébiránt ez régi scytha szokás is volt, Mongol földön ma is divatos mint főlebb c) alatt kimutattuk. Hogy a' taziánok vagy kusch fajuk' némmelley ágazatai jókor a' zoroasteri hittannak hódoltak, kitetszik a' Zendavesta' helyeiből, mellyeket Halling (I. 324.) idéz, a' későbbi szerkezetű Bundehesch *kuschánok*-nak írja a' Zendavesta' taziánjait, a' persa éposz együtt emlegeti a' kuschánokat és dschigánokat Hindokusch földön, 's Hallingnak egyik fő érdeme abban áll, hogy első, ki okszerűleg felmutatá a' keletázsiai bakthro-kuschitai országlást, melly a' czigány vagy Farahó' népét is oda átültette Afrikából, 's onnan az Indiában 's Ázsia' egyéb részeiben is messzi elterjedt.

A' Tachiles' királya' neve *Mophis* vagy *Omphis* hihetőleg elferdítve közöltettek Diodor és Curtius által az égyipti *apis*, *phiops* után, melyek kigyót jelentnek Lenorman és Lepsius szerint (l. Nouv. Journal Asiatique. T. VII. May, 1839, 456. l.). Lehet a' *Memphis* nevet is alapúl venni. Ha Maximus Tyrius, ki a' II. században élt Kr. után, Tachiles' kigyóját Bacchus' szent állatjának írja, mellynek az indusok áldoztak, tudni kell, hogy a' Bacchus- és Herkules- mythusok az égyipti Rhamses nevű királyok' keletázsiai és India' hadjárataival állnak kapcsolatban, latin 's görög kútfőkben számos közlések fenmaradtak Ninus, Osiris, Osymandias, Sesostris, az aethiopi Thearko' hason vállalatairól; például Curtius írja : „Hydaspes amnis Accessini committitur, hinc decurrit in fines Sobiorum. Hi de exercitu Herculis maiores suos esse commemorant.“ Hasonlólag ír Justin (12.9.). A' dionysiusi vagy bacchusi mythusok' szoros egybefüggéséről a' khámi törzsűekkel megolvasandó Bochart (Geogr. Sacra 12, és kiváltkép 439—447. ll.). A „fines Sobiorum“ a' már említett Sabiusok' földje, a' herculei v. bacchusi telepítések India' 's Pendschab' földlein, hol a' Hydaspes és Akesin vizek voltak, a' Bakthro-kusch anyaországra utalnak vissza, honnan a' kaschimiri krónika szerint a' pándiak is leköltöztek; és ismét igen jól írja Halling, hogy a herculei és bacchusi mythusok történelmi jelleműek, melyek nem csak nép- és helységi neveket közölnek, hanem testalkatjokról, élet-szokásaikról, hittanaikról is felvilágosítást adnak.

A' kaschimiri krónikát Wilson tette közhasználatuvá, ki után írt Ritter is, 's mivel az Indus földön készült, azt lehet következtetni, hogy a' krónikás indus hagyományok és nézetek szerint írt; azért ha Kaschimirt Kasyapa brahma unokája által népesíti is meg, ez csak oda értendő, hogy indus nézetek szerint brámin hitűek foglalták el Kaschimirt, mit a' krónika is tanúsít, de első népességét Kaschmir nem Indiából nyerte, mert a' scytha, kusch, 's medo-árius törzsűek' Indiába leköltözései ellenkezőt bizonyítanak. Tehát mind Kaschmir- mind Peshaurnak legrégebb lakói scytha fajúak voltak, 's ha indus régiségekben a' kigyó isten *Aryaka* néven említették, az csak a' scytha *Ari* földről leköltözött scytháktól került ki, kiket még Ptolomaeus *Ariakaj* néven említ Jaxartes mellett. Itt már előre

is annyit rövideden fölemlítünk, hogy valamint a' chinai évkönyvek' *jou-etsi* v. *yu-eschi* nagy népe, melly az indo-scytha országlást több századra felállítá, leghihetőbben a' *yu* vagyis *jaspis* kőbányákkal gazdag régibb honja után nyerte nevét, úgy a' *Kaschmir*, *Kaschgar* földnevek is hason úton jöttek létre, mellyek az altaji törzsüek' nyelvéből leghelyesben kimagyarázhatók. A kötorony mellett vonúlt el a' régi kereskedési út Pontustól 's Caspiumtól keletre Chináig, azontúl Kis-Buchariába, a' mai keleti Turkestanba értek a' kereskedők, melly hajdan *Casia regio* volt a' földiratokban, mint ezt Quatremere is megjegyzi (*Journal des Savants*. 1846. Decemb. 743. l.). A' Belurtag, hol sákák 's ju-etsik fészkeltek, egyszersmind a' kötornyí hegynyvonat Kaschimirral határos, melly hegylánczolat választja el keleti Turkestant, hova Ferghana vagy Kis-Bucharia is tart, Nagy-Buchariától. *Belur-tag* = kristályhegy, mint már ezt 's a' drága *kasch* vagy *jaspis* kövek' honát, mellynek a' chinai *yu-tshi* felel meg, felemlítők. Igaz, hogy mind Kaschmir, mind a' Sogd völgyek a' zend kútűőkben Ormuzd által teremtett paradicsom-földeknek is iratnak; de ez már Zoroasteri hittan, melly a' Kaschmirban primitiv kigyói cultusnak ellentéte, tehát az Zohák, 's annak bakthro-kuschitai országa' megbuktatása után terjedezett, mikor már a' medo-áriusi törzs hatalomra vergődött, 's a' zend hittan mind a' scytha, mind a' kusch fajúakból sok követőt nyert, mert csak így lehet kimagyarázni, miért a' Zendavesta mind a' scytha Shamánokat, mind a' kusch-tazianokat egyaránt mint igazhitűeket dicséri, és Zoroaster nekik bókokat tesz; például : „Sérosch, qui veille sur les *Tazians*, qui ceignent le Kosti, et qui suivent à la loi de Zoroaster avec pureté.“ (*Jeschts Sadés* LIX. Anguetil II. 126. Klenker II. 171. l.). Itt a' *kosti* a' parsusok' papi öve. Ugyanitt mondatik szóról szóra : „Dicsértessenek *Seman* tartomány' tiszta férfiai 's asszonyai“ (*Anguetil*. II. 283. l. Klenker II. 267. l.). Már hogy ez a' *Seman* vagy Saman tartomány scytha Turán földön volt, kitetszik az ezt megelőző, szinte dicséretet mondó szavaiból Zoroasternek : „Je fais izeschné au Feruër des femmes pures des provinces du Turan.“ Azért, mint láttuk, Zoroaster az arimaspok' törvényadójának is tartatott. Már hogy *Turán* scytha, *Irán* medo-árius, még pedig

ellenföldek voltak, az a' persa kút főkből mint végeredmény tűnik fel, következőleg a' turáni Schaman-földön scytha samanaeusok laktak; hiszen még ma is Tübetben a' mongol *bögi* = bűvös, *kami* és mandschu *Szaman* nevekkel illetik a' necromantákat vagy a' holtak' lelkeit felbűvölőket (Ssanang Ssetsen, edid. Schmidt. 353.1.). A' turáni tiszta, azaz jó — tehát Ormuzd hitű asszonyok, kiket Zoroaster megdicsér, scytha amazonok voltak *Arum* földön Ferheng Schuuri vagy Dje-hanguiri' nagy szótára szerint, ki a' persa eposra hivatkozik. Tehát általános szempontra csak akkor emelkedünk fel, ha shamanismusi 's az azzal járó kigyótiszteleti szempontból mind nyugati Elő-Ázsiában, mind a' közép Keletiben elébb scytha és kusch fajúak' szoros érintkezéseit 's vegyületeit föltételezzük, mellyeket a' medo-áriusi befolyás váltott fel a' medusok és persák' uralkodása' idejében. Erre utalnak a' pehlvi — nézetünk szerint scytha — parthus viszonyok is, és a' pehlván hős Sal' házassági története a' Zohák-nemből való Rudabelhval, Persia és India' vegyült népeinek története.

NAGY-VÁRAD' MEGHÓDÍTÁSA 1660.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Olvastatott július' 9. 1855.

Wesselényi Ferencz nádor emlékezetül hagyta a' XIII felső megye' kassai gyűlésén 1661. dec. 5. tartott beszédében, hogy a' török II. Rákóczi György ellen indított hadával nem annyira ennek vesztére, mint Jenő, Lippa, Karán-Sebes, és Nagy-Várad' meghódítására czélozott. „Rákóczy Fejedelemre indulván a' Pogányságh, szegént vevé tárgyul; úgy mond, hát neki nem Rákóczi Fejedelem veszedelme, hanem *Jenő s Lippa, Karán-Sebes*, és hazánknek szép és nagy oszlopos bástyája *Várad* nyalánkoztatta pakoztás telhetetlenségét. Ám utollyára egész *Erdély*, édes nemzetünk' meg böczölhetetlen

karával, az egész *Tiszán* túl való, innét is némely részében, siralmas nemzetünk' megböczőlhetetlen veszedelmét láttuk s. láttuk, s. tapasztaltuk az *Török Ebnek* szomszédságát. —

E' szándékának kivitelét igen elősegítette, hogy a' lengyelek a' fényes porta' pártfogását kérték vala *Rákóczy* ellen; melly kérésre a' császár IV. Muhamed annál örömebb hajlott, mivel *Rákóczy György* az ő engedelme nélkül kezdette el a' lengyel háborút. Ottan követei megjelentek Erdélyben ¹⁾, olly parancssal: hogy a' rendek az engedetlen II. *Rákóczy György*' helyébe más fejedelmet emeljenek. — Ekkor helyébe *Rhédei Ferencz* olly ok alatt választatott: hogy, ha a' császár *Rákóczy György* iránt, a' rendeknek esedezésére valahogy megengesztelődnek, jussa ²⁾ lenne *Rákóczy Györgynek* a' fejedelemség' visszavételére. — *Rhédei Ferencz* tehát *Meggyesre* gyűlést hirdet, miután a' fejedelmi eskü alól feloldoztatott, búcsút vett a' fejedelemségtől; II. *Rákóczy György* pedig abba visszaállott.

E' cselekedetekre IV. *Muhamed* felháborodván, nem csak a' fejedelmen, hanem az országon is példás boszút kívánt állani. Illy célból 1658-ban a' nagy vezért *Mustafát*, a' tatár *Kámot*, és a' moldvai 's havas-elföldi vajdákat rendelte *Erdel* ellen. — Az ország' vesztét látván a' rendek, *Jenőbe* a' nagy vezérhez követeket küldöttek. A' követség' feje volt *Barcsai Ákos*, kit megkedvelvén a' nagy vezér, a' rendeknek kérésére azt ígerte, hogy a' császár hadait *Erdelből*, és *Magyarországból* kiindítja, ha ők II. *Rákóczy György* helyett *Barcsai Ákost* fejedelemnek választják. Így *Barcsai Ákos* a' nagyvezér követe *Kaputsi pasa* által a' *segesvári* gyűlésen fejedelemmé tétetett.

De II. *Rákóczy György* nem akarván neki engedni a' fejedelemséget, 1659-ben fegyveres néppel ment be *Erdelbe*, *Barcsai Ákos* ellen. Ez magához nem bízván, *Budára*, vezér *Szejdi Ahmed* pasához folyamodott ³⁾. Megértvén *Szejdi Ahmed*-

¹⁾ Erd-el: *erdő*: sylva, és *el*: trans-ból öszvetett név; az *el* utóljáró magában véve sem iratik ypsilonnal: Tehát a' régi magyar írásmód nem hibátlan.

²⁾ *Jus* a' mongol nyelvben is törvényt jelent, l. a' XII. században élt *Abulfavagiust*: *Historia Dynastiar. Oriental. Oxoniae*, 1665. 4.

³⁾ Nekik *temesvári* pasának írják. 1659-ben martius' 21. és 24. kö-

nek Erdelbe készülését *Rákóczy György*, hadi népének számát, a' mint hirtelen lehetett, többre nevelte, és *Gyalu vára*, 's *Fenes* nevű falu között vele szembe szállott. — Május 22-kén ütközetre kelvén a' dolog, a' négyszerte számosabb *törököknek* hátat fordítottak a' *magyarok*. II. *Rákóczy György* biztatni akarván megfutamodott népét, midőn egy árkon át akarna ugratni, sisakja fejéből kiesett. Így aztán süvegetlen verekedvén a' *törökkel*, fején négy sebet kapott. Akkor kocsira tétetvén, hívei *Nagy-Váradra* vitték, hol halálos sebei miatt junius' 7. 1660. életének 40. évében meghalt.

Ez ütközet' napját *Horváth Mihály* a' *Magyarok' Története'* harmadik szakaszában, a' pápai első kiadásnak 267. lapján, mások után, az egykorú oklevelektől eltérőleg, junius' második napjára teszi; de hibásan, mint *vezér Sejdi Ahmed* pasának még az nap írott leveléből bizonyos, melyet 1833. augusztus 13. *Debreczenben* másoltam néhai *Fay János* polgármester' eredeti példányából:

„My Vezér Szeijdi Ahmet Passa, Isten kglmesseghebül es az my hatalmas Teörök Csaszarunk adományábull mostanában, minden feő Rendön valló Hadokk Gond Viselőye, *Buda Varanak* és ahosz tartoszando Végh Várainak Feő Gienerallissa léven. (Török pecséthelye).

Döbröczeny feő Biró, azt Parancsolom te neket, hogy holnap Jo Regkuel száz eörögh kést hozzatok Taborunkban, és Tisz szekért, az melyre az feyeket köl Raknya, ezt Pennigh elne halaszátok, feietök Vesztéstök alat Parancsoliok, az *Rakoczit* megh vertök és minten agiuit el niertök, azért keryük az eöregh kesseket, az feieket njusznj, az mi feő Tolmácsünkat éléssbül el ne felecsetök. Tatum Táborunkban Majus 22 Dje.

P. S. azt is Parancsollom teneket Biró, hagi egy hoszu lanczott is hozzatok, az mely láncznak az hoszusága Nettven eölles legyen, az Rabokra kölletik az láncz.“

Kivülről: „Az Döbröczen Város (ezek keresztülhúzvák) Az kolosvárj feő Birónak szólló Parancsolatunk.“

zött *bosznyai* pasából *budai* pasának nevezetett; gyanúba esvén, mintha kellenetlenül vitte volna dolgát, 1660. május' 28. letétetett. L. *Gévay Antal*, *Budai Pasák*. Bécs, 1841. 8r. 43—44. l.

Ezeket, mivel *Nagy-Várad'* meghódításával egybe függenek, meg kellett említenem.

A' vár' megvételéről pedig *Szirmay* után írja *Horváth Mihály* felhozott munkájában „Néhány nappal *Rákóczy'* halála után *Szidi Ali*, az új *budai* pasa ¹⁾ *Nagyváradot* megszállotta. — A' felső megyék azon való félelmökben, hogy a' folyton ostromlott *Nagyvárad'* elvesztével ők lesznek kitéve a' *török'* támadásainak, jul. 21. a' nádor' elnöktele alatt *Tokajban* öszszegyűlvén ²⁾, a' királytól *Várad'* védelmére segedelmet kértek, 's határaikban személyes felkelést rendeltek. A' király *Souchez* tábornagyot küldé a' vár' megmentésére. De ő *Rakomaznál* táborba szállván, henyén nézte az ostromot, és segedelem helyett a' föld' népét fosztogatta. *Nagyvárad* ekként aug. 30. *török* kézre jutott.“ —

De az egykorú, és közelkorú oklevelek egészen más színnel festik e' történetet. *Julius'* 14. 1660. *Ali* pasa hatvanezer emberrel *Várad* alá érkezvén, más nap levelet ír a' várba, adnák fel azt. A' bent levő maroknyi védő nép (száma, a' nőembereken 's gyermekeken kívül, mind öszsze sem ment többre 850-nél) a' *töröknek* sem ígéretére, sem fenyegetésére nem hajtván, magát keményen tartotta 's a' várat emberül ótalmazta; még a' megajánlott *német* segedelmet, melly a' nádor' vezérlete alatt *Rakomaznál* táborban állott, sem fogadta el, az alább közlött oklevél szerint.

Wesselény Ferencz nádornak személyes felülést parancsoló levele *Torna* megyéhez illy tartalmu volt :

„Illustrissimi, Reverendissimi, Spectabiles, Magnifici, Admodum Rdi, Generosi, ac Egregij, et Nobiles Domini, Amici nobis observandissimi.

Utolso veszedelmünkre tendalo Teöreök keszületét, szom-

¹⁾ Nem ő, hanem vezér *Bosnák Ismail* volt az új *budai* pasa, ki május' 28. *Szejdi Ahmed* pasát felváltotta; mert a' fényes porta *Szejdi* pasa' szerencsés előmeneteleiről mitsem tudván, a' had' folytatását *Temesvárnál* táborozott *Ali* pasára bizta. *Szejdi* vele ostromolta *Nagy-Váradot* napnyugat felől a' *Körös'* két felén.

²⁾ Ott csak táborozott; a' megyék' részéről csak *Nagy-Várad'* esete után kérték meg a' királyt.

szedsagunkban Várak megh szállását, és keresztén Nemzetünk elszakasztására való szándékát hennyélleő szemmel nem nézhetvén; sok alázatos esedezésünket, s. informationkat a' mi kgl's Urunk Császárunk, és koronás Kiralyunk eő Feölsége kegyes füleibe, és méltó tekintetbe vévén, szegény hazánk oltalmára szivessen, és atyaiképpen akar niulni, semmit addigh is nem mulatván; kihez képest nekünk kglmessen méltoztatott feleöle parancsolni teöb öszve gyült édes Magyar Hazánk Fiajval lássuk, itt levő, s. jeövendeö hadaival mint niujt-hatunk hamarjaban oltalmat ez hazának, s. mivel Kgltek hodult helyen lakik, a'hoz képpest Kgltek személyek szerint, tudgyuk, nem ülhet; Kglteket azért szeretettel akaránk requiral-nunk, seöt Palatinusi Authoritásunk szerint serio parancsol-nunk is, hogy Kgltek hazajához való szeretetihez képpest, loco personalis insurrectionis, küldgyen mingyarast eöt eöt forintiaival, száz Lovasra való két hó pénzt, úgy, hogy idején megh fogadhatván véle azon száz Lovast, az terminusra, úgy mind 8. diem affuturi Septembris az *Harangodon*, *Szerencshez* nem mesze, teöb becsületes Nemes Vármegyékel, s. Urakkal sistálhassuk, és megh mustrálván, az eő Feölségeben leveö, es ezennel el-érkezeö számos szép Vitézivel, Armadajával megh egyezvén, Istent híván segítségül, oda mehessünk, a' hova Hazánk oltalma, és szolgálatia foghja kíváni. Tehessünk oly szolgálatot egy ideigh édes honyunkban, hazánkban csendes békességben niughassunk. Egyéb aránt, iuxta Articulum 21. Anni 1622. et ibidem citatos, Kgltek büntetést el nem kerül. In reliquo, éltesse Isten Kglteket jó egészségben. Datum ex Castris ad *Rakomaz* positis die 18. Augusti 1660.

Earundem Dnaonum Vrar.

Amicus ad serviend. paratiss.

Comes f. Wesseleny. m. p.

Illrmis, —ndissimis, Splibus, Magcis, Admod.Rndis, Gerner. Egr. et Nlibus Dnis N. N. Supremo, et Vice Comitibus, Judl. et Jur. Assoribus, Toti denique Vniversittj Dnor. Praelator. Magnatum. et Nobilium Comitibus Thornensis. etc. Dominis Amicis nobis obssmiss.“ P. h.

Wesseleny Ferencz' levelét egész kiterjedésben illet közlenem, miután ő 1669. a' XIII vármegye' követei előtt arról

vádoltatott, hogy *Rakomazhoz* szállván, nem sietett volna *Nagy-Várad'* őtalmára; de *Homonnai Druget György* is mellette szól jelen levelében, melyet szinte *Torna* megyéhez intézett:

„Illmi, Rndssmi, Spect. Magfici, Adm. Rndi, Gener., ac Egregij, et Nobiles Domini, Amici nobis Obbssmi.

Noha Meltosagos Palatinus urunk eö Naga is meghattat vala ugián, hogy en is irjak Nágtokk, s. Kgltekk az mostani personalis Insurrectio feleöl, mind azon által tudván azt, hogy eö Naga is büven irt Nagtokk, es Kgltekk azon hadi Expeditio állapotia feleöl; kihez képpest hattam az eö Nagu meltoságos dispositiojara, kérvén Naghtokat, s. Kglteket, eleötte viselvén az mostani hazankk feöl lobbant tüzét, es csak nem utolsó veszedelemre hailott sorsát, kiki edes hazajához, nemzetéhez, és Urához mutassa oly szeretetét, és indulatiát, hogy eljövén az megh cselekedendeö dolgokk ideje, mentül hasznosabnak lehet vélnünk, szolgálhason. His, in reliquo, Easdem Dnes Vras feliciter valere desideramus. Datum ex Arce nostra *Terebes* 22. Augusti 1660.

Illmar, Rendmar, Splium
Magcar. Gener. Egr. Nlium
Dnaum Vrarum.

Amicus, Vicinus, ac uti Frater ad
servien. parmus Comes Georgius
Druget de Homonna. m. p.“

Az erősebb *török* táborba kapni, nem vala tanácsos, nagyobb erőt kellett gyűjteni. Aztán elhitette magával *Wesselény*, hogy a' várvédő őrizet a' kemény ostrom' daczára, a' kijelölt ideig tartandja magát. De miután a' vár' árkában levő víz, valami rabnő' utasítása szerint a' *peczébe* leeresztetett, a' kevés számra, úgy mint négyszázra olvadt vívók kénytelenek voltak aug. 27. *Ali pasa'* elébe, általa elfogadott feltételeket terjeszteni 's más nap aug. 28. ott hagyni a' várat. *Ali pasa* csakugyan megállotta szavát, de négy napot még sem várt be, hanem azt kívánta: hogy mindjárt más nap takarodjanak ki; kiket aug. 29. kétszáz szekéren kísértetett *Debreczenbe*.

Souchez tábornagy később érkezett Magyarországra: „Mint írák, mond *Wesselény* idézett *kassai* beszédében, vevén

édes Nemzetünk eszünkben, eö Feölségét, az mi kglms császárunkat oportune, s. importune, alázatos Instantiáinkkal turbáltuk molestáltuk, s. könyörögtünk, segítse *Erdélyt*, az által az egész *Magyar* nemzetet. Eö Feölsége is indítván könyörületességre, akarván eleget tenni nekünk azzal is hiveinek, — szép számú hadát oltalmunkra hunnyunkban küldé, s. bele is kapatánk az nagy Bellumban kglmes királyunkkal; adná Isten, bár ne időtlenül; noha méltán senki nem vádolhattya kglmes Urunkat bontó, a'vagy békességet rontó kezdője lett volna.“

De hogy *Souchez* segedelem helyett, a' földnépét fosztogatta volna, ezt *Wesselény* 1661. évi aug. 24. *kassai* gyűlésen mondott egy más beszédében, kereken tagadja: „Én soha szent hadat nem láttam — Bizony csiak az czintalanság tőlök; mert sem kglmes Urunk, sem Generalisok akarattiókból nem mévelték: a' csintalanságért, a' kiket rajta érnek, halál fejeken. — Tábornak ez a' gyümölcse a' holott szokott járni.“

Az akkori hadak' dicstelen járását sehogy sem akarjuk mentegetni; vadságuk meghalad minden fogalmat: „Tudom, folytatja tovább a' nádor beszédét, házverések, barom haytasok, nemes személyek mezítelenítések, templomok felverések, és ehez hasonló rettenetes csintalanságok sokaknak nemzenek idegen vélekedéseket. Noha, ha édes Nemzetünktől elfajult, *Magyar* Nemzet neve alatt járó latraink' a' mi *Magyaraink'* actiójára tekintünk, mit nem ért édes Nemzetünk? A' kit soha nem reménlet. Van e oly kigondolható kín, a'vagy latorság, a' kit tőlök nem szenvedünk? És, ha tovább tekintünk, *Lengyel* felebarátinktúl, kiktől hálaadó oltalmat, mint fenyegető félelmet várhatnánk. Van e oly nemzet, a' kitül mostan ez haza ne láttassék bántódtatni? A' *Lengyel* fenyeget — *Erdélyi Magyarok* — az *Nyirünken*; *Török*, *Tatár*, *Kurtány*, *Oláh*, *Rátság*, magunk némely lator jobbágink égetnek, rabolnak; magunk oltalmára fogadot katonáink kóborlanak és pusztitanak bennünket. Segítségünkre küldöt *Német*, *Bólon*, *Olasz*, *Frantzia*, s. Isten tudgia micsoda nemzetbül állók, mind csak a' mienken élnek, és fogiatnak bennünket.“ —

Ennyit kelle szenvedni apáinknak csupán azért, hogy jókor nem tudták magokat megtagadni! hanem hol különböző

vallások, hol más magán érdekek' tekintetéből pártokra osztottak : e' meghasonlás tevő legyőzhetetlenné a' török hatalmat; idegen segedelemre szorúlt a' *magyar!* — Úgy látszott, hogy az 1664. évi táborozás minden nyomorainak véget fog vetni; volt is nagy reménység, miután a' volt romai birodalomnak egyik *választója* a' mainzi érsek *János Fülöp* két ízben is, febr. 15. és május' 10. *Wesselény Ferencznek* írott leveleiben hadakat ígért, melly segedelemnek eredménye a' *szent-gróti* győzelem lett.

János Fülöp érsek' örvendetes első levelének tartalmát sietett *Wesselény Ferencz* a' megyékkel tudatni. *Torna* megyéhez küldött eredeti levelének ez volt tartalma ¹⁾ :

„Illumi, Rendmi, Addum Rendi, Sples, Magci, Gen. Egr et Nles Dni, Amici nobis obssmi.

Alkalmas üdöktül fogvast ohaitva vartunk annak az napnak szerencsés fel teczesét, mely örvendetes állapotokra, és bizonyos jó hírekre mutassa kifénlő sugarit, és az sok keserves alkalmatlansagokk gyaszos homalyatul béburitot szüvünket hasznos, és örvendetes vigasztalasal uijeza. Azomban mideön gond, és reménség közöt vólnank helyheztetve, erkezek Imperiumbol Nemzetes és Vitezleő *Borij Mihali*j Vram az mi keglmes Vrunktul eő Fölségheztül; eő kglme midőn *Ratisbonaban* diczeretes faradozásival Relatitot tet volna, mind minket, mind mellettünk leveő feő Rendeket, reménségünk kívül, nagy öröme hozot. Tulaidonsaga az lévén jó Istennek, mideön hieit érdemes latassival sanyargattya, Attyai kegyelemmel, és aldasal szokta talpra alitanj. Az mi edes Nemzetünk is valoba megh érzette ugyan az Pogany Nemzetnek felfuvalkodot dühösségébül szarmazot sanyargatasit; De jme, mideön kegyetlen keörmes kezzel megh maradot sarjujat is édes Hazanknak gyükerestül tepni, szagatni akarja vala, az egész kereszténységnek megh egyesülése bilinczet vét fene kezeire, s. tor-kabol nem csak azt vonzza ki, mellyet ragadomanyul el latatatot nyelni, hanem réghi Birodalmit is az Isten nevét karomlo úndok Nemzetnek ezennel hievi közti osztja. Fegyvert foghtanak, Istenes ligat, és szövetséget tetteken az egész kereszt-

¹⁾ Az érseki levelek deákul irattak.

tenysegből allo nagy hatalmassagok a' mi édes hazánk és Nemzetünk mellett, és midőn (a' mi kegl's Urunk Czaszarunk és Kiralyunk keväül) im szoszollunk, gyamolunk, és Mediatorunk tamada az egész kereszténységhez Oszlopi előtt a' nagy méltosagu felseges Fejedelem a' *Moguntinus feő és elseő Elector*, és nem elegendven megh ejelj, napali kpls Urunk Czaszarunk szent jntentioit vallai terhivel, minden tehetségével mozditani, veghez vinni, ahoz beöcsülletes feő követünk *Borij Mihali* Uram által tet izenetivel, és assecuratiojaval megh böcsülhetetlen jokat érő szép Levelet küldötte hozzánk, mely szerencze igj ultro es insperato nyuitattot e valamikor a' Magyar Nemzetnek? megh vallyuk, mij nem tudjuk. Nem akarvan azzal az hasonléthatatlan kinczel csak magunk szemeit gyönyörköttetnünk, jme szorul szora parialtattuk, és ezen Leve-lünkben includalva Keglmekkel küldettük, hogy megh latván (az kik kegl's Czaszarunk hadi erejében kételkedni lattatanak, czalattak) s. azzal a' mi szerenczeinkre megh ujult ragyogó czillagot, maga is Keglmek serkenjen fel, vegjen erőt, emberkedgyek, serénkedgyek, és ió példa adasaval az töb keresztien Nemzetségeket is, és azokk mellettünk való kész voltokat öregbiczük, illustrallyuk. Hogy penigh a' my posteritassink is részessek legyenek, és innotescalljon azoknak is annak az nagy Meltosságos fejedelemnek, a' mi Kgl's Urunk után, az szent-ségcs és hatalmas Romai Imperium elseő columnajanak, a' mi édes Nemzetünkhöz való Attyai affectiojat conservallja kegl-metek, az örökj valosagnak, ha más képpen nem is, csak ugy is irassal, Prothocolaltassa szorul szora szent intentiobul irt levelét, és mint közönseges édes Attyánk hoszszu életeért, szerencsés megh maradaért, fejenkint Istent imadgjon. Isten éltesse Keglmeket io egészsgben. Datum *in Thermis Stubnen-sibus* dje 29. Februarij Anno 1664.

Earundem D. V.

Amicus ad serviendu par.

Comes f. Wesseleny. m. p."

Kivül a' czím mint oda föl.

Mind e' kecsgetető remények füstbe mentek. Noha *Montecuculi Szent-Grótnál Vas* megyében a' török felett tökéletesen győzedelmeskedett; mégis I. *Leopold* tovább nem akarta

folytatni a' háborút, hanem 9 nappal a' győzelem után, úgy-mint aug. 10. 1664. *Vasváron Leszley* gróf által békességet kötött, a' *magyarok*' híre nélkül, a' *törökkel* illy feltételek alatt: a' béke 20 évig tartson; *Várad*, *Érsek-Ujvár* a' *töröknél* maradjon; a' *székelhidi vár* pedig, hogy ellenkezésre okot ne adjon, letöressék. — E' békekötés volt fő oka, hogy *Nagy-Várad* 1692. évi jun. 5-kéig viselte a' *török* igát. „Ezen 1692. esztendőben 5. Juny adta meg Isten eö szent Felsege amaz egez magyar orszagban minden Erössegeket felül haladó nagy Erösseget, *Nagy Varad* varát az eö Felsege Blogvadaja által eö Felsegenek kglmes urunknak ¹⁾.” — A' béke' megkötése, mondom, sokaknak olly igen nehezen esett az országban, hogy rövid időn kiütött azon támadás, mellynek élén I. *Rákóczy Ferencz* állott, és *Fragepán Kristóf*, *Zrínyi Péter*, 's *Nádasdy Ferencz* többekkel együtt belé voltak szövődve.

Ezeknek előadása után már érthetőbb *Nagyvárad*' meghódolásának története, mellyet *Rottal János* ²⁾, I. *Leopold*' biztosa, a' felső megyék' követeinek elbeszéllett:

„*Anno Domini Millesimo, Sexcentesimo, Sexagesimo Nonno, Die Trigesima Mensis Aprilis, in Congregatione Tredecim Comitatum, ac Liberarum Regiarumque Civitatum, in Eperjes, in praesentia Illustrissimorum Dominorum Comitum: Joannis a Rottal, Petri a Zrinio, Francisci Szegedi Episcopi Vaciensis, Aulae Suae Maiestatis per Hungariam Cancellarij, et Sigismundi Petheö de Gerse, Partium Regni Superiorum Vice Generalis, tanquam delegatorum Suae Maiestatis Commissariorum, haec fuere tractata. --*

— *Die 16. Mensis May.* Reggel hét orakor felmenvén az Nemes Statusok *Rottal* Uramhoz eö Naghahoz, maga lévén eö Nagha az töb Collegai Absentiajában, *honnét inditatott,*

¹⁾ *Miskolcz* városa' eredeti jegyzőkönyvéből.

²⁾ *Rottal János Jakab* feleségül *Thurzó Szaniszló* grófnak leányát *Máriát* bírta; maga is magyar vérből származott: „Nem utolsó, hogy az *Német* nemzet szabados akarattyatúl megvonodgyék (I. *Leopold*) ím magyar verből álló s. egyszer s. mind *német* titok tanácsát s. nagy hivat Te-kintetes és Nagos Romai Imperiumbeli Groffiat *Rottal János* uramot eö kglmét küldötte az Armadaban szegény igyefogyott hazánk orvoslására.“ *Wesselény* nádor 1662. jan. 13. tartott beszédében.

és honnét vett alkalmatosságot kgl's Urunk eö Felsege az Törökkel inealt Behesseghnek Conclasiojara? illy forman declaralta: Az pogany ellensegh Erdelynek s. az Tiszan tul való földnek rablasara s. pusztitasara, és annak utanna azon veszedelem után, Varadnak megh szállasara honnét vett okot s. alkalmatosságot? eö Nagha azt nem visgallya; mert az Nemes Statusok ehez az darab földhez, hogy nem az Dunan inset és tul lakos eö Felsege hiveihez közeleb lévén Erdely és az Partium, jól tudhattyak errül az földrül. Mind az altal ertesere advan nehai Palatinus Uram eö Felsegenek, hogy az Török Varadot megh akarja szállani, s. eö Felsege menten convocaltatta mind az Magyar, s. mind penigh az Német Tanacz Urakat; a' Magyarok közzül már megh holt Esztergomi Ersek ¹⁾, Judex Curiae ²⁾, akkori Cancellar mostani Ersek ³⁾, nehai Vitéz Zrinij Miklós, és Ban Zriny Peter, ismet Bottyaní Christoph, és Forgách Adam Uramekat. Az Nemeth Tanacz Urak közzül, eö Naghat Rottal Uramot, Auspergh, Portia, Lobkovicz és ⁴⁾ — — Uramekat eö Naghokat, kikkel közölven eö Felsege megh holt Palatinus Uram szomoru hirtet, elsőben is azt adta kerdesben az Tanacz Urak eleiben: hogy tanaczkozoznak arrul: ha, az Partiumban leven Varad, lehet e, és vagyon e közü olly hozza, hogy megh segithesse, ha az Török meghszallja? Melly eö Felsege kerdesen, bizonyos dologh, hogy az Tanacz Urak első nap, mint olly nagy, és difficilis kerdesen megh nem egyezhettének, nagy reszrül olly velekedesben leven: hogy az Partium Erdelyhez tartozvan, nem volt volna, tunc de praesenti, eö Felsegenek semmi közü Varadhoz.

Az nap mind az altal solvaltatvan az Tanacz Urak gyülese, mas nap ujonnan egybe gyültenek, és szorgalmatossan ponderalvan az eö Felseghe kerdeset, s. az tovaab következendő ruinait is e Hazanak; communiter azon nyugottanak megh: hogy vagyon, s. lehet Varadhoz eö Felsegenek közü,

¹⁾ Zombori Lippai György.

²⁾ Nádasdy Ferencz.

³⁾ Szelephényi György.

⁴⁾ Itt az eredeti jegyzőkönyvben is üresség hagyatott

s. melto, hogy megh segíttesse. Bizonyos dologh az, hogy a' Tanacz Urak valoban nagy fő, elme töressel fogattak magokat, consideralvan azt; *hogy könnyű volna haborusagat indítani, de annak vegi bizontalan leven*, ha, casu quo, szerenczetlen kimeneteli leszen, az orszagot valami nagy romlas és veszedelem követi, mind eö Felseget, s. mind penigh eö Felsege utan, az Tanacz Urakat örökke fogjak causalni.

Ertven, mind az által, eö Felseghe az Tanacz opiniojat, annak utanna mindgyarast paranczolt eö Felsege annak modgyarul és mediumirul tanaczkozzanak : *Mi keppen kellenek megh segiteni?*

Azonban eö Felsege (noha derekas kész hadai szintén *Lengyel* orszagban voltanak az Kiraly, és az orszagh defensiojara az *Suet*, és az *Daniai* kiraly ellen, s. azokat ki nem hivathatta) het ezer Muskateros, és Lovasbul allo fegyveres *Nemeth* hadat fogja leküldeni, és tizenöt szaz *Magyar* Lovasra valo hó pénzt. Ehez irtanak *Palatinus* Uramnak az eö Felsege, és a' Tanacz Urak akarattyokbul és paranczolattyabul : hogy eö Nagha az szüksegre nezve, elsőben az Nemes Varmegyeknek paranczollyon tizen öt szaz Lovasnak fogadasa, és be allatasa felöl, kiket az *Végbeliekkal*, és az *Tiszan* tul valo *Hajdukkal* conjungalvan; azonban megh *Rakoczi* Fejedelem hadaiban is reperialvan megh mas fel ezerigh valo Lovasokat, és az Urak közzül is, ki szaz Lovast, ki többet, ki penigh kevesebbet igérven, s. le küldven, egyben szedven *Palatinus* Uram telhetnek circiter huszonket ezeren, és succurralhatnak *Varadnak*; miglen penigh az Succursus lenne, tempestive, vagy ezer Muskateros *Nemeteket* küldgyön be *Varadnak* megh erősítésere.

Eö Felsege az *Magyar*, és *Német* titok Tanaczaval így vegezte volt el *Varadnak* megh segiteset; paranczolvan insuper : hogy ha az *Török* erejehez keves volna az a' nep, *tehat az Particularis Lovasok helyett, personaliter venne fel az Varmegyeket*.

Ala jöven az eö Felsege *Nemeth* Armadaja, és az eö Felsege mezei *Magyar* Lovas hadai is conducaltatvan, s. az Nemes Varmegyek is az Lovasok helyett, *Palatinus* Uramnak olly intentioval penzt administralvan, hogy eö Nagha Lovaso-

kat fogadna. A' midön mar eö Felsege azt gondolta volna, hogy kglms rendelese szerint, *Varadot* meg segíti, *Palatinus* Uram *Rakomazhoz* szalvan mind *Magyar*, s. mind penigh *Nemeth* hadaival eö Felsegenek, nem hogy onnet *Varad* segicze-gere indult volna; de ellenben azon *Rakomazi* Taborrul más képpen informalvan mind eö Felseget, s. mind penigh az eö Felsege Tanaczat, tudni illik: *hogy az Varadiak resolváltak volna magokat, hogy ők az Nemeth Praesidiumot semmi képpen be nem veszik; sőt, ha az mostoha szerencze valami szerenczet-lenseget hoz is reajok az Varnak megveteleben, inkább akarjak, hogy az Török, Hallat kiáltson az bastyain, hogy nem az Nemeth Berdot!* Az Varmegyek is nem akartanak volna insurgalni mellette, arrul is így informalta volna eö Felseget ¹⁾.

Medio tempore, eö Felsege ertven mar az *Töröknek* nagy erejet, és naprul napra valo keszületit, magat conferalta az Imperiumbeli Electorokhoz, e' haza oltalmara segiczegnek imploralasaert; miglen mind az által oda jart, s. onnet vissza fordult volna, holott is az Fejedelmek ki harom holnapokra, ki többre, ki kevesebbre bizonyos hadait igerte le küldeni; kik is eljötteenek ugyan, de messzse lakvan, későn érkeztenek.

Azonban az *Magyar* Urak is a' *Dunan* innet, és tul lakosok közzül, mellyik legyen az oda fel levő *Magyar* hadaknak Generalissok, avagy Administratorok? egy mas között azon megh nem edgyesedhetven, azon Authoritast Judex Curiae *Nadasdi* Uram, *Bottyani Christoph* Uram eö Naghanak nem akarvan engedni: amaz is ellenben, *Nemeth Ujvari* Generalis leven, az *Dunan* tul valo földön, nem akarvan Judex Curiae Uramnak cedalni, Isten tudgya, minemő nagy confusio volt az Vrak között a' vegett is el annyira, hogy eö Felsege eleiben ment azon dologh *Beczben*, kik között is Eö Felsege el akarvan tavoztatni azt az oczmány dissensiot, azon hadak eleiben, eö Felsege hadi Tanaczának consensusabul, praeficialta

¹⁾ Attól tartva, hogy az ügy is tetteleg megbolygatott vallási szabadságuk el fogna egészen nyomatni. E' félelmök nyilván észrevehető a' felső XIII megye' gyűlései' jegyzőkönyvében, kivált *Wesselény Ferencz* nádor' több rendbeli leveleiben. Innen az ellenszegülés a' német had' be-küldése ellen, mellyet minden áron meg akartak akadályozni.

vala nehäi böldogh emlekezetü Ban Uramot *Zrinij Miklós* Uramot. Azonban, a' midön mar in procinctu itineris voltanak volna, többire insperato érkezett *Palatinus* Uram levele : hogy mar *Varadot* fel is adtak az Ellensegnek. Meltan azert senki kglmes Urunkat eö Felseget nem okozhatna *Varad* veszedelme miatt : hanem az Urak között valo Egyenetlenseget, és az megh említett Informatiot.

Melly Urak között valo Egyenetlenseget experialhattyük de recenti is az eö Felsege *Magyar* hivei legh közelebb mind Udvarnal, s. mind penigh magok között az Urak között, mint vadnak egymassal *Esztargami Ersek* Uram ¹⁾, és *Judex Curiae* Uram ²⁾, ha edgyütt vadnak is neha, egymasnak nem is szolnak, avagy, ha szolnak is, nem szeretettel : neha penigh, ha az edgyik Udvarnal vagyon, s. azt az masik megh erti, nem megyen fel Udvarhoz. Illy contrariusok egy mas között. Azonban több Egyenetlenségek is talaltatnak ilyenek az Urak között, a' melyrül eö Nagha *Rottal* Uram maga tehet tanu bizonsagot. Az *Magyar Cancellarian* hasonló keppen.“ —

Rottal így szépen kikerülte a' fő kérdésre adandó feleletet, 's azzal adós maradt.

GYÁSZBESZÉD HETÉNYI JÁNOS FELETT.

TOLDY FERENCZTÖL.

Tartatott az academiában julius' 2. 1855.

Tisztelt gyülekezet! Rég éreztem elégtelenségem' nyomasztó súlyát nagyobb mértékben mint ma, midön társasági törvényünk' meghagyásából *Hetényi János*, academiánk' és tudományosságunk' egyik első rangú bajnoka, e' mindent át-

¹⁾ *Szelephénij György*.

²⁾ *Nádasdy Ferencz*. Tudva volt az udvar előtt is, hogy e' két országos férfi egymásnak halálos ellensége, mégis 1669. *Szelephénij* mellé helytartóul *Nádasdy* neveztetett ki; olly nagy tekintet volt az aristocratiára.

ölölő, átható, 's önálló erővel alakítani tudó szellem' elhúnyta feletti fájdalomnak szót és kifejezést kölcsönöznöm kell. Ohajtottam, reménylettem, hogy e' terhet szakbeli társai' valamellyike leveszi vállaimról; de miután második éve telik immár a' nagy korú, de ránk nézve még mindig korán eltűnt férfiú' halálának, 's a hála és dicsőítés' szózata mind eddig késik; szólanom kell, tisztelt Academia, nehogy a' lelketlen egykedűség' vétkének csak a' színe is elhomályosítsa azon kegyeletet, melyet szint olly mélyen érzünk neve' említésénél mi, mint fogja azt a' későbbi kor' történetírója érezni, ki azon szép tisztben járand el: a' magyar szellem' irányait és tetteit a' bölcsészet' mezején nyomozni, méltatni, 's mi arra érdemes, dicsőíteni.

Ki gyanította közölünk ezelőtt húsz 's néhány évvel, mennyi tudomány', mennyi elmélkedés' gyümölcse, milly buzgó akarat 's hatásra készülő hév egyesült egy félreeső helység' ismeretlen papjában, midőn e' tisztelt osztály először nyitván meg a' bölcsészeti versenytér' sorompóit, philosophiai művelődésünk' története', 's hátramaradásunk' okai' fejtegetését tűzvén ki, azon egy névtelen bajnok, leeresztett sisakkal jelent meg, kiben a' pályabírák' egyike legott felismerte azon mélyelmű, önálló gondolkodót, kit a' hazának összes philosophiai közönsége, midőn munkája, bár csonkítva jelenhetett csak meg, örvendő meglepetéssel üdvözlött; ez után pedig több évek' során át új meg új diadalmi koszorúkat aratni örömmel látott.

A' pályázó Hetényi János volt. Nyomban ez első, csak fél szerencséű, verseny után, 1834-ben a' történettudományi, 1836-ban és 39-ben a' philosophiai, 1840-ben ismét a' történettudományi osztály mindannyiszor neki ítélte az első rangot. Tárgyai munkáinak: honi városaink' befolyása nemzetünk' kifejlése és csinosbulására; a' lélektan' hatása az erkölcsi és polgári nevelésre, a' pantheismus' természete, eredete 's befolyása a' bölcsészeti rendszerekre; végre a' régi magyar várszerkezet' eredete, változásai 's hatása alkotmányunkra, voltak. Ehhez még három diadalmas versenye járult más testületknél: egy, 1840-ben, a' pesti protestáns egyetem iránt; 's két más, egészen elütő, t. i. az államgazdászati szakban, név szerint 1844. a' robot és dézma' kérdése feletti, mellyért a' Gaz-

dasági Egyesület jutalmazta meg, és 1846. egy más, az Erdély' reménylhető anyagi kifejléséről a' földbirtoki viszonyok' czélszerűbb rendezése által, melyért egy erdélyi társulat ítélte neki az elsőséget. Sőt beküldött ő 1847-ben a' Kisfaludy-Társasághoz is, ennek jutalomtételére, egy magyar mythológiát, mely azonban idején nem érkezvén, visszautasított.

Sokan, kik az író' készületeibe és szellemének irányába mélyebben be nem tekintenek, kik lélektanilag nem méltatják azon hatást, melyet gondolkodni és munkálni szerető lelkekre illy elszigeteltségben, rokon lelkekkel közvetlen eszmecsere' hiánya mellett, 's buzdítónak 's végre kiadónak is nem létében bármí külső alkalom és felhívó ok gyakorol: kapkodásról, írói mesterembségről voltak hajlandók vádolni Hetényinek e' többféle pályára szállását. Mí, hogy méltányosak legyünk azon férfiú iránt, ki a' maga fő szakában, a' philosophiában, olly határozott szellemnek bizonyította magát, tartózkodni fogunk a' hirtelen és könnyed ítélettől, hanem tekintettel az imént érintett körülményekre, tekintettel a férfiú' művelődési folyamára, és végre munkáira is, ki fogjuk tűzni azon szempontot, mely nem csak méltányos, de az egyedüli helyes is.

Egy tekintetet tehát élte' folyására, mely minden egyéni működés' fő feltétele, legbiztosb megmagyarázója leszen sok oldali működésének. A' mi társunk' hasonnevű atyja Komárom mellett, Ekelen, sok éven át ref. predikátor volt. Itt született fia 1786-ban július' 26., itt vette ez első készületeit, miket Komáromban, Pozsonyban, Debreczenben folytatott, 's mely utóbbi város' collegiumában a' felsőbb osztálybeliek' köztanítója 's 1812-ben ellenőr és senior volt. Innen meghívatott a' komáromi iskolához tanárnak, de eltökélt szándéka lévén a' külföldi tudományos egyetemek' főbbjein kiegészíteni itthon vett műveltségét, mellőzte a' meghívást. Azonban az akkor Napoleon ellen folyt háború gátot vetvén szándékának, kénytelen volt a' harc' végét bevárni, 's így csak 1814. év' elején létesülhetett utazása. Addig, tehát másfél évig, atyja' házánál folytatta tanulmányozásait, miután már Debreczenben megkísérelte volt a' tudományos öndolgozást két ízbeli előmozdításai' alkalmával: De genio et usu artium liberalium, és: De scholis realibus nyilván értekezvén. Az ohajtott lehetőség be-

állván, egyenesen Göttingába ment, hol Staeudlint a' theologiában hallgatta, Tychsennél, a' híres keleti tudósnál, magán leczkéket vett az ázsiai vallások' philosophiájáról, 's hallgatta Eichhornt a' bölcészetben, 's épen bölcészeti iránya' folytán Blumenbachot is a' physiologiában; és csak, mert atyja' halála után ennek helyébe papnak választatott, rövidítette meg tervelt utazását, úgy hogy felső és alsó Németországon tett sebes körút, 's Bécsben az udvari könyvtár' kincsei közt töltött két hónap után, atyja' helyét elfoglalni sietne, melyet mind halálaig, községe' köz szeretetének folytonos jelei közt, tartott. E' mellett, mi szinte vet világot némelly munkálkodásaira, az iskolaügyben is igénybe vétetett hitsorsosai által; sőt 1823-ban az I. Ferencz által Bécsben felállított protestáns theologiai intézethez, díszszel kiállott csőd' következtén, az ágazatos hittudomány' tanárává neveztetett; de miután ez intézet a' reformátusok' részéről egyáltalában nem kerestetett fel, e' kinevezésnek következés nem adatott.

Theologiai studiumai mellett tehát bölcészeti, történeti, anthropologiaiakat is űzött, 's így azon tudományos egyetemiségre törekedett jókorán már, mely nélkül a' philosophia egyoldalú, kopár és szobaszerű marad örökké. Kiegészítette ez ismekört azon részvevő figyelem, mellyel a' jelenkornak sokféle változásait követte e' század' eleje óta már, 's mellyek hazánkban is a' politikai eszmék' fejlődésére hatalmasan hatván, közéleti érvényre és fontosságra vergődtek. Ehhez képest a' magyar történet, a' jelené úgy mint a' múlté, mellyre a' jelenkorról gondolkodó elme természetesen utaltatik, neki is nem csak része lett az egyetemes emberi történetnek, hanem mint a' hazai jelen és jövőd' megértése 's megismerésére szolgáló nélkülözhetlen kulcs, lassanként előtérbe lépett, 's nézeteinek a' társadalmi viszonyokról folyton élő anyagot nyújtott. Így lön, miszerint az academia' historiai osztálya eléggé elkészülve találhatta arra, hogy midőn a' honi városok' befolyását a' nemzeti művelődésre kívánta fejtegettetni, Hetényinek, ki a' philosophia' elibe már rég gyakorlati czélt tűzött ki, t. i. az emberi életnek egyénileg és társadalmilag boldogítását, szépítését — mint ő nevezni szerette; 's melly végre, hogy tapasztalati úton haladhasson, különösen a' művelődéstörténeti stúdiumok rég

másod szakjává váltak — e' történeti készülétei csak némi kü-lönszerű kiegészítéseket követeltek. Így létesült e' pályamű, melly ha adataiban nem teljes, miben lakhelye sem kedvezett, és épen ezért combinációiban nem általán való is, de mint phi-losophiai mű mindenkép tekintetre méltó volt. A' várszerke-zet' kérdése sem kevesbbé függött össze a' társodalmi állapo-tokkal, a' mennyiben ezekre, 's ismét a' közmíveltségre is, ha-talmas befolyással volt. A' közgazdászati művekben is azon a' köztársaság' érdekeit magasb szempontból felfogó philosophiai főre akadunk, mellytől a' jogtudós, ki gyakran nem illy áttekintő állásról itéli azokat meg, nem keveset tanulhatott. A' tanügy' felderítésére végre gondolkodásai, tapasztalásai, sőt élményei és ön működései által volt meghivatva. Mit lendített volna a' magyar mythologiára, miután e' műve kéziratban hever, nem tudhatjuk; nem, miután azt sem tudjuk, melly forrásokból me-ritett; de Hetényi, ki még Göttingában az ázsiai vallásokat különös tárgyává tette figyelmének, nem lehet, hogy munká-jában legalább termékeny philosophiai eszméket, és sok felde-rítő hasonlításokat a' további vizsgálatnak ne nyújtson.

Hosszas volna, Tekintetes Academia, elősorolni azon egyes értekezéseket, miket egyenesen fő szakjára, mellyet hosszú életének feladásává tett, mellytől várta legnagyobb ha-tását úgy, mint dicsőségét, el kívánnám sorolni; el azokat, mik ezen academia' körében olvastattak, 's részint Évköny-veink és Tudománytárunkban, részint Értesítőnk' folyamai-ban, részint végre az Athenaeum és Figyelmező' lapjain láttak világot. De nem hibázok, ha, ámbár ez irányáról engem csak érintések illetnek meg, mint némileges előrajzát tudomá-nyosan kifejtendő rendszerének, azon első nagyobb művét emelem ki, melly már 1825-ben készült, de csak tizenki-lencz évvel később 's akkor is csak saját költségén jelenhetett meg. „Sarolta és Adalbert“ jét értem, mellyet ő „hősköltemény-szerű történetirási festvénynek,“ 's „vallásos erkölcsiség' gya-rapítására készített népkönyv“ nek nevez, de mí, tekintettel a' szépműtani osztályzásokra 's a' mű' uralkodó irányára, bár prózában íratott, helyesben philosophiai tankölteménynek ne-vezhetnénk, eposi formában és hosszasb beszélgetésekkel át-szőve. Épen ez iránynál fogva, melly nagyon is érezhetőleg

lengi át az egészet; bár az epostól az elbeszélő alakot, a' fél-történeti világítást, a' költői ékesítést, sőt a' machinát is el-kölsönzi, de melly valódi egyéni alakok helyett, az illy iker-művek' eredendő bűnével csak jelveseket állít elénkbe; az nem annyira szépszerűti, mint tartalmi tekintetben köti le figyel-münket, a' mennyiben benne találjuk már philosophiai rend-szere' előhírnökét. Neki t. i. a' philosophia vég elemzésben gyakorlati tudomány, melly mindent, mi nem illyen, köréből kizár, mellynek vég hivatása a' szép, jó és igaznak létesítését sürgetni; miknek forrása, előképe, szerinte is, az istenség, mint az örök szép, jó 's igaznak concrét fogalma levén, a' bölcsészet' első teendője is, ezeknek isten által a' látható és szellemi világban kifejezett törvényességét kinyomozni, megis-mertetni, 's egyénileg és társodalmilag valóításukat létünk' fő és vég céljául bebonyítani. Szerinte e' megismerés az ész 's a' kedély' erői által éretik el, 's azért ezeknek egyezményes mí-velése szükséges eszköze a' célnak, ahogy vagy a' rideg gon-dolat és kétely', vagy a' vak hit és babona' áldozatául essünk. A' vallást tehát, melly egyezményes bölcsészete' zárkövét ké-pezi, nem csak hitre, hanem meggyőződésre is kívánja alapí-tani; 's mert a' keresztyénség éppen azt igyekszik a' kedély' ut-ján valóítani, mit a' tiszta ész' útján a' bölcsészet fejt ki és bizonyít: a' Krisztus' tana neki a' legfenségesb bölcsészet, maga a' tiszta és legnemesb emberiség: az isteninek emberileg létesítése. És a' keresztyénség' ez igazsága', szépsége', em-berítő 's boldogító erejének feltüntetése kísértetik meg a' ma-gyar nép' megtérítése' történetében, mellyet ő kevesbbé Ist-ván' erőhatalmas eljárása, mint már Gyéza alatt Adalbert 's a' nagyfejedelemnő által a' meggyőződés' fegyvereivel tekint véghez mentnek. Bármit tartsunk, tisztelt Academia, azon mű-vekről, mellyek a' költészetet eszközül, vagy éppen csak segé-dül használják bizonyos igazságok' megkedveltetésére; 's bár „Sarolta és Adalbert“ról önkényt bevallom, miszerint bölcsé-szet és költészet benne inkább egymás mellett, mint egymást áthatva jelennek meg — mint azt annyi más, neves tankölte-ménynél is tapasztaljuk — tartalma nem csak társunk' szívének, hanem eszének, 's formája, alakító képességének becsületére válik; 's ha mégis a' mű viszhang és hatás nélkül pendült el, az

nem a' bölcész és író', mint inkább a' nem korszerű forma', hogy ne mondjam a' kor' szelleme' rovására irandó, melyly mindentől, mi a' lélek 's az élet' magasb szellemi érdekeivel foglalkodik, hideg közönöséggel fordul el. De ő, mint láttuk, nem csüggedt el, hanem folytatta nemes munkásságát, 's mind világosan kifejtette azt társadalmi alkalmazásaiban is, különösen midőn körünkben a' romaiak' philosophiáját főbb jellemvonásaiban, 's ismét Széchenyi Istvánt „mint nemzeti nagynevű bölcselkedőnket“ állította elő. Azon nézeteket, miket itt, és elébb, sokszor és több oldalról, az emberi élet' külön, de mindig legfontosb, irányaira vonatkozva, fejtegetett, egybe foglalandó volt azon nagy műve, melyet húsz év óta soha szem elől nem vesztett: az öszhangzati rendszer' organonja, mikép ő azt nevezni szerette; 's mellynek a' magyarnak nemzeti szelleméveli megegyezésénél fogva mély behatást és hosszú jövendőt ígért. Ismerjük már azon irányt, melyet ő a' philosophiának kitűzött; melly szerint e' tudomány, mellőzve a' fogalmak' iskolai és dialecticai szörszálhasogatását, az ember' minden nemes érdekei, a' vallási és erkölcsi, a' társadalmi és művelődésiek' tisztába hozatalában találja fő czélját, hogy egykor egy nemesített, erkölcsiebb 's az élet' szépségét a' tudományos és művészeti kiképzésben lelendő emberiség' vallás- és törvénykönyvévé váljék. Nem kívánok pálczát törni egyéb rendszerek felett; de, habár a' bölcészet' úgy mint a' művészet' legfelsőbb elve egy 's azon örökké: a' kettőnek világtörténete mutatja, hogy különfélekép jelenik meg idők, népek, éghajlatok és mérsékmény szerint; hogy más a' harmoniai műveltségű görögnél 's a' főleg politikai életű romainál, más a' képzelmes keleti 's a' bensőséges keresztyén népeknél, más az éjszának józan és szemlélődésre —, 's ismét a' délnek heves és érzékiségre hajlamló nemzeteinél; 's hogy a' melly nemzetnek szellemi sajátosságai az érintkezések' folytán másokéba be nem olvadtak, valamint költészete, úgy bölcészeti organumai is mások és sajátok lesznek. A' nemzeti philosophiákra vonatkozom, tisztelt Academia, valamint nemzeti műszellemről is szólunk fennakadás nélkül; 's Hetényi' rendszere is azért, 's annál inkább jelent meg nemzeti irány és színezetben, mert ő a magyar szellem' természetes hajlamai szerint bölcselkedett — szinte mint a'

valóban nemzeti költő a' magyar érzést és képzelmet tükrözteti vissza a' művészet' általános vásznán. 'S e' saját, ez egészen a' magyar szellemnek megfelelő, concrét, 's folyvást az élet' gyakorlati érdekeire célzó, bölcsészeti rendszernek befejezésében szakasztotta félbe e' nemes életet a' halál. Hattyúdala azon munkája volt, melly e' helyen mint „a' magyar Parthenon' Előcsarnokai“ kötötte le néhány év előtt figyelmünket, 's melly, ha erre még szükség volt volna, azon critical áttanulásáról tanúskodott az összes philosophiai történetnek, azon éles, tiszta felfogásról, átlátszó 's hódító előadásról, mit egybűnben ismerünk már, de melly diadalmát ez Előcsarnokokban üllötte. 'S ezen előadások' emlékezete az, tisztelt Academia, melly olly fájdalmassá teszi Hetényi Jánosnak idő előtti elhalását, elhalását akkor, midőn nagy munkája annyira haladt volt már, hogy egy szerencsés év alatt azt immár bevégezve reménylette a' Tek. Academia által a' nemzetnek bemutatni.

Ennyi legyen tőlem, 's e' pár percze, mik Hetényi' emlékezetének voltak szánva, elég. De a' Tek. Academia' gondjaiba ajánlom elhúnyt kitünő tagja' dicsőítését az által, hogy Parthenonját homályából elővonja, emlékezetének megüllését pedig olly tag által rendelje el, ki összes szép épülete' vázolásával meggyőzhesse a' kételkedőt is, miszerint vele olly csilag töröltetett le tudományos egünkről, melly a' mint annak dísze volt eddig, úgy academiánknak is mindenkor büszkesége marad.

KISS BÁLINT' EMLÉKEZETE.

TOLDY FERENCZTŐL.

Olvastatott az academiában, julius' 9. 1855.

Régi tartozást rovak le ma, Tekintetes Academia, midőn intézetünknek most két év előtt elhúnyt Nestorának, *Kiss Bálintnak* emlékezetét újítom meg. 1853-diki martius' 25-kén

húnyt ő el, hosszú és tevékeny élete' nyolczvannegyedik évében, négy heti sorvasztó betegségből, csak kevés napokkal végső órája előtt szülvén meg a' munkától, mellyben töltötte férfiúi és agg korát.

Kevés és nem változatos vonásokból áll össze azon kép, mellyet életéről rajzolhatok. Vésztőn Békésben születve 1772. december 9-kén, ott kezdte, 's a' debreczeni főiskolában folytatta tanulását; 's miután már három évig szülőhelye' iskolájában taníta, engedve a' bővebb kiképzés' szomjának, Németországba ment, hol a' jénai egyetemen töltött egy év —, 's a' szász és bajor nevezetese városok és nevezetességeik' meglátogatása után 1799-ben haza térvén, három meghívás közül a' szentesiekét fogadta el, 's julius' 13-kán mint papjok új hivatalába lépén, ötvennégy évig viselte azt, közönségesen tisztelve 's mint lelki édesanya szeretve a' nagy község' örege, ifjától. Ugyanitt fejezte is be, mint a' békés-bánsági egyházmege' espereste, hosszú, áldásos életét.

Elmondták felette, mit ez erényes lelki tanítóról 's egyházi előljáróról mondaniok kelle, több paptársai azon díszes és népes gyászünnepen, melly eltakaríttatásakor rendeztetett. Nekem e' helyt az íróról kell szólanom. Kiss Bálint több szakban sikeresen dolgozott; főleg a' vallás és néptanítás' ügyét több elismert használatosságu munkával mozdította elő. Első írói kísérlete még 1808-ból való, mellyben azon módokat fejtegette, mik szerint a' közönséges isteni tiszteleteken mondatni szokott könyörgéseket úgy kellene készíteni és elmondani, hogy azok a' vallásbeli felvilágosodásnak 's egyszersmind a' kegyes életnek hathatós elősegélői legyenek. Az itt kifejtett nézetek vezették őt szent tisztében is, 's lelték rendszeres kifejtéseket azon munkában, mellyel pályáját bevégezte: t. i. a' rövid idő alatt kétszer megjelent „Természeti és Keresztyén Vallás“ tanában. Kidolgozta utóbb a' keresztyén vallás' főbb igazságait, az erkölestudományt, egy népszerű életrendtant, mik bár ki nem nyomtatva, egyházkerülete' elemi iskoláiban sok évig általánosan használtattak; valamint a' tiszántúli superintendencia' használatára a' feletti értekezését, mi módon lehessen különféle hasznos tudományokat könnyen érthetőleg és fogatosan a' kisebb nemzeti oskolákban tanítani úgy,

hogy a' gyenge gyermekek figyelmezésre szoktatva örömmel tanuljanak, értelmök világosodjék, erkölcsök javuljon, viseletök tisztességes legyen, 's egészségek és friseségek megmaradjon. Csak az utóbbi években, midőn kézirati segédkönyvei' becsét a' hosszabb tapasztalás bebizonyította, nyomatta ki átdolgozva Olvasásra tanító könyvét, Első évi Oktatóját, Nőitanát, 's a' Földművelő' Oktatóját, mik részben szinte ismételve kerültek sajtó alá.

Tudva, hogy egészséges lélek csak egészséges testben élhet, ifjabb éveiben testi erejét kézi mesterségben 's a' gazdaszat körül is gyakorlotta; 's ez iránybeli tapasztalatai 's tanulmányozásai' eredményeként támadtak következő értekezései: A' chemia mellett, még eddig tudományos czélból kevesse használt izló és szagló eszközeink által mi módon lehetne a' növények' alkotó részeinek közelebbi ismeretére jutni? melly kéziratban maradt. Egy könnyen járó vas eke' készítése' módjáról, melly 1818-ban Pethe Ferencz' Mezei Gazdájában jött ki; egy más a' cserep zsindelyek' hasznos voltáról 's könnyű móddal készítéséről a' Tud. Gyűjtemény' 1820-ki folyamában; végre 1826-ban az alsóausztiai kormányshoz egy, a' szokásban levő vízi és száraz malmok' hibáit 's azoknak miképeni jobbítását tárgyazó beadványt tett.

De már ez idő körül historiai stúdiumok felé kezdett fordulni figyelme. Egyháza' levéltárában egy kézirati munka találtatott: „a' szentesi eklezsia' krónikája,“ melly annak történeteit 1700-tól 1765-ig tárgyalta. Némii hivatalos érzés elhatározta őt annak folytatására, 's megkészsült az, a' nevezett évtől 1825-ig, két ívrétű kötetben hatszáz lapra terjedve. Az illy munkával járó kutatások beavatták őt e' mesterségbe, 's ekép folytatott egyháztörténeti tanulmányai' második, gazdagabb és tanulságos gyümölcszeként állt elő „a' helvét vallástételt követő békés-bánsági egyházvidék' vallási, polgári, tudomány- és földleirási története“ négy kötetben. E' közben egy magyar onomasticon' eszméje is ébredezett benne. Mint illyennek leggazdagabb forrása, a' híres „Ritus explorandae veritatis“ kapta meg figyelmét mindenek előtt, 's eredményezte ennek fordításán kívül a' nehezebb értelmű szók' fejtegetését 's a' hely- és személynevek' betürendű sorát; 's ugyan ezen foly-

tatott gyűjtések és vizsgálatok birták reá, hogy az academiának 1837. kitett nyelvtudományosztályi kérdésére : „Melyek legyenek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlevő, részint régi emlékekben találtató azon magyar hangzatú helyirási és családnevek, melyeknek eredeti jelentését bizonyossággal, vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?“ ő is versenyezne. A' nagy terjedelmű, 's részletes elődolgozatok' szűkében nehéz feladatnak azonban sem ő, sem két versenytársa eleget nem tehetett. Köz figyelmet egy színté azon időben készült és 1839-ben megjelent régiségvizsgáló munkája gerjesztett : *Magyar Régiségei* t. i., miknek első részében a' nemzet' eredetéről neve, nyelve, írása, öltözetei vizsgálata után szól, megkülönböztetve őket a' scythák és húnoktól; a' másodikban régi székei 's történeteiről; a' harmadikban a' régi magyar vallásról.

Nem tagadhatni, tisztelt Academia, hogy társunk sok olvasottsággal, de fájdalom korántsem annyi ítészeti szigorral, látott feladata' megoldásához. A' nemzet' eredetét ő egész komolysággal Noe' harmadik fiára, Madájra viszi vissza, ki Josephus Flavius szerint a' médok' őse volt; és ezt csak azért, mert e' név a' „magyar“ névhez némileg hasonlít. Hogy pedig a' kettőt azonosíthassa, a' medusok' Herodot szerinti Arius nevők' gyökérszótagjához folyamodott, melly kettőből aztán könnyen megkészsült neki a' Madaj-ar, vagyis ha, úgymond, a' középső *a* betűt alig hallható shévává változtatjuk, a' Madjar vagyis Magyar név. Neveztettek-e a' médok valaha állítólagos ősök után, tétetett-e valaha a' két külön eredetű név össze, mellyek' másodika neki magosságot, 's egyet jelentene a' chaldaei harral, a' szláv horeval, 's a' magyar orommal : azt ő lényegtelen ellenvetésnek tartotta. Pedig ez önkénytes, és semmi kútfőben nem találtató összetett nemzetnéven emelkedik, mint alapon, állításainak egész épülete, egyetlen egy nagy elvkövetelményképen. Innen leszen már a' magyar és méd nyelv is egy 's azon, mert hiszen Strabo szerint Ázsiában e gy nyelv uralkodott, a' magyarok pedig Ázsiában laktak! De a' médok a' syrusok közé számíttattak, tehát a' magyarok is végre a' syrusok közül valók. Ez így lévén, a' magyar nyelv a' zsidó 's a' syrochaldaeaival rokon, tehát a' sémi osztályhoz tartozik, mit

aztán egy bő zsidó és syrochaldaei szó- és névtárral bizonyítgat. Innen nyeri meg továbbá számos elavult 's ma már értelemvesztett magyar hely- és személynév a' maga felvilágosíttatását; innen győződünk meg, hogy nemzetünk Jób' idejében „tudományos, pallérozott 's virágzó állapotban élt.“ De Diodor és Plinius az irás' feltaláltatását az assyriusoknak tulajdonítják: Assyria pedig és az azzal határos és sok ideig egy kormányzó alatt volt Média őseink' első hazája : tehát voltak betűik őseinknek, még pedig az assyriai és phoeniciekhez hasonlók, miket véges végül a' XVI. században Telegdi János mentett meg az örök feledéktől !

Nem emelem ki, tisztelt Academia, miképen e' vizsgálatok' folyamában nem kevés ellentmondások fejlenek ki; mikép megvallja ugyan szerzőnk, hogy arra, miszerint „a' mágusok magyaroknak vagy mogaroknak nevezettek volna, bizonyítványt a' históriában nem talált“ : de már utóbb a' mágusok vagy magyarok köz névvel hunosoknak neveztetnek, mert az építés' feltalálói, a' „kunnyók“ első építői ők voltak; 's ekkép im birtokában vagyunk a' régi magyarok' míveltségtörténete' alapjának, mert a' mit a' világtörténet a' mágusoknak tulajdonít, az magyar találmány, vagy legalább egykorú közbirtok. Hogy a' médok és más hunos nemzetek' régi írásai elvesztek, megfejtí — a' mit már e' historiai oskola felsőbb sugallatból tud — az, „hogy világi dolgokról írtak : historiát, geographiát, philosophiát;“ a' zsidó irott emlékek közül is csak azok jutottak ránk, mik vallásos dolgokat foglaltak magokban 's mint szentek maradtak meg; a' hunos-magyar betűk is csak imakönyvekben maradtak meg, úgymond : — hogy ezek, a' mennyiben illyek léteztek, keresztyének voltak, az mellékes dolog. A' hosszas vizsgálat alatt léptenként annyira felvilágosodik a' kérdés, hogy végre régi magyar írásunk' formaváltozásai, betűszáma, sora, iránya is kiderül, sőt végül kitűnik, miszerint az régibb a' syrus, az arab, görög betűknél, mert hisz emezek már jobban ki-formálvák. De számneveink is syrus eredetre mutatnak, sőt nemzetünk' régi öltözetei, mellyeket az ariusoké szerint ír le, híven egyeznek a' közelmúlt időkével. 'S itt már divatképet is veszünk !

A' skytha, a' hún rokonság sok bajt szerez társunknak.

De már itt nem követem őt; 's még kevesbbé a' második részben, őseink' régi történetében, melyben őket Médiából második hazájokba Ázsiába, innen Kipcsakba, majd Etelközbe, 's végre Magyarországba hozza be; hol valamennyi nehéz oldatú kérdések, a' skythák és húnok, a' parthusok és besnyők, az avarok és ephthaliták, a' sabirok és sabartoasphalok' stbstb rokonságai vagy különbözőzései fejtegettetnek : nem ritkán a' scylla és charybdis közt evezőnek kínjaival. Nyugalmasabb menetet vesz a' munka, harmadik részében, hol a' régi magyar „azaz mágus“ mythologia Zoroaster szerint kényelmes neki-ereszkedéssel tárgyaltatik, 's azon kevés érintkező pontokkal, miket a' historiai források a' magyar vallásra nézve csak elvétve nyújtanak, könnyen kiengeszteltetik. A' negyedik rész, melly talán az állami és jogi viszonyokat tárgyalta, kéziratban maradt, miután Fejér György, társunk felett kettős támadásban könnyű és teljes diadalmat vívott ki.

Tisztelt Academia! rövid vázlatban kívántam azon aberrációk' eredményeit felmutatni, mellyek felett nem mosolygunk, hanem igenis elkomolyodnunk annyi okunk van. Mert elhúnyt társunk nem magányosan áll históriai vizsgálódásink' terén nagyszerű, és más nemzetek' elfogulatlan tiszta nézetmódjokat tekintve bámulatos, tévedéseivel; hanem mint tagja egy egész iskolának, melly folytonosan kútföket emlegetve, ősi történetünket minden tudományosságból kivetköztette, 's lázas álmak' chaoszává bélyegezte : mert minden következtetéseit *nevek'* fejtegetéséből eredezteti, még pedig olly fejtegetések-ből, mikre nem pusztá historiai olvasottság, hanem főleg teljes és mély avatottság az összehasonlító nyelvtudományban jogosít. Mennyi tudás, hány éjjelek' fáradozásai, mennyi önáldozó odaadás, költség, sőt életöröm ment füstbe ez áltudomány' bálványos oltarán! Mennyit tehetett volna Kiss Bálint is, ki, mikép két szintolly terjedelmes mint fáradságos historiai monographiájának olvasói állítják, képesítve volt e' szakot sikerrel művelni; mennyit tehetett volna ő, ha historiai 's nem mesés alapon, ahhoz mért készüléttel, 's mindenek előtt elfogulatlan elmével lát a' munkához! De így egy munkás élet' fele eredménytelenül folyt le, 's hajlandó vagyok azon több egyed-rajzokat is, miket a' magyar régészethez tartozólag kézirat-

ban hagyott, látatlanban elítélni. Hogy tehát emlékezete ne egy nagy tévedéshez maradjon kötve, ohajtom, 's ohajtjuk kétség kívül mindnyájan, miszerint a' különben érdemes férfiú' egyháztörténeti munkái, melyek, mint értesülve vagyok, becses adalékokat tartalmaznak a' polgári történelemre, föld- és helyrajzra, a' műveltség- és irodalomtörténetre is, hitsorsosai által pártfogásba véve, világot láthassanak. Örömmel el fogjuk akkor azon áldozatot feledni, melyet az áltudomány' isteneinek hozott, 's az őszinte 's nem kétes elismerés' télizöldjét sírjára hinthetni.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' philosophiai és társadalmi tudt. osztályai' ülése junius' 4. 1855.

Császár Ferencz tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth Cyrill és Kállay rr. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Jerney, Kiss K. rr. tt. — Csorba, Hunfalvy, Petényi, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— *Horváth Cyrill* folytatta a' positiv és negativ philosophiáról értekezését.

— Olvastatott *Peregriny Elek'* értekezése a' képleti tanításról.

A' történettudományi osztály' ülése junius' 11. 1855.

Császár Ferencz tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályokból: Érdy, Jerney, rr. tt. Csengery, Kiss F., Wenzel II. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth C., Szalay, Szilasy rr. tt. Csorba, Hunfalvy, Pauler, Szvorényi, Tasner, Tóth II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— *Csengery Antal*, az utolsó nagy gyűlésben választott történettud. osztálybeli lev. tag, székét elfoglalva, a' magyar mythologiáról értekezett, tekintettel Ipolyi Arnold' munkájára; mely után neki az oklevél általadatván, az academiai tagok' lajstromába iktattatott.

— *Kiss Ferencz* Buda városa' legrégibb ismert pecsétét mutatva be, róla röviden értekezett.

— Olvastatott a' *Történelmi Bizottmány'* harmadik jelentése, melyben a „Magyar Történeti Kútfolk“ gyűjteménye' első kötetéül Czech János Árpádkori Okmánykönyve ajánlatik kinyomatni, mi helyben hagyta-

tott; a' bizottmány pedig, melly Czech és Repicky bizottmányi tagok' halálával megfogyott, egyelőre Szalay László rendes tag' hozzá csatlásával egészítettet ki.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése junius' 18. 1855.

Gebhardt Ferencz rt. korelnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Györy rr. és Petényi I. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Jerney rr., tt. Wenzel lt. — Toldy Ferencz titoknok.

— *Györy Sándor* a' bűvös négyzögről értekezett.

Összes ülés junius' 25. 1855.

M. báró Eötvös József másod Elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak: Császár, b. Kemény Zs., Kubinyi Ágoston tisz. tt. — Balogh, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Györy, Horváth C., Jerney, Kállay, Kiss K., Szontagh, Vörösmarty rr. tt. — Bártfay, Bertha, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Karvassy, Kiss Ferencz, Mátray, Pauler, Petényi, Szőnyi, Tasner, Tóth L., Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' *titoknok* kihirdette mélt. báró Augusz Antal cs. k. budai helytartóságosztályi alelnök úrnak Budán junius' 21. költ leiratát, mellyben mélt. gróf Dessewffy Emil úrnak jelenti, miszerint *Deák Ferencz, b. Eötvös József, Szögyényi László és gr. Teleki Domokos* uraknak igazgató tagokká, gr. Dessewffy Emil úrnak elnökké és b. Eötvös József úrnak másod elnökké választatását a' magyarországi cs. kir. katonai és polgári kormányshoz, junius' 12. költ. határozata szerint, helybenhagyólag tudomásul venni méltóztatott azon megjegyzéssel, miszerint az ujdón választottak' állása a' fölterjesztett Rendszabásokrai, legfelsőbb helyről várt, a' személyzetet illetendő, határozatok' leérkezéseig tart. Melly leirat' tartalma az ülés által élénk örömnnyilatkozattal fogadtatván, a' titoknok következőleg szólította meg a' mélt. másod Elnök urat:

Méltóságos Báró, másod Elnök Úr! Üdvözlöm Méltóságodat az összes magyar academia' nevében. Mióta e' szék a' magyar haza' és történet' egyik legnagyobb emberének, a' halálnál is fájóbb, elenyészte által megürülvén, az intézetnek egy alapítója 's nagy érdemű igazgatója által csak ideiglen foglaltatott el: az academia nem minden aggodalom nélkül tekintett a' jövőbe: a' magáéba: miután éveken által megszokta volt elnökei' irányában azon nemét a' függésnek, melly a' szellemi felsőbbség', a' maradékra kiható érdem' 's a' jellem' szilárd tisztaságával szemközt önkénytelen hódolat' eredménye;

's megszokta egyszersmind elnökei' részéről a' hosszas együtt-hatás' és személyes soknemű érintkezés' következtén, mint tes-tület 's mint egyesek' gyülekezete, azon bizodalom' és becslés' folytonos jeleit, mik neki a' köz részvétlenség, gyakran a' gon-dosságot negédlő gáncoskodás közepett, oly jól estek. De aggodalommal tekintett a' nemzeti irodalom' jövőjébe is, melyly a' nemzetnek új phasisba léptével, a' további fejlődés' és vi-rágzásnak nem egy zálogától elesett.

Az a' nap, melyly Méltóságtoknak felsőbb helyről jóvá-hagyatását adta meg, mind két tekintetben sok megnyugtatót hozott. Első határozott ténye az a' császári kormánynak e' nem-zeti intézet' irányában, és záloga egyszersmind maradandósá-gának. Ismétlem, Méltóságos másod Elnök Úr! mit egy más, egy gyászos alkalommal mondtam ki : azon meggyőződést, hogy e' népet felszabadítania, 's e' népet művelődhetése' esz-közeitől megfosztania azon egy rendszernek nem lehet. Népies irodalmat pedig, 's melylyet ez czélba vesz, a' nép' okulását és művelődését, egyetemes nemzeti tudományosság és irodalom nélkül nem gondolhatni. Egy szerves, élő test a' nemzet, mely-nek végeibe a' szív hajthatja csak a' műveltség' véré; és vi-szont csak a' test' középponti és végköri erőinek kölcsön- és összehatásában lehet, és van, természetes, egészséges élet. Félség, hézag csak élettelen testekben van. Az összes nem-zetnek kell tehát saját tudományossággal bírnia, hogy népies műveltsége is lehessen.

'S íme, amannak fő tüzhelyéül van az academia meghi-vatva. Azért a' nemzeti irodalomra, a' nemzeti és egyszersmind népies művelődésre nézve lettünk e' napon egy reménynyel gazdagabbak — 's nem csak mi, hanem a' nemzet' belátásos, nyugodt fejlődést ohajtó, 's így jóakarató 's valóban loyalis ré-sze — sőt, volna-e nem ilyen része is? — 's így tartózkodás nélkül és bizodalommal mondom : az összes magyar nemzet. Ez újabb remény is, melyről az imént olvasott felsőbb leirat' szavai biztosítanak — nem sokára teljesedésbe menend, 's az academia ismét azon erős alapon látandja magát, melylyen a' közel-múltnak szomorú rázkodtatásai lételét kérdésbe venni látszottak.

De e' nap egy más becses ajándékot is hozott nekünk az

új elnökök' *személyiségében*; Méltóságodban különösen, kinek közvetlen 's folytonos vezérlete alatt fogunk ezentúl munkálkodhatni. Azon szeretet és bizodalom, mellyel az academia fejeként és összesen Méltóságod iránt viseltetik, régi, az academia' felállíttatásával szinte egykorú. Méltóságod akkor ifjusága' hajnalában volt, de már e' hajnal egy szép, egy melegítő és világoskodó napot jósolt mindnyájunknak : 's e' biztos előérzetnek, hogy ne mondjam meggyőződésnek, irodalmunk' akkori fő dísze, Kazinczy Ferencz, csak kifejezője volt. Az a' nemes tűz, melly első kísérleteiben lobogott már, nem egy szép eszme' mulékony szeretete, nem divat vagy fiataalkori hiuság' gerjedelme, hanem szív' ügye volt Méltóságodnál, 's azért kapcsolatban azon bensőséggel, melly bár célpontját rögtön meg nem találhatta is, soha meg nem tagadta magát: biztos és állandó jövődöt ígért. A' várakozás meg nem csalt. A' melly virágokat Méltóságod a' magyar költészetnek nyújtott, azokat utóbb érett gyümölcsök váltották fel. Méltóságodnak a' születés és helyheztetés olly utat nyitott a' világba, hogy az emberrel 's a' társas és társodalmi állapotokkal korán megismerkedvén, a' mivelt nemzetek közti mulatásában' összehasonlítás által szerencsésen kijavíthatta, kiegészíthette tapasztalásait; 's így korán képesíttetett a' költészet' azon nemére, melly, valamint az emberi szív' mélyebb ismerete nélkül csak üres szappanbuborékokat nyújt; másfelül, ez ismereten építve, nem csak gyönyörködtető, hanem szívet, érzületet és jellemet mívelő hatásában, az új kor' egyik legnevezetesebb szellemi tényezőjeül vergődött fel. A' philosophiai, a' közéleti, a' történeti regény e' szerint Méltóságod' műveivel részint megkezdődött nálunk, részint emeltetett általok. — De Méltóságod épen születése által a' köz ügyekbe is befolyást nyerve, mint szónok és író egy, nálunk eszmékben elég meddő szakot épen eszmékkel és ismeretekkel gazdagított, 's ha az idők az irányt meg látszottak is czáfolni, inkább a' visszaélést, mint a' tan' lényegét czáfolhatták meg. A' nagy fordulat, mellyet ez idők' hullámozó mozgalmai közép Európában előidézték, módosította a' tan' alkalmazhatóságát; 's új adatokkal bővítvén a' társodalmi tudományt, egy újabb munkája' birtokába juttatott bennünket, mellynek ha becse nagy abban, a' mit mond, még

nagyobb abban, a' mit gerjeszt és előkészít; irodalmunkat pedig olly művel gazdagította, melyre büszkék vagyunk. Így Méltóságod a' múltban, a' jelenben 's a' jövőre hatott, mint lehetett és kellett; mindig tiszta akarattal, felvilágosítva, oktatva, mívelve — ha nem mindig a' célba vett sikerrel is, melly a' világkormányzó isten' kezében van.

De tiszteletünket Méltóságod nem csak a' nemzetre kiható munkásságával vívta ki; hanem szeretetünket is azon társas buzgósággal, melyet min körünkben kifejtett, velünk gyakran tanácskozva, dolgozva, részvételével köreinket szépitve. Innen azon bizodalom, mellyel Méltóságodat az elnöki székben üdvözöljük, 's mellyel reményeink legközelebbi jövőnket népesítik. Méltóságod meghivatva az igazgató tanácsba, lelkes szószólója lesz a' tudomány' ügyének 's e' testület' természetes igazainak; 's nincsen osztály, melly az elnöki székre ne hasonjogu ápolás' reményével tekinthetne. Ne fáradjon el Méltóságod a' különágazásaiban is egy érdek' munkálásában; 's lelje jutalmát azon eredményekben, mellyekkel az anynyi erőtől megfosztott, de most már új erők általi megerősödését váró — és Méltóságtoktól váró — academia, hivatását igazolni és megtökélleni fogja; az egyeseket pedig tartsa meg azon buzdító jóvoltaiban, mellyeket több mint húsz évi érintkezéseinkben velünk éreztetni méltóztatott.

E' szavakra a' másod Elnök úr következőleg felelt :

Tisztelt Academia! Ifjabb napjaim' legszebb emlékei közé tartozik azon pillanat, mellyben a' magyar tudós társaság' tagjának választattam. Jól tudtam én akkor, hogy e' megtiszteltetést nem érdemeimnek, hanem csak azon jóakaratnak köszönhetém, mellyel azok, kik egy nemesebb pályán messzebbre haladtak, a' küzdő' irányában viseltetnek, ha ezt nem ajánlja is más mint lelkesedése. De maga az, hogy illy férfiak' figyelmét magamra vonhattam, és hogy megválasztatásom által olly morális kötelességek háromoltak reám, miknek teljesítése után fáradni még akkor is szép, ha fáradozásainkat siker nem követi, örömmel töltötte el lelkemet. Hasonló érzések töltönek el most is, midőn tisztelt barátom gróf Dessewffy Emil' távollétében ez elnöki széket helyette elfoglalom. Tisztán átlátom,

hogy a' jelenkorban, hol nemzetiségünk' jövője azon állástól függ, melyet az az általános művelődés és tudomány' körében elfoglalni képes, hogy a' jelen korban és jelen körülmények között a' tudós társaságnak feladása nagyobb mint valaha volt, 's hogy azokon, kik a' társaság' élén állnak, nehezebb kötelesség 's nagyobb felelősség fekszik, mint valaha. Tudom azt is, hogy azon férfiaknak helyét, kik az elnöki széket előttünk elfoglalák, senki méltán nem töltheti be, mert Széchenyi István, ki intézetünknek alapkövét tette le; mert Teleki József, ki ez intézetet huszonöt évig bölcseségével kormányozta, körünkben kipótolhatatlanok. De a' feladás' nagysága elfelejteti velem annak nehézségeit, 's midőn körültekintve azokat látom magam körül, kik annyi éven át csak barátságot mutatnak irányomban, és most is bizodalommal fogadnak új állásomban: azon bizodalommal tekinthetek én is a' jövő elé, hogy e' helyre, melyet elfoglaltam, nem egészen érdemetlennek fogom magamat mutatni. Minden esetre törekvéseim' célja az lesz, hogy e' társaság a' tudományok' körében nevéhez méltó állást foglaljon el, és alapítói' reményeinek 's a' nemzet' várakozásának tökéletesen megfeleljen.

Ezek után a' mélt. másod Elnök úr a' tárgyalásokat megnyitván, következett egy nyelvtudomány-osztályi bizottmány' véleménye a' felsőbb helyről megbírálás végett leküldött *néphymnusokról*; továbbá egy másé a *nagy szótár'* mibenlétéről, mely szerint e' munka 1854-ki február' elejétől mostanig az *Öröm szótól Szala* szóig haladt elő 7038 czikkben; mik mellett Czuczor Gergely rt. némelly szükséges segédolgozatokban is fáradozott, u. m. a' hangtan' további kifejtésében, az előtétek' összeállításában, a' természethangszók' teljes összejegyzésében, mik a' magyar nyelvben olly lényeges szerepet játszanak, 's az etymologiai fejtegetésekben mulhatlan figyelmet igényelnek. Az ülés kedves tudomásul vette a' tudósítást, 's a' megbízott szerző' azon nyilatkozását, mely szerint, ha egészsége kedvezend, két év alatt a' nagy munkát befejezni reményli. — Egy harmadik bizottmány azon *ó-magyar név- és szógyűjtemény'* tervét adta elő, mellynek elkészítésével Jerney János bízott meg, 's az helyben hagyatott. E' szerint: a) Minden magyar szó, akár tulajdon vagy köznévi, akár ige legyen, valamint a' phrasisok is, mik a' XIV. század' elejétől egész a' mohácsi ütközetig terjedő oklevelek, kéznél levő magán iratok és krónikákban előfordúlnak, külön külön nyolczadrét levélre irassanak, olly rendben, hogy első helyt a' czikk szó álljon, az írásmód' diplomaticailag hű megtartásával; másod helyt záradékban annak olvasása, ez után a' hely, mellyben előfordúl; majd az év, mellyben a' for-

rás költ, vagy ha éve nem tudatik, a' kor' hozzávetőleges megjegyzése; végre a' forrás' idézete. b) Az így gyülemő szóanyagot a' Régi Magyar Nyelvemlékek' szerkesztője fogja betürendbe sorolni. c) Megjelenik a' munka szótáralakban a' Régi Magyar Nyelvemlékek' valamelyik kötetében Jerney János rt.' neve alatt, két hasábosan cicero betűkkel nyomtatva, mint a' III. kötetben Jászay Pál' glossáriuma a' müncheni co-dexben.

— Olvstatott a' *tudományok' velencei os. k. intézetének* f. é. május' 16. költ felszólítása, melynek következtén az academia az említett intézettel kiadásaira nézve csereviszonyba lépését elhatározta úgy, hogy jelenleg az Évkönyvek és Nyelvemlékek' eddig megjelent tíz kötete 's az Értesítő' újabb hat kötete, ezentúl pedig mind e' munkák' újabb folyamai, mind a' Történelmi Bizottmány' kiadásai fognak rendesen megküldetni: felszólíttatván ezennel az academiai tagok is, hogy nagyobb, vagy a' külsőkre is érdeklél bírható munkáikból a' velencei intézet' számára példányokat juttatnának a' titoknoki hivatalhoz.

— Olvstatott *Majoros István* ügyvéd' levele Jerney Jánoshoz, mellyben a' bácskai magyarok' nyelvjárási különbségeit ismerteti. „Megyénkben — így szól a' levél — a' legújabb összeírás szerint 300,000 tiszta magyar, más nyelvű 180 — 200,000 lakik, kik közt 70 — 80,000 szerb van. Amazok; nyelvjárási tekintetben négy osztályba sorozhatók:

1. A' megye' éjszaki részén lakó összes és igen nagy számú magyarság Baja és Szabadka között, u. m. Baja, Istvánmegye, Borsód, Madaras, Szeremle, Felső-Szentistván, Tatháza, Jankovác, Mélykút, Almás, Szabadka, Csantavér és Bajmak igen népes helyek és tiszta magyaroknak mondhatók, kivéve az egy Szabadkát, hol dalmaták vagyis bunyevácok teszik a' nagyobb számot, de a' kik nagyobb részt igen tisztán beszélik nyelvünket. Az itt lakó magyarok' számát 120 — 130 ezerre lehet tenni. Az itteni köznép' magyar beszédmódja leginkább megközelelti az irodalmi nyelvet, mit annyira merek állítani hogy, ide nem számolva némely csekélyebb szófuzési hibát, hazánk' általam ismert vidékein seholsem hallottam e' tiszta beszédmódhoz hasonlót a' köznép' ajkairól.

2. A' megye' keleti részén vagyis a' Tisza' mellékén lakó magyarok' száma mintegy nyolczvan ezerre megy; de ezek már sokkal feltűnőbb sajátos dialectussal élnek, minek abban rejlik az oka, minthogy ezek 1750. és a' későbbi évtizedekben a' felföldi tót vidékekről telepítettek ide, és szóejtési modorjokban néhol a' tót lanyha ékezetet mai napig is megtartották. Így péld. a' hosszú, ékezett *á* magánhangzó helyett igen gyakran *a*-t ejtenek, ellenben a' rövid *e* helyett sokszor kelleetlenül vagy legtöbbször *é*-t mondanak, p. o. évett kaasaat, haatra mént stb. Szóróvidítéseket is használnak gyakran, péld. mellaattam, mefogtam, hottutta, hollaatta; megláttam, megfogtam, hogy tudta, hogy látta stb. helyett, úgy szinte e' szókban: moota móte, a. m. mióta és keed, ked

vagy kee, kend, vagy kigyelmed helyett. A' *d* betű helyett jobbra *gy*-ét használnak, p. *gyiák, gyiő, négyegyik, ötögyik, gyinka* stb; néhol ez is hallható : *innend, onnand*; az *e* helyett sokszor *i*-t mondanak, p. *metörtint, éppen, ojan*; a' *j* betűt néha *gy*-vel váltják fel, p. o. *gyünnyi, valahunnan, gyüvendő-mondó*; az *l* betű szinte kimarad e' szókban : *vót, emút, kinyút* stb. Az összejött *nn* betűknél rendszerint *ny*-et használnak, p. o. *ennyi, innya, gyünnyi, ménnyi*, 's végre ezen igék és főnevek : *üti, veti, kergeti, tükör, patika* helyett e' fűlsértő lágyítás hallható, ú. m. *ütyi, vetyi, kergetyi, tyükör, patyika* stb.

3. A' megye' közep vidékén még reformáta valláson levő magyarok laknak néhány helységben. Ezek nem követik hazánk' annyira ismert *csöviseinek* szójárásai axiomáikat; de a' megyében lakó többi magyarság' szójárásai modoraival sem vegyítették egybe egészen a' magokét, miértis nyelvünk' tiszta kiejtéséről nem is dicsérhetők, mert némelly kiejtésben nagyon rutúl hangoztatják a' magánhangzókat, p. o. *lauó, neeigy, szeeip, értsed* : *ló, négy, szép, úgy* szinte némi *appressióval* e' szókat : *mengyek, gyövök* stb.

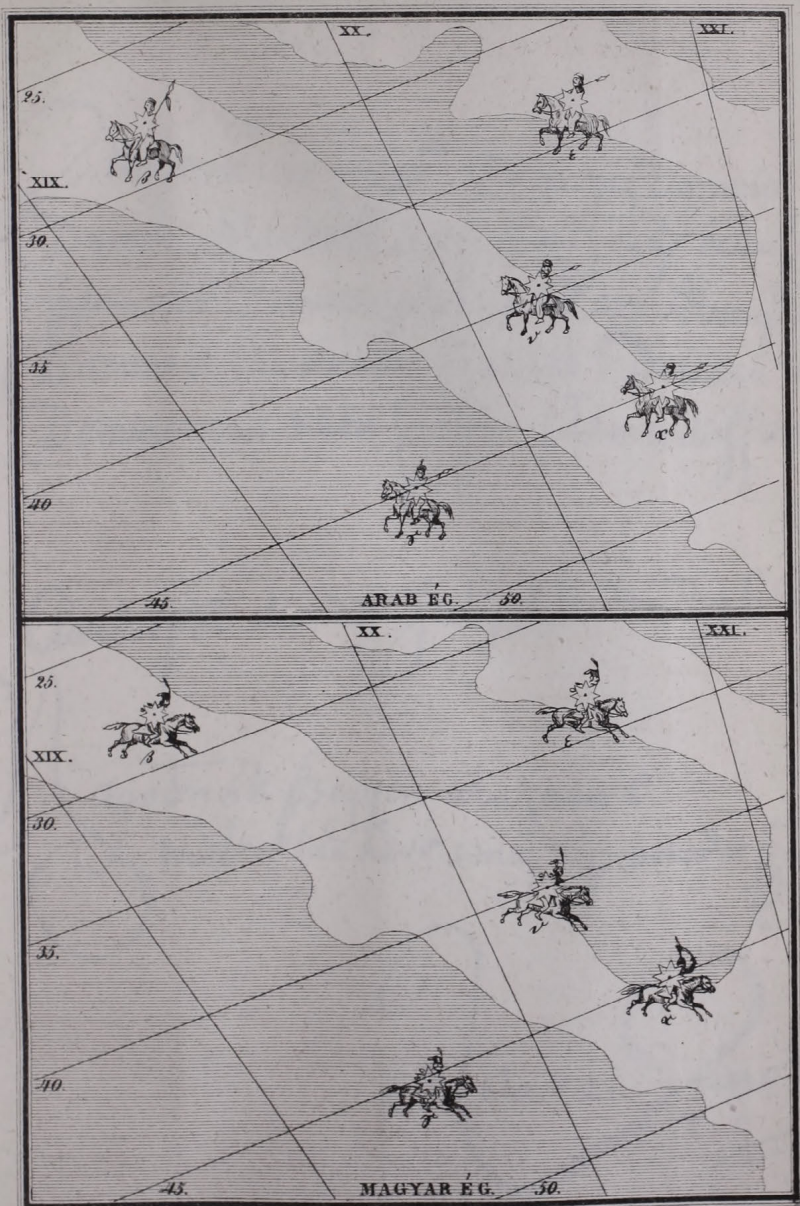
4. Végre a' déli és nyugati részen találtnak még néhány helységben elszórva részint tiszta magyar ajkú, részint németek- és ráczokkal vegyest lakó, jókora számú magyarok; ezek azonban saját nyelvökön kívül nagyobb számú laktársaik (németek, ráczok) nyelvét is beszélvén, dialectusaik nem igen jelentékenyek, de némi utánajárással szinte összegyűjthetők."

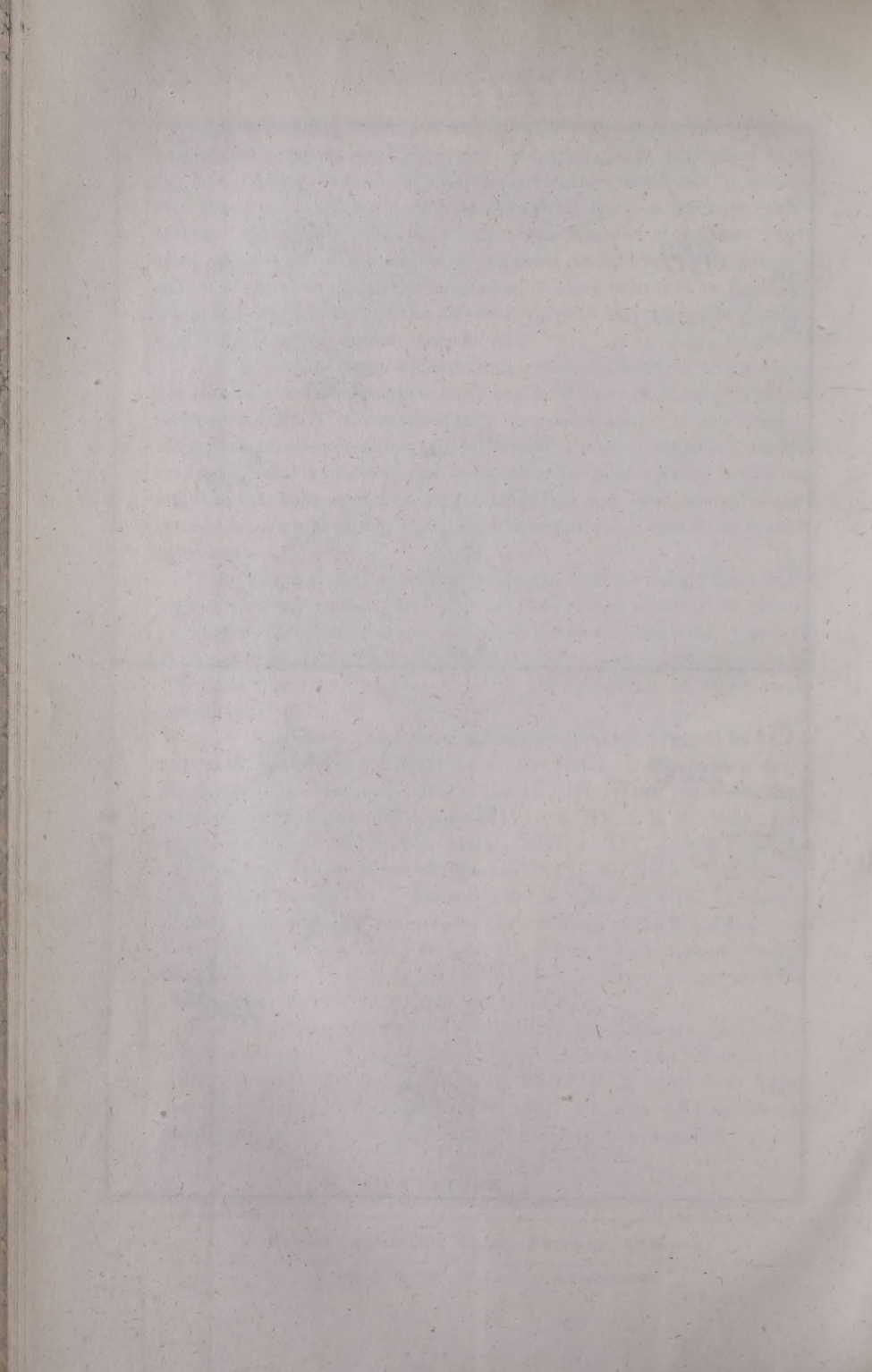
— A' *titoknok* külső tudományos testuletektől nyújtott be küldeményeket, név szerint : a' *tudd.'cs. academiájától* : Denkschriften der k. Akad. der Wiss. Mathem.-naturw. Classe, VIII. Wien 1854.; Sitzungsberichte der Math.-naturw. Classe, XIV. 2. 3. XV. 1. 2. W. 1855.; Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe, XIII. 3. XIV. 1. 2. XV. 1.; Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen. XIV. W. 1855.; Notizenblatt zum Archiv. 1—12. Nr.; Almanach der k. Akad. d. Wiss. V. 1855. — A' *tudd.'edinburghi kir. társaságától* : Proceedings of the Royal Society of Edinburgh. Session 1853—4. Vol. III. Nr. 44.; Transactions of the R. Soc. Vol. XXI. Part. 1. Edinb. 1854. — A' *göttingai kir. társaságtól* : Göttingische Gelehrte Anzeigen. 1854. 4 kötet.

— Ugyanaz a' *könyvtár'* számára beadta a' követk. könyveket : *Gáspár Jánostól* : *Csemegék kisebb gyermekek' számára. Kolosv. 1854. *Szilasy Jánostól* : Schematismus Dioec. Varad. L. R. 1855. *Gaal Damascséntól* : *Költészeti koszorú. Szeged, 1847. — *Kötelmi példányokban* két darabot az egyetemi, tizenegy darabot a' Trattner-nyomdából.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz, titoknok.**

Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.





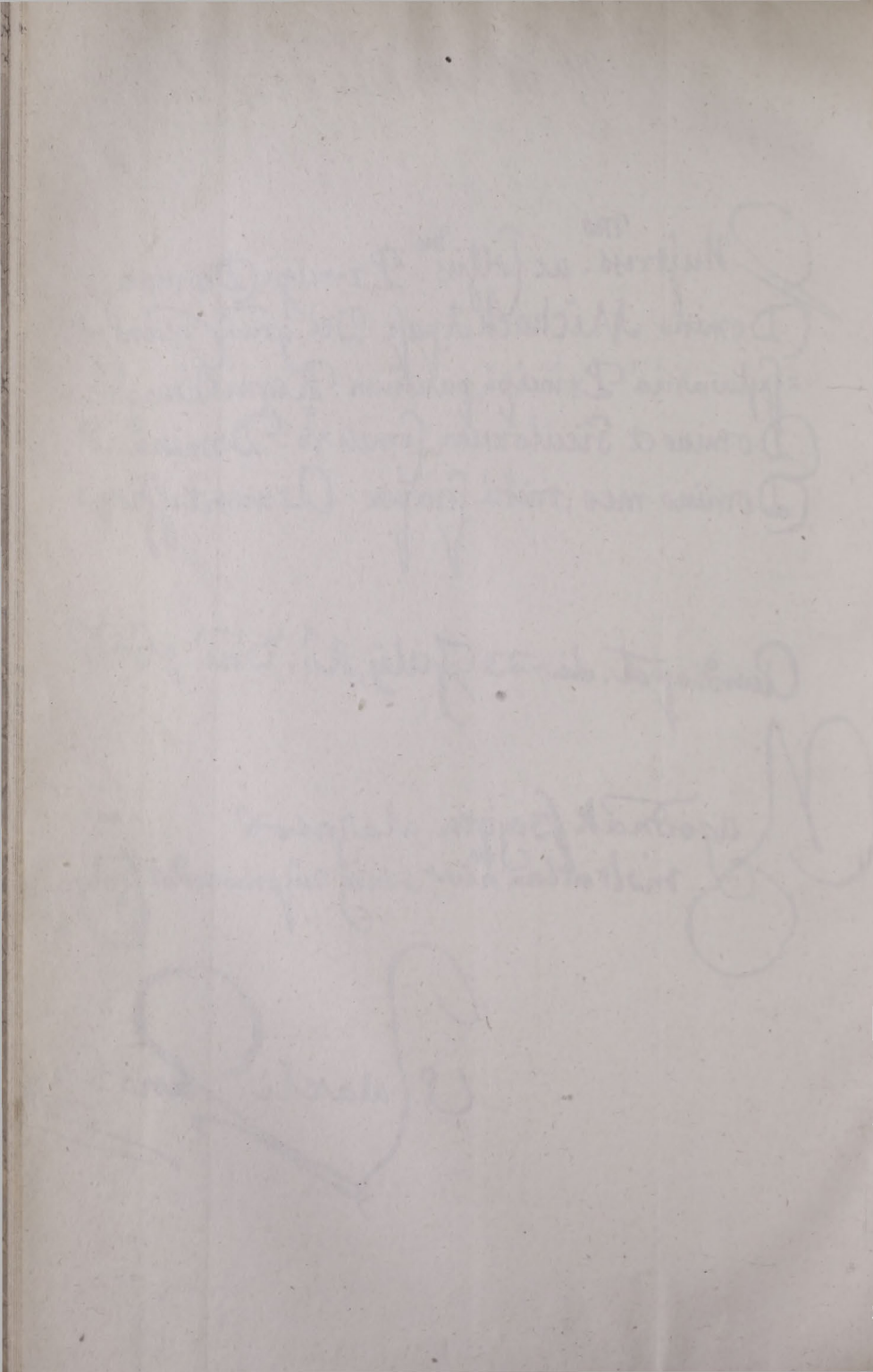
Uj M. M. 1855. I 237. l.

Nu^{mo}striss. ac Illiss.^{mo} Principi Domino,
Domino Michaeli Apafi Dei. graa Trans-
=ylvanica Principi, partium Regni Hungae
Domino et Siculorum Comiti^{ss}. Domino. et
Domino meo, mihi semper Amentissimo.

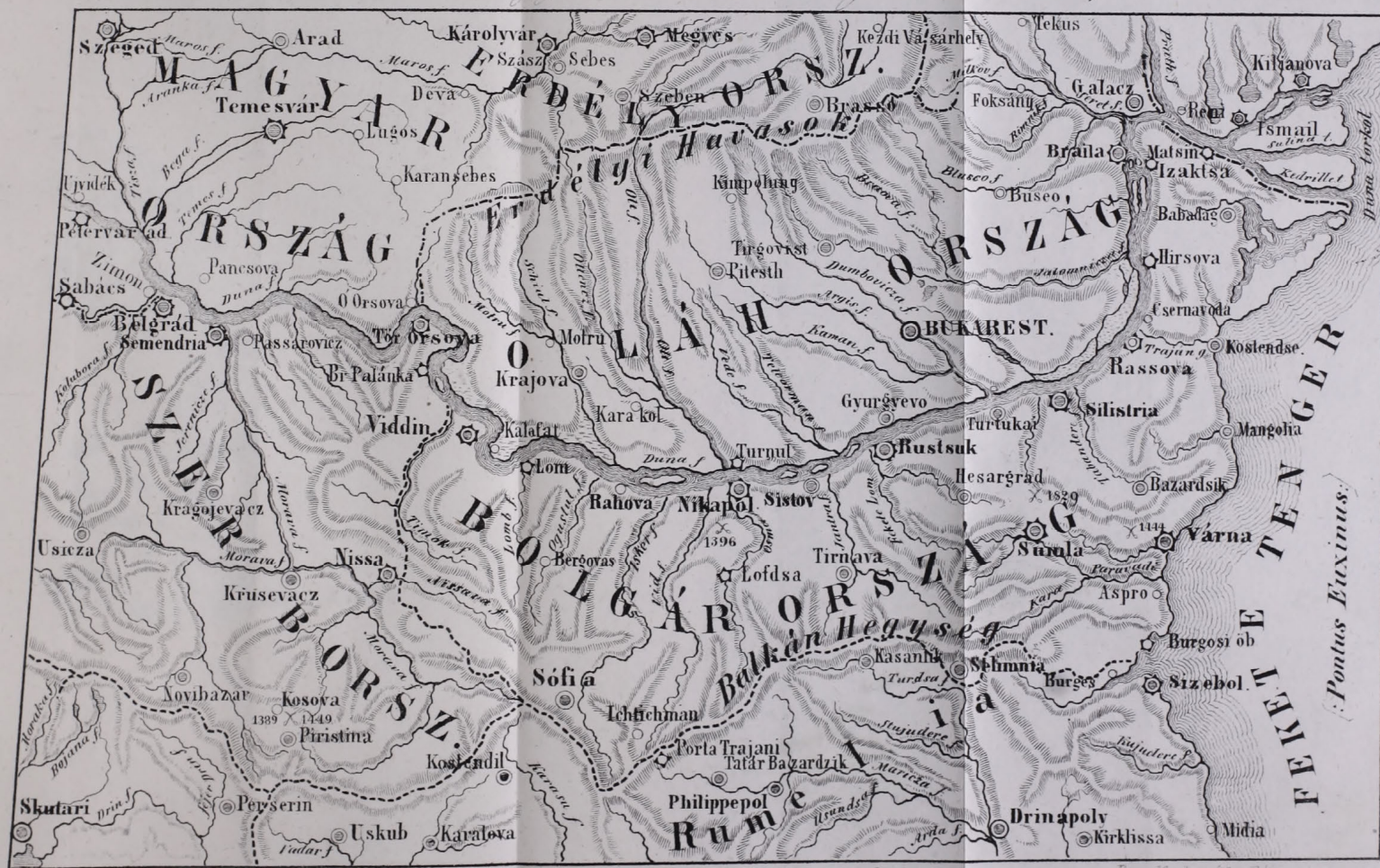
Andiopot. die 23 Julij, A^o. Dni 1666.

Agodnak Beygen alazarob
miltatlan hiv, s-meg nyemoredet folgaja

Alardi Anob



1396-ki magyar török hadjárat térképe

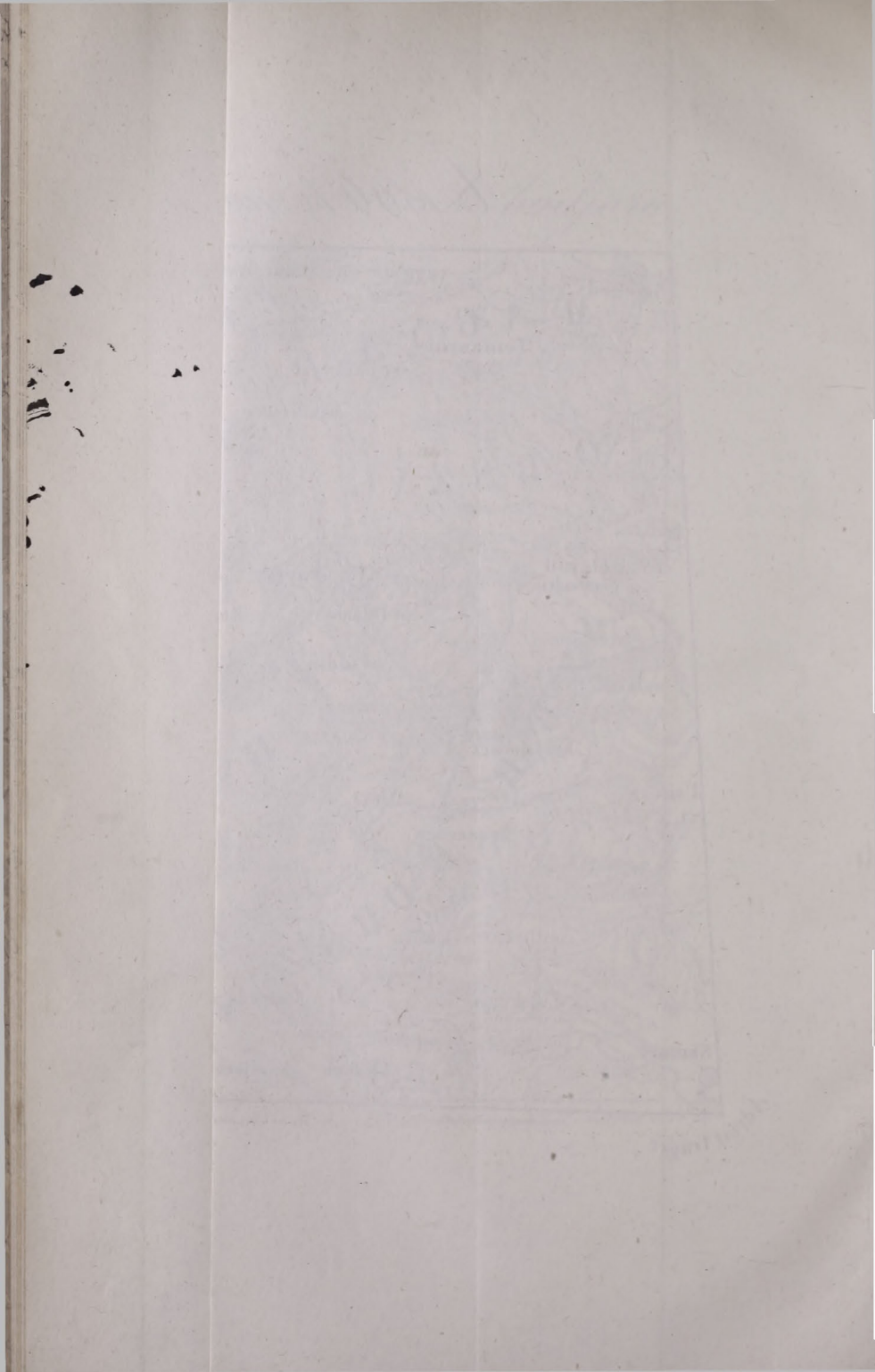


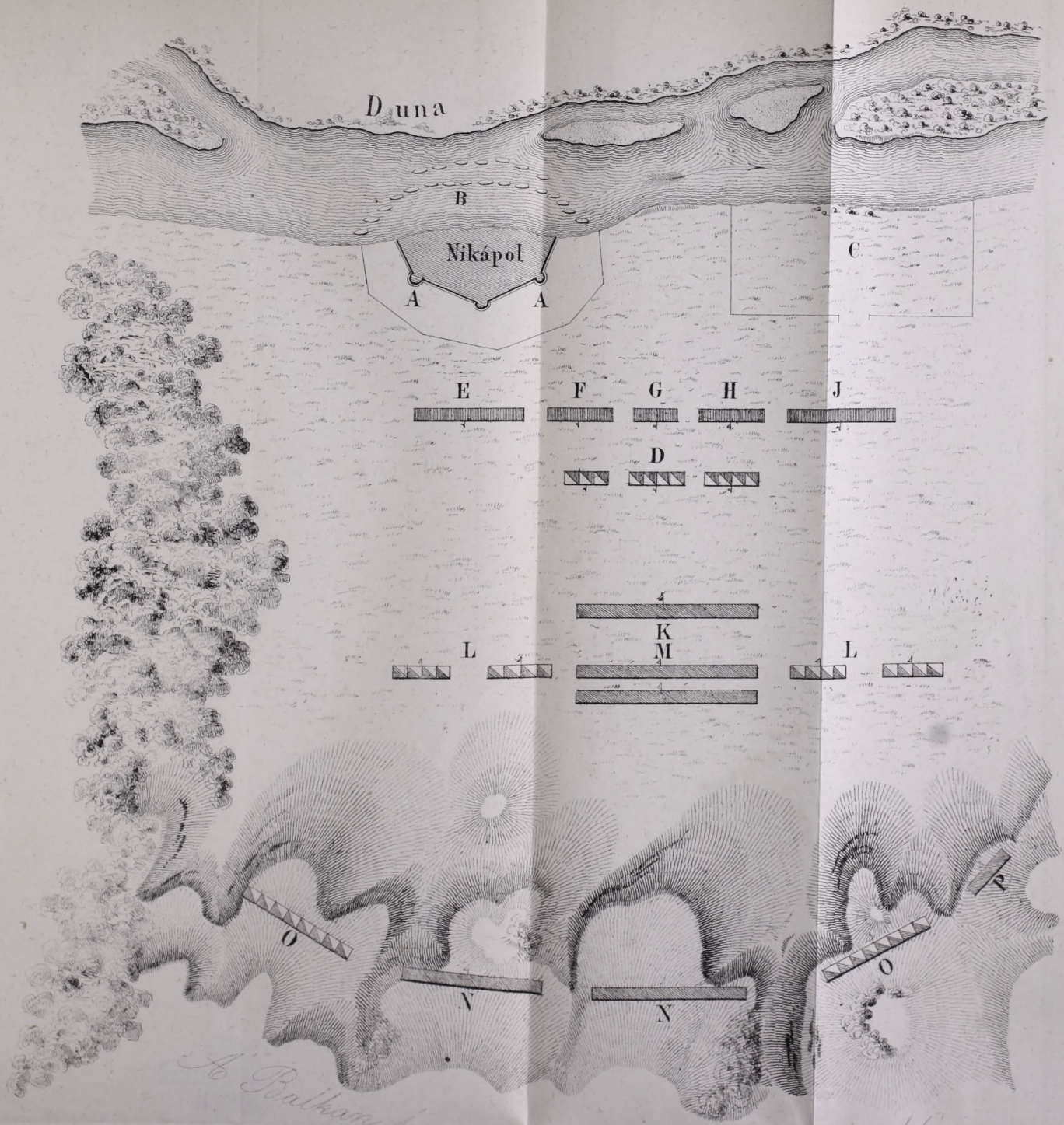
Adriai tenger.

Adriai tenger.

2 4 6 12 16 mérföld mértéke.

Baz. Kerkényi 1845.





A Balkan-félszigetnek környező magasságok

Dr. J. B. Károlyi által készített

5000 lépés

MASTAR
DOCUMENTOS AZULEJOS
MONTANA

A' NIKÁPOLI ÜTKÖZET' ABROSZÁHOZ.

A' keresztény szövetségesek Zsigmond király alatt (függőleges vonalokkal jeelve).

- A. A' francziak' táborlati vonala Nikápol körül.
- B. A' magyar flotilla.
- C. A' magyarok' 's németek' tábora.

Az első harczagban.

- D. A' francia lovasság.

A' második harczagban.

- E. A' jobb szárnyon Laczkovics István' hadai.
- F. Garai nádor' hadai.
- G. A' sereg' derekán csehek Cillei gróf'
- H. németek Nürenberg gróf'
- J. Bal szárnyon oláh hadak Myrcse fejedelem' vezérlete alatt.

A' törökök I. Bajazid szultán alatt (balról jobbra hárántosan menő vonalokkal jeelve).

Az első harczagban.

- K. Az azábok.

A' második harczagban.

- L. Spáhik.
- M. Janicsárok, és ázsiai hadak.

A' harmadik harczagban.

- N. Janicsár testőrök.
- O. Spáhi testőrök.
- P. 5000 szerb, Lazárevics István fejedelem alatt.

В. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
О. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
Ж. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

И. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
К. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

И. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

В. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
И. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
О. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
К. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
Е. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

В. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

О. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
И. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

В. 1000 1000 1000 1000 1000 1000
У. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

В. 1000 1000 1000 1000 1000 1000

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

VII. Sz.

MYTHUSI HITÁGAZAT A' VILÁG' ALKO- TÁSÁRÓL.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Olvastatott oct. 23. 1854.

Ez időig a' mythologusok nem nagy figyelmet fordítottak az ős pogány hitágazatokra; mert közönségesen a' mythus csupa mesének tartják: holott az emberi nem' története azon kezdődik. Ha valaki meg tudná határozni a' mythus' kezdetét, tudná az emberi nem' történetének eredetét is. „Interroga Patrem tuum; et annuntiabit tibi Maiores tuos, et dicent tibi: quando dividebat *Allissimus* Gentes, et disseminavit filios *Adam*, constituit *Terminos Gentium*, *iuxta numerum Angelorum*.” — *Pamphili Eusebius* Demonstr. Evang. L. 4. Cap. 7. edit. Basil. 1549. fol.

Az itt megemlített angyalok, a' napban, holdban, és az öt bujdosóban lakó fő lelkek, — a' persa Amschasbandok, azaz: halhatatlan okos lelkek, kik az egész világot *Ármán* és *Angyalai* ellen őrzik és védik; ezért „Astrologi Terrarum Orbem, in *Septem Climata* partiuntur; et alius in alio Climate Planetarum dominari dicitur.” — *Eusebius Praep.* Evang. L. 6. Cap. 8. — „Nam per Gentes, et Civitates sunt distributae Angelorum Praefecturae.” — *Clemens Alexandrinus* Stromat. L. 6. — És L. 7. „Sunt enim iussu divino et antiquo per Gentes distributi Angeli.”

A bársony palotában született *Constantin* görög császár

mondja pogány atyáinkról, kiket *törököknek* nevez : „És ezen törökök ugyan hét nemzet valának.“ — De Adm. Imp. Cap. 38. — A' XIV. században régibb kútfőkből készült bécsi Képes Krónika szerint is, melyet *Turóczi János* kiadott, a' magyarok hét nemzetségre voltak osztva : „Universum coetum armorum, quem ducebant, in septem exercitus diviserunt.“ — Mi a' magyar nemzetnek ős régiségére mutat, *Abulfaragius'* tanútétele szerint is, ki nyilván írja : hogy ez a' legeslegelső 's legrégebb fölosztás ¹⁾).

Az ős népek tehát valóban mind vallásukon kezdik az ő történetöket; mit a' világ' teremtésével egybe kötnek, mert nekik akkor kezdett világuk lenni, mikor a' vallást elfogadván, társas életbe léptek. — Ha fönmaradt volna a' magyar mythologia, az alkalmasint meghatározná : melyik világrészen kezdődött a' magyar polgárosodás is, a' civilisatio?

Ezekből már észrevehetni : hogy a' mythus két világrementésről beszél; az elsőn érti e' mindenségnek alkotását : másikán polgárosodása' kezdetét, 's a' természetnek esztendői megújulását. Ez *Resurrectio*, föltámadásnak is neveztetik. *Virgilius* éneklí Georgic. L. 2. v. 336—342. a' világ' teremtéséről, hogy az tavaszon történt :

„Non alios prima crescentis origine Mundi
Illuxisse dies, aliumve habuisse tenorem
Crediderim : Ver illud erat : Ver, magnus agebat
Orbis, et hibernis parcebant flatibus Euri :
Cum primae Lucem Pecudes hausere, Virumque
Ferrea Progenies duris, caput extulit, arvis;
Immissaeque Ferae Silvis : et Sidera Coelo.“

A' romaiak, mint *Propertius* L. 4. Eleg. 4. v. 73. verse-
li, a' világrementés, azaz : föltámadás' napján ülték meg vá-
rosuk' eredetét is :

³⁾ „Dicunt, qui Historiis Populorum operam navarunt, et in seculorum seriem diligentius inquisiverunt, *Origines Gentium antiquitus Se-
ptem fuisse*, videlicet : Persas, Chaldaeos, Graecos, Aegyptios, Turcas (Magyarok), Indos, Sinenses. Deinde harum Gentium singulae in alias distributae sunt, divisaque Linguae et Religiones distinctae. Omnes, interim, Sabii erant, Idola colentes ad similitudinem substantiarum corporum coelestium.“ *Gregorii Abulfaragii Historia compendiosa Dynastiarum*. Oxoniae, 1663. 4. p. 2.

„Urbis festus erat, dixere Palilia Patres,
Hic primus coepit Moenibus esse Dies.“

Zend Avestában is tavaszra esik a' világ' teremtmése; 's mivel atyáink valamikor *Persia'* szomszédságában laktak, nálok is martius' 25-dikére esett a' világ' teremtmése. A' régi kalendarium, és idővetés is, melly az újesztendőt még a' keresztvénségben is *Gyümölcsoltó Boldogasszony'* napjára tette, ezt az ős pogány szokást igazolja.

Ezeket, 's e'féléket nem lehet a' pogány hitágazatok nélkül megfejteni. Nem elég tehát arra görög, romai, és keleti nyelveket tudni, hogy valaki mythologus legyen. Az egész ős világ' története annak hitágazatain épül, ezt tehát nem nyelvekből egyedül, hanem azokból lehet kitanúlni.

De ezek csak alkalmilag említették meg; *világ' alkotása* a' fölvelt tárgy, mellyről e' hitágazat találtatik az ős mythusban :

Mielőtt e' roppant mindenség, mellyet közönségesen világnak nevezünk, e' rendbe hozatott, mellyben most az van, már léteztek, és megvoltak ezek :

a) A' mindeneknek, a' mik az égen és földön vannak, első oka és kútője, kitől mindenek közvetve, vagy közvetetlen származnak, kinek nincsen tulajdon neve, közönségesen *atyá Istennek* hivatik : ki, mint *Plato* in *Timaeo* beszéli, e' roppant világot szeretetből 's jóakarattól alkotta saját hasonlatosságára, és azt akarta : hogy az az ő végtelen tökéletességének tüköre, és őhozzá mentül hasonlóbb legyen. — „Deus, qui *prima Causa* et est, et vocatur, unus omnium, quaeque sunt, quaeque videntur esse, *Princeps, et Origo*, qui sola mente concipitur.“ — *Macrobius*, *Somn. Scipion. L. 1. Cap. 14.* — Épen azt mondja *Macrobius* is, mit böles *Plato* állított : hogy az atyát e' világ' szemléléséből csak az okosság hiteti el az észszel, mert ő láthatatlan.

b) A' tőle származott fiú : *Mens Mundi*, *νῦς*, *λόγος*, *σοφία* : „*Primus Deus, ante ens et Solus, Pater est Primi Dei, quem gignit* ¹⁾“. — *Iamblichus* de *Mysteriis*, *Marsilius Fic-*

¹⁾ A' Fiú isten a' hét fő lélek között a' legfőbb; ezért ő is ezekre nézve első Istennek mondatik.

nusnak 1497-diki fordítása szerint. — „Cum ex Summo Deo Mens, ex Mente Anima sit ¹⁾.“ — Macrobius Somn. Scip. L. 1. Cap. 14. *Philo Iudaeus* pedig *Eusebius*nál Praep. Evang. L. 11. Cap. 10 : „Primum Filium, Pater omnium, oriri fecit, quem alibi Primogenitum nominavit.“ — Ennek az atya' bölcseségének pogány atyáink *Isten* nevet adtak; egy más magyar faj pedig *Ormos*-nak nevezé; az egyiptomiak *Knep*-nek, a' görögök *Zeüs*-nek, a' romaiak *Iupiter*-nek.

c) A' *Szel-et*, Anima Mundi, Spiritus : $\pi\nu\epsilon\tilde{\upsilon}\mu\alpha$, $\phi\acute{o}\chi\eta$, Typhon, Ármán, ki az idomtalan Mocsot=Chaos-t mozgatta.

Ezt a' fönidézett írók által megnevezett háromságot hitte az egész öt világ, találtatik is minden ős nép' mythusában : — „Operae pretium est audire : in quo aenigmate *Plato* ad *Dionysium* scribens, usus est. Dicendum, inquit, tibi aenigmatice censeo, ut, si Epistola excidat, qui legant, non intelligant; sic enim res se habet : „Omnia : circa *Regem Universi* sunt. Ille *Causa* bonorum omnium est. *Secundum* circa *Secunda* : et *Tertium in Tertiis*.“ Homini igitur anima (Animus) discere gliscit : quoniam ista sunt? Trahitur enim ad sui cognata. Haec, qui *Platonem* exponunt : ad *Primum Deum*, et ad *Secundam Causam*, atque *Tertiam*, quam *Mundi Animam* esse dicunt, pertinere arbitrantur. *Tertium* enim *Deum*, *Mundi Animam* esse dicunt. Divina vero Scriptura : Patrem et Filium, et Spiritum Sanctum. *Unum*, rerum omnium, *Principium* esse confirmat.“ — *Eusebius* Praep. Evang. L. 11. Cap. 10. — Tehát a' my-

¹⁾ Helyesebben : *Animus*; mert *Anima* : szel-et. E' különbözőségről ír *Macrobius* in Somn. L. 1. Cap. 14., midőn *Scipio Africanus*ról beszél : „Notandum est, quod hoc loco *Animum*, et ut proprie : et ut abusive dicitur, posuit. *Animus* enim proprie *Mens* est, quam diviniorem *Anima*, nemo dubitavit. Sed nonnunquam sic et *Animam* usurpantes, vocamus. Cum ergo dicit : Hisque (az embereknek) *Animus* datus est ex illis sempiternis Ignibus : *Mentem* praestat intelligi, quae nobis proprie cum Coelo, Sideribusque communis est. Cum vero ait : *Retinendus Animus est in custodia corporis* : ipsam tunc *Animam* nominat, quae vincitur custodia corporali, cui *Mens divina* non subditur.“ — A' görög, és romai írók' magyarázóinak, és fordítóinak kivált szükség ezeket tudni, hogy az író' értelmét jól fölfoghassák, és se magok ne tévedjenek, se olvasóikat ne tévesszék.

thologusok akkor, midőn *monotheismusról*, vagy *dualismusról* és *panteismusról* szólnak, nem tudják, mit beszélnek. — Nagyot botlott *Nork* is, korunk' híres mythologusa, midőn *Byblishche Mythologie* II. Bd. S. 293—300. a' szeletet nő nemnek lenni írja; de tudja meg *Nork*: hogy a' háromságot *Mózsés* Gen. 1, 1—3. nevezet szerint megemlíti az *atyát* ugyan az 1. versben: a' *fűt* a' harmadikban: a' *szeletet* pedig a' másodikban.

A' mythus a' már volt szeles mocsnak = chaosnak csak rendbe hozását tulajdonítja az atyának, mint *Tát'* könyveiből, *Sanchoniaton* után, *byblusi Philo*, *Eusebiusnál* írja Praep. Evang. L. 1. C. 7. — Ez a' *Mocs* ¹⁾ más néven *Hyle*=faj; és *Materia*=anyag; meg *substantia*=alkat; lett pedig e' négy elemből=Elementa: melyek a' *meleg*, *hideg*, *száraz*, és *nedv*, miután ezek egybe vegyültek; könnyebb részei fölszállottak, a' nehezebbek pedig leülepedtek; így támadt a' menny és föld.

Mivel az ál-(l)at=substantia egybe vegyült a' szelettel; ezért az egész latható és láthatatlan természet él, azaz: minden csupa élet. 'Sminthogy mindenek ebből a' substantiából lettenek, ezért a' teremtmény=Creatura, ál-(l)at=Animal, élet jelentéssel; az *é* magánhangzó *á* betűre változott, hogy e' szónak meglegyen a' saját értelme; de benne *él* ige a' gyök. Az ál-(l)at tehát annyi, mint vivens Creatura; nem szükség hozzá tenni a' *lelkes* melléknevet, ez tautológia volna, mert minden ál-(l)atnak megvan az ő szelete. Ha az *él* ige' elébe *l* tétetik: *lél*, ha sziszegő: *szél*=sz-el-et, sz-el-em lesz belőle. Az ál gyökből lett: al-ak=forma=species, és al-kot ige: *formam dare substantiae*, azaz: creare jelentéssel; mert mielőtt az atya az idomtalan mocsot rendbe, formába hozta volna, annak sem vége, sem hossza nem volt; ezért a' *materia*: infinita, azaz: formátlan, idomtalan, „neque Deus alio modo condidit Mundum, quam, dum Materiam definit, ex se *infinitam*: non

⁵⁾ E' Mocsról mondatik a' feniceiek' theológiájában, ugyan ott: „*Spiritus autem suam non novit Creationem: sed ex eius connexu factum est Moth*, quod Limum dicere latine possumus; alii aquosae mixturae Putredinem, ex qua Semina Creaturarum omnium et Generatio prodit.“ — A' fenicei *Moth* a' valóságos magyar *Mocs* szó Chaos jelentéssel.

hoc ob magnitudinem, aut multitudinem: sed, quia incomposita et imperfecta est; antiqui solebant eam infinitam et extremis carentem nominare.“ — *Plutarch. Symposiacon* L. 8. Quaest. 2. — „Nam, omnium capax illa Materies, magnitudinem, intervallum, spatiumque habebat: Pulchritudine, Specie Formarumque Mediocritate indigebat. Adepta autem ea est, dum ita exornata fuit: ut Terrae, Maris, Coeli, Stellarum, Planetarum, Animaliumque omnis generis Corpora et Instrumenta existerent. — *Hoc enim erat nasci.* — Non enim ex eo, quod nihil esset, exstitit Mundus: sed ex eo, quod non pulchre, non recte, aut perfecte esset.“ *Plutarch. de Animae Procreatione in Timaeo.* — Most már érthető a' fenicei hitágazat „Phoenicum Theologia, Principium rerum omnium, tenebrosus ac spiritualement Aërem esse affirmat, aut Aëris tenebrosi Spiritum: (szel-et) et praeterea Chaos turbidum (Mocs) omni Luce privatum. Haec infinita esse, atque interminata.“ Azaz: formátlan, idomtalan zúrzavar volt az egész.

A' Faj tehát nem *Platónak* leleménye, mint *Plutarch* de Oraculor. defectu hibásan állítja: „Non male quidem dicunt, qui *Platonem* aiunt, *Principio* (quod Qualitates, quae gignuntur, Subiectum sustinet, *Materiam* nunc vocant) *excogitato*, multis, magnisque Philosophos liberasse difficultatibus.“ — A' mendax *Graecia* jól tudta: hogy *Plato* valamikor Égyptomban tanult. „Ac *Rheam* Aegyptii fabulantur: Quinque Deos peperisse, per Involucrum innuentes: Ortum Quinque Mundorum ex una Materia.“ — *Plutarch. de Oraculor. Defectu.*

Azonban *Plutarchnak* sokkal tartozunk, hogy ő in Commentario, de Animae Procreatione, quae in *Timaeo Platonis* describitur, az ő mythus' hitágazatát a' világ' teremtéséről följegyzette, hol ekkép szól *Platónról*: „Sed, quid intelligendum sit vocabulo: *Ortus*? ipse docet. Ante hac, inquit, omnia *Ratione et Ordine* carebant: verum, ubi Deus Aggressus est dirigere Universum, *Ignem* primum, *Aquam*, *Terram*, et *Aërem*: quae vestigia quidem suarum Formarum, aliqua habebant, ita tamen affecta erant, ut par est Universum esse, a quo Deus absit; haec ergo primum conformavit *Specie* et *Numero* quodque suo. Etiam ante, cum dixisset, non unius, sed duarum

Proportionum opus fuisse, Molem universi solidam ac crassitie praeditam constringere, explicassetque *Ignem, Terram, Aquam,* et *Aërem* in medio positis, Deum Coelum constrinxisse atque constituisse: ex his, inquit, talibus, et *Numero Quaternario* contentis, Corpus Mundi natum est, Proportione consentiens: atque hinc Amicitia ea praeditum, ut ipsum in se se conveniens, dissolvi ab aliis rebus, eo excepto, qui colligavit, nequeat. Quibus verbis manifestissime docet: non Corporis simpliciter, non Molis, non Materiae; sed Concinnitatis in Corpore, Pulchritudinis, Similitudinisque Deum fuisse Patrem et Opificem.“ sat.

Azért nem tulajdonítja a' mythus a' fajok' teremtését az atyának, noha *Iamblichus* szerint az elemeket ő alkatta, mivel benne van a' *szelet*, a' rendetlen indulatoknak taplója, gyökere; következésképp ha a' fajok tőle volnának, ő volna a' bűnnek is szerző oka. Mint *Plutarch* contra Stoicos állítja: „Ipsi Deum, qui Bonus est, Malorum Causam statuunt. Non enim, aiunt, Malum ex se potuit edere Materia, omnis experta Qualitatis, et quidquid Differentiarum, a Movere eam et Informante in se recipiens: ut necesse sit, Malum, siquidem nullam habeat Causam, a non Ente proficisci: sin a Movere est Principio ortum, a Deo productum esse. — Tolerabilius — erat, infinitas Partes dicere Iovi, ob eius imbecillitatem, vi facta, agere multa improbe, contra ipsius Naturam et Voluntatem: quam, nullam esse Libidinem, nullum Scelus, quod non Iovi Auctori imputandum esset.“ — Mythus szerint tehát „Pravítatem, esse Germen Materiae, ne Deus Malorum Causa putetur.“ — Ez az *eredendő bűn*, nem pedig az emberbe öntött *nemző ösztön*, mint *Nork Fr.* Biblische Mythologie, hibásan tanítja. *Eredendő bűn*; mert az ember' fogantatásával támad, mert nélküle nincs, nem lehet *eredet*, minthogy minden ember lélekből és szeles fajból alkotik.

Azért tehát, mivel a' fajok már a' világnak rendbeszedése előtt megvoltak, a' *materia* örökké való; mert világalkotás előtt nem volt idő; ez csak a' csillagok' forgásával kezdődött. — „Non fuit enim *Tempus* ante Mundum, sed, aut cum ipso, aut post ipsum. Mensura enim Motus, *Tempus est*: Motus autem, re mota, prior esse non potest: sed aut posteriore,

aut una simul. Quare, necesse est, *Tempus* aut post Mundum, aut una cum eo factum fuisse.“ — *Philo Judaeus Eusebiusnál* Praep. Evang. L. 11. Cap. 12. — „Cum Chaos esset, Tempora non fuisse. Siquidem, *Tempus* est certa Dimensio, quae ex Coeli conversione colligitur. *Tempus* coepit inde.“ — *Macrobius Saturnal.* L. 1. Cap. 8.

Ezeket tudván, érteni fogjuk a' XII. században élt *Scharistani* arab író is, ki a' keletiek' hitéről készült könyvében *Hyde Tamásnál* de Religione veterum Persarum. Oxon. 1700. 4. Cap. 22. p. 294. sequ. ekkép beszél a' világ' alkotásáról: „Zerdusht affirmavit *Lucem* (Ormos = Isten) et *Tenebras* (Ármán = Szelet) esse *duo Principia* sibi invicem contraria, et sic esse *Yezdan* ¹⁾ et *Ahriman*, qui fuerunt *Initium* eorum, quae inveniuntur in Mundo; ex eorum mistione, seu combinatione, *exitisse Compositiones*, et ex variis Compositionibus, *productas* fuisse *Formas*. Et, quod Deus, qui creavit *Lucem* et *Tenebras*, utriusque *Auctor*, unicus sit, sine socio, sine pari, aut simili; nec ei referenda sit *Existencia Tenebrarum*, sicut dicunt *Zervanitae* ²⁾, sed *Bonum* et *Malum*, Integritas ac Corruptio, et puritas ac Spurcicies, exiverunt *ex Mistione*, seu Commistione *Lucis*, et *Tenebrarum*: *et nisi haec Duo commista fuissent, non exitisset Mundus*. Et haec Duo contra se invicem surgebant, et de Victoria contendebant, donec *Lux* vinceret *Tenebras*, et *Bonum*, *Malum*. Tum postea, salvum evasit *Bonum* ad Mundum suum: et *Malum* divertebat ad Mundum suum, et sic fuit Causa Liberationis.“ — Azaz: a' jó erőt vett a' gonoszon, Isten, a' világosság, legyőzte az Ármánt, a' sötétséget; vagy: a' nap azt az utat vette, mellyen jár: Ármán pedig éjszakra vonult.

Igy lett menny, és föld, *Scharistani* arab írónál: *Mino* = menny, és *Gheti* = gyep, azaz: föld. *Go* sanskritban: ökör, te-

¹⁾ *Yezdan* többes száma az *Ized* szónak; azért neveztetik pedig *Isten*, *Yezdán*nak, mert ő feje az *Izedeknek*, azaz: a' fő 's többi angyaloknak.

²⁾ Ime a' Zend Avestában is megvan a' háromság, az atyától származott a' fiú; *Ármánt* pedig azért mondatik teremteni, mert őt, vagyis a' szelet, fajt rendbe hozta. — *Zervanita*, neve egy különböző hitfelekezetnek.

hén, bika és föld; ezért ökör, bika, tehén a' föld' jelve. Így nevezték ez állatokat valamikor a' régi magyarok is; mert még megvan nálunk a' *gula*, és *gulás* szó; *gula*, *goló*, *tekét* is jelent, mert a' föld gömbölyű.

A' *földet* a' világ' közepébe tette az atya, hol rendíthetetlenül áll; körülötte, bizonyos távolságban, egymás fölött forognak: a' *hold*, *nap*, *Mercurius*, *Venus*, *Mars*, *Jupiter*, és *Saturnus*, e' fölött van a' *firmamentum*, az álló csillagok; mint-hogy ezek forogni nem látszatnak, a' régiek a' kék égnek boltozatát temérdeknek lenni vélték, mint a' kő; e' képzelődésből neveztetett a' *fulmen* mennykőnek, a' jégeső köesőnek. *Horatius* is mondá: „*Si fractus illabatur Orbis, impavidum ferient ruinae.*“ *Atlas* azért tartja az eget, hogy hegyünkbe ne essék. A' *firmamentum* tehát magyarul: menny, hol az atya lakozik, kinél nincsen változás; mert a' menny nem inog, forog, mint a' világ' többi része. — „*Septem enim in Moles firmavit Pater fundamenta Mundorum, Coelum rotunda figura circumcludens, finxit multum coetum Astrorum non errantium: Animalium vero errantium constituit Septenarium Numerum, Terram in medio ponens.*“ — *Oracula Chaldaica* V. 180—190. — Ha pedig a' mennyhez és a' két éghez a' föld is számíttatik, az egész mindenség kilencz körből áll: „*Novem tibi Orbibus, vel potius Globis connexa sunt omnia: quorum Unus est coelestis extimus, qui reliquos omnes complectitur Summus ipse Deus, arcens et continens caeteros, in quo sunt infixi illi, qui volvuntur Stellarum cursus sempiterni. Cui subiecti sunt Septem, qui versantur retro, contrario motu atque Coelum. E quibus unum Globum possidet illa, quam in Terris Saturniam nominant. Deinde est Hominum Generi prosper et salutaris ille Fulgor, qui dicitur Iovis. Tum rutilus horribilisque Terris, quem Martem dicitis. Deinde subter mediam fere regionem Sol obtinet, Dux et Princeps et Moderator Luminum reliquorum, Mens Mundi et Temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua Luce lustret et compleat. Hunc, ut comites, sequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus. Infimoque orbe Luna, radiis Solis accensa, convertitur. Infra autem iam nihil est, nisi mortale et caducum, praeter Animos, munere Deorum, Generi Hominum dados. Supra Lunam sunt aeterna*

omnia. Nam ea, quae est *media et nona Tellus*, neque movetur, et infima est, et in eam feruntur omnia, motu suo, pondera.“ — *Macrobius*, Somn. Scipion. L. 1. Cap. 17. —

Menny alatt van az *ég* = *Coelum*; mert ott *ég* = ardet az égi tűz : onnan süti le *Isten* az ő *nyilát*. Ez saját szava az ős magyar nyilas népnek, ő is, midőn lövött, nyilást tett maga előtt; innen nyilatkozni annyi, mint magát kijelenteni, tudatni.

Miután az atya az eget és földet rendbe, formába hozta : „Restabant mortalium Animantium Genera tria : *Volatilium, Natantium, atque Gradientium*, mond *Alcinous* Cap. 16., quorum Generationem Filiis suis, Faber mundi mandavit. Nam, si ipse haec etiam genuisset, immortalia nata fuissent. Illi igitur, a prima Materia particulas, quas exactis certis temporum curriculis redderent, mutuantes mortalium finxerunt Animantium Genera.“ — Az *ég* és *föld* halhatatlanok, örökké tartandók, mert ezeket az atya alkotta. A' többi állatok' teremtetését a' fiúra, 's többi istenekre bízta; mert ha ezeket is ő teremti vala, ők is mind halhatatlanok volnának. Az állatok tehát 's egyéb teremtetések változandók, mert mind változó fajokból alkotvák, az egy okos lelkektől megválva, kik a' fiútól származnak, 's ezért halhatatlanok, mint ő. — A' fiú *Isten* napba helyhezé az ő sátorát; a' tőle származott okos lelkeket pedig a' csillagokba szállította. „Quoniam vero de Hominum Genere, utpote Diis cognatiori, tum Patri Deo, tum etiam Natis, cura erat, demisit huius Generis Animas in Terram, ipse omnium Artifex, Stellarum numero pares. Verum, cum quamlibet, antea cognato Astro, tanquam vehiculo imposuisset, instar Legum Conditoris, fatales illis Leges explicavit, ut ipse extra Culpam Delictorum existeret. Docuit igitur : Perturbationes a Corpore mortales exoriturus : primo quidem *Sensum*, postea *Voluptatem*, atque *Dolorem, Metumque et Iram*, quas, quae superarent, neque se trahi permetterent, iuste victuras, et in cognatum Astrum denique redituras.“ — *Alcinous* Cap. 16. — És Cap. 17. „Dii autem in primis Hominem ex Terra, et Igni Aëreque et Aqua finxerunt. — Ac partem deinde Animae praestantiorē, in capite locaverunt.“ Mert ott van ez ész; a' szelet pedig a' testnek alsó részeiben, hol a'

szeles és szilaj indulatok léteznek. „Terra Corpus, Animam Luna, Mentem Sol, creando, Homini praebuit.“ *Plutarch.* de facie in Orbe Lunae. — „Animae — dimissae a Mente — evanescent.“ Ugyan ott.

Ez a' hitágazat, mely szerint az okos és halhatatlan lelkek a' fiútól származnak, *emanatio*-nak neveztetik, és azt tanítja : hogy azok a' csillagokból szállnak le a' sötét gyarló testbe. „Animarum originem manare de Coelo, inter recte philosophantes, indubitatae constat esse Sententiae“ mond *Macrobius* in Somn. Scip. L. 1. Cap. 9. — „Animis enim, necdum desiderio corporis irretitis, Sidera, pars Mundi praestat habitaculum, et inde labuntur in Corpora.“ — Ezért írja *Servius* ad Virgilii Bucolicor. Ecclog. 4. eme' versre : „Iam nova Progenies Coelo demittitur alto.“ — Ut — videantur Homines non e mortalibus nasci : sed ex Numinibus Coelo labi.“ — Még érthetőbben beszélteti *Macrobius Scipio Africanus* in Somnio L. 1. Cap. 13. „Animus datus est *ex illis sempiternis Ignibus*, quae *Sidera*, et *Stellas* vocatis, quae globosae et rotundae, *divinis animatae Mentibus*, circulos suos conficiunt celeritate mirabili.“ És L. 1. Cap. 14. az emberek' lelkeiről : „Hisque Animus datus est *ex illis sempiternis Ignibus*, quae *Sidera* et *Stellas* vocatis; mox adiecit : *quae divinis animatae Mentibus* : ut *per sempiternos Ignes* Corpus Stellarum : *per divinas* vero *Mentes*, earum Animas manifesta descriptione significet, et *ex illis, in nostras venire Animas, Vim Mentis ostendat.*“ — Ismét *Macrobius* Saturnal. L. 1. Cap. 18. : „Mundi autem Mentem Solem opinantur (mert a' fiú Isten napban ütötte fölsátorát, Psal. 18, 6.), a quo in Homines manat intelligendi Principium.“ — *Iamblichus* pedig de Mysteriis „Duas Homo Animas habet, ut Mercuriales Litterae docent. Una quidem est *ab Intelligibili Primo*, atque ipsius Opificis Potentiae particeps. Altera vero ex Circuitu Coelestium nobis indita. In quam et Anima speculatrix Divinorum irrepit.“ — Ez az okos lélek az ész, *Plato'* kocsisa, ki a' délczeg lovakat, a' szeles indulatokat kormányozza. Az egész világot pedig *Mens Mundi*, az Isten.

Persa mythus szerint is égből száll le méhbe az okos lélek. Bun-Dehesch 17. §., *Klenker*, Zend Avesta, 3. Th. S. 61. és

90. — *Cicero* ugyan egy helyen de Nat. Deor. L. 1. Cap. 12. kárhoztatta *Pythagorást* : „Qui censuit (Deum) Animum esse per Naturam intentum et commeantem, ex quo nostri Animi caperentur; non vidit, distinctione Animorum humanorum, discerpi et dilacerari Deum.“ — De másutt de Legib. L. 1. Cap. 8. ő is az okos lelkeket Istentől származtatja : „Animum esse ingeneratum a Deo, ex quo vere vel *Agnatio* nobis cum Coelestibus, vel *Genus*, vel *Stirps* appellari potest.“ —

E' származtatási hitágazatot ekkép magyarázza *Numenius Eusebiusnál* Praep. Evang. L. 11. Cap. 10. de Verbo, quomodo secundus Deus a Primo est. — „Res quidem humanae, inquit, ab eo, qui dat, ad accipientem transeunt: divinae vero a Deo dantur, et ab eo non absunt: quale quid *Scientia est*, quam, qui accipit, melior factus est: qui autem dedit, nihil amisit. *Lucerna* etiam ab alia *Lucerna* sic accenditur, ut prima non extinguitur.“

Épen azért, hogy okos és halhatatlan lelkeink a' fiú Istentől származnak, azok holtunk után ismét hozzátérnek. „Sed a primo Descensu, Deus Animas ea conditione demisit (a' testbe) ut ad eum iterum revertantur.“ — *Iamblichus* de Mysteriis. Ezt vallja *Manilius* is Astronomicon L. 4. v. 885. „In Coelumque redire Animas: Coeloque venire.“ — Ez a' fiú Istennel *egyesülés* a' mythusi *absorptio*: „Es ist eine schöne Vorstellung, mond *Grimm Jakob*, Deutsche Mythologie, zweite Ausgabe, zweiter Band. Göttingen, 1844. 8. S. 789. Cap. 26. ad *Lucae* 16, 22. — dass die Sterbenden auf Gottes-Kinder auf des Vaters Schoß zurückkehren, von dem sie bei der Geburt ausgegangen waren.“

Pogány atyáink az Istennel való *egyesülést* szemlátomásra érzékileg is gyakorolták holtaiknak elégetéseivel, mert a' tűz tisztító állat: hogy hamvaikat is tisztán adják át az *anya földnek*. — Ezek szerint tehát ős atyáink ugyan *nap-imádók* voltak; de nem az *ifjabb Zoroasternek* követői, a' ki *Zend Avestában* erősen tiltja a' testek' elégetését, mint *Ármán-lelte* nagy bünt.

Ez a' hit pedig nem valami képzelődés, hanem mindnyájunk' szívébe írott erkölcsi törvény. A' léleknek, hogy állandó boldogságára juthasson, melyre természeti ösztönnél fogva

törekszik, Istennel kell egyesülnie : „Cum Animae finis sit : Deo fieri similem.“ — *Porphyrius* de Sacrificiis L. 3. 1497-ki velenczei kiadás szerint. Vagy, mint *Hierocles* mondja : „Finis Vitae, ut Homo Deus fiat.“ Azaz : hogy Istennel egyesüljön. A' boldogság' ösztöne, akár mikép okoskodják az ész, hiába nem öntetett belénk : „Quia desiderium naturale nullum frustra esset.“ — *Aristoteles* I. Ethic. Cap. 1.

A Z R-ről, MINT SZÓHANGRÓL, 's nyelvünk' szavaiban divatozóról.

CZUCZOR GERGELYTÖL.

I.

Olvastatott az academiában oct. 8.1855.

Bevezetés.

A' mit előleg mondani akarok, az különösen nyelvünkre vonatkozik ; ámbár általán másokra is illik.

Ha nyelvünk' szervezetének egész birodalmát szemügyre vesszük, azon tapasztalatra jutunk, hogy szavai bizonyos családi és nemzetségi csoportozatokból állanak, mellyek ugyanannyi családi főre, vagy nemzetségi törzsökre visszavihetők. E' szócsaládok és szónemzetségek, valamint az anyagi természet' birodalmában az állatok, növények, és ásványok' családai és nemzetségei, majd szaporább, majd meddőbb tenyésztűek. Példaúl állítsuk össze ezen szócsaládokat : *kacs*, kacsiba, kacskaringó, kacsos, kacsint, kacsintgat; *kacz*, kaczor (görbe kertészkes); *kaj*, kajács, kajcs, kajcsos, kajla, kajmacs, kajmó, kajmós, kajsza, kajszás; *kal*, kalantyú, kalimpa, kalimpázik, kalinkó, kalinkóz, kalisztál, kalisztás; *kam*, kamó, kampó, kampós, kampósodik; *kan*, kancs, **kankalék**, kankarodik; *kany*, kanya, kanyar, kanyarít, kanyarúl, kanyarodik, kanyít, kanyúl; *kasz*, kasza, kaszás (lábu), kasziba, kaszibás.

Mindezek különkülön gyöktől eredt ugyanannyi családokat képeznek; 's mennyire mindannyiban egy alapeszme t. i. a' *görbeségé* rejlik, egy terjedelmes szónemzetség gyanánt

tűnnek elé, 's egy közös törzsökben rokonulnak. E' törzsöknek testét azon hangok teszik, melyekben valamennyi család megegyezik, t. i. az elvont *ka*, melyből a' módosító *cs*, *cz*, *j*, *l*, *m*, *n*, *ny*, *sz* által az alárendelt családfők *kacs*, *kacz*, *kaj*, *kal*, *kam*, *kan*, *kany*, *kasz* sarjadtak ki. De ismét tapasztalati nyelvadatok bizonyítják, hogy a' törzsök' hangzója *a* mint olyan, nem lényeges, nem változatlan alkatrésze, hanem csak a' *k*' kiejtésére szükségelt hangzó, mert némelyekben, mint *kalantyú*, *kalakóla*, *kankarodik*, *kanya*, *kanyúl*, más hangzóra is átváltozik, 's leszen: *kelentyű*, *kelekóla*, *kunkorodik*, *konya*, *konyúl*. Továbbá a' *k* is, mint torokhang, szervi rokonával a' *g*-vel szerepet vált, p. o. a' *kamó* gamó, *kajmó* gajmó, *kancs* gancs vagy gáncs, *kukora* gugora, *kondor* gondor szóiban. Honnan vég elemzésben az tűnik ki, hogy a' fenn elsorolt családok' alaphangja *torokhang*, melynek ketteje közül a' nyelvszokás jobbra a' keményebbiket, a' *k*-t használja.

Ki a' szókat a' bennök rejlő alapfogalom, és hangjaik' szervi rokonsága szerint összehasonlítani kedveli, 's ezt az egész nyelv' birodalmán keresztül véve gyakorolja, nem lesz nehéz kitalálnia azon alaphangot, illetőleg betűt, mely a' gyök' lényegét képezi. Például állítsunk össze néhány szót olyan nyelvekéivel is, melyek állítólag, mondom, csak állítólag, nem rokonok.

Ab, *aba*, *abba*, *baba*; *ap*, *apa*, *apó*, *após*, *arus*, *papa*, *pappos*; *at*, *ata*, *alya*, *atyus*, *tata*, *táti*, *pater*, *vater*, *dade*; *ana*, *anya*, *anus*, *anyus*, *nyanya*, *ama*, *mama*, *amme*; vajjon nem az *a*-e itt az alaphang? melynek a' többi elő- és utótétes hangok mintegy burokúl szolgálnak.

Tesz *thut*, *tét* *that*, hol *t* az alaphang; *szí*, *szop*, *sugit*, *saugen* = *sz*; *susog*, *susurat*, *sausen* = *s*, *sz*; *horty*, *ronchus*, *schnarchen*, *chropot* = *r*; *fe*, *fen*, *fenn*, *fenyű*, *fej*, *fő*, *fel*, *felleg*, *felhő*, *felség*, *fed*, *fedő*, *fedel* = *f*, melyhez mint ajakhanghoz szervileg hasonló a' *p*, a' latin *pinus*, *pinnaculum*, a' finn *pilvi*, szinte magasságra vonatkozó szókban, stb. *fú*, *flat*, *blasen*, *blähen*, *wehen*; *fut*, *fugit*, *fliehen*; *fol*, *fluit*, *fließen*; *pofa*, *bucca*, *backen*, melyekben ajakhangok az uralkodók.

Illynemű összehasonlítás' eredménye azon részletes tár-

gyalás, melyet az *r*-ről mint nyelvünkben divatozó 's igen terjedelmes használatú szóhangról alkalman van tenni.

R.

I.

Mint gyökhang.

1. Erős mozgásba, *erregésbe* hozott légnek, illetőleg állapotok vagy más testek' *utánzott hangja*, melyet rendesen egy segéd mássalhangzó követ, vagy előz, 's az alaphangnak némi módosítását fejezi ki, valamint a' hangzó is, mely a' mint vékonyabb vagy vastagabb, élesebb vagy tompább, a' szerint módosítja az alaphang' értelmét, 's mintegy más más árnyéklatot kölcsönöz neki.

Az *r* gyökhang vagy a' szó' elején áll, mint *ré, ró*, vagy egy hangzó előzi meg, p. *ir, or*, vagy egy mássalhangzó közbevetett hangzóval jár előtte, mint: *csér, csör, csur, dor, dör, dur, kár, kir, kor, kur*, stb. Ezek: *árt, ért, irt, ort, sért, gyárt* nem gyökök, hanem származékok. A' hangzónak átvetése, illetőleg a' mássalhangzók' összerántása igen ritka, p. *brugó, brúgatyu, krákog*, mi ellenben az indoeurópai felekezetű, nevezetesen a' német fajú nyelveknél igen divatos, p. *tremit, crocitat, graculus; brülen, strecken, strom, brechen, grunzen* stb.

a) Mellyekben az *r* hang elül áll :

rá,

rengő nyílt hang, a' *ráró* és *rásp, ráspoly* származékokban.

re,

erős, de vékonyabb szóhang, honnan : *reb, rebeg, rebegés; recs, recseg, reccsen; rem remeg; rep reped; resz reszel, reszelő; rety retyeg; rez rezeg, récze, reked, rekedt torok (raucus).*

ri,

reszketeg éles szóhang, módosításai : *ri, riad, riadó, rian, riaszt, rigyet, rigó, rikács, rikácsol, rikkan, rikkant, rikkancs,*

rikogat, rikolt, riogat, rivad, rivall, rivalkodik, rivás, rivaszt, rivvan, rivvanás. Tájszokásilag, p. az Örségben, *ré*, honnan *réok* e' helyett, *rívok*, mint ugyanott *béok* = bégek, bögök.

ro,

erős tompa szóhang, módosításai : *rob, robaj, robog, robban; rop, ropog, roppan, roppant, ropogtat, roppad, ropaj*, és az ige *rop*, p. *ropja* a' tánczot, *rom*, jelenti valamelly szilárd alkotásu egésznek olly darabját, melly bizonyos erőszak által vált el a' többitől, mi tudnivaló, hogy erős hang' kíséretében szokott történni, a' *rom*-ban tehát és minden származékaiban az eredmény az eredtető, vagy megelőző ok helyett áll; származékai : *romb, rombol, romol, romos, rong, rongál, rones, ronesol, ront, rongy, rongyász* v. *röngyás, rongyollik*, kicsinyítve *ringy*, honnan *ringyó*, mint *roma, rima, rok, rokkán, rokkant; roh, rohan, rohanás*, melly a' mozgás' legerősebb nemére vonatkozik; *ros roskad; rosz roszog*, v. *roz rozog*, innen átvitt értelemben erkölcsileg romlott, azaz, gonosz, p. *rosz ember; roty rotyog*.

rö,

erős, zártabbnemű tompa szóhang, módosításai : *röf, röffén, röffent, röffög; röh, röhög, röhögés, röhhen, röhhent; rök, rököl; röp, röpül, röpít, röpköd, röpös, rөppent, rөppen; röz, rözög, rözgölődik; a' megkettőztetett alaphangú rör, rörödik, azaz, örödik, örlődik.*

ru,

a' kacsza nevű madár' egyik hangja, honnan *rucza*, másképp *récze*.

b) Mellyekben az *r* alaphangot egy magán- és egy más-salhangzó előzi meg, és pedig *ajakhangok'* előtételével : *barczag, barбора* v. *barabora, berbitél, bernyákol, berreg, berrent, berrentyű (brúg, brúgó, brúgatyú), burukkol, bordó* a' dudán; *forty, fortyan, fortyog, fortyogás, forr*, mellyben a' kerek mozgás' mellékértelme is rejlik, *forrong*, stb; *mor, mormol, mordúl, morog, morgás*, honnan átv. ért. *morez, mörd morgó*

állathoz hasonló természetű haragos ember; *porcz*, *porczog*, *porczogó*; *pör*, *pöröl*, *pörög*, *pörget*, *pördít*, *pördül*, vagy *per*-*eg*, *perdül* stb. a' forgó mozgás mellékértelmével; *var*, *varty*, *vartyog*; *varcz*, *varczog*; *vernyog*, *vernyákol*, *veréb* (sperling, wrabecz); *nyelohegyi* hangok' előtételével: *csér*, *csérese*, *csér*-*eg*, *csérget*, *csérgetyű*, *csérdít*, *csérdül*, *csérren*, *csérrent*, vagy gömbölyűbb ajakkal: *csör*, *csörög* stb. *csörömpöl*, *csör*-*tet*, *csörtöl*, *csörfös*; *csur*, *csurog*, *csurgat*, *csurran*, *csurran*t, *csurdúl*, *csurdít*, *csuront*; *czér*, madárhang, honnan *czerkó*, vízi madár; *czorhol*; *dar*, *darász*, tompa vastag, reszketeg hangjától, mint *dongó*, légy a' *dongástól*; *dor*, *doromb*, *doromb*-*bol*, *dorgál*, *dorbézol*; *dör*, *dörget*, *dörög*, *dördít*, *dördül*, *dör*-*ren*, *dörrent*; *dörömböl*; *dörgöl*, *dörzsöl*, *döröcsköl*, *dörmög*; *dur*, *durr*, *durran*, *durrog*, *durrogat*, *durrogtat*; átv. ért. *durcza*, *durczás*; *ser*, *sereg*, *serlő*, *serczeg*, *serpeg*, *serpenyő*, *sör*, *sur*, *súr*, *surr*, *surlódik*, *surran*, *súrol*; *szorty*, *szortyog*; *szörp*, *szörpöl*; *ter*, *tere*, *terél*, *terefere*, *tereferél*, *teretura*, honnan a' *tréfa*, *trufa* származékok; *tiri*, *tiricsel*; *turha*, *turhás*, *tortyog*, *trécs*, *trécsel*; *zör*, *zörög*, *zörgés*, *zördít*, *zördül*, *zörget*, *zör*-*ren*, *zörrent*; *zúr*, *zűr*, *zsúr*, *zsúrol*.

Torokhangok' előtételével: *har*, *haris*, *harkály*, *harang*, *harsány*, *harsog*, *harsogtat*, *her*, *herr*, *herreg*, *herseg*, *herjó* (fogoly), latinul *perdix*, németül *repphuhn*, hirtelenül fölrezen-
nő, és megrezzentő repülésétől, valamint a' hasonló röppenésű
fűr tótúl *prepelicza*; *hor*, *horzs*, *horzsol*, *horzsolódik*; *horty*,
hortyog, *horkan*, *horkant*; *hör*, *hörög*, *höresök* (*cricetus*), *hörp*,
hörpöl; *hur*, *hurdi*, *herdehurdi*, *hurgya*, *hurít*, *hurogat*, *huruk*-
kol, *hurut*, *hurutol*, *hurutos*; *húr*, reszketeg tulajdonságától,
származékai *hurok* (urok), *hurkol*, *hurka*, melyekből a' hang'
alapeszmeje kimaradt, 's a' húrnak csak alakját vagy anyagát
jelentik; *gordon*, *gör*, *görög*, *görget*, *gördít*, *gördül*; *gur*, *gur*-
og, *guriga*, *gurigál*, a' körös mozgásnak mellékfogalmával. *Kar*,
kár, *karapol*, *karatyol*, *karics*, *karicsál*, *kárál*, *kára*-katona,
károg; *káromol*, *káromkodik*; *kirr*, *kirrog* a' tyúk, midőn ra-
gadozó madarat látván éles hangon rívall; *kornyikál*, varju'
módjára rekedten énekel; *korog*, *korgás*, *korty*, *kortyant*, *kor*-
tyog, *kortyándi*, *krákog*, *kurjant*, *kurjogat*, *kurhol*, *kurrogat*,
kuruttyol.

Ínyhanggal : *nyer*, *nyerít*, *nyír*, *nyíret*, *nyírbál*. Mátyus-földön a. m. sírvariva könyörög, kér, mint a' gyermekek szoktak; itt e' szónak metszésre vonatkozó, 's más tájakon szokásos *nyírbál* értelme nincs divatban, 's helyette a' *nyírkál* járja.

Csupán hangzós előtételű tiszta hangutánzókn, mellynek *r* az alaphangja, egyedül azon *or*, mellyből *ordít* származik, 's tulajdonkép csak az oroszlanra és számárra alkalmaztatik, mint a' latin *rugit*, és német *brühen*. *L* segédhanggal, mint legközelebbi rokonával nem fordul elő, mint talán egyedül a' *lárma* szóban, e' helyett is tájszokásilag *csárma* divatozik; a' *lórom* (rumex) összetett szónak látszik.

A' hangutánzók' második osztályát teszik az emberi kedély- és indulathangok, mellyek a' mint lágyabbak szelidebbek, vagy keményebbek, vadabbak, különféle módon törnek ki; itt csak azokat hozom fel, mellyek, mint a' magok nemében erősebbek, reszketeg *r* hanggal nyilatkoznak, u. m. *harag*, finnül *harmi*, hellenül *ῥογή*, lat. *ira*, ném. *zorn*; *irígy*, *irígykedik*; *káromkodik*, *káromol*, valamivel lágyabb értelmű rokon hozzá az illyr *kára* (dorgál) 's hasonló a' tót *hressiti*, *korhol*, *dorgál*, *hurogat*, *hurít*; *dér* dúr, *dirreg* *durrog*, *dörmög*; *förmed*, *fortyan* (fervet, effervet); *mord*, *mordias*, *morcz*, *marczona* (torvus); *rigolyás* (rixator), *ergelős* (ärgerlich); a' fájdalmas *ri*, *rököl*; *rímánkodik*; a' jó kedvű *öröm*, *örvend*, *örül*; *röhög*, *röhögés*; a' részvevő *irgalom*, *irgalmas*, a' régiesen *iorgat*, *jorgat*; a' félelmes *irtózik*, *borzad*, *rém*, *rémít*, *remeg*, *retten*, *szörnyed*, *szörnyű* (terretur, horret, schrecken, sztrasiti); végül a' *remény*, a' kedélynek azon állapota, midőn a' még távolban lévő, 's nagyon ohajtott jó után mintegy remeg, reszket, mit a' természet' egyszerű fiain, vagy gyermekeken vehetni észre.

2. Olly gyökszók, illetőleg származékok' alaphangja, mellyek bizonyos erőszakkal egyszersmind hanggal járó *rontást*, *metszést*, *vágást* fejeznek ki; továbbá jelenti több *eszközök' neveit*, mellyek által valamit *törünk*, *metszünk*, *vágunk*, *hasítunk*, stb; millyenek : *ar*, mellyből lett Mátyus-földön *arló*, kiejtve *alló*, másképp *orló*, *olló*, az *arol* törzsoktól; *arat*; talán ezen alapfogalomban rejlik az *Aracs*, *Arak*, *Arda*, *Ardány*, *Ardó*, *Arló*, *Arma* helynevek' értelme is; mondom, *talán*,

minthogy ezen gyöknek más jelentései is vannak, mint alább látni fogjuk.

Ár, midőn hegyes, szűrő eszközt jelent, millyen a' vargák' ára, szélesb értelemben metsz, honnan *árt*, mellyből lett *ártány*, herélt kan (verres); *árok*, a' földnek kiásása által alakult mélyedés; 's ezen alapfogalmat fejezi ki a' latin *fovea*, *fossa*, *fodio*, a' hellen *ορυττω θι-ωριξ*, és *ορυγμα*, a' német *grab*, *grube* és *graben*, és a' tót *pre-hop* = előásás, és *hopám*, ások, ájok, kapálok, mi szerint *árok*-nak gyöke azon *ár*, mellynek megfelel az *áj*, *ás*, mintha volna: *ájok*, *ájék*. Minthogy pedig az *árok*' lényegét ásás által létesített mélyedés teszi, innen alkalmazott értelemben egyezik vele azon *árt*, melly előtéttel *márt*, 's a. m. valamit bizonyos dologba belé ölt, belé szúr, belé nyom, p. mindenbe, más' dolgába beléártja magát; gyertyát márt. Tehát az *árok* nem a' magas vízre vonatkozó *ár*-tól vette nevét, mert árkot nem csupán víz-felfogás, hanem legszárazabb helyen is kerítés, akadály végett szoktak ásni, húzni.

Er, mellyből *ernyed*, *ernyeszt* származtak, 's valamelly szövetnek' elmállására, rongyolására vonatkoznak; különbözik tőle azon *erny*, mellyből *ernyő* származott, 's melly az *árnyék* szóval hangra és alapfogalomra rokon.

Ir, származékai: *irt*, *irtovány*, *irogat*, *irkál*, előtéttel *firkál*, *írha* bőr, mellyre hajdan írni szoktak, íróhártya. Tudnivaló, hogy az *ir* eredetileg = *ró*, mert az írás' legeredetibb neve rovásban állott, 's ezen jelentése még ma is él, p. a' székelv népdalban, hol a' leány kéri a' legényt, hogy *irjon* neki guzsalyat, azaz faragjon; innen átvitt értelemben tarkáz, p. *íromba* tyúk, tarka tyúk.

Or, fordítva *ro*, *ró*, a. m. *ir* vastag hangon ejtve, honnan *ort* = *irt*, *ortókapa* = *irtókapa*, *ortovány* = *irtovány*; *orló*; ide tartozik az átvitt *ordas* = *irdas*, tarkán petyegetett, vagy vonalazott, p. tigris, farkas, alma, vagyis olyan mintha írva (festve) volna.

Ör, mellyből *öröl*, *örlet*, *örlődik*, törés zúzásra vonatkoznak; előtéttel, de rövid hangzóval rokona a' *tör*, 's hatályosb alakja *rőr*.

Az imént elszámolt gyököktől különféle előtétet mással-

hangzókkal rokon jelentésű szók képződtek, melyek a' szélesb értelmű gyököt határozottabb 's különkülön nemű tárgyakra, illetőleg metsző eszközökre, és cselekvésekre alkalmazzák, u. m. *ar* = *bar*, *barka*, rovatos vonal a' bőrön, *barkáz* = rovatoz, *barkóca* rovatos héju fa, *barkóczás* bot, czifrán kifaragott bot, *barázda* hasított vonal a' földben, átvitt értelemben a' bőrön bemélyedő vonal a' ránczok között; *sar*, *sarab*, *sarabol*, mint, *kaszab*, *kaszabol*, *sarló*, *sarol*, *gyarát*, *gyarló*, *fragilis*, *sarj*, metsző eszköz' éle, *tar*, *tarol*; *varr*; *mar*, fogakkal hasít, *farag*, *fargács*, *forzács*, *harap*; *karcz*, *karczol*, *hard*, *garda* (cyprinus cultratus), *dara*; *ár*, mint szuró, metsző eszköz rejlik ezekben: *bárd*, *dárda*, *kárt*, *kártol*, *nyárs* (veru), *zár* (sera), és *árpa*. *Er*: előtéttel, *berbecs* (vervex) herélt kos, vagyis *ürü*, *berecz*, szaggatás az arcbőrön, ripacs; *beretva*, szakálirtó kés; *berena*, hasított fából való kerítés, és *borona*; *cser cserép*, sár-, üvegedény' töredéke, németül *scherbe*, *cserepedzik* = repedezik, *csereklye*, letarolt nád' tarlója, és hulladéka vagy a' fenyőről letöredezett száraz levelek mintegy *töreklye*; *cserba* v. *csorba*, p. fazék, fog, mellynek egy része letörtött; *dercze*, apróra törött, de nem liszté őrölt gabona, különösen kukoricza; *derza*, *derzál*; *ger*, *gereben*, *gereblye*, *gerely*, éles hegyű eszközök (*carmen*, *hreiben*, *greben*, *rastrum*), *gered*, elhasított, vagy hasábhöz hasonló része valamely egésznek, különösen gyümölcsfélének; *her*, *herkél*, *herdel*, *herél*; *herész*, azaz, tyúkverő, lakodalmi tréfamulatság, midőn a' vőfélnek bekötött szemmel kell a' tyúk vagy kakas' nyakát elherdeldnie; *kérődik*, azaz, rágódik (ruminat), *férczel*, imigyamagy varrogat. *Ir*: előtéttel, *dir*, *dirib*, kicsinyre tördelt valami; *fír* *fírkál*; *nyír*, *nyírkál*, *nyírbál*. *Or*: előtéttel, *borda*, a' gerinces, különösen emlős állati oldalnak azon rovatos csontjai, melyek valami hasogatványokból álló rácshoz hasonlítanak, továbbá a' takácsok' szövőszékének illetén rovatos alakú része. Különbözik tőle a' tompa mőrmogó *bordó* a' dudában, mint hangutánzó; *czorhol*, bőrt vakar; *csor*, *csoroszla*, szántóvas előtt függőlegesen földet hasító, csoroszoló kés; *dor*, *doroszol*, *doroszló*, fekvőleges gyomírtó vas a' kertészeknél; *korh*, *horhos*, víz által kimosott árok, mélység, *horhol*, *horny* (crena, stria) v. *horony*, *hornyol*, *hornyos*, *horgy* a' székeleyknél,

zsindelyhornyoló vas; *horog* Győr' vidékén, hegyi mély út, melyet az eső horholt, vájt ki, különben görbeségre, és szúrásra vonatkozik; *horp*, *horpad*, *horpaszt*, *horzsol*, *horzsolódik*. Innen értelmezhető talán a' *Hortobágy* és a' *hordó* is, melly eredetileg kivájolt, hornyolt dőbön lehetett. Mindezekben, a' hangutánzás is világosan észrevehető; *kor*, *korbál* am. faragcsál, *korhol*, *korholódik*, *korcsola* am. horzsoló, horzsola; *korpa*, a' gabonaszemnek lekorholt héja; *morzsa*, *morzsol*, átvetve *zsormol* (németül *brosam*). Ör, előtéttel *dör*, *dörzsol*, *dörgöl*, *dörgécs*, szurós hátú kis hal, *döröcsköl*; *tör*, *törek*, *töredék*; *tőr* szuró, metsző eszköz, *tőrök* czizmaziák' szerszáma; *ur*, *fur*, *furó*, *furulya*, kifűrt bodzafából való síp (lat. *foro*, ném. *bohren*, finnül *ora*, kis furó); a' forgás, forgatás' mellékfogalmával; *kurta* = vágott, rövidre metszett, lat. *curtus*, ném. *kurz*, tótúl *krátki*; *mur*, *murugy*, *murugya*, morzsalékká töredezett takarmány, vagy annak ízéke a' jászolban; *ür*, *fűrész* v. *férész*, lat. *serra*. Azon ide tartozó gyökök, mellyekben az *r* alaphang elül áll: *rács*, rovatos mű, eszköz, *rág*, foggal öröl, tördel; *ráspol*, fogas, sarjas eszköz által koptat; midőn a' toroktisztító hurutolásra vonatkozik, csupán hangutánzó; *rap*, *rapancz*, *rapancs*, *rapos*, himlő által megszaggatott arcznak ránczait, gödreit jelenti; *ráncz*, *ránczos*; *red*, *redő*, *redves*; *rep*, *reped*; *resz*, *reszelő*, mellyek kitünőleg hangutánzók is; *rev*, *reved*, *reves*; *rés* (rima, riss, breche), *rész*, *rét*, *réteg*, *rib*, *riba*, *ribál*, *ribancz*, *rifol*, *riha*, *rihál*, *ripancs*, *ripaces*, *ripacsos*, *ripancsos*; *riszál*, az apró, élénk mozgásnak mellékeszméjével, p. *riszálja* a' farát; *ritka*, am. minek sűrű szálai ki vannak irtva, vagy eredetileg gyéren állanak (*rarus*). Ide tartoznak a' *ro* és *ró* fenn elsorolt származékai, mint *rovás*, *rovat*, *rovátkol*, *rost*, *rosta*, *rojt*, stb.

3. Olly gyököszók' alaphangja, mellyek *tüzet*, 's ennek hatását azaz *égetést*, *sütést*, meleget, és élénk színét azaz *vöröset*, jelentenek, 's jobbra elötétes mássalhangzókkal fordulnak elő, u. m. *harap*, finnül *harras*, *ardens*, *fervens*, *harapózik*, *parázs*, *parácsol* (*pruna*, *πρᾶς*, tótúl *prazs*); *pár*, *párol*, *párollog*, *párna*, meleg ágynemű, *tarjag*, pörösenés, *zsarát*, *zsarát-nag*; tiszta gyöke megvan a' latin *areo*-ban, mellyel ismét a' magyar *szárad* és *aszik* rokon; *berkenye* veres levelű, és gyü-

mölcsü fa; *berve*, vérpiros, *bervény*, vad vinyege; *birtóka*, Szalában a. m. a' szent János' kenyeréhez hasonló színű szilva-üszög; *ger*, *gerj*, *gerjed*, *gerjeszt*, *gerencze*, hév víz, egyeznek vele a' latin *cremat*, *cremor*, a' sláv *hori*, *góri*, *horuczi*, *goronczy*, fordítva *reg*, honnan *regvel*, tótul *ránó*, és *rög*, *rögtön*, az az tüstént (tüztönt), melegében, hevenyében; *gyertya*, mint gerjedékény világító, *gyertyánfa*, melly igen szépen ég, *gerjed*, mint a' *gyertya*, máskép, *gyortya*, *gyortyán* (kerze); *pergyő*, a' nap' sütésének kitett szabad levegő; *perj*, *perjed*, *perjeszt*, *perked*, *pernye*, *pernyeszt*, *perzs*, *perzsel*, *pergel* v. *pörje*, *pörnye*, *pörzs*, *pörzsöl* stb.; *pörcz* (szalonna), *ver*, *verő* am. égető nap, honnan *verőfény*, *veres* v. *vör*, *vörös*, *vörheny*, *vörhenyeg*, *vörnyeg*, *vörnyeges*; *ir*, *írúl*, *mirigy*; *pír*, *pirít*, *pirúl*, *piritós*, *pirhanyag*, *pirkad*, *pirong*, *pirongat*, *pironkodik*, *pironság*, *piros*, *pirosság*, *pirosodik*, *pirók*; *vírrad*, legközelebb áll hozzá a' hellen *πυρ*, és származékai, mellyet Plato szerint barbároktól vettek a' hellenek.

Or, mellyből *orbáncz*, és átvetve, *dobroc*, tüzes kihányás a' bőrön; egyezik vele a' latin *uro*, *buro*, a' zsidó *or*, melly tüzfényt jelent, a' szláv *zora*, hajnalpir; *porzs*, *porzsol*, *porzsoló*; mellyekben az *r* gyökhang elül hangzik, u. m. *ravasz*, *ragya*, *ragyiva*, *ragyog* (rutilat, radiat), *rák*, *rát*, *rátotta*; *reg*, *regvel*; *rekken*, *rekkenő*, meleg, *rénye* (frixum), *réz*, *vörös*, *rogya*, *rozsa* (rubedo, rost, szerbül *rtja*), *róka*, honnan *rókát* kapott a' ruha, am. megpörköldött; *rós*, *róska*, *riska*, *vörös* tehén, *róz*, *rózsa*, *röstöl*, *röz*, *rüh*, *rügy*.

E' harmadik pont alatti szókról megjegyzendő, hogy, kivéve a' *tarjag* és *zsarát* szokat, a' többiben vagy ajak- vagy torokhang az előtét.

4. Olly gyökszók' alaphangja, mellyek általán *mozgásra* vonatkoznak, u. m.

Ar: a' francziában *r* helyett kettős *l*-vel: *all*-er; előtéttel megvan a' *barangol*, *barkácsol*, *baracskál*, *barlag* (ballag), *sarahora* (vulgivagus), *szarándok* v. *zarándok* szókban; valószínű, hogy innen származott az *ara* is, melly *menyet* jelent, t. i. valamint ennek gyöke *men*, 's lett belőle *menő*, *meny*, úgy amazé *ar*, honnan *aró*, *ara*.

Er: *ered*, *ereszt*; egyezik vele a' hellen *ερω*, a' latin *per*-

go, erro, német irren, stb. Rokon vele a' lágyabb gyökhangú, 's távolodásra vonatkozó *el, kel*.

Ir, íram, íramlik, íront, íronga, írongál, íramszarvas, virgonez. Rokon értelmű, vagyis alapfogalomban egyezik vele azon *ír*, melyből folyékony testek' mozgását jelentő szók származnak, millyen maga a' kenőcsnek neve *ír*, továbbá *író*, a' kiköpült tejfölnek folyadéka, *írgye*, a' rozsúl süített kenyérnek irhoz hasonló czopákája, szalonnája; előtéttel *zsír, nyír, nyirk, nyirkos, nyírfa, virics*; ugyanezen fogalom és gyök rejlik a' *nyers* szóban, melly nyirkosat, nem szárazat, nem aszottat jelent. *Or: orsó; őr, örv, örvény, örök*.

Űr: am. ír, ürg, íreg, sürög, ürge, melly alakjánál fogva a' nyelvhasonlat szerint igenév, *ürgő*, mint *czinege czinegő*: nevét tehát mozgékonyaságától vette, nem onnan, hogy *ürben* lakik; a' fris emberről is szokás mondani, hogy *ürgő fürög, ürge fürge*.

De különösen ajakhangok, és torokhangok' előtételeivel olly szókban fordul elő, melyek kerek mozgásra vonatkoznak u. m. *bereg, fereg, pereg* a' rokka; *ferget, perget, fergetyű, pergetyű, ferde, ferdít, ferdül, féreg és fereg* (vermis, vertitur); *perge, perdit, perdül, perecz, perészlen* (verticillum), *vergődik; verőcze = ferőcze, perőcze; paripa, parittyá; forog, forgat, fordít* (vortit, vertit), *forgó* (vorago, vortex); *forr* (fervet), *forrong*; különösen némi párosodásra alkalmazva, *forog* a' kutya, *bereg* a' juh, honnan a' *birke, birka*, azaz *beregő, bergő* nevezet, az ember *paráználkodik* (fornicatur, *πορνευει*), a' tehén *üzelkedik*, azaz a' bikával *kergetődzik*.

Gar, ger, gor, gör, gur, kar, ker, kor, kör, kur, eredetileg erős hanggal járó 's kerek mozgásra vonatkozó gyökszók, de származékaikban jobbra azon alakot jelentik, melyet a' kerek mozgás képez, tehát kerekiséget, görbeséget, gömbölyűséget. E' tekintetben nyelvünk, és az indoeurópai nevezetűek között a' legnagyobb megegyezés uralkodik, azon különbséggel, hogy ezek a' gyök' mássalhangzóit többnyire összerántják, a' magyar pedig hangzót ejt közöttök, mit a' hellen-latin is gyakran teszen, p. *γυρος, circus, kör, kreis; curvus, görbe, krumm, krivi; körös, crispus, kraus, kutsera, krutni; kéreg, cortex*,

crusta, kruste, kora; kerenget, kreiset, kruti; korlát, clathrum; hortus, garten, kert, hrad, grad, stb.

E' szókra nézve a' magyarnak azon előnye van, hogy az illető gyököket tisztábban, 's önállólag mutatja ki, 's olly hangzókat vet rendesen közbe, mellyek kerek, gömbölyű ajakkal ejtetnek, millyenek az *a, o, ö*, 's mellyek más, gömbölyű tárgyakat jelentő szókban is kiválólag uralkodnak.

Ide számíthatók azon *r* gyökhangú szók, mellyek erőszakos elvivésre vonatkoznak, 's mellyekben alapfogalom: *erővel* visz, millyenek: *or, orv, oroz*, latinul, *fur, furatur*, seu *rem alienam aufert*; innen, *orozlán* am. *orozló, orozoló* (mint *perezslén* am. *perezlő, pergő*), t. i. rabló' tulajdonságát vévén különös tekintetbe, mint a' hellenek, kiknél a' *λεων*, oroszánt, a' *λυστης* oroszót, a' *λεια* orozmányt jelent.

Ra, a' *rab, rabol, ragad, ragadmány, ránt, ránczigál, ráz* származékokban, továbbá a' *ragad* igében, midőn am. sebesen magával visz, p. a' lovak *elragadják* a' kocsit; egyeznek vele a' *rapit, rauben, raffén, αρπαζειν* stb.

5. Olly gyökszók' alaphangja, mellyek valami *magasat, emelkedettet*, 's ezekkel tárgyilag és fogalmilag rokon *nagyságot* jelentenek, u. m. *ár*, mellyből *árad, áraszt* származnak, mellyekben alapfogalom a' *magasodás*, mert midőn a' víz *árad*, akkor *emelkedik*, valamint *alábbszáll*, ha *apad*; a' németnél a' *wachsen* és *fallen* ellentétek, szinte megfelelnek alapfogalomban a' magyarnak. Valószínűleg innen lett előtéttel a' *vár*, latinul *arx*, mellynek megfelel a' hellen *αχος* magas, és *αχοπολις*, fellegvár, minthogy eredetileg a' várak magas helyeken épültek. *Ar*: előtéttel növést, tehát emelkedést jelent a' *sarj*, *sarjadzik*, *sarang* szókban; hasonló viszony létezik a' latin *surgo, sursum, surculus* (*surgulus*), *chordum*, a' német *sprossen, springen*, ismét a' vékony hangú magyar *serken, serdül, serevény* között. *M, p, t* előtéttel: *mart, part, tarcs* mind magasat jelentenek, valamint a' latin *portus, ripa*, a' német *strand*. Fordítva *ra* viszonyító névrag, p. házra, dombra, honnan *rajt, rajtam* am. fölött, fölöttem; *rak* am. többfélélt egymásra halmozva helyez, honnan *rakás* széna, *rakás* kő. *Or*: *orj*, a' disznó-hát' gerinceze, vagyis magas része; *mor, mar, v. morj, marj*, a' lónak, szárnak, stb. két első lapoczkája között fő-

lül eső, 's kidudorodó húsa, latinul *armus*, finnül *harju*, németül *rist*, melyet Adelung szinte a' magasodás' fogalmából értelmez; *tarj*, v. *tarja*, ugyanazon része a' szarvasmarhának; *taré*, *taraj*, némelly madarak' fején emelkedő hús, latinul *crista*, 's átvitt értelemben a' sarkantyúnak taréjhoz hasonló pengője, vagy czuczája; *tarkó* az emberi fejnek hátsó csomós dudora; *szaru*, némelly állatok' fején kinövő csontnemű sarjadék, hellenül *κερας*, latinul *cornu*, ném. *horn*, szlavul *roh*, finnül *szarwi*. Mind ezeket a' végett fogtam egy csomóba, hogy kitűnjék a' nyelvalkotó ész' ama' takarékos eljárása, mellynél fogva ugyane egy gyökhangot úgy öltöztetett fel különböző segédhangok' mezével, hogy a' fogalomban rokon tárgyakat alkalmazáskor egymástól megkülönböztesse, azaz, valamint a' tárgyakat fogalmilag rokonította, úgy neveiket is hasonlókká alkotta.

Ide tartozik a' szagló műszer' neve : *orr*, melyet két *r*-vel azért jobb írunk, hogy a' *furt* jelentő *or*-tól megkülönböztessük, egyébiránt származékában : *oreza* v. *arcz* úgylis egyszerűen írjuk.

Az utolsó pont alatt elsorolt szók azon magassági viszonyokra vonatkoznak, melyek ugyanazon állat' testrészeit illetik; lássuk most azon viszonyt, melly magasságra nézve különböző állatok vagy tárgyak között létezik, és pedig *állatok*kat illetőleg. *Ór*, mellyből lett *óri*, *óriás*, *óriás*, mint *úr*, *úri*, *úrias*, *uriás*, előtéttel *hóri*, honnan e' közmondás, „hóri horgas, nagy magas,“ ném. *riese*, mint a' *morj*, *rist*. Hogy az *óriás* szóban a' magasság' fogalma rejlik, az köztudomásu dolog, sőt véleményem szerint maga az *úr* is eredetileg hatalmas nagy embert jelentett, 's az óriással egy eredetű, *or* v. *ór* mint a' palócok néhutt most is ejtik, innen *ország*, *urság* am. ország, *urság* (dominium); elő- és utótétekkel egyeznek vele a' hellen *υριος*, a' latin *herus*, a' német *herr*.

Gór, jelent a' maga nemében nagy fajtát, *gór*-tyúk; *más tárgyakat* illetőleg : *góré*, a' csöszök' lajtorjaféle őrfája, továbbá oszlopokon álló, szellős faépítmény, p. kukoricza *góré*, *filegória* = *felgóré*; *kóró* némelly évi növények' goromba nagy szára, p. kukoriczakóró; *gúla* eredetileg *gúra*, *góra*, hellenül *pyramis*, melly a' *πυργος*-val rokon, *borz*, *borzad*, *borzaszt*, midőn nem reszketésre vonatkozó, hanem am. fölmerededik, p.

borzad a' haj, szőr, toll, tüskés borz; *tor*, mellynek származéka, *torlik*, *torom*, *toromba* v. *otromba*, immanis, grandis, átvitt értelemben ügyetlen, mint az igen nagy testűek szoktak lenni; *tornác*, *teketória*, am. nagy fenekre kerített, és magasán kezdett beszéd, átv. ért. szó, 's valószínű, hogy tulajdon eredeti értelemben gúlaféle terebélyes és magas építményt jelentett. Mindezekkel gyökre nézve egyezik az előtétlen *orom*, 's ezzel a' hellen 'ορος, a' szláv *hora*, *gora*; *bérc*, lat. *vertex*, németül szélesb értelemben *berg*, szlávul *wersch*, *wrch*, melly általán magasat jelent; *berz*, *berzenkedik* am. *borz*, *borzankodik*. *Gyűr*: dombocská, buczka stb.

Mutatványul ide csatolok a' finn nyelvből egy szócsoportot, Rennval Gusztáv' szótárából, vagy is olly szókat, mellyek' gyökeiben egyik alkatrész az *r* hang. Ezekről azt veszem észre: a) hogy szinte, mint a' magyarok, jobbára a' fenn említett öt osztály alá sorozhatók; b) hogy némelylek a' rokon értelmű magyarokhoz, mások inkább az indoeurópai nyelvekhez hasonlának. A' szoros értelemben vett hangutánzókat nem is említem, mert ezek úgy is a' dolog' természeténél fogva egyeznek.

Ruappaan, lat. *rapio*, ném. *raffe*, magy. *ragadom*, *rablom*; *rodi*, svédül *rad*, tótul *rád*, *rádek*, lat. *ordo*, magy. *rend*, ném. *reihe*; *rakennan*, *rakok* épületet; *rampa*, ném. lágyítva *lahm*; *ranta*, ném. *rand*, *strand*, magy. *mart*, *part*, lat. *portus*, *rippa*; *rapa*, sv. *skrapa*, tótul *skrabati* (vakarni), vakaró; *rapistan*, cum crepitu spargo, magy. Dunán túl: *rapittyán* eltörni valamit, p. üveget, am. apróra zúzni, vékony hangon *repettyén* a' *reped* gyöktől, tótul *zdrapiti* am. elrepezteni, lat. *rumpo*, *ruptum*; *rapia*, repedő, *rumpens*, *zdrapeni*; *rappaus*, *raptio*, *raffung*, ragadás, rablás; *raspi*, ráspoly, *raspel*, *rasula*, *radula*; *ratas*, *rota*, ném. *rad*; *rauha*, *ruhe*, magyarul lágyabban némileg hasonló hozzá a' *lajha*, és a' vékonyhangú *renyhe*; *rehotan*, röhögök, *rideo*; *reiskutan*, restelkedem; *reisu*, ném. *reise*, svéd. *resa*; *remeli*, ném. *riemen*, tót. *remen*, szíj; *riennen*, ném. *renne*, magy. *iramlom*; *riepu*, repedék a' ruhán, *ruptura vestis*; *rieska*, recens, frisch, frischki; *rietas*, *rút*, lat. átvette *turpis*, ismét magy. *túros*; *rietilä*, rátó serpenyő, *frixorium*, hasonló gyökű a' *rénye*, rátotta; *rievun*, riadok, schreie, kritsim, francz. *crier*; *riikki*, regnum, reich; *riita*, rixa, rigolya;

rísu, rőzse, rásgya, németül *reisig*, lat. fordítva. sarmentum; *roisto*, *romu*, rongy, ruinata vestis, scrutum, tótul *trhan* am. rongyos; *rukvelen*, rogo, kérek, proszim; *rulla* (henger), rolle; *ruodet*, magy. *rúd*, lat. *rudis*, ném. *ruthe*, fordítva *durung*, tót. *druk*; *ruostet*, rozsda, rost, rubigo, illir. r-tya; *ruskia*, róska, riska, roseus, rubens; *ruuma*, ném. raum, svéd. *rum*; *ryydon*, rigesco, rögzösödöm; *räntus*, ném. rente, svéd. *ranta*, lat. *rata*, tributum, stb.

Előtetés r gyökhangúak.

Erhetys, erratio; gyöke azon *er*, melyből az indoeuropai és magyar nyelvekben menésre, mozgásra vonatkozó szók származnak.

Harawa, gereblye, grable, hrable, rastrum; *harha*, erroneus, irrthümlich, irrig; *harja*, juba equi, ném. haar, sörény; *harjas*, sörte, serte; ez is a' német *haar*-hoz áll közelebb; *harmi*, harag, ira, ὀργή, zorn; *harras*, ardens, harapodzó; *hartsi*, ném. harz; ez is az égékenységtől kapta nevét; *harwaus*, rarus; *hera*, serum (lactis); *herra*, herr, herus, úr, *χοριος*; *hersku*, szláv képzéssel, delicatus, quasi herilis; *hertta*, herzfarbe a' kártyában, *hertiü*, svéd. hertig, ném. herzog; *hirmü*, horror, *hírví*, cervus, hirsch; *hormu*, a' kémény' orma; egyezik vele a' hellen ὅρος, szláv. hora, gora, stb.; *härewä*, hóri, góri, mint elébb; *härmä*, dér, pruina, hóharmat; *härsytän*, irrito. *Jyräs*, cylindrus, gyrus, körös.

Karpaa, corbis, korb; *kartana*, kerített tér, garten, svéd. gard, szláv. grad, gorod, hrad, lat. hortus, fr. jardin; *karwa*, ném. haar; *karwani*, svéd. garfvare, ném. gärber, lat. coriarius, a' *corium* gyöktől, mellyel rokon a' *cortex*, *kéreg*, t. i. a' bőr, az állat' kérge, és a' tót *kora*, a' kéregnek egyik faja a' *hártya* is; *keri*, kör, gyrus, circus, kreis; *kerjain*, kéregető, quaeritans, magyarul másképp koldús; *kirja*, cirrhús; hasonlók hozzá, *czifra*, *iromba*, ném. zierde; *kirkko*, kirche, svéd. kyrka, szláv. czerkwa; *kiro*, káromlás, illir. kárane; *korjo*, cura, kummer; *korwa*, ohr, auris; *kruoppi*, grube, svéd. grop, tot. hrob, lat. scrobs, távolabb esik az *árok*; *kruusaan*, kräusle, crispo, *kru-tim* tót., (kerengetek) mintegy körösítem, szokottan, göndö-

ritem; *kurimus*, gurges, mintegy karimás, vagy görgös; *kurki*, grus, kranich, daru; *kurku*, tót. krk, ném. gurgel, lat. guttur, torok; *kurmo*, avidus cibi, am. a' franczia gourmand, torkos; *kurru*, guriga, gyermekek' játékszere a' finneknél, és a' magyaroknál.

Markenen, marcesco; *markkīna*, markt, svéd. marknad (vásár). Gyöke a' latin *merx*, mellyel rokon a' magyar ár, áru, a' német *waare*, *werth*, ismét a' magyar ér, érték stb; *meratin*, meretrix; *meri*, meer, mare, mora (tenger); *merta*, merítő háló, másképp mereggyő; egyezik vele a' latin *mergo*, *mergus*; *moro*, és *mura*, magyarul murva, kömorzsalék; rokonok hozzá a' német *morsch*, magy. muruggya, morzsa, lat. mortarium, stb.; *murha*, (gyilkosság) mord, mordthat; *murhet*, moeror; *murhina*, reggeli, morgenessen; *muruotti*, murokrépa, sv. morot, ném. mohre, tót. murkwa; *märkä*, res fluida, magy. nyírok, mellynek tiszta gyöke a' hígat, folyékonyat jelentő *ir*, innen a' *nyir*, *nyirfa*, mellynek sok leve van; ugyanezen gyök látszik rejleni a' német *birke*, és szláv *brez* szókbán; *märä*, kancza, mintegy ancza, anyaló, ném. mähre. A' *mater* után a' franczia *mère*-hez áll legközelebb. A' magyar *macza*, *maczi* is ide sorozható; *narri*, narr; valamivel távolabb esik a' *döre* (öre, örül).

Ora, bohrer, furó, foro, a' kerek mozgást jelentő *or* gyök-től; *oras*, lat. verres, herélt kan, ártány; a' metszésre vonatkozó *r* alaphangú gyökökhöz tartozik; *orko*, kerek mély tér, vagy rét, orgovány; *orcus*; *orpo*, orbus, orphanus, árva.

Parta, bart, barba, brada (barkó), a' szőrt, sörtét, sörényt, jelentő *r* alaphanguak közé sorozható. *Perhet*, család, pereputty *); *perska*, szláv képzővel, parvulus (parum), ma-

*) *Jegyzet*. A' magyar *pereputty* összetett szó, igen sok hasonló szavaink' egyike, mellyeket *ikerszóknak* nevezhetnénk, minthogy mindkét alkatrészök ugyan egyet jelent, 's egyik a' másiknak mintegy képmása, ikertestvére, p. *irkafirka*, *ijaszifjas*, *czeleczula*, *genyegunya*, *retyerutya*, *teretura*, *dinomdánom*, *gizgaz*, *gyimgyom*, *cserebere*, stb., mellyek egy külön, és részletes tárgyalást érdemelnek. A' népnyelv az illy szók' alkotásában kimeríthetlen, 's ezek' hasonlatára a' *pereputty* is olly kifejezés, melly két azonegy alapértelmű szóból állott össze, u. m. *pere*, és

gyarul piri, pirinyó, parányi, csiri-biri, vastag hangon, poronty; *poikamas*, bübisch, puerilis, legközelebb áll hozzá a' hienches német *puj* (bube); *pipi*, gyermeknyelven magyarul, bibi, seb, fájdalom; *pirtti*, putri, az odút, udut jelentő *udor*-tól, székelőül burdó; *poraan*, porejtók, mint a' münchen. Codexben olvasható, am. hurítók, hurogatok, leordítók valakit, svéd. *bära*; hangutánzó, mint a' latin crepo, increpo; *prunni*, braun, barna, az égetést, pörkölést jelentő *parázs*, *perzsel*, *brennen*, *pruna* stb. szókkal rokon.

Radi, rath, svéd. rad, egyezik vele a' latin *reor*, *ratus*.

Sarwi, szarv, *κερας*, cornu, horn, roh. Ld. a' magasságra vonatkozók' osztályát; *serkku*, tótul sztrik, patrueilis; *sirkku*, soror, szesztra, schwester stb; *syrjä*, szél (margo), seite; *säret*, szelet, faszelet, segmentum ligni; *särmä*, segmen longum, ligni *sarmentum*, *scharte*, rokonai; *sario*, *scharre*, *sarabolok* stb.

putty kicsit, apróságot jelentőkből. *Perska* (szlav képzővel) finnül am. *parvulus*, magyarul *parányi*, *aprányi*, kicsinyítve, *piri*, *pirinyó*, *pirinkó*, *pirindike*, *piczi*, *piczike* (olaszul piccolo); *piczurka*, *pindurkó*; ide tartozik a' *csiri-biri* és *fityfity* is. A' *putty*-nak megfelel a' szinte piczit jelentő *pöttön*, Dunán túl, p. *pöttön ember*, igen kis ember, *pittypotty ember*, *pöttön gyerek*. A' *pöttön* alakra nézve olyan mint *piczi*, *piczin*, *kis*, *kicsi*, *kicsin*, vagyis gyöke *pött*, lágyítva *pötty*, vastagon ejtve *potty*, *putty*, és így az egész ikerszó leszen *piripött*, *perepött*, *perepotty*, *pereputty*, t. i. megjegyzendő, hogy épen ezen osztályba tartozó szókban a' nyelvszókás különböző lajtörja szerint szereti összeállítani a' szókat, p. *himeshámoz*, *ímmelámmal*, *cselecsala*, *kelekóla*, *ringgrongy*, *ringyesrongyos*, *lifeglafog* stb. 's így *perepötty* helyett *pereputty*.

Tehát ezen szó eredeti első értelemben am. *iczipiczi*, *csiribiri*, *aprócseprő*, *ifi*, *ijfi*, *ijafija*; innen alkalmazásilag és szűkebb ért. bizonyos családhoz tartozó ivadékok' összege, vagyis gyermekek, honnan, *pereputtyostól kivetni valakit* a. m. minden ivadékaival együtt, hol a' családapa mint pereputtyától különböző lény állítatik elé. *Ismerem egész pereputtyát* (*parapáty*, l. Tájsz. 285. l.) a. m. gyermekeit, és szélesb értelemben, egész rokonságát. A' *pere* szónak, mint kis gyermeket jelentőnek megfelel a' *poronty*, melly már megvetőleg használtatik, 's a. m. a' német *fratz*; egyszersmind gyűnév, 's ugyanezt teszi a' czigány gyermekekre alkalmazott *purdi*, *purde*.

Vége, minthogy a' családnak magvát a' gyermekek teszik, innen annak nevét emezekével azonosították. Hasonló viszonyban állanak a' finn *perska*, *kisded*, *piri*, és *perhet*, család.

GYÁSZBESZÉD PETÉNYI SALAMON FELETT.

TOLDY FERENCZTÖL.

Tartatott az academiában, oct. 29. 1855.

A' tudománynak is megvannak a' maga áldozatai, Te-
 kintetes Academia, valamint az erkölcsi, a' vallási, a' társo-
 dalmi eszméknek; 's megvannak nem csak a' négy fal 's az éj-
 jeli mécs' tudományainak, nem csak a' világrészek' fölfedezésé-
 nek, a' vadonok' bekalandozásának, az Aetna és Vezúv' észle-
 lésének; nem csak a' természeti tudományoknak, legnagyobb
 mérvökben : de vannak a' természetvizsgálat' szelidebb, lát-
 szólag veszélytelenebb nemeinek is : 's egy illyet gyászolunk
 azon kedves, azon tisztelt emberben, kit csak az imént kísér-
 tek Önök sírjához, Petényi Salamonban. Ó sok az, mi e' név-
 nél részvételünket, tiszteletünket költi fel, 's nem kevesebb,
 mi kora elvesztése felett mély fájdalmat gerjeszt keblünkben :
 mert benne egy az elmét, képzelmet, érzést egyformán művelő,
 gyönyörködtető, nemesítő tudománynak köztünk Mózsesét
 vesztettük el, mielőtt ő még az ígérlet' földét láthatta, mielőtt
 mind azon jót, szépet, nagyot kivihette, 's azon tudományt
 voltaképp megalapíthatta 's keletbe hozhatta, mellynek nappa-
 lait és éjjeleit, állását 's jövődjét, vagyonát 's az élet' min-
 den kényelmeit, sőt emberi örömeit, 's végre magát az életet
 is feláldozta. De azért Petényi még is boldogtalan nem volt :
 ő a' természet' vizsgálatában olly nemeit és mértékét éldelte
 az örömeknek, mellyeket a' világ' szegény gazdagja nem is-
 mer; ő abban nem csak az alakok' és színek' millió változa-
 tait, e' szeszélyesnek látszó gazdagság' törvényességét és ma-
 gas czélszerűségét csodálta, hanem mindenütt, a' fűszálban
 úgy mint az ősvilág' óriási állatmaradványaiban, a' világtalan
 földtúróban úgy, mint a' levegő' madarainak énekében az alkotó'
 mindenhatóságát és jóságát imádta, 's nem csak physical holt
 törvényeket, hanem éltető erkölcsi elvet ismervén fel benne, olly
 kedélycsendet és vallásos vigaszt meríte a' természetteli foly-
 tonos társalkodásból, melly mindennemű nélkülözések, fárada-
 lom, gyakori gúny, nem ritkán irigység közepett szenvedni,

túrní segíték, míg utóljára a' megvesztegetett test, lelkét is érzékenyebbé tevén, a' betegség és szívfájdalmak' egyesült ostromai alatt végkép összeroskadt.

Nem szóvirágok ezek, Tisztelt Academia! nem általánoságok' alkalmazásai, hogy egy hivatalos dicsbeszédnek megadják a' maga módját és formáját : hanem az ő életétől, tetteitől, érzésmódjától elvont színek, mikből, ha képét elég vonzólag festeni nem leszek is képes, de híven vázolni jó lélekkel meg akarom kísérteni. E' végre élete' folyamatát kell követnem, miben, miután ő nekünk arról, elég vétkesen, semmit nem hagyott, némelly barátjainak adataihoz, saját írásaiiban alkalmilag elhintett feljegyzésekhez és ennen emlékezéseimhez kell folyamodnom; 's bár így a' kép csonka lesz, de való, de mutató mi lehetett volna, ha ő, élményei', érzése'i', tapasztalásai' feljegyzését, mik mindössze olly tanulságosak leendettek, tőlünk meg nem tagadja.

Ötvenöt éve kereken, hogy Petényi Salamon Nógrádnak Ábel-Lehota helységét, melly egy századdal elébb Mikovínyi Sámuel, a' Bél Mátyás' segítő társa' bölcsőjét rengeté, születése által újra megnemesítette. Egy tősgyökeres magyar, de hazánk' felsőbb részei' eltótosulásának korában szinte eltótosult család' fia Petényi Gábor, ott tótul hirdette az isten' ígését, de így is hálánkat érdemelve, mert mint jeles tudományos fő, a' görög és héber nyelvekbe avatott hittanár 's tiszta hírben álló ember, olly irányt ada jókorán Salamon fiának, hogy ez az iskolába nem szokás és parancsból, hanem kedvvel és korán felköltött tudvágygyal lépett. A' jó sors őt Beszterczebányán, tizenkét éves korában már, academiánk' két becses tagjával, a' Kubínyi- testvérekkel fűzte össze; együtt tanultak és játszottak ők; először is a' madárpeték' sokféle- és sokszínűsége vonta magára gyermeki érdeköket, miket akkor még játékból, utóbb bizonyos szeretettel, 's lassanként teljesedő 's rendezgető ismerettel gyűjtögettek. Az eléhaladó ifjúi korról mind komolyabban lón úzva a' szép szenvedély, külön rándulatok jöttek létre, mik Beszterczebányáról sorban Selmezz, Körmöcz, Breznóbánya, Zólyom városai' 's Nógrád megye' vidékeire terjedtek ki; a' fiatal természetvizsgálók már ekkor mindenütt proselytákat ujonezoztak, a' nevezett helyeken figyelemre méltó

petegyűjtemények támadoztak, köztök a' magokéi, mik idővel válogatott példányokkal gyarapodván, a' nemzeti muzeum' ebbeli nevezetes gyűjteményének adtak nem csak eredetet, hanem díszet, sőt hírnevet is. Ez első lépés természetesen tovább vezette barátinkat, felébredt bennök a' vágy hazánk' minden részeiből fészkeket és tojásokat kapni, majd e' fészkek' rakói és megnépesítőivel, azok népszerű, tájbeli, sőt tudományos neveikkel is, majd költési és tartózkodási helyeikkel, életmódjokkal és erkölceikkel megismerkedni. Tovább menve, madártanunk munkák' tanulmányozása, a' bécsi császári tárlat' figyelmes szemlélgetése, európai madártanászokkal megindított levelezés és csereviszony, a' hazának több irányban bejárása, saját nyomozások és észlelések következtek — 's így lőn társaink által Beszterczebánya a' hazai madártan' bölcsője, 's míg a' testvéreket más irányok is igénybe vették, Petényi annak valódi megalapítója.

De még előbb Pozsonyba és Bécsbe kell őt kisérnünk. Amott az evangelicusok' lyceumában a' bölcsészeti, itt a' protestáns hittudományi tanintézetben a' theologiai folyam lőn elvégezve. Mindkettőben Petényi messze kitűnt társai felett, de amaz általános képző 's eme' kenyér-tudományok' komoly üzése mellett nem lőn elfeledve a' gyermek- 's hajnalló ifjúkor' szerelme sem; sőt ez pótlotta az elmetágító minden egyéb örömeket. Bécsben különösen, az ifjú ornithológ a' császári cabinetben csakhamar nem csak figyelmét, de barátságát is megnyerte Kollárnak 's a' két Natterernek; 's ott tanulta meg a' kitömesnek az értetlenek által lenézett, de olly fontos és nehéz mesterségét, ha t. i. az többet kíván előállítani élettelen báboknál, ha az állatot lelkének, jellemének, életének, tartásabani nyilatkozatával akarja megörökíteni. Mennyire vitte ő e' mesterséget, mellynek alapját nem egyedül anyagi szerekekeli bánás, gyakorlati ügyes fogások, hanem az állatok' sokszori és gondos észlelése 's életmódjoknak ismerete teszik, tudják, kik e' műveit nemzeti muzeumunkban gondolkodva csodálták: tudja a' külföld is; 's a' világhírű párizsi növénykert nem egy példányt mutat fel, mellynek készítése az ő messterkezére volt bízva. De az eszmevilágban nincs megállapodás; nem érti a' természetet, ki azt töredékesen vizsgálja, nyilatko-

zásai' egy-egy formájában 's nemében. Így az ornithológ Petényi is Bécset mint egyetemes állattanász hagyta el, midőn 1825-ben, a' nélkül hogy káplánságot viselt volna, 's daczára fiatalságának, a' czinkotai előkelő, jövedelmes lelkésziségre meghívatott. Azok, kik őt ez időben ismerték, hivataloskodásában vele érintkeztek, sőt összes gyülekezete megvallják, hogy tudományosabb hittanár, buzgóbb pap, lelkesebb szónok kevés volt kerületében; 's kevés évek alatt olly díszes vélemény' birtokosa lett, hogy felekezetének legjobbjai benne már a' majdani superintendenst kezdék látni. Őt azonban más vágyak, más gondok foglalták el. Minden üres órák folyton természet-tudományi ismeretei' kiterjesztése és kiegészítésére voltak szánva. A' kitömés magától az állatboncztan', ez az állatélettannak tanulmányozására vezették; míg másfelül a' gyűjtés, az észlelő kirándulások, a' szép tudományú Földváry Miklósnak, az írónak 's akkori esperességi felügyelőnek társaságában és segédkezésével nagyobb mérvben folytattattak, mint valaha. A' jeles ember' híre elhatott József nádorhoz, a' nemzeti muzeum' buzgó pártfogójához, 's megtörtént, még pedig Petényi' ohajtása szerint, hogy 1833-ban a' természetosztályi kitömő' hivatala megürülvén, tulajdonkép mint ilyen, de tudományos becse' tekintetéből segédőr czímmel, Pestre tetetnék által.

Tisztelt Academia! a' lelki nagyság' czíme sokszor, igen sokszor vesztegettetik az életben úgy, mint az életrajzokban. De ha a' valódi nagyság azon önfeláldozásban áll, melly az önérdek' feledésével valamelly eszmének hozatik; tartózkodjam-e barátunk' e' lépését, mellyet a' felületes felfogás meg-gondolatlanságnak 's mindenkép jelentéktelennek lesz hajlandó bélyegezni, rugói' nemességénél 's áldozatosságánál fogva nagy tettek nevezni? Gondolják meg, Uraim: Petényi egy őt szerető gyülekezetet, őt tisztelő hivataltársakat, állásához képest fényes jövendőt, kényelmes lakot, egy kedves kertet, ön keze' alkotmányát, ezer ötszáz ezüstforintos jövedelmet hagyott el; 's rajta egészségrontó fáradalmas foglalkodást, egy négyszáz frt bérrel járó szolgai állomást, rossz lakot 's nyolczvan frt évi utipénzt váltott! Ó csak az tudja e' csere' tevő-jét lelki nagyságában felfogni, ki őt ama' mélyen fekvő, kunyhószerű, kis ablakú, nedves rossz szobában látogatta meg, melly

a' muzeumtér' déli sarkában az árvíz előtt az ott elmenő' szemeit botránkoztatta, melyet az 1838-ki nagy hó alól ki kellett ásni, hol ő önkénytes szegénységet cserélt jólétért, szolgálót rangért, rideg függetlenséget családi örömekért, 's melyben a' természet' gyermekded kedélyü vizsgálója a' hazai természetrajz' megalkotása', a' természettudományoknak a' magyarral megkedveltetése', 's azoknak a' köz jólét érdekében hasznosítása' nagy eszméjével kebelében, szigorgott, és szenvedett, és pirongott! Nincs szavam, Tekintetes Academia, azon, tiszteletből, csodálásból és fájdalomból elegy érzések' festésére, melyekkel, valahányszor ő nekem e' dohos hajlékban a' nyílt természet' szépségeiről, hazánk' gazdagságáról, szakjától várható virágzásáról beszélt, lelkem előtte meghajlott, de szívem elfojtódott!

Ez időtájban, 's hosszas tanulás, észlelés, tapasztalás, nélkülözések közt és fáradtsággal tett számos utazgatások után, lépett ki Petényi Salamon, szerény névtelenségéből, a' magyar tudományos világ elébe. A' külföld rég ismerte; a' hazában nem volt eladdig tér, alkalom, fogékonyság. Létesültek a' magyar orvosok és természetvizsgálók' Bene Ferencz által indítványozott vándor gyülekezetei, 's a' Bugát Pál által megalkotott természettudományi társulat. Nem volt gyűlése e' tudománybarátoknak, hol ő nem tanította, nem gyönyörködtette hallgatóit, nem mutatta elé munkái' eredményeit, 's nem szónokolt, lelkesen nem izgatott volna az ügy mellett. Besztercebányán, hol mint gyermek lett madarász, a' tudomány' magasán álló férflerőttá a' hely, mint a' magyar ornithológiának főleg általa lett bölcsője iránti háláját, 's e' tudományszak' hazai történetét adta elő, méltatva, kiemelve mindenkit, ki e' részben addig még olly keveset is tett, és számot adva saját fölfedezéseiről. Már ekkor méltó önérzettel számos az országban elszórt tanítványai- 's a' tudomány' apostolaira hivatkozhatott, 's mint ilyen jogosúlva volt buzdítani, sőt utat mutatni a' haladásra. Besztercebányáról ez ősszel látogatta meg egészsége' helyreállítása végett a' stubnai fürdőket, honnan a' szomszédos Bars és Trencsénybe tevén kirándulásokat, a' hazai emlős-, madár és haltant új fölfedezésekkel gyarapította; 's különösen a' madártaniakat a' természettudományi társulattal

közlötte is. Ugyan ezen társulat a' fogas vakonyról is hallotta őt értekezni. De neki a' fauna nem egyedüli szakja volt. Kubinyi Ágoston jutalmat hirdetett ki azon kérdés 'megfejtésére: „mi legyen oka, hogy olly erdőkben, mellyekben rengeteg fánál századok óta egyéb nem nő; midőn ezek kivágnak, a' pagonyokban legott az első évben sok növény fejlík ki, még pedig olyanok, mik nem magból madarak által oda hozatva tenyésztetnek?“ Kifejthette volna azt meg szerencsésben mint Petényi, ki gyermekkorá óta olly figyelmetesen járta a' szárnyas nép' fő lakjait, 's nyomozásait a' természet' minden tüneményeire szokta volt kiterjeszteni? A' temesvári gyűlés hallotta e' megfejtést; hallotta őt, tovább menve, a' magyarországi emlősök' faunáját ismertetni meg. Ekkor hirdettette ki Kubinyi Ágoston ezen, fájdalom csak rövid időre nevezetessé lett kérdését: „Irassanak le az olly igen szenvedélylyé vált állatkinzások' módjai hazánkban, ezeknek káros volta, kivált zoológiai, státusgazdasági 's emberiségi tekintetben; 's adassék elő, millyen módokkal 's utakon lehetne ezeket legczélszerűbben megakadályoztatni, 's e' helyett az állatok iránt szelidebb bánásmódot behozni?“ E' kérdés nem csak tudományos és gyakorlati, hanem erkölcsi tekintetben is megkapta Petényi' figyelmét, 's melegen szónokolván mellette, az imént nyert hat arany díját a' jutalomhoz toldotta. 'S 1844-ben a' kolosvári gyűlés itt is őt látta győztesnek; ő pedig ismét visszabocsátá a' jutalmat, illy kérdésre tűzvén ki annak felét: „Adassék elő a' természeti tudományok' nagy jelentősége a' két haza' anyagi és szellemi boldogsága' kifejlődésére;“ a' más felét az általa javasolt állatkinzás-irtó társulat' alapjául ajánlván fel, mellynek több lelkes követőket találván Petényi, a' magyar természet-tudományi társulat által készített terv szerint amaz egyesület utóbb fel is állott. Ez alkalommal Erdélyt is bejárta, 's ott szerzett nyomos 's áttekintő tapasztalásait a' madártanban a' természettudományi társulat előtt, az összes állattanróliákat pedig 1845-ben Pécsen terjesztette elő. Kassán a' vakandokróli nyomozásai nem csak az állatászok, hanem a' gazdák' figyelmét is nagy mértékben lekötötték. Eperjesen az apró legyészről adván elő tapasztalásait, egyszersmind lelkesen 's költői fölmelegüléssel mutogatta, mikép a' természettudományok

minden vidéket és helyet érdekesé és becsessé tesznek, a' becses tájak' érdekét pedig felette emelik, sokszorozzák és élvezőket fűszerezik. Ez alkalommal a' haza' természettani ismeretét egyszersmind úgy emelte ki, mint a' hazaszeretet' egyik hathatós rugóját, mellynél, úgy kiálta fel, nemes lélek előtt nincs magasztosabb cél, édesebb kötelesség, dicsőbb erény!

Petényi' neve utai 's előadásai által országos volt, midőn academiánk őt 1846-ban december' 18. e' természettudományi osztály' levelező tagjai' sorába vevén fel, 1848-ban julius' 3. először lépett e' szószerkekre, mellyen a' Pesten még csak kisebb körökben hallott férfiú a' vadász sólyom' történetét adván elő, mind irodalmi eruditiójával, mind szellemdús felfogása és előadásával Önöknek is köz elismerését vívta ki. Azóta nem csak a' természettudományi társulat' üléseiben, mellynek az állattani szakban lelke volt, hanem e' helyen is többször közlöttele nyomos észleleteit, érdekes fölfedezéseit. Névszerint 1850-ben a' kakukról beszélőt, remekelni láttuk az állati erkölcsrajzban, 's kik közölünk e' fő jelességű munkájára emlékezünk, nem tudjuk: a' fáradságos észlelést, a' tünemények' megfejtésébeni éles elmét, vagy a' kedélyes felfogás' erkölcsi bájait emeljük-e ki inkább? Azon év' végén pirókjait ismertette még, 1851-ben fogas vakonyait; a' múlt évben szarútlanóczait, melylyek, valamint szinte akkori közleményei azon útvjáról, mellyet a' bihari Sebes- és Fekete-Körös közti hegylánczolaton Kovács János jeles természetbaráttal főleg azon végből tett, hogy az ottani számos barlangok közt az ismert, 's netán még ismeretlen csontbarlangokat őslénytani tartalmukkal kikutasssa, őt úgy, mint az utolsó évtizedben kifejlett jeles palaeontológót tüntették fel, millyennek őt már a' földtani társulatban gyakran hallott előadásai bizonyították; 's bizonyítja nemzeti muzeumunk' europai fontosságú őslénytani osztálya, melly, valamint az állattani egyéb osztályok is, Petényi' rendező, alkotó kezei' élő emlékei maradnak.

Nem érzem magamat hivatottnak, Tekintetes Academia, hogy Petényi Salamon' szaktudományi tetteit 's fölfedezéseit vagy részletesen ismertessem, vagy a' tudomány' álláspontjáról méltassam. Erre szakférfiú kell, 's illyennek beszédére ő nem csak méltó: de illyen az ő irányában szent köte-

lesség. De én ismertem Petényit, gyakran fordultam meg nála szigorú éveiben, 's ő nálam gyakran, mióta némileg jobbra fordult szerencséje — mert 1851-ben, tizennyolcz évi alárendeltségéből 's hozzá méltatlan ellátásából báró Geringer Károly akkori kormányfőnök úr által végre valahára kivétetett. Ismertem munkáit, mellyeket előszeretettel olvastam mindig, sőt közölök némielyleket valódi műveknek tartok; ismertem végre dolgozása' módját, fáradozása' rúgóit. Azért engedjenek Önök, kik szaktársai voltak, nekem még egy rövid végszót. Ő figyelmét lassanként kiterjesztette az összes élő, 's végre az ásványos faunára is. Mindenben az egyesből, a' részletekből indultak ki stúdiumai; ő éjjel lesekben ült viharban és hóban; lőfegyverrel vállán 's kenyérrel és írótárczával táskájában járta az erdőket, gázlotta a' vizeket, mászta a' fákat és sziklákat, ügyelve minden madár' röptire, 's hogyan ápolja kisdedeit, hogyan 's milly eledelt hord nekik, leste mozgásait úgy mint énekeiket, jegyzette tartózkodásaik' helyét; fogta az élőket, és szobájában tartogatta, hogy erkölceiket figyelemmel kövesse; vagy lelőtte és kitönte, 's így a' részletes tapasztalás' fokain emelkedett fel az elvonás' magasaira, az osztályokra, a' rendszerre. Később e' gondot, mint érintetett, hasonló módon kiterjesztette a' többi osztályokra is, 's míg a' hazai ornithologia és palaeontologia általa teremtetett meg, az emlőstant érdekes fölfedezésekkel gazdagította, a' hülészetet, haltant és kagylásztant figyelmesen művelte, mindezekben számtalan tárgyat gyűjtött, az illetőket páratlanul készítményezte; végre semmi természetrajzi tüneményt el nem hagyott észlelés nélkül síklani, 's olly számát halmozta egybe a' becses adatoknak, mellyek' közzétételét tartozásnak tekintem, 's külön lesznek bátor a' Tekintetes Academiában indítványozni. A' mi felett szolt és írt, arra nézve ő mindig teljes tájékozást nyitott hallgatóinak nézeti, oknyomozó, okoskodó és irodalmi tekintetben. Különösen ügyelt az állati psychológiára; az állatok' erkölcei' vizsgálatában tekintettel volt az őket körülvevő természeteli összefüggésre. Földrajzi elterjedésök, ennek változó viszonyai éles figyelme' tárgyai voltak. Kiemelte 's ott érezte fel sokszor az állatok' gyakorlati jelentőségét, hol az közönségesen nem is sejtetik. 'S az összes élő természetisme-

ret' millió adatait, nemes kedélyének lelkesülségével, végre egy isteni természetgazdaság' rendszerében egyesítette, 's itt benne a' theológ's a' természetbuvár végre barátilag egyesült. Innen az a' vallásos-erkölcsies irány, melly előadásai közt sokszor meglepi, 's e' költői gyermetegség, melly azokat gyakran olly vonzókká teszi. Azonkívül ő utain, levelezéseiben, élő szóvali előadásaiiban, de az életben is, a' hol járt kelt, oktatott, buzdított, esdeklött; vizsgálatot, öntapasztalást sürgetett; számtalan a' természeti jelenetek körül divatozó balitéleteket megtámadott. A' haza teli van tanítványaival, 's ha az eredmény nem feltünőbb, azt a' természettudományoknak lehető legkevesbbé kedvező viszonyok fejtik meg. A' népi műnyelvre hazánk' minden fajai közt gondosan ügyelt, 's jegyzései e' részben valódi kincstárt képeznek. Magyarúl írt, és csak kivételkép néhányszor németül is; eleinte ugyan nehezen, később jobban : lelkesen mindig. Benne a' nemzeti nyelv' szeretete folyton növekedett; 's a' legnehezebb időkben legteljesben bebizonyította forrása' nemességét.

Néhány hónapja súlyosan kezdett elbetegesedni. A' mi-
 reny, mellyet életében annyit kezelt, megvesztegette szerve-
 zetét; bel- 's külső hártáira rakodtak le az ártalmas elemek;
 's végre nehéz szenvedéseihöz többféle lelki sérelmek' érzései
 vegyültek. Érezte halála' közelgetését, de nem félt tőle. Iromá-
 nyait az academiának jelentette átadatni, 's — meghalt. Hi-
 szem, Tekintetes Academia! értjük mindnyájan az ezen fela-
 jánlásban fekvő vég esdeklést; 's reménylem, tudni fogjuk, mi-
 vel tartozunk neki, a' tudománynak, a' hazának. Szolgáltat-
 suk ki e' kiszenvedett életnek a' vég igazságot : kevesebbet a'
 nagy áldozó' irányában tennünk nem lehet, nem szabad.

ENGEL JÁNOS KERESZTELY' LEVELEZÉSIBŐL.

KÖZLÉ KUBINYI ÁGOSTON

az academiában julius' 9. 1855.

MVásárhely 24. Febr. 1798. Tekintetes Úr, Nagy Érdemü Tudós
 Hazafi! A' mult Holnap 9 dikén irt becses Levelére a' Tek. Vrnak, aka-
 ratom és szokásom ellen, későn van szerentsém válaszolni. Oka e' volt :

mert a' Ferdinánd Commissariussi Relatiójok s több munkájok azombann megérkezett; de nem az én számomra, ki érte 12 aranyot ígértem volt magam számára, hanem a' Társaságnak, 10 aranyokért. A' mint hogy a' Társaságnak 21-dik Januariusbann bé is mutattatott: 's a' Gyűlés a' Társaság számára kívánta megtartani. Azután azon gondolkodtam, hogy ha a' mostani kis Fériával Kolosvárra a' Gubernator Vr Exljához béme-
hetnék; 'S mint Társaság Praesessivel Ő Exljával értekeződhetném róla: de szinte a' Periodus véginn esvén parantsolatom hogy némely Productionalis pereket referáljak; abba sem boldogultam. Nem lévén azért egyéb hátra, a' miben ezenn dologbann a' Tek. Vrnak szolgálhassak: a' Mutató Tábláját azon kéz Írásnak, a' fogyatkozások kitételével Ocsowszki Vrnak zártam, olly' kérelemmel, hogy a' Tek. Vrnak adja meg.

A' mi a' néhai Simenfalvi Uram Productios perit illeti. Ez nékem megvan: de ebbe a' mi a' Szekelljek Tribussait illetné semmi nintsen. Hanem vagyon a' mint értem egy más munka, mellyet Csiki Vram bővített. Ez az ide való Tábla Archivumábann nintsen meg: hanem ígértbenn vagyon hogy meg szerzik és megküldik. Ez nemi arra való munka, hogy az ember ki adja: csak azért szeretném meg nézni; hogy valami ollyan ujj kutfejekre nem utasít-é, mellyeket én nem láttam, vagy nálam nintsenek. Külömben én úgy reménlem hogy erre a' czélra nézve, hogy t. i. ez a 4 szó: *Genus, Tribus, Generatio v. Nem,* és *Linea Generationum* vagy *Ág* mibe különbözik egy mástól a Szekely Nemzetbenn és mit teszen? nálam elegendendő kutfő vagyon; úgy arra is, hogy diplomatie megbizonyítsam, elég készület.

Az 1533 beli K. S. *) Critice tractaltassék. — A jó Tanácsot köszönöm kedves Tek. Vr. Nekünk is az a Célunk. A' mi eddig mitőlünk kitölt véghez is vittük: és annyira mentünk, hogy azt az embert, a kinek kezéből származott a' munka, 's világ eleibe jött; bizonyosan gyanusnak találtuk. Ellenbenn a' Munkát egy értelmes és szőrszálhasogató Barátunk kezébe adván; hogy azt mint minden authentia nélkül való, mintegy csak az uttszáról fel vett Írást, becső hitelességéből itéllye meg: ez hitelesnek találta. Mí mindazáltal úgy gondolkodtunk, hogy közönséggé tegyük ugyan; de nem úgy mint hiteles és kétség kívül való Írást, vagy kutfejet: hanem mintegy igen különös Jelenést — phoenomenont — a' Történet Írók rendibe, olly czállal: hogy majd idővel, most a Tudósok és régi Írásokkal, Levelekkel báno Urak figyelmetessége fel ébresztetvén, igassága vagy hamissága meg bizonyításához nagyobb készlettel lehessen nyulni. Senioris aevi plane nihil scripto inest: sed omnia antiquioris aevi. Haec quidem respective ita comparata, ut cum Belae Notario, cum Bizantinis Scriptoribus, cum diplomatibus et recentioribus Hist. Hung. Scriptoribus criticis rite cohaerent: respective vero prorsus ignota et inaudita hoc usque; quae tamen nonnunquam ad intelligen-

*) Kronika Siculorum.

tiam eorum quae hactenus intelligi plane nequiverunt, pulcre deserviant.

A Schlözer munkája világosítására, már jött bé a' minapi Januariusi Gyűlésben egy kis Munka; annak megmutatására hogy a' Kún nyelv nem veszett el. De Schlözerről emlékezet sints benne. A Februáriusi Gyűlésben esmét más. Ebben már világosonn megmutattatik: hogy a' 644. lapon valo Körül Írása a' Három nemzet Pecséttyinek éppen *Unfactum* nem igaz. A' jövőre készül más darab, arra; Hogy Erdélyt nem lakták István K. idejébe 's utánna a' Pacinaciták; nem volt Dubiae possessionis solum. De a' Társaság erősen fogja őrizni magát, hogy a' munkájába valami olyan felvétessék, és ki adassék, a' mi a' becsületet és ilendőséget; kiváltképpenn pedig a' Szász nemzetet meg sértse.

Már kifogyék a' válaszból: 'S még papirossam vagyon. Beszél-gessünk ha tetszik a' Tek. vrnak még egy keveset. Egyszersmászor más dolgaim engedvén, kezembe veszem Schlözert: és nem győzők mind annyiszor annak a' Tudós embernek tudatlanságánn csudálkozni. Láttya Kedves Tek. Vr, nintsen nálunk senki, a ki a' Diplomatikában jártas, a' ki ne tudná: hogy a' Szászok ugyan a' Szélekre telepítették, de soholt sem a' Passusokra; soholt az ő határok nem ment ki a' szomszédokéig; a' külső szélekgig. Az ő Várossaik és Székeik körül a szélek mind Vármegyék és Ispánságok voltak régen; és mind a' széleket, mind őket, mind az országot a' székelyek 's a' király népei őrzötték. Így volt mind Szász város, mind Szászsebeß, mind Szeben, mind Brassó, mind Besztercze. Azokat az Ispánságokat ők későn vonták magokhoz; de mind azok a' földök még tulajdon ma sem Szász föld; hanem ökis Iure Comitatus birják.

Hogy a' Magyarok, Székelyek vagy Magyar vrak inde ab initio valaha bánthatták volna a' Szászokat, kivévén a' Diaetákat: az éppen lehetetlen. Mert a' Szászfoldöt, 's annak benne lévő lakossait, soha senki meg sem büzölheti. Mert az király földének tartatik, külön és elválasztott határa 's Jurisdictioja vagyon tellyességgel, melly meg se surolhattya egymást. És ez eleitől fogva így volt. Hanem magok közé jött volt Rendeletlenség egy néhány izbenn; és notabene, mindenkor akkor voltak, a' derék Nemzetbeliek szerencsétlenek, a' mikor mint mais, a' nagy Vrak meg szaporodván köztök, azoknak kaballái miatt az ártatlan jó nemzet szenvedett.

Democratico-Monarchica Administratio se volt köztök soha, csak most kezd lenni, mellynek a' jó Schlötzer Vr tudatlansága adott okot. Az aristocratia örökké meg volt köztök 's jó volt. De most többel nem terhelem a' Tek. Vrat. Jöjjön le, kedves Tek. Vr Ö Exljával. Hadd lehessen drága személyét szerentsénnk tisztelni. Addig is különös tisztelettel vagyok a' Tekintetes Vrnak alázatos Szolgája *Aranka György* s. k.

Jena den 18. November 1808. Hochgeborner Hochzuverehrender Herr Consistorial-Rath! Gestern bin ich so glücklich gewesen Euer Hochgeboren mir so schätzbares Schreiben vom 30-ten October aus den Hän-

den des Herrn geh. Kirchen Raths Griesbach zu erhalten. Die Erinnerungen über meine Fragmente sind mir unschätzbar, empfangen Euer Hochgeborn dafür meinen unterthänigsten Dank, so wie für die gültige Übersendung der Anzeigen von den Monumentis Ungricis, mit deren Erscheinung die ungrische Geschichte einen grossen Schritt vorwärts thun wird. Ich habe heute vormittag einen Auszug aus dieser gütigst mitgetheilten Anzeige dem Herrn Hofrath Eichstädt übergeben, der ähnliche Notizen über Ungarn sehr gerne in die L. Z. aufnimmt.

Am künftigen Montag werde ich wegen der *Historia Ragusii* an Herrn Gregoire schreiben, ich glaube zuversichtlich Auskunft über dieses M. S. zu erhalten, in 7 Tagen ist der Brief in Paris, und so wie ich Nachricht erhalte, werde ich nicht unterlassen Euer Hochgeborn sogleich gehorsamt zu benachrichtigen.

Da ich meinem Versprechen sowohl, als auch dem Buchhändler-Vertrag zu Folge, den zweiten Theil der Fragmente liefern muss; so habe ich bereits dafür gesorgt, dass schon daran gedruckt wird. Dieser zweite Theil zerfällt gleichfalls in drei Abschnitte, im ersten werden Beschreibungen einiger Corv. Handschriften aufgestellt, im zweiten einige noch ungedruckte Documente aus der herzoglichen Bibliothek zu Gotha, welche mein Schwager zum Theil in der Schediusischen Zeitschrift angezeigt hat, abgedruckt. Der Scultetus, dessen Skolka Erwähnung thut, ist kein Ungar, sondern der berichtigte Pohle, dessen Schriften verbothen worden sind. Der dritte Abschnitt enthält, aus selteneren Büchern entlehnte Aufsätze, z. B. eine Abhandlung über die korwinische Bibliothek aus dem Journal des Scavants u. s. Dem ganzen ist die Biographie des spanischen aber aus Ungarn gebürtigen Bischofs Martinus Bracarensis nebst Widerlegung des Gregorius Turonensis, der sich in den Zeitbestimmungen der Würden und des Todes von besagtem Martinus selbst widerspricht. Griesbach ist mir in diesem Stücke treulich an die Hand gegangen.

Der Superintendent Csaplowitz in Dresden besitzt eine Sammlung von Excerpten aus verschiedenen seltenen ungrischen Documenten, die er mir versprochen hat. Der Aufseher Lipsius über die Antiken im japan'schen Palais zu Dresden besitzt gründliche Kenntnisse alter Münzen und auch des alten ungrischen Geldes, er sagte mir, dass er schon mehrere Male aber vergebens um das Schönviesnersche Werk geschrieben habe.

Die erste beste Gelegenheit werde ich benutzen um Euer Hochgeboren die 2 Theile meiner Fragmente zu schicken. Um Ostern werde ich diese Universität verlassen um nach Hause zu reisen.

Ich habe die Ehre Euer Hochgeboren nochmals für die schätzbaren Erinnerungen meinen unterthänigsten Dank abzustatten, und mich nebst einem Handkusse an die gnädige Frau, nennen zu dürfen. — Euer Hochgeboren Unterthänigster Diener *M. K. Martiny m. p.*

Wien, den 19. Novemb. 1808. Ich kann Ihnen mein verehrter Freund, in der That nicht genug ausdrücken, wie viele Verbindlichkeit ich der Nachsicht und gefälligen Güte schuldig bin, mit welcher Sie meinen Plutarch aus der grossen Verlegenheit haben ziehen wollen, in welcher er sich diesmal befand. Indem ich die letzten Bogen Theresiens derselben Freundschaft empfehle, und die Frage beifüge: bis wann selbe etwa, ohne Ihnen lästig zu sein, abgeholt werden dürften? — schliesse ich noch mit einer andern. Welches ist die beste Stammgeschichte der ungarischen Könige Arpadischer Abkunft, nämlich bis auf Andreas den Venezianer, und das Haus Anjou, und dann vom Haus Anjou bis auf Sigmund? — Hat man genealogische Tabellen über beide Häuser, genauer als Hübner, und so brav wie Tittel, Gebhardi und Schöpflin? — Ich bin eben mit einer zwar kurzen, aber dringenden Amtsarbeit beschäftigt, wozu mir Bücher dieser Art den schnellsten Vorschub leisten würden, und wer kennt die ungrische Literatur umfassender als Sie? — Geben Sie mir doch einmal Gelegenheit, nicht immer nur mit Worten, sondern durch die That zu beweisen, wie sehr mich Ihre zuvorkommende Güte beschäme, und wie aufrichtig die Versicherung sei, dass ich nie aufhören werde, mit ausgezeichnete Freundschaft und mit der vollkommensten Hochachtung zu sein Ihr gehorsamster Diener Hormayr m. p.

Prag, den 10. März, 1812. Wohlgeborner Herr, Schätzbarster Freund! Längst würde ich meinen schuldigen Dank abgestattet haben, wenn ich nicht gerade damals, als ich Ihre werthe Zuschrift erhielt, sehr krank gewesen wäre. Lange noch durfte ich nicht ausgehen, doch besorgte ich Ihre Aufträge durch eine Note an den Buchhändler Herrle, der mich aber versicherte, bei mehreren Buchhändlern als Mössle, Doll, wäre alles das zu finden, was Sie eben zu haben wünschten. Empfangen Sie also jetzt meinen Dank für die Güte, mit welcher Sie dafür sorgten, dass mir das Diplom der Warsch. Gesellschaft zugekommen ist. Auch jetzt muss noch ein anderes irgendwo in Wien von Cherkow aus angekommen sein, da mir Stoikovich meine Aufnahme meldete, und selbst eine Zeitung schon davon Nachricht gab. Es mag etwa beim Grafen Ossolinski liegen. Sollten Sie es für mich heben wollen, worum ich Sie freundschaftlich ersuche, so bitte ich selbes nur Herrn Hofrath Schöppl zu übergeben, der bald nach Prag reisen wird. Den Titel in der Beylage mit russ. Lettern bringe ich so ziemlich heraus; weiss aber das Buch nicht zu errathen, das man etwa gemeint hat. Sollte es nicht meine Vorrede zu Somha's Lexicon sein? Gyarmathi's Affinitas kann doch nicht zu Anlass gegeben haben, sich ein ähnliches Buch zu erdichten?

Dem Wunsche des Herrn Linde zu entsprechen, wäre mir ein wahres Vergnügen, wenn es durch einen Brief geschehen könnte. Sollte es denn in Wien nicht mehr Gelegenheit geben, ihm die wenigen Stücke der Annalen zukommen zu lassen? Graf Ossolinski würde ja selbst die Gnade haben, so was zu besorgen. Indessen klagte mir Linde in ei-

nem Briefe über die Wiener, und ich unterliess nicht, ihm ein Packet über Leipzig zu schicken, das aber bishero niemand übernommen hat, um es nach Warschau zu befördern, und die Karlsbader Gäste nahmen einen andern Weg nach Pohlen, als über Prag.

Mein Wunsch Wien zu sehen, meine Freunde zu besuchen, ward heuer durch die fatale Leberverhärtung, an der ich litt, vereitelt, weil ich ins Bad gehen muss.

Sonderbar ist es freilich, dass sich selbst geborne Ungern über Ihre Constitution nicht vergleichen können. Wir andere müssen beide hören, und wissen zuletzt nicht recht, wem wir glauben sollen. Indessen soll Sie diess auf Ihrer so rühmlich betretenen Bahn nicht irre machen. Schlimmer ist es, dass auch die Nachdrucker manche nützliche Unternehmung hemmen.

Einer meiner frühern Briefe scheint mir verloren gegangen zu sein. Ich bath Sie um gefällige Auskunft über die poln. Bibel zu Debreczin, die aus dem Ungrischen (so Teleki) übersetzt sein soll. Diess kommt mir sehr unwahrscheinlich vor.

Allein jetzt muss ich Ihnen wieder mit einer fremden Anfrage lästig fallen. Herr Grimm, königl. Bibliothekar zu Kassel, der über die Volksbücher aller Nationen schreiben will, verlangt von mir Auskunft über ungrische alte und neue Märchen, Romane etc. An wen kann ich ihn weisen, der ihm Genüge leisten wollte und auch könnte. Agitur hic de gloria Madyarorum. Daran möchte ich so weit Antheil nehmen, als ich selbst ein halber Ungar bin, aber leider! die Sprache nicht verstehe, weil man sie in sechs Wochen noch nicht erlernen haben kann. In diesem Alter führte man mich aus dem glücklichen Lande, und ich musste vom 5-ten Jahre an, Deutsch lesen lernen, und später noch ein böhm. Grammatiker werden. Dieser Grimm nun schreibt mir folgendes: „In einem alten deutschen Buche aus dem 17. Jahrhundert fand ich neulich — Erwähnung verschiedener Geschichten, welche einer während seines Aufenthalte in Ungarn wollte gelesen haben, worüber ich gern mehr wüsste, z. B. Ritter Rukemonde, welcher eine asiatische Princessin erlöset; Ritter Otto aus Ungern, welcher allein in die 78 abentheuer auf dem Kreidengebirg (an Karpati?) bestritten. Auch haben sie (Ungari) Argyrus und Tünder. Fried. Schlegel hält mit seinem über die ungrische Sprache und Literatur versprochenen Werke immer zurück, vielleicht hat er einiges auch über diesen Gegenstand gesammelt.“ Sie sehen nun, dass ich gar nicht im Stande bin eine befriedigende Antwort darüber zu geben. Ich will ihn also vertrösten, bis mich Ihre oder eines andern ungr. Patrioten Gefälligkeit in den Stand setzt, ihm einige Auskunft zu geben. Lieb wäre es mir, wenn die Nachrichten dadurch bewähret würden, dass sich ein ungr. Literator selbst unterschriebe. Wo wäre indessen etwas über diese Materie nachzulesen? Deutsch oder latein müsste doch das Buch sein, das man ihm empfehlen könnte. Wenn etwa der eifrige Kopitar zu Ihnen kommt, so bitte ich ihm zu sagen, er möchte auch heuer

den Redacteur der Annalen erinnern, dass mir für 1812 kein Exemplar angewiesen sei. Ich will wenn ich etwa zu wenig lieferte, mich bessern und gelegentlich etwas einsenden. Ich zähle auf Ihre gütige Nachsicht. Wünsche Ihnen im Schosse Ihrer Familie das grösste Glück, dessen wir fähig sind; und verharre mit vorzüglicher Hochachtung — Ihr ergebenster Diener und Freund *Jos. Dobrowsky* m. p.

NS. Für unsern Schematismus brauchen wir Ihren vollständigen Titel. Denn ich besorge, dass der heurige nicht ganz richtig oder nicht vollständig sey.

Pest, den 7. August 1813. Hochwohlgeborner, Hochgeehrtester Herr! Endlich kann ich Ihnen berichten, dass ich hinlängliche interessante Materialien für den ersten Band der Monumenta Hungarica habe, und bitte Sie daher mein Unternehmen in den vaterländischen Blättern als der Unterstützung würdig kräftig anzuempfehlen, und zu dem ersten Bande eine Vorrede zu schreiben, welche ich sobald als möglich zu erhalten wünsche, um das Msc. des ersten Bandes ohne Aufschub der Hofcensur vorlegen zu können. Der erste Band enthält: 1) Fata Tarczaliensia von Babocsay (sehr interessant. Die Chronik bezieht sich nicht bloß auf Tarczal, sondern auf ganz Ungarn). 2) Das Testament des Fürsten Stephan Bocskay (sehr interessant). 3) Ein Ausschreiben des Grafen Stephan Bethlen vom 12. Jänner 1616. 4) Aulica maximam partem ex Instructionibus summis Aulae Rákóczianae Officialibus datis constantia (sehr wichtig zur Kenntniss des Rakoczschen Hofes, und durchaus nicht censurwidrig). 5) Actorum conventus Széchényiensis Fragmenta. 6) Einen beträchtlichen Theil der Selbstbiographie des Fürsten Johann Kemény (die ganze konnte ich noch nicht copiren und noch weniger im ersten Bande, selbst nicht im Auszuge mittheilen, denn sie ist 3 Alphabete stark). 7) Die alten Municipals Gesetze der Szekler. 8) A Fertő Tavának historiai leírása Dr. Kis által (da diese interessante Geschichte des Neusiedler-Sees seit 1797 ungeachtet aller Bemühungen des Verfassers nicht zum Drucke befördert werden konnte, so hoffe ich den Dank des ungrischen Publicums zu erhalten, wenn ich sie auf diesem Wege mittheile).

Nr. 2. bis 6. habe ich auf der Rádayschen Bibliothek in Péczel copirt, wo ich mich vom 29-ten July bis 5-ten August aufhielt. Ich copirte Tag und Nacht, und wurde von den humanen Grafen und der Gräfin als Hausfreund behandelt, die Manuscripte waren nicht geordnet und viele konnten wir gar nicht auffinden, z. B. die Selbstbiographie von Gabriel Bethlen und das Werk von Cserey, denn 1809 wurden aus Furcht vor den Franzosen die Manuscripte, das Münzkabinet u. s. w. in Eile eingepackt und dann nicht gehörig ausgepackt und aufgestellt. Auf Bitte des Grafen verfertigte ich einen Catalog der Manuscripte woran es noch ganz fehlte, und nahm mir zu meiner Notiz eine Copie davon. Ich fand vorzüglich wichtige Rákócziana (grossentheils Originalien von Rákóczy, Paul Raday und andern Coaevis) und Religionaria. Der Graf

drang in mich bis Ende August in Péczel zu verweilen, aber ich musste dieses gütige Anerbieten ausschlagen, weil ich wegen des neuen Schulcurses nach Oedenburg eilen muss. Zugleich hat mich aber der Graf die Schulferien im künftigen Jahre ganz in Péczel zuzubringen, seine Bibliothek wissenschaftlich zu ordnen und einen Catalogue raisonné zu verfassen. Ich versprach es ihm, weil ich dann zugleich Gelegenheit haben werde für die Fortsetzung der Monumenta wichtige Handschriften zu copieren.

In Pest konnte ich leider das National-Museum nicht anders benutzen, als durch Besehen, Lesen und Notirung der Titel wichtiger Handschriften. Als ich nämlich gleich nach meiner Ankunft am 25. July für meine Monumenta wichtige Handschriften copieren wollte, sagte mir der Director v. Miller, ich müsste dazu die Erlaubniss des Palatins haben, und zu diesem Ende in einer dem Palatin einzureichenden Instanz die Stücke, die ich copiren wollte, specificiren. Ich setzte die Instanz auf und ging damit nach Ofen, musste aber die Instanz, da der Palatin nach Csaba verreist war, in der Kanzley lassen. Als ich von Péczel zurückkam, fragte ich in der Kanzley des Palatins um meine Instanz. Man sagte mir, sie sey noch in den Händen des Palatins unerledigt. Ich bat vorgestern um eine Audienz beym Palatin und erhielt sie. Der Palatin nahm mich gnädig auf, und sagte mir, er habe wegen wichtiger Geschäfte meine Instanz noch nicht lesen können, wolle es aber nächstens thun, und nach eingeholtem Gutachten von Direktor Miller eine Resolution ertheilen. Zugleich sagte er mir, er habe meine eingesandten Proben der ungrischen Comitatsbeschreibungen erhalten und sei damit zufrieden, allein die Ausführung des Plans müsse vor der Hand aufgehoben werden, denn „*wir bekommen Krieg*“ und an eine öffentliche Geldunterstützung ist jetzt bei einem literarischen Unternehmen nicht zu denken. Nach hergestelltem Frieden werde ich den Plan wieder vornehmen. — In der Bittschrift bat ich um die Erlaubniss copieren zu dürfen: ungrische Briefe von türkischen Baschen zur Aufklärung der Türkenbriefe, verschiedene Stücke aus dem sogenannten Protocollum Bathorianum, einiges aus den Manuscriptis Ederianis. Da gegenwärtig kein Catalog der Mss. im National Museum ist, denn er ist der Druckerey übergeben, und das Museum weder einen Bibliothekar (denn Horváth István ist noch immer nicht wirklik angestellt) noch Scriptor hat (man sagt, der Palatin lasse diese Stellen eine Zeitlang vacant, um für den Museumfond etwas Geld zu ersparen); so musste ich ohne alle Anleitung die Manuscripte aufsuchen und lesen. Da ich viele ungrische und türkische Schriften von türkischen Baschen, Tsausen u. s. w. fand, die bis jetzt Niemand benutzt hat, und die doch die Türkenkriege sehr aufklären würden: so fasste ich den Entschluss, die türkische Sprache mit Eifer zu studiren, dann die türkischen Handschriften im Museum zu lesen und zu übersetzen, und ein Diplomatarium hungarico-turcicum herauszugeben. Schwartner bestärkte mich in diesem Vorsatz. — In der Uni-

versitätsbibliothek fand ich auch vieles, was zur Fortsetzung meiner Monumenta dienen wird, namentlich in den Hevenessischen und Kaprinay-schen Sammlungen. Auch Szalárdi's Magyar Országának siralmas Krónikája ist in der Universitätsbibliothek, aber auch im Museum. — Die Bewilligung des Palatins werde ich nur für die Fortsetzung der Monumenta benützen können.

Schwartner's Diplomantik ist schon ganz vergriffen. Er zögert aber mit einer neuen Ausgabe, weil er die Kosten der Kupferstiche scheut.

Mit Kovachich machte ich eine interessante Bekanntschaft. Er ist unermüdet thätig. Jetzt arbeitet er an einem kirchenhistorischen Werke. Meinen Brief, worin ich ihn um Beiträge zu den Monumentis bat, hat er nicht erhalten, und jetzt konnte er mir nichts mittheilen, weil alle seine Mss. dem Museum einverleibt sind. Er ist auf Jankowich wegen der Verantiana übel zu sprechen. Er verkaufte nämlich dem Jankowich die Originalia, nahm aber zuvor eine für das Museum bestimmte Copie der sehr unleserlichen Originalien. Diese Copie liess Jankowich, der die Originalien nicht lesen konnte, um die ungr. Verantiana im Druck herauszugeben, allein er liess weder etwas drucken, noch will er die Copie dem Museum zustellen (um diesen Schatz allein zu besitzen), obwohl ihn gleich desswegen der Palatin selbst admonirt hat. Ich konnte die Bibliothek des Herrn Jankowich nicht sehen, weil er nach Wien verreist ist, aber wäre er auch hier, würde mich schwerlich etwas copiren lassen, obgleich Kultsár mir dazu Hoffnung machte, und zu einer Vereinigung mit Jankowich zur Herausgabe der Monumenta Hungarica rieth. Kovachich wollte vor kurzem mit seinem Sohn eine Reise nach Paris machen und daselbst ein Jahr lang verweilen, aber wegen der Zeitumstände wollte der Palatin dazu nicht die Erlaubniss ertheilen. Jetzt hat er den Vorsatz nach Siebenbürgen zu reisen und daselbst ein Jahr lang zu bleiben.

Ausser Miller, Schwartner und Kovachich sprach ich noch von den hiesigen Gelehrten Kultsár, Schedius, Molnár, und den Zeitungsschreiber Rösler in Ofen. Molnár hat eine reichhaltige Sammlung zur protestantischen Kirchengeschichte in Ungarn, die er im Druck herauszugeben gedenkt. Rösler befindet sich jetzt durch den guten Fortgang seiner Zeitung in einer Art von Wohlstand.

Morgen oder übermorgen reise ich nach Oedenburg zurück. Ich machte die Reise nach Pest über Wien und Pressburg auf der Donau. Ich verliess Oedenburg am 17. July. In Wien erkundigten sich Armbruster und Wächter, in Pest Schwartner und Kovachich nach ihrem Befinden. Glatz war in Baden.

Leben Sie wohl und kehren Sie bald gesund nach Wien zurück. Ich bin mit vollkommener Hochachtung Ew. Hochwohlgeborn gehorsamster Diener *Rumy m. p.*

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' philosophiai és társadalmi tudt. osztályai' ülése
julius' 2. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. elnök úr' elnöklése alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth Cyrill és Kállay rr. tt., Pauler és Tóth L. ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Gebhardt, Györy, Kiss K., Szalay rr. tt., Brassai, Hunfalvy, Petényi ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' *titoknok* gyászbeszédet mondott Hetényi János osztálybeli rtag felett; 's egyúttal indítványba hozta, hogy örököse felszólíttassék, miszerint az elhunynak kéziratait átnézhetés — 's a' mennyiben kiadható állapotban volnának, kiadás végett beküldje; mi el is fogadtatott.

— *Kállay Ferencz* folytatta előadását az ophitismusról.

A' történettudományi osztály' ülése julius' 9. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. elnök úr' elnöklése alatt jelen voltak az osztályból: Érdy, Jerney rr. és Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Györy, Kállay, Kiss K., Szalay rr. tt. — Brassai, Pauler, Petényi, Reguly, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' *titoknok* Kiss Bálint osztálybeli lev. tag' emlékezetét olvasta.

— Következett *Podhradzky József'* közleménye Nagy-Váradnak 1660-beli meghódításáról; és:

— *Kubinyi Ágoston'* közléséből Engel János történetíró' levelezéseiből némely darabok, különösen Aranka, Kovács-Martiny, b. Hormayr, Dobrowsky és Romy Károlytól.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése
julius' 16. 1855.

Györy Sándor rr. korelnöklése alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Kiss K. r., Csorba, Petényi ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Jerney, Szalay rr. tt. Hunfalvy, Pauler ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— *Bugát Pál* a' széphanctanról értekezett.

Összes ülés július' 23. 1855.

Czuczor Gergely rt. korelnöklete alatt jelen voltak : Balogh, Bugát, Erdy, Győry, Jerney, Kiss K., Szalay rr. tt. — Bertha, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Petényi, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— *Hunfalvy Pál* a' „Magyar“ névnek jelentését fejtegette az összehasonlító nyelvészet' segedelmével.

— *Körlevél'* szétküldése határozottatott el a' tagokhoz, melyben felszólítandók, miszerint october' 20-áig beküldenék a) jelen címök, lakhelyök és utolsó postájok' feljegyzését; b) munkálkodásaik' sorát 1847-től 1855. júliusig; c) önéletrajzi adataikat pecsét alatt, mik éltök' napjaig a' levéltárban feltöretlenül őrzendők; továbbá, hogy d) az Utasító Határozatok' 6. 7. 8. pontjait minél buzgóbban teljesítsék; végre e) a' „Magyar Nyelv' Rendszerére“ levő észrevételeiket küldenék be, 's f) a' Történelmi Bizottmányt munkálkodásaiban támogatsnák.

— September' végeig szünidő.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

VIII. Sz.

A' NAGYSZOMBATI TÖRVÉNYKAR' ROMANISTA IRÓI.

PAULER TIVADARTÓL.

Olvastatott oct. 15. 1855.

I.

Utolsó előadásomban a' nagyszombati egyetemi törvénykar' tagjai' jogirodalmi működésének megismertetését tűzvén ki feladványomúl, miután annak megoldását *Bencsik Mihály'* jellemzetével kezdém megkísérteni ¹⁾, jelenleg azon férfiakról szándokom szólni, kik az érintett intézetnél a' római polgári jogot művelék irataik által.

A' törvénytudományi kar' 1667. évi alapítványlevele a' római jognak is állított tanszéket; a' tanárnak köteletségévé tétetett, hogy Justinián' tanítmányait az egész törvénytárral, annak jegyzetei 's mellékleteivel, mellyekhez, mint tudva van, a' hűbérkönyvek is tartoznak, adja elő.

A' leczkéeknek naponként 1760-ig három óra negyed, azután egy óra rendeltetett, és a' mint akkor egyáltalán, úgy itt is a' tanítás a' törvénykönyvek' rendje szerint történt.

A' törvénykar' alapítóinak emez intézkedése a' jogtanulmányok' általános európai elrendezéséből, nem különben mint hazánknak viszonyaiból veszi magyarázatát.

A' római jog nem csak belső előnyei, következetesen ki-

¹⁾ Magyar Academiai Ért. 1855. III. sz. 181—191. l.

fejtett elvei, szabatos rendszere által kitűnő figyelemre méltónak mutatkozott, hanem érvényessége, hatása, gyakorlati nyomosságánál fogva is főfontosságu volt.

A' justiniáni törvénykönyvek, a' XII. században feléledt tudományos tárgyalásuk' alapján, döntő befolyással voltak az európai nemzetek' jogéletének alakulására, sőt többeknél segédforrásként elfogadva, a' honi források' használatát és alkalmazását kisebb nagyobb mértékben szűkebb korlátok közé szoríták.

Történt az főleg Németországban, hol számos egyéb okokon kívül a' császárok' ama' hiedelme, hogy ők a' római császárok' utódjai, nem kevésbé mozdítá elő uralmuk' terjedését, elveik' honosítását.

De még nálunk is, ámbár soha egész kiterjedésökben elfogadva nem lőnek, félreismerhetetlen befolyást kezdettek gyakorolni.

Honosaink nagy részt külső egyetemeken nyerték kiképezésöket, nyugati műveltség termékenyíté hazánk' földjét; a' keresztyén vallás és egyházzal meggyökerezett kánoni szabályok a' római joggal sokszoros összefüggésben lévén, annak itt is némileg rést törtek, mint azt *Bartal György* gazdag tartalmú jeles jogtörténeti munkájában kétségen kívül helyezi.

Már az Árpádok' szakában IV. *Béla* király alatt IV. *Ince* pápa 1254. leveleiben a' francziák, angolok, skottok és spanyolok után a' magyarokat is azon nemzetek közé sorolja, mellyek a' római jognak kelletén túl hódolnak ¹⁾.

Ismeretének elterjedését tanúsítják ama' számos idézetek, mellyek régi királyaink' okleveleiben, törvényszékek' ítéleteiben fordulnak elő, így III. *Endre'* korabeli okmányban a' hazai szokáson kívül, kifejezetten mindkét jog' szentesítvényeire (utrorumque iurium sanctiones) történik hivatkozás; és a' nevezett király saját országos törvényeit több ízben szabályoknak (statuta) czímezvén, a' római jogászok' szólásmódját követi, kik a' törvény és írott jog' elnevezését csupán a' római, illetőleg kánoni jogra alkalmazhatónak vélik ²⁾.

Innen I. *Károly* király *Zach Bódog'* esetében „lex rega-

¹⁾ *Bartal* : Commentariorum ad hist. status iurisque publ. Hung. aevi medii Libri XV. Posonii, 1847. Tom. II. 169, 170. l.

²⁾ *Bartal* id. munk. III. 13. l. — 1298. 5. 29. 44.

lisra“ hivatkozván, az alatt *Bartal'* alapos állítása szerint csak a' római jognak a' felségsértésre vonatkozó szigorú fenytő intézkedéseit érthette, és I. *Lajos* fia 1351. 19. tcz., melly a' fiúnak atyja' helyébeni megfenytését tilalmazza, épen azon törvényes elvek' alkalmazásának megszüntetésére irányoztnak látszik.

Hollós Mátyás' híres hatodik végzeményének befejezése, mellyben azt az ország' örök törvénye és írott jogának tekintetni rendeli, ismét csak a' legistáknak Magyarországbán is meggyökerezett ama' véleményére vonatkozik, mintha az állandóság és írott jog' állítmánya kizárólag a' császári törvényeket illetné.

És aligha nem *Mátyás'* érintett kijelentése, minek horderejét és valóságos értelmét csak akkor foghatjuk fel kellően, ha a' korában általánosan elterjedt jogászi véleményekre ügyelünk, szolgáltatott alkalmat azon állításra, miszerint *Mátyás* az általa honosított római jogot utóbb tekintélyétől megfosztva, az ország' törvényszékeiből kitiltotta volna, alkalmat *Vives Lajos'* ama költészeti „mulatságos gúnyolódásának“ mint *Frank* nevezé, mellyet *Conring*, *Hotomann*, *Jony* stb. félreértettek, a' nélkül hogy azt tökéletesen alapnélküli koholmány-nak mondhatnók.

Hogy azonban *Mátyás* sem szüntethette meg a' kor' általános meggyőződésén sarkaló nézeteket, azt *Verbőczy István'* Hármaskönyve kétségtelenné teszi.

Verbőczy nem csak a' jog' alapismereteit a' római jogkönyvekből vette által, azokat a' hazai jog' forrásai közé sorolja, gyakran okoskodásaiban annak intézményeit szem előtt tartja, hanem fensőbb méltósága, tekintélye körüli véleményét több ízben nyíltan kijelenti.

Igy a' polgári jog' nevét további hozzáadás nélkül kitünőleg a' római jognak épen úgy állítja tulajdonítandónak, mint a' költő' elnevezését a' görögöknél *Homérnak*, a' rómaiaknál *Virgilnek*, az apostoli címet sz. *Pálnak*; a' polgári jogot közönséges és szabályzatira osztván, az elsőnek azt mondja ¹⁾, melly a' polgári törvénytárban foglaltatik, az utóbbinak, melyet egyes országok, tartományok vagy városok magoknak al-

¹⁾ Hk. előb. 2. 8. cz.

kotnak ; sőt a' II. rész' 6. czímében előre bocsátván, miszerint hazai jogunk' rendeletei nagyobb részt a' császári és kánoni jog' forrásaiból eredtek , folytatólag hozzá adja : „Municipalis tamen haec nostra consuetudo — — — ex tribus fundamentis constat.“

Hogy ezen nézetek utóbb is uralkodók maradtak, bizonyítja *Kitonich'* munkája ¹⁾; azon körülmény, hogy a' hazai jog' tudományos művelésének első kísérletei a' római és magyar törvényhozás' összehasonlításával, viszonyzatuk' meghatározásával foglalkodtak, mint *Baróczi Decsi, Tábor, Toppeltin, Fóris-Otrokocsi'* munkáiból kitűnik, tanúságot tészén, hogy más adatokat mellőztek, II. *Ferdinándnak* a' nagyszombati egyetemet megerősítő oklevele is, mellynek erejénél fogva a' *Pázmány*-alapította főiskolát mind azon kiváltságokban részesíti, mellyek azt „iure communi aut speciali caesareo“ vagy pedig „municipali hungarico“ illethetik.

A' római jog' ezen tekintélye mellett mindazonáltal a' hazai jog' forrásai maradtak a' társadalmi élet' szabályozói.

Sokkal tisztább fogalommal bírtak a' jog' természetéről őseink, sokkal inkább ragaszkodtak intézményeikhez, mintsem hogy a' római jog' túlsúlyra vergődhetett volna; tanulmányozták elveit, tisztelték, elismerték előnyeit, de megmaradtak saját intézkedéseik mellett, gyakorlatilag érvényesítvén *Facciolati'* híres mondatát : „Expedit omnes gentes romanis legibus operam dare, vivere suis.“

Világos volt előttök, hogy a' népek' belső meggyőződéséből, jognézeteikből sarjadzó, hosszabb ideig egyenlően folytatott cselekvények, bíróságok' ítéletei, testületek' szabályai-ban, nagyobb mérvben a' törvényhozás' rendeleteiben nyilvánuló jogelvek és határozatok, azok' egész valójával legszorosabb összefüggésben állanak, létszeres fejlődésök' legjelentékenyebb nyilvánulásai közé tartoznak.

Elismerték azonban azt is, hogy a' népek' különböző felfogásai' daczára a' jog' eszméje magában ép oly szent és örök, mint az igazság és erkölcsiség' eszméi; hogy az emberek

¹⁾ Directio methodica. Cap. I. Quaest. 12. és munkája' végén per-oratio ad candidos tyrones.

és népek' alanyi nézeteinek változatossága meg nem ingathatja azon törvények' lényegét, mellyeknek alkotója, *Ciceróval* szólva, az örökké való igazság, mellyek minden népet, minden időben állandóan, változatlanul köteleznek ¹⁾).

Igen messze eltérnék kitűzött czélemtől, ha ezen állításom' tüzetes bebizonyításába bocsátkoznám; de kétségen kívül helyezi azt sz. *István'* II. könyvének 20. cz., mellyben az egyetemes igazság' főelveinek egyikét kifejtve olvassuk: „Quoniam Deo dignum est et hominibus, optimum, unum quemque in suae industriae libertate vitae cursum ducere,“ és *Verbőczy István'* több helye, mellyekben a' természeti jog' lételét, szabályozó hatását a' szokás és törvényhozásra nem csak elismeri, hanem nyíltan kijelenti, hogy e' jog az éssen gyökerezik: „ius fundatum esse super ratione ²⁾“.

És így már századok előtt a' jog' alkotó elemei' kölcsönös viszonyzatáról a' legtermészetszerűbb nézetekkel bírtak eleink; nyíltan vallák a' jog' és igazság' örökös voltát, elismerték a' római jog' fontosságát, gyakorlati téren fentarták a' honi jogforrások' tekintélyét. Ezen egész történetünket átlengő felfogásból indultak ki a' nagyszombati jogkar' alapítói, a' római jog' tanszéke körüli intézkedéseikben.

Míg más egyetemeknél majdnem kizárólag a' római és kánoni jog képezé a' köztanítás' tárgyát, nevezetesen a' bécsi egyetemen a' XV. század' végeig a' kánoni, utóbb *Balbi Jeromos'* meghívása után a' római jog olly uralommal bírt, hogy az 1533. évi szabályzat minden más jog' mellőzésével a' rómainak két, az egyházinak egy tanszékét állítá fel, az 1537. és 1554. intézkedések pedig a' római jog' tanszékeinek számát háromra emelték, a' tanárok' szoros köteletségévé tévék, hogy a' polgári törvénytár' szövegére szorítkozva, más jogok' körébe ne avatkozzanak, ekként a' német 's különösen ausztriai honi intézmények' tanítása *Kink'* igazságos állítása szerint egészen parlagon hagyatott, és minden panaszok' daczára a' *Mária Terézia'* korában 1762. történt átalakításig, semmi lényeges változás nem történt; míg ugyanazt a' többi német egyete-

¹⁾ De Republica III. 22.

²⁾ Hk. előb. 9. cz. 4. §.

meknél is tapasztaljuk úgy annyira, hogy miután *Conring Armin* a' német jog' fontosságára honosait már a' XVII. század' derekán figyelmeztette, az első önálló leczkét arról csak 1707. *Bayer György* tartotta Wittenbergában, a' különös területi jogok pedig *Warnkönig*' tanúsága szerint a' XVIII. században egyáltalán önálló szakokként nem adattak elő: addig hazai egyetemünknel a' jogtudomány' négy tanszéke közül a' rómainak egy, a' kánoninak egy, a' magyar jognak pedig kettő azon nyílt kikötéssel jutott, miszerint mind a' tanárok a' honi jogintézmények' összehasonlítását a' római vagy császári és kánoni joggal köteleességeknek ismerjék, amazok' hiányait ezeknek rendeleteiből kipótolni igyekezzenek.

Mi módon teljesíték már a' jog' tanárai az alapítók' szándokát, miután szóbeli tanításuk' egyéb adataival nem birunk, csupán irodalmi működésökből ítélhetjük meg.

II.

A' római jog' nagyszombati tanárai közül, kiknek elseje *Textor* vagy *Takács Ádám János* volt, irodalmilag szakjokat művelék *Sommeting Ernő Frigyes*, és *Rendek János József*.

Sommeting Ernő Frigyes jogtudor német nemes családból származván, Nagyszombatba hivatott, hogy a' törvénytudományi kar' leczkéi' nem sokára megalapítása után jövedelemhiány, dőghalál és háborúskodás miatt közbe jött felfüggesztésének megszüntével, a' római jog' művelését új életre ébreszse; működése, melly a' XVIII. század' utolsó évtizedébe esik, öt évig tartott, melly idő alatt a' római jogból a' legelső nyilvános vitatkozásokat rendezte el; később a' salzburgi egyetemhez meghívást kapván, ott a' közjog' és justiniáni törvénykönyv' rendes tanára lőn, az érsek-fejedelem' tanácsosai közé soroztatott, és császári udvarbiró' (*comes palatinus*) czímével diszítettett fel, mellyel a' német közjog' értelmében, habár akkor már kevésbbé jelentékeny, az úgy nevezett „*comitiva minor*“ fogalma alá tartozó előnyök voltak egybekapcsolva.

Itt a' XVIII. század' másod évtizede' első esztendeiben közbe jött haláláig nem csak tanítása által nagy hírre emelkedett, hanem az institutiók' rendje szerint kidolgozott munkájában, az akkoriban kötelező törvényes szabályoknak össze-

állítását olly sikerrel kísérlette meg, hogy kézírata halála után is többek által használtatván, kiadása kívánatosnak látszott; miért is, miután azt tisztársai nevezetesen az institutiók' első könyve' harmadik czíméig *König Robert* sz. Benedek rendű áldozár egyházi jog' tanára, annak rögtöni halála után pedig többi részét *Ayblinger József Ádám* érsek-fejedelmi tanácsos és a' császári tanítmányok' tanítója kiegészítették és bővítették, *Taxis Mária Anna* özvegye 1714. nyomtatásban az uralkodó érseknek ajánlotta fel ¹⁾.

Az egész munka az akkori kor' szellemében iskolás kifejezések, felosztások, megkülönböztetések, vitatkozásokban, nevezetesen a' ramisticus négy ok' alkalmazásában bővelkedik; de a' mellett számos alaposan kifejtett, és kellőleg indokolt fogalmak 's állításokat tartalmaz.

Igy hogy hosszas ne legyek, jogossághoz a' külső törvényszerűséget, többeknek kölcsönös viszonyzatát és egyenlőségét kívánja: „legalitas, alteritas personarum, aequalitas.“

A' természeti jogot az ember'eszes természetére alapítja, és több értelmezés' mellőzésével „congenitum rationis dictamen“-nek nevezi.

Legnagyobb figyelemmel volt a' római jogra, tekintettel azonban a' gyakorlat' követelményeire, minél fogva a' német, kánoni, és különösen salzburgi intézményeket is tárgyalja; a' tanítmányok' III. könyvének XIII első czímét, mint a' szokással ellenkezőket, végképen elhagyja 's azok helyett a' CXVIII. novellát közli.

Állításait történeti adatok-, példákkal világosítja fel; a' magyar jogról azonban nem emlékezik, sőt történelmi események' felemlítésénél is, csak egyszer hivatkozik Magyarországra, midőn a' zsidókról szólván fölhozza, miként azok 1494. Nagyszombat városából gyermekgyilkosság miatt kitiltattak, és hogy az akkor befalazott kapu' helyén az állítólag megölt gyermek' kifaragott képét még most is láthatni ²⁾.

¹⁾ Introductio in universum ius, iuxta seriem IV. librorum et titulorum institut. imp. ex iure nat. gentium, canonico, publico, privato, feudali, criminali concinnata. Styrae, 1714. IV-rét, 617 l.

²⁾ Id. munkája, 57. l.

És ekként *Sommeting* azon kevés külföldiek' egyike, kik Nagyszombatban tanítottak, jogismereteink' közvetítésére mitsem tett, azoknak vagy tanulmányozását, vagy honosaival megismertetését kevésbbé érdekesnek tartván.

III.

Nagyobb figyelemre méltó, és közelebbről érdekel bennünket *Rendek János József*, ki a' XVIII. század' első éveiben Rovnén Trencsény megyében látván napvilágot, tanulmányait Nagyszombatban 1716. kezdé meg; melly évben mint a' második nyelvtani osztály' tanulója, mivel akkor a' latin iskolák a' szép művészetek' szakának neve alatt az egyetem' kiegészítő részeihez számíttattak, annak anyakönyvébe iktatva lön.

A' bölcséleti tanfolyam' befejezése után, 1724. annak első babérjait nyerte el; 1727. pedig *Rajcsányi György*' rectorátusa, *Tapolcsányi Lőrincz*' cancellársága alatt ss. mm. és bölcselkedés' mesterévé *Görgey Imre* dékán által avattatott; és miután a' jogtudományokat olly előmenettel hallgatta, hogy azokból is tudorrá, utóbb pedig hites ügyvéddé lön, a' XVIII. század' negyedik évtizedében a' császári jog' tanításával bízott meg, melly hivatásában 1747. évben bekövetkezett haláláig olly buzgóan működött, hogy *Fejér György* egyetemi törtenetében „celeberrimus“ czímre méltónak tartotta.

Ezen idő alatt, mellyben a' törvénykar' dékánságát gyakrabban viselte, élő szóvali oktatásán kívül irodalmilag is a' római jog' ismeretét előmozdítani ohajtván, több munkát bocsátott közre, mellyek őt hazánkban olly gyéren művelt ezen ágában a' tudományoknak kitűnőbb helyre érdemesítik.

Első munkája a' justiniáni tanítmányok' bővebb magyarázatát tartalmazza; első könyve 1734., a' másodiknak öt első címe 1735., annak többi címei 1736. tanvédleti állításokkal nyilvános vitatkozások' alkalmával bocsáttattak közre ¹⁾.

¹⁾ Institutionum imperialium Liber I. ex praelectionibus etc. Tyrnaviae, 1734. IV-rét, 190 l.

Dissertatio iuridica desumpta ex quatuor instit. libris. Tyrnaviae, 1735. IV-rét.

E' dolgozatában nem csak az egyes címeket, hanem azoknak minden szakaszát külön, a' magyarázati módszer' elvei szerint taglalgatja; czélja levén, nem annyira, mint nyiltan kijelenti, a' tudományban jártas férfiak, mint tanulók, különösen pedig hazai ifjúságunk, hallgatói' számára használható kézikönyvet előállítani.

Mind azt, mind a' törvénykar' alapítása' alkalmával felállított elveket szemé előtt tartván, a' szorosán vett római jogon kívül a' kánoni jog' szabályaira, a' német birodalmi intézetekre, különösen pedig a' magyar jognak rendeleteire terjeszkedik ki, és illy' módon a' császári és honi jog' annyival dícséretesebb összeállítását adja, minthogy a' nagyszombati egyetemenél a' római jogot nem csupán mint classicait, hanem és pedig leginkább, mint a' német birodalomban kötelezőt, gyakorlotilag nyomosat taníták.

Munkájában a' romanisták' sorából *Accursiusra*, *Zoësius* *Henrik* löweni, *Wesembeck* jénai majd *wittenbergi*, *Harpprecht* *tübingeni* tanárookra, a' német publicisták közül *Lymnaeus*, *Vitriarius*, *Besold*, *Pfeffingerre* történik leggyakrabban hivatkozás.

Ezen bővebb, de befejezetlenül maradt dolgozatát más, rövidebbre tervezett „*Epitome*“ követte ¹⁾, mellyben négy kötetre osztva az institutiók (tanítmányok), öszgyűjtelék vagy pandekták, törvénytár, és novellák' egész rendszerét, sommás átnézetben azok' szükségleteinek megfelelőleg kívánta kidolgozni, kik a' jogtudorságra készülnek hogy, mint mondá, más keresztyén egyetemek' példájára azt kevesebb költséggel elnyerhessék.

Az első kötetet *Tatay János József* tudori vitatkozása' alkalmával 1737. bocsátotta közre, és abban az institutiók' mind négy könyvét, figyelemmel kitűzött czéljára röviden (pro brevitate instituti nostri) adja elő.

Dissertatio iuridica desumta ex quatuor libris instit imp. — — —
— quibus accedunt instit. L. II. tit. 6. 7. 8. 9. Tyrn. 1736. IV-rét.

¹⁾ *Epitome seu compendium universae doctrinae legalis brevissimis verbis sed sensu amplissimo universam iuris materiam exhibens. Tyrn. 1737. Pars. I.*

Annál fogva tisztán a' római jogra szorítkozik, és csupán a' büntetteknél itt-ott Károly császár' birodalmi törvényére, az úgynevezett „Carolinára“ vagyon tekintettel; bővebb vitatkozásokat kerülve a' lényegesebb elveket és tanokat állítja előnkbe, mitől csak egy alkalommal tér el, midőn igazolni törekszik, hogy zsémbeskedő feleségnek bántalmazása sérelmi kereset „actio iniuriarum“ alá nem esik, minek folytán az illyféle viszonyokból eredő házi bajok' megérintésénél *Leibius János'* következő verseit is idézi :

Est tolerabilis dura procumbere terra,

Quam suavi in lecto, cum muliere mala ¹⁾.

Valamint azonban első bővebb munkáját tökéletesen be nem fejezheté, úgy itt is az institutiók' magyarázatánál állapodott meg, a' többi részeket ki nem adván. Egész évtizeddel később gyakorlati munkával lépett fel, ünnepélyes alkalommal, midőn dékánása alatt hárman egyszerre nyerték el a' tudori koszorút.

„Maximae iuris celebriores“ ²⁾ cím alatt a' polgári, kánoni törvénykönyv és glossákból betűrendben ötszáz szabályt állít össze, és azoknak értelmét, alkalmazását, meg-szorításait és különböztetéseit történeti példákkal felvilágosítva magyarázólag fejtegeti.

Kisebb kiterjedésben kísérle meg e' munkájában azon feladvány' megoldását, melyet *Barbosa* híres Axiomáiban tűzött ki magának, és azt, ámbár gyakran reá és *Thomasetin Tamásra* hivatkozva, egészen önállóan olly világossággal és gyakorlati tapintattal teljesíté, hogy ebbeli dolgozata még jelenleg is, a' tudomány' annyira előhaladt állapotjában, tanulságos olvasmányul szolgál.

Rendek a' római jog' roppant terjedelmű világirodalmában, melyről már századdal azelőtt egy németalföldi jogtudós habár talán némi túlzással állíthatá, miszerint az arról megjelent munkák' címeinek átolvasására naponkénti tizenkét óra

¹⁾ Epitome 187. l.

²⁾ Maximae iuris celebriores, deductae ex iure canonico, civili, glossa, illustratae exemplis, rationibus, limitationibus. Tyrnaviae, 1747. 8-rét, 243 l.

egész századon keresztül sem volna elégséges, kitünőbb állásra, hírnévre nem vergődhetett; de hazai jogirodalmunk' történelmében sokkal nagyobb figyelemre méltó, mint a' melyben mind eddig részesült, holott még nevére sem akadunk akár *Horányi*, akár *Vallaszky*' munkájában.

Tiszta felfogással, észteni renddel fejtí ki a' római jog' olly szövevényes tanait; kora' szelleménél fogva, főleg nagyobb munkájában, itt-ott akadunk ugyan iskolai kérdések' feszegetésére, például vajjon minden köz okmány' lényegéhez megkívánatik-e Isten' nevének megemlétese? mennyiben lehessen a' boldogságos szűz és sz. József közti házasságot valóságos házassági társulatnak tekinteni? az mégis sokkal ritkábban történik, mint kora' más íróinál, a' szokásos számtalan felesleges különböztetéseknek pedig alig akadhatni nyomára.

Írálya egyszerű, folyó és érthető; buzgó vallásossága szabadabb iránynyal párosul, mi a' törvényeknek a' törvényhozóra vonatkozó kötelező erejéről nyilvánított véleményéből is kitűnik ¹⁾.

Mindenek fölött azonban dicsérendő, hogy az általa olly hön fölkarolt és buzgón művelt magasztos római jog' túlbecsélése által el nem kaptva, a' többi jogrendszerek' kicsinylésétől szorgosan óvakodott.

Míg a' németországi romanisták' azon lenézése és megvetése miatt, mellyel az eredeti nemzeti jogintézetek iránt viseltettek, számtalanok a' panaszok, és még napjainkban is a' romanisták és germanisták' elytusájának makacs folytatását szemléljük, *Rendek* a' római jog' művelését a' hazai törvények iránti tiszteletteljes ragaszkodással tudá egyesíteni.

Azonkívül munkáiból becses adatokat nyerünk a' nagyszombati törvénykar' akkori állapotja' megismertetéséhez; tanuljuk hogy a' jogtudorságra készülők a' római és kánoni jogot a' hazaival együtt három évig tanulták; a' tudori szigorlatok' tárgyait a' polgári és egyházi törvényen kívül a' hűbérkönyvek képezék; az egyetem' tudorjelöltjei között magyarországiakon kívül, erdélyiek és csehek is voltak; a' tudoroztatások a' cancellár által adott felhatalmazvány után (licentia) az

¹⁾ Instit. imp. libr. I. 39. 1.

ünnepélyességek' külön fokozataival, különösen a' nagy harang' kongatásával is mentek véghez.

IV.

Rendek' közvetlen utódja a' tanszéken *Szedmáky Mihály Sándor* galanthai, Pozsony megyei származásu, azt az 1770. évi átalakítás után is egész 1775. megtartotta; de sem ő, sem kik még utána Nagyszombathban a' római jogot akként felosztva tanították, hogy *Stuhr József* az institutiókat, *Demién Antal* pedig a' pandektákat magyarázta, ezen tudomány' köréből irodalmi műveket nem hagytak hátra, és *Rendek'* kimultával egyetemünknel a' római jog' iratok általi művelésében hosszabb szünet állott be, a' nélkül hogy azt a' római jog' csökkent tekintélyének tulajdoníthatnók, mert ellenkezőjét bizonyítja, hogy többeket ne említsek, híres hazai jogászunk *Szegedy János*, ki hazai törvények és szokások' hiányában, még nálunk is a' római és kánoni jog' szabályainak gyakorlati alkalmazását javaslá, és azok' tanulását nem csak hasznos, hanem szükségesnek állítá ¹⁾; továbbá azon körülmény, miszerint a' római jog a' főiskolán kívül is taníttatott, mi *Perghold Lukács Pál'* munkájából kitűnik, ki az institutiók' négy kötetű magyarázatának címlapján ²⁾ magát a' római jog' császárilag kinevezett pesti tanítójának, jóval az egyetemnek ide történt áthelyezése előtt, nevezé; minek bővebbi tárgyalása azonban, minthogy nem a' magyarországi római jogirodalomról egyáltalán, hanem csak nagyszombati egyetemi művelőiről volt szándékomban szólni, értekezésem' kitűzött határain túl esik.

¹⁾ Tripart. Juris Hung. Tyrocinium. pr. t. 11. §. 14.

²⁾ Methodica in Sacrat. Principis Justiniani Instit. Libr. Commentatio nobilis iuvent. hungaricae usibus accomodata. Budae, 1757. IV. Partes.

A Z R-ről, MINT SZÓHANGRÓL, 's nyelvünk' szavaiban divatozóról.

CZUCZOR GERGELYTÖL.

(Folytatás és vég.)

Olvastatott az academiában nov. 5. és dec. 3. 1855.

Ime elszámláltam a' gyököszók' legnagyobb, és származékaik' fölös számu részét, melyekben az erős reszketeg hangzatú *r* uralkodik. Ezek' létezését a' tapasztalat, 's értelmeiket a' köz nyelvszokás bizonyítja. A' mit még rólok mondani akarok, az már a' nyelvbölcselethez tartozik, melynek föladata a' létezés' elveit, okait, 's a' létezők' összefüggését kutatni.

Föltévén a' nyelvtudósok' által elfogadott azon alajtást (hypothesis), hogy a' nyelv az emberi ész' műve, továbbá, hogy a' nyelv' eredete belső szükségén alapúl, mellynél fogva érzelmeink és gondolataink' kijelentésére, illetőleg közlésére kényszerítettünk : okszerűnek látszik azon vélemény, hogy legrégebb, legeredetibb hangok, az oktan állatokkal is némileg közös kedély- és indulathangok, melyek ösztönszerűleg törnek ki belőlünk. Ezek teszik alapját a' nyelvekben több ollynemű szónak, melyek fájdalmat, örömet, haragot, szóval kedves vagy kedvetlen érzelmet fejeznek ki. E' hangokat az emberi ész mind önmagán, mind másokon figyelembe vevén, azonosította azon okokkal, illetőleg érzelmekkel, melyekből e' hangok eredtek; p. e' fájdalmas fölkiáltás : *jaj!* már nem maradt csupa hang, hanem jelentette azon okot is, melly sajra kényszerít, azaz kint, fájdalmat, 's utóbb olly esetben is alkalmaztatott, midőn az illető érzelem ezen kifejezésekkel nem nyilatkozik, p. bezzeg *jaj* volt nekem! miből nem következik, hogy valóban jajgattam, hanem csak azt teszi : olly kint, fájdalmat szenvedtem, melly rendesen *jaj* hangot fakaszt belőlünk; igen *oh*ajtom őt látni, ezt akkor is mondhatjuk, ha az *oh* indulathangot nem használjuk, de alattomban értjük, mert a' vágnak egyik jellemző hangja az *oh!* Az indulatszóból minden nyelv saját szelleme szerint képzők által alkotott szó-

kat, így az *o* v. *oh*-ból lett magyar *ohaj*, *ohajt*, latin *optat*, a' hellen *ohajtó* mód' képzője *'ouu*; az *ah*-ból lett magyar *ahít*, német *ächzen* stb., melyekről részletesen az indulathangokat tárgyaló értekezésemben akarok szólani, miért átmegyek a' kitűzött *r* hangra.

Az indulatok között a' harag az, melly legborzasztóbb jelenségekben úgymint az állati eredetiségű embernél *marás*, *harapás*, *rágás*, *karmolás*, *törés*, *rontás*, *rombolás*, *rivalkodás*, *durczaság*, *káromkodás*, *hurrogatás*, *fölfortyanás*, *förmedés* által nyilatkozik. Különösen ez indulat' hangi jelenségeit kapták föl általán a' nyelvek, midőn azt olly szókkal igyekeztek kifejezni, vagy is *utánozni*, melyekben a' reszketeg *fog-* vagy *kutyahang* uralkodik, mint már fölebb a' mi nyelvünkbelieket részleteztem. A' többi rokonnemű szókban is csak az illető indulatok' erősebb fokát jellemzi, p. *röhögés*, *öröm*, melyeknél szelidebbek a' *nevetés*, *vígság*; a' *rimánkodás* erősebb mint a' *sopánkodás*, és állatiabb mint az *esedezés*, *esengés*; erősebb benyomásuak : *retten*, *rémül*, *irtózik*, *borzad*, *szörnyed*, mint : *ijed*, *fél*.

Ezek a' belső szükségből eredő természeti hangok közé tartoznak; lássuk most azon természeti hangokat, melyeket az ember kívülről kölcsönözött.

Az emberen kívüli lényeket általán lelkesekre, és lelketlenekre osztályozhatjuk; amazok vagyis az állatok, ismét két-félék, szőlékonyak vagy némák. A' természet' embere már hajlamánál fogva az állatok' hangjait utánozni szereti, mit a' gyermeknyelvben világosan tapasztalunk; innen van, hogy több állatot hangjaikról nevezünk, 's azokból igéket, 's az igékből neveket alkotunk, p. a' juhnek *bee*, az ökörnek *bő* hangjából lett *bég*, *béget*, *bög*; a' *ba*, *mu*, *ru* hangokból lett a' latin *balat* ovis, *mugit* bos, *rugit* leo, mint a' csecsemőnek *va* hangjából *vagit*, *vah-ák-ol*. Innen a' néma állatokat u.m. a' halakat, nem nevezzük hangról, 's ha talán nevök mégis hangszóhoz hasonlítna, annak okát vagy bizonyos hangütő mozgásaikban, vagy másutt, de nem hangszerveikben, melyek nincsenek, kell keresnünk : így a' latin *mugilis*, tengeri hal, nem a' *mugio* igével, hanem vagy a' nyálkást jelentő *muger*, vagy a' *pungo*, *pugio*, *pugil*-val, mint szúróst, hegyeset jelentőkkel rokon,

mert tüskés háta van, miért a' régi rómaiaknál a' paráznaságon kapottak' végbelébe eresztették büntetésül, 's erre czéloz Juvenalisnak ezen verse : *moechos et mugilis intrat*. Miért nevezték pedig különösen ezen halat akár nyálkásnak, akár bökösnek, holott több is van ilyen, az már a' nyelvszokás' önkényéhez tartozik, valamint a' magyar különösen egy másnemű, szúrós hátú kis halat nevez *dörgécsnek*. Egyébiránt ezt onnan is lehet magyarázni, hogy midőn az ember új tárggyal legelőször ismerkedik, annak azon tulajdonságát fogja föl, melly jelen pontban legélénkebb hatást gyakorol reá. Ennél fogva történik, hogy ugyanazon állatot majd színéről, majd valami más tulajdonságáról nevezik el, és így más tárgyakat is.

A' lelketlen testek egymásba ütköző mozgás által számtalan módosításu hangokat idéznek elő, midőn a' légfolyamot rendkívül megindítják, vagy összeszorítják, vagy szétválasztják. A' veszteg és egyensúlyos állapotából kimozdult lég mint *szél, vihar, zivatar* tűnik elő a' halló érzéknek, 's majd *zúg, suhog*, majd *sivít, füttyöl, süvölt, mormol* stb. A' villanynyal terhelt felhő *dörög, morog, ropog, csattan* stb. Ezen osztályba tartozó szók között is, kivált azokban használjuk az *r*-hangot, mellyek füleink' dobját, 'silletőleg a' levegőt 's egész valónkat megrázkodtatják, 's *erregő* hangoknak nevezhetők, különböztetésül a' *sziszegő, susogó, csengő, dongó, tomboló, dúdoló, patlogó* stb. hangoktól. Mennyiben felel meg nyelvünk e' tekintetben a' természetnek, a' fenn elsorolt példákban hallottuk.

Jegyzet. A' hangutánzók' osztályozásának nem csupán elemzési, hanem iránytani (stylisticai) jelentősége is van, t. i. az ügyes fordító' feladatához tartozik, hogy a' hangutánzókat ne csak hasonló értelmű, hanem, ha találhatók, egyszersmind hasonló hangú szókkal iparkodjék visszaadni; így szabatosan megfelelnek egymásnak, a' *stridet, csikorog, knirren*, valamivel kevésbbé szabatosan a' *knarren*, mert tompa hangzója van; e' latin szónak : *tonat*, jobban megfelel a' *zeng*, mint a' *dörög*, mert amazokban egyedül az ég' szózata fejeztetik ki, nem a' léget, 's fűldobot rezegtető hangja, t. i. *coelum tonat, zeng az ég*, a. m. sonat, szól. A' *ruminat* és *rágódik* v. *kérődik* egyik minden tekintetben, a' német *kauen* inkább a. m. *mandit, máhol*, melly a' szájnak tátongását, nem a' fogak' működését fejezi ki; a' *mar, harap, mordet, hrize* szókat nem adja vissza szabatosan a' német *beissen*, melly inkább a. m. *csip* stb.

Tehát a' kedély- és indulatszók és természetutánzók ere-

detiségre nézve elsők, mert legérzékenyebbek, mert ösztönszerűek, mert alkotásuk legkönnyebb, mert tárgyilagosak, ösztönszerűek, nem elvontak. Ezek teszik a' nyelvek' csiráját, 's mondhatnám, törzsét, melyből utóbb a' vizsgálomlő (reflectáló) ész' működése által ágas bogas, lombos, leveles, 's majd bujában, majd meddőbben sarjadzó fa terepült, 's okeszerűleg állíthatni, hogy minél több, minél hivebb utánzásu, minél egyszerűbb szabályok szerint alakult illetén szókkal bővelkedik valamely nyelv, annál közelebb áll az eredetiséghez. A' nyelvnek igen bonyolult szabályai, 's képzéseinek, ragozásainak össze nem függő sokféle változatai mesterkélést árulnak el, vagy oda mutatnak, hogy eredeti alakján lényeges változás történt, hogy valója elkorcsosult.

Jegyzet. A' képzési egyszerűségnek, mely a' gyököt épen hagyja, 's hasonló esetekben hasonló ragokat, képzőket használ, nyelvünk eredeti példaképe; itt csak egyet-kettőt említek. Midőn nyelvünk azt akarja kifejezni, hogy bizonyos hang folytonosan tart, vagyis, midőn a' természeti hangból gyakorlatos igét képez, általán *og, eg, ög* képzőt ragaszt hozzájuk, mely a' hangzóval végződőkben az illető hangzókkal összeolvad, mint : *bég, bög, búg, sűg, zűg, nyög, fecseg, locsog, zörög, csörög, sziszeg, szuszog, károg, korog* stb, melyeket száz számra lehetne bemutatni; kivételnek néhány *t*-vel képzettek, u. m. *nyerít, nyiret, rigyet, kiált, sikolt, rikolt, üvölt, süvölt, sivit, sipít, visít, sikít, rikít* stb, de ezek is egy mintára készültek. Az *ás, és* mindenféle igéből ugyanazon alapfogalmi főneveket; az *ú, ü* minden főnévből melléknevet alkothat stb. Hogy nyelvünknek, vagyis fajunknak illy mintaszerű szabályosságra sajátos hajlama van, jelenkorunk' nyelvújítási eljárása élő tanúság reá; így szaporodtak el a' különben sehogy sem szép, és mokogó *nok, nők*, továbbá a' *da de* képző szavaink, így jött divatba a' *naki neki, vali veli, hosi hősi hezi, tóli tőli, róli rőli* stb nyelvviszonyító ragok' melléknevesítése, melynek nyomát az eddigi magyar nyelvben aligha találjuk; de hagyján! ez is egy új stadiuma a' nyelvfejlődésnek, mellyel azonban egyénileg nem birtam megbarátkozni. Eddig még csak a' prózában járja, 's a' költői nyelv, úgy látszik, mintha iszonyodnék tőle. Ellenben finom tapintattal, és szerencsés sikerrel képződtek némely vegytani műszavaink különösen az *any, ag, és acs* vagy *eny, eg, ecs* képzőkkel : *halvany, halvag, halvac; savany, savag, savacs; éleny, éleg, élecs; hüzeny, büzeg, büzecs* stb, és ha új eszmék' fölmerültével szükség volna rájuk, lehetnének : *halvar, savar, éler, büzer*, vagy *halvék, savék, élék, büzék, halvadék, savadék, éledék, büzedék*.

De lássuk már, milly fogalmi összefüggés lehet az *r*

gyökhangu természetutánzó és a' többi négy osztályba sorolt ugyanazon gyökű szók között? Mielőtt erre felelnék, előre kell bocsátanom a' nyelvalkotó ész' azon eljárását, mellynél fogva minden újabb eszmét ismert régiekkel szok rendszeren összehasonlítani, 's azt legott azon eszmének nevével bélyegzi, vagy jegyzi meg, melyet leghasonlóbbnak tart hozzá, miből egy-szersmind az következik, hogy valamint a' hasonlítás' pontjai különfélek lehetnek, úgy az eszmének kifejezésére használt szók is. A' latin a' kigyónak hason mászó tulajdonságát fogta föl, midőn *Serpens*-nek nevezte, a' német *Schlange* (Schlingen) ezen állat' tekergődő mineműségére vonatkozik, a' magyar *kígyó* általán annak élénk mozgékonyosságát fejezi ki, mint a' megfordított *gyík*, *csik*, *csikó*, *csiklik*, *csikló*, *csiklando*, *siklik*, *czika*, *czikázik*, élénk mozgót vagy mozgást jelentő szókban. Nyelvünkben, valamint a' törökben is, általán megállapított szó a' *csa*, mellyel az ökröt földre, félre, vagy kéztől terelik; ezen alapfogalom' nyomán a' *csa* több olly szónak gyöke, mellyek az egyenes iránytól elhajlást jelentenek, mint *csák*, *csáklya*, *csajbos*, *csajkó*, *csákó*, *csámpa*, *csáforta*, *csavar*, *csavarog*, *csatangol* stb. Az üző indulatszó *haj!* szinte országos divatú, 's bizonyosan legősebb kifejezéseink' egyike, melyet nyelvünk olly cselekvések, és ezekből származott nevek' kifejezésére használt, mellyekben csakugyan a' továbbra üzés, a' távolítás' fogalma rejlik, u. m. *hajt* (pellit), *hajtó*, *hajtár*, *hajt-sár*, *hajdú*, *hajdár* (ökörnév), *hajház*, *hajszol*, *hajít*, *hajigál*. Hasonló gyökhangi és eszmei összefüggésben vannak: *gomb*, *gomba*, *gomboly*, *gombolyag*, *gombóc*; *gömb*, *gömböly*, *gömbölyeg*, *gömbölyű*, *gömbölyödik*, *gömböcz*.

Jegyzet. Azon fokozatos eljárásra, mint alkot az ész bizonyos gyökből új, és újabb szokat, szolgáljon például a' *dob* gyök, melly ütés által támadt tompa hangot jelent, mint származékai: *dobog*, *dobogtat*, *dobban*, *dobbant* mutatják; innen alkalmazott szűkebb értelemben a. m. bizonyos hangmű, melyet ha ütnek, *dob* hangot ad (*τυμπανον, τυπτω*), 's ebből lett *dobos*, *dobol*, *dobolás*; továbbá minthogy a' *dob* gömbölyű, vagy hengerded, hozzá hasonlította a' magyar' esze az olly *hast*, melly puffadt, dudorú alakjánál fogva ollyan mint a' *dob*, azaz *dobasz*, és a' szilvának egy gömbölyű fáját, azaz *dobzót*; végre, mivel a' *hast* rendszeren a' sok evés, ivás vagyis töltözés neveli *dobászsza*, innen *dobzódik* a. m. hasát tölti, sokat eszik, iszik. Ha e' leszámaztatásban a' gyököt a' vég-származékkal hasonlítottuk össze, nem találunk semmi fogalmi rokonságot

köztök ; de ha fokozatosan haladunk , az összefüggés világossá leszen előttünk , mellynek kapcsát a' *dobnak* két tulajdonsága úgymint egyfelől hangja , másfelől gömbölyűsége , dudorúsága teszi. Hasonló viszonyban állanak egymással a) *dud, dudog, dudol*, b) *duda, dudás, dudál*, c) *dudor, dudorodik*, d) *dudva* (far) Kemenesalon a. m. gömbölyű far , duzi far.

Tudniillik , ha új eszme' kifejezésére új szót akarunk előállítani , nem alkotunk ujdont új gyököt , hanem a' már létezők közül azt iparkodunk képezni , melly fölfogásunk szerint fogalomban leginkább közel áll a' kifejezendő eszméhez , és lehet , hogy ha tíz nyelvész bizonyos új eszme' kifejezésére vállalkozik , mindegyik más-más szót alkot , de mindenik hivatkozni fog egyszermind azon ismert gyökre és fogalomra , mellyből kiindult. Milly nagy hajlama van népünknek a' hasonlatok' előidézésére , mutatják a' tőlök szinte hemzsegő valódi népdalaink , és a' népbeszéd , melly hasonlat nélkül alig képes valamit állítani , vagy jellegezni. A' mit jelenleg a' műveltebb emberi ész öntudatosan gyakorol , azt a' természet' eredeti gyermeke ösztönszerűleg , 's nyomról nyomra haladva , 's talán biztosabban , hajtotta végre.

Alkalmazzuk már a' mondottakat a' feltett kérdés' megfejtésére. A' második osztálybeli szókön az *r* hang vörös fonalként húzódik végig , 's általán vagy bizonyos szilárd testek' erőszakos eldarabolását , vagy azon eszközöket jelentik , melyek által az történik. Hogy ezen állapoti változás , cselekvés , szenvedés' neme a' levegőben kisebb nagyobb mértékű rezgeteg mozgást idéz elő , azt halló érzékeink tapasztalják : tehát teljesen megegyezik a' dolog' természetével , hogy azt *erregő* hangjáról nevezte a' természet' fia 's a' figyelmező szinte kénytelen észrevenni , hogy a' *repsz*, *reszel* , *rifol* , *ribál* , *riszál* , *hornyol* , *horzsol* stb igék mind olly cselekvésre vonatkoznak , mellyek *erregéssel* járnak , és hogy az idetartozó eszközök ollyanok , mellyek' működése vagy közvetlenül erős hangzással jelenkezik , mint : *ráspoly* , *reszelő* , *horgy* , *korcsola* , *csoroszla* , *orló* stb , vagy általa valami létesült , mint : *barázda* , *árok* , *horony* stb , vagy ezekhez hasonló , mint : *iromba* , *ordas* , *ripacsos* stb.

Jegyzet. A' második osztályban elsorolt szókön kívül szinte számosan vannak , mellyek szilárd testek' eldarabolására , 's ezt eszközlő szerszámokra vonatkoznak , p. *szab* , *szakaszt* , *szeg* , *szel* , *vág* , *vés* , *tép* , *fejt* ,

hasít; kés, balta, fejsze, szekercze, balaska, v. valaska, szakócza stb, mely-lyek gyökében *r* nem hangzik. E' változás' okát már fölebb érintettem, t. i. a' különböző fölfogást. Az *r* gyökhangú szokat, hogy úgy szóljak, fülpontból fogta fel az ember, emezeket pedig inkább szempontból vagyis térvizonyból, mely egy felől az egész, másfelől annak egymás-tól *szétváló* részei között létezik, mit részletesen annak helyén, szótári munkálatomban, az illető szók' rovatai alatt, már tárgyaltam is. Egyéb-iránt ezekről is, kivéven a' *b, v, t* hangokkal kezdődőket, hajlandó va-gyok gyanítani, hogy *sziszegők* vagy *susogó* hangjaiknál fogva a' halló érzék' fölfogására is vonatkoznak.

A' harmadik osztályba sorolt *r* gyökhangú szók jelentek : a) tüzet, égést, b) a' tűznek hatását, azaz sütést, pörkö-lést, meleget, c) a' tűznek élénk színét, mint : *vörös, piros*. — Minden tüzek között a' természet' fiára, sőt általán az állati idegekre legerősebb hatást gyakorol az égi tűz, a' *dörögve, morogva, ropogva* jelenkező villany, és a' tűzokádó hegyek' mormolása, ennél fogva természetszerű, hogy azt *erregő* hang-jával azonosította, és így tulajdonságait is, a' sütést, és saját-nemű színét. Illy viszonyban állanak egymással a' felhőtlen tiszta *ég*, és a' *kék* szín; a' *coelum* és a' *coeruleus* (coeluleus), a' szláv *nebo* és *nebeszki*. A' tűz és *sziszi* az égő testnek *zizegő, sziszegő* hangját utánozzák, mint az *üszk, sül, süt, sisereg, susterékol* is.

A' negyedik osztálybeli *r* gyökhangú szók általán moz-gásra vonatkoznak, 's ezek által különösen a' mozgásnak azon nemeit akarta jellegezni az ész, melyek a' légnek erősebb resz-ketését idézik elő, millyenek jelesen a' *br, fr, pr, vr, gr, kr*, vagyis ajak- és torokhangok által hatványozott gyökök. Innen alakultak hasonlat által azon hasonló gyökű szók, melyek a' forgó, pergő, kerdülő testek' idomát, millyen a' görbeség, ke-rekség, fejezik ki, p. *örv, örvény, kerék, korlát, orsó, guriga, pereszlén, pergetyű, fergeteg* stb.

Végre az ötödik osztálybeli tárgyak' közvetlenül az ég felé emelkedő irányaiktól vették neveiket, közvetőleg pedig annak dörögő, morgó tulajdonságától. A' gyermeki állapotban levő ember a' magasságot az éghez méri, melyet feje fölött kipányvázott sátorféle lépelnék képzel, 's minél kevesbbé gya-korlottak szemei a' távolság' kimérésében, azt annál közelebb-nek gondolja. Magam hallottam öt hat éves világravaló pór

fiútól, midőn azt mondotta: „hogy ha ezen fára fölmehetnék, elérném az eget, édes apám úgy is eléri.“ A' síkföldön született fika, midőn elbeszéli, milly magas hegyeken járt Tirolországban, azzal világosítja föl állítását, hogy meg kellett a' hegytetőn buknia, ne talán égbe üsse fejét; a' Franciaországból megtért huszár szerint ott az ég olly közel lehajlik már a' földhöz, hogy az embernek nincs szüksége éjjel világosítóra, mert csak fölhang a' padlásra, levesz egy csillagot az égből, felakasztja az istállóba, 's megvakar nála. Ezek ugyan előttiünk kézzelfogható hazug mesék; de a' nép' gyermekies véleményén, és hiszékenységén alapulnak, valamint a' régi óriásokról származott mythoszi nagyítások, kik szinte az eget verték fejeikkel, 's megrázták karjaikkal. De különben csakugyan való, hogy mennél magasabb valamelly test, annál közelebbnek látszik a' képzeletben kikerekített égboltozathoz, 's a' járatlan gyermekember előtt úgy rémlik, mintha a' láthatár valódi véghatár volna, mellyet menve el lehet érni, 's hogy a' ki bizonyos helyről akármelly irányban kiindul, az valóban közeledik hozzá, mint a' gyermekek, midőn a' szivárványt kergetik.

Mindezek után természetszerűnek tartom, hogy a' fenn előadott öt osztálybeli szócsoporthoz r alaphangban rokonok, 's végelemzésben mindnyájan természeti hangutánzáson alapulnak, és csak innen magyarázható azon nagy megegyezés, melly az ismertem nyelvekben az ide tartozó szók között létezik, mert e' megegyezésnek kútfeje a' mindnyájunkkal közös hangesatorna, a' fül, vagyis halló érzék, melly nélkül, hogy nyelv eredhessen, lehetetlen.

Egyébiránt az elszámolt r gyökhangú szókön kívül még több van, mint: *nyár, sár, tár, szer, tér, sír* (tumulus), *hír, bor, sor, bőr, csűr* stb, mellyeket, mint homályosabb eredetűeket itt nem említettem, mert részletesb kutatást igényelnek, de a' nagy szótárban elmondom rólok véleményemet; p. e' szóról *árva*, mellynek szabatosan megfelel a' rokon gyökű latin *orbus* és *orphanus*, mellyek tulajdon eredeti értelemben *megfosztottat* jelentenek, különösen olly gyermeket, kinek szüleit a' halál, vagy más viszontagság elragadta, miszerint az *árva* röviden ejtve *arva*, gömbölyűbb ajakkal *orva*, ugyanazon gyökű a' fosztót, ragadót jelentő *or* (fur) szóval, 's egyezik vele

a' finn *orpo*, továbbá a' *rab*, *rabol*, *ragad* szókban fordítva rej-
lő *ar* gyök, és a' rabszolgát jelentő finn *orja*, vagyis az *árva*
olyan valaki, kitől valami kedveset mintegy eloroztak, elra-
gadtak, 's átvitt értel. minden, minek valami díszét, ékességét,
lényeges tulajdonságát elvették, p. *árva virág*, *fűz*, *liba*, melyet
senki sem növel, nem öntöz; *árva lak*, mellynek ura meghalt,
vagy végkép eltávozott, így a' népdal szerint :

Árva vagyok, árva,
Mint a' nyári tarló,

Mellynek ékességét
Levette a' sarló.

II.

R mint képző a) az igékben.

Az ide tartozó igék egy vagy két szótagúak. Az egy
szótagúak vagy a' szoros értelemben vett természeti hangok,
vagy más osztályba tartoznak. Az első neműek' mindegyikéből
képezhetni gyakorlatos igét, és az alaphang' különféle viszo-
nyaira vonatkozó majd több majd kevesebb másnemű igéket.
E' tekintetben legsarjatagabbak azok, mellyekben az *r* végül
áll, mint : *dör*, *dörög*, *dörget*, *dördül* (döred-ül), *dördít* (dö-
red-it), *dörren*, *dörrent* (de az oroszsláni *or* hangból egyedül,
ordít); továbbá a' *z* és *zz* végzetűek, mint *rez*, *rezeg*, *rezged*,
rezdül, *rezdít*, *rezzen*, *rezzent*. Mennyiben az *og*, *ég*, *ög* képzőü
igék általán véve gyakorlatosak, ebből az következik, hogy
gyökük vagy önálló egyszerű ige, mint a' *marogat*, *nyirogat*,
vereget származékokban, vagy a' képzett igének újabb gya-
korlatos képzédeke, mint : *csavarog*, *tekereg*, *zavarog*, vagy ha
önállólág nem divik is, igei jelentéssel is kell birnia, mi szerint
ezek között *zör*, *zörög*, *zörget*, *for*, *forog*, *forogat*, *moz*, *mozog*,
mozgat, és ezek közt *csavar*, *teker*, *zavar*, *csavarog*, *tekereg*,
zavarog, *csavargat*, *tekerget*, *zavargat* ugyanazon képzési és
érzelmi viszonyfokozat van. Ide mutatnak azon élő szavaink,
mellyek igék és nevek egyszersmind, u. m. *zár*, *les*, *nyom*, *nyit*,
sodor, *sanyar* stb. Különösen pedig a' hangutánzóok, mellyek
jelentik először a' hangot, mint a' fülek' útján észlelt *tárgyat*,
másodszor azon egyszerű állapot' kimondását, hogy bizonyos
hang jelen pontban hallatszik. Hogy némelly egyszerű hang-
szók valósággal ige gyanánt önállólág is ragoztatnak, példaúl
e' következők szolgáljanak :

S z á r m a z é k o k.

Egyszerű hang.

<i>sí</i>	v. <i>siv</i> , v. <i>sip</i> ,	<i>sivog</i>	v.	<i>sipog</i>	(<i>sivad</i>)	<i>sivvan</i> ,	<i>sivvant</i> ,
<i>rí</i>	v. <i>riv</i> ,	<i>riog</i>	v.	<i>rivog</i>	<i>rivad</i> v. <i>riad</i> ,	<i>rivvan</i> ,	<i>rivvant</i> ,
<i>nyi</i>	v. <i>nyiv</i> , v. <i>nyif</i> ,	<i>nyivog</i>	v.	<i>nyifog</i> ,	<i>nyivad</i> ,	<i>nyivvan</i> v. <i>nyiffan</i> ,	<i>nyivvant</i> v. <i>nyiffant</i> ,
<i>szí</i>	v. <i>sziv</i> , v. <i>szip</i> ,	<i>szivog</i>	v.	<i>szipog</i> (at)	(<i>szivad</i>) v. <i>szipad</i> ,	<i>szivvan</i> v. <i>szippan</i> ,	<i>szivvant</i> v. <i>szippant</i> ,
<i>ví</i>	v. <i>vij</i> (a'sas)	<i>víog</i>	v.	<i>vijog</i> ,	<i>vijad</i> ,	<i>vijjan</i> ,	<i>vijjant</i> ,

mellyeknek megfelel:

<i>csur</i> ,	<i>csurog</i> ,	<i>csurad</i> (a' csurdúl=csuradúl származ.)	<i>csurran</i> ,	<i>csurran</i> ,
<i>dör</i> ,	<i>dörög</i> ,	<i>döred</i> (döred-ül, döredít)	<i>dörren</i> ,	<i>dörrent</i> ,
<i>rez</i> ,	<i>rezeg</i> ,	<i>rezed</i> (rezedül, rezdül)	<i>rezzen</i> ,	<i>rezzent</i> .

A' gyakorlatosokból lesznek cselekvők:

<i>csurogat</i> (csurgat),	<i>dörög</i> (dörget),	<i>rezeget</i> (rezget),	's ezek' hasonlatára:	
<i>sivogat,</i>	<i>rivogat</i> v. <i>riogat,</i>	<i>nyivogat</i> v. <i>nyifogat,</i>	<i>szivogat</i> v. <i>szipogat,</i>	<i>vijogat,</i>

vagy míveltetők:

<i>csurogtat</i> ,	<i>dörögtet</i> ,	<i>rezeget</i> ,	<i>sivogtat</i> ,	<i>rivogtat</i> ,	<i>nyivogtat</i> , v. <i>nyifogtat</i> ,	<i>szivogtat</i> v. <i>szipogtat</i> ,	<i>vijogtat</i> .
--------------------	-------------------	------------------	-------------------	-------------------	--	--	-------------------

Jegyzet. A' gyakorlatos hangutánzó igékben száz meg száz elavult gyök rejlik, melyeket, ha szükség van rájuk, divatba lehet hozni, sőt, ha szabatosan meg akarjuk különböztetni a' fogalmakat, kell is, mert valamint mást jelent a' *nyí*, mint a' *nyivog* v. *nyifog*, a' *szi*, mint a' *szi-pog*, a' *vi*, mint a' *vijog*: hasonlóan lábával *topni* csak a. m. egyszer megütni a' földet, *topogni* a. m. többször *topni*; midőn azt mondjuk: *dörög az ég* a. m. többször, vagy folytonosan *dör* hangot ad és így ha azt akarjuk jelenteni, hogy illy hangot csak egyszer adott, szabatosan így kellene szólunk, *dör-t* az ég, ezen egyszerű elavult igéből, *dörök, dörsz, dör, dörünk, dörtök, dörnek*. A' nagyobb hangzatosság' keresése okozta, t. i. hogy sok eredeti rövid szónkat a' szokás elhanyagolta 's helyettök más hosszabbakat, de többet jelentőket hozott divatba, így veszett ki az *es* (juramentum), 's ma *eskü*, *esküvés* van helyette, így veszték ki az *üd, ned, ked, red*, 's több mások, melyeket azonban a' vizsgálómű nyelvújítók ismét kellőleg méltatni kezdenek.

Az világos, hogy az *r* hanggal kezdődő egyszótagú igékben, és származékaikban az *r* a' gyöknek lényeges alkatrésze, millyenek *ri, ribál, rifol, riszál, ró, ront, rág, ráz, ránt* stb, továbbá azokban, melyek hangzóval kezdődnek, mint: *ír, irt, irtóvány; ort; ér, ért; árt*. De melyekben az *r* hangot legelől egy mássalhangzó előzi meg, azok már kétfélék, először, melyekben az *r* valósággal a' gyök' lényegéhez tartozik, vagyis melyekben az *r* nem képző, p. *fúr, mar, mer, nyer, nyír, tör, var, ver* stb, másodszor, melyeket elemezni lehet, 's ezek rendszeren hosszú hangzójuak, p. *szúr* a. m. *szu-or* v. *szu-ol* v. *szúl*; t. i. ennek gyöke *szu* v. *szú*, egyszersmind azon féreg' neve, melly a' fát rágja, szurkálja (teredo), melly eredetileg ige is lehetett, mint *nyü* olly féreg, melly nyüvi a' testet; a' *szú* más-kép *szul*, mellyből lett *szulák* (aculeus) = *szurák, cz-vel czulák*; ezekkel ismét gyöki és fogalmi viszonyban áll azon *szu* v. *czu*, mellyből a' hegyes eszközt jelentő *szucza* vagy *czucza* származtak; egyezik vele a' legrokonabb értelmű latin *suo, subula*, árr, és hasonló képzetű a' *túr*, azaz földet orrával, vagy más eszközzel *szúr*, és *turkál*, a. m. *szurkál*.

Szűr; ennek gyöke a' hangutánzó *szű*, elemezve, *szű-or*, v. *szű-ol*, azaz *szű* vékony hangot hallatva bizonyos nedvet valamelly likacsos eszközön általereszt; így lett a' rokonhangú *szi* gyökből *szi*, *szitó, szitál*, németül *siebe, sieben*; a' *szűr*-ből lett *szüret*, és mint egy Győr vármegyei embertől hallottam 's mint Eger' táján a' palócok is ejtik, *szület*. Összefügg ve-

le a' *züllik*, azaz *zürlik*, *szürlik*, testében megfogy, vagyis, mint mondani szoktuk, megszűrődik. Innen jön talán átvitt értelemben a' *szül* is, azaz mintegy magzatot szűr.

E' hasonlatok szerint képződtek a' távolodást jelentő *ta* v. *to* gyökből *tár* = *ta-ar*, v. *to-ar*, p. ajtót *tár*; a' *szór* palóczosan ejtve: *sza-or*, a. m. szanaszét, szertehány, t. i. gyöke azon *sza*, melly a' *szana* szóban rejlik, 's hasonló hozzá azon *sze*, mellyből *szét*, *szél* (margo), *széled*, továbbá azon *te*, mellyből *té*, *té-tova*, *téved*, *tébolyog*, *tékozol* eredtek; *sír* = elemezve *sí-r*, vagy mint tájdivatosan ejtik *sí-l* stb. Mindezekben az *r*, illetőleg *l* cselekvést vagy állapotot jelentő képző, mint az *igér*, *dicsér*, *ismér*, vagyis, *igél*, *dicsél*, *ismél*, *eszmél*, *elmél*, *szemlél* igékben.

A' kétszótaguaknál a) folytonos, kivált körös, kanyaros mozgásra vonatkozik ezekben: *csavar*, *csikar*, *facsar*, *habar*, *hadar*, *kanyar*, *kavar*, *zavar*, *hever*, *kever*, *peder*, *teker*, *sodor*, *hidor*, *fodor*, *kotor* stb; b) erélyes cselekvésre mutat ezekben: *tipor*, *teper*, *vakar*, *kapar*, *akar*, *sanyar*, *gyötör*, mellyekben megfelel neki a' gyakorlatos cselekvésre mutató *l*, mintha volna, *tipol*, *tepel* stb, így a' *botránkozik* eredetileg a. m. *botlánkozik* ezen törzstől, *botlik* és *botorkál* a. m. *botolgál*, *botlogál*.

Általán az *r* mint igeképző a' cselekvésnek vagy állapotnak részent tartósságát, részent hatályosságát fejezi ki, mire kitarató reszketegsége, és erős hangjánál fogva minden mássalhangzók között legalkalmasabb.

b) R a' neveken.

Az ide tartozó nevek vagy egy-, vagy több szótagúak. Az első osztálybeliek' általán (lehet egy két kivétellel) egyszerű gyökszók, mint a' hangutánzó: *ber*, *cser*, *csör*, *der*, *dir*, *dör*, *dur*, *mor*, *súr* stb, a' hanggal járó törést, metszést jelentők, mint *ör*, mellyből *öröl*, *ár*, mellyből *árok*, *ir or*, mellyekből *irt ort* eredtek; a' mozgást jelentők, millyenek a' *ber*, *fer*, *fir*, *for*, *für*, *ker*, *kor*, *kör* kerek mozgásra vonatkozó gyökök; tüzet, égést, vöröset jelentők: *vér*, *vör*, *pir*, *vír* stb, magasat jelentők: *or*, *mor*, *mar*, *gór* stb.

A' többszótagúak kétfélék: 1) mellyeket az *r* rövid ségédhangzóval képez, u. m. *bátor, bitor, bodor, bokor, bugyor, bondor, csokor, csopor, csupor, csomor, csombor, czobor, csucsor, czuczor, dobor, dudor, fntor, fodor, gondor, kendor, fontor, gádor, gugyor, gyomor, jámbor, hunyor, kunyor, kaczor, kapor, komor, nyomor, sátor, sodor, szatyor, undor, csődör, bögör, átvetve bögre, csökör, csöbör, csömör, döbör, gödör, tükör, csiger, ember, éber, géber, ezer, eger, henger, gémber, iker, kender, meder, neder, peder, pityer, vöntör, v. vöntér, szeder, veder, zsiger, tenger; avar, badar, czudar, sanyar, fanyar, ihar, juhar, agyar, zavar, csavar, zivatar, höveder, süheder, komondor, sikátor* stb. Ezek közül némelleyek, mint: *fodor, sodor, zavar, csavar* egyszersmind igék, mellyekre a' fenn mondott képzői értelem illeszthető. A' többiek részént olyanok, mellyekben a' kerekdedség' alapeszméje rejlik, u. m. *bodor, bugyor, csopor, csomor, dudor, gondor, gyomor, csömör, henger, gémber* stb; egyébiránt mindezekben, mind a' többiekben az *r* határozott *miséget, mennyiséget*, vagyis *tárgyilagosságot* jelent, 's eredetre nézve igenévalakú szók, mellyekhez az *r* a' végett járult, hogy a' szélesb fogalmat szűkebb körbe szorítsa, 's azt határozottabbá, 's egyénivé tegye, mi az igékből eredtekben világos, p. *nyom, nyomó*, minden a' mi nyom, *nyomor*, már szűkebb értelmű; *töpik, töpő, töpör, töpörödik*, honnan *töpörödő, töpörtő*, már csak töpött szalonnát, zsírt jelent; *avó*, minden a' mi avik, *avar* csak avott fűvet jelent, *höveder*, a. m. *öveder*, az *öved* igétől, mellynek igeneve *övedő*, általán a. m. *öv* gyanánt kerítő, de már a' *höveder* csak bizonyos *övek*re alkalmaztatik, p. mellyel a' ló' derekát átkötik; *süheder* a. m. suhancz, tehát vastag hangon *suhadar*, gyöke *sühed, suhad*, honnan *sühedő-, suhadónak* mondható minden fiatal sarjadék, akár állati, akár növényi, de *süheder* már csak fiatal legényt, 's némelly állatokat jelent, p. *süheder* malacz; így fejtett ki a' hangutánzó *zivad*-ból, *zivadó, zivadar, zivatar*; így a' *gom, kom, göm, köm* gyökökből lettek *gomd, komd, gömd, kömd*, v. *gomad, komad, gömed, kömed* elavult igék, 's ezekből *gomadó, komadó, gömedő, kömedő*, összerántva, *gondó, kondó, göndő, köndő* igenevek, mellyek széles értelműek, 's ezekből végre a' szűkebb és határozottabb jelentésűek, *gondor, kondor, göndör*,

köndör, melyek már csak holmi állati és növényi szőrök, szá-lak' konyuló állapotát jelentik. E' hasonlat szerint jobbra el-avult gyökökből fejlődtek ki a' többiek, mint *csom*, *csomó*, *csomor*; *csöm*, *csömő*, *csömör*; *göm*, *gömő*, *gömör*; *domb*, *dom-bó*, *dombor*; *döb*, *döbö*, *döbör*; *sany*, *sanyó*, *sanya*, *sanyar*; *med*, *medő*, *mede*, *meder*; *pity*, *pityő*, *pitye*, *pityer*; *vih* hang-utánzó *vihó*, *viha*, *vihar*, már nem mindenféle vihogást, hanem egyedül a' szélét jelenti.

A' nyelvhasonlat' nyomán szinte valószínű, mit a' maga helyén részletezek, hogy az *l*, *ly*, *n*, *ny* és *m* képzőű nevek ugyanazon mód szerint fejlődtek ki.

2) Melyeket az *r* hosszú előhangzóval párosulva képez, 's ezek kétfélék, a) melyek mindig megtartják ékeiket, mint : *alamár*, *boglár*, *buzgár*, *bujtár*, *buvár*, *betjár*, *csiszár*, *csujtár*, v. *csótár*, *csaplár*, *csapodár*, *csipér*, *csincsér*, *denevér*, *dévér*, *folyár*, *fűzér*, *fejér*, *gyopár* v. *gyapár*, *gohér*, *göröncsér*, *hajt-sár*, *határ*, *huszár*, *kádár*, *kantár*, *kontár*, *kajtár*, *kopár*, *kosz-lobár*, *kulcsár*, *kaptár*, *kövér*, *kaczér*, *lajhár*, *lózér* (lódér), *li-bár*, *maroklár*, *nyuzár*, *pozsár*, *pöczér*, *rovár*, *öztövér*, *sajtár*, *sivár*, *sovár*, *timár*, *töltésér*, *tündér*, *tányér*, *tözsér*, *vásár*, *zsel-lér* stb.

Ezek közül némelyek világosan igékből származtak mint, *ró rovár*, *foly folyár*, *ösz-töpik*, *öztöpér*, *tölt töltésér*, *hajt hajt-sár*, *kajt kajtár*, *csapol csapolár csaplár*, *marokló maroklár*, *csapod csapodár*, *bogol boglár*, *kopik kopár*, *buzog buzgár*, *bu-vik buvár*, *nyúz nyuzár*, *fűz fűzér*, *tündik tündér*, *lóz lózér* (lót, lótó, lóter), *csap csaptár*, *kap kaptár*. Ezek szerint helyesek az új *áldozár*, *szakadár*, *tudor*. A' mint főlebb mondek, hogy az *r* mint képző az igenévben rejlő szélesb fogalmat szűkebb-re szorítja, 's határozottabbá teszi, ezen szókból még inkább kitetszik, mert csakugyan a' *folyó*, *rovó*, *töpő*, *töltő*, *hajtó*, *csa-poló*, *csapodó*, *buvó* stb. szélesebb értelműek, vagyis több alany-ra alkalmazhatók, mint a' *folyár*, *rovár*, *töpér*, *töltésér*, *hajtsár*, *csaplár*, *csapodár*, *buvár* stb. Ezekben is tehát az *r* nem puszt-a kihangzás, hanem valóságos képző, mely az alapszó' fogal-mán lényeges változást teszen.

Jegyzet. Meg kell itt jegyezni, hogy ezen szók' alaptörzsét az igenévnek azon módosított alakja képezi, mely *a* v. *e*-vel végződik, p.

a' *nyuzár* közvetlen törzse nem *nyuzó*, hanem *nyuza*, mint *huzóvonó huzavona*, *csaló csala*, *csalár*, *csalárd*, miről a' maga helyén, az igenevek' rovata alatt részletesen.

Hasonló élő vagy elavult ige-törzsekből elemezhetők: *csaptár*, a. m. csapató, csaptó; *kaptár*, kapató, kaptó; *kantár*, a' *kant* törzsekből, melynek gyöke a' görbét jelentő *kam*, latinul *camus*, *hamus*, t. i. kajmós vassal ellátott, 's lovat fékező szerszám, mellynél fogva azt ideoda hajtogatják, terelik, konyítják. *Kontár*, czébe nem avatott mesterember, ki bújva, 's mintegy *kumva* dolgozik, tehát *komtár*, *kumtár*, a' *komt*, vagy *kumt* törzsektől. *Bujtár*, ki a' rábizott nyájjal helyről helyre *bujdosik*. *Fondor*, ki cseleket fond, azaz fon, tehát szélesb értelemben fondó; változattal, *fundér*.

Némelyek önálló, vagyis élő névgyökökből származtak, 's vagy azzal *bánót*, dolgozót jelentenek, a' mit a' törzs teszen, mint *kádár*, *timár*, *kulcsár*; vagy a' törzsnek birtokát, mint, *betyár* begyes, *gyapár* gyapjuféle szörvirágú növény, *lajhár*, *sajtár*, *csincsér*; vagy a' törzsnek tulajdonságával fölruházvák, mint: *kövér* (göb-ér), *libár*, *szikár*, *szátyár*, *tálnyer*, olyan mint a' tál stb.

Jegyzet. Számos illy végzetű szók idegen eredetűek, melyeket azonban jobbra könnyen nélkülözhetünk, u. m. *csuladár*, *csuhadár* törökösen hangzanak, ámbár mind a' *czula* mind a' *csuha* köz ismeretű magyar szók; *dandár* standard, *kufár* kaufer, *kasznár* kasztner, *handzsár*, *fullajtár* vorreiter, *oltár* altare, *zsoltár* psalterium, *császár* caesar, *krajczár* kreutzer, *czégér* zeiger (fitor), *gyömbér* zingiber, *sódér* schulter, *lapoczka*, *pelengér* pranger, *bitófa*, *gallér* collare, *pintér* binder, legújabb *zsandár*, *konfortár*.

b) Melyek némelly viszonyragok, és képzők, nevezetesen a' tárgyeseti, többes számú, birtoknévmási ragok előtt elvetik az éket u. m. *madár*, madarat, madarak, madaram, madaras; *sudár*, sudarat; *agár*, agarak; *bogár*, bogaram; *sugár*, sugaras; *pohár*, poharaz; *szamár*, *hinár*, *gunár*, *kosár*, *mozsár*, (morzsár, mortarium), *pozsár* (pozsgás pontyfaj), *egér*, *szekér*, *sigér*, *gyökér*, *kövér* tájszokásilag *köveret*; *kenyér*, *tenyér*, *fenyér* tájszokásilag *fenyeret* stb. E' tulajdonságra egyeznek velök némelly *l* képzőü nevek, mint: *fonál*, *kötél*, *levél*, *födél*, melyeknek értelméből első észleletre kitűnik, hogy igenevekből származtak.

A' rövidülőkrol különösen megjegyzendő, az hogy a) táj-
szokás szerint, t. i. a' palóczoknál rendesen rövidek, *sugar*,
sudar, *szeke*, b) hogy az ezen osztályhoz tartozók, legalább
tudtomra, mind magyar eredetűek, c) mellyek közölök az éket
megtartják, más alakban veszik föl a' ragokat, p. *sudár*, sudárt,
sudárok, sudáros, nem: sudarak, sudaras; *mozsár*, mozsárok,
nem mozsárok, minek oka a' hangzók' mennyiségi viszonyában
fekszik, t. i. *á* mint hosszú szótagot képző = a + a, p. *ára*-
da, és *é*=e+e, p. *élede*, d) úgy gyanítom, hogy eredeti-
leg az ide tartozó *ár*, *ér* képzőű szavaink mind rövidek lehet-
tek, mellyeket utóbb a' nyúlóságra hajlandó vidékek, p. a'
tiszaiak' ejtése nyújtogatott ki.

Az *r*, mint képző, nyelvünkben igen terjedelmes divatú,
melly tekintetben a' szuomi nyelv távol áll tőle, 's közelebbek
a' latin, német, és szláv nyelvek. Hogy pedig nem kölcsönö-
zött, hanem eredeti ősi idoma nyelvünknek, okszerűleg onnan
állíthatni, hogy mind az őskori magyar *köz- és tulajdonnevek*-
ben, mind több *családok*, *helyek*, *növények*' neveiben gazdag
változattal előfordul, millyenek :

a) Őskori nemzetségi és családi nevek : Magyar, Zavar,
Kankar, Uturgur, Kuturgur, Árpád, Bors, Brucsa, Böngér,
Csörsz, Horka, Urkun, Apafarkas, Torda, Tarczal, Örsúr,
Szemere, Zombor, Zoárd.

b) Ma is divatos családnevek : Apor, Zongor, Csupor,
Csutor, Csomor, Fodor, Upor, Czobor, Homor, Hamar, Pun-
dor, Odor, Szidor, Bocsor, Hunyor, Bondor, Simor, Sikor,
Jardár (kún név 1266), Kádár, Csiszár, Kuruczár, Huszár,
Sótér, Sötér, Baczúr, Mazúr stb.

c) A' névtelen Jegyzőnél előforduló régi helynevek : Bor-
sod, Bodrog, Komárom, Körös, Körtvélytó, Csörsz, Eger, Er-
dély, Fertő, Győr, Gömör, Himesudvar, Megyer, Nyárad,
Nyir, Alpár, Sárvár, Sóvár, Sátorhalma, Szarvashegy, Szer,
Soroksár, Tekerő, Tardos, Tormás, Torbágy, Torzsok, Örs-
vár, Várad, Vértes, Szerencs. Jerney' gyűjteményében : Ahur,
Eter, Lövér, Szokor, Tengörd, Tomor, Topor, Uzsár, fo-
lyó stb.

d) Egyéb helynevek : Azar, Igar, Dudar, Madar, Va-
szar, Atkár, Ászár, Iktár, Csatár, Csitár, Csalár; Csukár, Ga-

jar, Kajár, Katymár, Szatmár, Dejtár, Bocsár, Kazár, Kozár, Kovár, Maklár, Taszár, Csenger, Ecser, Léder, Néver, Teber, Zsemer, Csegér, Lekér, Litér, Fenyér, Mecsér, Peszér, Löger, Söptér, Teszér, Boczor, Bodor, Bobor, Bátor, Csábor, Monor, Gútor, Csondor, Lándor, Onor, Kobor, Sobor, Szomor, Szomodor, Zámor, Úszor, Sikátor, Csömör, Söjtör, Gyömöre, Döbör, Dömör, Töbör stb, továbbá : Babarecz, Inárcs, Vónyárcz, Kadarecs, Tokores, Bogárd, Csehérd, Csáford, Kocsárd, Misérd, Tömörd stb.

e) Növények' nevei : Apár-ka, alakor, babér, buzér, csikor-ka, csucsor, csombor, fanzár, fenyér, foszlár, folyondár, gódircz, gombor-ka, gyopár, hinár, ihar, jávor, juhar, kajtár, kender, kocsord, kunkor, magár, mohar, peder, peszércz, pozdor, savar, szádor, szeder, sziklár, szuhar, ükör-ke, zsombor, vicsor stb.

Az r' hang' átváltozásai.

A' hangszervtan' általános szabályai szerint minden hang legkönnyebben arra változik által, melly vele szervileg rokon, vagyis melly hangra legközelebb áll hozzá, millyen az r-re nézve az l, mellynek az r mintegy hatványozása.

1) Midőn a' képzett szókban l következik utána, a' ki-ejtésben rendesen l-vé leszen, mint : *orló* v. *arló*, olló alló; *sarló* salló; *tarló* talló; néha megfordítva, *sarró*, *tarró*; *gyarló* gyalló; *párlík* pállík; *márlík* (morlik, morzsolódik) mállík; *sárlík* sállík; *sikárló* sikálló; *sertő* sellő; *csirlent*, valamit el-metsz, csillent, mellytől különbözik a' lopásra vonatkozó *csil-lent*, *csellent*, a' *csel* gyöktől; *csürlő* csüllő; *zürlík* züllík; *korlát* kollát; *barlag* ballag; *parlag* pallag, parrag; *terleturla* telletulla, a' *teretura* gyöktől; *berlér* csereberélő zsibárus, bellér; *kürlő* (körlő) küllő. Ezek közül némelyeket a' szokás inkább lágyabban szeret ejteni, mint : *olló*, *sellő*, *züllő*, *csillent*, *ballag*, *bellér*. Általán, ha a' szó' közepén, vagy végén is két ugyanazon mássalhangzó fordul elő egymás után, okszerűleg gyaníthatni, hogy vagy átalakult az egyik, vagy a' gyökhangnak a' képzővel esetleges találkozására mutat, p. *bél*, *béllés* = *bél-el-és*; vagy csak nyomatosságot kereső tájshozokás, mint : *csendessen üllők*, *bakkancsos köppenye*g stb.

2) Némelly szókbán inkább az erős hangú *r* játsza a' szerepet, 's az *l* csak lágyított módosítása, mint : *iromba* ilomba ; *kerep* kelep ; *kerepel* kelepel ; *csürök* csülök ; *kerevet* kelevet ; némellyekben inkább az *l* uralkodik , mint : *olt* ort (fát) ; *liba* riba ; *szulák* szurák ; *fulánk* furánk ; *telep telepedik*, terep terepedik ; *telek* terek, a' *tér* v. *ter* gyöktől ; *gúla* gúra góra, magas építmény, pyramis ; *deli* deri , azon *der* gyöktől , melyből a' derék , jeles származik ; *csalit* csarit ; *ólálkodik* orálkodik ; *gönyölődik* gönyörödik ; *kalinkó* karingó, karingós, kerékhez hasonló kalács ; *tál* tár, tágas öblű tertyedt karimájú edény, mint a' latinban *patulus* és *patina* ; némellyekben értelmi módosítást idéz elé, mint : *szár* szál ; *botlik*, *botránkozik*, *burít*, bulál ; *komor* komoly stb. Kiknek hangszerve az *r*-et kiejteni nem képes, azok *l* vagy *j* vagy *v* hangot ejtenek helyette.

Egyébiránt valamint más hangok, úgy ez is vagy szokási önkényből, vagy hanyagságból néha egészen más szervű hangok helyett áll, p. *bodza* , *büzök*, *józan* helyett : *borza*, *bürok*, *rózan* ; *nyuzga* nyurga, vagyis *nyulga* stb. Vagy az eredeti *r* másneműre, különösen *s* előtt *s*-re változik, p. *kossó*, *ossó*, *bossó*, ezek helyett : *korsó*, *orsó*, *borsó*. Előfordúl ez más nyelvben is ; így a' latin *ussi*, *gessi*, *asso*, eredetileg : *ursi* ab uro, *gersi* a gero, *arso* ab areo.

Néha közbetétül szolgál , mint : *csatrangol* csatangol, *izromban* iromban, különösen némelly idegen eredetű szókbán, p. *piarcz* piacsz, *sarcz* schatsz stb.

Az *r*' átvetése.

Midőn az *r*-nek a' szó' közepén ajak- vagy nyelvhegyi, különösen *d* *t*, vagy torokhangí betűk előtt kellene állnia ; többször hátra ugrik vagy az előre álló hangzót még előbbre ugratja, u. m. *ketrecz* a. m. kertecz ; *fetrencz* a. m. ferteng. „Minden gonoszságban förtengő . . .“ Pálházy Göncz Miklós 1619. ; *vötröcze* vörtöcze, piritott szalonnával készített leves étel ; *otromba* ortomba , v. toromba ; *csitri* csirti, kinek csirához hasonló, apróra nyírt haja van ; *petrencze* perdecze ; *hetre*, *hedre*, *herte*, *herde* ; *setre* serte ; *satrat* sartat ; *aprányi* parányi ; *töprenkedik* törpenkedik , töri az esztét ; *tupri* törpe ; *abroncs* bo-

roncs, edényborító karika; *abrosz* borosz, asztalborító; *dobroncz*, *dabroncz* orbáncz; *ófrál* forál, azaz henyélve ide-oda járkál, forog; *czífra* czirfa, v. fireza, az *ir*, *fír* gyöktől; *ikra* irka, azon *ir* gyöktől, melly az *írmag* szóban a' szaporodás' elemét jelenti; *izró* irzó, virzó; *csetres* csertes, a' sarat jelentő *csér* gyöktől; *bábabukra* a' palóczoknál a. m. szivárvány, *bábaburka*; *csekren bokron*, csereken bokron, vagy *cserken*, a' *cserk* törzstől *cser* helyett, mint *tövis* *tövisk*.

Mint hangugrató.

1) A' szók' belsejében az *m* képzőjüek előtt jobbra, továbbá az *ny*, *k* és *g* előtt gyakran kiugratja a' hangzót, u. m. *orom*, ormot, ormos, ormoz, ormom; *korom*, *járom*, *czírom*, *szírom*, *verem*, *terem*, *űröm*, *köröm*; *horony*, *torony*: *burok*, *murok*, *szurok*, *sarok*, *marok*, *hurok*, *nyírok*, *torok*; *horog*, *féreg*, *méreg* stb. Ezekre nézve részént a' kiejtés' könnyűsége részént a' szokás határoz. 2) A' szók' végén, leginkább ha *ajak*-, *torok*-vagy *d*, *t*, *gy*, *ty*, *z* nyelvhegyi betűk állanak előtte, 's ha más mássalhangzó nem érintkezik velök, u. m. *czobor*, *szobor*, *czubor*, *csöbör*, *éber*, *gyomor*; *czukor*, *czökör*, *csokor*; *iker*; *tükör*, *bodor*, *fodor*, *gödör*, *gádor*, *meder*, *neder*, *sodor*, *szeder*, *veder*; *cseter*, *lator*, *bátor*, *sátor*, *bugyor*, *gugyor*; *pityer*, *szatyor*, *ezer* stb. Az *r* hangnak illetén tulajdonsága más nyelvekben is megvan, p. a' latin *pater*, *mater*, *frater*, *niger*, *piger*, *venter*, *uter*, *spinter*, a' tót *brater*, *kmoter*, a' német *wieder*, *nieder*, *hunger* stb. szókban.

Egyébiránt ezekre nézve is részént a' szokás határoz, melly szerint nem hangugratók: *komor*, *csomor*, *csömör*, *gömör*, *tömör*, továbbá a' tulajdonnevek, p. *Czobor*, *Fodor*, *Odor*, *Csupor*, *Csutor* stb; részént a' kiejtés' folyékony-sága, melly több mássalhangzók' öszvetolulását nem tűri, miért nem hangugratók ezek és ilyenek: *gondor*, *göndör*, *csombor*, *undor*, *henger* stb, kivéven némelly kicsinyítőket, mint: *Bandri*, *Sándri*, *kondri*, továbbá: *czondra*, *czandra*, *sandra*, *ontra*, 's némelly másokat, mellyek' kiejtése t. i. összerántva sem nehéz.

Mint képző némelly más nyelvekkel összehasonlítva.

A' latin, hellen, német és szláv nyelvekben az *r*-vel képzett nevek a' gyökszó' értelmének körülbelül hasonló, sőt többször ugyanazon módosítását fejezik ki, mint a' magyarban, p. a) a' latinban : *acuo acer*, *piget piger*, *genuit gener*, *est (edit) esur*, *ludit lusum*, *luser*, *docet doctor*, *legit lector*, *torqueo*, *torculo*, *torcular*, *csavar*, és több hasonló; b) a' hellenben : *σωζω σωτηρ* (mentő, mentér), *κρατεω κρατωρ*, *ανθιω ανθηρ*, *κυλινδρος cylinder* (henger); c) a' németben : *fechter viador*, *seher*, *zünder*, *laufer futár*, *treiber hajtsár*, *zapfer csaplár*, *herumstreicher lózér*, *schreiber rovár*, *dichter költér*, *taucher buvár*, *führer vezér* stb; d) a' szlávban ; *piszam*, *irok*, *rovok*, *piszár* *rovár*, *bludim bódorgok*, *bludár bódor*, *pótor*; *bojim vivok*, *bajlódom*, *bajár vivár*, *bajár*; *susim*, *sütök*, *aszalok*, *susár* *sütő*, *sütér*, *sütkér* (hangutánzók), és szikkad, szikár stb. Mindezek alapfogalomban vagyis a' képző' értelmére nézve, egyeznek azon ide tartozó magyar szókkal, mellyek igékből képeztettek.

De van-e, és mi lehet ezen megegyezésnek közös alapja? Vagy talán ezen idomot egyenesen idegenektől kölcsönözte nyelvünk? Véleményem szerint mind ezen szók igeneves természetű mellék- vagy főnevek, mellyek' képzői a' harmadik személynévmással azonosak ; így a' németben *er* = ő, ó, tehát *seher* a. m. néző látó, *sitzer* a. m. ülő ; ezeknek megfelel a' latin *spectat-or*, *sess-or*, és a' hellen *κρατ-ωρ*, *σωτ-ηρ*, mellyekben ugyan nem létezik önállóan a' harmadik személynévmás, de igen is benne rejlik a' latin *olle* v. *ille* névmásban, melly elemeire bontva *orle*, *irle* v. *onle*, *inle* (francia *on* és *le*) v. *osle isle*, mint *arbor arbos*, *honor honos* ; továbbá a' németnek egy másik igeneves képzője *end*, mint : *stehend*, *sitzend*, mellynek megfelel a' latin *ans ens*, mint *stans*, *videns*, és kihangzásos nyelvhegyi betű nélkül a' szláv *an*, *en*, *un*, mint *sztójan*, *viden*, *behun* (futár), és a' hellen *ων*, mint *βλεπων*, végre a' magyar *ön*, kihangzás nélkül *ő*. E' harmadik személynévmás rejlik illetén latin szókban : *bibo(n)* *bibonis*, *comedo(n)* *comedonis*, *poto(n)* *potonis*, továbbá a' többes szám' har-

madik személyében; *am-an-t*, *doc-en-t*, *leg-un-t*, *audi-un-t*, mellyel egészen egyeznek a' magyar: *ír-n-ak*, *ver-n-ek* (*ír-on-ak*, *ver-en-ek*), *irt-an-ak*, *vert-en-ek*, *írv-an-ak*, *verj-en-ek*; 's ezen harmadik személynév más a' jelenidő' egyes számában némelly igékhez csakugyan maiglan oda tétetik, mint: *leszen*, *tesz-en*, *vesz-en*, *hisz-en*, *visz-en*, *megy-en*, a' régieknél *alosz-on* stb; hogy pedig ezekben az illető rag valósággal a' harmadik személyt képviseli, kitűnik onnan, mert a' többesben már nem vesznek föl *n-et*, p. *lesznek*, *tesznek*, *visznek* = *leszen-ek*, *teszen-ek*; ellenben, midőn a' tőigében az *n* a' gyökhöz tartozik, még egy *n* járul hozzá, u. m. *von*, *vonnak* = *von-on-ak*, *izen*, *izennek* = *izen-en-ek*, *köszön*, *köszönnek* = *köszön-ön-ek*, azaz: *köszön önök*, első és második személyben: *köszön-en-k*, *köszön-ték*, azaz *köszön-tik*. A' parancsoló mód' harmadik személyében pedig mindenkor jelen van az *ik*-tele-neknél, 's többesben az *ik*-eseknél is, mint *ülj-ön*, *menj-én*, *járj-on*, *főzz-ön*, *vezz-én*, *hozz-on*, miből mellékesen szólva az következik, hogy többesben helyesen így kellene ejtenünk: *üljönek*, *menjének*, *járjonak*, mint némelly tájakon ejtik is, nem nyiltan, *üljenek*, *menjenek*, *járjanak*. Sőt, mi több a' magyar hangrend szerint így kellene váltakozniok: *önök*, *énék*, *onok*, ha a' széphangzat megengedné.

Tehát az imént mondottak' nyomán ezek, *σωζων* és *σωτηρ*, *salvans* és *salvator*, *heilend*, *heiland* és *heiler*, vagy *scribens* és *scriptor*, *schreibend* és *schreiber*, *piszan* és *piszár*, *rovó(n)* és *rovár*, vagy *cursans* és *cursor*, *courant* és *coureur*, *laufend* és *laufer*, *futó* és *futár* főleg csak abban különböznek, hogy az első rendbeliek szélesebb, a' másodikok szűkebb és határozottabb eszmét fejeznek ki. Innen érthető, miért veszi vagy veheti föl minden ige az általános jelentésű képzőt, s miért a' szűkebb értelmű nem járul mindegyikéhez.

Hogy az *n*, *ny* és *r* mint képzőbetűk mind a' fenn említett, mind más esetekben fölcseréltetnek, vagyis egyet jelentenek, e' példákból kitetszik: *foszló foszlán foszlár*, *csaló csalár csalán*, *alamár* a. m. *alavány*, azaz *aluszékony*; továbbá *döbön döbör*, *csobán csöbör* (*csobor*), *honnan csoborló*, *tömény tömér*(dek), *piczinke*, *piczir hó*, *kotonoz kotoráz*, *sikánkodik* *sikárkodik*, a' tájdivatos *mán* és *már* stb.

Az *án*, *én*, *en* az *ó*, *ő*-nek felel meg ezekben : *pereszlén* pereszlő; *oroszlán* orozló; *tején* tejő = tehén; *piselő*, *pislő*, *pisle*, *pislen* 's némelly másokban. Az igeneves szók' hasonlataira főnevekből is képződtek *ár*, *ér* végzetűek, mellyek valamivel bánót vagy birót jelentenek, 's *as*, *es*, *os*, *és*, *ös* képzővel válthatók föl, mint *kádár* *kádas*, *szátyár* *szájas*, *gyapár* *gyapos*, *gömör* *gömös*, *meder* *medes*, *betyár* *begyes*, mint a' latinban *arbor* *arbos*, *honor* *honos*. Innen azon különbség, melly némelly mesteremberek' neveire nézve az indoeurópai és magyar nyelvek között létezik, u. m. *sutor*, *schuster*, *sarus* v. *varga* = varoga, varogó; *pileator*, *huterer*, *klobucsár*, *kalapos*, nem *kalapár*; *tischler*, *sztolár*, *asztalos*, nem *asztalár*; *sattler*, *szedlár*, *nyerges*, nem *nyergér* stb, *sartor*, *tallieur*, *schneider*, *krajtsir*, *szabó*, nem *szabor* v. *szabár*.

Jegyzet. A' *betyár* szó a' milly közismeretű, olly homályos származatúnak látszik. Nátly József (Tájszótár 39. l.) török eredetű szónak mondja, de nem elemezi, 's értelmezése szerint szolgálaton kívül csapongó embert jelent. Kassai a' *be-jár* szóból magyarázza, 's a. m. faluról városba dolgozni járó legény. Göcsejben rideg legény, ki egy kis vagyont szert tévén, a' szolgálatot abban hagyta, 's midőn kedve tartja, napi bérbe jár dolgoztatni, függetlenül él, miért rátartja magát. A' győri vidék' pusztáin betyároknak neveztetnek a' nőtelen cselédek, különböztetésül a' nős béresektől, honnan *betyárszoba*, mellyben ezen legények laknak, esznek. Az alsó Duna' mentében, hajóvontató legény, Pesten csavargó idegen, jöttment legalsóbb osztálybeli emberek. Legáltalánosb és szokott jelentéssel a. m. paraszt legény' módjára hegykélkedő, durva hányivetiségű, póriasságot negédlő, a' finom társas élet szabályait megvető legény, vagy akármmily korú és rendű férfi, tehát vannak nemcsak paraszt, hanem úri betyárok is. Mindezeknél fogva legvalószínűbb, hogy a' *betyár* szó' értelmének alapját a' *legénykedés* 's nőtlen állapot teszi, melly hegykeség, nyalkaság, rátartiság, 's épen nem finom modorú viselkedet által nyilatkozik, kivált a' pór fiatalságnál. Az illy legényről azt mondják, hogy *hegyes*, *hegyke*, *begyke*, mert lába' hegyén lép, és *begyes*, mint a' párja körül begyét fölfuvó hímgalamb, vagy mint a' magasra vágyó, és gögjét kidőlesztő *gögös*. Simai' latínozata szerint : *ambitiosus*, *elatus*, *juvenis* *jactabundus*. Innen kiválólag azokat szokta a' nép betyároknak nevezni, kik csavargó életre adván magokat, vagy mint Bakonyban mondják, kik menőben vannak, és szerencsét próbálni járnak, t. i. a' *szegény legényeket*, kik csakugyan legcizfrábbak, és leginkább hányivetiek. Ezekről 's a' hozzájuk hasonló más vidékiekről átv. értelemben neveztettek el más legénykedő, vagy rideg életet élő, 's olly erkölcsű fiatal vagy korosabb 's akármmily rendű férfiak is. Népies nyelven a' csi-

nos, divatfiak' neve *ficsór*, *ficsúr*, *ftyúr*, azaz kicsipett úri ficzkó (stutzer). E' szóban is a' fiatalság, legénység' alapfogalma rejlik, azon különbséggel, hogy ez inkább úri, városi, a' betyár pedig póri falusi ifjakra alkalmaztatik. E' név' képzése némi rendkívüliségre mutat, mint maga az általa jellemzett fogalom 's gúnyt rejt magában, mert rendes képzés szerint *begyér* volna. Illy gúnyosságra mutatnak: *letykó* (leves), *filkó* (felső), *cseszko*, *bregyó* (ringyó), *decsák* dicsekedő, és *mernyám* merném, *nincs mernyámja*, azaz bátorsága, továbbá: *szátyár*, *trágár*, *fundér*, *csuhér*, *csupér*. — Egyébiránt a' nép, különösen az alrendű nönép előtt a' betyár épen nem visszataszító, sőt vonzalmias jelenség, mennyiben t. i. a' mi nyalka, czifra, különösen tetszik neki, 's erre mutat a' népdal ezen verse is:

Fehérvári hármass határ,
Magam vagyok benne betyár,
Viselem a' betyár nevet,
Mert galambom csak úgy szeret.

Tasner Antal lev. t. úr szerint a' perzsa nyelvben *begyár* összetett szó, a' tagadót *be* = nem, non, és a' munkát jelentő *gyár* alkatrészekből, minélfogva *betyár* = munkátlan ember. De erre megjegyzem, hogy legközösb nyelvszokás szerint nálunk a' betyár legényt, nőtlen férfit jelent. Somogyban *hamus betyárok*, kik az erdőkben hamuzsirt égetnek. Gyöngyös' táján a' betyár házi szolgát, kocsist stb. jelent. — *Stefanovity Wuk*' szerb szótárában: *betyár* = csövek neozsenyen (nem házasszerű), *junggesell*, *coelebs*; *betyárovanje* = *junggeselleben*, *coelibatus* (nőtlenlenség), *betyárovan* = *junggesell sein*, *coelibem vitam agere* (nőtlenkedni, betyárkodni); *betyárszki* = *junggesellisch* (nőtlenes, betyáros). Tudnivaló, hogy a' szerbek és horvátok több szót kölcsönöztek tőlünk, mellyek más szláv nyelvekben nem divatoznak, mint *birka*, *bélyega* (bélyeg), *bitanga* (bitang), *bokor*, *város* stb. Törökül is nőtlen legényt jelent. De tegyük fel, hogy a' betyár szót mi vettük a' szerbektől, mint közvetlen szomszédainktól, akkor is azt nem *munkátlan*, hanem *legény* értelménnyel vettük át. A' betyár épen úgy jelentheti a' legénynek begyeskedő, hegyeskedő, *hegykebegyke* tulajdonságát, mint a' *suhancz*, *suhanczár*, *suttyó*, *suttogó*, *sütkő*, *siheder*, *süheder*, szinte fiatal legényre alkalmazott szók, annak élénk, mozgékony sürgefürge természetét. Különben is az a' szokott észjárás, és eszmekepeslet szerint a' legényből lehet ugyan helylyel közzel dologtalan, de a' dologtalan emberből általán nem lehet legény, mert vannak nős dologtalanok is, minélfogva hihetőbb, hogy a' *betyár* szóban első értelmény a' *legény*-é, második pedig úgymint mellékes átvitt jelentés a' *dologtalan*-é. Azt is bizonyítja a' nyelvvizsgálati tapasztalat, hogy inkább lesznek a' tisztesebb értelményű szókból gúnyos, trágár, beestelen jelentésűek, mint viszont. Így a' *samár*, *ökör*, *birka*, *mula* gúnynevek, midőn butát, ostobát jelentenek, csak

másod, átvitt értelműek. Erről kiki meggyőződhetik, ha bizonyos trágár szókra figyel, mellyek közül némelyeket ezelőtt egy-két századdal az írók tisztos előadásban használtak, 's ma már a' társas életben szemtelenség nélkül nem lehet mondani, 's arczpirulás nélkül nem hallhatni.

A' FÜVÉSZETI NEVEK' SZÁRMAZÁSÁRÓL,
's némelly a' Magyar Fűvészkönyvből kimaradt köznépi
tájnevekről.

CSORBA JÓZSEFTŐL.

Olvast. nov. 26. 1855.

A' nyelvtudományi osztály' fáradhatlan bajnoka, Czuczor Gergely úr, philosophiai szellemmel adta legközelebb e' székből a' szók' psychologiai elemzését, 's értekezése bennem több más eszméletek között azon kérdést ébresztette, vajjon természettudományunk' körében talállok-e példáját az olly képzésnek? Mellőzván a' többi természeti tanokat, csak a' fűvészetre szorítkoztam, 's hogy hanyatló éveinkben különben is gyengülő emlékezetemen segítsék, részint jegyzékeimet tekintém, részint ama' majd félszázados, de mégis becses, nyelvünkön nélkülözhetetlen munkát, a' Diószeghy-Fazekas-féle Magyar Fűvészkönyvet forgattam, és úgy találtam, hogy nekünk ezen elemzés' körét el kell hagynunk, mint az emberiség' fejlődése' legalsóbb fokát nálunk is átlépte, 's a' tudomány is bölcsőjével együtt elhagyta azt, és a' műveltség, tudományos, sőt már a' népek' másnemű érintkezése és közlekedése által más szempontra, más irányra vagyunk utasítva.

Igen : mert egyént, tehát növényt rendszerünk' életművessége szerint ebben nem találunk, hanem csak elvont eszmét, melly az egyének' complet, köz tulajdonságaiból alkotva, ismét alárendezett fajt (species), alfajt (subspecies)'s még váltványt is (varietas) foglal magában, míg azután nézlet alá eső egyesekre alkalmazzuk azt, mint képletet, 's meghatározzuk

az egyes növényt, reá ismerünk azon egyes lényre, melly előttünk van.

A' fűvészet' atyjai, a' rendszerek' alkotói még eddig alúl kezdik az elrendezést, az oktatást; mi pedig felülről kezdjük a' tanulást, az egyének' meghatározását : a' *seregről* alsóbb osztályra, onnan *nemre*, aztán *fajra*, 's néha váltványra jutunk, mint feljebb említém.

Minden egyénnek két neve van : családi és faji (kivéven ha a' nemi név *κατ' ἐξοχην* rövidség' kedvéért a' közéletben alkalmaztatik), 's ezen másod név az egyéniség' tulajdonit többnyire melléknévvel és csak igen ritkán főnévvel nemző esetben fejezi ki, p. o.

Convolvulus : — arvensis, — tricolor, — repens, — sepium.

Szulák, v. folyófü : — kis szulák, — háromszinű szulák, gyökerező sz., — nagy v. kerítési sz.

Thlaspi : — peregrinum, — arvense, — campestre, — bursa pastoris.

Tarsóka : — bujdosó, vetési tarsóka, mezei t., pásztor tarsóka *).

Panicum : — glaucum, — germanicum, — italicum, — crus corvi, — crus galli.

Muhar : — széna m., — bor m., — olasz m. — holló láb m., — kakas láb muhar.

Solanum : — pseudocapsicum, — dulcamara, — tuberosum, — lycopersicum.

Csucsor : — kláris cs., — keserédes cs., — kolompér cs., paradicsom cs.

A' mi már a' *nemek'* gyökérneveit illeti, a' képzelet 's ítélet' nyilvánítását látjuk bennök, 's azokat nem a' *lélek' ösztöni hatásából*, v. az ész' elemi működéséből bírjuk, hanem

1-ször épen úgy mint Francia- v. Németországban, vetjük magyar nyelvünkön is a' néptől; mert kétség kívül a' fűvésztudomány' ismerete előtt 's nélkül is ízéről, érzékeinkre hatásáról, tanyájáról, más tárgyakkal hasonlítva idomáról ismerte azt, és ismeri, 's hagyományos névvel nevezi a' pásztor,

*) A' magyar a' *nemet* hátul teszi közéletben is, p.o.pünkösdi rózsa.

az erdősz, és a' paraszt gazdasszony is; így nevezi a' nép az orchis moriót *agármony*, bupleurum rotundifoliumot *általburósfü*, Rumex acetosát *nagy sóska*, oxalis acetosellát *apró v. madár sóska*, a' Ranunculust *sömörfű*, euphorbiát *ebtáj*, Amaranthust *bársonyvirág*, mellissát *méhfű*, Glycirrhisát *édes gyökérfa*, Genistát *festővirág*, Symphitumot *forrasztófű*, Valeriana locustát *galambbegy*, Colchicum autumnalét *guzzaly ülő virágnak*; így a' legtöbb (gramineae) pázsitfű- és kenyérneműeket : búza, zab, árpa, tönköly v. alakor, hajdina, köles 's a' t. a' betűt sem ismerő nép is egyformán nevezi.

Kik a' nép között forgunk, egyenként reá ismerünk, honnan vannak az illy nevek, ha az előbb említett eszmékre ügyelünk, 's ezeket itt fejtegetni tovább fölöslegesnek vélvén, minden keresztül kiki egyenként az említett népies neveken. Anynyi tagadhatatlan, hogy a' szükségesen és használaton túl is minden éghajlat' lakosai, 's a' műveltség' bár mellyik fokozatának emberei keblökben viselik a' növények' szerelmét : az oltárhoz menő boldog ara úgy ékesíti virággal fejét 's pihegő mellét, mint virágkoszorúval vigasztalja a' halotti ünnepélyt a' temetést rendező, a' békés pálma úgy ébreszti a' munkás polgárt honfiai, embertársai' boldogítására, mint a' babér felejteti a' Mars' fiával küzdését, 's vérző sebeit. A' költészet, bölcsőjétől fogva legmagasztosabb haladásában is, a' tulipán, a' viola, a' rózsza, v. maga az anya-virány' tekintetétől az ég' boltozatjára röpül, mint a' liliom' látásánál vagy a' terepély tölgy' árnyékánál az ég' urához emelkedik a' vallásos kebel; 's a' megváltót Jeruzsálem' utczáin épen úgy lábai alá szórt virágokkal fogadták hajdan, mint ma a' mozgalomnak indult népek' ablakaiból bokrétákat hánynak a' nőkezek a' győzelemmel visszatérő hadvezérre; Salamon' éneke nem kevesebb a' föld' virágai' látására ébreszti, 's édesgeti mátkáját, mint Jones' odájában a' mondolafa' ezüst virágival, a' ligetek' rózsáival, 's a' liliom' levelein tündöklő harmattal bájolja Messihit; Theokritustól Kleistig Csokonaynk, Verseghynk, Szemerénk 's több honfiaink' példája' bizonyítása szerint is varázs versezeteket szültek a' mező és a' tavasz virági; végre hogy én is messze ne barangoljak, Róma' halhatatlan Virgilje Menalcas' szájába adta :

Dic quibus in terris, inscripti nomina regum

Nascantur flores, et Phyllida solus habeto.

'S ugyan másutt (Corydon Alexishez) így szól :

Huc ades, o formose puer; tibi lilia plenis

Ecce ferunt Nymphae calathis; tibi candida Nais,

Pallentes violas et summa papavera carpens

Narcissum et florem jungit bene olentis anethi.

Tum, casia atque aliis intexens svavibus herbis,

Mollia luteola pingit vaccinia caltha.

mivel bebizonyítja, hogy növényeket nem csak ismert, hanem költői szellemében is viselte azok' kellemeit, 's neveit.

2-szor. Mint más tanainkban mindenütt látjuk római mestereink' szavait, úgy fűvészetünkben is a' deákbold alakítottak sok szavak, 's leginkább a' szó' végének magyarosítása által honosítottak így : petrezselyem = petrosoleum, fige = ficus, jazmin = jasminus, galaj = galium, valaj = valantia, mizsót = myosotis, borágó = borago, lizinka = lysimachia, számolya = Samolus, loncz = lonicera, apoczin = apocynum, iringo = eryngium, citrom = cytrus, bordon = onopordum, kakolya = cacalia, 's így tovább lengi át ezen képzésmód magyar fűvészkönyvünket is.

3-szor. Legtöbb van fordítva (még pedig tulajdonképen) a' görög v. deák jelentés után, így : gladiolus = dákoska, globularia = gubóvirág, sangvisorba = vérfű, parietaria = falfű, campanula = csengetyű, lythospermum = kőmag, phlox = lángvirág, impatiens = fáj, nebánts-virág, periploca = tekeres, drosera = harmatfű, crysocoma = aranyfürt, crysanthemum = aranyvirág, ophioglossus = kigyónyelvfű.

4-szer. Neveztetik a' növény azon tudósról, ki azt v. annak hasznát fölfedezte, főkép pedig a' gyümölcsfa és kerti virág' fajtái azon tekintélyes személytől, ki azt közzé tette, 's kinek kedvence volt, v. azzá lőn tisztelkedésből; vagy neveztetik azon vidéktől, hol honja, tanyája van : p. o. Carex Schraderi = Schrader' sássa, arenaria Gerardi = Gerard' homokhúrja, Cnicus Wildenowi = Wildenow' barcsa (a' Carduusoktól elszakasztva); így lőn Waldsteinia, és Kitaibelia jeles fűvészeink' emlékezetét a' halandóságtól megváltó nemtővé; így becsüljük meg itt is az örök-zöld koszorús költőt, midőn aster amellus Virgilii elnevezést megtartjuk. Az említett né-

zetből mondjuk : György Király, Napoleon, Károly főhg, Sternberg gróf' 'stb körtvélye, almája; tanyájától angolhoni, volks-mari, szalai, baranyai, mezőkomáromi 'stb. Végre nevezzük még azt, főkép mint váltványt gyümölcse' szamatjáról, ízéről, színéről, alakjáról, megérése, tartóssága' idejéről : eper-, borizú, fejér pogácsa-, kormos-, leánycsecsű-, őszi-, téli 'stb almának. Így a' virágok' elnevezésében látjuk a' kertekben, 's a' kiállításokban sok élő 's megholt személyek' egész névsorát, mit itt bővebben említeni felesleg.

5-ször. Mint minden más, még a' legműveltebb nemzeteknél is, úgy honunkban vallásos érzelmet és csaknem historiai eszmefüzt mutató *hagyomány* sok növénynév : így Sz. Háromság' virága, Ábrahám' fája (*Reuschbaum*, szűzfa), Boldogasszony'haja, Boldogasszony' méntája v. levele, Boldogasszony' csipkéje, Istenfa 'stb *).

Magyar Fűvészkönyvünk nem felejté el a' hagyományos neveket fölkeresni; 's láthatjuk, hogy csaknem minden faj után zárjel között említi azokat. Nyilatkozott azonban Előbeszédében elvileg is némellyek ellen, 's így sokat elhagyott részint talán következetességből, részint vallásosságból, hogy a' szenteket hiába ne említsük v. Isten' nevét hiába fel ne vegyük, részint, és *inkább*, mivel a' szerzők' figyelmét sok tájnév könnyen elkerülhette, midőn ők hivataluknál fogva helyiséghez kötvek, tudományos czélból v. tapasztalás végett hazánk' különféle vidékeire utazást nem tehettek, a' közlekedés pedig ez előtt 40—50 évvel hazánkban milly kevés, milly nehéz volt.

Akaratom e' hiányt ez alkalommal érinteni, 's némelly táj- v. népies növényneveket följegyezni, akár érdemlenek azok figyelmet, 's így az írói körbe fölvetetést, akár nem :

Lonicera caprifolium : — nem csak jerikói rózsza, 's a' t. hanem *kázsia* név alatt is esmérjük **).

*) A' német is így tesz, p. o. *Engelwurz*, *Dreifaltigkeitsblume*, *Alleluja*, *Himmelfahrtsblümlein*, *Christblumen*, *Frauenschuh*, *Marienblümlein*. Látni ezt a' francia nép' életében is : *Angelique*, *Herbe de la Corneille*, *fleur d'amour*, *chardon de Notre Dame*, *couronne impériale*, *Herbe à la Reine*, *Soulier de Notre Dame*, *Séau de Salomon*, *Bénoise*, *fleur de St. Jaques* etc. etc.

**) Talán a' feljebb említett *Casia* névről néphagyományként.

Sempervivum tectorum ; nem csak rózsás fülfü, hanem *házi zöld, mindenkor élő, kőrózsza*.

Iris, — a' nősziröm népszerűleg nem csak lilium, hanem főkép a' kék faj *zsinikor*.

Veratrum nigrum : — a' nép *fekete húnyornak* nevezi, noha rendszeresen a' *Helleborus niger*' neve ez.

Tormentilla rendszeresen Timpó, — népiesen *tormatilla, vérgyökér, Ruhrwurz*.

Geum urbanum : rendsz. szegfűszagú ciklás : — a' népnél sz. *Benedek' füve*.

Scutellaria, mint nem csukóka, népiesen *csákóka*.

Melampyrum arvense : rendsz. csormolya fintor, — népiesen *rókafarkú fü*.

Lathraea squammosa, rendsz. konya vicsor, népiesen *fogacsán*.

Scrophularia nodosa, rendsz. Bodza tákajak, 's a' Diószeghynél lévő népies nevekhez jöhet még *fekete csalán*.

Orobanche major : rendsz. nagy szádor, 's a' Diósz. említett két népies neveken kívül *misegyertya, Istennyilafü*.

Acanthus mollis : rendsz. díszes Akant, a' köznépénél *medve talpfü, medve köröm*.

Lepidium sativum : — a' népnél *erdei vad retek, mustárfü*.

Thlaspi bursa pastoris : rendsz. pásztor Tarsóka, 's a' hét népsz. neveken kívül 374. l. ide tartozik *élek-halok*.

Iberis umbellata : — népszerűen *) *krétai kistorma*.

Sinapis arvensis : — népsz. *hangafü*.

Gerarium pratense : — népsz. *régi gólya orru fü, Istenharagja*.

Ononis spinosa : — népsz. *szamár' gyönyörűsége*.

Ervum tetraspermum : — népsz. *vad lencse, lentille sauvage*.

Glycirrhiza, mint nem, higviricz; de miért, midőn a' népnél van *likricz*.

Sonchus oleraceus : — népsz. *kakics, disznókék, nyúlkaposza, Saudistel, Gänsedistel*.

*) Midőn írom, népszerűen, akkor említtem azon neveket, melyeket Diószeghy kihagyott.

Lapsana communis : — népsz. *kutya saláta*.
Cichorium intybus : — népsz. *vadczikória*.
Artemisia abrotanum : — népsz. *Istenfa*.
Artemisia campestris : — népsz. *mezei cziprus, mezei seprűfű*.

Tussilago farfara : — népsz. *földi tök*.
Tussilago petasites : — népsz. *mirigyfű*.
Aster amellus Virgilii : — népsz. *kék csillag virág*.
Solidago virga aurea : — népsz. *aranyos istápfű, mezei aranyos vessző, véres gyűrűfű*.

Arnica montana : — népsz. *árnyékfű*.
Tagetes erecta : — népsz. *büdös rózsá*.
Matricaria chamomilla : — népsz. *nádráfű, pipitér*.
Helianthus annuus : — népsz. *tányérvirág*.
Helianthus tuberosus : — népsz. *csicsóka, tobinabóré*.
Centaureum cyanus : — népsz. *imola, vad pézsma, buzavirág*-ot említ Diósz. is.

Orchis morio : — népsz. *agármonyfű, embererő*.
Cypripedium Calceolus : — népsz. *Mária' czipőkje, unser lieben Frauen Schuh*.

Urtica urens : — népsz. *árva csalán*.
Amaranthus : nemileg nevezi Diósz. *Amarant*, pedig van népünknel *börzsön virág* név.

Arum maculatum : — népsz. *Áron gyökér, Áron' szakállá, sülyfű, német gyömbér*, hibásan *nadrágulya*.

Thuja orientalis : — népsz. *életfa, kerti cziprus*.

Momordica balsamina : népsz. *fái virág*.

Bryonia alba : — népsz. *földi tök*.

Ruscus hypoglossum : — népsz. *torokfű*.

Ruscus aculeatus : — népsz. *pézsma kóró, vörös-bogyos puszpáng*.

Ophioglossum vulgatum : — népsz. sz. *György' füve*.

Osmunda lunaria : — népsz. *kishold fű, lúdtentőfű*.

Adiantum aureum, capillus Veneris : — Vénus' haja, árva leány' haja.

Vége a' lopvanószók között nem találni Magyar Fűvészkönyvünkben azon *gomba fajt*, melyet tapasztalásom szerint több megyében főzve úri asztalokra adnak, a' köznépnél

pedig tavasszal 's ősszel az erdős vidékeken csaknem mindennapi eledel; nyárban, hacsak sok esőzés nincs, nem igen eszik, mert az év' ezen részében szivós, kemény, ízetlen; közönségesen *gélyva*, *giva*, 's némelly vidékeken *szilfa*-, *diófa-gombának* hívják; mert noha terem a' gyertyán-, 's a' bükk élő, 's dült fákön és tuskón is, de legjobb ízű az említett két fán tanyázó.

Az ősszel Somogyból visszautazásom' alkalmával hoztam szeszben, jól bekötve példányokat, 's közlöttem dr. Kovács Gyula úrral, 's ő is úgy találta, hogy Magyar Fűvész-könyvünkben az leírva nincs; sőt ama' szép, eleven képekkel díszeskedő, az ehető gombákról Descourtilz által készült, 's Berry herczegnő' pártfogását nyert munkában sem találtuk ezt: így további rendszeres nyomozás után Fries' *Systema Mycologicum*a nyugtata meg bennünket, melly szerint ezen gomba *csigás galócza* : *Agaricus ostreatus*, t. i. tartozik :

I. *Leucos-porusok'* (fejérmagvuak) XII-dik tribusához (osztályához), a' II-ik *Subtribus* (alosztályban) a' csigásokhoz — *Concharia* — *pileo integro dimidiatoque*, egész 's némellykor fél kalappal.

Ezek azok, miket, alkalom ajánlkozván, mint a' Magyar Fűvész-könyvben hiányzókat említhetek, 's találkoznak bizonyosan többek, ha lesz részvét, lesz figyelem, mellyet magok a' szerzők is előbeszédükben (XV—XVI. lap.) világosan említettek, reménylettek.

Hiszem pedig hogy e' lépésemet senki sem veszi a' szerzők iránti tiszteletlenségnek. Érzem én, hogy ők elmondhaták: *exegi monumentum aere perennius*, és pedig most ismét — midőn Steffen' remek munkája a' *Mezei Gazdaság' Könyve* cím alatt megjelent : köz részvét által keletkezett ez honunkban, és már a' legélénkebben terjed hazánkfiái' azon osztályánál, mellyben az állandóság, kitartás foglalkozások' következtében is legtöbb, 's benne a' növénynevek a' szövegben, de egész laponként a' Magyar Fűvész-könyv szerint lévén adva, a' nemzet' keblében újra éled 's öröktül a' Diószeghy-Fazekas név! Bár találkoznék valaki, a' ki, már akar meghagyva a' Linné' mesterséges rendszerét, akar újra dolgozva azt, Jussieu, De Candolle 'stb alkotmánya' mintájára, azon munka' ritkaságát pótolná.

A' STÁTUSGAZDÁSZATI TUDOMÁNY' LEG- ÚJABB IRÁNYÁRÓL,

és különösen Roscher Vilmos' munkájáról.

KARVASSY ÁGOSTTÓL.

Olvastatott nov. 12. 1855.

Míg újabb időben a' változott viszonyok' következtében a' politikai tudományok' némelly részei sokat vesztek érdekében, sőt közvetlen alkalmazhatásukból: addig az államgazdaszat' terén tett vizsgálatok napról napra a' nagyobb közönségnél meleg részvételre találnak és jelesebb tehetségeknek vizsgálódásuk és foglalkozásuk' tárgyául szolgálnak, mert anyagi jólét, anyagi érdekek' előmozdítása lett e' kornak jelszava, anyagi érdekek' előmozdításától igen sok bajnak orvoslása váratik, a' státusgazdaszati tudománynak pedig azon szép feladás jutott az anyagi érdekek' előmozdításával foglalkodni, a' mint jelesen a' híres francia státusgazdaszati író Chevalier Mihály mondja: „L' économie politique est la science des intérêts matériels.“ Ezen tudomány' haladásától várhatni a' legfontosabb socialis kérdések' megoldását, a' társasági állapot' tökéletesbülését, és az emberi nem' nagyobb szerű fejlődését.

És azért az államgazdaszat terén időről időre megjelenendő minden munka méltán minden gondolkozó embernél figyelmet ébreszt, és sok olvasónál, midőn illy munkát kezébe vesz, azon ohajtást szüli, bár benne a' társaság bajok ellen, a' rákfenekint némelly országban elharapódzó pauperismus és proletariatus ellen valamelly panacéát találna, sokszor azután történik, hogy ha az olvasó illyent a' könyvben nem talál, azt elégtelenül megint félreteszi, és az államgazdaszati tudományt tökéletlennek hívja, a' tudósoknak igyekezetét hasztalannak kiáltja.

Ha már most mélyebben vizsgáljuk, mi lehet ezen tüneteknek oka, azt bizonyosan abban találjuk, hogy mind az ol-

vasók, mind az írók' nagyobb része a' státusgazdászati tudomány' feladását igen egyoldalúlag fogták fel, az olvasók' nagyobb része a' státusgazdászati vizsgálatoktól többet várt, mint azokban talált, az írók' nagyobb része többet ígért mint mi az olvasót kielégítette.

Az olvasó sokszor ohajtotta, hogy neki a' státusgazdászati tudományban általános elvek nyújtassanak, melyeknek alkalmazása, és a' törvényekbe fölvétele által az anyagi jólét' legnagyobb foka elérhetnék.

Az írók' nagyobb része egész a' legújabb időkgig az álladalomnak gazdasági elrendezésére nézve egy ideált iparkodott felállítani, nem tekintvén arra, hogy ezen ideál az álladalmaknak különféle viszonyai, az emberek' különféle műveltségi foka, a' tőkének különféle mennyisége, a' telek' különbözése miatt nem mindenütt valósítható, és hogy ugyanazon gazdasági elvek' különféle országokban különféle viszonyok's körülmények alatti alkalmazása különféle sikert szül.

A' tapasztalás azt mutatta, hogy a' leghíresebb és az égis sokszor magasztalt státusgazdászati írók mint Smith, Say, Macculoch által ajánlott elveknek, millyenek a' korlátlan internationalis kereskedési szabadság' elve, a' szabad verseny' elve's a' t, némelly országban alkalmazása' következtében épen a' legnagyobb bajok állottak be, innen keletkeztek a' változó vélemények, az ellenmondások abban, mit sok elméleti író mint szükségést ajánlott, innen a' státusgazdászati tudomány' elveinek olly éles megtámadásai, millyenek különösen a' francia socialisticus írótól Proudhontól származtak. Az írók' nagyobb része ennekelőtte szükségesnek tartotta az egyik vagy a' másik, a' státusgazdászati tudományban divatozó úgynevezett rendszer' zászlója alá kizárólag esküdni; holott ki ezen rendszereket elfogulatlanúl vizsgálja, tapasztalandja, hogy minde-
niknek viszonylagos értéke ugyan van, de hogy mindenik egyoldalúságon is alapszik, és számos igazság mellett számos tévedést és túlzást foglal magában, melly ok miatt az egyiknek vagy a' másiknak kizárólagos alkalmazása káros követke-
zések vonna maga után.

Az államgazdászattudományban vannak elvek, melyek változatlanok és öröktől valók, de vannak olyanok is, melyek-

nek felállíthatása bizonyos viszonyokat és körülményeket föltételez.

A' gyakorlatban valamelly országban az államgazdászati ügyek' vezetésében a' különféle rendszerek' czélszerű combinációja és módosítása leend gyakran szükséges, ebből pedig olly rendszer fog alakulni, melly egyikhez sem fog tartozni a' divatban lévő rendszerek közül, és melly általános elvek alá nem hozható, olly rendszer, melly a' földművelésnek kizárólag nem fog kedvezni, mert ez műipar és szellemi felvilágosodás nélkül tökélyre nem emelkedhetik, de melly a' műipart és külkereskedést sem fogja egyedül főczéljául kitűzni, mert a' nemzeti gazdaságnak főalapja mindig a' földművelés marad, és melly a' fő hatalmat az álladalomban államgazdászati szempontból csupán szenvedőleges állás' elfoglalására (miként azt Smith Ádám' iskolája kívánja) nem szorítja, mert a' főhatalomnak szenvedőleges állása, a' mindent magára hagyási politika addig, míg a' magánosok a' tulajdon jólétök' szaporodásuk utáni, törekvésükben csupa önhaszonlesésből, nem pedig a' társadalom' közös czélja' szempontjából indulnak ki, míg a' nemzetek más nemzetek' jólétét irigységgel tekintik, és azt nyílt vagy alattomos közegekkel kevesbíteni vagy rontani igyekeznek, míg a' nemzetek a' gazdaszáti kifejlődés' különféle fokán állanak. csak kárhozatos lenne.

Tévedtek tehát véleményünk szerint azok, kik az államgazdászati tudományban csupa föltétlen absolut és minden országban's minden időben alkalmazható elveket igyekeztek felállítani, tévedtek azok is, kik főleg a' divat szerint az oskolában e' században annyira elfogadott Smithféle szabad iparrendszernek, mellyben Smith leginkább Anglia' viszonyait tartotta szem előtt, kizárólag hódoltak.

Legújabb időben észre lehet venni, hogy e' korlátlan hódolat Smith' rendszere' irányában némileg csökken, és hogy az államgazdászati tudomány leginkább Német- és Franciaországban más irányt t. i. gyakorlatit kezd venni.

Franciaországban tagadhatatlanul a' socialisticus írók is nem csekély befolyással voltak erre.

Az újabb francia írók közül Rossi és Chevalier Mihály az absolut elméletet, és az addig elfogadott benemavatkozási

elvet a' kormány' részéről megtámadván, az államgazdászati tudománynak más irányt iparkodtak adni. Chevalier Mihály munkája' egyik helyén azt mondja: „L'économie politique est une science d' application. Les theories absolues et exclusives de quelque nature qu' elles soient ne sont pas celles, que je vous enseignerai, je les crois grosses de périls, — in medio virtus;“ más helyen pedig azt mondja: „Demonstration nouvelle d' une vérité enfin reconnue, aujourd'hui, que ce qui est opportun pour un peuple, peut être impracticable chez un autre, et pour juger d' une institution, il faut sous peine de lourdes méprises tenir compte des temps et des lieux.“

Németországban ilyen változott irányt Liszt Frigyes „Das Nationale System der politischen Oekonomie. 1842“ című munkája' megjelenése óta lehet észre venni.

Liszt, kinek munkája csupán a' védvámok' eszméje körül forog, véleményem szerint, semmi újat nem mondott, hanem csak az úgynevezett kereskedési rendszer' némelly elveit újabb kiadásban Németországra alkalmazva előállította. Hogy munkája mint, ég tudja, minő különös rendszer gyanánt sokak által fogadtatott, és azon benne előforduló kifejezés „productiv erő“ miatt (melly szorosán véve mást nem jelent, mint a' műipar' gyarártását), productiv erők' rendszerének kereszteltetett, és azóta a' védvámok sokszor jeles írók által (mint Kudler bizonyos esetekben, Becher, Weiss) pártoltattak, annak az az oka, hogy ennekelőtte igen föltétlenül ragaszkodtak az írók a' Smithféle szabad verseny' rendszeréhez, és mintegy átalották megvallani, hogy nem tartoznak minden állításaikban a' Smithféle iskolához, és hogy a' kereskedési rendszerben (melly felett feltétlenül eltöretett a' pálcza) is tán imitt-amott némi igazságok lelhetők, félvén nehogy ezen rossz hírbe hozott rendszer iskolájához számíttassanak. De mióta Liszt olly bátran és tekintet nélkül az iskolában divatozó hagyományokra és tekintélyeknek elfogadott írók' állításaira, buzgólkodva a' honi ipar' felvirágzásaért a' Smithféle rendszer ellen sorompóba lépett, mások is mintegy vezért látván benne, neki bátorodtak, és azon kételyeket, mellyeket hosszabb idő óta tápláltak, irataikban kifejezték, és így az államgazdászati tudománynak inkább gyakorlati irányt iparkodtak adni.

Azért örömmel üdvözlünk Roscher Vilmos lipcsei tanárnak és nagy státuszgazdászati capacitásnak elismert férfinak a' „Grundlagen der Nationalökonomie“ című munkájának, mellynek rövid vázlatát szerző már 1843-ban kiadta, és mellynek bévezetésében szerző a' munkának alapúl szolgáló sajátlagos módszert ígér, legújabb időbeni megjelenését. E' munkának kitűzött módszerére, irányára, tartalmára és becsére bátorodom a' tisztelt akademiának figyelmét igénybe venni jelen értekezésemben.

Lássuk tehát mindenek előtt módszerét.

Roscher módszerét, mellyet az államgazdászati tudomány' tárgyalására magának kitűzött, történetinek vagy physiologiainak nevezi, és azt ellentétbe hozza az úgynevezett ideál-módszerrel.

Ezen ellentét szerinte leginkább abban áll, hogy az ideál-módszerben az államgazdászati intézetekre nézve egy ideál állittatik fel, és leginkább az vizsgáltatik, minek kellene lenni, miként kelljen az álladalomnak gazdaszati szempontból elrendezve lenni, hogy a' jólétnek legnagyobb foka elérressék, és hogy az álladalom azon ideálnak megfeleljen; a' történeti módszerben ellenben azon kérdések vizsgáltnak: mi létezik jelenleg gazdaszati tekintetből, mi létezett előbb, 's mikép lett a' mostan létező azzá a' millyen, a' történeti módszernél tehát az államgazdászatilag fontos intézeteknek, p. o. czéheknek, természetbeni adók, természeti szolgálatoknak, kereskedési társulatoknak keletkezésének oka vizsgáltatik főleg, és arra alapittatik az ítélet: vajjon minő viszonyok alatt lehet 's kelljen ilyeneket megtartani vagy nem.

A' történeti módszer szerzőszerint tehát nem állít fel valamelly gazdaszati ideált, melly minden nemzetre és minden viszonyra alkalmazható volna, hanem vizsgálja a' nép gazdaszati szükségleteit, a' természeti törvényeket, mellyek szerint a' gazdaszati tevékeny erők működnek, és a' törvényeket és intézeteket, mellyek gazdaszati célból különféle nemzeteknél használtattak, valamint azt, minő foganattal birtak azok különféle időkben.

Roscher az államgazdászati tudomány' tárgyalásában szembetűnőleg olly irányt tűzött ki magának, minőt a' jogtu-

domány' tárgyalásában az úgynevezett Eichhorn- Savignyféle történeti iskola, melly minden törvényt történeti alpra tanácsol fektetni, és a' jog' általános elveinek csupán észből ismerhetését tagadja, követett. Vajjon az államgazdászati tudománynak Ro cher általi tárgyalását legalább az eddig megjelent kötetnél fogva történeti módszernek keresztelni szükséges volt-e, vagy nem, alantabb előadandom.

Roscher egész munkáját, mellyet „System der Volkswirtschaft“-nak nevez, négy kötetre osztja, eddig csak az első ezen cím alatt: „Die Grundlage der Nationalökonomie“ jelent meg, mindenik következő kötetnek megjelenését az előbbi után mintegy két évvel ígéri; a' második kötet a' földművelésnek, a' harmadik a' műipar és kereskedés' nemzeti gazdaszatát és a' negyedik a' tant az állam és a' község' pénzügyeiről fogja magában foglalni. Már az érintett felosztásból kitetszik hogy Roscher nem követi az eddig főleg a' német íróknál igen divatozó felosztását az államgazdászattudománynak népgazdászattanra (Volkswirtschaftslehre), és népgazdászattapolásra vagy államgazdászatra (Volkswirtschaftspflege), azaz elméleti és gyakorlati részre, mit csak helyeselni lehet, mert ezen felosztás nézetünk szerint több árnyoldallal bír, mint jó oldallal. Ugyanis e' felosztásnál elkerülhetlen a' tanoknak, mellyek összevalók, elválasztása, és ugyanazon tárgyakról két ízbeni értekezés, mi ismétlésekre is alkalmat ad, a' felfogást nehezíti. Véleményem szerint az államgazdászati tudományban az elméleti tanokat nem kell szorosan a' gyakorlatiaktól elválasztani. Roschernek munkája ha egészen megjelenik, a' nemzeti gazdaszattudomány' összes körzetét magában foglalandja és nem csupa államgazdászati excursiókat tartalmazand, mint Chevalier Mihály' munkája.

A' kezünknel lévő első kötet a' bevezetésnek, mellyben az alapfogalmak és az államgazdaszat' tudományának viszonya más tudományokhoz adatik elő, előrebocsájtása után négy könyvre osztatik; az első könyv a' javak' természetéről, a' második a' javak' forgásáról, a' harmadik azoknak felosztásáról, és a' negyedik azoknak fogyasztásáról értekezik, következik azután egy toldalék a' népességről. Az anyagok' mineműségére nézve négyféle tartalmu tanokat lehet e' kötetben min-

den tárgynál megkülönböztetni, t. i. 1) elméleti tanokat, 2) minden egyes tárgyra, melyről elméleti értekezés történik, p. o. a' munkabérre, telekjövedelemre, tőkejövedelemre, a' javak' árára, fényüzésre és a' népességre vonatkozó történetet, melyben a' szerző előadja, miként ezek nem egyes bizonyos nemzeteknél, hanem a' népek' különböző fokán t. i. az alanti, a' felvirágzó és a' hanyatló népgazdasátnál fejlődnek, így tehát Roscher bizonyos természeti processust, bizonyos törvényeket tesz föl, melyek szerint a' gazdasági fejlődés a' nemzeteknél különféle állapotokban történik, csaknem azon módra, mely szerint az emberi testben a' physikai fejlődés történik. Ezen törvényeket pedig szerinte a' történet ismerteti, mely az egyeneműt a' különféle népek' gazdasági fejlődésében mintegy hű tükörben előnkbe állítja; annak tehát, ki az államgazdasáztudománynyal akar foglalkodni, szerző szerint e' fejlődési törvényeket a' történettől mintegy el kell lésnie, és így az államgazdasági tudós némileg a' történetbuvárhoz hasonlít; az államgazdasági tudomány pedig, a' tan a' népgazdasági fejlődés' törvényeiről.

A' harmadik nemű tanok minden egyes tárgyra, melyről szerző elméletileg szól, p. o. a' munkabérre, telekjövedelemre, tőkejövedelemre, árakra, fényüzésre és népességre vonatkozó politikát, a' kormánynak teendőit ezekre nézve foglalják magokban; de e' tanok legcsekélyebb részét képezik a' könyvnek.

A' negyedik fele tartalmát a' könyvnek a' jegyzékek képezik, melyek az egyes §§-ok után következnek és többnyire történeti és statisztikai adatok, vagy hivatkozásokat más szerzők' munkáira, azoknak véleményeire foglalnak magokban.

Igyekezni fogok most az e' munkában foglalt elméleti államgazdasági tanok' lényegét előadni. A' productiv erők a' természet, munka és a' tőke, a' természetnek különböző befolyása a' természetésre, az éghajlattól 's a' föld' különböző termékenységétől származik, a' földnek földirati jelleme a' nemzetek' jellemére is befolyással bír. — Az embernek kedve a' munkához attól függ főleg, minő kiterjedésben és biztosságban élvezheti a' munka' gyümölcseit, az egyeseknek általános munkaerejük a' nemzetek szerint igen különbözik, sok függ a' munkaerőre nézve a' bérnek nagyságától, mely a' munkásnak fi-

zettetik; minél nagyobb a' műveltség valahol, annál nagyobb becsben részesül a' munka. Tőke minden termék, melly további termesztésre fentartatik, a' nemzeti tőkének legnagyobb része fogyasztás és új termesztés által szakadatlan alakváltozásban létezik, a' tőke álló és forgó, a' tőkék takarékoság által erednek, valamelly gazdasági termesztésnél e' három tényezőnek: természetnek, munkának és tőkének rendszerint együtt kell működni, de a' termesztés' különféle ágaiban ezen három tényezőnek aránya, mellyel mindenik járul a' termesztéshez, különböző. Műveltség' haladtával a' munkafelosztás igen divatba jön, ezen alapszik az osztálykülönbség, haszna a' munkafelosztásnak a' munkások' nagyobb ügyességében, az időbeni és munkában takarékoságban és ennek következtében a' termesztésnek gyarapodásában áll. A' munkafelosztás nagyobb lehet műiparnál mint a' mezei gazdaszatnál; terjedelme a' munkafelosztásnak a' piac' kiterjedésétől függ, azért jó közlekedési eszközök, p. o. vízi utak mint-hogy a' piacot kiterjesztik és az internationalis munkafelosztást előmozdítják, a' termesztésre is jótékony befolyást gyakorolnak; a' munkafelosztásnak is bizonyos határai vannak; a' munkafelosztásnak soha sem kell annyira menni, hogy az egyformaság az embernek egészségét rontsa, vagy hogy az ember annak következtében csak élő géppé váljék; a' munkafelosztásnak természetesen a' munkaegyesülésnek meg kell felelnie, és a' munkafelosztás és egyesülés' sikerein alapszik minden nagyobb vállalatoknak nagyobb előnyössége, a' kereskedés oly módon előmozdítja a' nemzeti javakat, hogy az áruknak nagyobb értéket szerez azáltal, hogy azokat olly birtokos' kezébe hozza, kinél nagyobb értékök van; tehát nem áll a' physiocratáknak állítása, hogy a' kereskedés improductiv foglalkozás, de azon állításuk sem áll, hogy az iparüző csak annyival emeli az általa feldolgozott nyers termék' értékét, mennyit munkája alatt emésztett. A' személyes szolgálatokat, a' mennyiben az embereknek hasznosak, közvetve termeszto'knek lehet nevezni, a' tőkék csak szabad tulajdonjog' fenállása alatt szaporodhatnak, azért a' socialismus és communismusnak léte a' műveltséget rontaná, az embereket a' munkaöszöntől megfosztaná, behozván egyenlőséget a' munkáknál, a' munkafelosztást roppant

productiv ereivel együtt megszüntetné, a' felsőbb tehetségű embereket durva mechanicus nehéz munkára kárhoztatná, a' népességnek a' gyerekekrőli a' státus általi gondoskodása miatt túlmértékbeni szaporodását vonná maga után; a' vagyonszociális eszme egyébiránt nem új, hanem bizonyos időszakokban feltűnő látvány főleg olly időkben, melyekben e' következő feltételek jönnek össze: a' javak' aránytalan felosztása, nagy foka a' munkafelosztásnak, a' jogi érzetnek megrendítése forradalmak által, és nagy igényei az alsóbb rendűeknek, mint democraticus államszervezetnek következei, azért e' négy korszakban leginkább találtak a' communisticus elvek terjedést, a' régieknél: Görögország' hanyatló, a' római köztársaság' elfajuló állapotjában, az ujabbaknál a' reformatio' idejében és jelenleg.

A' némelyek által ajánlott szervezése a' munkának, azaz a' központ általi vezetése a' természetnek és fogyasztásnak a' fennálló államhatóság által olly despotia lenne, melyet a' világ ritkán látott, és a' communismusnak és socialismusnak fennebb említett bajai azáltal el nem háríthatnának.

A' tulajdonjoggal szoros összeköttetésben áll az örökösödési jog, melynek nagy államgazdászati haszna vagyon, mert a' bizonyosság, hogy az ember tulajdon szorgalma és takarékosága által gyermekeinek jólétét alapítja meg, nagy ösztön a' munkásságra, a' telekre nézve a' tulajdonjog és elsajátítás nem annyira észjogi alapokon (mivel a' telek nem természetik), hanem az általános hasznossági alapokon nyugszik. — A' hitel a' tőkepenzek' productiv alkalmazását lehetségessé teszi és a' vagyonszociális elmozdítja, a' hitel' emelésére különösen jó adóssági törvények befolyással bírnak; minél gyorsabb a' javak' forgása, annál jobban mozdíttatik elő természet; a' szabad verseny a' népgazdaság' erejét békó alól felszabadítja; azért ha a' középosztály derekasan ki van képezve, a' szabad verseny az ipar' elmozdítását okozza; de ha hiányzik illyen derekasan kiképezett középosztály, vagy a' nép túlrett már: a' korlátlan verseny harcmező lehet, melyen a' kicsinyek a' nagyobbak által elnyeletnek. Minél több áru természetik valamely országban, annál többet lehet másoktól venni; drágaságát vagy olcsóságát valamely árunak nem lehet egyedül

onnét határozni hogy, az nagyobb vagy kisebb somma pénzzel fiztetetik, mint más időben vagy más helyen, mert a' pénznek értéke is változik, rendszerint az áruk' ára a' kínálat és kereslet közti arány által határoztatik meg, ezen arányra pedig befolyással bír a' jószágnak haszonértéke; a' mint t. i. a' jószág az élet' szükségei' fedezésére többé vagy kevésbbé kívántatik, és a' vevők' fizetési képessége, az áruk' piaci ára rendszerint a' természeti árral egyensúlyba iparkodik helyezni magát. A' nemes érczek közönséges csereeszközül elfogadtattak leginkább tartósságuk és csereértékek miatt; a' pénzmennyiség, melly valamely országban kívántatik, a' forgalmi operatiók' mennyiségétől függ, mellyek pénz által eszközöltetnek, a' pénzforgás' gyorsaságától és a' pénzhelyetteseknek számától; közönséges, változhatlan, minden időre alkalmas ármérték nincsen. Amerikának fölfedezése a' nemes érczek' árában nagy változást szült: a' pénznek rögtön szaporodása valamely országban a' javak' felosztásában és az egyes emberek' jövedelmeiben nagy változást okoz; az aranynak viszonylagos ára az ezüsthez hosszabb időre ezen érczek' természetesi költségei által határoztatik. Valamely nemzetnek összes tiszta jövedelmét nehéz kiszámítani, a' telekjövedelem' nagysága a' telek' termékenységtől, helyzetétől függ; a' munkabérnek nagysága közvetlenül a' kínálat és kereslet közti arány által határoztatik, azért a' fő momentuma' munkabér' meghatározására a' munkások' kezében fekszik, a' mennyiben tőlök függ családokat alapítani vagy nem, és gyermekeknek nagyobb vagy kisebb mennyiségbeni nemzése által a' munkapiacot megtölteni vagy ritkítani. A' munkásnak másodrendű, azaz a' finomabb, az ilendősségi szükségletei' szaporodása, és a' fejlődő előrelátása, gondoskodása jövőjéről öt gondatlan házasságkötésektől vagy nagyobb család' alapításától, mint a' millyent a' szaporodott szükségletekhez képest tartani képes, óvni fogja, tehát a' munkapiacz' megtöltését akadályozza. A' munkabérnek nagysága különféle munkánál különféle okoktól függ, t. i. a' ritka tulajdonságoktól, a' nemsükerülési veszélytől, a' munkának nagyobb vagy kisebb kellemetlenségétől, attól, vajjon tartós-e a' munka vagy nem. A' tőkének jövedelme, azaz a' kamatláb a' veszély' nagyságától függ, mellynek az kitétetik valamely

vállalatnál vagy személynél, de rendszerint a' forgó tőkék' ki-
 nálata és kereslete közti aránytól függ, a' kereslet a' nemtőke-
 pénzeseeknek t. i. telekbirtokosoknak és munkásoknak fizetési
 képességétől és számától függ, a' vállalkozónak nyeresége a'
 vállalatra kívánt személyes tulajdonok' ritkaságától függ, va-
 lamelley népnek gazdasági virágzására nélkülözhetlen föltétel
 a' nagy, középszerű és apró vagyonnak harmoniája; a' javak'
 fogyasztása emberi akarat vagy természet által is történik. A'
 fogyasztás productiv és improductiv, a' tékozlás a' fogyasztás-
 ban államgazdasági tekintetben káros, mert javakat ront,
 mellyek tőke voltak vagy azzá válhattak volna; a' fogyasztás
 és termesztés közt mindazáltal bizonyos arány szükséges, mert
 a' fogyasztás föltétele a' termesztésnek, de a' takarékoság a'
 fogyasztásban előmozdítja a' nemzeti vagyonosságot, föltéve,
 hogy a' javak nem haszon nélkül fogyasztatnak, hanem a' ta-
 karékosság jövő álló tőkének alapítására használtatik; de a'
 tőkék' megtakarításának vannak bizonyos határai; az élelmi
 szerek' szaporodása rendszerint a' népesség' szaporodását vonja
 maga után. Malchus' elvének, hogy a' népességnek hajlama van
 mértani arányban növekedni, az élelmi szerek ellenben a' leg-
 kedvezőbb körülmények közt csak számtani arányban növe-
 kednek, első része alig támadható meg; de a' másik része nem
 egészen áll, mert még a' nyers anyagok' termesztése is ügye-
 sebb technika' alkalmazása által, nagyobb arányban haladhat,
 mint csak számtaniban. A' népesség' szaporodását gátló eszkö-
 zök következők: az eszélyes szükségletek' szaporodása, mert
 ez sok embert gondatlan házasságkötéstől visszatartóztat, és
 a' gyarmati kivándorlás. E' tekintetben igen sajnós, hogy Né-
 metország évenként annyi ezer embert kibocsát Amerikába,
 Oroszországba, Ausztráliába, Algierba, hol azok a' hazára néz-
 ve mindennel, mit bírnak, rendszerint elvesznek, 's hol más
 nemzetekbe beléolvadnak. Másként állhatna a' dolog, ha a'
 német kivándorlásnak folyama német gyarmatokba irányoz-
 tatnék, p. o. a' termékeny de kevésbé népesített Magyaror-
 szágba, az austriai és porosz lengyel tartományokba, és a' tö-
 rök birodalom' azon részeibe, mellyek, ha az Isten akarja, jö-
 vőben Németország' örökségét képezendik; itt gyarmato-
 sítás' útján új Németország keletkezhethetné, melly nagysága,

népessége és gazdagsága' tekintetéből még a' régít is felülhaladná, és ezek lényegét képezik a' szerző' elméleti tanainak.

Mind ezen elméleti tanok, mellyek legnagyobb részét e' munkának képezik, igen helyesek, és többnyire olyanok, mellyek más államgazdászati munkákban is, ha mindjárt nem annyira úgy együtt mint szerző' munkájában, előfordulnak.

A' jelen munkának történeti része, melly az elméleti szabályok közé szórva van, sokkal kevesebbet foglal magában mint az elméleti tanok; fő tanai e' résznek: hogy miként keletkezett a' rabszolgaság, hogy ez alsóbb műveltségnél nem olyan nyomasztó, és hogy ott, hol nincsen pénzforgalom, 's munkások pénzért nem igen kaphatók, a' rabszolgaság előbb helyén van; első kezdetben a' rabszolgaság a' munkafelosztásnak kedvező, de csaknem minden nemzetnél a' nagyobb műveltségre átmenetelnél a' főhatalom a' szolgai állapotnak enyhülését keresztülvitte.

Az árak' történetében szerző vizsgálja: vajjon létezik-e állandó ármérték és az e' feletti különféle véleményeket bonczkés alá veszi; továbbá vizsgálja a' legelső élelmi czikkek' árának történetét, mire vonatkozólag azt mondja, hogy alsóbb műveltségi fokon a' nyers anyagok' ára többnyire igen alacsony, a' műipari czikkeknek ellenben ára magasabb, előadja tovább a' nemes érczek' árának történetét, és az Amerika' fölfedezése által ezek' árában történt változást és ezen változásnak hatását.

A' munkabérnek történetére nézve azt mondja: hogy alantabb műveltségnél, hol még kevés tőke van, a' munkabér minden absolut csekélysége mellett mégis a' népjövedelemnek nagyobb részét elnyeli, felvirágzó nemzeteknél a' munkások' sorsa jobbul; legnagyobb a' munkabér nagy műveltségű népek' gyarmataiban; ha a' népgazdászati hanyatlík, a' munkabér is lejjebb száll, nagy műveltségnél nehezen volna czélszerű a' munkabér' nagyságát szabályok által határozni.

A' hitel' történetében szerző három időszakot különböztet meg; először nagy szigor divatozott az adós ellen, a' középkor a' canoni törvény', melly uzsorát venni tilalmazott, be-

folyása' következtében enyhébb volt az adósok ellen, nagyobb műveltségi fokon a' nemzetek az adósok ellen megint szigorubb bánásra tértek vissza.

A' kamatlábra nézve állítja : Ha durva népeknél a' kamatláb legelőször divatba jó, az nagy szokott lenni, a' műveltség' haladtával a' kamatláb alább esik, újabb időben a' kamatláb meghatároztatik törvény által, mellynek áthágása mint uzsora megbüntettetik, az uzsoratorvényeknek tökéletes megszüntetése nem minden körülmények alatt mutatkozott előnyösnek.

A' fényűzés' történetét illetőleg azt mondja, hogy durva nemzeteknél a' fényűzés nagy lakomákban, szolgák' sokaságában mutatkozik, mellyek egyes alkalmakkal de akkor annál inkább kirivólag jelennek meg; középkorban a' fényűzés épületekben, templomokban mutatkozik; a' virágzó népek' fényűzése inkább valódi és nemes izletű életélvezetekre van irányozva, és minden osztályt áthat, hanyatló nemzeteknél a' fényűzés oktan és erkölcstelen jellemet vesz föl; a' fényűzési törvényeknek kivihetlensége többnyire ott mutatkozik, hol valamelly kedvencz élvezetű tárgy általok elnyomatni szándékoztatik.

A' népességi történetre nézve azt mondja : hogy durva nemzeteknél a' népesség' szaporodása háborúk, többnejűség, fajtalanág és betegségek által gátoltatik; igen nagy műveltségnél az ész és a' morál által javasolt tendenciák a' túlnépesség' akadályozása ellen előuralkodnak.

A' jegyzetekben részint idézések és hivatkozások különféle szerzőkre, az ó-kor, classicus írók' mondataira, valamint státusgazdászati írók, különösen az angol írók' véleményeire, részint temérdek statistikai és történeti adatok foglaltatnak, ilyenek p. o. az adatok a' különféle javak' áráról különféle időkben; a' munkabér' nagysága felől különféle országban és időkben; az arany és ezüst közti értékviszonyról különféle időkben; a' számolások : minő fogyasztási rész esik egy főre Poroszországban mindenféle fogyasztási czikkekből, hány emberre, és hány halálesetre esik egy születés különféle időkben és országban. A' nyers és tiszta jövedelemnek kiszámítása különféle országban, a' telekjövedelem, munkabérnek és a' mun-

kások' tartási költségei' különbözése különféle országokban és időkben 's a' t.

E' munkának fő tartalmát most vázlatban közölván, hátra van, hogy felette véleményünket röviden elmondjuk. E' munkának nagyobb része a' történeti módszer' czíme' daczára elméleti szabályokat úgy, mint bár mely más államgazdászati munka foglal magában, és ezen elméleti szabályok is leginkább olyanok, mellyek a' jelesebb államgazdászati írók által közönségesen el vannak fogadva; hogy miként lehet tehát az elméleti szabályok közé szórt történeti rész vagy a' jegyzetekben előadott történelmi és statisztikai adatok miatt az előadási módszert új történeti módszernek nevezni, az legalább eddig én előttem megfoghatatlan; lehet azonban hogy szerző a' többi kötetben ezen módszert mint azt bevezetésében igéri, inkább kifejti, és azért is e' tekintetben addig is fel kell függesztenünk végső ítéletünket.

De szerző' munkájának több helyén feltünedező azon eszméjével, hogy a' fejlődésnek gazdasági szempontból a' népeknél bizonyos gazdasági processus szerint mintegy örök kerékforgalomban szükségképen kell történnie, és a' szerint valamin az egyes embernél úgy a' népeknél is, ha különféle fejlődési stádiumon mentek keresztül, a' hanyatlásnak bizonyosan be kell következni, épen nem érthetünk egyet. Az ilyen szükséges törvények szerinti fejlődés az emberi akaratnak a' fejlődésre alig hagyna szabad tért, és minden intézkedést, igyekezetet államgazdászati szempontból haszontalanná, fölöslegessé tenne és az államgazdászati tudománynak eddigi haladásával ellenkeznék; de egyébiránt az ilyen szükséges fejlődés sem az észből, sem a' történetből tökéletesen be nem bizonyíttathatik. Vannak nemzetek, mellyek rövid idő alatt gyors léptekkel nagyot haladtak, mert a' fő hatalomnak akaratja azt előidézte, míg más nemzetek mint a' chinaiak mindig stationarius állapotban maradtak; vannak és lesznek tán nemzetek, mellyek tán folyvást fejlődni, és soha hanyatlani nem fognak, de nem mindent lehet egyedül az időre bízni.

De szerző' azon állításával, hogy az államgazdászattanban nincsenek csupa változhatlan, öröktől való szabályok, mellyek minden országra alkalmazatosak, tökéletesen egyetértünk.

Az elméleti szabályokat szerző a' szellemdús összehasonlítások és példák által élénkebben és kevésbbé szárazan adja elő, mint az eddigi államgazdászati írók; de más részről szerző' phantasiájának tulzó élénksége sokszor azt is okozza, hogy ugyanazon §-ban eszméket kapcsol össze, mellyek közt nehéz lesz valamelly összeköttetést találni, hogy szökik egyik tárgyról a' másikra, úgy hogy némelly § inkább csak szellemdús gondolatok' halmazát, mint logikai összeköttetésben álló összevágó, és helyesen elrendezett eszmék' phalanxát képezi, sokszor közepén vagy utolján egészen más tárgyról szól, mint az elején, és a' §-nak imitt-amott előforduló czíme sokszor épen nem alkalmazható azon tárgyakra, mellyek abban foglaltatnak; számos esetben pedig nehéz volna valamelly §-nak csak czímet is adni, vagy a' végén mondani, miről volt szó abban, annyi tarkabarka gondolat fordul elő benne, úgy hogy némellyike igazi mozaikhoz hasonló.

Ezen rendetlen aphoristicus írásmód úgy látszik újabb időben némelly német tudósoknál, kik az ilyen rendkívüli előadásban és homályban Isten tudja minő dicsőséget keresnek, a' rendes, egyszerű, folyó és világos előadásra pedig mint igen póriasra, melly a' tudomány' emberéhez nem illik, lenéznek, igen divatba jött, azáltal ezen írók sok olvasónak ízét, és kedvét az olvasásra rontják. Én reménylem, hogy hazámfiait a' józan gondolkozás és a' világosság' szelleme, melly nemzetünk' geniusának sajátlagos, az ilyen tévutaktól az írásban óvni fogja, és hogy a' mi íróink mindig egyszerűen, természetesen fognak írni, mi szükséges is, ha nálunk hatni akarnak.

A' szerző által jegyzetekben felhozott temérdek történeti és statistikai adatok roppant szorgalmára és buvárkodási szellemére mutatnak, azért köszönettel is lehetünk neki az ilyen történeti adatok' közléséért; a' történeti adatok minden esetre igen fontosak, a' mennyiben bölcsélet' utján azokból valami következtést húzhatni, de azért a' történeti kutatás sem a' jog' sem az államgazdászathoz, véleményem szerint, nem lehet legfőbb feladása. Soha sem kell felejtenuünk, hogy a' mi ezen kutatás által eredményeztetik, sokszor olly apróság (mint számos illyent a' jelen könyv' jegyzeteiben olvashatni), mi a' régiség' barátjának ugyan élvezetet nyújt, de az életben sem a' jog'

sem az államgazdaszat' terén gyakorlati hasznát nem hajt; egyébiránt is óvakodnunk kell bizonyos történeti adatokból mindig elvitázhatlan következményeket vonni, mert erre azon számos viszonyokat kellene ismerni, mellyek azon adatokkal össze voltak kötve, ezeket pedig az időnek távolsága, a' tökéletes források' hiánya miatt nem lehet tökéletesen tudni.

És most még kifejezem ohajtásomat, hogy az úgynevezett történeti módszer és irány helyett a' jogi és államgazdaszati tudományban, melly véleményem szerint hiú törekvés, a' történelmi tudomány maga jobban mind inkább műveltessek és gazdag adatok által minél inkább földerítessék.

SOMOSSY JÁNOS' EMLÉKEZETE.

TOLDY FERENCZTŐL.

Olvastatott az academiában nov. 5. 1855.

Tisztelt Academia! Azon tagjaink közül, kiket a' lefolyt szünnapjainkban vesztettünk el, Somossy János mint tanító és író a' magyar helvét vallásu hittudósok' egyik legnevezetesebb embere volt: méltó hogy emlékezete köztünk is tiszteltessek. Annál inkább fájdalom, hogy egyik társához és közös társunkhoz intézett felszólításom eredmény nélkül maradván, nekem kell teljesítenem a' gyászszónok' tisztét, ki nem ismervén az elhunytat személye szerint, csak holt adatokat közölhetek a' tisztelt Academiával, mellynek, a' keleti nyelvekben volt jártasságánál fogva, nyelvtudományi osztályába volt tagúl meghíva, 's e' minőségében, midőn segédkezése igénybe vétetett, azt készen és tudományához méltólag, nyújtotta is.

Somossynak Zemplény' Bodzás-Újlak nevű falva, most már mezővárosa, adott születést 1783-ki május' 24-dikén, 's adott nevelést 's első oktatást is nyolczadik életéveig; a' falu' iskolájában tanulván az első elemeket, mellyek közt, a' kor' szokása szerint volt a' deák nyelv' első ismerete is. Innen a'

pataki főiskolába küldetvén, hét év alatt az alsóbb, öt alatt az academiai tanulmányokat űzte; mik után a' német nyelv' kedvéért egy évet az ágostaiak' lőcsei gymnásiumában töltvén, hol a' francia nyelvvel is megismerkedett, ismét a' nevezett anyaiskolába tért vissza, 's ott két év alatt a' hittudományokat fejezte be. Még tanulása' utolsó félévében alkalmaztatott helyettes oktatónak a' költészeti osztályban, 's ez volt az elhúnyt' köztanítói pályájának kezdete. Elöljárói korán felismerték benne azon tehetséget, melly őt idővel a' legnevesebb tanárok' rangjára emelte, 's így 1806. év ősze óta egész 1813-ig mint rendes tanító működött, sorban a' nyelvtani osztályokon kezdve fel a' bölcsészeti előkészítő tudományokig; miken kívül 1808-ban a' görög nyelv' előadása, 's 1806-tól 9-ig a' könyvtárőrség is reá bízott, melly utóbbit mindenkor úgy tekintette, mint tudományos fejlődése' leghathatósbb lendítőjét. De most tudományszomja már a' külföldre vonzotta; 's e' végett 1813-ban Bécsbe ment, honnan mindazáltal, hasznosan töltött félév után, a' lobogó francia háború miatt csak a' következő év' februáriusa' utolsó napján indulhatott ki. Célja korának első német egyeteme, a' Georgia-Augusta, volt, mellyben, a' nevezetesb' szász városok' figyelmes megtekintése után martius' 20-dikán megállapodott. Választott szakja a' hittudomány volt, e' mellett azonban rendesen látogatta Eichhorn és Tychsen' előadásait a' philológiában, Heerenéit a' föld- 's néprajzban és történelemben, Schulze és Bouterweckéit a' bölcsészetben; Benecke alatt pedig az angol nyelvet sajátította el. Másfél év múlva a' hesszeni és rajnai főbb városok' megtekintése után, Ulmban a' Duna' hajóira ült, 's ősszel ismét elfoglalta Patakon a' humaniórák', 's majd a' bölcsészet' tanszékét, mig 1818-ban a' tiszamelléki superintendens' közgyűlésében a' hitágazattan' és szentírásmagyarázat' tanárává választatott el, és september' elején e' hivatalába be is iktattatott; de egy év múlva már, a' hittanárok' száma háromra szaporítottván, exegetikai előadásai az ótestamentomi könyvekre szorítottak. E' pályán, mellyen harminczhét évig járdalt, olyannak bizonyította magát Somossy, ki tanításainak mind tudományos nyomosság, mind lelkes, élénk 's gerjesztő előterjesztés által, melly tiszteletes korával sem hanyat-

lott, az elsők közt az első helyet érdemelte ki. Átkaroló tudosságának köszönhetette, hogy 1823. óta a' könyvtár igazgatása is reá bízott, sőt a' főiskola' nyomdája 's a' vallásos könyvek' elővizsgálata is. A' táblabírói rang, mellyel Zemplényben és Tornában ruháztatott fel, azon tekintet' kifejezése volt, mellyben az őt ismerő közönségnél állt, 's nála és hasonlóinál olly nemzeti szép megtiszteltetés, mellynek becsét a' visszaélés sem bírta leszállítani, mikor az, az elismert érdemnek jutott, 's mellyre mint életbe hatott intézkedésre gúnyhál csak az értetlenség és kegyeletlenség szokott visszatekinteni.

Somossy János' emlékezetét az irodalom, két iránybeli tekintélyes munkáiért fogja megőrizni. 1827-ben adta először, 1835-ben másodszor „A' dogmatica theologia' első vonásait“ a' kezdő hittanulók' számára; 1836- és 1838-ban pedig a' hitágazattant egyházi tanítói hivatalra készülő tanítványai' számára „Keresztyén Hittudomány“ czímű két tetemes kötetben, mellyben azoknak, kiknek szánva van, kedvéért, a' tárgyak bővebben fejtegettetnek, történelmileg felvilágosíttatnak; a' külön vallások' eltérő tanai bíraltatnak; azonkívül az öntanulás és nyomozás' elősegelésére bő irodalom adatik. Ekkép helyvét hitvallásu olvasói ez általok classicainak tekintett munkában ágazattant, irodalom- 's ágazattörténetet 's vitató hittant bírnak. Ezen ítészeti átdolgozása után e' tudománynak, jelentek meg tőle 1843-ban „A' Hittan' első vonásai,“ mik inkább a' nagy „Hittudomány“ kivonata, 's az első kisebb dogmatica' helyettese, mint harmadik kiadása voltak, mikép ő azokat nevezte. De a' dogmaticus theologus exegeta is volt, 's e' végre ő a' héber nyelvet beható gonddal tanulmányozta. Ez irányban nyújtott ő egy héber nyelvtant és olvasókönyvet Gesenius után 1833- és 35-ben, két kötetben; 's dolgozott ezelőtt tizenöt évvel már, egy héber-magyar szótáron, mellyben e' két nyelv' hasonlóságára is, mint maga mondja, figyelemmel volt. Milly eredményekre jutott társunk a' nyelvrokonági kérdés körül, miután a' munka eddig napvilágot nem látott, nem tudom: hihető hogy a' theologusok' álláspontján azon hagyományos, de az egyetemes hasonlító nyelvészet által immár megczáfolt nézetet követte, melly az újabb időig nálunk szinte az érinthetetlen valóság' tekintetében állott. Még is, Somossy-

nak az ó-testamentom' nyelvében szorosan nyelvtani 's gyakorlati avatottságát tekintve, okunk van ohajtanunk, hogy e' munka is világot lásson, 's így Somossy' fáradozásai a' vég elégtétel, az irodalom egy tovább már nélkülözhetlen segéd-könyv nélkül ne maradjanak.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Összes ülés october' 1. 1855.

Gebhardt Ferencz rt. korelnöklete alatt jelen voltak : Czuczor Gergely, Érdy, Győry, Jerney, Kállay, Kiss K., Szalay, Szemere rr. tt. — Kiss Fer. Pauler, Tóth, Wenzel II tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— A' *titoknak* gyászbeszédet olvasott gróf Kemény József tiszteleti tag felett.

— Ugyanaz a' *könyvtár* számára a' következő küldeményeket adta be : 1. a' *tudd. cs. academiájától* : Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften Phil.-histor. Classe VI. Bd., der mathem. naturwiss. Classe IX. Bd., Jahrbücher der kk. Central-Anstalt für Meteorologie. III. Bd. Wien, 1855. Sitzungsberichte der Phil.-histor. Cl. Bd. XVI. Heft 1., der mathem. naturwiss. Classe XV. Bd. 3. H. XVI. Bd. 1. Heft. 2. A' *cs. geologiai intézettől* : Jahrbücher der kk. Geol. Reichsanstalt, 1^o 53. Nr. 4. Wien, 1855. 3. A' *tudd. bajor kir. academiájától* : Abhandl. der phil.-philolog. Classe der kön. Akademie der Wiss. VII. Bdes 2. Abth. München, 1854., Denkrede auf die Akademiker Siber und Ohm, von Lamont. München, 1855., Schelling, Denkrede v. Beckers. Ott, 1855., Almanach d. kön. bayr. Akademie für d. J. 1855. München. 4. A' *tudd. svéd kir. academiájától* : Kon. Vetenskaps-Akademiens Handlingar för Ar 1852, 53. Stockholm, Öfversigt af kon. Vetenskaps-Akademiens Förhandlingar. 1853, 54. Stockholm. 5. *Grailich Józseftől* : Ueber die Brechung und Reflexion des Lichtes an Zwillingsflächen optisch-einaxiger Krystalle. Ueber eine merkwürdige Krystallbildung am Salmiak. Das Sklerometer. Note in Betreff der Grundgestalt der Glimmer (kivonatok a' bécsi acad. Értesítőjéből., Brechung und Reflexion des Lichts an Zwillingsfläche stb. a' Denkschriftenből). 6. A' *következő tanintézetek' programmait* : Balásfalva, 1855., Temesvár, Nagy-Körös, Nagy-Károly, Keszthely, Pest, Debreczen, Szeged, Léva.

— Ugyanaz a' következő nyomdaktól adott be költemi példányokat : 1. A' Heckenast-féle pesti nyomdától 50 darabot, 2. a' *kecskeméti-től* 2 dt.

A' nyelv- és széptudományi osztály' ülése october' 5. 1855.

Császár Ferencz, tisz. t. helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Balogh, Czuczor, Szemere rr., Hunfalvy, Mátray, II. tt. — Egyéb osztályokból: b. Kemény Zsigmond, Kubinyi Ágoston, tisz. tt., Bugát, Érdy, Győry, Horváth C., Jerney, Kiss K., Szalay, Zádor rr., Bertha, Brassai, Csengery, Karácson, Pauler, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— *Czuczor Gerg.* rt. az *R*-ről, mint magyar szóhangról értekezett.

A' philosophiai és társadalmi tudd'. osztályai' ülése oct. 15. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Császár F. tt., Horváth C., Kállay, Szalay rr. tt., Pauler II. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., Balogh, Czuczor, Érdy, Győry, Jerney rr., Csengery, Hunfalvy, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— *Pauler Tivadar* lt. a' nagyszombati egyetem' romanista íróiról értekezett.

A' történettudományi osztály' ülése oct. 22. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy, Jerney rr. tt.; Csengery, Kiss F. II. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tisz. t., Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth Cyrill, Kiss K., Szalay, Szemere rr., Brassai, Csorba, Hunfalvy, Tóth L. II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— Olvastatott *Podhradcsky József* lt. értekezése Martinuzzi György' eljárása és haláláról.

— *Toldy Fer.* jelentést tett Borsod vármegye és Miskolcz városa' levéltáiról, 's az azokban találtató nevezetesb oklevelekről, mellyek közöl egyelőre V. Istvánnak egy 1270. évi és III. Andrásnak egy 1294. évi oklevelének a' Történelmi Bizottmány' Árpád-korszaki Okmánytára' számára hiteles másolatban kinyerése' eszközzésére a' mélt. másod Elnök úr' fölkérte.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése oct. 29. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak: Kubinyi Ágoston tt., Czuczor, Érdy, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Horváth C., Jerney, Kiss K., Szalay rr. tt., Csengery, Csorba, Hunfalvy, Mátray, Pauler, Szőnyi, Tóth L., Wenzel. II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— A' titoknok gyászbeszédet tartott *Petényi Salamon* lt. felett. —
Ebbe szőtt indítványa : hogy Petényi Salamonnak mind kézirati munkái,
mik Kubinyi Ágoston tt. jelentése szerint is általa az academiának ha-
gyattak, mind elszórva nyomtatott dolgozatai, az academia által össze-
gyűjtve kiadassanak, elfogadtatott.

— *Ugyanaz* a' könyvtár' számára a' következő könyveket nyúj-
totta be : 1. A' cs. kir. geologiai intézettől, Jahrbuch etc. 1855. I. 2. A'
tudományok' porosz k. academiájától : Abhandlungen aus d. Jahre 1854.
Berlin, 1855., Monatsberichte d. k. Academie, 1854. August—Dec. 1855.
Januar.—Juni. 3. A' *pesti egyetemtől* : Francisci Lopussny, Sermo acade-
micus, dum Facultas Theol. immaculati conceptus dogmaticam definitio-
nem solemniti ritu ageret. Budae, 1855. Grynaeus Alajos : Acad. egyházi
beszéd a' bold. szűz Mária' szeplőtelen fogantatásáról dogmaticailag
meghatározott hitcikknek ünnepélyes kihirdetésekor. Budán, 1855.
4. A' *kolosvári kereskedelmi és ipartanodától* : Erdély minden közsé-
getürendes Névtára magyar, német és román nyelven. Kolosvárt, 1855.
5. *Fáy András* tiszt. tagtól : *A' legegyszerűbb természet- 's tapasztal-
lathűbb 's gyakorlatibb nevelési rendszer. Pest, 1855. 6. *Kún Bertalan*
miskolczi h. v. lelkésztől : *Egyházi Szónoklattan. Miskolcz, 1855.
7. *Lugossy József* Itagtól : Keresztény Philosophia Eszméje, Árokháti
Istvántól. Nagy-Károly, 1854. Győzedelem trombitája. Kézirat. 8. *Ma-
tusik Jánostól* : *Ajtatos Elmélkedések a' cath. ifjúság' nagyhéti lelki
gyakorlataira főleg Katona Istv. után. Kolosvárt, 1855. 9. Ifjabb *Szász
Károlytól* : *Teleki József Emlékünnepén K.-Vásárhelyen tartott egy-
házi Beszédek. Brassó, 1855. 10. *Toldy Ferencztől* : A' magyar orvosok
és természetvizsgálók' IV. és V. nagy gyűlésének munkálatai. Pest, 1844.
Kolosvárt, 1844. — *Ugyanaz* kötelmi példányokban benyújtott : 1. A'
budai egyetemi könyvnyomdától 10 darabot, 2. a' *kecskeméti* 1 darabot,
3. a' *pápai* 2 dt., 4. a' *pesti Trattner-féle* 19 dt., 5. a' *pesti Bu-
csánszky* nyomdától 13 dt., 6. a' *sárospataki* 5 dt.

— Olvastattak a' manchesteri *Literary and philosophical Society*-
nek sept. 29. — 's a' belgrádi *szerb tudós társaságnak* sept. 17. költ leve-
lei, melyekben csereviszonyt ajánlanak kiadásaikra nézve.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XV. Év.

1855.

IX. X. Sz.

ADATOK BAKOCS TAMÁS ESZTERGOMI ÉRSEK' ÉLETÉBŐL.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Olvastatott az academiában nov. 19. 1855.

Ranzanus Péter, egykor szent Domonkos' szerzetese, utóbb luceri püspök, mint nápolyi király Ferdinánd' követe 1488-ban fordúlt meg Budán Mátyás király' udvarában. Itt írta valami deák krónikából codexét, mellyben a magyarok' történetét rövid kivonatban 1488-dik éven végzi. 1489-ben ő tartott Mátyás fölött halotti beszédét, mellyben életét, 's viselt dolgait ékesen és hosszan előhozta. — Követsége után nem sokára meghalálozott. „Obiit provecta aetate in episcopatu suo Luceriae, anno Christi 1492. omnium lacrymis in funere cohonestatus.“— Sigismund. Ferrarius de Reb. Ungar. Provinciae Sacr. Ordinis Praedicator. Vien. 1637. 4. P. III. L. III. p. 456.

Holta után codexe azon szerzetben élt névtelen atyjafiának jutott, ki azt e' formában kézbesítette Bakocs Tamásnak. Jelenleg ez Jankowich Miklós' gyűjteményének egy részével az ország' könyvtárában őriztetik.

Ranzanus Péter' codexének valami mását Zsámboki János adta ki legelőször Bécsben 1558-ban, megtoldva I. Ferdinánd' viselt dolgaival; de nehezen volt kezénél az eredeti kézirat' példánya, mert Ranzanus' ajánlólevelét Mátyás királyhoz

és az első Indexet, vagyis a' hozzá és Beatrix királynéhez tartott beszédet nem közli, nála az Indices-ek' száma csak harminczhatra megy. — Egy másod kiadást „Petri Ranzani Epitome Rer. Hungaricar. velut per Indices descripta“ czím alatt Pécsi Lukács szerzett 1579-ben 8r. Nagy-Szombatban; Zsámboki' hézagait is betöltötte, a' történetet pedig II. Lajos' koráig folytatta.

Csodálni lehet, hogy Zsámboki' kiadását négy ízben is kinyomtatták: Bongarsius Francof. 1600-ban ívrétben; Schwandtner György Bécsben 1746-ban SS. RR. Hungaricar. gyűjteményeinek I. R. és 1765-ben 8r. Nagy-Szombatban; 1768. ismét ott 4r. — a' Pécsiét nem többször egyszernél: Budán 1742-ben 4r.

Codexünk' kézbesítője Bakocs Tamást Ranzanus Péter' legjobb barátjának „auctoris amicissimo“ nevezvén ajánlólevelében, élete az átvett codex' ismertetésével szoros kapcsolatban áll; azt tehát, bátor itt-ott töredékekben már leíratott, terjedelmesebben, új adatokkal's oklevelekkel bővítve van szerencsém ezennel előterjeszteni.

Tamást életirói, Tubero Lajos apát *) és Bonfin Antal' kósza hírei után, egy Szatmár vármegyei erdődi embernek, a' kihalt Béltelki Drágfiak' job-ága' fiának tartják, nevezetesen Istvánffi Miklós Hist. L. VII. „Prodierat — ex humili loco, apud Erdodium oppidum Bertholdi Dragfi ditionis.“ Hogy Istvánffi Tuberót használta, bevallja L. V. post initium. — Schmitth Miklós jezsuita Archiepiscopi Strigonienses fölrásu könyvében edit. 1758. P. II. p. 21. — Kollár Ádámnál Oláh Miklós Hungaria et Atila. Vindob. 1763. 8. p. 40. — Vályi Endre Magyarország' Leírásában I. K. Budán 1796. 8r. 593. l. — Budai Ferencz, Polgári Lexicon, I. D. 79. l. és a' Közhasznu Esmeretek' Tára, Pest 1844. II. K. — Az „Imago Heroum, qui de cognatis Prosapiis Pálfi et Erdödi sago et toga floruerunt. Tyrn. 1729. 8r. névtelen szerzője pedig 2-dik l. Bácskában keresi Tamás' születése' helyét „Natale Praesuli solum erat Erdödium secus Titulium dictum.“ Ír Bakocs nemzetségről Lehóczky Endre is Stemmatalogia P. II.

*) Élek Tuberónak Francofurti 1603. évi 4r. kiadásával, melly egykor Bel Mátyásé volt.

De ha gondolóra vesszük, hogy Wagner Károly szerint Genealog. Familiar. Dec. IV. p. 145. Ujlaki Lőrincz herczeg' második felesége Bakocs Magdolna volt : „Altera Laurentii uxor fuit Magdalena de Bakocz, que sublato e vivis marito, Ladislao More de Chwla, Philippi episcopi Quinqueecclesiensis fratri nupsit.“ továbbá, hogy Tamás' testvérének, Péternek felesége, Sára, Alsó-Lindvai Bánfi-ágból származott, Dec. I. p. 22., mit Horvát Istvánnál is egy 1518-dik évi, já-szói prépostsági hiteles másban Werbőczy István' Emlékezetében. Pest, 1819. 8r. 188. l. olvashatni : „Quod si praefatum Petrum Erdődy ab hac luce, ante Generosam Dominam Sara nominatam, Consortem tuam, filiam videlicet Magnifici condam Jacobi Bánffy de Alsó-Lindva praemori contingat.“ — és, hogy az erdődi Bakocs-nemzetség, és a' kihalt Monyorókereki Elderbach II. Berthold sógorok voltak; mert ez utolsóról írja Wagner Decret. IV. pag. 48. „Moriens, ex Barbara uxore, duos filios reliquit : Johannem II. et Stephanum.“ az A alatti jegyzetben pedig : „Cum Lazius, ut supra vidimus, eam (Borbálát) Lympachianam, seu de Lindva esse velit; Felső-Lindva vero Széchiorum, Also-Lindva autem Bánfiorum, quemadmodum alias docuimus, axioma fuerit, Barbaram ex alterutra gente oriundam esse oportuit.“ — de hogy Borbála Bánfi-leány volt, világos Wagnernek Dec. I. p. 22. V. Bánfi Miklósról írott soraiból : „Suscepit, porro ex Margaretha (Duce Saganensi) sequentes proles: Joannem V., Petronillam Franciseo Ostfi, Barbaram primum Christophore de Reichenburg, deinde Caspari de Stubenberg, Saram Petro Erdődi de Monyorókerek (Tamás' öcscsének) nuptas, Jacobum praeterea II.“ ezek szerint II. Elderbach Berthold' felesége, Borbála, Alsó-Lindvai Bánfi-ágból való volt, 's így Berthold Bakocs Tamás' sógora, vagy, mint ő Berthold' fiának sírkövén nevezi, fogadott öcsce volt. Ezen vérségből magyarázható, miért tétetett Tamás az utóbbi II. Elderbach Jánosnak, a' monyorókereki paulinusok' szentegyházában sírkövet:

„D. O. M.

Domino Joanni, Magnifici Bertholdi Ellerbach, Fundatoris huius Coenobii filio, Domino hic in Monyorokerek, Thomas Bakocz de Erdőd Card. Strigoniensis Archiepiscopus, Patriarcha Constantinopolitanus, Fratri adoptivo, ob pietatem posuit. Obiit sine haerede 1499.“

Második Elderbach János' kihaltával e' monyorókereki uradalom az Erdődiekké lett.

Lazius pedig Wagnernál Dec. IV. p. 44. ezt az atyafiságot így adja elő: „Bertholdus, hoc nomine III. profectus (e Svevia) in Austriam, sub Friderico III. Imp. Hungaram duxit uxorem, Ducissam a Lymbach, ratione cuius matrimonii agros aliquot in finibus Hungariae, Austriae, et Styriae consecutus, construxit ibidem castrum, ac opidum Eberavu, quod Hungari patria lingua Monyorokerekh appellant ¹⁾, quae nostra tempestate Petrus Erdeudy Satrapas Hungariae possidet“ ²⁾.

Ha mindezeket, mondom, egybevetjük: bizonyos, hogy csak a nagy nemek egy minapi nemessel, mert Tamás akkor nagy méltóságokat még nem viselt, házasságra nem lépnek; ezért Tamás nem származhatott alacsony sorsu szüléktől, a' minthogy szatmári Erdődön sem jött világra, hanem Zala vármegyei Erdődön, a' XV. század' közepe felé, mert őt VI. Sándor pápa 1500. évi levelében nyilván „ex oppido Erdeud, Vespriensis Dioecesis Hungarus“-nak nevezi, mit a' pápa nem mond magától, hanem Tamás' keresztleveléből: mert előbb, hogysem valamely püspök praeconisíltatnék, keresztlevelét Rómába küldik; mire nézve ez a' leghitelesb és eldöntő adat, mit kétségbevonhatlanul elfogadhatunk.

De nem a' Zala vármegyei Erdőd a' Bakocs-nemzetség' ősi birtoka, hanem a' régenten szerémségi, most pedig Verőcze vármegyei Erdőd a' dunaparton, melyet ezelőtt a' Pálffy-ág bírt, előnevét is innen veszi, de a' Csepini Adamovich nemzetségnek örök áron eladott.

Tamás itthon kezdett tanulását Bécsben folytatván, és Páduában végezvén, haza jövet, mint e' codex' kézbesítője ajánlólevelében beszéli, hadi pályára szánta magát, Mátyás király' oldala mellett vitézkedett. Azután, Bonfin szerint, Dec. IV. L. III. edit. Lips. p. 584. Rangoni Gábor egri püspök' ud-

¹⁾ Monyorókerek nem a' német Eber-au' lefordítása, l. Wagnert Dec. I. p. 15 1356. évre; ez Bertold névből: Ebur, Ebero, és Au=Districtus szóból öszvetett nevezet.

²⁾ Lazius Wolfgang, De Migrationibus Gentium, I. Ferdinánd alatt írt; ezért az itt nevezett Erdődi Péter Tamás testvére' fia lesz.

varában íródeákoskodott; mert akkor a' főpapok' és urak' udvaraiban apródkodott a' magyar nemes ifjúság, hogy az országos hivatalok' viselésére képezze magát. Ennek az ősi szokásnak valami színe volt még a' mi korunkban is a' patvaria.

1474-ben elkísérte Rangonit magyar sereggel Boroszló alá Sziléziába, mert e' várost a' lengyelektől kellett bevenni. A' város' miként ostromlásának elmés előadásával annyira megkedveltette magát a' királylyal, hogy ez őt oldala mellé vette titoknoknak; mint ilyen díszlik Perger János' *Diplomaticájában*, II. R. 213. l. 1480-dik évre a' királyi cencelláriusok' sorában. Ebből azt hozom ki, hogy Tamás titoknok korában már egyházi renden volt, mert azon időben a' világiak nem igen viseltek királyi jegyzőhivatalt.

1483-ban már a' titeli társas káptalan' élén mint prépost állott; e' méltóság neki évenként 4 ezer darab aranyat jövedelmezett. „*Titulium Praepositura, olim redditibus quatuor millium ducatorum dives.*“ Oláh Miklós, *Hungaria L. I.* p. 53. — E' gazdag prépostságot még 1494-ben is bírta, Szvo-rényi Mihály, *Hist. Eccl. Regni Ungar. Amoenitat. Fasc. V.* §. 49. p. 256. — Ebbeli méltóságát, nemes származását, és testvéreit ismerteti és bizonyítja ez az Erdődi-ág' levéltárából lemásolt okirat is:

„Nos Georgius Forster Judex, Juratique Cives Castri novi Montis Pesthiensis ¹⁾ ad universorum tam praesentium, quam futurorum notitiam, harum serie deducimus, publice profitentes: Quod Venerabilis et Religiosus Frater Johannes Winman Jufenhusen, et Nobilis Valentinus literatus de Bokoth ²⁾, cum procuratoriis huius Venerabilis et Religiosi Fratris Petri legitimi Abbatis de Varadino Petri ³⁾ et totus Conventus eiusdem Abbatiae plenum et speciale, sufficiensque mandatum ad infra scripta in se continentibus, et coram nobis in specie exhibitis, confessi sunt in hunc modum: Quod ipsi, nomine et personae eiusdem Domini Petri Abbatis, et dicti Conventus, ac de eorundem Domini Abbatis et Conventus voluntate et consensu, atque etiam commissione, posteriorem partem domus eorundem Abbatis et Conventus, hic Budae in medio nostri, in platea Sancti

¹⁾ Budavára hajdanában egészen 1541-ig közönségesen *Castrum novum Montis Pestiensis* neveztetett a' hivatalos iratokban, azaz: Pesti hegyen épült Ujvárnak.

²⁾ Olvasd: Bakocs Bálint Deák, mert a' régiek a' *th*-t *cs* helyett használák, mint *Petrovith* Péter stb.

³⁾ Volt ez cistercziták' apátúrsága. Péterffi, *Concil. P. II.* p. 275.

Pauli ¹⁾, in vicinitatibus domorum Confraternitatis B. Virginis, ab una : et quondam Johannis Lapididae, partibus ab altera, existentem et habitam, quae videlicet posterior pars domus praetactae Domui et Curiae Venerabilis Domini Thomae de Erdöd, Praepositi Ecclesiae Tituliensis, Secretarii Regiae Maiestatis, vicinari dinoscitur, tum pro illis multiplicibus favoribus, promotionibus, recomplacitiis, quibus iam dictus Dominus Thomas Praepositus Ecclesiam eorundem, et per consequens, eodem, in evidentem utilitatem eiusdem Ecclesiae, tam coram Regia Maiestate, quam etiam aliis, ubi opus fuisset, prosecutus esset, et in dies prosequeretur; cum vero producentis et triginta duobus florenis auri, ab eodem Domino Thoma Praeposito, ut dixerunt, plene levatis et perceptis : et quorum maiorem partem ipsi, nomine dictorum Abbatis, et Conventus, Egregio Domino Gregorio de Lábatlan ²⁾ pro recuperatione ipsius totalis domus eorum, quae alias ab ipsa Ecclesia, et consequenter ab eisdem alienata, et opera atque fauore ipsius Domini Thomae Praepositi recuperata et obtenta fuisset, coram nobis solvissent; eidem Domino Thomae Praeposito, et consequenter Venerabili domino Valentino Plebano de Pathak, item, Nicolao, et Johanni, ac Magistro Francisco Archidiacono Pestiensi, et Canonico in Ecclesia Vaciensi ³⁾, fratribus eiusdem Domini Thomae Praepositi, eorundemque Nicolai, et Johannis haeredibus et posteritatibus universis, perpetuo iure vendidissent et assignassent. Imo vendiderunt et assignarunt coram nobis, nullum ius, iurisque, et dominii proprietatem, in ipsa posteriori parte dictae domus, dictae Ecclesiae, et consequenter memoratis Abbati, Conventui reservantes; sed totum ius, et dominii proprietatem dictae partis domus, in ipsum Dominum Thomam, et fratres suos praefatos transferentes. Assumpseruntque memorati Frater Johannes, et Nobilis Valentinus de

1) Ez az utca a'budai várban volt, mint már Schier Xystus, Buda Sacra p. 53—54. vélekedett. L. Eredeti két Magyar Krónika 58. l.

2) Ha az a' Lábatlan Gergely ugyanaz, kiről Budai Ferencz Polg. Lexicon. II. D. 504. l. szól: akkor 1460-ban nem vétethette fejét az ozman császár Kosztavárátt.

3) Hogy Bakocs Ferencz váci kanonok, és pesti esperes volt, életirói nem említik. L. Syllabus Praesulum Jauriensium. Jaurin. 1822. 4. p. 42. Váci kanonokból óbudai prépost lett, kiről Ranzanus Péter Ind. II. „Praest ei praepositurae (1484. óta 1494-kig) Franciscus cognomento Mester, natione hungarus, qui bonarum Artium, et Humanitatis praesertim callet notitiam, ideoque et in soluta oratione, et in componendis carminibus, eius est elegans ingenium.“ Mesternek hívják, mert Decretorum Magister, azaz : törvénytudó volt. 1494-ben győri püspökségre emeltetett, mint Bonfin, Dec. V. L. IV. írja : „Kalendis Januarii 1494. Franciscus, Budensis Antistes, Agriensis (Tamásnak) frater, vir utraque lingua eruditus, ad Jaurinensis episcopatus honorem evectus est.“

Bocota nomine et in persona quibus supra, eodem Dominum Thomam Praepositum, Regiae Maiestatis Secretarium, nec non Valentinum, Nicolaum, Johannem, et Franciscum, fratres eiusdem antedictos, cunctosque eorundem successores, et posteritates universos, ab omnibus, ratione praefatae posterioris partis domus, nec non universarum utilitatum eiusdem, contra quoslibet impetere nitentes defendere, et tueri, propriis eorum laboribus et expensis, secundum usum et consuetudinem Civitatis nostrae, ab antiquo approbatum. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes nostras literas, Sigilli nostri munimine roboratas, duximus concedendas, promittentes, privilegialibus literis nostris confirmare, dum eadem in specie nobis fuerint reportatae. Datum Budae feria secunda proxima post festum B. Laurentii Martyris ¹⁾, Anno domini Millesimo, Quadringentesimo Octvagesimo Tertio.“

E' levél szerint valótlanak, miket Tubero Lajos apát Commentarior. suor. temporum L. V. szárnyalt hírek után Tamás' származása felől írt.

„Ferunt autem, Thomam praesulem sagaci satis consilio, ne dicam fraude, Transsylvaniam Stephano (de Báthor) ademisse Provinciam, atque in eius locum subrogasse quemdam Bartholomaeum Draphium ordinis senatorii virum, principem quondam ipsius praesulis, dum ruri puer, una cum parentibus degeret. Hic enim vir, veluti plerique Hungari, ex rure ad ludum litterarium profectus, inde, cum in litteris aliquantum profecisset, forte in aula Mathiae Hunniadis Corvini delatus, brevi et ad praesulatum profectus est — et Magister epistolarum constitutus, moxque Wladislavi favore, qui Mathiae in regnum successit, ab Alexandro VI. Romano Pontifice in collegium Cardinalium sacerdotum cooptatus, non tamen rusticum unquam potuit exuere ingenium, cuius sane proprium est, astu et fraude niti“ ²⁾.

A' dalmata Tubero Lajos felhozott soraiban: „Hic enim vir, veluti plerique Hungari, ex rure ad ludum litterarium profectus,“ elég világosan mondja, miért vélte ő Tamást nemtelen születésnek? Nem tudván, hogy azon korban a' birtokos magyar nemes nem lakott adózó városokban, hanem szabad telkein. Budát kivéve, hol az országos urak hivatal' okáért laktak; ezért is a' törvényházakat minden adózástól

¹⁾ 1483-ban sz. Lőrincz' innepe vasárnapra esett; a' feria secunda tehát hétfő, vagyis augusztus' 11-ke volt.

²⁾ Nyomasztás szokta az embert efféle erkölcstelenségekre lealacsonyítani, mi nálunk szinte példabeszéddé vált: „Lelkedet papra: jószágodat cselédre ne bízd.“ III. Ferdinánd' pecsétén, melly egy sz. kir. város' privilegiumáról függ, ez a' nevezetes körülírás olvasható: „Melius est in libertate mori, quam in servitute vivere.“

fölmenté. Egy könnyen nem találunk városokban birtokos nemest, egyéb ha ottani háza curia, vagy ha a' város tulajdona volt. A' városokat egyedül közönséges mesteremberek 's kalmárok lakták, kiket azon kor, minthogy Cicero szerint „nihil proficiant, nisi admodum mentiantur“ lenézett 's megvetett. Fölhordhatnám Tholosanus Péternél Syntagma Juris Universi pene omnium Gentium. Francof. ad Moen. 1611. fol. egyre halmozott tanúkat; de csak Knipschildt Fülöp' sorait fogom idézni, Tractatus Politico-Historico-Juridicus, de juribus et Privilegiis Civitatum Imperialium. Ulmae Svevorum, 1657. fol. czímü könyvéből: „Nobilitas mercaturam exercens, Nobilitatem amittit, sicuti latius dixi in Tractatu de Ordinis Equestris Juribus. L. I. Cap. 13.“ E' szellemben mondja Verbőczy István in Praef.: „Nullis quaesturis, aut vulgaribus artibus (kézi mesterség) dediti, sola Militia Nobilitatem (hungari) definierunt.“

Az ős magyar nemesség' dicséretes erkölceiről, mert egyes kihágásokért nem vádolhatjuk az egészet, méltók olvasásra: „Observationes Processus Causarum Militaris Curiae Regiae, in facto Honoris, usu receptae,“ törvénykönyvünk' végén. Valóban nagy lehetett bennök egykor a' becsületérzés, tisztelet's igazságszeretet, szóval: a' tökéletesség, minthogy régi könyveinkben 's iratokban még urunk' szent anyja is „Nemes Asszonyoknak“ hivatik. 'S minthogy ezelőtt nemesekből állott a' vitézi rend, minden szép, nagy, jeles tett nemes tettnek neveztetett: mi jelenleg feledékenységbe latszik menni, mert az idegen *lovag* szón kapkodunk, mi magyarban lovas jelent, a' lovas ember pedig még nem nemes.

Bakocs Tamás 1486-ban, Bonfin szerint Dec. IV. L. VII., hol őt szépen festi, győri püspökségre méltattatott. „Cum de creando pontifice agriensi ageretur, iudicio regio, suffraganteque regina, quando nemo prestantior occurrebat, Urbanus (Dóczi) quaestor, qui iauriensis erat, agriensis pontifex creatus est, iauriensemque basilicam, Thomas, scriba regius, ob operam, summa semper fide diligenterque navatam, absque negotio impetravit: hos enim ambos cum Varadiensi episcopo — ea tempestate, Matthias nimium dilexit, adauxit honoribus, commodisque, et quibuscum ultro consilia communicavit. Mi-

tiore Urbanus — erat ingenio, et ad maxima quaeque tractando erectiore : contra vehementiore hic, et, ut fulvos praeferebat aspectus, asperiusculo ; in agendis tamen negotiis expertissimo, item perspicaci, callido, ac indefatigabili, officioso, constanti et integro.“— Bonfin Antal az 1494¹/₅-ki, Engel Keresztely által közlött számadás szerint, 1494. és 1495-ben Budán írta Decasait, tehát Tamást személyesen ismerte.

Pető Gergely beszéli, hogy Tamás 1490-ben Mátyás királynak Bécsben április' 5-kén nagy-kedden történt halálán jelen volt. Holta után természetes fiát, Corvinus Jánost igyekezett atyja' székébe ültetni. „Est autem fama satis constans, mond Tubero L. I. p. 30. Regem Mathiam, praefatos, ac quosdam ex purpuratis suis, caeterosque amicorum, quos propter summa in eos beneficia, sibi etiam extincto, fidos fore rebatur, iuramento adegisse (voluntarione, an coacto, non satis compertum habeo) uti filium sibi in regnum substituerent.“ Lehetett is a' dologban valami, mert Vbranchich Kovachich-nál, SS. Min. 2, 36. szinte ezt állítja, Bonfin pedig Dec. IV. L. IX. írja :

„Cum tot igitur legationes Budae agerent (érti a' magyar királyságra törekedők' követeit) ac omnes impensius ambirent, Pesthi conventus in aede divae Virginis ¹⁾, tandem indictus est. Et Corvini Oratores, quorum alter Joannes Varadiensis, Thomas Jauriensis episcopus alter erat, primum admissi, qui humili genere nati, Mathiae beneficio, et propria virtute, nimis excreverant.“ „Corvinus János el is választatott volna, mond Bonfin, ha törvénytelen születése útjában nem áll. Látván Tamás a' karok' és rendek' idegenségét, Jánostól, miután vele az ország 1490. június' 17-kén szerződésre lépett, Pray, Epistolae Procer. Poson, 1806. P. I. 8. Appendix p. 379—394. —elhajlott, 's átment Ulászló' pártjára.“ „Ceterum, pace, ut supra dictum est, cum Mathiae Corvini filio composita, senatus hungaricus, Legationem ad Wladislaum Bohemorum Regem, longo aliam, quam regina (Beatrix) sperabat, decernit. Hujus legationis munus Joanni Varadiensium praesuli demandatum est, eo, quod genere Bohemus erat, Wladislaoque amicus habebatur.“ Tubero L. I. p. 36. Ulászló' elválasztását Dubravius János : Historia Bohemica, Francof. 1687. 8. L. XXXI. p. 805. egyenesen Beatrix királynénak tulajdonítja. „Regium funus Regina Beatrice exequias procurante, Albam celeri pompa transferri placuit. Inde Beatrix Budam re versa, autoritate qua apud Hungaros, post mariti quoque obitum, pollebat, obtinuit, ut

¹⁾ A' mai belvárosi plébánia' szentegyházában.

interregno durante, ipsa potissimum regnaret, liberalitateque, mox et sermonis etiam latini elegantia, tum item arte mulcendi aures hominum, hactenus se insinuavit, ut sibi a compluribus concederetur potestas deligendi maritum, quem ad regnandum sciret maxime appositum. Atque illa non occulte Vladislaum Bohemiae regem, cuius specie in conventu Olomuciensi capta fuit, maritum sibi destinavit. Sed aderat alia factio, quae Albertum Polonum, regis Vladislai fratrem in regno praeferabat, quoniam ferocior et armis promptior esse videbatur. Huic ita in secretiore consultatione, quam nonnulli in arce Budensi habebant, acclamatum est, ut nullius alterius nomen audire voluerint. Exarsit ita Beatrix revocatoque Johanne Varadiensi episcopo, qui sua sponte causam Vladislai enixe fovebat, ire eum continuo extra arcem ad circum, quem Sancti Georgii vocant (in quem tunc omnes Hungarorum Ordines coiverant) iubet, pollicerique, Regine nomine, militibus donativum, et populo congiarium, si Vladislaus Hungariae rex ab illis pronuntiatus fuerit. Ingenti omnes voce exclamant: Vivat Vladislaus Rex Hungariae!“

Az ország' nagyai közöl pedig Zápolya István folytatott Ulászlóval titkos alkudozást.

Eldöntőleg kellett Tamásnak is Ulászló' elválasztásában működnie, mert a' király több ízben magasztalja sikerrel tett fáradozásait. De hogy ő, mint némelly életirói akarják, még Mátyás' életében Beatrix' részére állott, 's Corvinus János' öröködése ellen hathatósan munkálkodott volna, reá fogni és bebizonyítani nem lehet.

Írja továbbá Bonfin Dec. IV. L. IX., hogy Tamás is Prágába küldetett Ulászló' meghívására, kit Ecsedi Báthori Istvánnal Esztergomnál túl a' Dunán fogadott el az ország' nevében; ezen érdemeire nézve Ulászló' bizalmát nagy mértékben bírta: „Usus est autem Wladislaus in primis familiaritate Thomae Herdonii.“ — Tubero, L. II. p. 42.

1491-ben banderiumával Ulaszló' oldala mellett hadakozván, több várat meghódított. Július' 30-kán megírta öcsésének Ferencznek, az óbudai prépostnak, Fehérvárról e' város' bevételét is.

„Nova haec D. V. R. habeat: quod die hesternae cum Dei auxilio, hanc civitatem Albam Regalem recuperavimus, Recuperavimus etiam castrum Ozora. Insuper in Slavonia Zagrabiam Ladislaus Egervary expugnavit ¹⁾, et plus, quam ecce. Alemannos in captivitatem recepit. Ad festum Bartholomaei Oratores, etiam Consilarii Caesaris et Regis Romanorum, et totius Imperii Romani cum Oratoribus huius Maiestatis,

¹⁾ E' levél szerint is a' mai Horvátország volt a' Szlavonia.

et Regni convenire debebunt ad tractandum de pace, et bene de illa speramus. — Ex suburbio dictae Civitatis Alben. sabatho post Jacobi Apli 1491.

Servitor Tho. Jaurien.

Regia Maiestas his diebus fluxu sanguinis laboravit. Jam ex Dei gratia convaluit, et iam paramus ire ad obsidendum Vesprimium, et alia loca infidelium.“

Istvánffi Miklós Hist. L. II. Fehérvár' kiostromlását, Zápolya János' segedelmével Ecsedi Báthori Istvánnak tulajdonítja; mert az Ulászló' részén volt egyházi és világi zászlós urak együtt hadakoztak.

Visszavette I. Maximiliántól Szombathelyt is, kinek hada közöl, mond Pető Gergely, 78-at küldé a' királynak. Még azon évben, mert a' meghivatott Albert lengyel király is az országba ütött, nov. 7-kén I. Maximilián' követivel Pozsonyban Ulászló' nevében frígyet ütött illy ok alatt: hogy, ha Ulászló magtalanúl meghal, az 1463-ki Sopronban július' 22-kén történt alku' következtében, Magyarország Maximiliánra szálljon, 's hogy az ország' czímével mindketten éljenek.

E' szerződéseket tartó leveleket egészen közlé Kollár Ádám „Auctuarium Diplomaticum“ ad Casparis Ursini Velii de Bello Pannonico Libros X. Vindob. 1764. 4. p. 238—260. éz 260—262. Az előbbi az ország is megerősítette Fejérvárratt ápril' 3-kán 1464-ben, mindazáltal Maximilián jusát az 1463-ki szerződésnél fogva nem követelheté, mert azt III. Fridrik maga megsemmisítette, Mátyás királynak eredeti levelei szerint: „Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae.“ Cassoviae, 1744. 8. P. IV. Epist. XCIII. Mathiae Regis diffidatoriae ad Imperatorem Romanorum, p. 255—258., hol többi között ezeket írja a' császárnak:

„Non diffidavimus haecenus Vestrae Serenitati, quia Nos hostem facere Vobis noluimus, ne videremur Inscriptionibus mutuis contrariari. Sed cum videremus promissa Maiestatis Vestrae Nobis facta non servari: Jura nostra, quae Nobis secundum Inscriptiones et Obligamina debebantur ¹⁾, et damnum interesse, sicuti eadem Inscriptiones, et Obliga-

¹⁾ A' kiadó 256. l. b) jegyzet alatt beszéli: „Anno 1477. Fridericus a Matthia 150 millium aureorum pollicitatione pacem redemit, et pro Munitionibus interceptis, 180 millia flor. numeraturum se recepit. Addunt Poloni: Imperatorem se omni Jure ac Titulo Regni Hungarici abdicasse. Quorum tamen, quia nihil reipsa praestitit, et

mina vestra canunt, quibus potuimus modis inquisivimus, et in hunc finem ea, que post non impleta Nobis promissa inter Nos, et Maiestatem Vestram facta sunt, salva benevolentia nostra, et amicitia mutua prosecuti sumus, prout in ipsis Inscriptionibus Maiestatis Vestrae continentur. Verum, quia postmodum intelleximus, et ipsa rerum experientia cognovimus, Maiestatem Vestram, violatis Inscriptionibus suis, non contentam, plurima contra Nos, et Statum Regnumque nostrum hostilia, sine omni iusta et legitima causa, et ratione, attentasse, non solum se Nobis hostem fecisse, sed etiam alios plerosque Principes contra Nos incitasse¹⁾, quemadmodum usque modo facere, et cooperari non desinit. Idcirco Nos volentes, ut par est, partes nostras ab iniuriis et hostilitatibus Maiestatis Vestrae defensare, ac, cum auxilio Dei, illatam Nobis hostilitatem propulsare; ex nunc Maiestati Vestrae, ac terris, et dominiis suis haereditariis, et signanter Austriae, et Styriae diffidimus, illisque omnino, in antea invocato Dei auxilio, Nos hostem esse, Praesentibus declaramus; denuntiantes per expressum, quod quidquid deinceps fecerimus, id tamquam contra Inimicum et diffidatum hostem nostrum faciemus, et conabimur quibus poterimus, modis auxiliante Nobis Deo, et Justitia, illatas a Maiestate Vestra Nobis, et Regno nostro iniurias et hostilitates vindicare. Super quo nolumus a Maiestate Vestra rem, quae huic diffidationi nostrae causam, et occasionem praebeuit, aut a quocunque alio Nobis imputari.“

A' Maximiliánnal ütött frígynek idézett cikkét pedig, mellyért Tamás, Ecsedi Báthori Istyánnal, mint Tubero L. IV. p. 79. beszéli, az ország' kedvetlenségébe esett, a' karok és rendek el nem fogadták. „In Stephanum Bathorem, atque Thomam antistitem, veluti huius rei authores, convitia iacta, publicique boni eis obiecta proditio.“ E' keserű szemrehányásokra Tamás, a' fölizgatott kedélyek' lecsillapodása után, maga 's társai' oltalmára, az országhoz beszédet tartott; közli Tubero L. IV. p. 91—93.

Mindezeket elő kellett volna Kollár Ádámnak annyival inkább hoznia, mivel akkor nálunk szabad választás adott koronát, nem pedig alku; 's hogy III. Friderik még azért sem nyerhetett hazánkhoz just, mert arról később, legyőzetvén,

praeterea finitimam saepius Hungariam infestavit, bellum ei indicit Matthias.“

1) Ismét a' kiadó 257. l. c) jegyzék alatt: „Fridericus Principes Imperii in Comitibus Norimbergensibus studuit equidem partibus suis adiungere, et adversus Matthiam concitare, sed modico, ut apperbat, effectu.“

önkényt lemondott, 's ha le nem mondott volna is, érvénytelen lett. Ki kell mondanom, mert történetet írok, noha az igazságért már több ízben bűt láttam, hogy Kollár Ádám' munkái idézék elő leginkább e' hazának II. József alatt volt sorsát, mit az 1764⁴/₅-diki országgyűlésre fölsereglett karok és rendek előre látván, ellene, az 1746. július és augustus havi naplójokban panaszkép nyilván kikeltek.

Helyre állván I. Maximiliánnal a' béke, Tamás Ulászlót, koronázása után, kétszáz bajnokkal kísérté Kassára, 's ott a' kötött békén serényen dolgozott. Pray, Annal. P. IV. p. 219—226. Dicsérve írja Pető Gergely, hogy Tamás 1493. év felé Derecséni Imrét, a' bánt, Frangepán Miklóst, 's másokat az ozmán rabságból ezer száz darab aranyon kiváltotta. Azon évben lett egri püspök és koronaőr. „Uladislaus comitia Budam convocaverat, mond Istvánffi Miklós, L. III., in quibus Stephano Crispo (Fodor) episcopo Syrmienti, et Andreae Bathorio, qui Coronae conservandae praeerant, magistratu abdicatis, Thomas Bacocius agriensis episcopus, Urbano iis diebus vita functo, subrogatus, ac Stephanus comes Scepusiensis successere“¹⁾. Meg főcancellár is: „Thomas iauriensis episcopus, cum prudentia et arte polleret, nullisque laboribus et vigiliis defatigari posset, quare Mathiae regi tantopere paulo ante placuerat, supremus a Vladislao Secretarius declaratus est.“—Bonfin, Dec. IV. L. X. — Királyi jegyzőségre 1480-ban; 1493-ban pedig első, vagyis főjegyzőségre lépett: „Summus et Secretarius Cancellarius;“ e' fényes méltóságot 1508-ig 's illetőleg mint esztergomi érsek holtáig viselte, Perger Jánosnál azon évre e' címekkel illetik: „Thomas S. Martini in montibus Sacro Sanctae Romane Ecclesiae Presbyter, Cardinalis Strigoniensis, ac Patriarcha Constantinopolitanus, Summusque Aulae Cancellarius.“ — Mint cancellár több ízben fordult meg fejedelmével Prágában; egy ilyen utazásáról beszél Dubravius, L. XXXII. „Ut magnificus, ita favorabilis Vladislai regis Pragae reditus fuit, magnificentia in celebri comitatu emicuit, ex viris dignitate conspicuis coacto. Tres enim Praesules eum assectabantur, Agriensis (ez Tamás volt), Varadinus, Vacienis; tum Procerum insignium et primorum

¹⁾ Révai Péter, De Monarchia et Sacra Corona Regni Hung. Cent. VI.

Nobilium ingens numerus, cultu omnes ornatuque, et clientulorum, et equorum splendidissime instructi.“

Ulászló' gyöngeségével visszaélvén a' hatalmasabb urak, veszedelmesek kezdenek lenni a' fejedelemnek; hogy a' szemes főcancellár, mert ismerte nemzetét mint senki jobban, ezeket az ország' dolgai' befolyásától megfoszsza 's tehetetlenné tegye, ez ügyes fogásra bírta Ulászlót: hogy a' nagyobb és hatalmasabb zászlós hivatalokat egy helyett kettőre bízza; előre tudván, hogy készebbek lesznek azoktól megválni, mint hatalmokat egymással megosztani. Ecsedi Báthori István erdélyi vajda is lemondott a' zaklatott székelyek' és szászok' szerencséjére; mert a' babérjaiban elbizott kevély vajda iszonyú kegyetlenségeket követett el rajtok. Bevádoltatván, Budára hivatott, boszankodva hallá itt a' vajdaság' megosztását. „Thomas igitur Stephanum, regio decreto haud mediocriter commotum adit, blande alloquitur sermone aegrum animi, ficta consolatur oratione: demum homini, utpote amicum simulans, persvadet, uti mallet se se praefectura ad tempus abdicare, quam collegam, novo exemplo, in magistratu habere.— Stephanus, beszélí tovább Tubero, L. V. p. 99., deposita praefectura, ubi tandem rescivit Thomae fraudem, unius, ut fit, culpa omnibus sacerdotibus coepit succensere, iniuriam ferre aegerrime: atque de Lege in Sacerdotes, quo dictum est, modo ferenda, consilia volutare.“ Azon volt, hogy a' papok a' kormánytól valamennyien elmozdítottassanak. Mire Tubero „Probanda, sane Lex foret, in magis morbo animi, quam iudicio fuisset excogitata.“ — Mert „turpe est privatas iniurias ulcisci.“ De ezt Báthori ki nem vihette, 's bűvában nem sokára még azon évben 1493-ban meghalt. ¹⁾

¹⁾ Helyette, mint Wagner Károly Dec. III. p. 29. 1493-dik évre följegyzé, Béltelki Drágffi Bertalan és Losonczy László lettek erdélyi vajdák; Tubero azonban L. V. p. 97—98. csak Drágffit említi. „Ferunt autem, Thomam praesulem, sagacitatis consilio, ne dicam fraude, Transsilvaniam Stephano ademisse provinciam: atque in eius locum subrogasse quendam Bartholomaeum Draphium, ordinis senatorii virum, principem quondam ipsius, dum ruri puer, una cum parentibus degeret.“ —A' „fraus“ itt inkább személyesség; mert az olyan lelketlen embernyomorgatókat, minő Ecsedi Báthori István volt, el kell ejteni, székökből kiforgatni, hogy ne árhassanak. —

1497-ben a' fiatal Estei Hyppolit Beatrix királyné' rokona, alig 14 éves, az egri püspökséggel megelégedve, főegyházi méltóságáról lemond, 's január' elsőjén Tamás, VI. Sándor pápa' beléegyezésével, esztergami érsek lesz. A' pápa' levelét kiadta Pray, Hierarch. P. I. p. 177. — A' velenceziek' számára szövetséget eszközölvén az ozman ellen, hogy a' magyaroknak évenként százezer aranyat fizessenek hadipótlékul, különösen ezeknek javaslására a' bíbornoki kalapot is (biretum) elnyerte 1500-ban november' 28-kán. — Imago Heroum de Prosapiis Pálffy, et Erdödi. p. 4. 's a' hegyes tollu Tubero L. II. p. 36. „qui in cardinalem adscitus fuit; cuius quidem cupiditatem Strigoniensis Pontificatus, cum quinque et viginti aliis sacerdotiis, explorare nequivit“ ¹⁾. — Mondják : hogy ez 1598-ki országgyűlésen az ellenpárt, az ő boszújára alkotta eme' czikket : két vagy több javadalmat ugyanazon egyházi személy ne birhasson; azoktól, kik már többet bírnak, egyen kívül, mind elvétessenek. A' püspökök főispáni hivatalt ne viselhessenek, azokat kivéve, kiknek püspökségeik e' just a' két szent királytól nyerték. Egy sem nyerte ezt volt a' két szent királytól, mert az esztergomi érsek is V. István király óta volt főispán.

Ezért Tamás inkább dicséretet, hogysem megrovást érdemel. — Horváth Mihály is a' Magyarok' Történetében, III. szakasz, Pápán, 1843. 282. l. igazságtalanul dorgálja, midőn őt a' kormányhatalom' birtokáért vetélkedőkről szólóban e' címekkel festi : „A' győzelem, nem sokára a' nagyra-vágyó, fondor Bakaes Tamás cancel-laré, 's 1493. óta, Dóczi' halála után, egri püspökké lön, ki a' gyöngé király' szívét megnyervén, a' kormányt majdnem kizárólag magához ragadta.“ Hiszen Tamás, mint főcancellár, király' személye volt; a' kormányt tehát ki nem adhatta a' kezéből.

¹⁾ És L. VIII. p. 196—197. a' velenceziek' szövetségéről : „Sed cum rex ex oratione et postulatis Veneti Oratoris ad consilium Principum retulisset, nemini fere, praeter Thomam Strigoniensem Pontificem, et Romanae Ecclesiae Cardinalem, visi sunt Veneti armis defendendi. — Quod cum Thomas Pontifex (quem Veneti magnis muneribus cultum sibi conciliarunt) animo advertisset, accersitum ad se Venetum legatum docet : non esse cum Vladislao, Hungarisque verbis, sed auro agendum : quippe ut fere fit, suo ipsius animo, gentis suae animum metiebatur.“

A' következett (1501.) évben Istvánfi Miklós L. IV. Tamást Rómába utaztatja.

„Alexander pontifex Thomam Bacocium, qui episcopatum agriensem cum Hyppolito Estensi Cardinale, et Archiepiscopo Strigoniensi paulo ante (1497.) permutaverat, commendantibus Uladislaio, et Senatu Veneto, in numerum Cardinalium cooptat; et is, tum voti solvendi causa, tum, ut Alexandrum, pro tanto munere, praesens veneraretur, Romam contendit.“ — Ezen alkalommal ajánlá neki Ranzanus Péter' névtelen atyjafia e' codexet, mint ajánlólevele tartja: „Vides ne Pater amplissime! quo me, mea haec adduxerit haesitatio? ad hoc certe, ut Romam veniens — Tibi, auctoris amicissimo, cui et non alteri accipiam, divo Mathia sublato, tanquam principi fortissimo, Patrique reverendissimo, si auctor ipse viveret, offerret; et librum, et meipsum parviter dederem et offerrem. Suscipe, igitur Pater reverendissime, nobilissimis, maxima sui parte, ut ab auctore scribi iussus est, characteribus exornatum, Tibi enim dono, una mecum, offero et dedico. Nunc primum autem latebras egressum — tuo — lumine illustra eatenus, ut omnibus in posterum pateat.“

Tamás 1512-ben is megfordult Rómában, de a' codex' átadása nem ekkor történt; mert a' kézbesítő Tamást, ajánlólevelében nem nevezi kosztavári Patriachának: már pedig ha ő az átvételkor e' méltósággal díszlik, azt az ajánló el nem hallgatja, hanem a' levele' elébe tűzött egész czímben megemlíti. A' codexnek ezen átadását mutatja az eredeti után rajzolt kép, az ajánlólevélnek első igéjével együtt. — Mikor, 's mi úton és módon jutott e' codex későbbi birtokosaira? kiket báró Mednyánszky Alajos egy e' codex' történetét előadó kéziratában nevez, melly birtokomban van, előttem titok.

Haza térvén Rómából Tamás, nehéz betegségbe eshetett, mert 1501-ben Ulászlótól végrendelettelre kért engedelmet, mit december' 13-kán meg is nyert; ennek más okát nem látom, egyéb ha római utja előtt, halál' esetére kívánt volna rendelkezni; ez esethen a' codex' átvétele 1502-ben történt volna, de nem bizonyos, mert Ulászló, adott levelében, a' római utazásról nem szól:

„Nos Wladislaus Dei gratia Rex Hungariae, et Bohemiae etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit, universis: Quod nos debitum habentes respectum ad multiplicia et grata obsequia Reverendissimi in Christo Patris, Domini Thomae titulo S. Martini in montibus Sanctae Romanae Ecclesiae Presbyteri Cardinalis Strigoniensis etc. Nobis ab initio, usque assumptionis nostrae ad culmen et solium Regale Incliti nostri Regni Hungariae officiosissime

praestita; moti praeterea et inclinati eiusdem precibus, nobis propterea devote et humiliter porrectis, certisque aliis rationibus, et causis animum nostrum moventibus, et praecipue: cum eum de obitu suo cogitare, et intentionem se, circa finem vitae suae versari cognoscamus; id eidem, pro singulari nostra, erga eundem, benevolentia, et gratia speciali, Regiaeque potestatis plenitudine, duximus annuendum et concedendum: ut ipse de universis Bonis, et Juribus possessionariis, ubivis habitis, aliisque rebus suis mobilibus, et immobilibus, quocunque nomine vocitatis, a Deo sibi collatis, sive in vita, sive in Mortis articulo, quodcunque Testamentum, sub quacunque forma verborum, sive per literas et scripta, sive viva duntaxat voce, et quibuscunque Personis, tam ecclesiasticis et saecularibus, quam etiam Ecclesiis Dei facere voluerit; libere testari, et pro arbitrio, in toto, vel in parte, disponere possit et valeat. Quam quidem testamentariam Dispositionem ex nunc, prout ex tunc, ex tunc, velut ex nunc ratam habemus: eidem nostrum benevolum et gratiosum consensum praebuimus eandemque approbavimus et confirmavimus; nec eam in toto, vel in parte infringere, vel turbare, et neque eiusdem Testamenti Executores, quovis pacto, quominus Voluntatem eiusdem Testatoris exequantur, impedire volumus, nec per alios impediri permittemus; sed in suo vigore, absque ulla Contradictione, pacifice relinquemus, prout etiam alioquin nullius etiam alterius Praelati hactenus Testamentum violavimus, vel aliter turbavimus, prout et neque deinceps, Deo favente, impedire intendimus; considerantes, Nos quoque fore morituros, et longe maiora aliquando relicturos. Immo annuimus, concedimus, praebemus, ratificamus, approbamus et confirmamus. Harum nostrarum, quas ad cautelam, et maiorem fidem, manus nostrae subscriptione munivimus Vigore et Testimonio Litterarum mediante. Datum Budae in Festo B. Luciae Virginis et Martiris, Anno Domini 1501.

Wladislaus Rex manu ppria.“

Érsekségének elidegenített jusait visszaserzette.

„Nos Mathias Harber, Judex, iuratique cives castrum Novi montis Pestiensis, memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit, universis: Quod nobilis Mathaeus Ersek de Adoryan personaliter coram nobis constitutus, oneribus nihilominus et gravaminibus omnium prolium, fratrumque et consanguineorum suorum, aliorum etiam, quorumcunque, in infrascriptis, per omnia in seipsum assumptis, sponte, ultro et voluntarie fassus est in hunc modum: Quod, licet superioribus diebus inter Reverendissimum in Christo Patrem, et Dominum Dominum Thomam titulo S. Martini in Montibus Sacrosanctae Romanae Ecclesiae Presbyterum, Cardinalem Strigoniensem, ab una: et praedictum Mathaeum Ersek, parte ab altera, ratione unius Domus arialis in nostri medio, in theatro S. Georgii Martyris, prope Portam S. Joannis habitam ¹⁾, et existentem; cui alia Domus Archiepiscopus

¹⁾ Ez a kapu most Vízikapunak neveztetik.

Strigoniensis contigue vicinari perhibetur, quam quidem Domum arialem Serenissimus quondam Mathias Rex, salvandae memoriae, Reverendissimo quondam Domino Petro Archiepiscopo Colocensi, et consequenter eidem Mathaeo fratri suo, sub certis cautelis et conditionibus, in litteris donationalibus clarius expressatis, donaverat et contulerat, prius coram nobis, et tandem in praesentia certorum Dominorum Praelatorum, et Baronum, per Regiam Maiestatem ad hoc deputatorum, lites et controversiae motae et exortae fuerint ex eo videlicet, quia praedictus Dominus Cardinalis, ipsam Domum arialem ad Archiepiscopatum Strigoniensem semper pertinuisse, et modo, de iure pertinere, ac eandem Domum praedictus quondam Mathias Rex, ab ipsa Ecclesia minime alienare, et memoratis Domino Petro Archiepiscopo, et eidem Mattheo fratri suo, nullo iure nulla etiam auctoritate conferre potuisset, allegaret; qui quidem Mathaeus Ersek praedictus sentiens, iuridice in causa praefatae Domus nil obtinere posse, in animum suum revolvens, huiusmodi lites et contentiones adversus Dominum Cardinalem postponere, et se erga suam Reverendissimam Paternitatem gratum, ac benevolum reddere cupiens, sedatis, sopitis et dimissis omnibus huiusmodi litium processibus ratione praedictae Domus inter eos actitatis, totum et omne Jus et Dominii proprietatem, quid et quam ipse idem Matheus Ersek, aut sui haeredes in praefata Domo hactenus habuissent, seu in posterum habere sperassent, una cum omnibus et singulis litteris, et litteralibus instrumentis desuper confectis, in praefatum Reverendissimum Dominum Cardinalem Strigoniensem, Successoresque suos Archiepiscopos Strigonienses universos, duxisset conferendum et appropriandum; imo contulit appropriavit, et iure perpetuo assignavit coram nobis eandem domum, cum omnibus suis utilitatibus et pertinenciis quibuscumque, ad eandem de iure, et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus eo modo, et deinceps futuris semper temporibus tenendam, possidendam, utendam pariter, et habendam. In cuius recompensam praedictus Dominus Cardinalis Strigoniensis se erga eundem Mathaeum Ersek ita benevolum et gratiosum reddidit, ac illos quingentos florenos, quibus preefatus quondam Dominus Petrus Archiepiscopus Colocensis eidem Domino Cardinali obligatus permansisset, iam dicto Mathaeo Ersek, fratri ipsius Petri penitus et omnino relaxavit. Nullum denique ius, seu proprietatem praefatus Mathaeus Ersek sibi ipsi, aut haeredibus suis seu cuiquam alteri, in eadem Domo amplius reservando, sed manus suas exinde totaliter retrahendo, totumque et omne ius, et dominii proprietatem in eundem Dominum Thomam Cardinalem, et Successores suos, pleno iure, transferendo, ac omnes litteras, et quaelibet litteralia instrumenta, ad eundem Mathaeum Ersek, tam super donatione, quam etiam instructione, sive statutione ipsius Domus sonantes, et sonantia, nunc, sicuti imposterum, et imposterum, sicuti nunc, in, et extra iudicium, vanas, cassas et irrita commisisset; prout commisit coram nobis. In cuius saepe dicti Mathaei Ersek Fassionis memoriam, firmitatemque perpe-

tuam, praesentes nostras litteras, Sigilli nostri munimine roboratas, du-ximus concedendas, promittentes privilegialibus litteris nostris confir-mare, dum nobis eadem in specie fuerint reportatae. Datum in prae-dicto Castro feria secunda post Dominicam Reminiscere. Anno Domini 1504.“ Azaz mártius' 4-kén.

Midőn 1502-ben Jajcza' védelmére Ulászlónak pénzre volt szüksége, Tamástól kért kölcsön, miért néki szabad kirá-lyi Esztergom' városát veté zálogba 1504-ben.

„Amicis suis Reverendis, Capitulo Ecclesiae Budensis ¹⁾, Comes Petrus, Comes de S. Georgio et de Bozin, Judex Curiae Serenissimi Principis, Domini Wladislai, Dei gratia Regis Hungariae, Bohemiae etc. nec non Wayvoda Transsilvanus, et Siculorum Comes, Amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in personis Reverendissimi in Chri-sto Patris, Domini Thomae Cardinalis (et fratrum suorum) qualiter ipsi in dominium Civitatis Regalis Strigoniensis, in eodem Strigoniensi Comi-tatu habitae, ipsos, ultra priorem inscriptionem et inpignorationem eisdem per praefatum Serenissimum Dominum nostrum Regem desuper factam, rursus ac denuo pro duobus millibus florenorum auri, similiter titulo pignoris et inscriptionis, per eandem Maiestatem Regiam factae concernens, legitime vellent introire. Super quo Vestram Amicitiam prae-sentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro te-stimonio fidedignum; quo praesente Mathias de Byuch, vel Jacobus de ea-dem, aut Johannes de Bela, seu Benedictus, seu Emericus de eadem, vel Ca-rolus de Santou sive Menhardus de Sarih, alias Albertus homo Regius ad faciem praescriptae Civitatis Regalis Strigoniensis, vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis et praesentibus accedendo, in-troducat praefatos Dominos: Thomam Cardinalem, et Petrum, Paulum ²⁾, Joannem, et Valentinum Erdődy, fratres et nepotes eiusdem Domini Cardinalis, in dominium eiusdem Civitatis Strigoniensis, statuendo eandem iisdem, simul cum cunctis ipsius utilitatibus et pertinentiis qui-buslibet, praemisso iure ipsis incumbente, possidendam, si non fuerit contradictum. Contradictores vero, si qui fuerint, evocet eosdem contra annotatos Dominum Thomam Cardinalem, et fratres, et nepotes suos, Regiam in praesentiam, ad terminum competentem, rationem contradi-ctionis eorum reddituros. Et post haec, huiusmodi introductionis et sta-tutionis seriem, cum Contradictorum, et Evocatorum, si qui fuerint, vi-

¹⁾ Szólott az óbudai társas káptalannak, melly magát, minthogy a' mai Buda előtt létezett, budai káptalannak nevezé, és országszerte eljár az iktatásokra.

²⁾ Péter megtartá az Erdődi nevet, a' Vas vármegyei Monyorókereki előnévvel; Pál' fiai pedig, birtokuk' fölosztása után, Pálffi vezeték-nevet vettek föl, és Erdőd ősi birtokukról magokat Erdődi Pálffiak-nak írták, és most is írják.

cinorumque, et commetaneorum, qui praemissae statuti interfuert, nominibus, terminoque assignato, ut fuerit expediens, dicto Domino Regi fideliter rescribatis. Datum Budae feria quarta proxima post Festum Annunciationis Beatissimae Mariae Virginis. Anno Domini 1504. "Azaz martius' 27-kén.

Mátyás' híres neves fekete-seregének kielégítésére is, mert fölkeléssel fenyegeté az országot, 's egyéb köz szükségekre Tamás adott Ulászlónak pénzt.

„Nos Wladislaus Rex Hungariae, et Bohemiae, Recognoscimus, et tenore praesentium, notum facimus, quibus expedit, universis. Quod, cum superioribus his annis, post obitum scilicet Serenissimi Principis quondam Domini Mathiae Regis et Praedecessoris nostri, bonae memoriae, et co quidem tempore, quo Exercitus ille Bohemorum, quem Vulgus nigrum appellabat, residua stipendia ab ipso Serenissimo Domino Matthia Rege sibi debita, non sine insolentia, et belli, hostilitatisque comminatione, a Nobis, tamquam illius Successore, hocque Regno nostro Hungariae efflagitaret; Praeterea, ad tutelam, defensionemque, et conservationem Castrorum finitimorum, praesertim vero Boznensis, quo in ultimo periculo posita erant, equestres, pedestresque Copiae nobis comparandae forent; et in his, plurimisque aliis difficultatibus, maxima pecuniarum inopia premeremur, nec haberemus, et nec sciremus, unde, et qualiter tot, tantisque malis et periculis, quae undique imminebant, occurrere, providereque possemus? Tandem ad Reverendissimum in Christo Patrem Dominum Thomam, tunc Episcopum Ecclesiae Agriensis, nunc vero Cardinalem, et Archiepiscopum Strigoniensem, Recursum habuimus, et ab eodem, per magnos, variosque labores, mutuo, et sub spe restitutionis, diversas pecuniarum Summas, diversis tamen temporibus, prout ipse conquirere poterat, extorsimus, potiusque recepimus. Super quibus omnibus, Litteras nostras manu propria subscriptas eidem dedera-
mus. Cum vero frequenter, et praesertim proximis his diebus, praefatus Dominus Cardinalis, Instantiis eiusmodi Creditum repeteret; commisimus Fidei nostro, Magnifico Stephano de Thelegd Thesaurario nostro, ut nostro nomine, cum ipso Domino Cardinale, omnium in suprascriptis temporibus utrinque datorum et acceptorum rationem poneret, illamque videret, calcularet et conficeret. A quo, postea facti sumus certiores, quod requisitis praeteritorum Thesaurariorum nostrorum Registris, perlectisque et diligentissime calamo discussis, et omnibus bene, riteque computatis, invenerit: Nos ex pecuniis numeratis per ipsum Dominum Cardinalem, ut dictum est, nobis, pro praemissis Regni huius necessitatibus, et periculis evitandis, mutuo datis, deberi adhuc eidem Reverendissimo Domino Cardinali, ultra illa sex millia florenum, pro quibus Civitas nostra Strigoniensis, vigore aliarum Litterarum nostrarum, eidem per nos est inscripta, florenorum Auri Decem millia, et quingentos. Nos igitur rationum huiusmodi discussionem, et

calculus approbantes et ratificantes, praesertim, quod de levatis per no huiusmodi pecuniis recordamur, et alioquin ex Litteris nostris, manu nostra propria, ut praemissum est, subscriptis, ratio ipsa, vera iustaque esse dignoscatur. Volentes itaque eundem Dominum Cardinalem de satisfactione et restitutione earundem pecuniarum reddere securum, promissimus et promittimus, in Verbo nostro Regio, praetactam florenorum Auri Decem millium, et quingentorum Summam, eidem Reverendissimo Domino Cardinali, integre et cum effectu, brevi temporis intervallo, reddere, et persolvere. Casu vero, quo eundem mori contingeret, fratribus et nepotibus, ac consanguineis suis, puta: Petro, Paulo, Joanni, Laurentio, et Valentino Bakocz de Erdőd, eorundemque haeredibus, vel cui, aut quibus in Vita, vel Mortis articulo testamentaliter, vel aliter, qualitercunque commiserit, seu legaverit, absque omni allegatione, similiter plene et integre reddere et persolvere; ad quod etiam haeredes et successores nostros, Reges Hungariae obligamus, et obligatos fore decernimus et declaramus, attento potissimum, quod pecunias huiusmodi, non ad nostra privata facta, vel commoda, sed totius Regni huius, evidenter et manifeste recepimus et convertimus. In cuius rei memoriam, fidem et testimonium, roburque et firmitatem, has nostras secreti Sigilli nostri appensione roboratas, et propria manu nostra subscriptas, quandoquidem supra dictas alias Litteras nostras, post factam rationem, nobis redditas, apud Nos retineamus, eidem Domino Cardinali duximus concedendas. Datum Budae in Dominica Invocationis ¹⁾, Anno Domini 1506. Regnorum nostrorum Hungariae etc. Anno sexto decimo, Bohemiae vero trigesimo sexto.

Wladislaus Rex
manu ppria.“

„Caeterum, ut in facto praefati debiti, omne dubium, omnisque suspicio tollatur, utque praefatus Dominus Cardinalis de praefata nostra promissione securior reddatur, pro maiori et cautela, et testimonio, penes Sigillum nostrum his appensum, etiam Sigillum Fidelis nostri Spectabilis et Magnifici Domini Emerici de Peren Comititis perpetui Vyvariensis, et praefati Regni nostri Hungariae Palatini fecimus appendi, et manu eiusdem propria se subscribi.

Emericus de Peren
Palatinus manu ppria.“

Tehát nem Ulászló volt fogytakozott állapotának oka, hanem már a' szertelen adományozásban módot nem tartó előbbi királyok, kik időről időre a' szent István-alapította rendszert fölbontván, fejedelmi javaikat 's jövedelmeiket pazar kézzel elajándékozták. Csaknem hihetetlenek azok, miket az

¹⁾ Vagyis február' 24.

egykorú írók Ulászló királynak nyomasztó szegénységéről följegyeztek : „Nam illud omnem fidem excesserit, mond Dubravius LXXXIII., quod in Hungaria tam dite, et omni com-
meatu Regio abundante, ad eam non semel penuriam perve-
nerit, ut nihil in penu esculenti, nihil in cella vini reperiret,
cogereturque aliunde sibi prandium emendicare. Videram
Budae, quando ministri aulici cum aliquot lagenis vacuis ad
domum Georgii episcopi Quinque-ecclesiensis currerent, vi-
num pro Regis prandio impetratum; interrogat Episcopus:
an vinum in Arce non haberent? Ne ullum quidem obsonium,
respondent.“

Schlecta János pedig, Ulászló' titoknoka, Bohuslaushoz
intézett levelében : „Nos hic, more solito, in medio acervo-
rum auri et argenti, cum Rege miseri et inopes vivimus, et
puto, amplius vivemus. Nisi enim Maiestas sua rebus suis ali-
ter consuluerit et providerit, vereor profecto, ne crescentibus
malis his, nosque quotidie magis urgentibus, Regnum istud
brevis relinquare, et alio se nobiscum conferre cogatur. In isto
Conventu, qui his diebus certe satis frequens habitus fuit, ni-
hil omnino de rebus suis, nec egit, nec disposuit; qui, si iam non
sui, saltem coniugis, et futurae sobolis maiorem curam et ra-
tionem habere deberet. Dictum est his, qui Res et Negotia
Maiestatis Suae turbant et impediunt, coram Celsitudine Sua,
in faciem, et testibus comprobatum, quod talia et talia faci-
ant. Eos iustissime corripere et castigare potuit; sed neque
os aperire, ut eis aliquid diceret, voluit, atque ita Conventus
ille dissolutus est. In quo nihil aliud factum, neque conclu-
sum est, quam induciae Turco ad septennium firmatae.— Bu-
dae 20. Junii Anno 1503.“

De mikép intézkedhetett volna Ulászló jövedelmei felől?
mikor csaknem minden királyi vár és város zálogban volt?
Azon időbeli eredeti jegyzékből közlöm a' zálogok' sorát :

„Super Bonis Regie Maiestatis obligatis Tricesima Trinchiniensis
apud Dominum Waywodam Transsilvaniensem, cum Civitatibus Trin-
chinia et Zakoleza.

Civitas Soproniensis aput Gywrychko.

Civitas Strigoniensis aput Dominum Strigoniensem.

Civitas Zegediensis aput Dominum palatinum.

Castrum Sempthe aput Ladislaum Kanissay.

Castrum Dyosgyewr, aput Relictam quondam Andree Both.

Insula Chepel aput Dominum Ladislaum Episcopum waciensem.

Castrum Munkach aput Reverendissimum Dominum Transsilvaniensem.

Castrum Hwsth cum Cameris Maramarusiensibus aput Dominum Gabrielem de peren.

Castrum Holych aput Dominum Emericum Czobor.

Castrum Gesthes aput Dominum Gaspar Somy.

Villa Thenyew aput Ladislaum More, filium quondam Georgij More.

Sambok cum pertinentiis, et Villa (Buda) Kezy, aput Dominum Moisen Magistrum Curie Regie Maiestatis.

Villa Kysing aput Johannem Iacob phisicum.

Villa Zent Gaal, et Nemethy aput fratres Cartusienses de Leweld.

Castrum Chokakew aput Ladislaum Kanysay.

Oppidum Mezew Kewesd aput filios quondam Georgij Kastellany.

Tricesima Psoniensis aput Dominum Ambrosium Sarkan, cum socijs suis.

Tricesima Budensis aput eundem Dominum Ambrosium Sarkan, et Dominum Stephanum Kesserew.

Tricesima Regni Sclavonie, aput Dominum Thomam Zechy, et Johannem Gywlay.

Tricesima Kassoviensis aput Cives Kassovienses.

Tricesima Transsylvanie aput Michael, et Felicem Mercatorem florentinum.

Camera Crempniciensis aput Dominum Georgium Thwrzo.

Vetus-Buda aput Stephanum Barber.

Castrum Salmar aput Dominum Johannem podmaniczky.

Castrum) aput Dominum Ladislaum, alias provisorem Castrum Budensis."

Később ez után, az ország segített Ulászló' halála után, a' fejedelem' sorsán az 1518-dik évi bácsi gyűlésen, hol a' 7-dik czikkben elhatározá : hogy „Bona, et proventus Regis, ab omnibus recuperentur, remittantur, et modis omnibus rectificentur.“ Ha e' törvényt végrehajtatta.

Sajnos, hogy Bakocs Tamást is azok' sorában találjuk, kik miatt e' törvény hozatott.. Némellyek azt írják, hogy az országnak közel hatod részét bírta; annyi bizonyos, hogy sz.

1) A' vár' neve az eredetiben sincs megírva.

kir. Esztergom városnak zálogba vételével, ő is fogyasztotta a' haza' jövedelmeit!

Az országra kivetett adót sem fizette rendesen jószágaitól:

„Uladislaus Dei gratia Rex Hungariae, et Bohemiae Rex et Reverendissimo in Christo Patri, Domino Thomae, titulo Sancti Martini in montibus Sanctae Romanae Ecclesiae Presbytero Cardinali Strigoniensi, ac Patriarchae Constantinopolitano, Summo et Secretario Cancellario nostro, etc. Amico et Compatri nostro Charissimo, Salutem, et Amoris nostri incrementum.

Quam varia et difficilia negotia nobis in praesentiarum undique immineant, quotque necessitatibus istud Regnum nostrum Hungariae, ob Proventuum nostrorum dissipationem et penuriam prematur, putamus Paternitati Vestrae Reverendissimae luce clarius constare, ob quae coacti fuimus Officium Thesaurarii, ne omnia in apertum periculum, Nobis intuentibus, praecipitaretur, a priore auferre, et in manus huius moderni assignare, sperando, quae sua est fides et integritas, quod Nobis, Regnisque nostris utiliter et fideliter serviet; sed quoniam nullos penitus Proventus in manibus habet: id circo, rogamus et requirimus Paternitatem Vestram Reverendissimam, cooperetur omni studio, ut Taxa promissa, quae iam instat, nobis omnino contribuatur, et, ut melius rebus necessariis providere, Castrorumque nostrorum finitimorum periculis, citius consulere valeamus; faciat etiam de suis Bonis extradare, ne in tanto, assiduoque periculo versari cogamur. Bene et feliciter valeat Paternitas Vestra Reverendissima. Ex Praga. (1510.)“

Ulászló a' dögvész elől 1509-ben költözött Prágába, honnan 1510-ben írja, hogy a' hívtelen Batthány Benedek helyett Várdai Ferencz váci püspököt nevezé ki kincstárnoknak.

Egy egész világ nehezül az olvasó' szívére, midőn látja, hogy az egyházi 's világi urak közül egyetlenegy sem talál-tatott, ki a' szűkölködő Ulászlót 's általa az édes hazát valami áldozattal segítette volna! Ellenben a' közjót tékozlók' száma olly nagy; köztök pedig Batthyány Benedek még lopó is: „repetundarum reus“, melly iszonyú véteknél a' pogány világ nem ismert nagyobb bünt, a' haza' kincsét „Sacra Aeria“ nevezé; de még az írás szerint is: „Honor Regis Justitiam diligit“, azaz: tisztán kell az ország' jövedelmeit kezelni. Igen rossz lelkű embernek kellett lenni ennek a' gonosz hazafinak, hogy a' galamb szelidségű fejedelmet e' kemény levél' írására bírá:

„Uladislaus, Dei gratia Hungariae, et Bohemiae Rex. etc.
Magnifico Benedicto de Batthan Thesaurario nostro.

Magnifice fidelis nobis dilecte! Commisimus denuo fideli nostro Spectabili ac Magnifico Emerico de Peren, Comiti perpetuo Abauywarienti, Palatino ac Locumtenenti nostro etc. ut, te quamprimum ad reddendam Administrationis debitam rationem, una cum tuo Vice-Gerente, ac ad omnium Castrorum nostrorum restitutionem, omni opportuno remedio cogat et compellat. Itaque, in hoc difficultatem aliquam non facias, alia, et longe maiora: Regnorum nostrorum negotia non turbes, Imperium et Mandatum Maiestatis nostrae non contemnas, inanes et superfluas expensas nobiscum, et cum nostris hominibus, propterea facere fieri non debeas, neque occasionem alicuius maioris mali contra te nobis statuendi praebeas, quoniam alioquin certus sis, quod omnia super te requirere volumus, et taliter, ut multis in exemplum cedere poteris. Scimus probe, quae et quanta, et quamdiu passi sumus, et omnia conniventibus oculis pertransivimus. Tu ipse nos ad id faciendum impulisti tuis factis, quae tempore suo clarius tibi explicabuntur; nam, quousque te pro Nostro voto, Regnorumque nostrorum utilitate bene praeuisti, ut seis, gratia nostra cumulata tibi non defuit. Secus, igitur, facere nulla ratione praesumas. Ex Praga.“

A' gyámoltalan király a' hazánake' nyomorúlt állapotában 1505-ben sz. Mihály' napján Rákoson ¹⁾ országgyűlést tartott; a' jelen volt egyházi és világi urak 's nemes rendek, mintha Ulászló lett volna minden veszedelemnek oka, egy akarattal aláírták azon határozatot: hogy ha ő fi örökös nélkül halna meg, a' koronától minden idegen fejedelmek, kik a' nemzet' nyelvét és szokásait nem ismervén, az országnak csak kárára lehetnének, kizárassanak, és király a' nemzetből választassék. E' végzést néhai gr. Batthányi Ignác erdélyi püspök a' magyar zsinatokról írott könyvében közölte, abból pedig magyar nyelvre fordítva Lethenyi János, Béla király' névtelen jegyzőjének munkájához, Pest, 1790. 4r. 65—71. l. pótolta; indítójáról Istvánffi Miklós L. IV. ezeket beszéli: „Nobilitas — collatis omnium votis et suffragiis, decrevit, ne in posterum, ullo unquam tempore, si Rex Uladislaus absque haerede ma-

¹⁾ Rákos mezeje nevét közönségesen a' ráktól származtatják; holott az ott hason nevű csergedező Ra patakról neveztetett; mi annak a' jele: hogy e' keleti szó, melly Ara-xes' nevében is fönmaradt, egykor keletben volt víz jelentéssel; él még most is a' rév és rocska nevekben, ez utolsót némelyek a' tót rutska = kezecske szótól szeretnék származtatni.

sculo decederet, alienae gentis et sanguinis Regem sibi eligendum proponerent. — Hanc legem — nec quoquam contradicere auso, latam Stephanus Verbecius Regni Praetor eloquens, sed factiosus vir, statim publicavit, Reipublicae conservandae praetextu, ut aiebat, re autem vera, ut Joannis Zapoliani Comitis Scepusiensis, iam pridem Regnum affectantis, ambitioni, libidinique viam aperiret.“ — Zápolya János 1505-ben mintegy 18 esztendősen lehetett. Wagner Károlynál, *Analecta Scepusii*, P. IV. p. 26. születése 1487. és 1490-dik évre tétetik; atyja István 1483-ban kelt egybe Hedviggel. — Határozottan pedig azért mondja a' végzés: „Litterae — in Campo Rakos ad legendum, pariter et sermone vulgari declarandum — exhibitae,“ hogy férfi örökös' nem létében; mert 1505-ben Anna mára' világon volt. Egyik gyengéje a' magyar-nak, hogy nagyon könnyen hisz; a' nélkül, hogy a' karok és rendek tudták, vagy megvizsgáltatták volna, kik legyenek az ország' meggyült bajainak okai, ezeket, félre vezetvék, egészen Ulászlónak tulajdoníták. De épen igazságtalan végzésökkel eszközlék az 1515-ki szövetséget, melyet Ulászló I. Maximiliánnal ütött; a' levert lelkű, különben is magába vonúlt király, alattomban ellenpártot szerzett, még pedig azokból, kik e' végzést aáírták. Nevezetes, hogy emez 1505-ki october' 9-kén kelt öszveszövetkezés szerint, még Zápolya János is Ulászló' részére állott, magát védelmére 's oltalmára kötelezé. Minden esetre ez oklevél a' rákosi végzés' elhamarkodását igazolja; az itt öszveszövetkezők, mintegy megbánva előbbi tettöket, higgadtan Ulászlót pártolják:

„Nos Thomas, miseratione divina titulo S. Martini in Montibus Sanctae Romanae Ecclesiae Presbyter Cardinalis Strigoniensis, Summus et Secretarius Cancellarius Regius etc. Emericus de Peren perpetuus Comes Abauyvariensis, ac Regni Hungariae Palatinus. Gregorius de Frangepan Colocensis et Bachiensis Ecclesiarum Archiepiscopus. Joannes de Zápolya perpetuus Comes Scepusiensis. Laurentius Dux de Uylak. Georgius Episcopus Ecclesiae Varadiensis Cancellarius Regius. Sigismundus Episcopus Transylvaniensis Secretarius similiter Regius. Josa de Som Comes Themesiensis ac Generalis Capitaneus Partium Regni Hungariae Inferiorum; Recognoscimus et tenore praesentium, notum facimus, quibus expedit: Quod nos, cupientes ad invicem mutuam deinceps amicitiam, benevolentiam, et fraternitatem servare, et nostrum honorem, atque statum, contra aemulorum nostrorum iniquitatem praeser-

vare et defendere; ad talem inter nos devenimus Concordiam, Unionem et Colligationem. In primis: quod Serenissimo et Gratosissimo Domino nostro Regi Uladislao, ac Illustrissimae Dominae Annae Reginae, Dominae nostrae gratosissimae, nostrum quilibet et omnis, simul coniunctim et divisim, pariter cum omnibus fratribus et amicis nostris, praesentibus et futuris fideliter serviamus, et bonum, utilitatem, commodum et honorem, omniaque facta et negotia Suarum Maiestatum, toto posse nostro, ac totis viribus, tam inter Dominos, et ceteros Regnicolas, quam alios ubique fideliter et syncere procuremus, promoveamus, et adiuvemus, omnibusque in rebus possibilibus, nosmet ipsos voluntati et desiderio Suarum Maiestatum semper conformemus: salvis semper Libertatibus huius Regni remanentibus: et in hunc finem et effectum, etiam alios, quoscumque poterimus, penes nos, omni studio, cura et diligentia, attrahamus. Praeterea, quod quilibet nostrum, alterius honorem, statum et dignitatem, tamquam proprium, coram Regia, ac Reginali Maiestatibus, et alias ubique, omnibus modis, sibi possibilibus, tueri, defendere ac promovere teneatur. Item, si forte contingeret (quod Deus avertat) quod Regia, seu Reginalis Maiestas, sive ex iniqua inimicorum, et aemulorum nostrorum suggestione, sive alia quacunque ex causa, adversus aliquem nostrum, sinistrum animum conciperet, et indignationem suam poneret; tenebimur omnes coniunctim, et divisim, in conspectu Suarum Maiestatum, pro illo placare, et tam apud Suas Maiestates, quam etiam apud alios, ubi opus putaverimus, pro gratia et réconciliatione sibi obtinenda, totis viribus, et omni posse, laborare, illique omni auxilio, consilio, favore assistere, et eum, in tali casu, non derelinquere. Item, ubi de periculo personae, status et honoris alicuius nostrum ageretur; tenebimur, et nostrum quilibet tenebitur totis viribus, et omni posse, resistere, contradicere et impedire, quid quid etiam contra personam, honorem et statum alicuius nostrum, aliter nostrum agi, tractari et machinari ab aemulis, et inimicis nostris, vel a quocunque alio homine (demptis duntaxat Personis Regiae, ac Reginali Maiestatum, quas semper excipimus) sentiret, audiret, vel intelligeret, id modis et consilio, omnibus denique, ac totis viribus, nosmet ipsos defendere, ac invicem iuvare, et omnes posibles vires nostras, talibus teneamus opponere, atque alter alteri, omnesque ad invicem, adesse debeamus, et simus obligati. Item, quod per hanc intelligentiam, via Juris, pro Regni Consuetudine, in Causarum Prosecutionibus, si quas forte alter nostrum, contra alterum habere praetenderet, praeclusa non intelligatur; sed tamen via facti, omnino interdicta sit, et habeatur. Et nihilominus, si forte inter aliquos ex nobis confoederatis, aliquid quaestionis, ratione quarumcunque iniuriarum, vel damnorum nasceretur, ante, quam ad Litem venirent, reliqui, partes suas, ad sedandum et amicabiliter componendum, interponere tenebuntur. Quod si componere, per honesta media nequirent, liceat tandem Jure, et Consuetudine Regni, vel Curia Regie Maiestatis postulante, procedere, et iniuriam, aut damnum requirere. Item, si forte contingeret, quod aliquis nostrum,

alium iniuria ulla, sive verbali, sive reali afficeret, vel aliter, qualitercunque laederet, laesus non statim ad vindictam acceleret, sed teneatur uni, aut duobus ex confoederatis (quos primum requireret) significare. Qui tandem tenebitur, vel tenebuntur illum admonere, et requirere, quod cum laeso amicabiliter componat; quod si is, contra quem querela fuerit deposita, insontem se fore allegaverit, coram ceteris colligatis, vel maiori eorum parte, expurget, et innocentiam suam ostendere curet. Quod si facere non potuerit, vel cum laeso componere, temere noluerit, de societate, tamquam honoris, fidei suae prodigus, et immemor, excludatur. Quae omnia et singula, nos praefati: Cardinalis Strigoniensis, Emericus Palatinus, Archiepiscopus Colocensis, Comes Scepusiensis, Laurentius Dux, ac Varadiensis, et Transylvaniensis Ecclesiarum Episcopi, nec non Comes Themesiensis, stipulatis manibus, sub fide nostra christiana, ac sub honore, et humanitate nostris: salva tamen semper fidelitate et obedientia, quam Regiae et Reginali Maiestatibus tenemur, remanente; promissimus et promittimus alter, alteri et omnes ad invicem, fideliter, et irrefragabiliter, ac sine omni dolo et fraude, atque novitatis adinventione, firmiter observare. Harum nostrarum, quibus Sigilla nostra, cum veris armis nostris sunt impressa, Vigore et Testimonio mediante. Postremo conclusum inter nos extitit: Quod quicumque ex nostris amicis et fratribus, persecutorum et aemulorum nostrorum tela, et machinationes evitare cupientibus, penes nos, in hanc intelligentiam venire voluerint, sub praemissis fide et iuramento, ac promissionibus, intrandi habeant facultatem; quibus, etiam pari modo, ut supra, obligati erimus et adstricti, et, e contra. Datum Budae, Die Dominico proximo post festum Beati Dionisii Episcopi et Martyris, Anno Domini Millesimo, Quingentesimo Quinto.“

Néhai Erdődi Gábor Antal egri püspök saját kezével ezeket írta a' levél hátára: „Genuina paria ligae et confoederationis inter Cardinalem Bakocs Strigoniensem, Palatinum, et alios introsertos Regni Hungariae Primores factae Anno 1505., cuius originale reperitur inter literas Familiae Comitum Erdődy.“

De egyszersmind keserű vallástétel ez! — A' magyaroknak egy más árnyékoldala a' veszedelmes pártoskodás, a' miért Mohács mezején meglakolt. — Azt vélnők, ha a' történet fel nem jegyezte volna, hogy Zápolya Jánost, személye' s várai' bátorságán kívül, a' hazaszeretet bírta e' szövetségre; ezt ugyan nem hozom kétségbe: de Anna volt fő rugója, kit feleségül választott; elég ok volt ez, hogy Ulászlónak hódoljon; ezt sem kárhoztatom benne, de a' hallgató király 1515-ben meghiusította szándékát. Akármit tartsanak Ulász-

lóról az írók, föl tudta ő saját érdekében használni az embereket.

A' rákosi végzés ellen I. Maximilián is tett kifogásokat, öröködése' jusát Magyarországra a' föntebb érintett alkudozásokon követelvén. Oklevelét egész kiterjedésében közölte Horvát István a' körmendi hercegi levéltárból vett másolat után Verbőczy' Emlékezetében. Bakocs Tamás az 1515-ki szerződést bizonynyal azon építette. Maximilián' levele' tartalmának ez a' nevezetesebb része:

„Edocemur autem ulterius, imo Deo, et hominibus perspectum: Nonnullus ex Regno Hungariae iterum, nescimus, quo spiritu seductos, contra foedera, ac iusiurandum praestitum, et proprium honorem, ac christianitatem suam, in proximo Conventu Generali Regni, de mense Septembri habito, temere, et absque ulla ratione, contra Nos, et Jus successionis Domus Austriacae conspirasse, et non solum Nos a dicta successione excludere, sed etiam per eorum huiusmodi factiones, et malevolorum machinationes, Decreto Publico Regni, neque nos, neque quemquam ex aliena, quam Hungarica Natione ad Regni moderamina admittere, et proinde nobilissimum (Regnum) iugo prohi dolor! in dies exponere et subiicere velle. Quod etsi frivolum pene, et ex omni parte temerarium, neque ulla ratione suffultum sit, tamen virtutem adversus nos habere non debet, et potest, cum non solum ex sanguine Regum Hungariae nos originem ducere, et titulo Regni, una cum genitore nostro colendissimo, divae memoriae, absque alicuius contradictione, usos esse et inscripsisse, Provinciamque Austriae, ob antiquo cognomine Pannoniam Superiorem appellatam esse constet, sed etiam Nova Civitas nostra patrimonium de Regno Hungariae, filiae Regis Hungariae, quidam ex Praedecessoribus nostris Archi Duci Austriae, nempe Jurisdictionem nostram et maiorum nostrorum concesserit, maioresque nostri, ex praefata filia Regis Hungariae descendentes, etiam ab antiquo ex vero sanguine, et stemmate Regum Hungariae originem duxerint, nosque et praefatus genitor, et avus noster, divae memoriae, in castro nostro praedictae Novae Civitatis, in Turri, quae in hodiernum diem, et per multa annorum spatia et curricula, ob rei memoriam, Hungarica, etiam lingua Germanica nuncupatur, nati in lucem editi sumus; propter quod vani illorum motus, et opiniones, qui per hoc nos excludere nituntur, ab omnibus, qui saniori consilio et ratione ducuntur, iure et merito reiici possunt; neque etiam propter iuramentum, si quod fortassis temere, et contra praemissum iusiurandum, et honorem, et conscientiam suam, cum manifesto periculo Regni, et totius Christianitatis, ab eis exactum et praestitum fuisset, moveri debent; iusta enim non poterit esse ipsorum causa, cum nos, non ut extraneum, sed verum et naturalem Hungarum, et ex sanguine Regum Hungariae procreatum, tam propter haereditaria iura nostra, quam no-

vissimos tractatus, iureiurando firmatos, post obitum fratris nostri Wladislai, sine aptis filiis masculis, quod Deus diu avertat, pro eorum Rege et legitimo domino recipere, et admittere debeant, et teneantur.“

VI. Sándor pápa 1504-ki június' 24-kén az özvegy Beatrix menyasszonyi adományának kiszolgáltatására Tamást szólítá föl, vetné magát érette közbe. Levelét olvashatni Schmitth Miklósnál; de hasztalan; mert a' magyar királynék' jószágai is zálogban lévén, nem volt mit neki adni; pénz' dolgában pedig az ország' kincstára olly szegény vala, hogy még a' fejedelem is szűkölködött.

Ulászlónak pedig imént olvasott 1506-ki kötelező levele' nyomán azt látom, hogy Bakocs Tamás azért sürgette pénzét a' királynál, mert azon évben fogott az esztergomi kápolna' rakatásához, mellyet 1507-ben föl is épített, és Zenyérvár' urodalmával gazdagan megajándékozott. Üdvösebb volt-e a' hazának akkori fogyatkozott állapotában egy kápolnát rakatni, azt egy egész urodalommal megajándékozni, vagy a' szűkölködő kincstárt segíteni? ennek vitájába nem bocsátkozunk; de azt mégis elmondhatjuk : hogy egy végvár a' másik után, utoljára pedig a' szegény haza is ozmán kézre jutott, bátor nem épen e' kápolna' építése miatt egyedül; 's hogy a' híres neves esztergomi basilica földig lerombult, és csak e' kápolna maradt meg valahogy, mellyet Velius, De Bello Pannonico p. 10. 1527-dik évben ekkép írt le : „Augustum id revera Templum, in quo Sacellum conditum est sumptu ingenti Thomae Cardinalis Antistitis Strigoniensis illustre, parietibus ex porphyretico lapide; Ara ipsa sustinet Deas tres ex marmore Lucensi : opus artificibus ab Italis haud dubie elaboratum. Eius summa laquearia laminis inauratis, cum coelatura mirabili, tectum sustinet argentatis tegulis, conchae instar fabrefactum.“ Midőn az új székes egyház' építése megkezdetett, Bakocs' kápolnája ügyes kézzel 1822-ben szétbontatván, az új székes egyházba oldalkápolnakép, egészen régi mivoltában újra beillesztetett, a' kápolnában olvasható fölirat szerint : „Hoc pietatis Bakacsianae in Magnam Hungarorum Dominam monumentum, Veteri Ecclesiae Cathedrali positum, hostium furore prostratae, cui adsitum erat, adhuc superstes, interna compage servata, novae Basilicae Metropolitanae adunavit

Princeps Primas Alexander a Rudna 1824.“ — „Non magna moles, mond Máthes János, Veteris Arcis Strigoniensis Descriptio. Strig. 1827. 4r. p. 42., quippe 29 pedes lata, longa vero 34.“ — És p. 55. „Constat etiam Fundatorem eius infra Aram sepultum fuisse, cuius tamen exuviae, quae forte per ipsos Turcas eiectae — quae, teste Hieronymo Ortelio, tempore recuperationis Arcis per Archi Ducem Mathiam Anno 1595. adhuc in Sacello quieverunt.“ Sírkövéből misem találtatott, ezért születése' évét és korát sem határozhatjuk meg. „In sic dicto Antipendio Arae marmoreo sunt litterae IHS. gothico caractere, Turcae, qui hoc signum Christianitatis ferre non potuerunt — relictis litteris — solam crucem clava expunxerunt, quod ipsum hodiedum videre est. Inscriptio supra columnas, et infra coronam, seu loricam huius Sacelli inserta est sequens, et quidem in latere orientali supra Aram :

THOMAS BAKOCZ DE ERDEVD CARDINALIS.

in latere meridionali, supra Stalla:

STRIGONIEN ALME DEI GENITRICI MARIE

ad occidentem vero supra Chorum:

VIRGINI EXTRVXIT ANNO M-CCCCC-VII.

in dextro Cornu, seu Evangelii, sculptum marmoris et muro innexum insigne Fundatoris — nimirum Cervus dimidius, Rotae dimidiaae insistens — Huiusmodi insigne repetitum etiam in angulo adverso est; seu per crucem huic correspondentem columnam, ut si forte unum destrueretur, maneret alterum.“ — Az alapkövön e' fölírás találtatott:

THOMAS. BAKOCZ. DE

ERDEVD. CARDINAL.

STRIGONIEN. DICA-

VIT. ANNO. M. D. VI.

Bakocs Tamás, életírói szerint, 1507-ben már élt kősz-távari patriarcha címmel : „Crux eius Patriarchalis diversi coloris lapidibus pretiosis, et encausto exornata, parsque catenae aureae, sub Archiepiscopo Emerico Eszterházy deprehensa, mond Máthes p. 55., inter cimelia Sp. Dom. Nicolai Jankowich de Vadass Pestini asservatur, ex cuius liberalitate, ego hic delineationem tam crucis ipsius, quam partis anterioris Nummi memorabilis argentei, qui modo in Museo Nationali asservatur, Effigiemque Cardinalis Bakács circulari cum in-

scriptione „Thomas Cardinalis Strigoniensis Ungariae Primas,“ repraesentantis adnecto in Tab. XIII. lit. E.“

Ulászló szeretett felesége' halálával olly szomorúságba esett, hogy magát egészen elvonta, míg őt Bakocs Tamás, mint Dubravius L. LXXXII. írja, ekkép nem vigasztalá: „Archiepiscopus Strigoniensis, ad laetum, inquit, exoptabilemque nuncium, laetus decet Regem habitus, quem si induis, exoptata feres, ut Ludovicum Regem Hungariae, tibi que consortem, vel in hac puerili aetate confestim videas. Tam grato, inquit, nuncio libenter in habitu quoque mutando subscribimus; proditque mox purpuratus laetusque et attonsus ad prandium, cum subito Hungari mutant voluntatem de Ludovico coronando, patre adhuc superstite, quoniam huius rei exemplum, inquirendo, se nondum invenisse aiebant. Sed rursus a Bohemis, et Moravis facturos se, quae Hungari negarent, prolixè pollicentibus, in priorem mentem impulsì, ut Ludovicus antea Hungariae Rex, quam Bohemiae haberetur, coronandum eum in Alba Regali susceperunt.“ Mit nem sokára Bakocs Tamás 1508-ban véghez is vitt, Lajosnak fejére tevén a' koronát.

1509-ben a' támadó dögvész miatt Ulászló egy időre kiköltözött az országból, kormányát Peréni Imre nádorra és Tamásra bízván. 1512-ben II. Gyula pápa lateráni gyűlekezetet hirdetvén, Tamást is meghívta Rómába, hol nagy kincs-csel és keleti pompával jelent meg. A' velenceiek alája hajót rendeltek, hogy Lorettóba evezhessen. Nagy becsülettel fogadták Rómában is a' bíbornokok, hol őt ülésben völt jelen. Azonban a' pápa 1513.-ki február' 20-kán meghal, 's a' bíbornokok új pápa' választásához fognak. Mások is, maga is reményli vala Tamás, hogy ő nyeri el a' pápaságot, a' mint-hogy kapott is egynéhány voksot; de Medici Jánosra ment legtöbb voks, ki X. Leo név alatt ült a' pápai székbe, 's reményeinek véget vetett. Azt mondják, hogy II. Gyula' halála után, magyar cselédeit olaszokkal cserélte föl. De hogy ő azért ment volna Rómába, hogy magának külső fényével a' leg-főbb egyházi székre utat nyisson, nem állítható; mert ő egyelőre nem tudhatta, hogy a' gyűlés alatt II. Gyula meghaland; ennek halálával pedig neki is jusa volt a' pápaságra. Minekelőtte Rómát elhagyta volna, engedelmet nyert a' kereszt'

hirdetésére az ozmánok ellen. Az erről szóló pápai levelet, sz. György nap' táján 1514-ben kihirdette Budán sz. Zsigmond' egyházában, és országszerte a' püspökökkel is kihirdettette. Ennek azonban rossz következése lett. Tubero. L. X. p. 287. egyedül őt okozza, mintha készakarva zaklatta volna föl a' népet: „In Hungaria inter prebejos et nobiles non modo discordia, verum etiam atrox bellum, cuius quidem auctorem ferunt extitisse, tum Thomae Cardinalis imprudentiam, ne dicam calliditatem; nam et ipse e corpore plebejorum erat : tum cuiusdam Gregorii cognomento Scythae (Dózsa György) improbitatem.“

Engel Keresztely, Geschichte des Ungarischen Reichs. III. Th. II. Abtheil. S. 164. még tovább megy: „Der Unsinn dieses Antrages, unter den gegebenen Umständen lässt sich kaum ohne eine geheime Absicht begreifen. Ob nicht Bakáts und Szakmári im Sinne hatten, durch diese Bauern-Armee, die sie durch die Macht der Religion regieren zu können hofften, alle Grosse niederzuschlagen, die ihnen im Wege standen? Wenigstens entstand während, und nach dem Bauern-Tumult ein grosses Indignations-Geschrey unter dem Adel: dass jetzt mehrere Prälaten vom niedrigsten Stande und Bauern Söhne wären, und es im Geheim auf den Ruin des Adels abgesehen hätten.“ De egészen mást tart Ulászlónak 1514-ki october' 19-én kelt adománylevele Horvát Istvánnál Verbőczy' Emlékezetében :

„Rusticis illis et plebeae conditionis huius Regni nostri Hungariae hominibus, qui exactis his diebus, rebellionis, proterviaeque spiritu ducti, a veris et naturalibus eorum Dominis deficientes, damnabilisque, et temerariae praesumptionis ipsorum calcaneum erigentes, in Nostrae Maiestatis contemptum et eliminationem, totiusque Nobilitatis perniciem et exterminationem, hostiliter insurrexerunt, et passim in hoc Regno nostro, sub nomine Cruciatæ, Duce quodam Latrone Georgio Zékel nominato, Vexillis erectis, turmatim ferebantur, magnaue inter ipsos Nobiles edita clade, horrenda quaeque et crudelia; Domus eorum distrahendo, comburendo, res ipsorum praedae exponendo, et plures in personis eorum, variis tormentis et cruciatibus afficiendo, ad extremumque, nonnullos palis, seu verubus suffigendo, plus, quam hostes perpetrabant.“

Ez az a' rettenetes pórháború, mit a' nép még most is Kuruczvilágnak nevez. — Dózsa György kereszt alatt fordítja

fegyverét fejedelme és földesura ellen, 's mindaddig kegyetlenkedik, míg Zápolya János vad csoportait el nem oszlatja. Ha a' nép vallásos volt volna, nem hagyja vala magát elcsábíttatni; mert Tamás' pásztori levele szerint ezek zaklatták föl kedélyét:

„Noveritis ad nostram audientiam, non sine gravi animi nostri dolore et displicentia, pervenisse: quod forent nonnulli Presbyteri, Clerici, Religiosi, et Seculares, ac alie persone ecclesiastice et seculares, qui suggestionem, ut verisimiliter creditur, spirituum malignorum, zizania seminantium impulsi, nulla a nobis et sacro sancta sede Apostolica habita et obtenta auctoritate, ausu sacrilego, et temeritate dampnabili, in diversis Regni Hungarie partibus, contra mentem nostram — — Cruciatam proclamare, Conventicula facere hominum diversarum Conditionum, tum Nobilium, quam etiam Rusticorum et agrestium multitudinem concire et convocare, Censuum minorum temporalium ordinarios, Dicasque Regie Maiestati debitas, ac alia iustissima et consveta (Tributa) nec non Obedientiam Superioribus denegare, et denegari facere, denegandasque et deneganda esse dicere, et affirmare presumunt; eosque insuper, qui huiusmodi Censuum ordinarios, et Dicas Regias dicarent, vel exigerent, occidendos esse, et qui ad eosdem Dicatores, vel Exactores occisos, lapidem, vel saxum mitterent, seu iacerent, Centum Dierum Indulgentias eisdem concessas esse, falso et inique docent, narrant et persvadent, Cruces denique distribuere, ac inter Nobiles et Ignobiles Seditiones, Dissensus, et Discordias seminare, nec non exquisitis quibuscunque artibus et ingeniis, Populum fidelem, diversi modo seducere, illaquiare — presumptuose et scelestissime — satagunt, student et conantur — quo fit, ut non solum Nos, verum etiam ipsum Sanctissimum Dominum nostrum, Dominum Leonem modernum — Pontificem — plurimi clamores, lamenta et maledicta per eos sic indebite oppressos, publicitus efferri audiantur“ 'stb.

Ezekre Tamás a' kuruczhad' hirdetését még csirájában azonnal felfüggeszté:

„Prudentibus et Circumspectis Judici, et Juratis Civibus Civitatis Cassoviensis, Dominis et amicis honorandis.

Prudentes et Circumspecti Domini, et Amici nobis honorandi!

Consultitis nos, quo in statu sit ipsa Cruceata, et qualiter se habeat, quantumque eidem adhaerere debeatis? Sciatis itaque, quod eadem Cruciatum nunc est revocatum et suspensum, prout ex literis Reverendissimi Domini Cardinalis Strigoniensis, Legati Apostolici, quas et nos vidimus, et cum praesentibus vobis mittimus, plene intelligere potestis. Propterea isti, qui sub spe et nomine Cruciate tot, tantaque mala perpetrant, praeter omnem auctoritatem, robur atque virtutem agunt, ac pro se falso, nescimus, quo maligno spiritu ducti, nomen Cruce Signatorum usurpant,

ac propria temeritate et insolentia agunt. Quid, igitur, et quantum de huiusmodi Cruciatu credatis atque teneatis, intelligetis ex huiusmodi litteris eiusdem Domini Reverendissimi Legati Apostolici, sub suo Sigillo emanatis. Ex Buda in Octava Ascensionis Domini, Anno eiusdem 1514.“

Georgius Eppus

E. Quinque Ecclien.

Ha a' lelkipásztorok' egyrésze — mert mindnyájokról föl nem tesszük — illy feslett erkölcsűek voltak, mit lehetett a' néptől várni? Érdekes tudni : a' műveltség' minő fokán állott ekkor a' magyar papság és szerzetesség? A' praelátusok tudós és művelt férfiak, Garázda Péteren és Janus Pannoniason kívül is; maga Tamás is kedvelte a' tudományokat, 's a' tudósok' barátja volt, mint e' codex kézbesítőjétől hallók. Az egykorú Schecta Bohuslaus, konkolyos szemmel nézte, hogy a' magyar praelátusok nyájaskodás közben, theologia helyett, mi csak oktató és iskolai székre illik, classicusokról beszélgetnek:

„Quod ad me attinet, versor hic inter aulicos purpuratosque, honoro alios, honoror et ipse, arrideo, arrideturque mihi. Haec, an mei stomachi sint, facile existimare potes. Certe pauca, quae probem, hic invenio; et Seculares feritatem Gentis, unde oriundi sunt, redolent, foris blandi, intus pleni dolo et perfidia esse dicuntur. Ecclesiastici crebrius de Numis, quam de Coelo loquuntur, saepiusque Nemesim, et Laidem, quam Christum in ore habent; quodque vix tolerabile est, plus Plauto, Virgilioque, quam Evangelio incumbunt, et studiosius Epicuri dogmata, quam Decreta Pontificum evolvunt. Princeps ipse moderatissimus, iustissimusque est; sed cogitur interdum magis ex aliorum sententia, quam sua, res agere dumque unam Justitiae partem cavet, quod infert iniuriam, in alteram interdum, metu seditionum, labitur, quod ab his, a quibus potest, iniuriam non propulsat. Gerit is nunc bellum adversus Turcos, iamque nuperrime, alam quamdam eorum profligavit; sed tantis eius apparatusibus, vereor, ne intestinae discordiae plurimum obsint. Nam et Pontifices, Proceresque de Nobilitatis insolentia, atque lascivia queruntur: et Nobilitas illorum fastum, atque tyrannidem accusat, coniuratque in arma, quo ab iniuria tutior sit. Utrique autem Regem, variis artibus, in suas partes trahunt; quae omnia, quorsum declinabunt, nescio. Postremo, id te cupio scire: inter omnia Pannoniae, potissimum hoc mihi placere, quod multos invenio cupidos Litterarum, et omnifariam doctos, quorum colloquio, atque familiaritate uti, in deliciis habeo — Datae Budae Kalendis Augusti.“

Öröm ezeket egy külföldi 's fant ember' szájából hallani;

a' mi dicséretlent írt, csak hallásból írta „foris blandi, intus pleni dolo et perfidia esse dicuntur.“ — Nagyön elősegíté e' tudományosságot Mátyás király' világhírű gazdag könyvtára, 's az akkori tudós társaság, melyről Celtes Protucius, de mások is dicsérettel szólnak.

A' magyar szerzetesek sem maradtak ugyan egészen hátra, Báthori László és Temesvári Polbárt historiai nevek maradnak a' magyar tudomány' évkönyveiben. De mégsem mondhatni, hogy monostorokban a' tudományosság általános volt volna, és közönséges. Bámulva olvasom sz. Benedek' fiáról, hogy a' bakonbeli 's kolosi monostorokon kívül, kiknek legtöbb régi könyvek volt, a' többiben, melyekről jelen okirat beszél, alig találtatott egy-két darab.

„Visitatio Abbatiarum in Sümögiensi, et Bachiensi Comitatibus existentium Anno 1508. facta.

In nomine Domini Amen. Regestrum, sive Inventarium Bonorum, et Rerum certarum, Monasteriorum Ordinis S. Benedicti, in Regno Hungariae existentium, tempore Visitationis Dominorum Abbatum Nicolai de Bacha, et Gregorii Thurzo de Szalavár, Visitorum Anno Domini Millesimo, Quingentesimo Octavo.

Bona et Res Monasterii B. Aegidij de Sümögio, sunt in inventario ipsius monasterii revisa, et omnia in eodem Inventario descriptive contenta, sane reperta; ideo nos visitatores praescripti manus nostras, in Testimonium huius, ad id Monasterii Inventarium apposuimus.

Bona autem Monasteriorum de Babocza, et Sanctae Crucis iuxta fluvium Mura, similiter per Nos sunt revisa, et Abbatibus ipsorum Monasteriorum modernis, ad Capitulum Generale proxime affuturum, in Regestris ipsorum descripta, ad inportandum commissa.

In Monasterio Hahot Missalia tria.

In Monasterio de Chatar Missalia duo.

In Monasterio S. Salvatoris de Kapornak Conventus Sigilli munio tribus distinctis clavibus est vallata, unam habet praedictus Dominus Abbas, et reliquas duas Custos, et Conventus.

In Monasterio B. Mariae V. de Almad Unum Pectorale quadratum, in Catena argentea deaurata. Tria Missalia impressa, Una Biblia in tribus voluminibus scriptis.

In Monasterio B. Mauritii de Beel. Missalia nova et vetera octo. Unum Pontificale, duo Libri Cronicarum impressi, unus Liber Evangeliorum, ut fertur, Consortis Stephani Regis, continens nostra in se Privilegia, ipsius Monasterii. Duae Lombardiae Historiae in Duobus Libris. Duo Volumina Sermonum Discipuli Unum Volumen Morali-um

Beati Gregorii; alii autem Libri vetusti multi. Privilegia originalia Monasterii non sunt reperta, nisi in praescripto Evangeliiario Paria.

In Monasterio B. Mariae V. de Koppan. Duo Missalia in pargameno; Unum Missale impressum. Unum Lyranum in duobus Voluminibus, viginti quinque diversi Libri.

In Monasterio de Tata. Unum vetus Paplan. Duo Missalia impressa, unum Linarium instrumentum, aliud Mollicense.

In Monasterio de Leker. Duo Missalia, unum in pargameno, aliud impressum. Unus Antiphonarius, unum Graduale, unum Carpath in circuitu Mensae. Sermones Discipuli in uno Volumine. Cronica Hungarorum.

In Monasterio S. Benedicti de iuxta Gron. Bona non sunt scripta; quia omnia possident seculares.

In Monasterio B. Mariae V. de Kolos. Unum Missale scriptum, duo autem impressa. Diversi Libri vetusti multi.

In Monasterio S. Benedicti Martyris de Szalka. Duo Psalteria in pargameno Ordinis Cisterciensis; duo Gradualia Ordinis eiusdem, duo Antiphonaria Ordinis eiusdem. Missalia similiter duo, unum Strigoniense, aliud S. Bernhardi Ordinis. Regula S. Benedicti, cum Vita Beatorum Andreae, et Benedicti. Duae Pyxides szakálás vocatae.

Ez az apátság most Szkalkának, de Rupibus neveztetik.

Dózsa György' kivégeztetése után, megjelent az 1514-ki országgyűlésen Cuspinianus János Maximilián' nevében, 's ennek sürgetésére egy titkos összejövetelen határozottatott: hogy a' császár, Ulászló és Zsigmond lengyel király, ügyeik' eligazítására 1515-ben személyesen öszvejöjenek, Maximilián Haimburgban, a' két király pedig Pozsonyban. Ulászlót Bakocs Tamás is követte másokkal együtt „quum per exhaustum Thesaurum Pannonicum, Legati Hungari ad sumtus itineris faciendos non providerentur.“ — Schedius, Zeitschrift. 1802. I. B. 3. H. S. 341. — Bécsben következő szerződést, melyet Kollár Ádámnál többször idézett könyvében olvashatni, kötötte: Hogy Anna fejedelemasszony, Ulászló' leánya, a' császár' unokáinak Károly' vagy Ferdinándnak egy év alatt eljegyeztessék, és Maximilián' unokáját Máriát Lajos király vegye el feleségül. Elvégeztetett a' két ház' örökődése is Magyar-, Cseh- és Osztrákországban. Ennek azonban Perény Imre nádor Pozsony' utczáin nyilván ellenmondott. — Ulászlónak Bécsből haza tértével, miután kiskorú fiának gyámjául Bakocs Tamást is rendelte volna, 1516-ban meghalt, kit Fehérváratt eltemetett. Az azon évi országgyűlésen Zápolya Já-

nos' igyekezeteit, ki a' király' kiskorúságában kormányzó akart lenni, megíúsította, 's elvégeztetett, hogy az Ulászló által rendelt gyámok neveljék a' királyt, ki Tamásnak azon kérésébe, hogy feles szerzeményei, az Erdődi és Pálffi-ágak' kihaltával, mind az esztergomi főkáptalanra szálljanak, 1518-ban beléegyezett. Levele kezemnél volt, sajnálom, hogy egész kiterjedésében most nem közölhetem.

De gyámságában nem nagy szerencsége volt Tamásnak; mindhárman sem voltak képesek, egyik a' másíknak útjában állva, Lajost úgy nevelni; sem az egész tanács az országot úgy kormányozni, hogy őket megtarthatták volna. Az igazgatás' minden ágában zavar és rendetlenség, csalárdság, veszályes pártoskodás, önzés, hazafíútlanság mutatkozott, 's rágóóott a' nemzet' élete' fáján, mit nem sokára a' gyászos mohácsi mezőn le is döótt! Valamint pedig unokaöóscseiről 's káptalanáról, úgy érseksége' jusairól sem feledkezett meg Bakocs:

„Ludovicus Dei gratia Rex Hungariae, et Bohemiae. Fidelibus nostris Prudentibus et Circumspectis, universis et singulis Montanistis, et Cultoribus Fodinarum Auri, Argenti, Cupri et Plumbi, aliorumque Metalorum, Civitates nostras: Crempnicziensem, Schemnicziensem, Bistriciensem, ac alia Oppida, Villas, et Loca ad easdem pertinentia incolentibus et inhabitantibus, Salutem et Gratiam. Ex privilegiis et Juribus Ecclesiae Strigoniensis per Reverendissimum in Christo Patrem Dominum Thomam Cardinalem Strigoniensem etc. coram Nobis in specie productis, eidem Ecclesiae Strigoniensi, consequenterque eiusdem Praelatis per Divos Hungariae Reges, Nostros Praedecessores concessis et donatis cognovimus: veram et integram Decimam Partem omnium Urburarum nostrarum, ex Mineris Auri, Argenti, Plumbi et Cupri, et alterius cuiusvis Metalli: nec non excrescentiae Lucri Cupri nostri; praeterea de omni Auro, et argento, sive cudatur, sive non cudatur, pisetum deberi. Propterea moti tum Juribus efficacissimis praefatae Ecclesiae Strigoniensis, a Divis Regibus concessis, et nobis, ut praemisum est, ostensis; tum etiam quibusdam Litteris Serenissimi quondam Domini Wladislai Regis, Genitoris nostri charissimi, piaae memoriae, ex quibus cognoscitur, paternam ipsam Maiestatem decrevisse et commisisse: ut huiusmodi Proventus praefatae Ecclesiae administrari et persolvi debeant. Volentes, igitur, Nos quoque, exemplo paternae Maiestatis, et aliorum Divorum Hungariae Regum, nostrorum Praedecessorum, Ecclesiam Strigoniensem in suis Juribus conservare, et tam, ne nostro aevo ipsa Ecclesia suis Proventibus destituatur; Fidelitati igitur Vestrae, harum serie firmissime mandamus: quatenus praefato Domino Cardinali,

et Ecclesiae suae Strigoniensi, sive Pisetariis suis ¹⁾, per eum ad id deputatis, vel deputandis, omnium, ut praefertur, Urburarum nostrarum, ex Mineris Auri, Argenti, Plumbi et Cupri, aliorumque Metallorum, ac Excrescentiae Lucri Cupri nostri; veram et integram Decimam Partem; nec non Pisetum prae-notatum, absque omni difficultate, et renitentia, semper extradare et persolvere, extradarique et persolvi facere debeatis et teneamini. Secus facere non praesumatis. Praesentibus perlectis, Exhibenti restitutis. Datum Budae Sabbatho proximo ante Dominicam Judica, Anno 1519.“ azaz : 9-dik aprilisben.

Kevéssel halála előtt kölcsönözött a' követségben járó Verbőczy Istvánnak útra négy ezüst tálat, egy kardot és egy lóra való nyakbavetőt.

„Ego Magister Stephanus de Verbewcz Personalis Praesentiae Regiae Maiestatis Locumtenens, recognosco et praesentium serie fateor, me ad hanc viam et legationem, qua de mandato Maiestatis Regiae Domini mei gratiosissimi erga Caesaream et Catholicam Maiestatem profecturus sum, a Reverendissimo Domino Domino Thoma Tit. Sancti Martini in montibus S. R. E. Presbytero Cardinale Strigoniensi, ac Patriarcha Constantinopolitano, et Sanctae Sedis Apostolicae de Latere Legato, quatuor scutellas argenteas in toto marcas argenti viginti quatuor, minus pisetis, Nehezék dictis, viginti, continentes mutuo et sub spe restitutionis postulassem ²⁾; preterea unum quoque Baltheum, et unum Nyakba Vethő equi argentatum ab eodem pariter erogasse, quos, et quae, postquam ab ipsa legatione, Deo glorioso duce, remeavero, mox eidem Domino Cardinali, aut eo decedente, quod Deus amoveat, Domino Petro Erdewdy, vel cui ipse danda committeret, reddere, bona fide mea mediante promitto, et in casu, quo in via decederem, quod Deus avertat filios quoque meos Franciscum et Petrum ad reddendum obligo, et obligatos esse decerno, praesentis scripti mei patrocinio mediante. Scripsi Strigonii in Festo Mathiae Apostoli. Millesimo, Quingentesimo Vigesimo Primo.

Stephanus qui supra
manu ppria.“

Az esztergomi főkáptalan' hiteles másából kiadta Horvát István Verbőczy' Emlékezetében.

„Ez idők alatt, mond az úgy nevezett Wrancsics magyar krónika : mind kihalának Magyarországból az vén és fő-

¹⁾ Battyáni Ignácznál L. L. Eccl. Tom. III. p. 505. 1456-dik évre neveztetik : „Antonius de Boczna Quinquagesimator, et Pisetarius seu Ponderista Archiepiscopalis Strigoniensis.“

²⁾ Glossariumokban nem találtam meg a' Scutella szót, gondolom : tál.

urak, Tamás érsek, Despot János, Terek Imre, Gergely érsek, sokan többen, csak az ifjú urak maradának.“ Jelesen Bakocs Tamás 1521-ben június' 12-kén költözött egy jobb életre, 's az általa rakatott kápolnába temettetett.

A' mulandóság' jeleinek egyike, hogy még porai vagy sírkövének darabjai sem maradtak meg. Az ércz és márvány emlékek enyésznek a' vad kezek alatt; csak „Musa vetat mori.“

Emlékpénzéről ítélve, alkatára szálas, zömök 's erős, kellemetes, sokat ígérő képű, méltóságos tekintetű, tömött hajú, sas orrú 's nagyra termett férfiú volt. Az írók hol csak egyik, hol másik oldalról ismertetik e' nagy elmét, nem tekintve az országnak akkori körülményeire, mert ezek jellemzik az országos férfiút. Az egykorú Balbinus Hieronymus pozsonyi prépost, 's mások mint papot és hazafit éig magasztalják. A' vele szinte egy időben élt Tubero Lajos apát ellenben ravasz, alattomos, cselszövő, fősvény, nagyravágyó, méltóságok után sovárgó, telhetetlen, kincse szaggató és csak maga hasznát 's érdekét kereső embernek festi; valamint követői is, nevezetesen Bonfin és Istvánffi ravaszságát és alattomoságát róják meg. Mí mindkét oldalról tekintve, benne nagy elmét, hivatalában fáradhatatlan, a' dolgokba mélyen belátó, az ellene törekedők' igyekezeteit kikerülő 's őket tehetetlenné tevő; magát az ország' és saját veszedelmeiben könnyen feltaláló, ügyes és tapasztalt férfiút látunk. Néha őt a' közhaszontól elvonta nemzetségének boldogítása és feles szerzeményei; mi ellene irigységet és zúgást indított: pedig, hogy a' hazafiak békességben éljenek egymás között, minde-
nik főleg a' közjó' segítségében foglalkodjék. Fény- és árnyék-
oldalait nézve, több jó volt benne, mint rossz; szándékos gogoszságot nem találtunk benne; tévedései közönséges emberi gyarlóságok „qui minimis urgetur, est optimus.“

A' MAGYAR SZÓNYOMOZÁS, 'S AZ ÖSSZEHA- SONLÍTÓ NYELVÉSZET.

BALLAGI MÓRICZTÓL.

Olvastatott dec. 3. 1855.

Tíz éve múlt, hogy e' tudománynak szentelt hajlékban szót emelhetni nem volt szerencsém. Távol a' fővárostól vidéki tanintézetben elfoglalva, nem volt módomban a' t. társaság' működéseiben egyenest részt vehetni; annál nagyobb szorgalommal iparkodtam a' magyar tudományosságot szóval, írással mintegy magam kezére dolgozva terjesztetni és e' tekintetben a' t. társaság' magas céljait, a' mennyire erőmtől tellett, legalább kis hatáskörömben előmozdítani.

Mert hitem szerint a' magyar t. társaságnak ma is, mint keletkezésekor, más hivatása nem lehet, mint az, hogy a' tudományt a' magyar életbe átvigye, 's hogy azt, mi természeténél fogva cosmopolitai, a' hazai nyelv' segítségével a' nemzet' sajátjává tegye. — Ha a' t. társaság' eredetéhez híven hivatásának megfelelni akar, ma szintűgy mint 25 év előtt a' nyelv- kincs minél teljesebb kibányászását és a' magyar szellem' minden oldalról kifejtését tartandja főfeladatául és minden tudományt különösen annyiban nézend körébe tartozónak, a' mennyiben ama' feladásnak közvetve vagy közvetlenül szolgál.

Mindaz tehát, mi a' hazai nyelv' alaposabb ismeretét, tisztább felfogását és minél szélesb körökbeni virágoztatását tárgyazza, a' társaság' legelőkelőbb feladatai közé tartozik és figyelmét leginkább megérdemli.

De épen azért azt tartom, hogy nem lehet azon tisztelt tag- társainknak tudományos működését elegendőn méltányolnunk, kik nem tekintve azt, hogy a' nagy közönség minden nyelvészeti vizsgálódásokat üres, bohó foglalkozásnak néz, élők' feladataul tüzték maguknak, hogy nyelvünk' múltját, rokonságát nyomozzák 's ez úton alakulása' titkait és szellemét kitanulják. — Nem lehet azt eléggé méltányolnunk különösen akkor, midőn ama' férfiak' munkássága nemcsak közönyösség-

gel, de néha értelmetlenség-szülte csaknem ellenséges indulattal találkozik. — Nem értheti a' mi nyelvünket, azt mondják némelyek, más, mint a' ki a' magyar szót az anyatejjel beszította; ne nyuljon azért hivatlan kezekkel hozzá senki, ki gyermek-korától fogva magyarul nem beszélt és a' nyelv' meg nem tanulható finomságait nem ismeri. — Helyes, tökéletesen helyes kívánság! Csakhogy a' nyelvművelésnek két oldala van. — Az egyik a' teremő genius' dolga, 's ez valamint szabályok alá nem vonható, szavakba nem foglalható, úgy semmiféle szorgalom és munka által meg nem szerezhető. A' költő, ki a' nyelv' holt anyagát, a' betűt, melly ől, a' legszebb remekművé alkotja és több ihlettel mint számítással, több tűzzel mint tudománynyal a' nyelvnek legrejtettebb bájvonásait, legfinomabb szépségeit napfényre hozza, bizonyosan a' leghatalmasabb nyelvművelő, és e' nemére a' nyelvművelésnek ne vállalkozzék senki, kinek bölcsője felett más nyelv zengedezett; mert hiába nyúl a' magyar lant' húrjai közé, kinek első dadogása nem volt magyar. Illyeneknek én is azt mondanám: favete lingvis.

De van a' nyelvművelésnek egy másik, kevésbbé fényes, kevésbbé jutalmazó, de nem kevésbbé hasznos neme is, mellyre nézve a' dolog csaknem ellenkezőleg áll.

Sokszor mondogatták, ámbár okát senki nem adta, hogy nincs nehezebb az önismeretnél. Igaz, mert hogy valami tárgyat tisztán lássunk, ennek a' szemtől kellő távolban kell lennie, sem felette messze, sem felette közel; lelki szemeinkkel ugyanazonképen azokat látjuk legvilágosabban, mik hozzánk felette közel nem állnak. A' nyelv, mellyen az ember mint anyanyelvén beszél, mintegy hús az ő husából, vér az ő vérből és olly szoros kapcsolatban van egész benső lényegével, hogy avval mint teste' szerveivel ösztönszerűleg él; de épen e' lényünkkel való összenöttsége az anyanyelvnek, e' közelség az, mi annak öntudatos megértését véghetetlenül nehezíti. Mikor idegen nyelvet tanulunk, első tekintetre sok olly sajátság ötlük szemünkbe, mellyekre az, ki a' nyelvet gyermekségétől fogva beszélte, soha nem figyelmezett; amaz már eleve kényszerítetteti a' nyelv' törvényeit tanulmányozni, hogy megértse, míg ennek egész akaraterejére van szüksége, hogy

a' melly törvényekkel öntudatlan ösztönszerűség szerint élt, azokat a' tiszta öntudat' felszinére idézze és szeme elibe állítsa. Innen van az, hogy az anyanyelv' szabályaival rendszeren csak idegen nyelv' tanulása' nyomán ismerkedünk meg, és hogy némileg nehezebb az anyanyelv' szabályait, mint idegen nyelv' grammatikáját megírni. A' legnagyobb nyelvművész lehet rossz grammaticus és megfordítva. Én tehát azt mondom: művelje nyelvünk' kincsét, ki ért hozzá és soha se hallgasson azokra, kik mindent jobban tudnak csak azért, mert tősgyökeres magyarok, de semmit nem cselekesznek azért — mert munkába kerül.

Másfelől szót emeltek az összehasonlító nyelvészet és különösen a' finnismus ellen, részint azért, mert az éjszaki éghajlat alatt elsatnyult nemzetek' rokonságát a' magyarnak szégyenére lenni állítják, részint és leginkább mivel a' finn vagy jobban altaji nyelvben első tekintetre az állított rokonságot feltalálni nem lehetvén, e' szerint így okoskodnak: „Ha a' német egy dán nyelven írt könyvet olvas, abban első tekintetre talál olly elemekre, mellyek őt a' német nyelvre élénken emlékeztetik és azért a' dán nyelvet a' német joggal rokonának mondja; ellenben a' magyar egy finn nyelven írt könyvet végig olvashat, a' nélkül hogy a' magyarra valami által emlékeztetnék, tehát a' finn nyelv a' magyarral nem rokon.“

Ezekre nézve azt hiszem, hogy az első, mint hiúság-szülte előítélet tudós férfiak előtt czáfolatra nem érdemes, mert az igaz tudománynak a' nemzeti hiúsághoz semmi köze.

Ám simogassa az emberek' gyöngéit a' ki akarja, nekünk, ha a' tudományt igazán szeretjük, az igazságnak és egyedül az igazságnak kell szolgálnunk. Ezt a' minap az u. n. egyezményes philosophiát bírálgtván, eltakarva mondtam ki, és most ismét világosan mondom, hogy nincs a' tudománynak egy-egy nagyobb mételye, mint a' népszerűségeen való kapkodás, 's a' tömeggeli kaczerkodás. Legyen szabad erre nézve magamat hoznom fel például.

Bizonyosan a' kegyeletnek senki inkább nem hódol mint én, és bátran hivatkozhatom arra, hogy soha senki engem valamiről, a' mi valaha szentnek tartatott, másképp nyilatkozni nem hallott, mint a' legőszintébb tisztelettel; mind a' mellett a' homályos eredetű *isten* szóra olly nézetben vagyok, melly

nem egy kegyes lelket megbotráncoztatand; de minthogy az eddigi derivációkat egyről egyig helyt nem állóknak találom, a' magamét pedig legalább valószínűnek hiszem, kimondom. Hogy a' magyar a' legfőbb lény' jelölésére eredetileg nem isten szóval élt, hanem arra más kifejezést használt, akár volt az hadúr, akár más, az kétséget nem szenved; az a' kérdés tehát, honnan vették később az *isten* szót? Véleményem szerint e' szó' kölcsönzésében úgy jártak, mint sok más idegen szó' átvételénél, hogy midőn a' magok nyelvébe átültették, azt eredeti jelentéséből kivetköztették. Így történt a' brát, latinul frater, németül bruder, testvér szóval, melly a' magyarba barát' értelmében, és dwor, sanskrit dwar, németül Thor, kapu, melly udvar, értelmében vétetett át. Szintígy vitte át a' „sátán“ szót abszolút gonosz lény vagy szellem', „isten“ abszolút fölény vagy szellem' értelmében.

A' finnismus ellen felhozott másik ellenvetést illetőleg legyen szabad a' dolognak egy kicsit messzebbről neki kerülni és a' nyelvek' eredetéről egy pár szót elmondanom.

Sokszor hasonlítottatott össze az emberiség' története az egyes ember' életfejlődésével; mint ennél, úgy amannál is, az eszmélni alig tudó gyermekkorból fejlődik a' reménydús ifjúság, ezt követi a' cselekvőség' időszaka, a' férfikor, s ennek tevékenységét az öregség' hanyatlása váltja fel. Mindenik korban a' lélek' energiája más-más tárgyakra irányzódik, valamint a' növény' élete elébb levelek' hajtásában nyilatkozik, aztán virágot hoz, végre gyümölcsöt érlel. — Az emberiség szellemi fejlődése' pályáján szintúgy legelőbb nyelvet fejlesztett ki, melly az ifjúság' regényes korában lelkesült énekben ömledezett, mignem a' férfikorra ért emberiségben a' civilizációnak fő emeltyűjévé, hatalommá vált. Mit tapasztalunk a' nyelvalkotás' dolgában minden nap magunk körül?

A' hajnalodó eszmélet' korában, midőn a' gyermek képzeteknél egyébbel nem bír és még fogalmat alkotni nem képes, öntudatlanul a' bölcsélet' legelvontabb törvényeivel él és csoda észcombinációkat tesz, hogy magának nyelvet alkosson. Később a' gyermek idegen nyelvet tanulván, a' legkisebb abstractio' alkalmazása képtelen észfeszítésébe kerül, és minden erőködés mellett is milly lassú a' haladása? Némelly ember

egy idegen nyelvet sem képes egész életén át megtanulni; míg másfelül arra példát sem tudunk, hogy mégolly bárgyu gyermek is, ha 3 éves korában dadogni kezdett, 5 vagy 6 éves koráig anyanyelvét ne tudná. Mindez csak azt bizonyítja, hogy a' gyermek anyanyelvét nem *tanulja*, hanem azt öntevőleg magából fejleszti 's a' környezete által nyújtott nyelvanyag' segítségével *szerzi*. E' nyelvszerzés, mint minden *organicus* folyamat, titkos belerő által történik, melly azon mértékben hatni megszűnik, a' mint magát kifejtette és a' léleknek öntudatos munkássága kezdődik. — Épen így kell a' nyelvek' keletkezését általában és nagyban is képzelnünk. A' mint a' nyelvalkotó szellem a' kültárgyak' tömegében eligazodni kezdett és rendeltetéséhez képest a' körülötte lévő lényeket gondolkodása' tárgyává tette, 's ennek nyomán azokat bizonyos czélok' kivitelében eszközökül használni kezdte, legott szelleme' bélyegét rájuk nyomni törekedett és Gen. 2. 19. szerint mindeneket névvel elneveze.

Ezen első elnevezések, valamint egy részt a' nyelvalkotó szellem' legeredetibb, legorganicusabb nyilatkozatai, úgy más részt mint minden *organicus* folyamat, titokteljesek és ki nem magyarázhatók, a' miért is a' *szó* és *értelme* közti összefüggés' természetét sejtteni, gyanítani igen, de bizonyossággal megálapítani soha sem lehetend.

Annyi azonban bizonyos, hogy a' nyelv mint az ész' kiefolyása az ész' törvényei szerint alakult. E' szerint a' mi fogalmilag rokon, a' mi logicialag pl. mint nem és faj jelenkezik, azt kétség kívül a' szóbeli kifejezésben is mint rokonneműt feltüntetni törekedett. Miután pl. a' németben a' *graben* = ásni, vésni szó megvolt, a' nyelvteremtő szellem az ásott tárgyakat ugyancsak e' hangokból alkotott szavakkal fejezte ki és lett das Grab, der Graben, die Grube, die Gruft, továbbá miután a' régi írás is vésve történt, lett schreiben, Schrift, Griffel' stb., a' midőn a' rokon tárgyak és cselekvőségek közti árnyéklatos különbségek megfelelő benső hangváltoztatások által különböztettek meg. A' szónak e' benső módosulását nevezzük *flexio*, *hajlításnak*. 'S e' hajlítás mint minden, úgy a' mi nyelvünkben is őseredetileg megvolt. Avagy nem hajlítás-e az, ha *érni* valere-ből lett *ár* (pretium), *élni*-ből *állat*, *csalni*-ből *csel*, *vágni*-

ból *vég*, *marni*-ből *méreg*, *nyalni*-ből *nyelv*, der Leckende, mint *lingo*-ből *lingua*, *tárni*-ből *tér*, *terjeszt*, *borítani*-ből *bőr* és *láb*, *lép*, *lapítani*, *lepény*' stb., vagy hogy a' német példához hasonlólt mutassunk, hol nem csak hangzók' változása, hanem mássalhangzók' rokon mássalhangzókkal fölcserélése és hangtoldás is van, felhozzuk a' magyar *forogni* szót, a' melyből lett *fergettyű*, *fergeteg*, *féreg* (das sich Windende), *fordul*, *fordít*, *ferde*, *ferdít*, továbbá *pereg*, *perdül*' stb. Hogy nyelvünk e' szóalkotó sajátosságát tökéletesen ki nem fejtette, sőt azt később csaknem végkép el ejtvén, alakulásaiban merevebb lőn, ez a' nyelvek' fejlődésében éppen nem példanélküli, így például, hogy csak egyet említsek — a' sémi nyelvág szintúgy mint a' magyar eredetileg egy-tagú gyökökből szerezte szókincsét, holott időfolytával a' kéttagú törzseket kifejtvé, egész későbbi fejlődésében a' kéttagúság' törvénye által szabályoztatott, jobban szólva, korlátoztatott. Ugyancsak a' sémi nyelvág a' dualis' megkülönböztetését durványában bírja, de azt következetesen kifejtve és névre és igére egyformán alkalmaztatva csak az indogermán nyelvágban, különösen a' sanskrit és görögben találjuk. Ehhez járul még, hogy a' hajlítást képző finom hangmódosítási származtatásokra a' nyelv csak ama' korszakában alkalmas, midőn még az ész mint intensív alakító erő öntudatlanul működik benne, csaknem olly formán, mint a' jegeczben a' jegeczet alkotó természeti erő, melly semmi emberi mesterség által nem utánosztható csodaműveket hoz elő. Mihelyt az ember eszmélni, önnön és önművei felett gondolkodni kezdett, az ösztönszerű teremő erő, a' mint főlebb említettük, működni megszűnt; hanem ellesvén öntudatlanul alkotott művei' törvényeit, szellemmunkáját azok szerint tudatosan folytatta és az értelmiség' gyarapultával a' nyelvkinces keze alatt folyton szaporodott ugyan, de nem többé organice belülről kifelé, hanem inkább mechanice külsőleg, mint minden emberi mű, melly az értelem, a' reflexio' szüleménye. Ez mindenben úgy van: a' mit az ember szervest alkot költészetben, zenében és minden egyéb szellem' műveiben, az nem az értelem, nem a' reflexio' munkája, mert akkor szorgalom, tanulmány' nyomán mindenki által volna eszközölhető, mi tapasztalat szerint éppen nem áll, mert mint a' német költő jól mondja: Alles Höchste kommt von oben.

Ezek szerint a' nyelvek' eredetére nézve két korszakot kell megkülönböztetnünk: egy minden historiai tudományunkat megelőző őskorszakot, midőn az emberiség' szellemi munkássága tán egyedül a' nyelvalkotásra szorítkozott és abban öszpontosult — ez az organicus nyelvalkotás' kora; 's egy későbbi, az előbbi korszak' művén jelenkező törvények szerint a' nyelvet tovább fejtő korszakot — 's ez a' mechanikai nyelvalkotás' kora; amabban a' szó' filiatiója benső változások által esik meg, ebben a' származtatás külső ragozás és összetétel által eszközöltetik.

Nevezzék már most ezen, a' nyelvek' történelméből inductio' útján nyert elméletemet, minthogy az utat, mellyen hozzá eljutottam, ez alkalommal fel nem mutathatom — nevezzék bár mondom elméletemet hypothesisnek, én nem bánom, mert mint olyannak is meg kell állnia, miután mindazon tulajdonokkal fel van ruházva, mellyekkel helyt álló hypothesisnek bírnia kell, t. i. hogy abból minél több tünemények legyenek ki-magyarázhatók. — A' fölvelt kérdésre nézve különösen kimagyarazza azt, hogy mikép van az, hogy a' tudomány előtt csaknem mathematicai bizonyosságu tény, miszerint a' sanskrit és a' német egy törzsből fakadt rokon nyelvek, holott a' sanskritot olvasva egyetlenegy a' némettel tökéletesen összevágó szóra sem akadunk, míg a' rokon német és dán nyelvek olylanok, hogy ki az egyiket tudja, kis fáradsággal a' másikat is megérti. Elméletem' nyomán a' dolog igen egyszerű. A' német ág a' sanskrit nyelven beszélő ágtól a' historiai időt megelőző korszakban elszakadván, mindegyik ág más-más éghajlat alatt, különböző környezetben különböző fejlődést nyert, és miután az elszakadás az első nyelvalkotó korszakban történt és a' különbségek a' szó' bensejét, magvát illették, a' két nyelvnek szükségkép egymástól annyira elütő alakot kellett váltania, hogy most már eredeti azonságokat csak mélyebb tudományos utánjárás' nyomán fedezhetni fel. Ellenben a' dánnak a' némettől való elágazása csaknem szemünk előtt, az utóbbi korszakban esvén, a' változások inkább a' nyelv' külsejét illették, és a' változott nyelvalakokat nem is annyira az eredeti nyelv' törvényszerű tovább fejlesztése, mint inkább elfajlásának, az eredeti ép formák' elmállásának, elkopásának mondhatnók. —

Ha ehhez hozzá vesszük, hogy e' nyelvek mind meg annyian még elágozásuk előtt írással is bírtak, és hogy az azon nyelveken beszélő nemzetek — tudatosan vagy nem, az mindegy — voltak annyi előrelátással, hogy a' változott kiejtéshez képest az írás' betűit nem változtatták, hanem meghagyván a' graphicus szóalakot, az új kiejtést az írásbetűkre mintegy ráfogták, minélfogva a' szó' eredeti alakja legalább a' szemnek megtetszett: akkor igen megfoghatóvá lesz, miért ismerünk jobban rá pl. a' francia és olasz nyelvek' azonos eredetiségére, mint a' német és sanskrit közti rokonságra. Csak próbáljuk meg egyszer pl. az angol *enough* szót nem etimológiája, hanem kiejtése szerint leírni, 's azt kérdem, ki fog arra ráismerni, hogy az a' német *genug*, vagy írjuk csak le a' francia *cent* szót csupán kiejtése szerint és lássuk, mi marad az eredeti *centumból*.

Most már, ha a' mondottakat a' kérdés alatti nyelvekre alkalmaztatjuk, világos először, hogy a' finn a' magyarhoz épen úgy áll, mint a' sanskrit a' némethez, a' magyar és finn közti hanghasonlatosság első tekintetre szembeszökő ép úgy nem lehet, a' mint nem az a' német és sanskrit közt; de másodszor nem szabad a' számításból kifelejtenuk azt sem, hogy mind a' magyar mind a' finn nyelvet csak későn fogták írás alá, 's akkor is idegen hangjelzés által elkorcsosított, az írásnyelv pedig ismét visszahatott a' nép' nyelvére, úgy hogy feltehető, miszerint a' két nyelv' megfelelő kifejezéseit nem eredeti, hanem több változatokon átment alakjokban vetjük össze. — Mindamellet a' körülmények' e' kedvezőtlen állása mellett is van a' finnben a' magyarral összehasonlítható elem legalább is annyi, mint a' sanskritban német. De azt mondják harmadszor sokan, különösen az u. n. gyakorlat' emberei: „Mirevalók mind e' babrálások, mit nyer az emberi ismeret, a' tudomány az ablak, eblik-féle szóhasonlításokból? vagy mit nyer az emberiség abból, ha tudjuk, hogy Ádám a' paradicsomban magyarul beszélt és hogy *Kajin* annyi mint *kaján* 's több illyféle épületes fölfedezésekből?“ — Nincs biz illy fölfedezésekben semmi nyereség, sem anyagi, sem szellemi; csak-hogy a' dolgok épen úgy tartoznak a' nyelvészethez, mint a' görcs a' fatörzshez, 's ki a' nyelvtudományról az illyenfélék

után indulva itél, épen úgy jár el, mintha valaki egy tereb-lyes tölgyfa' tövéről egy görcsöt levágna és azt mondaná: ime a' büszke tölgyfa!

Nem fejtegetve ugyan is ez úttal azon megbecsülhetetlen szolgálatokat, mellyeket a' józan nyelvészet a' történelemnek épen ott tesz, a' hol minden más segédeszközök a' történészt cserben hagyják, nem említve ama' becses adatokat, mellyeket a' bölcsész a' népszellem' fölismerésére a' nyelv' geniusából merít, azt merem állítani, hogy maga a' nyelv' alapos ismerete a' szóeredeztetés, a' nyelvkincs' elemzése, és fejlődési történelmének nyomozása nélkül nem lehető. — Valamint ugyanis a' természet' tárgyait akkor ismerjük meg valóságuk szerint, hahogy az egyednek faját, a' fajnak nemét, a' nemnek pedig seregét tudjuk meghatározni, és így ismereteinkbe egy-séget hozni, azonképen az egyes szót csak akkor értjük volta-képen, hahogy azt alapgyökére visszavinni's a' családot, melly-hez tartozik, felmutatni tudjuk. — A' szó csak az által nyer életet, hogy fogalma az alapfogalomra visszavihető, hogy, midőn kiejtjük, azt gyökéből mintegy újra teremtyük. Szárma-zékszavak, mellyeknek alapértelmét többé nem ismerjük, mint a' minők : madár, völgy, ing 'stb, reánk nézve olyanok mint idegen, általunk nem értett nyelvből kölcsönzött szavak, a' fo-galmaknak külső symbolumai és semmi egyebek, mellyeket a' kimondás' kedvéért elcsavarítunk, alakjaikból kiforgatunk. A' legműveletlenebb paraszt is, ha született magyar, a' magyar eredetű még olly hosszú szót, gyököt és képzőt megkülönböz-tetőleg tisztán ejtendi; ellenben az idegen szót eredeti alakjá-ból úgy kiveszi, hogy rá nem ismerünk. Így mondja chevaux legershelyett, „savóleves,“ locomotiv helyett „lóggós matyi“ stb.

A' származtatás' szüksége tehát kétségkívüli, csak az a' kérdés, hogyan biztosítsuk magunkat a' magyar=madaj, hár, és ablak=eblik féle sületlenségek ellen? Itt kezdődik az ösz-szehasonlító nyelvészetnek nagy teendője. — Két dologban gyökeredzik általában az újabb tudománynak mind értéke, mind bizonyossága : az egyik az inductio, melly nem engedi, hogy a' valóságot üres theoriák, alap nélküli abstractiók után csavarítsuk el, a' másik az összehasonlítás' módszere, melly által a' különben figyelmünket elkerült részletek' vizsgálására

vezettetünk. Amaz hű vezető, ez éber figyelmeztető, mind a' kettő pedig már is dús eredményeket szült a' tudomány' fejlődésében. — Soha Cuvier oda nem jut, hogy egy fog' alkotásából az avval bírt állat' egész valóját meghatározhassa, ha-hogy az összehasonlító boncztan által oda nem vezettetünk, hogy az állati test' szerveit rendeltetésökhöz alkalmazott alakuk szerint a' legkisebb részletekig vizsgáljuk.

Nem kevesebb szolgálatokat teend, sőt már tett is az összehasonlítás a' nyelvészetben. Mert egyfelül biztosítja a' nyelv-vizsgálót, hogy elmélet' nyomán a' nyelvre rá ne fogja, a' mi benne valóságban nem áll, 's ez a' negatív haszna; másfelül a' nyelvtünetményekre irányzott belátását tetteleg is gyarapítja, a' mennyiben sokszor az, mi az egyik nyelvágban mintegy magában áll, homályos, a' másik nyelvágban világosabban fennmaradt elemek által egyedül földeríthető. Így pl. a' *kalmár* szót az eddigi nyelvészek, sőt magam is, német nyelven írt magyar nyelvtanom' második kiadásában még a' német Krämer-ből eredtnek mondtuk, miután gyanítható *kal* gyökének a' *kalmár* szóval fogalmi rokonságban álló semmi szóra akadni nem lehetett; de miután tudom, hogy *kalu* a' finnben annyi mint *holmi*, a' kereskedésben áru, *kaluna* pedig *kereskedő*, teljes okom van a' *kalmár* szót *holmi* szóval rokonítva tősgyökeres magyar-nak mondani.

Különösen fontos nyelvünk' ez útoni vizsgálása annak jelen forrongási szakában, hol boldog, boldogtalan jogosítva hiszi magát a' nyelven újítani és azt fűrni, faragni. — Ki tudja, mennyi éktelen szótól marad ment nyelvünk, ha írónk a' hangkellem' törvényeinek kiválólág hódoló rokon finn nyelvvel annak idejében megismerkednek? Ki tudja mennyi műszó marad el a' köz érthetőség' javára tudományos kézi könyveinkből, ha-hogy az összehasonlító nyelvészet' nyomán a' szóalakulás' törvényeibe mélyebb belátást nyerünk?

A' mi az összehasonlító nyelvészet' mivoltát illeti, a' Budapesti Hírlap' múlt szombati tárczájában Nádaskey Lajos úr Hunfalvy tisztt. tagtársunknak a' nyelvészet' érdekében megindított folyóiratának ismertetését megkezdvén, a' kérdéses tárgyat Humboldt Vilmos és ha emlékezetem nem csal, dr. Curtius' nyomán elég világosan és csinosan tárgyalta, a' mi

engem ez úttal fölmenthetne e' kérdés' újbóli fejtegetése alól; de miután a' nevezett cikkben a' dolognak csak egy oldalát látom kifejtve, czélszerűnek tartottam e' tárgyat is még röviden megérinteni és hazai nyelvészetünkre való vonatkozását kimutatni.

A' nyelvhasznítás, valamint a' nyelvészet általában két-féle irányban folytathatja működését és így az összehasonlító nyelvészet is két-féle:

1. Kikutatása az összefüggésnek, mely létezik az emberi szellem' munkássága és a' különböző nyelvek, mint ama' munkásság' hallható kifejezései közt, feladata az *észleti nyelvösszehasonlításnak*, mely midőn a' nyelveket mint bensőleg összefüggő életművezeteket mutatja fel, azoknak eredeti összefüggésébe belátást szerez, és így az egyesnek helyes felfogását, méltánylását hathatósan elősegíti.

De van 2-szor a' nyelvkutatásnak egy másik neme is, mellynek kiindulási eszméje az, hogy miután a' nyelv, a' mint feljebb láttuk, nem valami mechanikai művezet, hanem olly szerves műalkat, mely a' szellem' fejlődésével folyton fejlődik, tehát ennek teljes ismeretéhez csak úgy juthatunk, hogyha azt keletkezésétől fogva létezésének minden stádiumán keresztül vizsgáljuk, valamint a' növényt tökéletesen csak akkor ismerjük, ha azt egy teljes életszakán keresztül első csirázásától gyümölcse' éréséig figyelemmel kísértük; azért is első és fő törekvés a' nyelv' legrégibb korszakáig felhatolni 's onnan kiindulva azt minden fejlődési stádiumain keresztül vizsgálva kísérni le a' legújabb időkig. Ez megesvén azt keresi, hogy mit talál az egyes nyelvben gondolatra és idomra nézve más nyelvekkel egyezőt. És végre meghatározza mindenekelőtt a' hangátmeneti törvényeket, 's tovább haladva vizsgálja a' szószármaztatás és hajlítás' szabályait és lefosztván a' mondatba szőtt szóról mindazt, mi annak mondatbeli viszonyait jelöli, kinyeri a' tiszta gyököket, mellyek a' rokon nyelvekben jobbra egyezők, és csak a' különböző származtatások által módosítva jelenkeznek. Ezután sikerül a' rokon nyelveknek eredetileg közös elemeit a' későbbi járulékoktól megkülönböztetni, az idegent kiküszöbölni és a' sajátágost annál tisztább fénybe helyezni. Ez képezi az úgynevezett *historiai nyelvhasznítást*.

E' módszer' nyomán a' nyelvalakzatok egészen másképen tünnek fel, mint azokat az ember első tekintetre venni hajlandó; látszólag egyszerű alakzatok mint összetettek mutatkoznak, más részről a' látszólagos sokféleség egység alá vonatik és a' szabálytalanság szabályszerűvé válik. Így pl. a' német soha sem találta volna a' Bild, Beil és spalten szavak közti egyezést, hahogy nem tudja, hogy az ó és közép németben: bil, pil annyit jelentett, mint hasítani, faragni és így Bild annyi mint faragvány, Beil hasító műszer és spalten előképző s-sel most is = *hasítani*. Vagy ki mondaná meg, hogy *tolvaj* a' távolító *tól* raggal és a' fosztó *talán* képzővel és *tolni*, *távolítani* igékkel rokon, ha a' magyar régiségekből nem tudjuk, hogy a' jelen részesülőt, melly a' mai nyelvben ó képző által alakul, a' régiek *vaja*' segítségével képezték. E' nyomon aztán tudjuk meg azt is, hogy: ó óta, mióta, azóta és hajdan, hajnal, valamint a' finn *aj-ka* (*ka* névképzővel) *tempus*, *ajainen* (*ainen* mellék névképzővel) *temporalis* és végre *aj-na* = semper egy családhoz tartozó szók. Hogy *rokon* annyi mint a' *ragaszkodó*, erre csak azáltal vezettetünk, hogy megtudtuk a' régi Nyelvemlékekből, miszerint hajdanta nem rokon, hanem *ra*kon-nak mondatott.

Ezen nyelvészeti módszernek szerzője Grimm, ki négy kötetnyi német nyelvtanában e' módszert használván, annak czélszerűségét a' legfényesb siker által be is bizonyította. De mi a' méltán nagynak mondható német tudós' fáradozásainak sikerült, azt nekünk nyelvünkre nézve a' legnagyobb erőmegfeszítés mellett sem volna lehetséges véghezvinni. Mert Grimm a' IV. századbéli góth bibliafordításon kívül a' VIII. századtól kezdve folytonos sorát találta elő a' legbecsesb nyelvemlékekeknek, úgy hogy már egyszerű szemléletre is a' nyelvfejlődés' törvényeinek szembe kelle szökniök. Ellenben a' mit mi e' nemben bírunk, olly közel eső korból való, hogy ha a' helyesírás' különösségeit, mellyek a' latintól kölcsönzött, és nyelvünk' hangjait tökéletesen ki nem fejező betűk' tétovázó használása szült, levonjuk, 's azokat a' mi orthographiánkba áttesszük, alig marad valami lényeges megjegyezni való. 'S mindamellett hazánkfiáé a' prioritas' érdeme e' nyelvészeti módszerre nézve, mert Révai Miklós még e' szá-

zad' elején ez úton fogott nyelvünk' grammatikai műveléséhez és kétségkívül szép sikerrel is foganatosítja, bahogy a' kaján sors őt mint legtöbb jeleseinket élte és munkássága' délszakán nem ragadja ki az élők' sorából.

A' mit Révai egymaga mozgatótt, azt most társaságunk' két érdemes tagja külön-külön és egymással versenyezve műveli. Czuczor az *észleti nyelvhasonlítás'* mezején mozog és nyelvünk' szóanyagának fajok és családok szerinti rendezése és összeállítása körül fáradozik, 's ez magában igen helyes, csak hogy nyomozásai néha a' tudás' határán túl mennek és a' dolgot élire állítják, midőn a' miértnek is miértjét kutatván, a' hang és értelme közti viszonyra nézve a' gyökök' értelmének is okát keresi és tudni akarja, miért neveztetik pl. az egyszerű gyök *fő* főnek és nem máskép? holott e' kérdés a' fentebbiek szerint épen olyan, mintha valaki azt vizsgálná, miért jegecedik a' konyhasó koczkaalakban és nem más formában? Hunfalvy tagtársunk ellenben a' *historiai nyelvhasonlítás'* módszerét követi és ez még helyesebb, mert következetesen keresztülvéve az elébbi módszer előnyeit is egyesíti, csak hogy Hunfalvy tagtársunk nézetem szerint szinte egyoldalúságba esik, midőn valamelly szó' filiatióját a' rokon nyelvekben elébb keresi, mintsem a' magunk nyelvében kellőn körülnézett volna; holott ez utolsó a' fő, 's a' rokon nyelvek' tanulmányozása csak arra való, hogy bennünket abbeli eljárásunkban hamis ráfogásoktól megóvjon és kellő nyomba igazítson. Mert tegyük fel, hogy *rejtély* régi magyar szó, és a' német volna a' magyaral rokon nyelv, mellyben a' hangra hasonló *Räthsel* szóra találván, nem fognók-e rá Hunfalvy társunk' eljárása szerint a' magyar *rejtély* szóra, hogy ez a' német *Räthsel* szóval egy szócsaládhoz tartozik? holott ha elébb a' *rejtély* szónak filiatióját nyelvünkben kellően megállapítjuk, azonnal észrevennők, hogy a' kettő közt minden hanghasonlat daczára semmi rokonság nincsen.

De annyi ismét bizonyos, hogy ha nyelvünk' alaposabb megértésére nézve valami tudományosan megállhatót akarunk szerezni, akkor a' régi nyelvemlékek' hiányát, a' mennyire lehet, a' rokon nyelvek' alapos tanulmányozása által kell pótolnunk, 's e tekintetből ismételve 's újra meg újra mondom :

Hunfalvy tagtársunk' fáradozása megbecsülhetetlen. Jó úton vagyunk nyelvészetünk' ügyére nézve, — 's bár paradoxonnak lássék — épen az egyoldalúságok azok, mellyek engem a' felől biztosítanak. Mert a' tudományok' fejlődése mindig úgy ment; egyes emberek a' tudománynak egyes oldalait karolták fel, és ha folyvást egy irányban haladva gyakran szélsőségre mentek is; de a' tudomány legbecsesb fölfedezéseit olly exclusiv egyoldalúságoknak köszönheti, valamint a' tudomány' egésze, különböző irányú tudományművelők' öszmüködése által épül fel, mert egyenként a' Szentírás' szavaival szólva : a' tudomány részszerint van bennünk.

A' POSITIV ÉS NEGATIV PHILOSOPHIÁRÓL.

HORVÁTH CYRILLTŐL.

III.

Olvastatott dec. 10. 1855.

Azok után, mik eddig a' negativ philosophiáról általában, fejlődésének első fokáról pedig különösen előhozattak, méltán fog a' vizsgálódó egyénben illy kérdés támadni : a' negativitas' e' foka tartozhatik-e igazán a' philosophia' szervezetének tagjai közé vagy nem? És amaz ismereti állaspontok' különbségénél fogva, mellyekről a' válaszolók az ügyet tárgyalják, az adandó válaszok is különbözni fognak egymástól. A' tapasztalás' embere igennel, az elvont gondolkodásé nemmel, az özszerűségé meg olly módon válaszoland, mellyet kiegyenlítő szándék irányosít.

Látván ugyan is a' tapasztalás' embere, hogy a' negativitas' érintett foka majdnem minden időszak' életnyilatkozatai közt előfordul; látván különösen, hogy a' széplelkű görögök-nél a' több oldalról megvitatott obiectivitas' megrendülése után a' későbben olly nagy hatályúvá lett subiectivitasnak épen e' fok veté meg alapját : legkisebb kétséget sem tápláland a' negativitas' e' fokának bölcsészeti értéke iránt. Máskép itélend az elvontan gondolkodó, ki valamint egyébütt, úgy itt

sem ismer más becslelési elvet, mint a' kérdés alatti tárgy' elvont fogalmát. Az ő véleménye szerint ha a' bölcsészet szűkségképi, egyetemes és közérvényű ismeretekből álló tudomány az igazság és bizonyosság' egységéről, nem ölelheti föl öntagjai közé az ismeretek' olly gyűjtelékét, melly az iménti sajátságoknak még csak nyomát sem képes előmutatni. Az összerűséghez szító pedig középutat választand a' szélsőségek között. Nem olly hiszékeny, mint a' tapasztalás' embere, sem nem olly hajthatatlan, mint az elvontan gondolkodó. Ha tehát nyilatkozik, nyilatkozásából azonnal ki fog világlni: hogy ő mindenütt talál valami érvényesíthetőt, és épen e' miatt az egyik oldal iránt szintűgy méltányos mint a' másik iránt. Völten közönyösségről sohasem lehet őt vádolni; mert az általa nyilvánított méltánylás soha sincs észszerűség hiával. Az ő állítása szerint a' negativitas' e' fokán is fog tehát valami észszerűt találni, a' mi miatt az után, ha napfényre hozatik mint igazsági elem, a' tapasztalás' embereivel együtt az elvontan gondolkodó is tartozik valamit engedni a' vítatott egyoldalúságból.

Önkényt merűlnek most már föl a' következő kérdések: a) mellyik azon sajátság, melly miatt a' negativitas' ezen első fokát némelleyek a' philosophiai fejlemények közül soha ki nem hagyhatják? b) mellyik azon sajátság, melly miatt őt mások a' philosophiai fejlemények közé nem sorolhatják?

Vagy különbözök lesznek az illy eltérő bánásmódra okúl szolgáló sajátságok, vagy nem. Ha különbözök, a' negativitas' e' fokszővedékében rejlik bizonyos elem, melly őt a' philosophia' egyéb fokaivali rokonúlhatásban akadályozza. Ha nem különbözök, az egymástól eltérő bánásmódok' okait az egyéni különösségek között kell puhatolnunk. Nem bírhatnak ugyan az illy egyéni különösségek a' philosophia' belső mivoltosságát illető kérdéseknél eldöntő hatalommal: itt mégis, hol épen a' negativitas' túlnyomósága kezdődik a' positivitas fölött, nagyon érdekes tudni: vajjon a' negativ elemek' nyomatékaí alanyi, tárgyi vagy azonegy forrásból származnak-e?

Ezeket kitudandók, lássunk most már a' negativitas' első fokához. Úgy áll tehát az most előttünk, mint olly tárgy,

mellynek becsét közelebből akarjuk meghatározni; mint olly ismereti szövedék, mellynek becslelését annál több akadály nehezíti, minél vizáltabbak és bizonytalanabb értékűek a' benne fölhasznált egyes szálak. Szükséges mindamellett, hogy ezen első foknak, helyszerű rövidséggel bár, de mégis lehetőleg tisztán legyen érintve valamennyi oldala; mert e' nélkül hiába minden a' későbbi fokokhoz eljuthatás iránt. Az érintendők között pedig különösen ki kell azon pontnak tűnnie, melly hiányos levén kiegészítésre vár; és, mivel e' hiány az első fokon soha ki nem egészíttethetik, a' negativitas' fogalmának mozgásba hozott fejlődésénél fogva, szükségképen utal egy magasabb, vagyis olly fokhoz, melly ama' hiány' kiegészítését végrehajthassa.

De hogyan az ezen hiányos oldalhozi eljuthatás? Hogy valamelly vezérpont nélkül alig lehető, és hogy ez a' vezérpont csak a' kérdés alatti tárgy' szerkezetének átvizsgálása után legyen fölmutatható, magától értetik. Nagy fonákságot követne az, ki valakitől azt kívánná, hogy a' negativitas' első fokáról igazságos ítéletet hozzon, vagy a' már hozottat igazságosnak ismerje, ha előbb őt a' kérdéses fok' belsejével meg nem barátkoztatta. Nem is lehetne másunnan kihozni, vajjon e' fok nem rejt-e magában valamelly elemet, melly minden más mozzanaton átvonulván, arra látszik mutatni: hogy ő legyen ama' szükségelt vezérpont, és hogy az egész ügy' kellő eldönthetése végett minden más előtt övele kell végeznünk. Rejt-e tehát illy sajátságú elemet magában az első fok? Ez azon kérdés, mellyet annál kevesebbé lehet itt kikerülnünk, minél közelebb áll a' már előadottak' félbeszakított tartalmához.

Három pont lőn eddig fölmutatva: az *én*, a' *nem-én* és a' *levés*. A' levés különösen olly valami gyanánt tűnt elő, a' mi nincs, nem is lehet az őt előhozó *én* és *nem-én* nélkül. Az *én* ugyanis tevé önmagát, és ezen önmagának tevése által ollyasmit hozott elő, a' mi a' levésben egyik oldal. Hasonlólag a' *nem-én* is tevé önmagát és ezen önmagának tevése által ollyasmit hozott elő, a' mi a' levésben másik oldal. A' levés tehát olly tényegésznek állítható, mellyben a' tényezők megnyilatkoztak. Mivel pedig öntevéskor csak abban nyilat-

kozhattak meg, a' mi már bennök eredetileg, azaz létileg ben volt, világos : miszerint e' megnyilatkozással bizonytságot is tesznek saját igazságukról. Minek következtében a' levés csakugyan foglal valami olyast magában, a' mi az énnék szint-úgy mint a' nem-énnek igazságáról bizonytságtételét visszatükrözi.

Ha mást nem, legalább három birományt mégis ki lehet a' már mondottak után mutatni, úgymint : a' levést, mint tényegészet; a' levésbeni két oldalt; és azon működést, melly által a' levésbeni oldalak előhozattak és egyesítették. Minden lehető zavar' mellőzhetése végett ki kell azonban jelentenünk : hogy az előhozó működés meg az egyesítő között nyomatékos a' különbség. Az előhozó működésben az én szintúgy vesz részt mint a' nem-én; az egyesítő működés ellenben csupán az én' dolga. Minek folytán míg a' nem-én csupán egyszeri tevésk által tesz a' levés' előhozásakor saját igazságáról az én előtt bizonytságot : addig az én kétszeri tevésk visz véghez, és így saját igazságának e' kétszeri bebizonyítása által azt is eléggé tanúsítja, hogy ő a' levésnek, mint tényegésznek, előhozásakor túlnyomóságot gyakorol a' nem-én fölött.

És ez a' túlnyomóság itt nagy mértékben igényli a' figyelmet; mert ha őt világosan át nem értjük, fölötte sok jele né fordúlhat elő, mellyeket épen nem tudnánk annak rendeszerint megmagyarázni. E' túlnyomóságtól függ minden más előtt ama' viszony' félbeszakadása, melly a' levés' előhozása alatt az én és nem-én között volt. Mihelyt ugyan a' levés' előhozása véget ér, a' nem-én, mint tényező, visszavonúl, de a' nélkül, hogy visszavonúltával a' tevéskben ő általa előhozott oldalt mindenkép elenyésztetné. Sőt a' levés is, mint levés azonnal véget ér, mihelyt a' tényezők' egymásrai hatása megszűnik; de azért nem szűnik meg mint tényegész, vagyis mint olly határozottság, mellyet az én, a' tényezők' egymásrai hatásának megszűnése után is, mint tudati tény, saját önkényeszerint bár mikor fölhasználhat.

Itt van mindjárt egy állomási pont, mellynél egykissé időznünk kell, ha azt kívánjuk, hogy a' negativitas' itteni szerkezete nyiltan álljon előttünk. Az én felöleli a' nem-én által benne előhozott levési oldalt, de nem azért, hogy azt a' nem-

énnel együtt magától ellökje, hanem azért, hogy azt, mint határozottságot, önmagával egyesítse, a' magával egyesítettet pedig tulajdon céljainak tekintetéből saját önkénye szerint bármikor fölhasználhassa. Hogy azok a' célok nem lehetnek mások, mint egyéni célok, kétségbe sem hozható dolog; mert a' csupán levésre határolt én, minden nem-énnek önmagátóli ellökése után, nem találhat másutt lélettartalmat, mint saját levésfolyamának egyes mozzanataiban. Mivel pedig mindenik levés, mint tényegész illynemű mozzanat; mivel továbbá az illy mozzanatok az én előtt legkisebb belső összefüggésnek sem adták jelét, világos: miszerint az én, mihelyt saját életének folytathatása végett, a' működési kellékeket csupán azon mozzanatok közül kénytelen választani, saját önkénye szerint ömaga tartozik azon mozzanatokhoz némi összefüggésbe hozni. Ezen önkényleges összefüggéstől függend azután, vajjon a' mozzanatok' fölhasználása ilyen vagy amolyan irányzat-e? Ettől függend továbbá az is, vajjon az én, az irányzatok' bizonytalan kuszáltsága miatt, nem fog-e zabolátlan önkényével oda jutni, hol fércezelgető hatályának elvesztése után, maga is pusztá levéssé törpül és az elvontan vett levésnek áldozatul esendik. Hogy az, a' mi épen most érintetett, nem tündérvilági ábránd, hanem a' valóság' ösvényein is föllelhető tünelemény, olly dolog, mellynél legjobb, ha mindenki saját tapasztalásához folyamodik.

Elég az hozzá, hogy annak a' levésben önkénykedő és annak az önkénykedésben levéselő énnel bukácsolása csakugyan nem egyéb, mint az önásta verembe hullongás. De hogyan is lehetne másképp, hiszen itt a' levés minden megvizsgálás és higgadt átértés nélkül fogatván föl, nem más, mint esetleg adott és vaktában fölkapott tényegész. Ha tehát fölhasználtatik, fölhasználtatik a' nélkül, hogy a' benne mozgó oldalak, meg az ezen oldalakat előhozó és egyesítő működések okszerűleg megismertettek volna. Fölhasználtatik tehát olly módon, mellyet valamennyi oldalról alaptalanság bélyegez.

Úgy látszik azonban, mintha, némelyek' ítélete szerint e' gáncs mindenkép igazságtalanul hangzanék. „Hiszen, így okoskodnak ők, a' levés a' lét és nem-létből álló egység, ho-

gyan lehetne tehát a' negativitas' első fokáról azt vitatni, hogy ő ezen egységet oldalak nélkül fogja fel?'' Mondhatnók ugyan erre, hogy más a' közvetlen és más a' közvetett fölfogás; mondhatnók azt is, hogy az a' fölfogási világosság, melyet e' foktól sem lehet igazán megtagadni, koránsem illeti a' levés' oldalait meg az azokat előhozó és egyesítő működéseket, hanem illeti magát a' levést, mint közvetlenül adott tényegészet; a' kiegyenlődés' alaposabb elérhetése végett tanácsosabb mégis, ha a' levés' fogalmára fordítunk egy kis figyelmet.

És ez itt nagyon helyén is látszik lenni; mert egy fogalommal sincsenek olly különösen a' bölcsészek, mint a' levésével. Nem lehetnek el nála nélkül, és mégis akárhol és akárhányszor hozassék elő, kész a' meghasonlás a' legfőbb tárgyakra vonatkozó értekezéseknél is. Ha tagadólag döntenek el a' levést illető kérdés, a' pantheismussal; ha igenlőleg, az atheismus' vádjával lépnek föl. Ki nem emlékezik azon mozgásról, melyet e' fogalommal a' Hegelismus mind saját határain belül mind azokon kívül előidézett?

Azt mondják, hogy a' levés a' lét és nem-lét' egysége. És ha ez igaz, akkor ezen állításból szükségképen hozatik le a' következő folyományok' igazsága is : 1) a' levés a' létet és nem-létet fölemlített mozzanatok gyanánt foglalja magában; 2) a' mi lesz, az már van, mert csak az lehet, a' mi már van; 3) a' mi lesz, az még nincs, mert csak az lehet, a' mi még nincs; és így 4) a' mi levésben van, az már van és még nincs. Hogyan függenek már most ezek össze?

Fischer Kuno a' többi közt így szól : „A' lét' ben van a' levésben mint a' leendő-lét, azaz mint eredés; a' nem-lét' ben van a' levésben mint leendő nem lét, azaz mint enyészés. És így maga a' levés olly eredés, melly enyészik és olly enyészés, melly ered.“ De nem valódi ellenmondás-e ez? És ezt ő épen nem tagadja, sőt határozottan kiemeli : „hogy a' levés szünet nélküli ellenmondás.“

Ezek után tehát csupán az lesz, a' mi már van. És ez itt mást nem jelenthet, mint azt, hogy csupán az lesz, a' mi már *állagát* vagy is substantiáját illetőleg van, de alakjára nézve még nincs. Nem az állag tehát az itt, a' mi levés alá esik, hanem az alak. Találkoznak többen is, kiket ezen állítás egy-

előre megnyugtat; koránsem azonban mindenkit. Nem is ok nélkül. Hiszen az iméntiekben az állítattott, hogy csak az lesz, a' mi már van : mi ha nem csalódás, az alak is volt már, mielőtt alakká lett. Hogyan függnek ezek ismét össze? Kutas-suk, talán lelünk valamelly pontot, melly útba igazít.

Az állag, mint állag, önálló; az alak, mint alak, önállástalan. A' mi önállóság az, a' mi, az saját eredeti miségének érvényítése által bizonytságot is tartozik tenni önlétéről a' szinte önálló lények' sorában. Megtörténik pedig azon érvényítés az állagnak más állagok' irányábani öntevése által. Ámde mivel a' más önálló lények' irányábani öntevés csak azon határozottság szerint hajtathatik végre, melly benne eredetileg ben-van, világos : hogy állagot eredeti határozottság nélkül még csak nem is gondolhatni. De mi lehetne más ezen eredeti határozottság mint olly ősalak, mellyben és melly által valamelly önálló lény, minden más önálló lénytől eredetileg különbözik. Van tehát minden önállónak eredeti alakja. Továbbá, mivel az alak, mint alak, önállástalan; nincs nem is gondolható más, mint az önállón. Minek következtében akárhol tűnjék föl bizonyos alak, csallhatlan bizonyíték ez arra, hogy ott magát valamelly önálló lény teszi. És így akárhol essék levés alá a' lény, nem az állag az benne, a' mi lesz, hanem az alak; miből az is látható, hogy más alakja van az állagnak a' levés előtt és más a' levés után. Mi tehát így a' levés? Nem más, mint átmenet egyik alakból a' másikba, vagyis a' változás. Következéleg midőn valamelly lény változik, nem lesz mássá, hanem csak másképenivé. Vegyünk például egy emberi lényt, ki csecsemőből gyermekké, gyermekből ifjává, ifjúból férfivá, férfiből pedig öreggé lett, a' ki tehát sok évtizeden keresztül ezer meg ezer változáson ment keresztül, de a' nélkül, hogy csak egy perczig is mássá lett volna állagilag. Változott az igaz, sőt eredeti, vagyis lényeges viszonyainál fogva mind a' nagy természet, mind a' fejlődő emberiség, mind a' mindent atyailag felölelő istenség' irányában változnia is kellett szakadatlanúl; de mindez a' nélkül történt, hogy valaha csak egy perczig is hűtlenné lett volna amaz eredeti, vagyis őshatározottsághoz, melly őt a' mindenség' ölében minden mástól megkülönböztette, és melly őt, valamennyi esetleges alakfolyamlásán

keresztül, mint elútasíthatlan jelleg szünet nélkül bélyegezte. És ez így volt, így van és így is lesz mindig, akármit mondanak a' vízeszű casuisták, meg az egyéniség ellen torzsalkodó pantheisták.

Tekintsünk most ismét az itt nyert szempontokból a' levést előhozó tényezőkre.

Midőn tehát a' nem-én az énre hat és ebben a' levés' egyik oldalát előhozza, önmagában is változik; e' változás által azonban nem lesz mássá, hanem csak masképenivé. Hasonlókép midőn az én a' nem-énre hatva önmagában a' levés' másik oldalát előhozza, önmagában is változik; e' változással azonban ő sem lesz mássá, hanem csak masképenivé. Sem az én, sem a' nem-én nem tűnteti tehát föl magát a' közösen előhozott levésben úgy, a' hogyan eredetileg van; hanem csupán azon változásokat tükrözteti benne és általa vissza, melyeken a' levés' előhozásakor az egyik szintúgy mint a' másik keresztülmegy. Miből továbbá magyarázás nélkül is látható, hogy azon világ, mellyről a' negativitas' első fokán gyűjtött ismeretek tanúskodnak, nem más, mint a' szó' valódi jelentményében vett, látszatvilág.

Ezen, elég elvontan tartott, de a' negativ philosophia' belső folyamlásának áterthetése végett mindenkép szükségelt nyomozványok után illessük most már ama' mozzanatokat is, mellyek a' kérdés alatti fok' hiányaival együtt az előnyöket is helyszerűleg felmutathatják.

Minden más előtt világosan kitűnik a' mondottakból, hogy e' fokon kétféle ismétárgyról lehetne szó: az érzékileg felfoghatóról t. i. és az érzékileg föl nem foghatóról. Érzékileg fölfogható itt a' tárgy, a' mennyiben mint tényező a' levés által megnyilatkozott; föl nem fogható ellenben, a' mennyiben az a' levésen kívül van. Mi legyen az én és nem-én önmagában, vagyis mint levésen kívül létező önmi, azaz mint érzékileg föl nem fogható tárgy, arról e' foknak valódi tudása nincs. Azt azonban még sem lehet állítani, hogy e' foknak a' levésen kívül létező én és nem-énről legkisebb ismerete sincs. Van ismerete, de nem szorosan tudási, hanem hívési, azaz hiszi, hogy vannak, de nem tudja okszerűleg, hogy mik. Felöleli tehát őket e' fok mint kívülről adottakat; de nem képes őket az

okság' törvénye szerint saját elvének határain belül igazán megalapítani. Pedig valamelly bölcsélet' igazi tagjai közé csupán az tartozhatik, a' mi azok között tudatilag meg lőn alapítva. Minthogy tehát az én és nem-én' tisztán tárgyilag vett léte a' negativitas' első fokának határain belül meg nincs alapítva, hanem csupán elfogadva; világos, miszerint a' tisztán tárgyi én és a' tisztán tárgyi nem-én a' kérdés alatti fok' ismétárgyai közé nem tartozhatik. Ezek után határozottabban ki lehet már most jelteni, hogy e' fok' ismétárgyai közé csupán az tartozik, a' mi érzékieg fölfogható, folytonos levésben nyilatkozó, szóval a' valóság' történeti oldala.

Bizonyítja ezt a' tapasztalás is. Mi legyen a' természetnek, az emberi szellemnek és az istenségnek változhatatlan lényege, mik legyenek amaz örök törvények, mellyek szerint a' valóság szintúgy mint az egyes lények szünet nélkül, belszükségileg fejlődnek, mi legyen azon vég cél, melly alapja, élet-tője és bevégezője mindennek, a' mi volt, van és lesz: avval a' negativitas' első fokának embere annál kevesebbé törődik, minél bizonyosabbnak látszik előtte az, hogy a' mi volt, az már nincs; a' mi van, az egyre múlik; a' mi pedig csak lesz, az még bizonytalan. Az ő véleménye szerint:

Quid sit futurum cras, fuge quaerere; et

Quem sors dierum cumque dabit, lucro

Appone. — Mert:

Prudens futuri temporis exitum

Caliginosa nocte premit Deus,

Ridetque, si mortalis ultra

Fas trepidat. — Továbbá:

Ille potens sui

Lactusque deget, cui licet in dies

Dixisse: Vixi.

Illyen Horatius' remek tolla szerint e' fok' gyakorlati szabályzata. Sokaság mindenben, a' mennyi kell, valódi egység sehol. Csalatkoznék mindamellet, ki az e' fokon gyűjtött ismeretek-től minden összefüggést, minden egységet megtagadna. Van itt is a' tárgyak és az ezekre vonatkozó ismeretek között összefüggés, de koránsem olyan, minőt a' tárgyak és ismeretek' mivoltossága szükségel, hanem olyan, minőt a' mindennapi megszokás szokott bennünk előidézni. Nem is azért

függnek ám itt össze a' természeti és szellemi világ' eseményei; mivel az illy összefüggést, az azon események által megnyilatkozó lények között viszonylás szükségképen hozza úgy magával; hanem egyedül csak azért, mert azok' illy összefüggésbeni fölfogását mi már megszoktuk. Van tehát itt is összefüggés, de nem tárgyi, hanem csupán alanyi. De hogyan is lehetne máskép, miután a' már mondtak szerint, épen e' fokon uralkodik legnagyobb mértékben a' csalszínes önkény.

A' tartalom' ingadozásán fölül bizonyítja ezt az itt divatozó módszer is. Azt szokták mondani, hogy a' módszer a' philosophiának lelke. És e' mondásban nagy igazság rejlik. Megjegyzendő mindamellett, hogy ez az igazság csak ott díszlik, hol a' tartalom és a' módszer között valódi az önhangzás; különben vagy a' módszer lesz áldozatává a' tartalomnak, vagy ez amannak. Az első vagy a' második eset forduljon-e itt elő az említettek közül, az iránt kell e' helyen tájékozottakká lennünk. Mert ha a' módszer mindenkép simúlанд a' mulékony tartalomhoz, félni lehet, nehogy a' negativitas' e' foka minden becsre nézve léhává legyen. Ha pedig a' módszer háttározólag lép föl a' tartalom' irányában, félni lehet, nehogy a' tartalom' léhasága miatt az egész működés üres formalismussá váljék.

A' sokaság viszonyítás által válik egységgé. Ha tehát itt az ismetárgyak' egyik főjelleme a' sokaság, kérdés, vajjon viszonyítás által nem lehetne-e a' rájuk vonatkozó ismeretekből egy tanegészet alkotni? De mellyik viszonyítás által? Belsővel nem; mert ez a' tárgyakat lényeges oldalaiknál fogva rokonítja, a' miről e' fokon, a' már érintetteknél fogva, szó sem lehet. Ha tehát itt a' gyűjtött ismeretekből valamelly egész alkottatik, lehetetlen azt más, mint a' külső viszonyítás által végrehajtani. És hogy ez úgy van, bizonyítja a' tapasztalás is. Akár elméleti, akár gyakorlati oldalát nézzük a' negativitas' első fokának, úgy fogjuk találni, hogy azokon tárgyilag az esetiség, alanyilag pedig az önkényiség szokott leghatékonyabban üggyködni. És ha valamelly egységei törekedés indulna is meg az említett oldalakon, például az elméletin a' casualismus, a' gyakorlatin az utilismus, akkor még inkább kitünik: hogy e' foknak egyedüli módszere a' külső viszonyítás.

Hogy ez a' külső viszonyítás a' kijelölt ismétárgyak' minőségével, valamint az e' tárgyokról itt gyűjtött ismeretekével is megegyező, az iránt alig fog valakiben kétség támadni; ámde mivel itt negatív bölcsletről vagyis olly tanegésről van szó, melyet bizonyos elv bélyegez, méltán kérdezhetni: vajjon eme' módszer és amaz elv között valódi-e vagy csak színleges az öszhangzás? Hogy valódi legyen, alig hihető; mert az elv épen ez által mutatja magát elvnek, hogy minden, saját körébe vont ismereten keresztülvonúl, és azokban belső öszszefüggést hoz elő; ellenben a' külső viszonyítás keveset törődik a' belső öszszefüggéssel. Mit bánja ő, akár így, akár úgy függenek össze az egymásra viszonyított tárgyak vagy ismék, csakhogy valósen támogassák ama' nézetet, melyet a' negativismus épen most állított föl a' positivismus ellen. Még arra sem törekszik, hogy e' nézet mellett holnap is olly valósen kardoskodjanak; elég, ha épen most dugába nem dül a' dolog. Hiszen a' holnappal a' körülmények is változhatnak, mi szükség volna tehát ugyanazon nézetre? Illyen a' külső viszonyítás' szerepelése! De ha illyen, alkalmas-e a' negativitas' elvének bizonyos tanegészbéli megvalósítására?

A' negativitas' föelvé így hangzott: a' létnek igazsága a' gondolás. Ha nem mondjuk is, magától értetik, hogy a' negativitas' első fokán ama' föelv nem vétetik illy általánosságban. Minő alakot öltött legyen itt a' lét, azt az „érzékileg fölfogható“ kifejezés által annál biztosabban nyilváníthattuk, minél bővőbb okot nyújtott erre a' levés' fogalmának fejtegetése. Úgy látszik azonban, mintha épen a' levés' fogalmának fejtegetése hozta volna elő azon akadályokat, melyek miatt jelenleg az általában vett negativitas' elvét az első fok' tárgya és módszerével sehogy sem lehetne öszhangzásba hozni. Hiszen ha az első fok' tárgya az érzékileg fölfogható, a' gondolási ellenben mindig az érzékileg föl nem fogható; ha továbbá az első fok' módszere a' külső öszszefüggést előidéző viszonyítás, a' gondolás ellenben mindig a' belső öszszefüggést tárgyalja: majdnem lehetetlen, hogy valamelly közvetíték nélkül a' bajból kivergődhessünk. Lássuk, talán a' gondolás, mint elv, adhat egyelőre némi útba-igazítást.

Az első fokon Protagorasnak alaptétele különös nyoma-

tékkal látszott bírni. Az akkor így hangzott : minden dolognak mértéke az ember. Lássuk, vajjon most nem hangozhatnék-e így : minden dolognak mértéke a' gondoló ember. Annyi bizonyos, hogy az ember gondoló lény. Ámde mivel Protagorásnál nem az általában vett, hanem az érzékileg meghatározott ember, az egyén, az alany volt minden dolognak mértéke, lássuk ismét, vajjon most ama' tétel nem állhatna-e így : minden dolognak mértéke az érzékileg gondoló ember, vagyis az alany. Sőt mivel a' gondolas az ember' lényegéhez tartozik, lássuk még azt is, vajjon nem járná-e meg azon alaptétel így alakítva is : minden dolognak mértéke az alanyi gondolas. Mivel továbbá a' „minden dolog“ nem jelenthet mást, mint az érzékileg fölfoghatók és föl nem foghatók' sokaságát, lássuk végre, vajjon amaz alaptétel nem járná-e meg illyképen is : minden érzékileg fölfoghatónak mértéke az alanyi gondolas. Úgyde az érzékileg fölfogható azonegy a' nem-énnel, a' gondoló alany pedig azonegy az énnel; nyilván van tehát, miszerint amaz alaptétel így is érvényes : minden nem-énnek mértéke a' gondoló én. Vagy más szóval : minden nem-énnek igazsága a' gondoló én. Vagy minden nem-énnek, mint a' levés' egyik tényezőjének, igazsága az ezen levést, mint saját határozottságát megtudatóló én. Vagy valamennyi eddig fölhozottat öszpontosítva : mindennek, a' mi van, igazsága az alanyi éntudat.

Akármi legyen tehát az, a' mit én igaznak tartok, nem azért igaz az, mert, mint olyan, van; hanem azért, mert én azt, az épen most bennem előidézett határozottságnál fogva, mint igazat teszem. Ha már most az elvről itt előadottakat és a' módszerről állítottakat egybevetjük, a' fönnebb hallott kérdésre így válaszolhatunk : minthogy a' külső viszonyítás, mint módszer, és az alanyi gondolas, mint elv, között minőségi tekintetben nagy a' megegyezés; belsőleg legalább nem fordul elő ok, melly miatt a' negativitas' főelvét az első fok' elvének segélyével határozott eredményű bölcséletben meg nem lehetne valósítani.

Attól függ tehát ezuttal az ügy' közelebbi eldöntése, vajjon a' külső viszonyítás által kifejtett alanyi gondolas hozott-e napfényre olly eredményt, minőt a' valamennyi rend-

szerben önmagát megvalósító, bölcsészeteszsme szükségel? Ha igen, akkor az alanyi gondolást érvényítő bölcsélet is méltán soroltatik a' philosophiai fejlemények közé; ha nem, akkor az alanyi gondolás sokkal meddőbb, hogysem annak kifejtésével a' bölcsészet' országát igazán lehetne meggazdagítani.

A' bölcsészet' országát igazán gazdagító ismeretek három fő sajátsággal bírnak, úgymint a' szükségképesség, egyetemesség és közérvényűséggel, mellyek aztán nem csak a' rendszert, mint egészet, hanem annak részeit, a' részek' egymáshoz állását és az eredményt is illetik. Méltán lehet tehát mindenik rendszernél az iránt tudakozódni, vajjon az elv, mellyből kiindul, a' módszer, melly által az elv fejlesztetik, és az eredmény, mellyet a' fejlesztés előhoz, szükségképi, egyetemes és közérvényű-e vagy nem?

Járuljunk ezek nyomán egy kissé közelebb a' negativitas' első fokának minőségéhez.

Nem lehetnek benne szükségképiek, egyetemesek és közérvényűek 1) az alanyi gondolás, mint elv; 2) a' külső viszonyítás, mint módszer. Nem az alanyi gondolás, mert itt a' gondolás még nincs teljesen fölszabadítva az érzéki bilincsek alól; sőt, mivel itt az alanyiség épen azon sajátlagos és sokféleképen módosított határozottságok' sokaságában áll, mellyek bennünk az esetleges viszonyok, a' külső okok' ilyen vagy olyan befolyása és ama' visszahatástól hoztattak elő, melly nálunk jobbra a' pillanatnyi hangoltságnak eredménye volt: lehetetlen, hogy az alanyi gondolás annyiféle ne legyen, a' hány emberi egyén van. Sőt a' tapasztalással együtt az ész is kétségbe hozhatatlanul bizonyítja, hogy az alanyi gondolás nem idézhet az egyénben elő e' fokon mást, mint pszichologiai meghasonlást. A' gondolás, mint gondolás, csupán azt keresteti és fogadtatja el az emberrel, a' mi önmagában szép, igaz és jó: ellenben az alanyiség, mint alanyiség, mindazt utálja és utáltatja, a' mi a' vak megszokottság, az ösztönszerűleg munkáló elfogultság vagy a' lélekben épen most ömlengő állapottal közvetlenül vagy közvetve meg nem egyező. Épen nem csodálhatni tehát, ha az alanyi gondolás' előhozományait rendüres sokféleség, egyéni színezet és magánérdeki korlátoltság bélyegzi. Hogy a' külső viszonyítást sem diszithetik a' fölemlített sajátságok,

a' szó maga eléggé mutatja. Lényeges ugyan minden tárgynál a' külső és belső oldal közötti összefüggés; ámde, mivel a' negativitas' e' fokának véleménye szerint az én és nem-én' belseje ránk nézve annyi, mint semmi, látható: hogy itt a' külső, mint külsőség, vagy is nem viszonyítottan, hanem elvontan használtatik. Nem azért igaz és érvényűlt tehát itt a' külső, mivel benne és általa a' belső vagyis a' lényegiség megnyilatkozik; hanem azért bír érvénynyel, mivel őt a' fölhasználó egyén épen most igaznak tartja. A' külső viszonyítást az önkénység' szele viszi; tudva van pedig, hogy ott, hol önkénység uralkodik, a' bölcsészeti sajátságok idegen árúk.

De ha sem az elvet, sem a' módszert nem díszesítik ama' bölcsészeti sajátságok, mit mondjunk akkor az elv és módszer által közösen előhozott eredményről? Nem lehetsége-e, hogy a' gondolás, mint gondolás, és a' viszonyítás, mint viszonyítás, eltekintve a' hozzájuk tapadt alanyisági és külsőségi esetékektől, oly eredményt hozzanak elő, melly az annyiszor érintett sajátságokat, ha nem is egészen, részben mégis birtokolja, vagyis bölcsészeti legyen?

Mielőtt e' kérdésre felelnénk, a' könnyen okozható zavar' eltávolítása végett, meg kell itt jegyeznünk: hogy fordulhat elő a' bölcséletben valami szükségképi, egyetemes és közérvényű a' nélkül is, hogy annak valódi becsét emelné. Nagy ugyanis a' különbség az olyan szükségképi elem között, melly a' bölcsélet' határain belül tudatosan és elvszerűleg lőn megalapítva, és az olyan között, melly, hiánypótlás tekintetéből, kívülről vitetett be, mint fölvevény, az ismehatárok közé. Amaz a' bölcsélet' valódi tagja, és a' közeredmény' előhozásában tetteleges részt akar venni; emez csak függelék, melly az eredményt, ha mindjárt része volt is az előhozásban, bölcséletileg nem magasítja.

Illyen kívülről bevitt szükségképi elem a' negativitas' első fokán az én és nem-én' levésen kívüli léte, melly a' positivitas' körétől kölcsönöztetett. Hogy kölcsönöztessék, a' negativitas' kezdetének megkezdhetésén fölül még az is szükséges, mert a' negativitas csupán az által az, a' mi, hogy valamit tagad; ha tehát semmit sem vesz föl a' positivumból, miből fog táplálkozni? E' fok sem nélkülözhetett tehát valami positivu-

mot, hogy létezhessek. Elfogadta, hogy az én és nem-én igazán vannak, de tagadta, hogy őket ismernők, a' mint önmileg, vagyis magukban vannak; elfogadta, hogy azok, mint igazán létező tényezők, kölcsönösen hozzák elő a' levést, de tagadta, hogy a levés igaz nyilatkozománya legyen az ének szintúgy mint a' nem-ének; elfogadta, hogy a' gondolás igazsága a' létnek, de tagadta, hogy a' gondolás az egyén' esetéki határozottságaitól menten működhessek; elfogadta tehát, hogy a' gondoló, és így az igazságot magában foglaló, én önmagát téve teszi önmagával együtt az igazságot is, tagadta mind a' mellett, hogy az igazság más legyen, mint tünemény.

De ha mindaz, a' mi e' fokozat szükségképi, kívülről vitétt be, mint pótló fölvevény, az ő határai közé, és ha ő mindazt tagadta, a' mi benne bölcsészeti becsű; fordulhat-e még elő valami, a' mit, mint igazat, el kellene benne fogadnunk? Fordulhat igen, és fordul is, még pedig olly pont, melly a' bölcsészeteszmenek folyamlásán mindenkor lényeges, vagyis szükségképi, egyetemes és közérvényű hatvány. És ezen pont az, melly miatt a' negativitas' első fokát soha sem lehet a' philosophiai fejlemények' sorából teljesen kiküszöbölni; ámde ha mindjárt fordul is elő olly pont, melly igazán bölcsészeti, mint-hogy e' fok csak kezdetfoka egy többoldalú fejleményegésznek, nem szabad őt a' többiek' sorában mindenkép bevégezett tanegész gyanánt érvényesíteni. Van tehát itt is olly biromány, mellynek tiszta megtudatolhatása csakugyan megérdemli, hogy az ő kedvéért olly nagy útát tettünk. Áll pedig e nagy következményű biromány abban: miszerint a' gondoló én tudatára jutott annak, hogy az igazság' megismerésére jogosítva van. E' tudatnak következtében nem fogadhat el többé semmit, ha csak annak igazságáról előbb saját erejűleg meg nem győződik.

E' tudat volt eredménye a' negativitás' első fokának. Ha átfontoljuk, hogy a' széplelkű görögöknél e' tudat veté meg alapját ama' bölcsészeti mozgásnak, melly Socrates, Plato és Arisztotelesben olly világhírű pártolók és kifejtőkre talált; ha meggondoljuk, hogy az újabb kor' legjelesebb philosophusai is e' tudat világosítottatta fel az igazság' országának többnemű oldalát : legkisebb kétség sem támadhat az iránt, hogy

e' tudat csakugyan roppant nyeresmény a' bölcészet' határain belül szintűgy, mint a' szellemi működés' akármelyik irányában.

Sokkal hiányosabb és bizonytalanabbnak mutatkozott azonban mind elvére, mind módszerére, mind tárgyaira nézve a' negativitas' első foka, hogy sem a' tudatos én az ott szerzett ismeretekkel olly könnyen megelégedhetnék. Ha joga van az igazsághoz, joga van ahhoz is, hogy azt minél tökéletesebben megismerje. Az igazság' minél tökéletesebb megismerése utáni vágyban rejlik aztán amaz ösztön, melly őt mindaddig nyugodni nem hagyja, valamig a' soha ki nem bányászható igazság' irányában olly álláspontig föl nem vergődött, mellyről az ismereti özszerűség' átlátszósága rá nézve biztosítva van. Ezen titkos ösztön miatt lehetetlen a' tudatos énnek megállnia, hogy a' negativitas' első fokának meghaladása után e' kérdést ne intézze önmagához : minő azon igazság, melly e' fokon nyerve lőn? És miután Protagorastól az általános igazság' irányában illyen ítéletet hall : „Az istenekről semmit sem határozhatok, sem azt, hogy vannak, sem azt hogy nincsenek, mert sok, igen sok van, a' mi ennek tudását akadályozza; különösen a' tárgy' homályossága és az emberi élet' rövidsége;“ és miután az alanyi gondolás' korlátoltságából kihozza, hogy a' negativitas' első fokán még csak szó sem lehet más, mint viszonylagos igazságról : szükségképen ösztönöztetik azon föltétek' tudására, mellyek miatt ez így van.

És mivel ama' tudást az első fok' hiányossága miatt itt soha el nem érheti; szükségképen törekedendik egy olly fok után, melly őt a' már megismert hiányosság' kiegészítésével az igazság' ügyében is sokszerűleg biztosítsa. Ezt teendi a' negativitas' második foka.

VECSEI JÓZSEF EMLÉKEZETE.

TOLDY FERENCZTŐL.

Olvastatott az academiában, nov. 12. 1855.

Félre a' panaszokkal, félre az elcsüggedéssel, Tekintetes Akademia, habár a' halál' nemtője folyvást, megszűnés nélkül, ritkítja is sorainkat! Hányszor kelle csak ez évben is a' gyásznak hangját hallatnom, midőn tudományosságunk' annyi pótolhatlan bajnokait láttuk kidőlni; hányszor kérdezniem: hol vannak, mikor lesznek, kik megürült helyeiket betölteni, kik — mert ez nem elég — az erőket sokszorozni fogják, mik nélkül tudományos tőkénk nem gyarapodhatnak a' siető idő' mértani haladásaiban? Bele fáradtam, 's hiszem, bele fáradtak Önök is a' panaszba; váltsuk fel ezt azon reménnyel, hogy valamint a' természet nagy pusztulásokat kettőztetett termékenységig igyekszik helyre hozni; a' nemzeti szellem is, annyi jeles elmék' sirja felett hathatós lendületet nyerend az enyészetet virág- és gyümölcszsőnyeggel vonni be, 's a' múlt felett egy gazdagabb, egy szebb jövőt idézni elő.

Az a' társ, ki szeptember 11-kén hagyta el ez osztálybeli ügyfeleit, barátit és számos tanítványait, *Vecsei József*, bár fényes fellépte 's tíz évi hathatós munkálkodás után a' bölcsészeti irodalomban régóta hallgatott tollával, nem hallgatott mégis a' tanszéken; 's Debreczen' férfiai megmondhatják önöknek, mikép ő sikerrel folytatta e' pályát szinte haláláig. Mert a' bölcsésztanár' sikere nem csak bölcsészirók, hanem helyesen, behatólag gondolkodó, a' dolgok' okait világosan belátni akaró és tudó tanítványok' készítésében áll; 's a' philosophia' czélja nem önmagában van, hanem mint anyjaé, nevelőjeé minden tudománynak, azon szellem' terjesztésében, melly nélkül az öszves tudományok nyers anyag vagy meddő fellegrárok maradnak. Vecsei' bölcsészete illy szellemmel táplálta az öszves tudományosságot, füzetei húsz év óta száz meg száz figyelmes tanítvány' kezeiben becses örökségül forognak, 's biztos kalaúz gyanánt kísérik őket tudományban és életben.

Egy pillantás életbeli előzményeire 's tanulmányaira egészítse ki azon képet, melyet én itt csak futva vázolhatok; de festőjére, ohajtom és reménylem, Önök közt találni fog — mert az érdemnek, buzdítás és világítás' okáért is, méltánylás nélkül e' körben maradnia nem szabad.

Polgári szülektől Debreczenben 1800. évi február' 13. születve, ott végezte 1807-től 1827-ig az alsóbb iskolákat 's a' bölcsészeten kívül, melyben Ercseink' hallgatója volt, a' honi törvényt 's a' hittudományokat is; időközben a' költészeti, a' szónoklati osztályokban rendes-tanítói, 's az utolsó évben seniori hivatalt viselvén. Lelkész vagy tanári pályára levén elszánva, mikép a' sors engedni fogja, a' külföldre vágyott tanulmányai' kiegészítése végett; és szerencsés volt az akkor befejezett országgyűlésen kivívott engedélyvel első elhetni, 's Göttingában tölthetni egy, reá mindenkép gazdagon gyümölcsöző évet. Névszerint a' bölcsészeti tudományokban Schulze Ernőt és Bouterweket, a' természetiekben Blumenbachot és Mayer Tóbiást, a' történelemben Heerent, a' hittudományban főleg Pottot hallgatta; onnan Bécsbe ment 's még három hónapot a' természetieknek szánván, 1829. év' elején haza tért, hol nem sokára Budai Ézsajas mellett segédpap, két évvel utóbb bárándi 's 1834-ben Debreczenben kórházi lelkész lett, míg 1836-ban, Ercsei' halálával, ennek helyébe a' bölcsészet, országtan és államisme' tanszékére hivatott meg.

Vecsei t. i. már ekkor nem csak figyelmét, de becsülését is bírta hitfeleinek, valamint azoknak mind, kik a' tudományok' tudományának haladását hazánkban ör szemmél kísérték. Átkaroló tanulmányok voltak azok a' philosophiai tanok' történetében, miknek ért gyümölcseit kezdte, 1833. óta már, töle hozni a' Tudományos Gyűjtemény; 's az a' beható ítézet, mellyel a' mód- és rendszereket bírálta, az a' világosság és nyugalom, mellyel a' magával tisztában levő derült fej, nézeteit kifejtette: az elsők közé helyezte azon fertályszázadban, melyben philosophiánk Kötelestől Hetényiig olly szép lendületet, olly sokat ígérő mozgalmakat tüntetett fel. A' philosophusi rendszereket értelmező első munkájában találjuk már, álláspontját szilárdon meghatározva. Miután ő abban a' külön philosophiai rendszereket élesen megkülönbözteté a' philoso-

phia' kútfői és módszereitől, 's a' birálati bölcsészet' nyomán ugyan, de a' transcendentalis synthetismus' helyébe a' maga syneidismusát helyezve, a' létel és tudás' összeköttetéséből vagyis az eszméletből származtatott, 's állított megmagyarázhatni minden ismeretet. „Úgy van, így szólal fel előzményei után, az eszmélet a' philosophia' egyedüli forrása. Ha a' philosophia e' mellett megáll, oly erő van kezében, mellyel még az okos, azaz az oly kételkedés' nyughatatlan szárnyait is megkötheti, melly nem azért kételkedik csak, hogy kételkedjék, hanem hogy igazságot keressen. Mert a' mire magában kiki közvetlen eszmél, azt az okos kételkedő sem tagadhatja, hanem mindjárt a' következtéseknek, mellyeket abból valaki von, el-lene kiált is. De — folytatja — abban hibázzák el a' philosophusok, hogy *mindent* meg akarván fogni, az eszméletben mint utolsó kútfőben meg nem állapodnak, hanem túlmenvén azon, *annak* származását fejtegetik, létét magyarázzák, holott, mint Jakobi jegyzi meg helyesen, a' levőt, annak közvetlen ismeretén kívül épen úgy nem lehet előterjeszteni, mint az eszméletet nem az eszméleten kívül. Megfejtethetlen azért az eszmélet' származásának titka az ember előtt, 's ez bölcselkedésének végső határa, mellyet ha általhág, nem az igazság' országába lépik, hanem az álmok' világába szédül.“ S ezen nihilismusig vezető igyekvésnek tulajdonítja azon kárt, mellyet némelly újabb rendszerek nem csak a' tudományon, hanem a' közéleten is ejtenek; mert — így nyilatkozik — minden józan philosophia Socrates' kívánsága szerint nem az oskoláért, hanem az életért bölcselkedik, ha igaz, hogy annak czélja nem más mint az, hogy az emberi ismeret' utolsó kútfőit fölfedezze, annak határait kijelelje, a' lélek' tehetségeit kifejttesse, az embernek kötelességeit elibe terjeszsze — hogy így az ember mind maga számolni tudjon magának 's másnak tulajdon —, mind mástól számot tudjon venni saját ismereteiről; — hogy így ítélete az emberiséget illető legfontosabb tárgyakról se egyoldalú, se fonák ne legyen; hogy se az emberi ismerő tehetség' kitüzött határait általlépven, a' valóság helyett árnyékot ne öleljen, se tulajdon erejét nem ismervén, törpe lélekhez illő tehetetlenségben ne vesztegeljen; hogy így tudván nagy hivatását, tisztit, mindenkor és mindenben megfeleljen, 's felséges rendelte-

tésének czáfolhatlan érzete benne ekképen önkényt felébredjen : ha — ugymond — „minden józan philosophiának czélja ez : melly kipótolhatlan veszteség, melly tetemes romlás legyen ezen kincs' nem léte vagy elvesztése egyesekre 's a' közéletre, kiki megítélheti. Ezért mondja Plato épen, hogy a' görögök akkor állottak az értelmi és erkölcsi csinosodás', polgári fény és boldogság' legmagasabb polczán, mikor közöttök a' bölcselkedők uralkodtak, és az uralkodók bölcselkedtek.“

Magát, és hosszasan, szólaltattam meg köztünk elhunyt társunkat, mert e' sorok elég világosan rajzolják nekünk philosophiája' kútfojt, mód- és rendszerét, 's úgy tüntetik fel őt, az író és tanítót, mint hirdetőjét azon gyakorlati iránynak, mellyet az egyezményes magyar bölcsészet olly méltán sürget. Illy álláspontból folytatta ő philosophiai vizsgálódásait, miket az említett havi iratban tétetett közzé; hol (1833.) a' test és lélek' összeköttetését, (1834.) az életet 's annak elvét vizsgálja, 's már itt az úgynevezett természetbölcsészek, különösen Oken, Hegel' érthetetlensége, az egyéni élet' tagadói 's a' természetmindenítők ellen fordul; honnan 1836. ismét a' mindenistenítéshez menve által, ennek adta történetét és bírálatát.

Ezeket ismerte Vecseitől a' magyar közönség, midőn a' tiszántuli egyházkerület és a' debreczeni curatoratus által Ercsei' tanszékeire meghivatott. Ez az életnek bölcselkedő férfiú, ünnepélyes bevezettetésekor méltán fejtegette a' philosophia' befolyását a' status és egyesek' boldogságára, 's minden haszna mellett is a' tőle való idegenkedés' okait; 's a' Tek. Academia' philosophiai osztálya kétségkívül érdemlett méltatásban részesítette, midőn őt 1838-ban tagjai' sorába felvette.

Hogy ő az újabb, különösen a' Németországban akkor virágjában állott speculatív philosophiát tekintette, negatív és pozitív következményeivel, azon káros tényezőnek, melly a' magyart is inkább elidegeníteni képes, mint vonzani a' philosophiához, már az eddigiekből is észrevehettük. Ekkor 1836. lépett fel köztünk Tarczy Lajos, mint Hegel' első apostola Magyarországon a' tanszéken és irodalomban, utána 1837. Wargha János és 1838. Taubner Károly. Vecsei itt látta ide-

jét a' hathatós b fellépésnek ellene, nehogy az új tan amúgy könnyeden belopúljon iskoláinkba; 's az Athenaeumban megkezdte 's a' Figyelmezőben folytatta 1838 és 39-ben azon harczot, mellyben Wargha János vette fel a' keztyűt a' természeti tudományokhoz áttért Tarczy Lajos helyett, és Szeremlei Gábor képezte az utósereget. Négyszeri felszólalás után Szeremleinek engedte a' vég szót, mellyről azt hitte, hogy a' tudománynyal, élességgel 's hatalmas dialecticával folytatott háború diadalmát tőle el nem ragadhatja. A' lap' szerkesztője rekesztette be a' tudományunknak mindkét részről valóban nem szégyenére vált vitát egy külföldi szózat' közlésével, melly a' magyar olvasónak a' rendszer' veszélyességébe engedett vetni mélyebb pillantást. Még Schelling volt hátra, ki akkor új életre serkent Berlinben: Vecsei olly bizodalommal viseltetett a' magyar józanság iránt, hogy elégnek tartotta e' nagy tekintély elől saját magával zárni el az utat Magyarországba, midőn 1841-ben a' Tud. Gyűjteményben annak természetphilosophiáját szinte annak ön szavaival ismertette meg. Szontagh társunk Propylaeumai adtak neki még alkalmat, e' bölcsészünkkel kezét fogni egy nemzeti philosophia' formulázásában, Schaden' logikája pedig egy bíráló éles czikkkel támadni meg a' logika' összeforrasztását az ismetannal, valamint Schaden' képtelen fogalomjátékait; 's utolsó intése az 1842-ki Athenaeumban a' franczia költővel ez volt:

La parfaite raison fuit toute extrémité,
Et veut que l'on soit sage avec sobriété!

Nem említem a' scepticismus' mentségét, mellyet azon évben még Schulze után adott, 's a' Tud. Gyűjteményben és Minervában megjelent néhány fordítását; sem beszédeit I. Ferencz, Péchy Imre, Dobrossy János felett, melly utolsóban a' hazai törvények' tanítója' fontos hivatásáról értekezett; mellesleg csak a' különböző nemzetek' anyai nyelvök melletti buzgóságáról szóló cikkét hozom fel, mint a' mellyben ismét a' dolgok' eredeti okait nyomozó bölcsészszel találkozunk: de igen sajnálkozva érintem az öszves bölcsészet' kidolgozott rendszerét: a' lélektant, gondolkodástant, elvtant, ismeretant, észjog, erkölcs és országlástant, miket kétségkívül nem félelem vagy túlszerénység, melly a' becsületes és lelkismere-

tes munkássághoz nem illik, tartattak vele vissza, hanem a' hazában, 's tán épen társunk' legközelebbi hazájában, anyavárosában, uralkodó azon tudományos élet' hiánya, melly egyedüli legbiztosabb előmozdítója minden szépnek, jónak, nagy-nak a' szellem' országában.

'S ezzel tisztelet a' jeles ember' emlékezetének, kit társai úgy ismertek, 's ismertem magam is, mint az erő és erény' férfiát az élet' minden viszonyaiban. Azt ohajtanám még, hogy kiadatlan munkái világ elébe adatnának azon intézet által, mellynek, míg élt, legközelebbi dísze volt; de ők — ha van bennök lélek — megteszik, akarom hinni, mit ohajtásunk nélkül is, meg nem tenni hidegség, sőt hálátlanság, 's kötelességmulasztás volna önnön magok iránt.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A' nyelv- és széptudományi osztály' ülése november' 5. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. elnök úr' Elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Czuczor r., Ballagi, Hunfalvy Pál, Mátray, II. tt.— Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston, tisz. tag, Bugát, Erdy, Györy, Horváth Cyrill, Kiss K., rr., Brassai, Csengery, Csorba, Pauler, Wenzel II. tt.— Toldy Ferencz titoknak.

— A' *titoknak* Somossy János elhunyt lt.' emlékezetét olvasta.

— Czuczor *Gergely* az **R** szóhang' természetéről folytatta értekezését.

— Olvastatott *Podhradczky József* lt.' levele a' talan, telen, atlan, etlen tagadó melléknévképzőkről.

— Olvastatott P. *Piry Czírké*' levele, mellyben a' következő érdekes csalóközi tájszók és tájszólások közöltetnek: *Rékas* annyi mint mocskos edény. *Farkoncza*: elégett gyertyabél-maradék. *Karéjsó*: szélső. *Dokány*: dolmány. *Rustyán*: kerti kakukfű. *Czigle*: fűzfának egy neme, melly sövényfonásra legalkalmasb. *Pacsat*: pipacs. *Toromba*: kosár-, koszikas-fonásra való fűz vessző. *Zakla*: hajó füle, hol az evezőrud áll. *Elfállálni*: valamit elmulasztani. *Arzsak*: hosszú dorong (a' hosszút Csalóközben hesszunak mondják). *Lepencs*: lepke. El van *csuwanva*: el van csendesedve, hunnyáskodva. *Megkohant*: megfogyott, péld. a' zsír a' bödönben. A' fal *meghuvadt*: megrepedt. *Zsózsó*: állat-, csikó v. kankimetsző. *Szabódni* valamiért: könyörögni. *Súgó*: a' Dunából kifogott, tüzezésre való vízhozta fa. *Vörsök*: ketrecz. *Puhab*: gyerkőcze, fiatal legény.

Lombáros : nehezen halló. — Megjegyzi a' levélíró, hogy egy bizonyos Csönkey úr, a' maga kéziratában, a' *Csallóköz*' elnevezését azon folyótól származtatja, melly hajdan a' Dunából szakadt, 's keresztül kanyargá felső Csallóközt, mígnem a' Vággal egyesült. Ezt nevezték *Csallóvizének*, melly ma már kiapadt, de medre és völgye mindenütt megvan. Keletkezése helyén alul most is van egy falu, melyet *Csöllének* neveznek. Kérdés, mondja a' levélíró : a' falu vette-e nevét a' víztől, vagy ez amattól?

A' philosophiai és társadalmi tudt. osztályai' ülése nov. 12. 1855.

Kubinyi Ágoston igaz. és tiszt.-tag. helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Horváth Cyrill, Szalay rr., Bertha, Karvassy, Pauller II. tt. — Más osztályokból : Bajza, Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K. rr., Ballagi Móricz, Csengery, Csorba, Wenzel II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' *titoknok* Vecsei József elhunyt lt. emlékezetét olvasta.

— *Karvassy Ágost* lt. a' státuszgazdászati tudomány' újabb irányáról és különösen a' Roscher Vilmos német státuszgazdászati írónak rendszeréről értekezett.

A' történettudományi osztály' ülése nov. 19. 1855.

Mélt. Gr. Dessewffy Emil Elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak : m. b. Eötvös József másod Elnök úr. Az illető osztályokból : Érdy, Csengery, Wenzel G. rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból : b. Kemény Zsigmond, Kubinyi Á. tiszt. tt., Bugát, Czuczor, Horváth Cyrill, Kiss K., Szalay rr., Bertha, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Pauller, Peregriny, Tóth L. II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' *mélt Elnök úr* elfoglalván az elnöki széket, ekkép szólította meg a' gyülekezetet :

„Igen tisztelt Akademia! Üdvözlöm Kegyeteket a' leg-
őszintébb hazafiúi bizodalommal. Tudják Kegyetek, hogy velem az Igazg. Tanács parancsolt, mikép ezen helyet elfoglaltam, mellyre gr. Teleki József és gr. Széchenyi István annyi fényt árasztának! Érzem, hogy őket pótolni én soha sem leszek képes, sőt hogy csak becsülettel megülni is az ő helyeiket milly nehéz lesz reám nézve. Azonban nem utasíthatám el magamtól a' reám rótt kötelességet.

Úgy rémlett előttem, mintha így szólott volna hozzám az Igazg. Tanács : „Te nem gazdagítottad valamelly jelesb művel a' magyar irodalmat. A' mit írtál, az nem vala egyéb, mint eszméidnek, terveidnek kiömlése egy olly korszakban, midőn azt hittük, hogy magunkból fogunk sajátlag fejlődhetni.

Abból, mit irtál, nem igen fog bármi is felmaradni, minek a' maradék állandó becset hajlandó volna tulajdonítani — nem maradand fel egyéb, mint azon későn járó, de el nem késett elismerés, hogy szándékaid tiszták és önzés nélküliek valának. És ezért méltónak tartunk, hogy első örje légy azon nemzeti intézetnek, melly annyi romok között még épen áll fenn! Menj tehát és működjél!“

Lehetetlen volt e' szózatot meg nem érteni, lehetetlen, megértve, annak nem engedelmeskedni. Így lőn, hogy most e' helyen ülök. Igen érzem a' reám rótt nagydíszú tiszttel járó erkölcsi felelősséget, és ezt kimondva kimondtam, hogy minden erőmet megfeszítendem, mikép hivatásomnak megfelehessek. Nem tagadom, hogy sok nehézséggel járand ez reám nézve, mert a' viszontagságos idők terhesebbé és bonyolodottabbá tették a' családapá' kötelességeit is. Megkísértendem e' különféle kötelességeket egyeztetni. Azonban bizonyosak lehetnek Kegyetek hogy, ha e' becsületes kísérlet nem találna sikerülni, le fogok lépni e' székről, mert önszeretetemet és hiúságomat hazai ügy' érdeke elibe tenni sohasem fogom. Nagy részben Kegyetek' szíves bizodalmától függ állásom' terheinek könnyítése. Ezt tehát hazafi érzéssel kikérendem. Ne feledjünk, hogy olly ügyről van köztünk mindig szó, melly körül vállvetésre van szükség, 's mellynek fontosságát az idők végtelenül öregbítették.“

Erre *Kubinyi Ágoston* ig. és tiszt. tag kelt fel, 's tolmácsolta az academia' abbeli örömét, hogy olly férfiút tisztelhet elnökül, ki mind írói pályáján, mind a' társas téren minden időben a' nemzeti tudományosság' buzgó 's pártoló barátjának tanúsította magát; 's kitől az intézet nem kevesebb nemes mint erélyes kormányzat által új felvirágzást várhat. (Éljen!).

— A' *másod Elnök* úr *Vörösmarty Mihály* rtag' halálát jelentvén, az öszves academiát testületileg megjelenni kérte nagyfényű tagja' eltakarításán.

— *Wenzel Gusztáv* lt. Bon Alajos II. Ulászló és II. Lajos királyok' udvarában velencei követnek 1519-ben költ követségi jelentését közölte; egyszersmind az általa *Marino Sanuto* történeti művéből kijegyzett hungaricákat a' Történelmi Tárbán használásra ajánlotta: melly ajánlat szívesen fogadtatott.

— Olvastatott *Podhradcsky József* itagtól *Bakocs Tamás* élete.

A' mathematicai és természettud. osztályok' ülése
nov. 26. 1855.

Gebhardt Ferencz rt. korelnökleite alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Györy, Kiss K., Brassai és Csorba rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Erdy, Horváth Cyrill, Szalay, rr., Ballagi, Bertha, Csengery, Hunfalvy P., Pauler, Székács, Szönyi II. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— *Csorba József* lt. a' fűvészeti nevek' származásáról's a' magyar Fűvészkönyvből kimaradt némely köznépi tájnevekről értekezett.

Összes ülés ugyanakkor's ugyanazok' jelenlétében.

— Olvastatott a' mélt. *gróf Elnöknek* Pesten nov. 23. költ levele, mellyben értesíti az academiát, hogy a' kamatfizetéseknek ohajtott folyamatba jövetelével lehetőségessé válván az eddig fizetést nem vagy nem teljesen húzó tagok közül többeket fizetésbe juttatni, a' XIV. nagy gyűlés által készített's az igazgatóság által helyben hagyott sorozat szerint következő kilencz rendes tagnak az őket illető rendszeres fizetést jövő évi január' 1-től a' pénztári hivatalnál utalványozta. Ehhez képest *Érdy János* és *Balogh Pál* 200 ftnyi fizetésök 300 ftra emeltetett; továbbá *Szemere Pálnak*, mint *Vörösmarty Mihály'* halála után nyelvtudomány-osztályi első helybeli rendes tagnak 500 ft, *Zádor Györgynek* 300 ft, *Czuczor Gergelynek* 300 ft, *Frivaldszky Imrének* 300 ft, *Nagy Jánosnak* 300 ft, *Szalay Lászlónak*, mint *Sztrokay Antal'* halála után törvénytud. osztályi első helybeli rendestagnak 500 ft jut. Ennek következtén már csak hat rt. marad fizetés nélkül; reményli azonban a' mélt. Elnök, hogy ezek is az igazgatóság által az academia' életbe léptetésekor felállított elv szerint nem sokára fizetésbe léptethetők lesznek; más felől a' rendes tagoknak a' Rendszabályok' 44. pontját az ülésekbeni megjelenés iránt szigorú megtartás végett hathatósan ajánlja.

— A' titoknak a' könyvtár' számára beadta : 1. A' *skót kir. tud. társaságtól* : Transactions of the R. Society of Edinburgh XXI. köt. 2. részét, és : Proceedings of the R. S. of Edinburgh III. k. 45. számát. 2. A' *koppenhági régészeti kir. társaságtól* : Mémoires de la Société des Antiquaires du Nord 1845—49. és 1848—49. 2. köt. — 3. A' mélt. másod Elnökhöz *Finnhonból* névtelen forrásból érkezett 6 db fennicát. 4. *Neugebauer* titk. tanácsostól Berlinből : Edicta Regum Longobardorum. München, 1855. 5. *Medgyes Lajostól* Dézsről : Egyházi Imakönyv. Kolosv. 1855. 6. Ifj. *Szász Károlytól* K.-Vásárhelyről : Gr. Teleki József' emlékkönyvén tartott Egyh. Beszédék. Brassó, 1855.

A' nyelv- és széptud. osztályai ülése dec. 3. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak az osztályokból : Czuczor, Ballagi, Székács, Tasner r. és lt. tt. — A' többi osztályokból : Kubinyi Ágoston, tisz. t., Bugát, Érdy, Gebhardt, Horváth Cyrill, Kiss K. rr., Bertha, Csengery, Csorba lt. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— *Ballagi Mór* cz a' magyar szónyomozás, 's az öszve hasonlító nyelvészet' jelen állapotjáról értekezett.

— *Czuczor Gergely* befejezte az **R** szóhangról szóló értekezését.

A' philos. és társad. tudományok' osztályai ülése
dec. 10. 1855.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Horváth Cyrill, Szalay rr., Bertha, Pauler, lt. tt. — Egyéb osztályokból : Kubinyi Ágoston tisz. t., Bugát, Czuczor, Érdy, Kiss K. rr., Ballagi, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— *Horváth Cyrill* rt. a' pozitív és negatív philosophiáról szóló értekezései' harmadikát olvasta fel.

— *Wenzel Gusztáv* lt. a' történeti rendszerről a' jogtudományban értekezett.

A' történeti osztály' ülése dec. 17. 1855.

Mélt. b. Eötvös József második Elnök úr' elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályból : Érdy, Csengery, Wenzel, r. és lt. tt. — Egyéb [osztályokból : Császár F., Kubinyi Ágoston tisz. t., Bugát, Czuczor, Györy, Horváth Cyrill, Kiss K., Szalay rr., Ballagi, Bertha, Kubinyi Ferencz, Mátray, Pauler lt. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— *Érdy János* rt. átnézetét adván a' honunkban talált honestae missionis tabuláknak, átment az eddig ismeretes fakönyvekre, melyeket lelhelyeikkel együtt elsorolván, az 1854-ben Erdélyben a' Kirnig hegy' egyik ős bányájában, 1855-ben pedig a' vöröspataki sz. Katalin' bányájában találtakat mutatta be; 's felszólított, hogy ez ujonnan fölfedezett táblák' olvasását kidolgozván, nehogy ebben is a' külföld által megelőztessünk, mielőtt az academiának bemutatni ügyekznék; a' mélt. m. elnök úr pedig szíves volt minél tökéletesb hasonmások' készíttetését elvállalni, mik az Értesítő mellett közzé teendők lesznek.

— Olvasatott a' *Történelmi Bizottmány'* negyedik Tudósítása, dec. 16-ról, melyben jelentette :

1) Hogy a' Magyar Történeti Emlékek' azon osztályára nézve, mely *okmánytárakat* foglaland magában, miután ezek' elsejének a' Cseh-féle Codex Diplomaticus Arpadiánusnak mielőbb sajtó alá adatását az academia a' m. elnökségnek immár ajánlotta, szükségesnek találtatott ez osztály' folytatásáról jóelőre gondoskodni, 's erre nézve egy Árpád-

korszaki második kötetnek Érdy János rt. általi összeállíttatásáról intézkedett is.

2) Csonkának ismervén történeti nagy emlékgyűjteményeink' összevét az országgyűlési actáké nélkül, gondoskodott, hogy ilyen is előkészíttessék. Mire nézve olly szerencsésen járt el, hogy képes egy nevezetes gyűjteményt adni a' XVI. századból, 's teljeset a' XVII. és XVIII. századból 1765-ig, ide értve nem csak a' hivatalos irományokat, hanem számos magán naplókat is, mik a' történet' belső kerekleteit különösen képesek felmutatni. Ha az academia, mint nem kétli a' bizottmány, ezen osztály' fontossága, sőt sürgető szükségéről ennek nézetében osztozik, úgy ennek megindítását az academia' további terheltetése nélkül fogja eszközözlni.

3) Rövid időn a legnagyobb részt kiszedett ideikét kötete a' Történeti Tárnak kijöven, az 1856-ra szólandó III—VI. kötetekre nézve is megkezdődött a' bizottmány' gondoskodása; 's reméli, ezek' tartalma is meg fog a' közönség' várákozásának felelni. A' bizottmány nem fog késni, mihelyt a' kötetek' tárgyai és sora végkép meg lesz alapítva, ezt a' történeti osztálynak előterjeszteni.

Az osztály meglelégedéssel vevén a' tudósítást: 1) a' Történeti Emlékek' harmadik osztálya' megindítását helyben hagyja 's annak eszközzésére a' mélt. m. Elnök urat kéri is, ha az, az academia pénztár' külön terhelése nélkül már most megeshetik. 2) A' mélt. Elnök kéretett, hogy a' bizottmányt a' Tört. Tár' 1856-ki kötetei sajtó' alá adására felhatalmazza. Egy úttal 3) ajánltatott az igazgatóságnak egy a' Történelmi Bizottmány' részére külön szolgálándó pénztár' alakítása a' Tudósításban foglalt módok szerint. 4) Kéretni rendeltetett a' mélt. Elnök úr, hogy a' Czech-gyűjteményt, valamint a' bizottmány által ajánlott némelly más gyűjtemények' megvásárlása iránt a' szükségesekeket elrendelni méltóztatnék, miután az academiának kötelessége olly módon az elszórátás' veszedelmében forgó történeti emlékek' megőrzéséről is gondoskodni.

Öszves ülés ugyanakkor 's ugyanazok' jelenlétében

a' jövő évi academiai ülések' sora ekkép alapíttatott meg:

Jan. 7. Mathem. ésterm. tud. oszt.	Apr. 28. Történeti osztály.
— 14. Nyelv- és széptud. oszt.	— — <i>Öszves academiai ülés.</i>
— 21. Philos. és társad. tud. oszt.	Máj. 5. Mathem. és term. tud. oszt.
— 28. Történeti osztály.	— 19. Nyelv- és széptud. oszt.
— — <i>Öszves academiai ülés.</i>	— 26. Philos. és társad. tud. oszt.
Febr. 4. Mathem. és term. tud. oszt.	— — <i>Öszves academiai osztály.</i>
— 11. Nyelv- és széptud. oszt.	Jun. 2. Történeti osztály.
— 18. Philos. és társad. tud. oszt.	— 9. Mathem. ésterm. tud. oszt.
— 25. Történeti osztály.	— 16. Nyelv- és széptud. oszt.
— <i>Öszves academiai ülés.</i>	— 23. Philos. és társad. tud. oszt.
Mart. 3. Mathem. és term. tud. oszt.	— 30. Történeti osztály.
— 10. Nyelv- és széptud. oszt.	— — <i>Öszves academiai ülés.</i>
— 17. Philos. és társad. tud. oszt.	Jul. 7. Mathem. ésterm. tud. oszt.
— 31. Történeti osztály.	— 14. Nyelv- és széptud. oszt.
— — <i>Öszves academiai ülés.</i>	— 21. Philos. és társad. tud. oszt.
Apr. 7. Mathem. és term. tud. oszt.	— 28. Történeti osztály.
— 14. Nyelv- és széptud. oszt.	— — <i>Öszves academiai ülés.</i>
— 21. Philos. és társad. tud. oszt.	

S Z Ü N I D Ő.

Oct. 6. Mathem. ésterm. tud. oszt.	Nov. 17. Philos. és társad. tud. oszt.
— 13. Nyelv- és széptud. oszt.	— 24. Történeti osztály.
— 20. Philos. és társad. tud. oszt.	— — <i>Öszves academiai ülés.</i>
— 27. Történeti osztály.	Dec. 1. Mathem. és term. tud. oszt.
— — <i>Öszves academiai ülés.</i>	— 15. Nyelv- és széptud. oszt.
Nov. 3. Mathem. ésterm. tud. oszt.	— 22. Philos. és társad. tud. oszt.
— 10. Nyelv- és széptud. oszt.	— — <i>Öszves academiai ülés.</i>

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

Pest, 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

